

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗА ПІДТРИМКИ
СПІЛЬНОГО ПРОЕКТУ ЄС/ПРООН
«МІСЦЕВИЙ РОЗВИТОК, ОРІЄНТОВАНИЙ НА
ГРОМАДУ»
ЧЕРКАСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ТЕХНОЛОГІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ

**ПРОБЛЕМИ
СТАЛОГО РОЗВИТКУ
СУСПІЛЬСТВА:
ПОГЛЯД ОЧИМА
РІЗНИХ ПОКОЛІНЬ**

ЧЕРКАСИ-2016

УДК 338:316.42

ББК 65-1

П 78

Рецензенти:

В. М. Бондаренко, д.е.н., проф., декан обліково-фінансового факультету, Вінницький торговельно-економічний інститут Київського національного торговельно-економічного університету;

С. В. Коляденко, д.е.н., проф., завідувач кафедри економічної кібернетики, Вінницький національний аграрний університет;

В. Ф. Проскура, д.е.н., проф., завідувач кафедри менеджменту та управління економічними процесами, Мукачівський державний університет.

Авторський колектив: д.ф.н., проф. Бойко А.І. (1.1); д. н. держ. упр., доц. Гончаренко І. Г. (5.1); к. н. держ. упр., доц. Григор О. О. (1.1); д.е.н., проф. Захарченко В. І. (4.2); д.е.н., проф. Коломицева О. В. (1.2); д.е.н., проф. Манн Р. В. (4.7); д.е.н., доц. Прямухіна Н. В. (4.1); д.е.н., проф. Шпильова В. О. (1.4); к.е.н., доц. Березіна О. Ю. (3.1; передмова, загальне та наукове редагування); к.е.н., доц. Березюк-Рибак І. Р. (4.3); к.е.н., доц. Білик В. В. (1.4); к.т.н. Білокінь С. О. (7.4); к.е.н. Білоус С.П. (1.8); к.е.н., доц. Богуславська С. І. (3.2); к.т.н., доц. Бондаренко Ю. Ю. (7.4); к.е.н., доц. Василенко І. А. (3.3); к.е.н., доц. Величко В. В. (3.4); к.х.н., доц. Гончаренко Т. П. (6.4); к.е.н., доц. Гончарова Н. М. (4.8); к.е.н., с.н.с. Горбань В. Б. (7.1); к.е.н., доц. Демиденко В. В. (4.5); к.е.н., доц. Демиденко С. Л. (4.5); к.е.н., доц. Дудченко Н. В. (5.3); к.т.н., доц. Жидков А. Б. (7.5); к.б.н., доц. Загоруйко Н. В. (6.3); к. н. держ. упр., доц. Ільченко Н. В. (5.4); к.е.н., доц. Карпюк О. А. (2.4); к.е.н. Ковальчук Я. О. (4.4); к.ф.н., доц. Кожем'якіна О. М. (1.7); к.е.н., доц. Корчагіна В. Г. (4.6); к.е.н., доц. Кошеленко С. В. (1.6); к.е.н., доц. Кукса В. М. (7.3); к.е.н., доц. Лега Н. Ю. (1.5); к.е.н., доц. Литвин М. В. (6.1); к.е.н., доц. Польова Н. М. (3.3); к.е.н., доц. Приходченко Т. А. (2.2); к.е.н., доц. Пріхно І. М. (5.2); к.е.н., доц. Ткаченко Ю. В. (2.1, передмова, загальне та наукове редагування); к.х.н., проф. Хоменко О. М. (6.3, 6.4); к. геогр. н., доц. Шахман І. О. (6.2); к.е.н. Шевченко А. М. (5.5); к.е.н., доц. Шпильовий В. А. (1.3); пров. спец. НДІ Мельник І. В. (7.4); м.н.с. НДІ Павлова А.І. (1.8); ст. викл. Рудь О. В. (5.6); аспіранти Кулик Ю. С. (2.3), Серватинська І. М. (3.5), Шевчук Я. В. (7.2); магістранти Жидкова О. Б. (7.5), Плигач К. Д. (4.7), Карюк Д.А. (1.6).

Рекомендовано до друку Вченою радою Черкаського державного технологічного університету (протокол № 15 від 21 червня 2016 р.).

Проблеми сталого розвитку суспільства: погляд очима різних поколінь: монографія / [за заг. ред. О. Ю. Березіної, Ю. В. Ткаченко]; Національна мережа ВНЗ-партнерів спільного Проекту ЄС/ПРООН «Місцевий розвиток, орієнтований на громаду»; Черкаський державний технологічний університет. – Черкаси: Видавець Чабаненко Ю.А., 2016. – 706 с.

У колективній монографії висвітлено теоретико-методологічні ідеї сталого розвитку суспільства, наукові підходи до вирішення проблем сталого розвитку на локальному, регіональному та глобальному рівнях, практичні рекомендації щодо збалансованої реалізації всіх компонент сталого розвитку. Монографію підготовлено за підтримки спільного проекту Європейського Союзу та Програми розвитку ООН «Місцевий розвиток, орієнтований на громаду».

**Коллективна
монографія
підготовлена
за підтримки
спільного проекту
Європейського Союзу
та Програми розвитку ООН
«Місцевий розвиток,
орієнтований на громаду»**

ПРОБЛЕМИ СТАЛОГО РОЗВИТКУ СУСПІЛЬСТВА: ПОГЛЯД ОЧИМА РІЗНИХ ПОКОЛІНЬ КОЛЕКТИВНА МОНОГРАФІЯ

Проект «Місцевий розвиток, орієнтований на громаду» (МРГ). Основна мета Проекту – сприяти сталому соціально-економічному розвитку на місцевому рівні шляхом зміцнення спільного управління та заохочення громадських ініціатив по всій Україні. З 2008 року проект МРГ працює на всій території України. Третя фаза Проекту реалізовується впродовж 2014-2017 рр. Під час третьої фази Проект МРГ надаватиме підтримку обласним та місцевим органам влади щодо поширення кращих практик та досвіду із спільного планування та подальшого поширення підходу, орієнтованого на громаду. Діяльність Проекту МРГ спрямована на відновлення базової соціальної та комунальної інфраструктури в таких пріоритетних сферах діяльності громад, як енергоефективність, охорона здоров'я, охорона навколишнього середовища, водопостачання спільно з розвитком малого аграрного бізнесу. У контексті розвитку міст Проект МРГ сприяє впровадженню заходів із енергоефективності в багатоквартирних будинках у 25 малих містах України та підтримує впровадження принципів «розумних міст» та електронного врядування в управлінні містами. Проект надає підтримку Уряду України у впровадженні реформ з децентралізації та поширенні інноваційних підходів щодо спільного планування та сприяння сталому соціально-економічному розвитку на місцевому рівні через центри управління знаннями та впровадження курсу в навчальні програми 40 регіональних університетів. Проект фінансується Європейським Союзом та співфінансується й упроваджується Програмою розвитку ООН.

Проект «Місцевий розвиток, орієнтований на громаду» (МРГ)
Вул. Еспланадна, 20, 7-й поверх, офіс 704-708, Київ, 01601, Україна.

Сайт: www.cba.org.ua
<http://www.facebook.com/cbaproject>
www.twitter.com/CBAProject

Європейський Союз складається з 28 країн-членів, які вирішили поетапно об'єднати разом свої інновації, ресурси і долі. Спільно, протягом 50-річного періоду розширення, вони побудували зону стабільності, демократії і поступального розвитку, підтримуючи культурну різноманітність, толерантність та індивідуальні свободи.

Програма розвитку Організації Об'єднаних Націй (ПРООН) є глобальною мережею ООН в галузі розвитку, організацією, яка виступає за позитивні зміни та надає країнам доступ до джерел знань, досвіду та ресурсів задля допомоги людям в усьому світі будувати краще життя. ПРООН співпрацює з понад 170 країнами світу, допомагаючи їм знаходити власні шляхи розв'язання глобальних та національних проблем в галузі людського розвитку.

ЗМІСТ

Передмова	9
Розділ 1. Теоретико-методологічні основи сталого суспільного розвитку	13
1.1. Політичний консенсус як платформа сталого розвитку (Бойко А.І., Григор О.О.).....	13
1.2. Особливості сталого розвитку регіональних систем в умовах глобальних протиріч (Коломицева О. В.).....	31
1.3. Формування пріоритетів сталого територіального розвитку: регіональний підхід (Лега Н.Ю.).....	44
1.4. Цільові орієнтири регіонального управління соціально-економічним розвитком територій (Шпильовий В.А.).....	59
1.5. Стратегічне управління інвестуванням сталого регіонального розвитку (Шпильова В.О., Білик В.В.).....	74
1.6. Індикатори сталого розвитку (Кошеленко С.В., Карюк Д.А.).....	88
1.7. Принципи відповідальності в концепції сталого місцевого розвитку (Кожемякіна О. М.).....	99
1.8. Проблеми сталого регіонального розвитку в контексті економічного зростання (Білоус С. П., Павлова А. І.).....	113
Розділ 2. Стратегічне партнерство суспільних інститутів для сталого розвитку	124
2.1. Розвиток глобального партнерства: співробітництво без меж (Ткаченко Ю.В.).....	124
2.2. Децентралізація влади України як головний фактор сталого місцевого розвитку (Приходченко Т. А.).....	137

2.3. Міжрегіональне партнерство для сталого розвитку (Кулик Ю. С.).....	162
2.4. Бізнес-інкубатори та роль тріади «місцева влада – бізнес – університети» у місцевому розвитку громад (Карпюк О. А.).....	176
Розділ 3. Соціальна складова сталого місцевого розвитку.....	196
3.1. Соціальна інтеграція для сталого суспільного розвитку (Березіна О. Ю.).....	196
3.2. Механізми та інструменти управління сталим розвитком соціальної сфери регіону (Богуславська С. І.).....	211
3.3. Сталий розвиток соціальної сфери міста: пріоритетні напрями та механізми (Василенко І. А., Польова Н. М.).....	226
3.4. Фактори розвитку соціальної інфраструктури міста (Величко В. В.).....	242
3.5. Соціальне страхування як ключовий фактор забезпечення сталого розвитку суспільства (Серватинська І. М.).....	266
Розділ 4. Формування економічної основи сталого місцевого розвитку.....	276
4.1. Використання технології форсайту для оцінки перспектив розвитку економічного простору регіону (Прямухіна Н. В.).....	276
4.2. Економічні трансформації муніципальних утворень як передумова їх сталого розвитку (Захарченко В. І.).....	293
4.3. Напрями активізації інноваційної діяльності в контексті сталого економічного розвитку України (Березюк-Рибак І. Р.).....	327
4.4. Інтеграційні форми активізації інноваційних процесів як механізм забезпечення сталого розвитку (Ковальчук Я. О.).....	341
4.5. Стратегічні пріоритети забезпечення економічної модернізації регіонів України (Демиденко В. В., Демиденко С. Л.).....	350
4.6. Використання системи стратегічного обліку у формуванні моделі сталого місцевого розвитку (Корчагіна В. Г.).....	362
4.7. Вплив суб'єктів малого та середнього бізнесу на місцевий розвиток (Манн Р. В., Плигач К.Д.).....	385
4.8. Вдосконалення механізмів муніципального управління розвитком житлової сфери регіону (Гончарова Н. М.).....	398

Розділ 5. Механізми та інструменти фінансування сталого розвитку.....	415
5.1. Фіскальні інструменти забезпечення сталого соціально-економічного розвитку в Україні (Гончаренко І. Г.).....	415
5.2. Інноваційні підходи до фінансування соціальної складової концепції сталого розвитку (Прихно І. М.).....	426
5.3. Посилення ролі державного управління на місцеві органи влади у напрямку підвищення якості життя населення України та її регіонів (Дудченко Н. В.).....	441
5.4. Соціальні облигації як інструмент фінансування сталого розвитку (Ільченко Н. В.).....	452
5.5. Консалтингові послуги як інструмент підвищення фінансової грамотності населення та компонента сталого розвитку економіки (Шевченко А. М.).....	465
5.6. Фінансове забезпечення інноваційної діяльності підприємств в Україні (Рудь О. В.).....	480
Розділ 6. Забезпечення екологічно сталого просторово-територіального розвитку.....	499
6.1. Особливості фінансування екологічної складової сталого розвитку країн ЄС (Литвин М. В.).....	499
6.2. Якість водних ресурсів – значущий компонент сталого місцевого розвитку (Шахман І. О.).....	516
6.3. Екологічні передумови сталого розвитку в місцевих громадах на прикладі Черкаської області (Хоменко О.М., Загоруйко Н.В.).....	539
6.4. Екологічна паспортизація об’єктів розвитку агротуризму як складова збалансованого розвитку сільських територій Черкаської області (Гончаренко Т. П., Хоменко О. М.).....	561
Розділ 7. Енергозберігаючі та енергоефективні технології сталого місцевого розвитку.....	579
7.1. Концептуально-методологічні засади сталого енергетичного розвитку міст України: проектно-орієнтований підхід (Горбань В.Б.).....	579

7.2. Детермінанти забезпечення енергетичної безпеки (Шевчук Я. В.).....	605
7.3. Енергоефективність України та Черкаського регіону (Кукса В. М.).....	616
7.4. Проблема енерго-та ресурсозбереження в умовах сталого розвитку навчальних закладів України (Білокін С. О., Бондаренко Ю. Ю., Мельник І. В.).....	627
7.5. Шляхи підвищення енергоефективності ВНЗ (Жидков А. Б., Жидкова О. Б.).....	646
Список літератури	667
Додатки	697
Колектив авторів	701

ПЕРЕДМОВА

У 2011 році підписанням меморандуму про співробітництво між Черкаським державним технологічним університетом та ПРООН в Україні розпочалася системна робота університету в Проекті ЄС/ПРООН «Місцевий розвиток, орієнтований на громаду». В освітні програми підготовки фахівців з менеджменту та бізнес-адміністрування було впроваджено навчальні дисципліни, спрямовані на формування у майбутньої управлінської еліти компетенцій та навичок сталого розвитку. В університеті створено Ресурсний центр зі сталого розвитку ЧДТУ – осередок реалізації комплексу заходів, спрямованих на впровадження концептуальних основ сталого розвитку на засадах реалізації університетом політики залученості студентів, викладачів, населення, бізнес-структур до реалізації спільних проблем економічного, соціального та екологічного характеру. За п'ять років проведено десятки тренінгів, студентських дебатів, круглих столів та науково-практичних конференцій з проблематики сталого розвитку; гарною традицією стали активна участь дебатних команд університету у Всеукраїнських дебатах зі сталого розвитку, виїзди студентів та викладачів в громади; в 2016 році започатковано проведення тижнів сталого розвитку в університеті.

З 2012 року ВНЗ України, які працюють в напрямку пропагування та реалізації ідей сталого розвитку, об'єднали свої зусилля в Національну освітню мережу ВНЗ-партнерів Проекту. Інституалізація освітньої та наукової взаємодії відкриває нові перспективи реалізації концепції сталого розвитку в областях, містах та селищах на всій території України. Сьогодні Черкаський державний технологічний університет є одним з найактивніших учасників цієї мережі. Ми вдячні Проекту за постійну підтримку креативних ідей та новацій, що продукуються координаторами Ресурсного центру зі сталого розвитку.

Суттєвим науковим і практичним внеском у вирішення проблем, які гальмують поступ українського суспільства на шляху до сталого розвитку став науковий форум «Проблеми сталого розвитку суспільства: погляд очима різних поколінь», який відбувся 11-12

травня 2016 року в Черкаському державному технологічному університеті на факультеті економіки та управління. Форум проведено Ресурсним центром зі сталого розвитку ЧДТУ за підтримки Проекту ЄС/ПРООН «Місцевий розвиток, орієнтований на громаду». Участь в роботі форуму поряд з науковцями, студентами та аспірантами ЧДТУ, прийняли регіональні координатори Проекту, науковці та студенти Національної мережі ВНЗ-партнерів Проекту та інших вищих навчальних закладів України. Підготовлена колективна монографія є результатом роботи учасників форуму та містить конкретні пропозиції як відомих, так і молодих науковців у напрямі сталого, і, зокрема, місцевого розвитку, орієнтованого на громаду. Відмінною особливістю форуму та його результату – колективної монографії, є багатоаспектність визначених авторами проблем сталого розвитку та міждисциплінарний підхід до їх вирішення. Своє бачення проблем та шляхи їх вирішення представили фахівці (доктори та кандидати наук, аспіранти та магістри) з філософії, державного управління, економіки, фінансів, менеджменту, соціології, інформаційних технологій, екології, енергетики та енергоефективності, природничих наук та ін. У колективній монографії висвітлено теоретико-методологічні засади сталого розвитку, наукові підходи до вирішення проблем сталого розвитку на локальному, регіональному та глобальному рівнях, практичні рекомендації щодо збалансованої реалізації всіх компонент сталого розвитку.

Монографія складається з семи розділів. Перший розділ присвячений теоретико-методологічним основам сталого суспільного розвитку. В межах розділу визначено політичну платформу сталого розвитку суспільства, окреслено особливості розвитку регіональних систем в умовах глобальних протиріч, визначено пріоритети сталого територіального розвитку та цільові орієнтири регіонального управління для їх успішної реалізації. Значну увагу приділено теоретичним та методологічним аспектам формування інвестиційних ресурсів регіонального розвитку та стратегічного управління ними. Обґрунтовано принципи сталого розвитку, основним з яких визначено принцип відповідальності, подано індикатори, що дозволяють оцінити результативність поступу на шляху до сталого розвитку.

Другий розділ «Стратегічне партнерство суспільних інститутів для сталого розвитку» містить широкий спектр результатів наукових досліджень та пропозицій авторів щодо забезпечення такого партнерства на глобальному, національному, міжрегіональному,

регіональному та місцевому рівнях. В ньому обґрунтовано роль суспільних інститутів для забезпечення сталого розвитку, акцентовано увагу на необхідності пошуку оптимального поєднання державної та приватно-ринкової участі у реалізації державних, регіональних та місцевих програм. Обґрунтовано, що покращення якості взаємодії патерналістських та ліберальних інститутів у суспільстві призводить до гармонійної форми вирішення протиріч і розв'язання конфліктів інтересів.

В третьому розділі «Соціальна складова сталого місцевого розвитку» увага авторів приділена формуванню соціально-інтеграційної парадигми сталого розвитку, пріоритетним напрямам, факторам, механізмам та інструментам управління сталим розвитком соціальної сфери регіону та міста.

Матеріали четвертого розділу дозволяють комплексно вирішувати економічні проблеми сталого розвитку. Тут, зокрема, представлено інноваційні авторські пропозиції щодо використання технології форсайту для оцінки перспектив розвитку економічного простору регіону, результати досліджень економічних трансформацій муніципальних утворень як передумов їх сталого розвитку, пропозиції щодо розвитку малого та середнього бізнесу, а також окремих сфер економічної діяльності. Заслужують на увагу викладені в даному розділі пропозиції авторів щодо напрямів та інтеграційних форм активізації інноваційної діяльності для сталого економічного розвитку України, окреслені стратегічні пріоритети забезпечення економічної модернізації регіонів України, можливості використання системи стратегічного обліку у формуванні моделі сталого місцевого розвитку.

В п'ятому розділі «Механізми та інструменти фінансування сталого розвитку» окреслено фіскальні та інші фінансові інструменти і механізми забезпечення сталого розвитку на місцевому, регіональному та національному рівнях, значну увагу приділено підвищенню фінансової грамотності населення та активізації фінансової діяльності громад.

Шостий розділ «Забезпечення екологічно сталого просторово-територіального розвитку» містить результати досліджень практики фінансування екологічних програм в країнах ЄС та пропозиції щодо імплементації зарубіжного досвіду; узагальнення екологічних передумов сталого розвитку для місцевих громад. Також в матеріалах розділу приділена увага проблемі збереження водних ресурсів і забезпечення якості води та питанням екологічної паспортизації об'єктів розвитку агротуризму.

В цьому розділі «Енергозберігаючі та енергоефективні технології сталого місцевого розвитку» розглянуто концептуально-методологічні засади сталого енергетичного розвитку міст України, проблеми енергоефективності на національному та регіональному рівнях, визначено детермінанти забезпечення енергетичної безпеки, окреслено роль вищих навчальних закладів у вирішенні проблем енерго- та ресурсозбереження, а також шляхи підвищення енергоефективності ВНЗ України.

Глибоко шануючи результати наукових досліджень, авторський стиль та внесок кожного з авторів у загальний результат, редакційна колегія визначила значення і місце кожного з цих матеріалів у монографії, а також їх взаємодію, ієрархічну структуру і відображення, намагаючись внести лише самі необхідні корективи та максимально точно передати авторський стиль викладення матеріалів. Колективна монографія спрямована на обмін результатами наукових досліджень щодо можливостей та перспектив сталого розвитку суспільства та призначена для широкого кола читачів, які цікавляться проблемами сталого розвитку, науково обґрунтованого управління та ефективної самоорганізації в суспільстві.

Ми висловлюємо щирі вдячність Проекту ЄС/ПРООН «Місцевий розвиток, орієнтований на громаду», зокрема, міжнародному менеджеру Проекту Хендріку ван Зілу, керівнику відділу моніторингу та зв'язків з громадськістю Проекту Світлані Слабінській, координатору Національної освітньої мережі ВНЗ-партнерів Проекту Ганні Мелеганич, регіональним координаторам в Черкаській області Ганні Бабковій та Людмилі Страшній за підтримку наукових та освітніх ініціатив, наукового форуму «Проблеми сталого розвитку суспільства: погляд очима різних поколінь», надану можливість для оприлюднення результатів його роботи та фінансування друку цієї колективної монографії. Хочемо подякувати колегам-науковцям та освітянам, представникам Черкаської обласної та районних державних адміністрацій, обласної, районних міських, сільських та селищних рад, територіальних громад, бізнесових кіл за їх підтримку, небайдужість та спільну віддану роботу, спрямовану на сталий розвиток суспільства.

З повагою,

координатори Ресурсного центру зі сталого розвитку
Черкаського державного технологічного університету,
кандидати економічних наук, доценти

Олена Березіна і Юлія Ткаченко

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ СТАЛОГО СУСПІЛЬНОГО РОЗВИТКУ

1.1. Політичний консенсус як платформа сталого розвитку

(А. І. Бойко, О. О. Григор)

Політичний досвід ХХ століття практично однозначно заперечує ідеологію й політику протистояння, конфлікту та зіткнення, на заміщення яких пропонує концепцію демократичного розвитку, взаємодії і співпраці народів і культур. І хоча в сучасній політичній практиці конфліктних ситуацій (в тому числі і військових зіткнень), мабуть, не зменшилось, ідеологія демократизму, сталого людського розвитку й толерантності все більш активно заявляє про себе як всередині держави, так і на міжнародному рівнях. Потреба консенсусного вирішення конфліктів стає все більш затребуваною і ймовірною. Звідси – завдання осмислення демократичного світогляду як основи сучасного політичного консенсусу, аналізу суперечностей досягнення консенсусу в системі внутрішніх і міжнародних демократичних відносин.

В контексті проблематики сталого розвитку політичний консенсус набуває статусу базових вимог і підвалин. Адже саме політичні рішення визначають вектор суспільного розвитку, в тому числі і економічного. Здатність до консенсусного вирішення питань може виступати світоглядним орієнтиром, переконанням, що утворює ідеологічну основу сталого розвитку.

Політичний консенсус досягається на основі усвідомлення спільності інтересів, досягнення взаємного розуміння важливості їх реалізації. Політичний консенсус здійснюється (досягається) завдяки цілеспрямованій діяльності суб'єктів політичного мислення та дії - «політичних гравців», що, в свою чергу, залежить від їх свідомості, ціннісних орієнтацій, внутрішніх установок тощо. Політичний консенсус є можливим тільки тоді, коли в доробку суб'єкта політичної дії домінує гуманістичний світогляд, загальнолюдська культура та установка на мир і співпрацю.

Термін «консенсус» походить від латинського «consensus» – злагода, співучасть. Консенсус – це часткова узгодженість дій або схожа спрямованість дій і думок між двома і більшою кількістю людей. Консенсус – це метод прийняття рішень, коли в думках обох і більше сторін немає принципової відмінності та заперечення; загальна думка, до якої прийшли під час спільного обговорення.

Термін «консенсус» вперше введено у науковий обіг французьким вченим О. Контом, який активно використовував принцип консенсусу у своїх теоретичних побудовах, розуміючи під ним погоджену взаємодію елементів соціального цілого, будь-то мала група або велике співтовариство.

У роботах вченого термін «консенсус» мав дві трактовки:

–Без консенсусу не можна зрозуміти елементи системи розвитку, оскільки рух передбачає узгодженість. Тож Конт визначав консенсус як основний момент соціальної статички і динаміки.

–Консенсус – суб'єктивне узгодження, тобто форма соціальної солідарності, особливими умовами зв'язує суб'єкти в єдиний колективний організм – «Велику істоту». [1. с. 232-257].

У широкому концептуальному тлумаченні консенсус означає стан масової, колективної й індивідуальної свідомості, коли поділені на групи люди, орієнтовані на стратегію соціального партнерства [2].

Консенсус є погодженим рішенням з суперечливих питань, прийнятним для конфліктуючих сторін, в опрацюванні якого раціонально й свідомо беруть участь всі учасники взаємодії, що за суттю є соціальним діалогом [3].

Сенс поняття «консенсус» і способи його досягнення були різними в різні епохи. Ступінь розробки проблеми отримує певний розвиток у вченні про договірний характер суспільства: Ж.-Ж. Руссо надає загальній волі онтологічний статус правоти, в роботах Т. Гоббса, Дж. Локка, Ш. Монтеск'є представлені мотиви осмислення суспільства як цілісності, в якій відносини згоди та незгоди забезпечують і соціальний порядок, і ентропність. На думку Г. Гроція, схильність до згоди іманентно притаманна природі людини, необхідна для існування людства. Конфлікти ж у соціальному житті не відіграють визначальної ролі. Тому нідерландського мислителя XVII ст. можна вважати класичним представником консенсусної парадигми в політичній науці. Держава як результат суспільного договору, загальної згоди людей виступає у Б.Спінози засобом реалізації спільного інтересу. А відтак закони мають закріплювати не страх, а сподівання людей на загальне благо. У Т. Гоббса договір лежить в основі виникнення держави і є своєрідним консенсусом.

Тому поняття договору має концептуальне значення для пояснення природи держави і політичного життя в цілому. Цю ідею Дж.Локк доповнює важливим поясненням про те, що консенсус неможливий за умов тоталітарності. Як творіння свідомої діяльності людей, суспільство у Ш. Монтеск'є неминує руйнується без спільної волі й справедливості. У І. Канта суспільний договір постає угодою індивідів про ідеал правової держави, а у Д. Юма громадянська угода як поведінковий мотив є вираженням людської природи [5].

XIX століття актуалізувало «конфліктну» проблематику. В історичній науці О. Тьєррі, Ф. Гізо, а в політекономії К. Маркс відстоювали ідею класового конфлікту як рушійної сили суспільства у розвитку політики та економіки. Одночасно, ідея згоди та консенсусу як принципів соціального порядку підтримувалася О. Контом та Г. Спенсером, який сформулював теорії про двусторонній перманентний процес інтеграції та дифференціації. Е. Дюркгейм визначав консенсус як необхідну передумову соціального контракту.

Безпосередньо до проблеми розгортання конфліктної та консенсусної парадигм зверталися західні дослідники. М. Вебер розкрив консенсус як основу будь-яких соціальних процесів і навіть як передумову самого соціального буття; Р. Дарендорф обґрунтував «загальну теорію конфлікту»; Т. Парсонс розглядав консенсус як вияв структурної залежності суспільства; Г. Зіммель, Л. Козер, П. Сорокін аналізували функції та механізми регулювання конфліктів; Х. Алмонд, С. Верба, І. Шапіро систематизували проблеми демократії, стабільності, культури; Х. Ортега-і-Гасет тлумачив консенсус як рівень домагання, форму організації суспільного «проекту».

У закінченій формі теорія консенсусу склалася в 1950-1960-х саме у працях Т. Парсонса. Вона будується на переконаності в здатності людини запобігати різним конфліктам і вести дебати в спокійній атмосфері [8]. В праці американського вченого А. Лейпхарта викладено теорію «консенсусної демократії», яка спирається на досвід передуючих йому дослідників у галузі узгоджувальних теорій. «Консенсусна демократія» – різновид суспільно-політичного розвитку, що передбачає формування відповідної політичної культури. Остання, зокрема, передбачає визнання того, що змагальність політичної взаємодії поступається першістю співпраці.

Системно-процедурний підхід (представлений Н. Луманом), який є розгалуженням правового підходу, передбачає, що легітимність політики полягає у засадничому консенсусі, тобто у загальному визнанні рішень, затверджених через певні правові

процедури, що є незалежними від задовільного або незадовільного значення окремих рішень. Інакше кажучи, легітимність політики визначається через довіру до процедур вироблення політичних рішень, незалежно від їх ефективності.

Консенсусно-комунікативний підхід (до якого належать К.-О.Апель, Ю.Хабермас) передбачає, що легітимною політика є тоді, коли вона відповідає волі комунікативного співтовариства, комунікативній раціональності, загальнообов'язковим суспільним нормам, значимість яких вільно визнається всіма членами суспільства. Традиції раціональної комунікації, дискурсивного спілкування між людьми закріплюють, таким чином, тісний зв'язок між легітимністю політики, політичним консенсусом і розвитком демократії. Теорія демократії XVIII століття бачила в демократичному процесі раціональне міркування, яке веде до єдності, що в результаті й відповідає спільному інтересу. Згідно із цим світоглядом, усі розбіжності – це розбіжності в думках: не існує конфліктів, які не можна було б усунути за допомогою раціонального обговорення. Роль політичного процесу розумілася як епістемологічна, пошук істини, а статус консенсусу був моральним – як втілення спільного інтересу.

В міркуваннях щодо консенсусу Ю. Хабермаса особливе значення мав розподіл дії на інструментальну та комунікативну. Хабермас довів, що комунікативна дія орієнтована на зваємопорозуміння, консенсус, у той час, коли інструментальна орієнтована на досягнення результату, успіху.

Подібні до поглядів Ю. Хабермаса, погляди на консенсус декларував і А. Етціоні, який активно інтегрує консенсус у політичну практику. Ж. Падьоло з соціологічних позицій пропагандує синтез інструментальної та комунікативної конценцій у поглядах на консенсус. У той же час критично налаштовані Т.Рокмор та Дж. Грей мають сумніви щодо обґрунтованості положень консенсусної теорії, у першу чергу, через метафізичне розуміння консенсусу та апелювання до його практичної нестійкості.

Не тільки в теоретичних доробках Ю. Хабермаса, але й у політичних програмах багатьох партій знову наполегливо звучить думка про політичні дискусії як механізм формування консенсусу. На думку німецького політика О. Лафонтена, у демократичному суспільстві нормативний консенсус може встановитися лише в результаті широкої суспільної дискусії [4].

70-80-ті роки ХХ ст. принесли значне ускладнення громадських і політичних зв'язків, масове поширення ідеалів соціальної держави і

дали поштовх теоретичному зближенню і навіть синтезу конфліктної і консенсусної парадигм. Крім того, головний акцент робиться на ролі консенсусу (Е.Шилз), провідній ролі «інтегрованої політичної культури», що ґрунтується на єдиних фундаментальних цінностях (Е. Тейлор) чи на «помірному конфлікті, який існує в рамках консенсусу» (Л. Дівайн). Піднесення політичної значущості консенсусних начал політики базувалося насамперед на подоланні західним суспільством розколу на антагоністичні класи, а також на піднесенні соціальної ролі середнього класу. Отже, в останнє десятиліття намітилося підвищення теоретичного авторитету консенсусної інтерпретації природи політичного життя. Це дає змогу визнати, що єдність ціннісних соціокультурних орієнтирів політичної поведінки широких соціальних прошарків відображає реалії лише окремих високорозвинених західних держав. У політичному житті значної групи країн зіткнення політичних ідей, програм, емоцій і настанов спричиняє протиборство фундаментальних цінностей і орієнтирів [5].

На сучасному етапі розвитку суспільства теорія політичного консенсусу отримала свій розвиток у зв'язку з переосмисленням питання про засади соціального порядку та різноспрямовані дослідження конфліктних відносин. У зарубіжній науці можна виділити низку найважливіших напрямків вивчення консенсусу.

Так, наприклад, Х. Арендт показала, що політичний консенсус робить можливим існування влади як мотиву дії від імені групи, і, таким чином, консолідує політичну систему. Це дозволяє спостерігати, як відбувається процес переходу участі в політиці за допомогою консенсусу, але не пояснює сутності самого консенсусу.

Дж. Роуслу, який базує свою теорію справедливості на понятті консенсусу, перехресний консенсус у суспільстві позиціонує як даність, що потребує лише необхідного розкриття для того, щоб побудувати мінімальну політичну систему, що буде незалежною від будь-яких теоретичних міркувань. М. Хаттіхом у розгорнутому вигляді запропоновано інструменталістське розуміння політичного консенсусу.

Як наукова категорія, «консенсус» використовується цілою низкою соціальних наук: юриспруденцією, соціологією, конфліктологією, психологією, політологією, тощо. Кожна з цих наук має свою трактовку поняття «консенсус» та свої підходи до його аналізу.

Соціологи вважають, що консенсус не тільки сприяє прямому впливу суспільної думки на політико-юридичні процеси, а й формує

саму суспільну думку. Консенсус можна визначити як одну з форм соціальної взаємодії індивідів, соціальних груп, прошарків, класів, соціальних і політичних структур, що припускає в ідеальній сфері схожість ціннісно-орієнтаційних установок, об'єктивованих у їх узгоджених діях.

Консенсус позитивно впливає на психологічний клімат у конкретній організації і в суспільстві загалом, тому що орієнтує не на конфронтацію і пошук тих, хто не згоден, а на врахування інтересів усіх членів.

Соціологічна інтерпретація консенсусу виходить з проблем, що породжені соціальною диференціацією суспільства:

–нові соціальні верстви, групи, страти реалізують і виборюють свої інтереси у латентному протистоянні й відкритій боротьбі. Тому говорити і прагнути соціальної згоди, не торкаючись соціальної структури суспільства, неможливо, адже злагода (суспільний консенсус) стає реальністю лише тоді, коли раніш конфліктуючі групи згодні скорегувати свої позиції чи інтереси заради підтримання соціального миру. Зокрема, транзитивні пострадянські суспільства досить реально характеризуються ворожістю окремих соціальних груп (статусних, майнових, політичних, етнічних, релігійних) одна до одної;

–поглиблюється дихотомія суспільства на вищі та нижчі верстви; крім того, боротьба еліт на верхівці за владу, її ресурси і привілеї певним чином вражає інші верстви суспільства, що породжує «епідемію» конфліктів.

У концептуальному розумінні консенсус виражає певний стан суспільної, колективної чи індивідуальної свідомості, згідно якої особи (носії свідомості), що входять до різних соціальних груп, класів і верств, орієнтовані на стратегію соціального діалогу, партнерства чи інші комунікативні практики [3].

З точки зору конфліктологів, консенсус (згода) є рішенням, прийнятним для конфліктуючих сторін, у розробці якого свідомо беруть участь всі учасники процесу. Подібна угода може базуватися тільки на стабільній згоді, у якій зацікавлені всі учасники конфлікту.

Консенсус, як метод вирішення конфліктів, передбачає наявність певних умов:

– предмет суперечки повинен бути надзвичайно складним, а інтереси сторін повинні значною мірою розбігатися, що ускладнило б пошук вирішення конфлікту;

- обидві сторони готові розпочати пошук в сфері не схожих раніше інтересів; наявність часу для пошуку альтернатив, що змогли б задовольнити обидві сторони;

- сторони повинні бути зацікавлені в достроковому, але не в тимчасовому вирішенні проблеми.

Використання технології консенсусу при управлінні конфліктами має за мету не тільки мінімізацію його наслідків, але і максимальне збільшення користі для усіх причетних до конфлікту. Крім узгодження інтересів усіх сторін, консенсус передбачає узгодження і з інтересами зовнішньої сторони, з якими повинні погодитися учасники конфлікту.

Важливість консенсусу посилюється тим, що за його умов стимулюється вироблення механізмів зняття антагоністичних протиріч у політиці та праві, як завдяки системі звичайної представницької демократії (що ґрунтується на пріоритеті громадянських прав), так і на основі «демократії згоди», тобто принципів справедливого врахування колективних інтересів, особливо специфічних інтересів малих груп.

У конфліктологічній науці використовується також поняття «консенсуалізм» (згода, узгодження, домовленість, єдність, однастайність, співучасть, гармонія, одноголосність). Це поняття використовується для визначення узгодженої, толерантної взаємодії людей; певної згоди зі спірних питань [6], особливої форми духовної організації особистості чи суспільства, яка відповідає поведінковій стратегії «соціального партнерства».

Змістовним антиподом поняттю «консенсус» у конфліктології виступає поняття «дисенсуалізм» (від латинського «Disensus» – суперечка, незгода, невідповідність, розкол, суперечність, розлад, звада, чвара) – це система суперечливих відносин між індивідами, руйнівного ставлення до природи і до себе, а також така організація суспільства, що відповідає протилежній поведінковій стратегії – соціальній конфронтації, антигуманній агресії, навіть, вандалізму [3].

Юристи під консенсусом розуміють метод розробки і прийняття міжнародних правових актів. Консенсус – це принцип колегіального рішення, протилежного до права вето. Вето означає право одного з учасників обговорення законодавчого або іншого акту заборонити ухвалення рішення. Консенсус, навпаки, вимагає позитивного рішення на основі узгодження позицій, компромісу, співробітництва. Відповідно до цього підходу право й закон можна розглядати з позицій досягнення юридичного консенсусу в суспільстві. Саме узгодження інтересів становить базову основу для верховенства

закону в ієрархії правової системи й сприятливі умови для всієї наступної правової діяльності держави [7].

Поняття «консенсус» як юридичний термін використовували ще в римському праві. У той час так називали угоду, добровільну узгоджену волю договірних сторін; одностороннє схвалення вповноваженою особою (наприклад, опікуном) чужої правової дії як обов'язкову умову її дійсності; а в публічному праві – колективне схвалення (наприклад зборами або сенатом) важливого заходу [8].

Більш широко термін «консенсус» використовують юристи-міжнародники, розглядаючи його як метод вироблення й ухвалення міжнародно-правових актів. Проте однозначного розуміння консенсусу й у цій галузі немає. Наведені визначення можна умовно поділити на дві категорії: до першої належать ті з них, що акцентують увагу на процедурі ухвалення рішення (процедура «відсутності заперечень», ухвалення резолюції без формального голосування, взаємні консультації учасників на попередньому етапі тощо), до другої – які наголошують на досягнутому ступені узгодженості позицій [8].

Залежно від того, які правові відносини досліджують, консенсус може бути необхідною умовою (елементом фактичного складу) виникнення правовідносин або об'єктом правовідносин. У першому випадку йдеться, передусім, про договірні відносини в цивільно-правовій сфері, у другому – про процесуальні відносини, спрямовані на досягнення консенсусу в разі виникнення юридичного конфлікту між суб'єктами (зазначені відносини можуть виникати в будь-якій зі сфер, які підлягають правовому регулюванню: конституційно-правовій, цивільній, адміністративній, кримінальній, трудовій, сімейній тощо) [3].

Найактивніше юридичний консенсус функціонує в цивільному праві та цивільному процесі. Ці галузі права ґрунтуються на принципі диспозитивності, який надає сторонам правовідносин можливість самостійно визначати характер і обсяг взаємних прав й обов'язків, урегулювати розбіжності, що виникають. Отже, гуманістична сутність правового консенсусу та його юридичні підстави полягають в гарантуванні прав і свобод людини, завдяки можливостей їх фактичної реалізації у соціально-політичній практиці.

Політологічне трактування консенсусу спирається на наявність чи акцентування певних базисних політичних цінностей і норм, які поділяють усі головні політичні актори.

У політології поняття політичного консенсусу охоплює таке поле дослідження, як правомірність політичного панування (тобто легітимність) і його зв'язок зі стабільністю політичної системи. Відповідно М. Хеттих, політичний консенсус – це «суспільне визнання способів і засобів політичного правління й інтеграції». Чим вище рівень згоди, що знаходить відбиття в ідеї, яка легітимізує, тим більш стабільна політична система. Таким чином, за допомогою політичного консенсусу здійснюється реальна, фактична легітимація політичного панування. У юридичній літературі консенсус як результат нерідко ототожнюють із процесом застосування погоджувальних процедур, досягнення консенсусу. У політології термін «консенсус» означає також згоду, ухвалення учасниками політичного процесу солідарної позиції з тих або інших питань [9].

У політичній сфері консенсус розглядається ще й як наявність деяких базисних цінностей і норм, які розділяють всі основні соціальні групи. Це означає, насамперед, загальну згоду щодо процесу прийняття рішень.

Отже, консенсус – це:

– процес досягнення спільного рішення через розробку попередньо погодженого погляду;

– процедура прийняття рішення без голосування і за відсутності у більшості випадків формально внесених заперечень.

За твердженням «Міжнародної енциклопедії соціальних наук», політичний консенсус існує тоді, коли значна частина членів суспільства, стурбована рішеннями, що стосуються питань розподілу влади, статусу, прав, прибутків, багатства та інших важливих цінностей, навколо яких можуть виникати конфлікти, перебуває у відносній згоді в своїх переконаннях про те, які політичні рішення можуть бути прийняті, та мають певні почуття єдності між собою і з суспільством в цілому [10].

Найсприятливіші умови досягнення політичного консенсусу виникають завдяки поширенню принципів толерантності, компромісу, громадянськості, поваги до чинного права, що стимулює збалансування й гармонізацію егоїстичних інтересів окремих соціально-статусних, політичних, економічних, етнічних, релігійних та інших груп [3].

Визнання загальної злагоди одним з основних принципів громадського життя формує нову сучасну свідомість громадян, якій не властива упередженість і непримиренність. Цивільна згода на основі консенсусу підсилює легітимний характер політичної

системи, робить її більш стабільною, зміцнює взаємозв'язок із громадянським суспільством.

Консенсус означає єдність думок, суджень, позицій та взаємної згоди на мікро- (між окремими політиками чи дрібними політичними групами) та макрорівнях (між політичними партіями та рухами, гілками влади, державами тощо).

Під консенсусом розуміється широка цивільна згода, що існує або формується в суспільстві. У такому, «широкому» розумінні політичний консенсус тісно примикає до свого соціологічного трактування як згода значимої більшості людей будь-якого співтовариства щодо найбільш важливих аспектів його соціального порядку, виражена в діях [11].

Разом з тим, розв'язання державно-політичних конфліктів шляхом правового консенсусу стикається з багатьма об'єктивними перешкодами, особливо за відсутністю громадянської злагоди. Саме тому законодавство, як правило, не містить вимог щодо вирішення спірних питань виключно консенсуальним методом.

Отже, консенсус – це не одноголосність, тому що повного збігу позицій всіх учасників процесу ухвалення рішення тут не потрібно. Він припускає тільки відсутність прямих заперечень і цілком допускає нейтральну позицію (утримання від голосування) і навіть окремі застереження до рішення (якщо, звичайно, вони не підривають основу досягнутої угоди). Разом з тим консенсус – не рішення більшості, тому що він несумісний з негативною позицією хоча б одного з учасників.

Як вказують фахівці, політичний консенсус, що розуміється як громадянська згода певної соціальної спільності (у граничному випадку – націй), являє собою складний феномен, що володіє відповідною структурою й різноманітним змістом. Різними є суб'єкти, рівні, характер консенсусу, відрізняються й способи його формування й підтримки в стабільних і нестабільних суспільних системах. Досягнення згоди на локальному рівні значно простіше, чим на соціальному; згода усередині еліти відрізняється від загальнонаціональної, загальногромадянської згоди, що не піддається до того ж точному визначенню й кількісному виміру.

При дослідженні політичного консенсусу, вчені виділили наступні його типи: матеріальний, процесуальний, формальний, комунікативно-раціональний.

Вітчизняні юристи вважають матеріальним консенсусом згоду відносно сутності проведеної політики, а процесуальним – згоду по відношенню до «правил гри» на політичній сцені: засобів досягнення

влади, порядку прийняття й реалізації рішень тощо. М. Хеттих, який використовує подібну термінологію, розрізняє матеріальний і формальний консенсус, відзначаючи при цьому, що в соціальній реальності обоє його виду можуть бути присутнім одночасно. Матеріальний консенсус характеризується тим, що загальна згода поширюється на самі правлячі особистості, їх політичні рішення або на те й інше разом. Формальний консенсус означає згоду з політичною системою в цілому й насамперед зі способом здійснення панування, проведення політичних рішень. Участь у формальному консенсусі цілком можлива при одночасному неприйнятті правлячих особистостей або їх політики.

З погляду М. Хеттиха, формальний консенсус є більшим стабілізуючим фактором, ніж матеріальний, якщо мати на увазі стан політичної системи, що функціонує протягом певного часу [12].

В основі комунікативно-раціонального консенсусу міститься процес моделювання, дискурсивного погодження сторін під час прийняття політичних рішень. Цей тип консенсусу має три різновиди: справжній, істинний та помилковий.

Теорія комунікативної дії Ю.Хабермаса передбачає переведення відповідальності за оточуючу політичну реальність на всіх зрілих особистостей, основою комунікації між якими повинен стати консенсус, досягнутий в межах раціональної аргументації. Ю.Хабермас заперечує досягнення згоди на будь-якому ідеологічному ґрунті. Консенсус досягнутий на рівні певної ідеологічної доктрини може бути охарактеризований як хибний консенсус.

Типи консенсусу можна виділяти й за іншими підставами:

- а) за темпоральною ознакою – довготривалі й короткострокові;
- б) за характером перспективних орієнтацій – стратегічні й тактичні;
- в) за цільовими настановами – принципові й кон'юнктурні.

Разом з тим, проста класифікація типів консенсусу сама по собі недостатня, оскільки вони мають і власну ієрархію, співвідпорядкованість, що особливо важливо враховувати при формуванні консенсусу в дезінтегрованому, нестабільному суспільстві.

Тут виділяють, як правило, три об'єкти можливого поділу й можливої угоди громадян: кінцеві цілі, що становлять структуру системи уявлень; «правила гри» або процедури; конкретні уряди й урядова політика. Ці об'єкти, згідно з теорією відомого американського політолога Дж. Сарторі, можуть бути трансформовані відповідно в три рівні консенсусу:

- консенсус на рівні співтовариства (основний консенсус);
- консенсус на рівні режиму (процедурний консенсус);
- консенсус на рівні політики [8, с. 123].
- консенсус на рівні групового, станового утворення [5].

Перший об'єкт або рівень консенсусу є основним або ціннісним. Це показник того, чи розділяє дане суспільство однакові ціннісні уявлення й цілі чи ні. У першому випадку мова може йти про однорідну, у другому – про фрагментовану, різнорідну політичну культуру. Обидва типи культури сумісні з демократією, але за умови, що згодом вона превстигне в створенні основного консенсусу.

Другий об'єкт або рівень консенсусу – процедурний – установлює так звані «правила гри». Звичайно вони викладені в конституціях, законодавчих актах, договірних документах тощо. Головним серед усіх правил взаємин галузей влади й політичних сил, що стоять за ними повинне стати правило, що визначає порядок розв'язання конфліктів. Якщо політичне співтовариство не зуміє визначити такий порядок і опанувати ним, воно буде конфліктувати з будь-якого приводу, створюючи щораз погрозу політичної нестабільності й громадянських зіткнень.

В умовах демократії основним правилом розв'язання конфліктів є мажоритарний принцип, тобто воля більшості. Звідси випливає, що процедурний консенсус і особливо консенсус відносно правил розв'язання конфліктів через принцип більшості є неодмінною умовою демократії. Завданням процедурного консенсусу є вироблення згоди відносно правил, що регулюють незгоду конфліктні ситуації, що й розглядають.

Третій об'єкт або рівень консенсусу – згода відносно політики й уряду – переносить акцент на керування «через дискусію», тобто на процес вироблення й прийняття політичних рішень. Незгода з питань політики й опозиція уряду розглядаються тут як неконсенсус (неприйняття) стосовно членів уряду, а не до форми керування. Якщо ставиться під питання остання, то проблематичні як процедурний, так і основний консенсуси.

Дослідники перехідних процесів сходяться на тому, що основний консенсус, тобто згода по основних питаннях, є обов'язковою умовою демократії, виконує стосовно останньої стимулюючу, консолідуючу роль. Але згода в основних цінностях не виникає відразу, споконвічно, її можна досягти й у якості цільового результату. Що ж стосується процедурного консенсусу, і насамперед відносно правил розв'язання політичних конфліктів, та ця умова є необхідною, фактичною передумовою демократії, її реальний

початок. Демократія й народжується з конфлікту, з пошуків (або винаходу) демократичних механізмів розв'язання таких конфліктів. Саме прийняття таких механізмів також логічно є частиною процесу переходу до демократії. Звідси потреба в аналізі різних аспектів консенсусу не як статичних передумов, але як активних елементів процесу.

Консенсус становить сенс будь-якого партикуляризму, основу групового, станового утворення. Партикулярний консенсус у гомогенному суспільстві перетворюється на базовий, у гетерогенному базовий консенсус виступає як система ціннісних зв'язків та легітимних відносин між владою, елітою, станами і водночас кожна з цих політичних сил має свій партикулярний консенсус. У традиційних суспільствах рівня класо-станоутворення вияви, феномени, утворені внаслідок існування партикулярного консенсусу, можуть бути легітимізовані, а надалі й консервовані. У вестернізованих – зазначений процес відбувається у формі звичаїв, традицій, культури. Отже, консенсус може розглядатися і як сукупність ідейно-політичних підходів; результат синтезу попередніх течій в політиці, релігії, філософії; досвід зіткнення інтересів і суперечностей, розв'язання конфліктних ситуацій [5].

О. Москаленко була запропонована ще одна класифікація політичного консенсусу. В практично-політичному сенсі поняття консенсус охоплює два типи явищ: стан соціальної спільноти, громадянську згоду; необхідний для прийняття рішень ступінь узгодженості позицій сторін. У межах громадянської згоди розрізняються: 1) ціннісний, чи базовий, консенсус на рівні суспільства в цілому; 2) процесуальний консенсус на рівні окремих ділянок політичного процесу (партії, рухи, еліти) щодо правил гри на політичній сцені, тобто певних засобів і способів досягненні влади, порядку прийняття і реалізації рішень; 3) позитивний консенсус – схвалення окремих заходів, процедур, прагнення до тих чи інших перетворень; 4) негативний консенсус – неприйняття існуючого стану, норм, цінностей, владарюючих еліт тощо. Консенсус як ступінь узгодженості позицій може бути юридичний і неформальний. Перший поділяється на обов'язковий і факультативний (попередній чи альтернативний). Консенсуальні процедури, сприяючи досягненню необхідного ступеня узгодженості позицій, можуть бути зведені до преференційного (рейтингового) голосування, переговорів, посередництва, арбітражу, хоча їх модифікації досить різноманітні [5].

На прикладному рівні консенсус розглядається як певний рівень взаєморозуміння між конкретними політичними силами, досягнутого з конкретних суперечливих питань. Це «оперативний» динамічний консенсус. Він залежить від таких непрогнозованих виявів, обставин, як зміст конфлікту, характер перебігу переговорів, статус політичних суб'єктів тощо.

Запропонована трирівнева структура консенсусу виявилася достатньо ефективною моделлю для аналізу політичного консенсусу. Так, в розвинених демократичних системах можна визначити такі основні напрями досягнення згоди: забезпечення мети розвитку суспільства з утвердженням базових цінностей людського розвитку (свобода, рівність, добробут), які утворюють структуру уявлень, що домінують у даному суспільстві; правила гри або процедури; конкретний уряд і політичний курс. Вони створюють кілька рівнів консенсусу. Перший рівень – консенсус на рівні суспільства, що передбачає в умовах демократії однорідну політичну культуру як основу, котра цементує базові цінності суспільства. У протилежному випадку в суспільстві домінує фрагментована, різнорідна політична культура, що роз'єднує людей і несе в собі загрозу нівелювання демократичних цінностей. Другий рівень – консенсус процедурний, який встановлює правила гри, наприклад у виборчому процесі. Процедурні правила фіксуються у конституціях, нормах, законах, які регулюють застосування владних повноважень. В основі правил закладено порядок розв'язання конфліктів. Для демократичного суспільства поширеним правилом розв'язання конфліктів є принцип більшості (мажоритарний принцип). Процедурний консенсус є неодмінною умовою демократії, основний консенсус може бути цільовим результатом процедурного консенсусу. Третій рівень консенсусу – поточна згода з питань тактики даного уряду і даного політичного курсу. Головні суб'єкти даного рівня – офіційна влада і опозиція. Оптимальна форма консенсусу – відносини між суб'єктами в ході дискусій.

Таким чином, консенсус – це унікальний і універсальний демократичний принцип і метод врегулювання та розв'язання політичних конфліктів, збереження політичної стабільності та зміцнення політичної безпеки, метод розвитку консенсусно-прагматичних дій.

Перевага консенсуальних методів благотворно впливає на психологічний клімат у конкретній організації й суспільстві в цілому, тому що орієнтує не на конфронтацію й виявлення незгодних, а на врахування інтересів усіх членів. Так запобігається

розкол суспільства, знімаються підстави для звертання до силових методів, адже насильство звичайно буває викликане страхом залишитися в меншості й бути знищеним. В остаточному підсумку консенсус формує нову свідомість суспільства, коли визнання чужих інтересів є умовою здійснення своїх власних [13].

Консенсуалізм виходить з того, що конфліктами слід управляти таким чином, щоб не тільки мінімізувати втрати, а й максимально збільшити загальну користь для сторін-суперників. Звідси технологія досягнення консенсусу майже завжди є тривалою і досить складною; її зміст і процедура вимагає врахування політичних, юридичних, дипломатичних і соціо-психологічних підходів.

Необхідність концептуалізації поняття «консенсус» у політичних науках пов'язана з тим, що в науковій літературі достатньо частим є використання цього терміну нарівні з таким поняттям, як «компроміс».

Відмінність між цими поняттями може бути позначена в такий спосіб: консенсус – загальна усвідомлена згода, компроміс – угода на підставі взаємовигідних поступок, або ж згідно з іншими джерелами – це взаємні поступки.

На відміну від консенсусу компроміс має на увазі поступки (взаємні або односторонні) сторін, залучених в конфлікт з питань, що знаходяться в центрі протиборства.

Ще однією науковою категорією, з якою тісно взаємопов'язане поняття «консенсус», є «толерантність». На сучасному етапі ідея консенсусу набула широкої популярності в країнах СНД, але лише у теоретичному аспекті. Застосування принципів толерантності і консенсусу, як доводить практика сучасної медіації, є найпродуктивнішою стратегією примирення сторін будь-якого конфлікту.

Західні фахівці відзначають дві основні функції політичного консенсусу:

– підтримка суспільного порядку, зниження можливості застосування сили при вирішенні будь-яких незгод і розбіжностей;

– збільшення значимості і масштабів співробітництва, оскільки вони викликані не примусом чи страхом застосування сили, а злагодою і згодою.

На думку західних вчених, зокрема Е. Шилза, для існування політичного консенсусу потрібні три вирішальні чинники: 1) спільне сприйняття законів, правил і норм суспільства; 2) відданість політичним інститутам, які впроваджують у життя ці закони, правила і норми; 3) поширене почуття політичної єдності [10].

Найбільш сприятливі умови досягнення консенсусу виникають завдяки поширенню принципів толерантності, компромісу, громадянськості, поваги до чинних правових норм, що стимулює гармонізацію егоїстичних інтересів і потреб окремих соціально-статусних, етнокультурних, релігійних та економічних груп. Подібну ж роль примирення різних інтересів відіграють соціальні й політико-правові інститути, законодавчі органи, суди, коаліції політичних партій, публічні школи, ВНЗ тощо, які консолідують плюралістичне суспільство.

Серед ефективних практик улагодження відносин на основі консенсусу і толерантності між конфліктуючими сторонами можна розглянути наступні. У процесі узгоджувальної комунікації застосовуються технології, що ґрунтуються на принципах «чесних переговорів» та виключають можливість застосування нечесних кроків, щоб запобігаючи перетворенню конфліктів на некеровані деструктивні процеси. Якщо суб'єкти протидії зорієнтовані на модель кооперативної орієнтації з вирішення проблем, слід налагодити відповідальні перемови, у ході яких опоненти могли б відкрито висловити думки, виокремити взаємовиключні позиції та скорегувати власні інтереси в напрямку зближення.

Згідно з іншою тактикою консенсуальних дій, визначальну роль у примиренні відіграє принцип «дистрибутивної справедливості» (розподіл поступок залежно від участі та втрат), порушення якого може спричинити психологічний опір, негативні емоційні реакції сторін та привести конфлікт до ескалації.

Передбачається, що у досягненні згоди в стадії згортання протиборства сторін провідну роль відіграє пропозиція «найкращої альтернативи», тобто, посередниками пропонується (як результат переговорів) кінцевий пункт угоди, від якої ніхто з супротивників не відмовиться. Інколи, це стає спробою «конвертації» об'єкту конфлікту на рівнозначну матеріальну чи духовну цінність; або у правовий спосіб визначається модель розподілу чи «сумісного користування» об'єктом.

Методом прийняття рішення щодо консенсусу є також консенсуальне голосування. Воно передбачає наявність кількох пропозицій з обговорюваного проекту політичного рішення (законопроекту), здійснюється шляхом урахування запропонованих преференцій. Якщо в ході обговорення було висловлено декілька різних суперечливих пропозицій, то, підбиваючи підсумки, слід взяти за основу ту (ті), що здобула більш високого рівня консенсусу (погодження) і принципово не суперечить ідеї проекту. Ефективний

метод консенсуального голосування доречно було б застосувати і до процедури обрання політичних претендентів: виборці мали б виставити у бюлетенях свої преференції, і результати були б підраховані вже у першому турі; відповідно, з політико-правової практики зникли б повторні голосування чи поняття «виборів, що не відбулися» [3].

У європейських державах, що характеризуються сталим розвитком, існує такий шлях вирішення політичних конфліктів та дотримання консенсусу, як національний «круглий стіл». Національний «круглий стіл» є інструментом розв'язання гострих внутрішньополітичних криз та поширився у світовій політичній практиці в останній чверті ХХ століття. Сутність національного «круглого столу» як засобу політики полягає у розв'язанні політичної кризи через діалог, через пошук рішень, певною мірою прийнятних для усіх сторін конфлікту.

Найрізноманітніші механізми, що спрямовані на вивільнення консенсусного потенціалу суспільства у тих чи тих сферах його життєдіяльності, являють собою складові елементи принципу консенсусу.

Щодо прийняття політичних рішень консенсус передбачає: а) створення визначених умов політичної діяльності в результаті запровадження заохочувальних та обмежувальних санкцій (нормативний консенсус); б) нормативне регулювання на основі вироблення і запровадження внутрішніх консенсусних спонук (мотиваційний консенсус).

З існуючих нині держав найдавніші традиції демократичного узгодження мають Велика Британія, Нідерланди, країни Північної Європи та США.

Але крім позитивних якостей, консенсуальний метод має також окремі вади, пов'язані з рівнем політичної та правової культури суб'єктів конфлікту.

По-перше, це необхідність багаторазових узгоджень позицій, що занадто затягує прийняття рішення; по-друге (і це більш суттєво), виникає загроза прийняття неконкретних, розпливчастих і, нарешті, неефективних рішень.

Крім того, розв'язання державно-правових конфліктів шляхом юридичного консенсусу стикається з багатьма об'єктивними перешкодами, особливо за відсутності громадянської злагоди. Саме тому законодавство, як правило, не містить вимог щодо вирішення спірних питань виключно консенсуальним методом. Юридичний консенсус майже завжди має факультативний характер, тобто

консенсуальна процедура розглядається як попередня стадія чи певний альтернативний варіант прийняття рішення [3]. На підставі такого критерію, як ступінь узгодженості у взаємостосунках політичних субкультур, можна виділити два типи політичних культур – фрагментарну (різнорідну) і інтегровану (однорідну).

Фрагментарна політична культура характеризується відсутністю згоди громадян щодо політичного устрою країни, соціальною роз'єднаністю, високим ступенем конфліктності, застосуванням насильства, відсутністю ефективних процедур залагоджування конфліктів. Цей тип культури панує в більшості африканських і латиноамериканських країн, частково в Північній Ірландії і Канаді. В його основі лежить помітна соціокультурна, конфесійна, національно-етнічна і інша фрагментація суспільства.

Разом з тим, консенсуальний тип політичної культури має свої недоліки, а саме: по-перше, необхідність багаторазових погоджень позицій використовується для затягування ухвалення рішення; по-друге, виникає небезпека прийняття неконкретних, розпливчастих рішень – по них простіше досягти консенсусу. Таким чином, підвищення ступеня погодженості рішення може іноді йти на шкоду його якості. Отже, невід'ємною умовою політичної стабільності як платформи сталого розвитку є наявність у суспільстві консенсусу, який ґрунтується на тому, що за будь-яких умов, при всій протилежності інтересів, об'єктивно існує сфера потенційної згоди.

Консенсус забезпечує легітимність та ефективність політичної системи, а також мінімальну ступінь ухвалення та добровільного прийняття демократичних правил і норм політичної поведінки. Він передбачає гомогенність політичних цінностей, а також лояльність населення до влади. При цьому важливі не тільки згода громадян відстоювати свої цілі, а й стимулювання адаптації суспільної системи до нових ситуацій і політичних змін, наявність соціальної довіри, співпраці, усвідомлення приналежності до національної спільноти, почуття громадянської відповідальності. Тому консенсус передбачає єднання суспільства довкола базових цінностей та принципів.

Консенсус – стан згоди основних соціальних сил щодо розподілу влади, цінностей, статусів, і навіть пошук і освоєння прийняття взаємоприйнятних рішень, які задовольняють усі зацікавлені сторони: єдність, спільність позицій, що формуються та утверджуються у суспільстві й державі, де різні групи з притаманними їм відмінностями у поглядах, нерідко протилежними інтересами, зумовленими соціальними, політичними, національними, релігійними та іншими особливостями,

погоджуються і об'єднуються навколо спільних проблем їхнього співіснування, спільної життєдіяльності й приходять до узгодженого та прийняттого для всіх груп рішення (конституція, закони).

Політичний консенсус – це такий спосіб розв'язання політичного конфлікту, який заснований на досягненні принципової згоди між основними суспільно-політичними силами щодо принципів політичної організації, розподілу політичної влади та політичних ресурсів у суспільстві. Заснований на принципі врахування думки як більшості, так і меншості, консенсус у сучасному світі вважається універсальним засобом попередження й розв'язання конфліктів, зняття соціально-політичної напруги в суспільстві.

Консенсус не тільки сприяє прямому впливу суспільної думки на політико-юридичні процеси, а й формує саму суспільну думку. Консенсус формує демократичну, толерантну свідомість суспільства, коли визнання чужих інтересів стає умовою здійснення власних цілей і прагнень. Визнання соціальної злагоди одним із найважливіших принципів суспільного життя формує нову свідомість громадян, в якій не має місця непримиренності та упередженості.

Політичний консенсус є не тільки запорукою стійкого розвитку внутрішньої економіки та добросусудських зв'язків з партнерськими країнами, він також забезпечує розвиток культурного різномайття на підставі загальних цінностей солідарності, ненасилля та терпимості.

1.2. Особливості сталого розвитку регіональних систем в умовах глобальних протиріч *(О. В. Коломицева)*

Невпинне поглиблення екологічної кризи, а точніше кризи відносин суспільства з природою, наприкінці ХХ століття викликало необхідність радикальних заходів щодо цілей і пріоритетів розвитку. Перехід до сталого соціально-економічного розвитку регіональних систем через осмислення нових реалій, формування адекватного цим процесам механізму ефективного управління, визначення методів і підходів до забезпечення зазначеного

розвитку, актуалізує дослідницькі завдання щодо потреби визначення сутності сталого розвитку регіональних систем.

У своїй праці «Думки і начерки» В. І. Вернадський відзначав, що «прийде час, коли людська діяльність стане основним геолого-перетворюючим чинником розвитку земної оболонки», біосфера поступово перейде в новий стан (у 1920-ті роки названий Е. Леруа ноосферою), і її «основні процеси визначатимуться Розумом». Виділивши, таким чином, роль людства в природних кругообігах речовини й енергії, він визначив центральний напрям розвитку суспільної і природної систем і позначив основні принципи формування ноосфери, що полягають в єдності (гармонії) співіснування, розумному (об'єктивному) перетворенні людиною природи, ефективному використанні інформації та ресурсів [1, с. 8].

Сучасна постіндустріальна цивілізація на рубежі двох тисячоліть здійснила революційний перехід в інтелектуальній сфері, створивши ніколи раніше не існуючий світ телебачення, радіо, комп'ютерів, нанотехнологій, надчистих матеріалів, генетично змінених продуктів, тобто середовище, в якому визначального значення набула здатність людей виробляти, накопичувати і використовувати нові знання. Інакше кажучи, людство зробило якісний стрибок на шляху зростання і вступило у фазу свого розвитку, що базується на інтелектуальному ресурсі, відміченому вимогою обов'язкового його відтворення. У той же час відтворення, будучи провідною умовою розвитку будь-якої системи, власне й закладає основу для зародження і розвитку досконаліших інноваційних технологічних укладів («еволюційна теорія розвитку» розрізняє шість технологічних укладів – ТУ [2]).

Останній, шостий ТУ почав утворюватися наприкінці 80-х рр., його ключові чинники продовжують формувати структуру нової «інформаційної економіки» або, як її прийнято називати, «економіки трьох секторів». Ідейна платформа економіки цього типу полягає в усвідомленні людиною себе частиною біосфери і у визнанні взаємозв'язку, обумовленості й паритетності «інтересів» природи і суспільства, тобто економіці трьох секторів властивий екологічний імператив, який полягає в балансі матеріальних і енергетичних потоків в еколого-економічній системі.

Безумовно, в теперішній час питання про готовність постіндустріального суспільства прийняти тезу про єдність людини – природи – суспільства звучить риторично. Проте, якщо відкинути негативні стереотипи поведінки людини, що склалися відносно природи, а також реалії апогею індустріального розвитку і виділити

сприйманий керівниками більшості країн глобальний підхід до локальних проблем екології та розпочате «об'єднання зусиль в пошуку спільних рамок життя на Землі», можна відзначити, що процес формування певного типу людини з ноосферною свідомістю вже запущений [1].

Як наголошується в рекомендаціях Організації економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР) [3, с. 62], з погляду сталого розвитку економічне зростання розглядається з позицій кількісних і якісних змін. У зв'язку з цим виділяють три ключові взаємозалежні сфери суспільного розвитку: економічну, екологічну і соціальну. Соціальна складова сталості потребує уваги до таких явищ, як добре розвинені ринки праці та висока зайнятість; адаптація до демографічних змін, наприклад, старіння населення; рівність в оплаті праці; участь громадськості в прийнятті рішень. Екологічна сталість припускає стабільність біологічної та фізичної систем і збереження здорового навколишнього середовища. Ці вимоги визнаються не менш важливими, ніж економічне зростання та ефективність.

Однак, при всій важливості екологічної орієнтації, проблема сталого розвитку залишається, на нашу думку, більш соціальною та економічною. Відповідно до моделі сталого розвитку досягнення сталого економічного зростання, збереження природних комплексів і усунення соціальної несправедливості є для суспільства взаємодоповнюючими.

Економічні процеси чинять як позитивний, так і негативний вплив на навколишнє середовище. Посилення економічної активності в більшості випадків припускає збільшення споживання енергії та інших природних ресурсів, а також емісію викидів і відходів виробництва. Вплив господарської діяльності на навколишнє середовище залежить від моделей споживання і виробництва, від поведінки інвесторів, громадськості, втручання адміністративних і контролюючих органів. Важливим чинником також є технологічний рівень виробництва. У той же час економічне зростання створює можливості для фінансування заходів щодо охорони навколишнього середовища через впровадження чистих і менш ресурсомістких технологій та виробництво безпечної для навколишнього середовища продукції.

Нині у сфері теоретичного знання про процеси сталого розвитку умовно можна виділити три головні підходи в конструюванні моделі сталого розвитку (рис. 1.2.1). Всі вони базуються на єдиному філософському і природничо-науковому фундаменті. Таке

об'єднання наукових зусиль математиків, «природників», соціологів, «гуманітаріїв», економістів, «управлінців» відбулося після того, як у міру вивчення проблем, що накопичилися до ХХ ст., стало ясно, що ситуація на нашій планеті, найскладніший характер нелінійних відносин у системі «людина – суспільство – природа» потребують комплексного аналізу і об'єднання зусиль вчених різних спеціальностей.

Рис. 1.2.1 Підходи до визначення «сталий розвиток»

Сутністю ресурсного підходу є використання біосфери як джерела ресурсів зростаючих потреб людства, що передбачається досягти шляхом технічного та технологічного прогресу. Розвиток ресурсного підходу почався з розуміння глобальних проблем розвитку цивілізації вченими, що підготували появу та брали участь у створенні ядерної зброї. В 1955 р. у СРСР гр. групою вчених під керівництвом М.М. Моїсеєва була розпочата робота по створенню обчислювальної системи, здатної імітувати взаємодію людської активності й біосфери.

Позиція представників біосферного підходу полягає в наступному підпорядкуванні розвитку людства природним процесам шляхом відмови від благ цивілізації, тобто проголошується гасло «назад до природи». Ця позиція є протилежною позиції ресурсного підходу.

Біосферний підхід продовжує традицію, що йде від М.В. Ломоносова, Д.І. Менделєєва, В.І. Вернадського. На великому емпіричному матеріалі, отриманому біологами, географами, геологами, у кінці ХХ ст. було доведено, що наявність життя на Землі можлива тільки при підтримці біотою всіх характеристик навколишнього середовища, сформованих самою біотою. Природні екосистеми формують навколишнє середовище. Допустима межа їх руйнування вже пройдена і пріоритетне завдання ХХІ ст. – збереження механізму біотичної саморегуляції в необхідних масштабах.

Інтегративний підхід вбачає гармонізацію відносин людства й біосфери, розвиток людства згідно із законами природи, що стає

можливим за умови усвідомлених обмежень на споживання ресурсів виходячи з можливостей біосфери.

У сучасній макроекономічній теорії проблеми сталого розвитку знайшли своє відображення, перш за все, у розробленій Л. Вальрасом моделі загальної економічної рівноваги, що відтворює взаємозв'язок різних ринків в умовах ринкового господарювання з досконалою конкуренцією [4, с. 178].

Сьогодні при розробці проблем макроекономічної рівноваги, як і раніше, чітко простежується економічний підхід: сукупний попит, сукупна пропозиція, заощадження, інвестиції, рівновага на товарному ринку, рівновага на грошовому ринку тощо. Так, відповідно до «Золотого правила», під сталим економічним розвитком розуміється максимізація економічного добробуту, що досягається при оптимальному рівні капіталоозброєності [5]. Якщо під рівноважним розвитком розуміти тільки стале економічне зростання, то необхідно зазначити, що загалом світовий економічний розвиток відзначається стабільністю і макроекономічною рівновагою, але не сталим розвитком [6, с. 257]. Цей традиційний підхід до сталості розвитку як до макроекономічної рівноваги, що ігнорує соціальні та екологічні аспекти, призводить до однобічного розгляду сталого розвитку та спрощеного обґрунтування сучасних проблем не лише у світових масштабах, але й на рівні регіону.

Становить інтерес точка зору, що розглядає регіон як відкриту систему, умовно розділену на підсистеми, що перебувають у взаємодії та обмінюються потоками речовин, енергії та інформації. Нами досліджується (соціо-еколого-економічна) система, що має таку структуру (рис. 1.2.2).

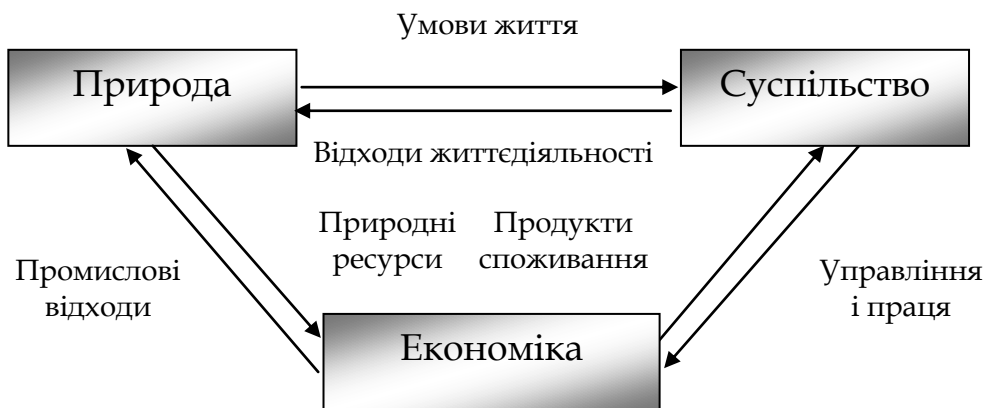

Рис. 1.2.2. Структура соціо-еколого-економічної системи

Природа є початковою передумовою будь-якого виробництва (економіки), але також зазнає сильного і всезростаючого зворотного впливу. Людину породжує природа, формуючи з нею універсальний суперечливий взаємозв'язок та залежність. Людина безпосередньо та за допомогою економіки зворотно впливає на природу. Таке визначення зв'язків економіки, природи і людини забезпечує визначення макроекономічної рівноваги як сталий та розширений розвиток економіки зі збереженням рівноваги між суспільством і природою і як наслідок, забезпечення соціального розвитку.

Наведені підсистеми мають свої функції. Людство обґрунтовує необхідність розвитку економічної підсистеми та споживає її продукцію. Економічна підсистема використовує ресурси природної підсистеми для досягнення поставлених перед нею цілей. Природа змінює свої властивості під впливом відходів, що надходять із суспільства та економіки, тим самим впливаючи на суспільство. Отже, сталий розвиток не може бути зведений до критеріїв традиційної макроекономічної рівноваги. Саме ця суперечлива взаємодія привела до появи парадигми сталого розвитку як результату усвідомлення людством такої зміни середовища проживання в результаті його діяльності, яка загрожує самому існуванню людства [7, с. 34].

У світі існує ієрархія економічних систем, де одні системи є складовими елементами інших. Тому слід розрізняти рівні їхньої організації (рис. 1.2.3).

Рис. 1.2.3. Рівні економічних систем

Будь-яка система входить до складу іншої (більшої) системи, яка є для даної системи зовнішнім середовищем. Таку характеристику можна повністю застосувати до регіону, який є підсистемою вищого ієрархічного рівня. Зовнішнім середовищем для регіону виступають інші регіони країни, регіони зарубіжних країн, також іноземні держави, їх спілки та ін.

Основна увага регіональних досліджень приділяється просторовому аспекту різних явищ. До наук, що вивчають зв'язки явищ у просторі, які мають вплив на напрями вивчення регіональних проблем відносяться галузева економіка, статистика та соціологія.

Первинний варіант розгляду регіону як еколого-економічної системи виник наприкінці 70-х років ХХ ст., з того часу інтенсивно розвивався услід за становленням і утвердженням парадигми сталого розвитку. Дотепер початкова концепція представлення регіону як еколого-економічної системи переросла в соціо-еколого-економічну.

Таким чином, сталий розвиток в соціо-еколого-економічній системі передбачає збалансованість такої системи та забезпечення екологічних, соціальних та економічних інтересів, які зберігаються на фоні екзогенних впливів. У теперішній час еволюція ідей сталого розвитку призвела до того, що в галузі забезпечення економічних, екологічних та соціальних імперативів сталого розвитку системи світового господарства сучасні науковці виділяють п'ять основних стратегічних тенденцій:

–людство здатне надати розвитку стійкого і довгострокового характеру з тим, щоб він відповідав сьогodнішнім потребам людей, не залишаючи при цьому майбутні покоління можливості задовольняти свої потреби;

–наявні обмеження в галузі експлуатації природних ресурсів відносні, вони пов'язані з нинішнім рівнем техніки і соціальних організацій, а також зі здатністю біосфери справлятися з наслідками людської діяльності;

–необхідно задовольнити елементарні потреби всіх людей і надати можливість реалізувати свої надії на більш благополучне життя, без чого сталий і довгостроковий розвиток просто неможливий;

–слід узгодити спосіб життя тих, хто володіє більшими засобами (грошовими і матеріальними), з екологічними можливостями планети, зокрема щодо споживання енергії;

–розміри і темпи збільшення кількості населення повинні узгоджуватися із змінним продуктивним потенціалом глобальної екосистеми Землі.

Регіональні соціо-еколого-економічні системи складаються з поєднання пов'язаних різнорівневих функціонально-структурних підсистем (блоків), об'єднаних системоутворюючими зв'язками і загальною метою розвитку.

У їх складі можна виділити такі підсистеми: демографічна (населення), соціальна, виробнича, рекреаційна, природне середовище, інституційно-інфраструктурна, виробничо-інфраструктурна, соціально-інфраструктурна, екологічна, духовне середовище, ресурсна (рис. 1.2.4). Усі ці підсистеми (блоки) взаємодіють між собою і у своєму розвитку підпорядковані єдиній меті – задоволенню матеріальних і духовних потреб населення регіону при збереженні стійкості природного середовища.

Основою регіональної соціо-еколого-економічної системи є люди (населення, соціум), конкретна людина. Діяльність людей відбувається в кожній підсистемі, у свою чергу, функціонування підсистем спрямоване на створення умов життєдіяльності людей. Найважливішим організуючим елементом усіх складових досліджуваної системи є трудова діяльність людей. Важливо підкреслити, що життєдіяльність населення істотно змінюється залежно від природних і соціально-економічних умов регіону країни. У процесі трудової діяльності людей формується виробнича підсистема, її основна функція – створення економічних умов життя суспільства. Ця підсистема існує у формі різних виробничих компонентів – галузевих («вертикальних») і територіальних («горизонтальних»), а поєднання цих компонентів (шляхом спеціалізації та кооперування, концентрації та комбінування виробництва) забезпечує територіально-виробниче комплексоутворення, тобто формування територіально-виробничих комплексів – взаємопов'язаного і взаємозумовленого поєднання підприємств на території регіону [8, с. 112].

Відповідно до характеру зв'язків виробничої підсистеми з природою виділяють природно-ресурсні галузі, що ґрунтуються на використанні ґрунтово-земельних, водних, біологічних, мінерально-сировинних ресурсів. Як профільні форми їх організації виступають відповідно сільськогосподарські, лісозаготівельні, гідроенергетичні, рибпромислові, гірничодобувні підприємства та підприємства, що переробляють сировину. Головна особливість природно-ресурсних галузей – значний вплив на природу, тому особливо важливо

удосконалювати технологічні процеси, нормативно-правову базу природокористування й охорони навколишнього середовища.

Рис. 1.2.4. Регіон як соціо-еколого-економічна система

Розвиток інфраструктурних підсистем направлений, з одного боку, на забезпечення виробничо-господарської діяльності, а з іншого - на створення соціального та духовного середовища життєдіяльності людей. Відповідно, регіональна соціо-еколого-економічна система включає організацію ефективного

функціонування виробничої і соціальної інфраструктури, та є підґрунтям формування умов відтворення всіх благ населення. До складу духовної сфери включають національні та культурні цінності, а також все те, що спрямоване на підтримку традицій і навиків населення, форм спілкування людей, стилю життя тощо. Соціальні й духовні зв'язки і відносини між людьми служать основною передумовою утворення територіальних спільнот людей, або соціумів, що складаються на різних рівнях: регіональному, локальному, поселенському. У кожному соціумі формуються своєрідні ставлення людей до усіх виробничих і соціально-економічних процесів та явищ.

Специфічну функціонально-структурну роль у складі регіональних соціо-еколого-економічних систем відіграє рекреаційна підсистема, що утворює середовище відпочинку і відновлення здоров'я населення. Вона використовує природу як обов'язкову умову розміщення об'єктів культурно-оздоровчої діяльності, туризму, заповідно-природоохоронної справи. При цьому природа, будучи «адаптованою» до людини, зберігається майже в первозданному стані.

В умовах сьогодення соціо-еколого-економічна система характеризується як нестійка, так як досягти рівноваги інтересів підсистем загальної системи, або дуже складно, або взагалі неможливо. На рівні різних національних господарств майже завжди існує протиріччя між національними і глобальними інтересами, що є об'єктивною реальністю.

Соціо-еколого-економічну систему не можна віднести до систем, що самоорганізуються. Роль макроекономічного регулювання динамічного розвитку всіх підсистем – соціальної, економічної та екологічної – є високою. Це пов'язано з недосконалістю ринкового механізму; провалом ринку, джерела яких залежать від зовнішніх ефектів; відсутністю ринків суспільних благ; трансакційних витрат, не окреслених точно правами власності; відсутністю знань і невизначеності, безповоротності екологічних процесів.

Закономірності розвитку системи можна виявити через аналіз взаємодії окремих підсистем. Деякі з них можна сформулювати так:

- посилення в часі ступеня взаємозалежності в досліджуваній системі;
- встановлення балансу між підсистемами, враховуючи вплив екологічних чинників та дотримання екологічних інтересів;
- підвищення значущості якісних показників економічного розвитку в контексті соціо-еколого-економічної системи.

Отже, регіон, з одного боку, є складною соціо-еколого-економічною системою, внутрішнє середовище якої складають економічна, соціальна і екологічна підсистеми, а з іншої – підсистемою вищого ієрархічного рівня. Тобто, сталість регіональної соціо-еколого-економічної системи залежить як від сталості взаємодіючих підсистем, що входять до її складу так і від сталості соціально-економічних систем більш високого рівня, зокрема країни в цілому.

Сталий розвиток на мезорівні можна трактувати як процес поступового зростання, з одного боку, та як сукупність збалансованих та гармонійно доповнюючих елементів регіонального соціально-економічного комплексу, з іншого. Сталий регіональний розвиток – набагато ширше поняття, передусім, це зміна якісна. Для досягнення сталого розвитку регіону потрібно більше, ніж просто боротьба із забрудненнями і розробка численних екологічних нормативів і програм. Необхідна інтеграція екологічного складника в регіональні стратегії соціально-економічного розвитку. Потрібно також, щоб органи влади, інвестори й окремі громадяни керувалися у своїй діяльності міркуваннями екологічної доцільності.

Ґрунтуючись на вищевикладеному, можна окреслити такі закономірності регулювання сталим розвитком регіону:

1) тісний зв'язок між сутністю і ефективністю реалізації управлінських рішень та рівнем вимог органів регіонального управління;

2) системний підхід у здійсненні розробок і реалізації управлінських рішень;

3) інтеграційна єдність методів, засобів, інструментів, рішень регіональних співтовариств і органів влади;

4) ефективність реалізації відтворювального потенціалу перебуває в тісній залежності від компетенції регіональних органів управління;

5) зворотній зв'язок між елементами схеми «органи регіонального управління – населення – бізнес – співтовариства» та розвитком системи їхньої взаємодії;

6) стратегічний вектор регіонального управління, спрямований на забезпечення сталості економіки регіону;

7) дотримання паритетності й врахування інтересів інших регіонів внаслідок прояву соціально-економічних перетворень і наслідків регіонального управління тощо.

На основі виявлених закономірностей, основних факторів і умов, що визначають формування й функціонування результативної

системи, можна сформулювати висновок, що сталий розвиток регіону повинен відповідати таким системним імперативам:

- формування прогресивної моделі функціонування регіональної економіки в умовах глобалізаційних викликів;
- підвищення й зміцнення конкурентоспроможності та іміджу регіону в системі міжрегіональних зв'язків;
- забезпечення високих темпів зростання економіки регіону, збільшення зайнятості, доходів і підприємницької активності населення;
- стимулювання розвитку інфраструктурної складової;
- збереження й збільшення природного багатства регіону;
- активізація механізму державно-приватного партнерства;
- забезпечення консолідації, удосконалення структури й розвитку регіонального господарства;
- стимулювання реалізації накопиченого в регіоні потенціалу з метою забезпечення розширеного відтворення;
- досягнення збалансованого розвитку території з урахуванням державної соціально-економічної політики й гармонізації процесів життєдіяльності населення;
- впровадження інструментів, методів, прийомів стратегічного планування сталого розвитку регіону в період модернізації;
- розвиток інтеграційних міжрегіональних процесів співробітництва й партнерства тощо.

Крім того, суттєвою проблемою забезпечення сталого розвитку є те, що джерелом дій, які впливають на розвиток регіону, є безліч різних суб'єктів, що приймають управлінські рішення самостійно, виходячи з власних цілей та інтересів. Серед таких суб'єктів – державні й регіональні органи влади, інші регіони, муніципальні утворення, корпорації, громадські організації та ін. Політика сталого регіонального розвитку не може диктувати цим суб'єктам загальну лінію поведінки, але вона може допомогти скоординувати їхню діяльність у тій її частині, яка стосується розвитку регіону.

Усі питання сталого розвитку є дуже актуальними для України. Неузгодженість темпів економічного розвитку і вимог екологічної безпеки, домінування природомістких галузей з високою питомою вагою ресурсо- та енергомістких застарілих технологій, сировинна орієнтація експорту, відсутність культури праці та споживання тощо призвели до формування техногенного типу економічного розвитку. Як наслідок, нині антропогенне навантаження на природу наближається (а в окремих регіонах України вже наблизилося) до граничної межі її екологічної стійкості. За нею починаються кризові

та катастрофічні зміни в природі, що негативно впливає на життєдіяльність людини і суспільства. Для оновлення ціннісних орієнтирів сталого розвитку виникає потреба розроблення інноваційних підходів, які стануть поштовхом до реалізації концепції сталого розвитку в наступні десятиліття [7, с. 42].

Проект Концепції переходу України до сталого розвитку, розробленого Національною академією наук України та оприлюдненого 15 травня 2012 р., складається із семи розділів, присвячених проблемам визначення довготривалих пріоритетів розвитку економіки, природокористування і охорони навколишнього середовища, соціального, науково-технічного і регіонального розвитку, питанням екологізації виробничої діяльності. Концепція переходу України до сталого розвитку визначає цілісну систему поглядів на подальші шляхи взаємоінтегрованого гуманітарного, соціального, економічного та екологічного розвитку країни. Вона визначає також правові засади, принципи, цілі та першочергові завдання щодо переходу країни до сталого розвитку і є базовою для подальшого розроблення стратегії, плану дій, державних, регіональних та інших програм, проектів сталого розвитку на найближчу і віддалену перспективу.

Грунтуючись на працях, пов'язаних із розкриттям питань сталого розвитку, що є результатом дослідження проблем виходу із соціальної, економічної та екологічної кризи і розробки напрямів довгострокового розвитку України, можна виділити такі взаємопов'язані складові сталого розвитку: економічна; екологічна; соціальна; інституційна; науково-технічна та інноваційна; політична; міжнародна. При цьому частина складових охоплює цільові аспекти сталого розвитку, а решта характеризує різні способи досягнення його цілей.

В сучасних умовах для України особливо актуальною є розробка механізму управління сталим розвитком регіонів. Адміністративно-територіальна реформа, започаткована декілька років тому, обумовила початок децентралізаційних процесів, що в політичній, організаційній, економічній, екологічній та фінансовій площині. При цьому головною передумовою еколого-економічного розвитку на рівні окремих територій, регіонів та цілих країн є радикальна зміна парадигми розвитку, переоцінка ролі людства в його взаємовідносинах з природою, реформування системи освіти та інформаційної політики. Майбутня стійка економіка – це економіка, в якій енергія, вода, земля та інші ресурси будуть використовуватися набагато ефективніше й раціональніше, ніж сьогодні. Рішення у

виробничій сфері регіону полягає в переході до нового принципу організації виробництва, що передбачає концентрацію на сфері послуг.

На наш погляд, сучасна концептуальна модель регіонального розвитку має базуватися на переформатуванні територіальних господарських механізмів, побудованих на еволюційних засадах, в еколого-економічні механізми регіонального розвитку, базисом для побудови яких є концепція сталого еколого-економічного розвитку територій, а основною метою – трансформація регіональної економіки ресурсного типу та капіталізація регіональних активів на еколого-економічних засадах.

Реалізація концепції сталого еколого-економічного розвитку на рівні регіону повинна здійснюватись з урахуванням природних, соціально-економічних, культурних та інших особливостей територій, які є його складовими. Сировинна орієнтація просторово-територіального розвитку в умовах глобалізації, входження у європейське співтовариство та формування конкурентоспроможної національної економіки, повинна трансформуватися на екологоорієнтовану економіку що базується на максимізації доданої вартості за допомогою ефективного використання виробничих факторів, впровадження інновацій. Саме тому формування механізму управління еколого-економічним розвитком регіонів є одним з першочергових завдань оптимальної реалізації регіональної політики України, передбачає досягнення та збереження в довгостроковій перспективі балансу між інтересами регіональних господарських структур і екологічними потребами населення.

1.3. Формування пріоритетів сталого територіального розвитку: регіональний підхід (Н. Ю. Лега)

В контексті зміни державної регіональної політики, що полягає в зміщенні акцентів із забезпечення пропорційного розвитку регіонів на переважне фінансування стійких, інноваційно-активних територій, що можуть стати локомотивами зростання і виведення економіки всієї країни з кризи, життєво важливим для кожного регіону є підтримка сталості соціально-економічного розвитку. Це означає активізацію традиційних і пошук нових факторів

забезпечення стабільної присутності регіону у висококонкурентному ринковому середовищі.

Сформована ситуація в дослідженні проблематики сталого розвитку регіонів характеризується наявністю різноаспектних підходів до вибору критеріїв сталості – від пріоритету екологічної складової, визначення факторів стійкого функціонування економічної системи регіону, виявлення відцентрових і доцентрових векторів територіальної організації – до визнання важливості відтворювального підходу, що забезпечує реалізацію принципу системності у вивченні шляхів вирішення даного питання.

При цьому загальним для всіх підходів є те, що до основних принципів формування і реалізації концепції сталого розвитку регіону відносяться: фокусування на найбільш істотних викликах і проблемах в соціально-економічній сфері; адекватність діяльності організаційно-виробничих та інфраструктурних одиниць бізнес-процесам (у тому числі інноваційної спрямованості), що реалізуються в регіоні; активізація інвестиційної діяльності; інтеграція регіону в національний і світовий економічний простір; забезпечення збалансованості розвитку системоутворюючих елементів регіонального господарства.

У сучасних умовах формування нових підходів до сталого розвитку регіональних економік, функціонування яких сьогодні характеризується диспропорційністю та асинхронністю, має вагомий теоретичний та практичний значення. Це особливо важливо для регіонів України, яким притаманні глибокі диспропорції в галузевій структурі економік, природно-ресурсному, матеріально-технічному, організаційному, кадровому, фінансовому та інвестиційному забезпеченні регіонального виробництва, що відповідно й ініціює пошук нових форм їх позиціонування в загальному процесі стабілізації та послідовного нарощування темпів зростання національної економіки.

В сучасній економічній літературі представлений досить широкий спектр наукових публікацій, що охоплюють різні аспекти сталого розвитку регіональних економічних систем. Це обумовлено високою науково-практичною актуальністю проблеми, міждисциплінарним характером дослідження, а також суттєвими трансформаціями теоретико-концептуальних і прикладних питань забезпечення сталого розвитку регіону в світовій і вітчизняній науковій думці впродовж останніх десятиліть.

Дослідженню закономірностей і пріоритетів регіонального розвитку, забезпечення сталості розвитку регіональних систем

присвячені праці А. М. Андрющенка, М. В. Багрова, О. Ф. Балацького, В. А. Барановського, О. Г. Білоруса, І. К. Бистрякова, С. М. Бобильова, Г. Х. Брунтланд, Б. В. Буркинського, В. І. Вернадського, З. В. Герасимчук, О. Г. Гранберга, Л. С. Гринів, В. І. Данилова-Данильяна, Б. М. Данилишина, М. І. Долішнього, С. І. Дорогунцова, М. З. Згуровського, Б. А. Карпінського, В. С. Кравціва, Е. М. Лібанової, Н. В. Павліхи, Л. О. Петкової, О. С. Пчелінцева, А. Д. Урсула, С. К. Харічкова, М. А. Хвесика, Є. В. Хлобистова, Л. Г. Чернюк та ін.

Друга половина ХХ століття ознаменувалася новою соціально-екологічною кризою, яка може бути визначена як криза взаємодії природи і суспільства, викликана соціально-економічними причинами, непродуманими діями людини, що призвели до виснаження і руйнування природного середовища проживання, підриву механізмів саморегулювання екологічних систем і відповідної, часто згубної реакції природних систем на діяльність людини. Відповіддю кризі стали ідеї сталого співіснування з природою, що набули розвитку в середині 60-х років ХХ ст. З метою позначення максимальних уловів риби, які можуть проводитися у водоймах протягом десятиліть, в Канаді в кінці 1960-х років був використаний вперше термін «sustained yield». Далі, у середині сімдесятих років його змінив термін «sustainable yield», на відміну від попереднього, він означав не максимальне, а оптимальне використання доступних ресурсів за обов'язкової умови збереження (за необхідності – відновлення) відповідної популяції (у вітчизняній практиці використовується близький за змістом термін «загальний допустимий вилов») [2].

Сам термін «сталий розвиток» приписують Барбарі Уорд, яка використовувала його в середині 1970-х років [11]. Термін «sustainable development» виявився досить популярним, так як пов'язував проблеми охорони навколишнього середовища, стабілізації економіки та забезпечення добробуту людей. Серйозна стурбованість перспективами розвитку цивілізації в умовах виснаження природних ресурсів, наростаючого забруднення природного середовища та триваючого зростання населення прозвучала на Конференції ООН з охорони навколишнього середовища, що відбулася в 1972 р в Стокгольмі. Тоді розглядалися перші версії концепції сталого розвитку. Саме на цій конференції була сформульована концепція і поняття «розвиток без руйнування».

Найважливішим підсумком конференції була пропозиція про визнання в якості основного правового принципу права людини на сприятливе навколишнє середовище. Перший принцип Стокгольмської декларації говорить: «Людина має основне право на свободу, рівність і адекватні умови життя в навколишньому середовищі, якість якої дозволяє жити в гідності та добробуті».

Конференція прийняла план дій зі 109 пунктів-рекомендацій, адресованих національним урядам і міжнародним організаціям, і запропонувала створити в системі ООН новий механізм, який сприяв би втіленню прийнятих рішень в конкретні дії політичного та наукового характеру. Для цього в 1972 році була створена нова міжурядова організація системи ООН – Програма ООН з навколишнього середовища (ЮНЕП), штаб-квартира якої знаходиться в Найробі (Кенія). Вона виконує координуючу і каталізуючу функції в галузі навколишнього середовища і природних ресурсів.

Стокгольмська конференція дала поштовх вивченню навколишнього середовища на національному та міжнародному рівні, сприяла формуванню правових норм і законодавчих ініціатив, пошуку ресурсозберігаючих технологій, прискорила виникнення міжнародних форм співробітництва по захисту навколишнього середовища. Після Стокгольмської конференції кілька держав визнали в своїх конституціях право на адекватне навколишнє середовище і зобов'язання держави його зберігати [17].

Надалі на зміну концепції «розвиток без руйнування» прийшла концепція «екорозвитку» екологічно прийняттого розвитку або розвитку, який прагне до найменшого негативного впливу на навколишнє середовище і, отже, найменшого екологічного збитку [3]. Проте, так і не було надано точного загальноприйнятого універсального визначення СР. Деякі дослідники [6] робили акцент на етимологічному значенні слова «sustainable», відзначаючи в найзагальнішому вигляді здатність протидіяти тиску і натиску з боку будь-яких сил. У сутнісному сенсі під стійкістю нерідко розуміли похідну від: 1) внутрішніх характеристик системи; 2) природи і сили тиску і потрясінь, які впливають на систему; 3) людської діяльності, що сприяє виникненню і посиленню вказаних тисків і потрясінь або навпаки їх подолання [3;6;11].

До 1987 року налічувалося більше 30 спроб визначень СР, в тому числі:

–розвиток, основою якого є моральний принцип рівності між генераціями, видами і групами;

- означає шлях максимізації довготривалих вигод для людства;
- розвиток, в процесі якого економічне зростання і розвиток не зашкоджують один іншому і не антагоністичні навколишньому середовищу і суспільству;
- економічний розвиток, що не передбачає підризу природної бази для майбутніх поколінь і зростає в розрахунку на одну особу населення території;
- економічний розвиток, що має на меті забезпечення стійкості навколишнього середовища, а також стійкого, постійного економічного зростання;
- процес гармонізації людства і навколишнього середовища;
- процес управління, головна мета якого вести нас шляхом розвитку.

В 1987 році була опублікована та схвалена Генеральною асамблеєю ООН доповідь Комісії з навколишнього середовища і розвитку, яку очолював прем'єр-міністр Норвегії Г.Х. Брутланд, після чого в науковий обіг офіційно було введено поняття СР, але використовувалося поряд з такими поєднаннями, як «equitable development» – справедливий розвиток і «balanced development» – гармонійний розвиток. Комісія назвала концепцію СР основою забезпечення інтегрованого підходу в розробці економічної політики на майбутні десятиліття, а саме СР визначила як «розвиток, який задовольняє потреби сьогоденних поколінь і не ставить під загрозу можливості майбутніх поколінь задовольнити їх власні потреби» [5].

Йшлося про створення такої соціальної та економічної системи, яка забезпечила б на тривалу перспективу високий рівень життя, його якість: зростання реальних доходів та освітнього рівня, поліпшення охорони здоров'я і навколишнього середовища. Зазначене визначення включає два основних поняття: перше – це необхідні для існування найбільш вразливих верств населення потреби, які повинні бути предметом першочергової уваги; друге – це зумовлені станом технології та організацією суспільства обмеження, які накладені на здатність навколишнього середовища задовольняти нинішні і майбутні потреби. Необхідно зазначити, що зміст наведеної дефініції СР відповідає принципу «доброго батька сімейства» часів римського права, який повинен був передавати наступному поколінню отримане ним майно не в гіршому вигляді, ніж отримав він сам. За твердженням К. Маркса, «навіть ціле суспільство, нація, і навіть всі одночасно існуючі суспільства, взяті разом, не є власниками землі. Вони лише її власники, які

користуються нею, і як «boni patres familias» (добрі батьки сімейства), вони повинні залишити її поліпшеною наступним поколінням» [5].

Отже, суспільство виступає «єдиним суб'єктом суспільної форми власності і кінцевим користувачем, власником і розпорядником» природних ресурсів і природного фактора виробництва. Інша справа, що з прогресом суспільного поділу праці, виробництва і господарства в ринковій економіці функції реалізації суспільної власності на природний фактор виробництва поділяються і відокремлюються (у формах користування, володіння і розпорядження). Відбувається відділення розпорядження від власності (між державою і суспільством). Функція розпорядження виступає як відображення процесу господарювання суспільством в цілому через його інституційного агента – державу. Функція володіння відображає різноманітний і розділений характер виробництва і виконується господарськими суб'єктами – приватними підприємцями в процесі виробництва. Функція користування здійснюється членами суспільства в процесі праці і виконується господарськими суб'єктами – працівниками. Саме з цих позицій слід підходити до обговорення проблем природної ренти, монопольного присвоєння доходів від експлуатації природних ресурсів великими компаніями в сучасному суспільстві.

Нечіткість, непослідовність та «антропоцентризм» – це основні недоліки визначення СР, які визначають критики. «Концепція сталого розвитку допускає різні трактування і потребує подальшого вдосконалення, особливо з питання про шляхи її втілення в життя», вважає В. Левашов. Підтвердженням цьому служить багаторічна дискусія про правильність перекладу терміну «sustainable» та пропозиції користуватися терміном «сталий чи збалансований розвиток», а не найбільш точним перекладом «підтримуючий розвиток». Принцип сталого, збалансованого, врівноваженого розвитку зводиться до принципів оптимізації, які були запропоновані В.Ф. Парето. Принципи «парето-оптимізації» або «парето-поліпшення» включають в себе індивідуальну оптимізацію, ринкову ефективність і соціальний оптимум [14].

У свою чергу, В.Ф. Парето удосконалював ідеї основоположника класичної школи економіки Л. Вальраса, в тому числі ідею «існування та стабільності рівноваги». Ідеї В.Ф. Парето і Л. Вальраса розвивали такі видатні економісти, як Р. Констанца, О. Ланг, Г. Нотелінг, П. Самуельсон, Р. Солоу, Т. Тітенберг, Дж. Хікс, Дж. Хартвік та ін. Послідовники В.Ф. Парето серед яких відомі школи економіки (Лондонська, Чиказька, Гарвардська, Французька школа

планування), сформулювали єдину теорію загальної рівноваги. Згідно В.Ф. Парето, зміни в розподілі факторів виробництва можуть вважатися оптимальними, якщо обрана альтернатива оцінюється як найкраща з усіх всіма учасниками. Разом з тим, парето-оптимізація передбачає непорушність вихідного розподілу ресурсів та економічних можливостей. Т. Тітенберг сформулював СР наступним чином: «...середньостатистична особа майбутніх поколінь повинна знаходитися не в гірших умовах, ніж середньостатистична особа нинішнього покоління». Однак, тут виникають важковирішувані питання, пов'язані з розподілом факторів виробництва:

–відмінність в уявленнях різних індивідуальних і групових учасників процесу розподілу і перерозподілу про справедливість того чи іншого варіанту і про оцінку меж компромісу не тільки в рамках нинішнього покоління людей, але також між нинішнім і майбутнім поколіннями, між людиною та іншими біологічними видами;

–адекватне урахування природного капіталу при співвідношенні розподілу та ефективності виробництва;

–встановлення величини компенсаційних платежів і трансфертів, а також величини витрат самого розподілу.

Частково саме тому принцип парето-оптимізації доповнюється принципом обов'язкової компенсації Калдора-Хікса (сформульований у 1938- 1939 рр.), згідно з яким індивідуум, який зазнав збитків при перерозподілі, повинен отримати адекватну компенсацію: «Перехід від одного стану економіки до іншого представляє собою поліпшення суспільства, якщо ті індивіди, які отримали підвищення добробуту, компенсують втрати, понесені іншими; при цьому повинен зберегтися загальний рівень добробуту, принаймні такий, що відповідає вихідному» [14]. В аспекті СР це означає, що наступне покоління, яке отримало в спадок виснажені природні ресурси (надра, ґрунти, тощо), повинно отримати в порядку компенсації певну накопичену ренту. Саме поняття сталого (збалансованого) розвитку тісно пов'язується з процесом сутнісних змін як результату дії різноспрямованих тенденцій, а сталому розвитку найбільш адекватний принцип глобального оптимуму за В.Ф. Парето.

Що стосується прийнятого у вітчизняній спеціальній літературі перекладу, то терміни «sustainable development», «sustainability» (to sustain – підтримувати, не давати припинитися, обірватися, згаснути) найточніше слід перекласти як підтримку оптимальних (з точки зору регіональних умов, ресурсів і факторів виробництва) темпів

зростання суспільного багатства для забезпечення якості життя, що відповідає сучасним світовим стандартам. Основою СР суспільства є природно-гуманітарний синтез людини і природи.

Розвитку концепції СР сприяв Всесвітній саміт зі сталого розвитку, що відбулася в Йоганнесбурзі (ПАР) в 2002 р, на якому було проаналізовано та оцінено прогрес, досягнутий з 1992 г в ході реалізації «Порядку денного на XXI століття». Реалізація концепції СР розглядалася як умова довготривалого успішного прогресу людства в майбутні десятиліття. При цьому до уваги бралось зростання капіталу: економічного (фінанси, засоби виробництва, нерухомість), людського, культурного та екологічного. Також було розглянуто питання впливу глобалізації та пов'язаної з нею лібералізації на світове господарство. У зв'язку з цим порушувалися питання передачі світових інституційних функцій з охорони навколишнього середовища та СР, що реалізуються міжнародними та національними організаціями, приватним компаніям. По закінченні саміту в міжнародний лексикон були введені нові поняття, що розширили категоріальний апарат концепції СР: екологічне донорство; компенсація глобальних екологічних послуг; всесвітня угода (угода щодо надання фінансової підтримки країнам, що розвиваються та готові дотримуватись міжнародних домовленостей, зокрема, екологічних, в обмін на зовнішні борги); стійке споживання та ін. До теперішнього часу сформувалися два досить виражених напрямки трактування концепції СР. В рамках обох напрямків основний акцент робиться на «людський розвиток», так як в сучасних умовах зростає роль людського фактора, про яку писав В. Вернадський у вченні про ноосферу. Людина розглядається як найважливіший елемент всієї системи і порівнюємо з геологічними силами. Вона відповідальна за розуміння своєї ролі в глобальній системі біосфери, в її збереженні та управлінні нею.

В той же час, перший напрямок акцентує увагу на визначенні цілей суспільного розвитку в цілому і виявленні умов, що забезпечують їх досягнення. При цьому економічні цілі підпорядковуються цілям розвитку суспільства, тобто розглядаються як засіб, що забезпечує сталість розвитку в цілому. Даний напрямок досліджень розвиває ідеї, закладені в працях В. Вернадського, П. Тейяра де Шардена, М. Моїсеєва, учасників Римського клубу і відображених у багатьох сучасних програмних документах [9]. У серії блискучих праць, серед яких «Межі зростання», «Динаміка зростання в кінцевому світі», «Людство на роздоріжжі», широкій світовій громадськості було переконливо продемонстровано, що

експонентне економічне зростання має об'єктивно зумовлені межі, пов'язані з виснаженням невідновлюваних ресурсів і наближенням до споживання всієї продукції з відновлюваних ресурсів. Дослідниками під керівництвом американського вченого Д. Медоуза була запропонована програма дій, яка отримала назву концепції «нульового зростання». Пропонуючи програму, яка засуджує «нестримне зростання», вчені тим самим заперечували всяке зростання, розвиток і регулювання змін в світовій економіці. В умовах соціальних, політичних, технологічних, економічних, психологічних процесів, що реально протікають у світі, багато з яких не були і не могли бути відображені в побудованій моделі, складно навіть уявити, як забезпечити практичний перехід до концепції «нульового зростання».

В другому напрямку ставиться завдання виявлення умов збалансованого економічного розвитку, динамічної рівноваги, критеріїв оптимального розвитку.

В економічній літературі виділяють низку критеріїв, яким повинна задовольняти стійка економіка. Е. Дроздовський визначає стійку економіку як економіку, орієнтовану на соціокультурні параметри, на людину. Згідно з «законом цивілізованості системи» існують кореляційні залежності між динамікою культури і динамікою економічного зростання. Для СР однаково важливі ідеологія, культура і економіка [12].

Поняття стійкості в економічній теорії визначається як проблема суспільного відтворення. «Стійкість відтворення як економічна категорія», зазначає І. Гапо, «... це система особливих економічних відносин, спрямованих на безперервне підтримання оптимальної пропорційності у розвитку всього народногосподарського комплексу, що забезпечує більш повне задоволення зростаючих потреб з мінімальними суспільно необхідними витратами, при дотриманні вимог екологічної безпеки в інтересах нинішніх і майбутніх поколінь». Д. Львов розгляде СР як справжню соціальну революцію, яка змінить етичні установки, систему цінностей і норм сучасного суспільства. Центральною темою економічного аспекту СР, що має першочергове значення для людства, на думку вченого, є зростання розриву в доходах (у розрахунку на одну особу) населення, бідність і проблема справедливого розподілу ресурсів [15].

У вітчизняній літературі [16] зазначається, що в сучасних умовах концепція СР сформульована як цільова функція, про механізми досягнення якої є лише найзагальніші, далекі від системності, чіткої

логіки та формалізації судження. З цією думкою слід погодитися, причому не тому, що концепції притаманна несистемність понять, а тому, що вже сьогодні існують моделі багатокритеріальної (по В.Ф. Парето) оптимізації, що дозволяє отримати економічні, екологічні, соціальні та інші критерії якості систем.

Вживаність поняття сталого розвитку у вітчизняній науковій думці є дуже поширеною. Разом з тим, досить часто вітчизняні дослідники поверхово апелюють до цілей сталого розвитку і пропонують авторське бачення дій з його забезпечення без уточнення концептуального його розуміння у просторовому вимірі. Тому важливо уточнити наше розуміння такого стратегічного вектора з формулюванням дефініції сталого розвитку території, який повинен передбачати цілі, засоби й можливості зміни середовища в напрямку покращення добробуту населення.

Доробок вітчизняних авторів у визначенні теоретико-методологічних засад забезпечення сталого розвитку територій є значним. Низка напрацювань фокусується за суто економічним напрямом, адже співвіднесення екологічних та матеріальних інтересів завжди виступало проблемним аспектом життєдіяльності суспільства. З-поміж досліджень початку XXI століття привертає увагу праця С. Сонька, який констатує: «Однією з головних умов сталого або ноосферного розвитку повинна бути така зміна структури і функцій природних екосистем, яка залишає їх здатними до самовідтворення» [21, с.25]. У зв'язку з цим вчений вважає за доцільне розробку реалістичної вітчизняної концепції майбутнього розвитку України, позбавленої «постіндустріалістських», «цивілізаційних» та інших модних штампів. Сьогодні існує нагальна потреба – методологічно розділити ідею досягнення ноосферного стану соціоприродних систем (сталого розвитку) та ідею охорони природи (із збереженням антропоцентристського до неї ставлення) за допомогою екологічних стягнень, створення екомереж, утворення неурядових екологічних організацій, політичних партій та проведення інших безсумнівно корисних заходів, які, проте, повинні плануватись і здійснюватись у межах більш загальних концепцій ноосферного рівня усвідомлення [21, с. 26]. Таким чином, із тверджень С. Сонька в першу чергу вирізняється властивість самовідтворення як обов'язкова умова концепції сталого розвитку, яку ми все ж таки вважаємо дещо перебільшеною і в цьому ключі краще передбачати таку експлуатацію ресурсів, яка б включала дії з їх відновлення через перерозподіл одержаних вигод.

Вартими уваги є напрацювання таких вчених, як Б. Карпінський та С. Божко, які розглядають сталий розвиток економіки в ключі взаємодій процесів витрачання природно-сировинних ресурсів, збільшення обсягів виробництва й можливостей вирішення на цій основі соціальних та інших проблем [11, с.39]. Вчені констатують, що людство постійно прагне створювати виробництва й технології, які суттєво підвищують продуктивність економіки території. Водночас, як свідчить практика ресурсного обмеження, необхідно паралельно забезпечувати ідеологію сталого розвитку економіки [18]. Тобто вчені звертають увагу на тісну взаємозалежність таких суперечливих процесів, що вимагає пошуку оптимального балансу. Це нашо вхує на думку про високу гомологічність сталого розвитку із розвитком збалансованим, про що ще йтиметься нижче.

З. Герасимчук та В. Поліщук під сталим розвитком розуміють процес постійного перетворення якісних та кількісних характеристик регіональної соціо-еколого-економічної системи, спрямованого на досягнення динамічної рівноваги між суспільством, економікою та довкіллям, що забезпечує при цьому добробут нинішніх та майбутніх поколінь [10, с.31]. Таким чином, звертається увага на безперервність процесу забезпечення сталого розвитку, який вимагає постійного управлінського контролю.

Узагальнюючи наведені вище положення, постає питання, чи забезпечення сталого розвитку базується на суто екологічних засадах. І. Ляшенко, визначаючи сутність дефініцій екології та економіки (екологія, що в перекладі означає «наука про дім» та економіка, що означає «мистецтво ведення домашнього господарства»), вказує, що ці науки повинні йти поруч. Розбіжності між даними напрямками виникають лише тому, що спеціалісти в галузі кожної з них дуже вузько дивляться на свій предмет. Повинні існувати мости між цими науками, зокрема і екологія, і економіка мають справу з лімітуючими факторами та ресурсами [16, с.6]. Розуміючи необхідну щільність економічних та екологічних змін, актуалізується питання екологізації суспільного розвитку, що є об'єктивним процесом протидії глобальним екологічним загрозам в екологічній, економічній, соціальній і духовній сферах.

Незважаючи на посилену домінантність екологічних аспектів при формулюванні концепції сталого розвитку важливо не обмежувати його розгляд лише за даним напрямом. Тут не можна оминути увагою прекрасне твердження професора Л. Мельника, що поняття сталого розвитку привертає увагу не лише з екологічних міркувань, а саме: «Вперше предметом дослідження вчених і

громадськості виявляється не об'єкт або явище суспільства чи природи, і навіть не їх стан, а процес зміни під назвою розвиток» [17, с.5]. Навряд чи можна вважати випадковим визначення такої цілі. Із переходом до інформаційного суспільства людство стрімко втягується в зону турбулентності. Це пов'язано як зі зміною соціально-економічної формації, так і зі специфікою розвитку в інформаційному суспільстві, що передбачає швидку зміну станів суспільної системи та її складових, які її формують [17, с.6].

Таким чином, враховуючи наведені вище судження, вважаємо, що сталий розвиток слід розглядати як безперервний процес балансування потреб суспільства та можливостей експлуатації ресурсів, що не допускає їх руйнування, а доходи від такого процесу спрямовуються на їх відтворення, а також забезпечення на цій основі подальших можливостей економічного, соціального, культурного і духовного розвитку території з недопущенням узалежненості від ресурсного потенціалу інших просторових локацій. Важливо розуміти, що забезпечення сталого розвитку території повинне передбачати тісний зв'язок з процесами забезпечення гідного рівня життя населення, що означає кількісну характеристику ступеня досягнення компонент життя людини, яка віддзеркалює ступінь задоволення її потреб.

Стійкість і ефективність можна розглядати як окремі, можливо, взаємодоповнюючі критерії. У цьому випадку слід проводити або відповідну оптимізацію, або враховувати один з критеріїв як обмежуючий. Можна припустити, що раціонально використовувати критерій ефективності для визначення чистого доходу у вирішенні задачі розрахунку чистої приведеної вартості (NPV), а критерій сталого розвитку – для оцінки справедливості розподілу між поколіннями.

Існує відоме твердження, згідно з яким кожне наступне покоління за рахунок накопиченого багатства, знань, розвиненої технології та ноу-хау є економічно більш ефективнішим, ніж попереднє. Іншими словами, воно отримує ці блага в якості компенсації за раніше використані природні ресурси, і ці переваги, що стали інструментом економічної ефективності виробництва, дозволяють наступному поколінню користуватися зменшеним природокористуванням. Попереднє ж покоління може вважати, що науково-технічний прогрес оплачує використання трансгенераційного капіталу, споживання якого важко визначити, виміряти і оточити.

Категорія економічної стійкості найтіснішим чином пов'язується з певним станом економічної динаміки, її позитивною інноваційною спрямованістю. Також заслуговує на увагу аналіз взаємозв'язку між категоріями економічної стійкості і позитивної інноваційної господарської динаміки, більш складного, ніж простий причинно-наслідковий зв'язок. Однією з найважливіших проблем економічного аспекту сталого розвитку є дослідження сталого економічного зростання (economic growth). При дослідженні проблем економічного зростання існують два взаємодоповнюючих підходи: перший пов'язаний з проведенням емпіричного аналізу темпів економічного зростання, виявленням його джерел і кількісними оцінками внеску різних факторів зростання; другий – спрямований на аналіз умов довгострокової рівноваги та сталого економічного розвитку, а також на виявлення критеріїв оптимальності економічного зростання, в рамках цього підходу передбачається побудова формальних моделей, що відображають взаємодію між витратами факторів, збільшенням випуску, заощадженнями та інвестиціями в процесі економічного зростання.

Аналіз питання про джерела зростання переважно ґрунтується на передумові, що принципово можливі лише два його джерела: збільшення пропозиції факторів виробництва і зростання продуктивності факторів, що відображаються в зміні технології виробництва.

У 1957 р. Р. Солоу запропонував факторну модель економічного зростання (так звану модель стійкості Солоу), в якій в якості одного з результатів моделювання розглядається рівноважне споживання, тобто показник, безпосередньо пов'язаний з кінцевою метою економічного зростання [499]. Крім того, модель Р. Солоу охоплює велику сукупність факторів економічного зростання, а нормативний характер моделі дозволяє не тільки розрахувати пасивний прогноз або пояснювати спостережувані факти, але й показує прийнятний стан економіки. Результати Р. Солоу дістали свого продовження в працях Є. Денісона, С. Коваля. Дж. Кендрика. В цілому їх можна звести до таких факторів економічного зростання: фактори пропозиції, які є основними в більшості відомих моделей економічного зростання; фактори попиту, які забезпечують зростання рівня сукупних витрат з метою повного використання виробничого потенціалу; фактори розподілу, які забезпечують оптимальний розподіл ресурсів. Протилежними їм є фактори дестабілізації.

Ф. Перру, французький економіст інституційно-соціологічного напрямку, в своїй основній праці «Економіка ХХ століття» (1961), базуючись на концепції «домінуючої економіки» і понятті неоднорідності зростання, зробив висновок про те, що економічне зростання, що здійснюється як структурна політика, спрямоване не на пристосування до існуючих структур, а на активне перетворення структур в прийнятному напрямку. Зростання спрямоване на кількісне збільшення масштабу економіки в її фізичному вимірі. Це передбачає збільшення обсягу і швидкості матеріальних та енергетичних потоків, що проходять через економіку, кількісне зростання народонаселення і збільшення обсягу запасів продуктів людської праці. Розвиток ж передбачає якісні вдосконалення структури [20].

Отже, сучасна концепція сталого розвитку є квінтесенцією теоретико-методологічних та практичних напрацювань останніх десятиліть щодо екологізації наукових знань та соціально-економічного розвитку територій. Декларація Тисячоліття ООН, затверджена 189-ма державами світу у 2000 році на Саміті Тисячоліття ООН, започаткувала процес досягнення до 2015 року світовою спільнотою результатів у тих сферах, де нерівномірність глобального людського розвитку виявилася найгострішою. Цілі Розвитку Тисячоліття визначили стратегічні напрями розвитку країн світу. Слід погодитися з думкою Генерального секретаря ООН Пан Гі Муна, що Цілі Розвитку Тисячоліття стали однією з найбільш успішних інновацій людства і сьогодні слід активізувати зусилля для створення справедливого, безпечного і сталого майбутнього для всіх.

На даному етапі слід визначити два ключові пріоритети, що дозволять забезпечити сталий розвиток регіонів: інновації та науково містка економіка (1), охорона та відновлення навколишнього середовища (2).

Пріоритет 1. Інновації та науково містка економіка. У рамках реалізації такого пріоритету основним є забезпечення взаємодії регіональних та місцевих органів влади та інших зацікавлених сторін на регіональному рівні з метою поліпшення існуючої політики та розробки нових методів у сфері більш ефективного використання потенціалу у галузі інновацій та економіки знань. Проектна співпраця у рамках даного пріоритету можлива у наступних напрямках:

1.1 Інновації, дослідництво та технологічний розвиток:

– організація діяльності з підтримки ініціатив у сфері дослідження, розробки наукових розробок, розбудови інноваційної

інфраструктури (технопарки, інноваційні центри, інкубатори, кластери);

–зміцнення творчої взаємодії у ланцюгу: знання – бізнес – громадський сектор;

–розвиток та підтримка еко-інновацій і нових екологічно-чистих технологій, а також управлінських підходів таких як державні закупівлі продукції, що є екологічно чистою;

–розробка заходів спрямованих на реструктуризацію регіонів, які знаходяться в залежності від традиційних видів економічної діяльності, натомість використання потенціалу регіону з позиції інноваційного підходу, що є більш перспективним для вітчизняного та міжнародного ринків.

1.2 Підприємництво:

–сприяння розвитку підприємництва та бізнес-проектів, особливо у науковомістких та інноваційних сферах;

–розвиток регіональних структур підтримки бізнесу;

–посилення фінансової допомоги розвитку підприємництва за допомогою міжнародних грантових інструментів;

–підтримка і розвиток регіональних бізнес-кластерів та просування сучасних ефективних бізнес-ідей;

–розвиток диверсифікації сільських районів;

–надання дозволів та сприяння ініціатив підприємців для виходу на міжнародний ринок та підвищення конкурентоспроможності;

–підтримка еко-інновацій та систем управління навколишнім середовищем у межах розвитку підприємництва.

1.3 Інформаційне суспільство:

–розробки у сфері інформаційних та комунікаційних технологій для розвитку (ІКТ) з метою підвищення ефективності та конкурентоспроможності підприємців;

–сприяння розвитку та використання ІКТ продуктів, наприклад у створенні регіональних громадських послуг (електронний уряд, електронна база лікарень і т.п.);

–розширення участі громадськості в процесі інформатизації суспільства;

–встановлення кращих з'єднань ІКТ між регіонами.

1.4 Зайнятість, людський капітал та освіта:

–підвищення рівня кваліфікацій з метою можливості розробки та впровадження інновацій;

–збереження та створення нових робочих місць у сфері інноваційної та науковомісткої роботи, адаптація місцевої та

регіональної політики до соціально-економічних змін, глобалізаційних процесів та демографічних змін;

–розробки у галузі розвитку ініціатив щодо зайнятості населення;

–підтримка більш ефективного використання потенціалу та трансферу знань у сфері розвитку бізнесу;

–збільшення обсягів інвестицій у дослідження і розвиток людського капіталу;

–розширення участі на ринку праці дискримінованих груп (наприклад, жінок або літніх людей);

–підвищення гнучкості працівників та підприємств, пропаганда бережливого ставлення до здоров'я у безпечних умовах праці, розширення системи освіти та розвитку персоналу.

Пріоритет 2. Охорона та відновлення навколишнього середовища. Мета даного пріоритету – забезпечення регіональних і місцевих органів влади та інших зацікавлених сторін на регіональному рівні механізмами поліпшення їх політик та методів у сфері охорони навколишнього середовища та запобігання ризикам. Такий пріоритет включає заходи за наступними напрямками:

2.1 Природні та технологічні ризики, кліматичні зміни.

2.2 Управління водними ресурсами.

2.3 Запобігання накопичення та управління відходами.

2.4 Збереження біологічного різноманіття та природної спадщини, якості повітря.

2.5 Енергетика та сталий розвиток транспортних систем.

2.6. Культурна спадщина та збереження ландшафтів.

1.4 Цільові орієнтири регіонального управління соціально-економічним розвитком територій

(В. А. Шпильовий)

Забезпечення сталого розвитку територій передбачає встановлення комплексу цільових орієнтирів стратегічного управління цим процесом на державному, регіональному та місцевому рівнях. Обрані цільові орієнтири насамперед визначаються найбільш цінними активами території, а також стратегічним фокусом регіональної адміністрації і типом регіону.

Для регіону, найбільш цінним активом якого є природні ресурси, цільові орієнтири будуть сфокусовані на такому:

–стимулювання робіт по розвідці корисних копалини і підтвердженню запасів;

–забезпечення потенційних інвесторів доступною і якісною інформацією про ресурси області, можливості для розвитку бізнесу, переваги роботи в регіоні та преференції для інвесторів добувних галузей;

–активна робота зі стратегічними інвесторами, що спеціалізуються на видобутку корисних копалин;

–пріоритетний розвиток початкової середньої професійної освіти, підготовка кваліфікованої робочої сили і технічних фахівців;

–розвиток транспортної інфраструктури, що забезпечує доступ до природних ресурсів;

–розвиток енергетичної інфраструктури, відповідно до потреб інвесторів;

–розвиток підтримуючих секторів, що спеціалізуються на обслуговуванні підприємств з видобутку корисних копалин (інжиніринг, будівництво, консультування і ін. послуги для добувних компаній);

–активне лобювання інтересів регіону на державному рівні, включаючи питання використання можливостей державного бюджету для фінансування вищезгаданих завдань.

Конкурентні переваги такого регіону – це дешева робоча сила, наявність природних ресурсів і розвинена транспортна інфраструктура.

У регіоні, що розвивається як виробничий майданчик, пріоритети регіонального управління повинні бути спрямовані на вирішення таких завдань, як:

–підготовка ділянок для розміщення виробничих потужностей, логістичних центрів і офісів, в.т.ч. виділення земельних ділянок, сприяння їх забезпеченню інфраструктурою;

–створення умов для вільного вибору, придбання і оформлення у власність ділянок землі в найкоротші терміни і на прийнятних умовах;

–активне розповсюдження інформації про можливості регіону серед стратегічних інвесторів, що спеціалізуються на масовому виробництві товарів, переробці сировини й інфраструктурних проектах (нерухомість, дороги, енергетика тощо);

–забезпечення потенційних інвесторів доступною та якісною інформацією про можливості регіону щодо розвитку бізнесу,

включаючи: вартість сировини, доступність ринків збуту продукції та послуг, транспортні витрати, кваліфікацію і вартість трудових ресурсів, наявність внутрішнього попиту, транспортні та енергетичні можливості, а також преференції інвесторам;

–розвиток професійної освіти, підготовка кваліфікованої робочої сили і технічних фахівців, адаптація учбових програм ВНЗ до потреб інвесторів;

–розвиток підтримуючих секторів (інжиніринг, освіта, дослідження, консультування та ін. послуги для бізнесу);

–активне лобіювання інтересів регіону на загальнодержавному рівні, включаючи питання використання можливостей держбюджету для фінансування вищезгаданих завдань;

–розвиток фінансових інститутів.

Конкурентні переваги цього типу регіону: кваліфікована робоча сила, внутрішній розподіл праці, розвинена виробнича інфраструктура, доступність ринків збуту для постачальників сировини. Стратегічними орієнтирами управління для регіону типу «центр знань та інновацій» є розвиток людських ресурсів і підтримка інноваційних сфер діяльності. Отже, необхідне розв'язання таких задач, як:

–створення умов для розвитку підприємництва, стимулювання появи нових підприємств (реструктуризація існуючих), що володіють високим потенціалом зростання доданої вартості, а також зниження бар'єрів на вхід і вихід з бізнесу;

–пріоритетний розвиток науково-освітнього комплексу регіону;

–забезпечення доступу до капіталу, залучення в регіон фінансових інвесторів (фондів прямих інвестицій, венчурних фондів);

–підтримка і розвиток кластерних ініціатив (формування стратегічно пов'язаних груп підприємств і організацій);

–активна інтернаціоналізація регіону;

–створення інфраструктури для інноваційного бізнесу: бізнес-інкубаторів і технопарків, центрів колективного користування;

–стимулювання придбання ліцензій для організації на території регіону високотехнологічних виробництв;

–підвищення привабливості території для висококваліфікованих спеціалістів, поліпшення умов життя (безпека, екологія, дозволя, якість житла і сервісу);

–стимулювання розвитку університетської науки (створення альянсів між ВНЗ і бізнесом), підвищення стандартів якості вищої освіти;

–розвиток професійних інститутів (об'єднань, асоціацій тощо), що сприяють об'єднанню зусиль і підвищенню конкурентоспроможності регіонального бізнесу;

–активне лобіювання інтересів регіону на вищому рівні, включаючи питання використання можливостей держбюджету для фінансування вищезгаданих завдань.

Конкурентні переваги пегіфону типу «центр знань та інновацій»: високопрофесійні трудові ресурси, розвинений науково-освітній комплекс, висока частка інноваційних підприємств і фінансових інститутів, висока якість життя, що забезпечується платоспроможним попитом населення.

Існує чотири детермінанти конкурентних переваг території, сформовані М. Портером [1, с. 120]:

1. Факторні умови. Позиція країни у факторах виробництва, таких як наявність кваліфікованої робочої сили або інфраструктури, необхідних для ведення конкурентної боротьби в даній галузі.

2. Стан попиту. Характер попиту на внутрішньому ринку для галузевого продукту або послуг.

3. Родинні й підтримуючі галузі. Наявність або відсутність в даній країні галузей-постачальників або інших супутніх галузей, конкурентоспроможних на міжнародному рівні.

4. Стійка стратегія, структура і суперництво. Існуючі в країні умови створення, організації та управління компаніями, а також характер внутрішньої конкуренції.

Виходячи з аналізу вітчизняної та зарубіжної літератури, конкурентні переваги регіону визначаються наступними групами факторів [2, с. 120]:

- 1) конкурентоспроможністю країни, частиною якої є регіон;
- 2) природно-кліматичними, географічними, екологічними та соціально-економічними параметрами регіону;
- 3) підприємницькою та інноваційною активністю в регіоні;
- 4) рівнем відповідності (відставання або випередження) параметрів інфраструктури регіону міжнародним і державним нормативам;
- 5) рівнем міжнародної інтеграції і кооперування регіону;
- 6) високим рівнем витрат бюджету на НДДКР;
- 7) значними інвестиціями в розвиток людини (на освіту, охорону здоров'я, соціальні потреби);
- 8) високою освіченістю населення;
- 9) високим рівнем конкуренції в усіх сферах діяльності на основі знань;

- 10) стабільністю політичної і правової системи регіону;
- 11) довготривалістю життя;
- 12) високою ефективністю використання ресурсів;
- 13) оптимальною структурою експорту;
- 14) наявністю природних ресурсів і сприятливим кліматом, вигідним географічним положенням регіону;
- 15) значною часткою конкурентоздатних фірм;
- 16) конкурентоспроможністю трудових ресурсів;
- 17) гнучкістю фінансової системи;
- 18) динамічністю регіонального ринку;
- 19) відсутністю наднормативної державної заборгованості;
- 20) відкритістю регіону, високим рівнем міжнародної інтеграції і кооперування;
- 21) високою якістю інфраструктури ринків;
- 22) порівняно низьким податковим навантаженням;
- 23) високою культурою бізнесу;
- 24) високим рівнем інформаційного забезпечення управління регіоном.

Якщо перші два типи регіону можна назвати традиційними, то в епоху економіки, заснованої на знаннях, особливе значення набуває останній тип «регіон – центр знань і інновацій», оскільки тільки економіка регіону, що розвивається на основі галузей з високою доданою вартістю (ІТ-технології, біотехнології, нанотехнології, галузі «нової економіки»), забезпечує стійкий розвиток на довгострокову перспективу і високий рівень доходів населення. [3].

Слід зазначити, що стратегія сталого регіонального розвитку як пріоритетно-цільовий апарат, орієнтований на середньо- і довгострокову перспективу, головною ціллю має створення умов для підвищення добробуту населення і забезпечення приросту регіонального капіталу. Стратегія пріоритетно-цільового комплексу сталого розвитку території типу «Регіон – центр знань та інновацій» передбачає розв'язання ряду завдань, представлених на рис. 1.4.1

Для реалізації комплексу цих завдань регіональним органам управління необхідно:

–створити умови для модернізації економіки регіону, підвищення рівня продуктивності підприємств, зміни структури економіки за допомогою стимулювання сталого розвитку стратегічно пріоритетних секторів, що забезпечують високу додану вартість;

–сприяти поліпшенню умов для розвитку малого бізнесу за допомогою усунення адміністративних бар'єрів, створення механізмів фінансування підприємств на ранніх стадіях розвитку,

консультаційної підтримки і навчання підприємців, а також активного залучення населення до підприємницької діяльності, включаючи формування привабливого іміджу підприємців;

–створити ефективну і результативну владу в регіоні, за допомогою перетворення органів виконавчої влади області і муніципальних утворень на ефективні, стратегічно сфокусовані організації, орієнтовані на досягнення поставленої мети;

–сприяти зростанню людського капіталу території як визначальному чиннику, що забезпечує конкурентоспроможність, регіону в епоху економіки знань;

–сприяти поліпшенню інвестиційного клімату, активному залученню інвесторів і підготовці регіональних підприємств до ефективної взаємодії з інвесторами;

–сприяти підвищенню якості життя в регіоні, забезпечуючи перетворення регіону на одне з найпривабливіших місць для роботи, відпочинку і виховання дітей, що надає населенню широкі можливості для самореалізації і розкриття творчого потенціалу.

Рис. 1.4.1. Комплекс пріоритетних завдань сталого соціально-економічного розвитку «Регіон – центр знань та інновацій»

Цей комплекс пріоритетних завдань регіонального соціально-економічного розвитку, спрямований на підвищення конкурентоспроможності регіону, знаходиться в тісному

взаємозв'язку з системою стратегічного інструментарію: бюджетно-податковою політикою, розвитком системи зовнішньоекономічних зв'язків, інвестиційної підтримки економічної активності, сприянням створенню ефективної і збалансованої економіки регіону, а також соціальною і екологічною політикою, направленою на формування сприятливого середовища життєдіяльності в регіоні.

Огляд робіт економістів в області впливу бюджетно-податкової політики на сталий регіональний розвиток дозволяє зробити висновок про те, що стабілізація і поступальний розвиток економіки на мезорівні залежать від нормалізації бюджетних процесів, від оздоровлення регіональних і муніципальних фінансів, від розумної податкової політики та прозорих бюджетів [5, с. 34-38; 6, с. 139-142; 7]. Бюджетно-податкова політика відіграє важливу роль в соціально-економічному розвитку регіону, і її ефективність багато в чому визначає успішність реалізації стратегії його соціально-економічного розвитку, оскільки безпосередньо залежить від збалансованості зобов'язань і ресурсів бюджету, ефективності податкової політики і бюджетного процесу, від економічної ефективності системи надання державних і муніципальних послуг. Отже, основними завданнями регіонального управління в області бюджетно-податкової політики є:

–реалізація ініціатив щодо внесення змін і доповнень до податкового законодавства України, зокрема спрямованих на розширення податкових повноважень регіональних органів влади та місцевого самоврядування;

–інвентаризація регіональних і місцевих регулюючих правових актів на предмет обґрунтованості надання пільг і інших преференцій; оцінка обсягів їх фінансування;

–зміна міжбюджетних відносин в частині підвищення зацікавленості регіонів в збільшенні доходів регіональних бюджетів за рахунок зібраних на території податків і зборів;

–розробка і реалізація єдиної системи державного обліку, інвентаризації і оцінки об'єктів нерухомості, що знаходяться на території регіону, включаючи бюджетні кошти для фінансування цих робіт;

–сприяння в перенесенні центрів прибутку компаній, що працюють в регіоні, на його територію;

–розширення податкових повноважень регіональних органів управління і місцевого самоврядування при одночасному запобіганні недобросовісній податковій діяльності і забезпеченні єдиного податкового простору;

–законодавче закріплення основних прибуткових джерел за

регіональним і місцевими бюджетами на постійній (довгостроковій) основі відповідно до встановленого розмежування витратних повноважень і зобов'язань;

–досягнення оптимального поєднання фіскальної, регулюючої і стимулюючої функцій місцевих податків і зборів;

–скорочення масштабів розпорошування податкових надходжень між рівнями бюджетної системи, передбачаючи за інших рівних умов зарахування 100% надходжень по певних видах податків і зборів за бюджетом одного рівня;

–забезпечення сплати податків за місцем фактичної діяльності підприємств, введення правових і фінансових механізмів протидії недобросовісній податковій конкуренції;

–розробка переліку бюджетних послуг, стандартів їх якості і нормативів фінансування;

–використання показників затребуваності бюджетних послуг при плануванні витрат бюджету;

–розвиток інструментів незалежної публічної експертизи законопроектів в області податкового і бюджетного законодавства;

–розширення часових горизонтів бюджетного планування;

–реструктуризація мережі бюджетних установ з метою підвищення якості і зниження вартості послуг, що надаються державними організаціями;

–формування і ефективне функціонування єдиної інтегрованої автоматизованої системи обміну даними і взаємодії учасників державних закупівель.

Таким чином, пріоритетами підвищення рівня адміністрування бюджетних доходів виступають чітке і стабільне розмежування податкових повноважень і закріплення джерел податкових надходжень насамперед за місцевими бюджетами.

У системі зовнішньорегіональних зв'язків необхідно відмітити проблему неналежної підтримки з боку регіональних органів управління просування товарів і послуг, що виробляються малими і середніми підприємствами, за межі регіону. Тому пріоритетними напрямками регіонального управління в області розвитку зовнішньоекономічних зв'язків регіону виступають:

–позиціонування регіону в світових економічних центрах, створення інфраструктури просування компаній, продуктів і послуг регіону на міжнародних ринках;

–інформаційно-консультаційна підтримка експортерів, організація виставково-ярмаркової діяльності;

–підтримка підприємств, орієнтованих на експорт продукції;

–стимулювання зростання експортних позицій за рахунок продуктів з високим рівнем переробки сировини і з високою доданою вартістю;

–сприяння експорту послуг науково-освітнього комплексу регіону.

Розвиток системи зовнішньоекономічних зв'язків регіону багато в чому залежить від його інвестиційного іміджу. Це визначається наявністю регіонального інвестиційного законодавства, використанням сучасних фінансових інструментів в процесі реалізації бізнесом інвестиційних проектів (лізинг; концесія, облігаційні позики, венчурне фінансування і т.ін.). Це вимагає формування інвестиційно-привабливого середовища для залучення приватних і корпоративних інвестиційних ресурсів, а також прямих іноземних інвестицій. З цією метою необхідна реалізація наступних пріоритетів формування сприятливого інвестиційного клімату в регіоні:

–виявлення і пропаганда об'єктів, привабливих для інвестування (з високим потенціалом зростання);

–розвиток інвестиційної інфраструктури (банків, страхових компаній, консультаційних фірм, фондів й інших інститутів);

–створення режиму найбільшого сприяння для інвесторів, що здійснюють прямі інвестиції на територію регіону;

–забезпечення доступу до кращої міжнародної практики, експертизи і сертифікації, розвиток інфраструктури для інтенсивного обміну людьми, інформацією, знаннями та досвідом.

Особливістю світових тенденцій в сучасних умовах є зміна ключових чинників економічного розвитку, що забезпечують формування «економіки, заснованої на знаннях». Тому для регіону як центру знань і інновацій інформаційно-комунікаційні технології є критичним чинником, що визначає рівень конкурентоспроможності території. Існує безліч джерел інновацій і щоб їх виявити, необхідний доступ до необхідної інформації. Інтернет, відеоконференції, мобільний зв'язок дозволяють забезпечити доступ до знань, до нових товарів і ринків, тим самим закладають основу для виникнення нових ідей і організаційних можливостей.

Розвиток технологічної інфраструктури змінює значення різних чинників економічного зростання – знижується роль матеріально-речовинних чинників і підвищується роль нематеріальних чинників, пов'язаних з інформацією, тим самим, обумовлюючи зміну індустріального типу організації господарських систем на

технологічний [8, с. 130]. Таким чином, пріоритетним напрямом в області розвитку телекомунікаційної інфраструктури в регіоні є:

- забезпечення доступності сучасних високоякісних телекомунікаційних послуг на території регіону і прискорене впровадження і розвиток нових технологій;

- розвиток стільникового зв'язку 3-го покоління і ринку мобільного контенту;

- сприяння Інтернет-провайдерам в залученні кредитів на будівництво високотехнологічних мереж (Ethernet, fiber optic), в т.ч. через бюджетне субсидування частини процентної ставки за комерційними кредитами;

- широке використання можливостей мереж передачі даних;

- розвиток в регіоні бізнес-структур, що поставляють контент для телекомунікацій;

- створення цифрової мережі обласного телевізійного віщання;

- демонополізація ринку телекомунікацій;

- розвиток в регіоні операторів кабельного телебачення;

- розвиток механізмів венчурного фінансування, насамперед для високоризикованих проектів.

Пріоритетним напрямом регіонального управління в сфері розвитку інформаційних технологій є:

- розвиток внутрішнього ринку за рахунок стимулювання попиту на інформаційні технології;

- розвиток експорту інформаційних технологій і створення центрів міжнародної сертифікації фахівців;

- інституційний розвиток: формування інфраструктури (технопарки, бізнес-інкубатори), інститутів венчурного фінансування, розробка і впровадження програми ІТ-освіти (включаючи підготовку фахівців у сфері управління);

- проведення цільової PR-кампанії по просуванню ІТ-іміджу регіону.

Основною специфікою знань як джерела стійких конкурентних переваг регіону є те, що вони не можуть бути повністю відчужені від їх носія – людини. Відповідно, підвищення конкурентоспроможності на основі знань вимагає формування такої системи взаємодії, при якій знання передаються і ефективно використовуються. Такою системою взаємодії виступає інфраструктура обміну знаннями в тих регіонах, де історично сформувався та успішно розвивається науково-освітній комплекс, інтегрований з інноваційними підприємствами як в регіоні, так і поза ним. Пріоритетними напрямами в області розвитку інфраструктури обміну знаннями є:

- розвиток експорту освітніх послуг;
- сприяння зростанню державних і комерційних інвестицій на всіх етапах виробництва інноваційної продукції – від ідеї до створення дослідного зразка та його впровадження у виробництво;
- створення центрів післядипломної освіти на основі приватно-державного партнерства по пріоритетних для країни спеціальностях;
- участь у вдосконаленні законодавства України з інтелектуальної власності;
- підтримка і розвиток провідних наукових і науково-педагогічних шкіл в регіоні (бюджетні гранти і співпраця);
- стимулювання активності ВНЗ і наукових установ в області комерціалізації наукових розробок;
- стимулювання активності організацій щодо розвитку підприємництва і участі в створенні малих і середніх інноваційних підприємств;
- підготовка підприємницьких кадрів для високотехнологічних підприємств, зокрема через створення мережі студентських бізнес-інкубаторів;
- створення умов для міжвузівської взаємодії в підготовці кадрів для розвитку інноваційної економіки.

Для сталого розвитку регіону як центру знань та інновацій людський капітал є найбільш значущим чинником, що забезпечує конкурентоспроможність регіону. Комфортні умови проживання на території регіону є як самостійною безумовною цінністю, так і важливим чинником з охорони і залучення в регіон високоосвіченого населення, націленого на успішну діяльність, що вимагає від регіональних органів управління постійної підтримки і розвитку середовища проживання населення на вищому, ніж в інших регіонах, рівні, за рахунок:

- розвитку житлового будівництва і механізмів його фінансування (іпотека, житлові накопичувальні кооперативи, держпідтримка житлового будівництва через субсидування первинного іпотечного внеску працівників бюджетної сфери і молодих сімей);
- будівництва нових, реконструкції і модернізації існуючих об'єктів дорожньої і комунальної інфраструктури;
- здешевлення земельних ділянок під житлове будівництво за рахунок бюджетної участі у фінансуванні;
- забезпечення безпечного проживання населення на території регіону.

Значущим пріоритетним напрямом стратегічного впливу

держави на регіональне відтворення виступає також екологічна політика, спрямована на формування оптимального природного середовища життєдіяльності. В області економіко-екологічного регулювання необхідно виділити такі цілі екологічної політики на рівні регіону, як зміцнення законності і правопорядку у сфері охорони навколишнього середовища, її оздоровлення і якісне поліпшення, а також комплексне забезпечення участі регіональної адміністрації, промислових підприємств і населення в ухваленні природоохоронних рішень. Досягнення цієї мети передбачає реалізацію наступних пріоритетних завдань:

- розробку регіональної екологічної політики, що узгоджується з сучасною концепцією сталого розвитку території;

- зміцнення нормативно-правової бази в області охорони навколишнього середовища, поряд з координацією діяльності всіх природоохоронних органів і служб, незалежно від відомчого і адміністративного підпорядкування, вдосконалення системи екологічного моніторингу;

- дотримання господарюючими суб'єктами встановлених нормативів викидів, скидання забруднюючих речовин, лімітів розміщення відходів;

- становлення мережі природних територій, що особливо охороняються, і територій з унікальними природними ресурсами і умовами, збереження біорізноманіття природного середовища;

- розвиток форм громадського природоохоронного руху разом із забезпеченням населення достовірною інформацією про стан навколишнього середовища.

Для соціальної сфери пріоритетними напрямками виступають як розвиток всієї сфери в цілому, так і вдосконалення трудових відносин і стимулювання зайнятості, соціальна підтримка населення. До основних пріоритетів слід віднести наступні:

- створення умов для реалізації громадянами своїх прав на якісну освіту;

- введення адресної системи соціальної підтримки населення, забезпечення ефективного соціального захисту;

- розвиток системи державного і недержавного пенсійного забезпечення, підвищення реального розміру пенсій за рахунок впровадження елементів їх накопичувального фінансування;

- створення умов для реалізації права громадян на житло відповідно до соціальних стандартів та з урахуванням їх платоспроможного попиту;

- розвиток інститутів громадянського суспільства, що

забезпечують ефективну участь громадян у вирішенні суспільних проблем і дають їм можливість впливати на ухвалення рішень з конкретних питань життя регіону.

У сфері регулювання трудових відносин стратегічними пріоритетами виступають:

–вдосконалення системи оплати праці працівників організації бюджетної сфери;

–контроль за рівнем, умовами і своєчасністю виплати заробітної плати в організаціях області (в рамках трьохсторонньої комісії з регулювання соціально-трудова відносин);

–здійснення комплексу заходів з легалізації заробітної плати і зайнятості;

–щорічне розширення кола учасників трьохсторонньої угоди про соціальне партнерство між владою, роботодавцями і працівниками з метою посилення соціальної відповідальності бізнесу і влади перед населенням регіону та підвищення відповідальності працівників за результати і якість праці.

В сфері зайнятості стратегічні пріоритети спрямовані на забезпечення збалансованості попиту і пропозиції на ринку праці:

–створення нових високооплачуваних робочих місць;

–розвиток малого і середнього підприємництва для забезпечення зайнятості працівників, що вивільняються в результаті структурних змін в економіці;

–розвиток спеціалізованої системи підготовки і перепідготовки кадрів для пріоритетних секторів економіки;

–підвищення територіальної і професійної мобільності робочої сили;

–державна підтримка соціально відповідального бізнесу.

Безумовно, орієнтація регіонального управління на забезпечення сталого розвитку регіону як центру знань і інновацій має суттєві переваги в порівнянні з баченням регіону як джерела сировини. Орієнтація економіки на видобуток невідновлюваних природних ресурсів робить регіон залежним від кон'юнктури ринку первинних енергоносіїв. Це поступово перетворює регіон на сировинний «придаток» інших регіонів і країн, орієнтованих на переробку сировини, а також відволікає значні засоби на підтримку капіталомістких добувних галузей. Експорт сировини в обмін на імпорт готових виробів означає нееквівалентний обмін природних ресурсів на інтелектуальну ренту. Регіон, таким чином, фінансує науково-технічний прогрес поза власними межами, що веде до збільшення міжрегіонального розриву в науковому і технологічному

розвитку та відставанню від розвинених країн.

Звідси необхідність поступової переорієнтації сировинної спрямованості частини регіонів України на розвиток виробництв глибокої переробки і високої доданої вартості, Таким чином, в сфері промислової політики основними пріоритетами регіонального управління виступають:

- створення нових підприємств і формування промислових кластерів в пріоритетних секторах економіки, що забезпечують високу додану вартість;

- підвищення рівня конкурентоспроможності і інноваційного потенціалу існуючих підприємств і організацій регіону;

- скорочення кількості неефективних підприємств і організацій (реструктуризація і ліквідація);

- стимулювання компаній до виробництва нової продукції, технологічного переозброєння і проведення НДДКР;

- активне позиціонування сектора досліджень і розробок в регіональній економіці;

- формування і розвиток системи науково-технічних і інноваційних фондів;

- вдосконалення і розвиток виробничо-технологічної інфраструктури;

- стимулювання наукомісткого експорту;

- розвиток механізмів приватно-державного партнерства для реалізації перспективних напрямів інноваційного розвитку.

Особливе значення в забезпеченні сталого розвитку регіону, зниженні соціальної напруженості і створенні нових робочих місць відводиться розвитку і підтримці малого підприємництва. У регіонах – центрах знань і інновацій, як правило, до 60 % у структурі економіки займають послуги (побутові, сервісні та інтелектуальні). Малим підприємствам належить провідна роль, що передбачає:

- постійне вдосконалення нормативно-правової бази регулювання роботи малого бізнесу та оподаткування; рівного, публічного і прозорого доступу до всіх видів ресурсів;

- мінімізація адміністративних бар'єрів;

- співфінансування за рахунок коштів державного, обласного і місцевих бюджетів, міжнародних програм технічних проектів і ініціатив, пов'язаних з підтримкою малого підприємництва;

- формування інфраструктури підтримки малого і середнього бізнесу (центри підтримки підприємництва, агентства залучення інвестицій, експортні агентства, бізнес-інкубатори, кредитні кооперативи);

–сприяння розвитку міжрегіональних і міжнародних програм за участю малого бізнесу.

Аналіз ефективності управління державною власністю і взаємодії держави з виробниками конкурентоздатних товарів і послуг, дозволяють виділити наступні завдання в даній сфері:

–залучення до господарського обороту максимальної кількості об'єктів державної власності і оптимізація структури державної власності виключно для реалізації державних і муніципальних повноважень, використання державних активів як інструменту для залучення інвестицій в реальний сектор регіональної економіки;

–створення системи моніторингу і контролю за діяльністю підприємств, що знаходяться в державній власності;

–формування (в разі наявності відповідної частки) оптимальної структури акціонерного капіталу приватизованих підприємств.

Узагальнення різних підходів до методології формування стратегій розвитку дозволяє сформувати загальнометодологічну схему формування регіональної стратегії управління соціально-економічним розвитком, що враховує специфічні особливості регіонального відтворення. Вона полягає в наступному:

1) встановлення об'єктно-суб'єктної і наочної бази стратегії, якісних ознак і умов реалізації стратегічного впливу в різних соціально-економічних умовах;

2) системний аналіз регіональної специфіки, умов і суперечностей регіонального розвитку, визначення шляхів та інструментарію їх регулювання;

3) формування стратегії регіонального розвитку, що базується на комплексному аналізі структурного і функціонального впливу регіональних органів управління на регіональне відтворення.

Основними стратегічними установками регіонального управління для забезпечення сталого розвитку територій є такі:

–вибір стратегічної області діяльності;

–вибір стратегічних пріоритетів розвитку;

–формування відмінностей від інших територій, заснованих на певних конкурентних перевагах.

Значущим в методології формування стратегії сталого розвитку регіону є вибір оптимального шляху розвитку з наявних альтернатив. Ця оптимальність залежить від коректності визначення можливих наслідків впливів зовнішнього середовища, оцінки внутрішнього конкурентного середовища в регіоні і цілепокладання – ясного уявлення про майбутнє, що розділяється найбільш активною частиною населення регіону.

1.5. Стратегічне управління інвестуванням сталого регіонального розвитку

(В. О. Шпильова, В. В. Білик)

Ефективна інвестиційна діяльність на національному та регіональному рівні забезпечує створення належних умов для цілеспрямованого залучення та використання інвестиційних ресурсів, раціонального їх розподілу та забезпечення відповідного рівня інвестиційної привабливості територій, посилення їх конкурентних позицій. Інвестування є одним з традиційних інструментів забезпечення сталого регіонального розвитку. Сьогодні інвестування сталого розвитку територій відбувається переважно шляхом програмування соціально-економічного розвитку регіонів та укладання державних контрактів і державних замовлень. Але значні диспропорції в обсягах інвестицій в основний капітал між м. Києвом та Тернопільською областю – до 17 разів – свідчать про те, що держава не виконує в повному обсязі своєї функції рівномірного розподілу інвестицій між регіонами. Аналіз показав, що цілі реформування та розвитку, визначені у щорічних програмах, орієнтуються, переважно, на вирішення поточних проблем і не мають повного зв'язку з цілями, визначеними у регіональних стратегіях соціально-економічного розвитку. Державні контракти і державні замовлення орієнтовані на виробничі потужності лише окремих підприємств, що є недостатнім для стабілізації економічного розвитку всього регіону. [1]

Регіональна інвестиційна політика, з одного боку, є альтернативою загальнодержавної, і разом з тим, вона доповнює, конкретизує її, з'єднує загальні і конкретні цілі, сприяє комплексному підходу до розв'язання соціально-економічних проблем. Регіональна інвестиційна політика на сучасному етапі набирає все більшого значення, тому що центральним органам влади стає все важче розв'язувати локальні проблеми. [2, с. 148].

Серед основних форм реалізації регіональної інвестиційної політики виділимо:

- розробка і реалізація загальнодержавних цільових програм;
- розміщення державного замовлення на постачання продукції для суспільних потреб;
- підтримка наукомістких виробництв і розвиток високих технологій;
- участь держави в інвестиційних і інноваційних проектах;

- сприяння розвитку зовнішньоекономічних зв'язків регіону;
- створення умов для формування особливих економічних зон і технопарків.

Однією з форм взаємодії держави і недержавних регіональних структур є міжгалузєва і міжвідомча інтеграція. Таке об'єднання сил, що впливають на економіку регіону, об'єктивно передбачає раціоналізацію міжфірмових і міжвідомчих зв'язків, підвищення їхньої ефективності (рис.1.5.1).

Рис.1.5.1. Форми взаємодії держави і недержавних суб'єктів економіки

Територіальні міжгосподарські об'єднання почали активно створюватись в регіонах України всередині 1990-х рр. і були орієнтовані на об'єднання в єдиний процес регулювання соціальної і економічної сфер регіональної відтворювальної системи [3, с. 44].

На початковому етапі становлення ринкових відносин така інтеграція ринкових і соціальних засад не вимагала перетворення змістовної сторони міжгосподарських і міжвідомчих зв'язків, перегляду ресурсної бази [4, с. 53]. Принципи такої форми взаємодії реалізовувалися через цільове об'єднання ресурсів підприємств регіонального виробничо-фінансового комплексу до єдиного бюджету територіального об'єднання. Відбувалося взаємне проникнення державного і приватного фінансування регіонально

значущих проектів, розподіл функціональних повноважень з управління регіональною виробничою і соціальною інфраструктурою між державою і приватним сектором. Кінцева інтеграція регіональних підприємств і держави в рамках територіального міжгосподарського об'єднання була реалізована через становлення єдиної виробничо-фінансової, соціально-побутової інфраструктури регіону. У процесі об'єднання соціальних і ринкових засад сталого розвитку економіки регіону ключова роль відводилася регіональній адміністрації як керуючій підсистемі. Звідси розвиток управляючих взаємозв'язків (від держави до приватного сектора), які в територіальному міжгосподарському об'єднанні потребують встановлення зворотних зв'язків.

Реалізація взаємодії держави і недержавного сектора економіки в рамках фінансово-промислових груп була викликала ще однією об'єктивною причиною, пов'язаною з тим, що галузева корпоратизація не тільки не змогла створити передумови розвитку соціальної інфраструктури регіону, але погіршила положення об'єктів соціальної сфери, які були частиною соціальної інфраструктури регіональних підприємств. Раціональним кроком по подоланню таких негативних тенденцій розвитку соціально-економічних взаємовідносин в регіоні є інтеграція суб'єктів регіональної економіки на принципах, заснованих на взаємних інтересах регіональної адміністрації, промислових підприємств, банків, фінансових компаній, суб'єктів соціальної сфери. Не дивлячись на загальні завдання, що стоять перед такими регіональними інтеграційними структурами, фінансово-промислова група отримує прибуток від своєї діяльності і розподіляє його згідно з потребами учасників. Організаційний механізм становлення фінансово-промислової групи, що забезпечує реалізацію стратегічних напрямів сталого регіонального розвитку, орієнтований на вирішення низки пріоритетних завдань. До їх числа можна віднести створення нової системи інвестування на основі концентрації фінансових ресурсів, коли податкові надходження до регіонального бюджету доповнюються залученням засобів сторонніх інвесторів на основі надання регіональною адміністрацією гарантії.

Ключова роль у становленні регіональної фінансово-промислової групи відводиться ініціативі адміністрації регіону, яка об'єднує на добровільних засадах промислові і фінансові організації. Роль держави при цьому обмежується фінансово-кредитними можливостями адміністрації і розмірами власності, що їй належить, у виробничій, фінансовій і соціальній сферах. Оскільки в умовах

скорочення присутності держави в фінансовому і реальному секторах регіональної економіки, разом з посиленням такої присутності в соціальному секторі, роль адміністрації у фінансово-промисловій групі неминуче визначається спрямуванням її учасників на реалізацію значущих для регіону трансформацій соціальної інфраструктури, узгодженням їх інтересів.

Регіональна фінансово-промислова група – це спроба глибокої комерціалізації соціально-економічних взаємозв'язків у регіональному відтворювальному комплексі, з орієнтацією суб'єктів економіки регіону на споживчий попит. У той же час, на протилежність територіальним міжгосподарським об'єднанням і корпораціям регіонального розвитку, становлення фінансово-промислових груп викликало зсув акцентів міжгосподарських відносин до отримання максимального доходу з будь-якого сектору, в тому числі і соціального.

Аналіз регіональних механізмів регулювання інвестиційної діяльності дозволяє систематизувати елементи і рушійні сили цього процесу. У його структурі можна виділити три напрями впливу на регіональне відтворення, спрямовані на раціональну мобілізацію ресурсної бази регіону: матеріально-технічний, соціально-економічний і організаційний. Інструментарій кожного з них представлений на рис. 1.5.2. Цей механізм інвестиційного регулювання регіонального відтворення дозволяє представити державний вплив на виробничі взаємозв'язки як регульовану складну сукупність різних процесів в соціально-економічній сфері. У їх склад неминуче включаються і зворотні зв'язки – від одержувачів інвестицій до регіональної адміністрації. Саме таким чином можлива гармонізація цілей, інструментів і результатів впливу процесу інвестування на виробничі, фінансові і соціальні взаємозв'язки в регіональному відтворенні.

Іншим альтернативним шляхом реалізації стратегічного впливу на регіональну економіку є її фінансово-кредитне регулювання, оскільки до важливих елементів життєзабезпечення регіонального відтворювального комплексу належать комерційні банки й інші фінансові організації [5, с. 78].

Ця функціональна ринкова підсистема економіки регіону опосередковує формування, розподіл і споживання капіталу не тільки між виробничими і фінансовими, але й соціальними елементами регіональної економіки. Вплив на регіональну економіку тут носить характер ресурсного управління, що враховує не тільки фінансові, але і виробничі можливості регіону.

Акцентування уваги з боку держави на фінансово-кредитних взаємозв'язках в регіоні в цьому контексті є формою реалізації її економічних можливостей, достатніх для забезпечення сталого розвитку не тільки виробничої, але і соціальної сфери. Ресурсна база регіону за даного способу впливу неминуче зазнає ринкової трансформації шляхом спрямування на використання з максимальною економічною ефективністю. При цьому разом з достатнім забезпеченням фінансовими ресурсами виробничої і соціальної сфер в рамках регіональних програм сталого розвитку, зростає роль економічних регуляторів економіки – обсягів кредитів, процентних ставок, податкових пільг та ін.

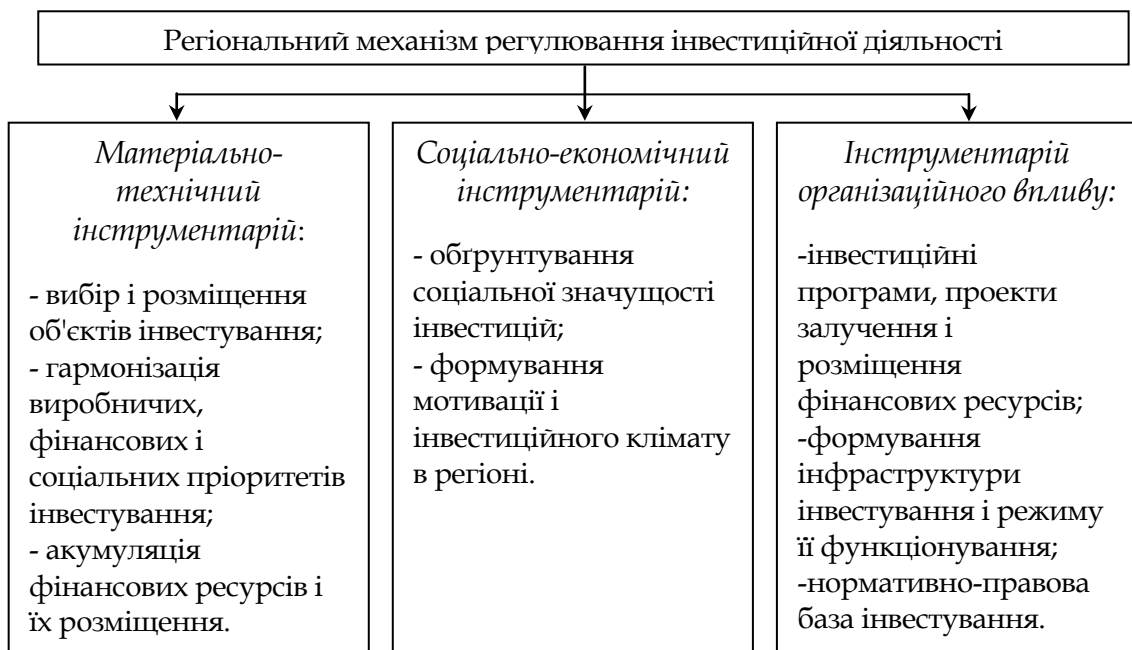

Рис. 1.5.2. Інструментарій регіонального механізму регулювання інвестиційної діяльності

Соціальна спрямованість фінансово-кредитного регулювання соціально-економічного розвитку регіону полягає в тому, що стан фінансового сектора залежить від загальноекономічного стану і розвитку соціальної інфраструктури регіону. Все це зрештою спричиняє привабливість регіону для інвестицій, попит на кредити, регульованість кредитування й інвестування. Кошти організації і населення є джерелом кредитних і інвестиційних ресурсів, а від їхніх доходів залежать межі не тільки регіонального сукупного попиту, але і пропозиції фінансових активів.

Отже, цілями фінансово-кредитного регулювання виступає формування і стійке зростання джерел кредитних ресурсів

комерційних банків, що працюють в регіоні, за умови зниження банківських ризиків, соціалізація банківської діяльності шляхом розширення пропозиції пільгових депозитів, споживчих і іпотечних позик, розвиток фінансування науково-технічних розробок і промислового лізингу. З цих цілей видно, що завдання, які стоять перед регулюванням регіонального сектора банківської системи, багато в чому «перекривають» пріоритетні напрями впливу на регіональне відтворення – фінансування перспективних наукомістких проектів, житлове будівництво, підвищення споживчого попиту тощо.

Взаємодія влади та бізнесу є одним з найважливіших умов успішного соціально-економічного розвитку країни в цілому і регіонів зокрема. Органи публічної влади та бізнес повинні працювати узгоджено, в загальних інтересах формуючи партнерські моделі взаємодії в різних сферах. І тут дуже важливо знайти баланс інтересів, необхідний для реалізації суспільно значимих проектів і програм. Одним з варіантів таких взаємовідносин і є державно-приватне партнерство, як спосіб залучення інтелектуального, управлінського потенціалу приватного сектора, а також приватного капіталу для підвищення якості, розширення номенклатури та ліквідації інфраструктурних розривів у наданні послуг, які традиційно є обов'язком держави.

Сам термін «державно-приватне партнерство» є перекладом поширеного у всьому світі терміна «public - private partnership». Як видно, переклад буквально дослівний. Слід зазначити, що в зарубіжних країнах, іноді використовується термін «приватно-державне партнерство». Робиться це нібито для того, щоб підкреслити пріоритетну роль приватного сектора в таких проектах. В Україні термін «приватно-державне партнерство» також використовувався, але тільки на початковому етапі формування і розвитку співпраці в даній сфері. Надалі, і в даний час твердо закріпився термін «державно-приватне партнерство». Даний термін чітко визначає провідну роль держави в такій співпраці і, з огляду на сучасні реалії, є більш справедливим і відповідає дійсності.

Але, на наш погляд, справа не в тому, хто відіграє визначальну роль у даній співпраці, набагато важливіше розуміти, що це насамперед партнерство. І це партнерство повинне бути рівним, тільки тоді проекти в даній сфері будуть з'являтися і працювати ефективно. Результат даного співробітництва має бути «виграв – виграв», що стосується кожної зі сторін. Якщо ж кожна сторона буде переслідувати тільки власні інтереси, таке партнерство буде

приречене, і навіть якщо воно й виникне, то проіснує недовго. Абсолютно неправильно вирішувати свої проблеми за рахунок інших партнерів, а держава, в тому числі і на рівні регіонів і муніципалітетів, пропонуючи варіанти партнерства, часто виходить якраз з протилежного принципу. На бізнес, в рамках державно-приватного партнерства, держава інколи намагається звалити ті проблеми, які самостійно вирішити не може. Тому, бізнес-структурам необхідно ретельно зважувати всі «за» і «проти» при укладенні таких угод, оскільки підводних каменів може бути багато.

Існує кілька форм взаємодії між владою та бізнесом, на яких вибудовується державно-приватне партнерство: взаємне представництво, співучасть у розробці та прийнятті законодавчих та інших рішень, стратегічне партнерство, соціальне партнерство, цільові комплексні програми та аутсорсинг. Зупинимося трохи докладніше на деяких з них.

Взаємне представництво. Як правило, це взаємна участь у роботі колегіальних і представницьких органів державних, підприємницьких та інших об'єднань, фондів, освітніх установ та інших організацій. Істотним розвитком даного напрямку могла бути участь представників бізнесу у роботі рад директорів державних підприємств. Такі приклади вже є, але в основному на державному рівні. На регіональному та муніципальному рівнях ради директорів державних підприємств формуються з представників органів влади, які мають віддалене уявлення про принципи ведення бізнесу. Включення в ради директорів державних підприємств представників бізнесу дозволило б істотно підвищити конкурентоспроможність та ефективність діяльності даних підприємств.

Співучасть у розробці та прийнятті законодавчих та інших рішень. Необхідно більше залучення бізнесу в процес законотворчості та експертизи законопроектів, причому не тільки економічної тематики. І це, в основному, завдання підприємницьких об'єднань на всіх рівнях.

Стратегічне партнерство в економічній сфері не тільки на рівні мега-проектів, але і на рівні проектів, в яких беруть участь представники малого та середнього бізнесу.

Цільові комплексні програми, в розробку і реалізацію яких необхідно залучати бізнес.

Аутсорсинг державних функцій, що стосуються регулювання, розвитку та підтримки підприємницької діяльності. Державі слід передати частину своїх функцій підприємницьким об'єднанням.

Одним з яскравих прикладів аутсорсингу державних функцій є саморегулювання в різних сферах діяльності.

Зазначені вище форми взаємодії можна згрупувати в три основні види партнерств держави і бізнесу. Це партнерства в публічно-правовій сфері, в соціальній сфері (т.зв. соціальне партнерство) та партнерство в економічній сфері. І важливо розуміти, що визначальним чинником при визначенні виду партнерства є не предмети або об'єкти, щодо яких можуть виникати ті чи інші елементи співпраці, а саме цілі, заради яких органи влади та юридичні особи вступають у різного роду партнерства. Поки цілі сторін не співпадуть, добровільного партнерства між ними виникнути не може.

Більш широке розуміння сфер взаємодії бізнесу і держави в рамках державно-приватного партнерства відіграє важливу роль в реалізації комплексних регіональних соціально-економічних стратегій. Такого роду стратегії, як правило, представляють собою по суті «листяний пиріг». І для того, щоб реалізація даної стратегії була максимально ефективною, необхідно вибудовувати якісну взаємодію держави і бізнесу в кожному з цих «шарів», не нехтуючи жодним з них. У даному випадку можлива поява синергетичного ефекту реалізації конкретної стратегії. Як правило, всі комплексні регіональні стратегії передбачають залучення інвестицій приватного сектору. Ширше розуміння сфер взаємодії бізнесу і держави в рамках державно-приватного партнерства дозволяє покращити як якість залучених інвестицій, так і ефект від реалізації проектів. При цьому результат залучення інвестицій не повинен обмежуватися лише економічним ефектом.

Безумовно, слід приділити увагу і чинному законодавству, в якому є низка невідповідностей між нормами про державно-приватне партнерство і нормами земельного, бюджетного законодавства, законодавства про державні закупівлі. Усунення таких невідповідностей може надати суттєвий поштовх для розвитку партнерства і створити ефективний інструмент залучення приватних інвестицій для реалізації великих виробничих, інфраструктурних проектів, необхідних для виконання державних та муніципальних програм соціально-економічного розвитку. Чим детальніше будуть прописані всі умови і гарантії сторін в рамках даної співпраці, тим на більшій за сумою і часом залучення інвестиції можна розраховувати. Інвестор повинен мати можливість прорахувати всі ризики, і цю можливість йому необхідно надати, в тому числі і на законодавчому рівні.

Останнім часом багато регіонів розробляють і приймають регіональні акти щодо державно-приватного партнерства. На наш погляд, це правильно, тому що в них є можливість відобразити регіональну специфіку і зробити акцент на пріоритетних напрямках.

В проблемі державно-приватного партнерства пріоритетним може представлятися в першу чергу взаємодія між державою і великими корпораціями. Але, одночасно не слід забувати про проблему взаємодії держави з малим бізнесом, який найтіснішим чином пов'язаний з кінцевим споживачем результату державно-приватного партнерства - населенням. Законодавством на різних рівнях повинен бути встановлений перелік гарантій для суб'єктів державно-приватного партнерства, в першу чергу для приватного сектора економіки, зокрема малого бізнесу.

Узагальнимо характерні риси такого партнерства:

–задовольняє потреби суспільного сектора, використовуючи або запозичуючи ресурси приватного сектора;

–підтримує державні повноваження і функції, при цьому надаючи послуги спільно з приватним сектором;

–складається з двох або більше сторін, що працюють ради досягнення спільних цілей (учасниками можуть бути: місцеві і державні органи влади, комерційні підприємства і некомерційні організації);

–учасники розділяють повноваження і відповідальність та функціонують на рівних;

–учасники спільно витрачають час і ресурси, розділяють інвестиції, ризики і вигоди, підтримують відносини протягом певного терміну, а не для здійснення однієї транзакції;

–учасники мають чітку угоду, контракт або інший документ, що встановлює право [6, с. 135].

Пріоритетними напрямками приватно-державної взаємодії є:

–виробнича і транспортна інфраструктура (будівництво і експлуатація доріг, електричних мереж, портів, трубопроводів);

–житлово-комунальне господарство;

–фінансування наукових досліджень, що мають перспективи комерціалізації і розвиток інноваційної інфраструктури;

–професійна освіта і система перепідготовки кадрів;

–охорона здоров'я і соціальні послуги;

–інформаційно-консультаційна підтримка підприємницької діяльності, зокрема несировинного експорту.

В цілях розвитку державно-приватного партнерства в регіонах можливо створення регіональних венчурних фондів інвестицій в

малі підприємства в науково-технічній сфері області. Створення таких фондів дозволить створити систему венчурного інвестування і розширити можливості фінансування інноваційної економіки регіонів.

Практика показала, що приватно-державне партнерство може ефективно використовуватися при розробці і реалізації стратегій і програм розвитку регіонів, чому сприяє їхня ідеологічна близькість. Як зазначає С.Р. Хуснутдінова: «приватно-державне партнерство базується на тих же принципах, що і стратегічні проекти». Відмітимо, що при цьому важливим принципом є суспільна значущість проектів, що мають стратегічне значення для сталого розвитку територій. Ще одним значущим моментом при розробці стратегічних проектів і формуванні партнерств є залучення громадськості до обговорення й участі в їх реалізації.

Розглянемо інструментарій стратегічного управління соціально-економічними процесами в регіоні. Значущим інструментом є бюджетно-податкова політика, спрямована на вдосконалення соціальних взаємовідносин і перерозподілу доходів в регіоні. В її рамках виділяються цілі, що відображають основні функції бюджетно-податкової сфери: зростання заробітної плати, а отже, і підвищення платоспроможного попиту працівників бюджетної сфери; цільовий контроль за доходами і витратами бюджету; скорочення бюджетного дефіциту; адекватне потребам бюджетне запозичення; вироблення критеріїв якості й ефективності надання бюджетних послуг; створення стимулів до отримання доходів органами місцевого самоврядування в регіоні; оцінка рівня витрат і ефективності надання податкових пільг.

Для досягнення поставлених цілей необхідно вирішити наступні завдання:

–реорганізувати систему надання державних і муніципальних послуг на основі рівної доступності для населення, а також нормування якості і кількості надання бюджетних послуг;

–удосконалити бюджетний процес і міжбюджетні відносини;

–забезпечити залежність рівня заробітної плати працівників бюджетної сфери від якості і кількості наданих бюджетних послуг (фінансування одержувача послуги, а не бюджетної організації);

–удосконалити систему формування і виконання регіонального державного і муніципального замовлень.

Наступним інструментом стратегічного управління регіональним розвитком є система зовнішньоекономічних зв'язків, що спрямована на розвиток експортного потенціалу регіону на

основі підвищення конкурентоспроможності продукції ключових галузей регіональної економіки. Для цього необхідне: сприяння просуванню продукції регіональних галузей на зовнішній ринок, становлення інформаційного простору для учасників міжрегіональної і міждержавної економічної діяльності, підвищення зацікавленості регіональних банків в розвитку експортного потенціалу підприємств, вироблення системи державних гарантій залучення інвестицій в реальний сектор економіки регіону. На підставі цього інструментарій зовнішньоекономічної політики регіону спрямовується на формування інвестиційно-привабливого іміджу регіону, а також на підвищення ефективності міжрегіональних і міжнародних зв'язків.

Наступною формою стратегічного управління сталим розвитком регіону є комплекс соціального інструментарію, мета якого невід'ємна від функціонування ринку праці і вдосконалення трудових відносин, розвитку пропозиції соціальних товарів і послуг, зокрема житлово-комунального господарства, розвитку культури і системи соціального захисту. Безпосередніми об'єктами регулювання виступають праця і трудові відносини, рівень зайнятості й якість життя населення. Регулювання процесів у соціальній сфері спрямоване на перетворення заробітної плати на надійне джерело забезпечення потреб працівників, поліпшення умов праці, на підвищення рівня фактичної зайнятості й ефективності використання трудових ресурсів, на підвищення ефективності соціального захисту та якості соціальних послуг, що надаються.

Таким чином, інструментарій соціальної політики в регіоні спрямований на:

–вдосконалення регіональної нормативно-правової та інституційної бази з регулювання трудових відносин з метою відновлення ролі заробітної плати і соціальних виплат як джерела відтворення кваліфікованої робочої сили;

–зниження напруженості на ринку праці, викликаного неконтрольованим безробіттям, а також сприяння збалансованості попиту і пропозиції на регіональному ринку праці;

–створення умов для зайнятості населення, розвитку її активних форм, підтримки трудової мобільності;

–забезпечення доступності та якості гарантованих державних послуг, адресна соціальна підтримка малозабезпеченого населення (пріоритет адресних пільг над категоріальними);

–створення умов для зростання оплати праці в реальному секторі економіки (за рахунок підтримки соціально відповідального

бізнесу, розвитку іпотеки і споживчого кредитування, легалізації заробітної плати тощо) і в бюджетній сфері (випереджаючі темпи підвищення заробітної плати по відношенню до позабюджетного сектора).

Значущим інструментарієм стратегічного управління сталим розвитком регіону є становлення інвестиційної і інноваційної інфраструктури підтримки економічної активності, що включає розвиток фінансово-кредитної системи, зокрема ринку цінних паперів і страхових послуг, багаторівневу систему регіональної інформатизації, венчурного фінансування, інститутів трансферу технологій.

Відповідно комплекс інструментів реалізації стратегії регіонального розвитку в частині стимулювання ділової активності направлений на:

–зміцнення прав інвесторів і кредиторів через доповнення законодавства в частині державних гарантій інституційним інвесторам; становлення системи пайового фінансування і кредитування реального сектора економіки державою, комерційними банками і страховими компаніями; розвиток нових форм споживчого кредиту;

–розвиток ефективної системи страхування у регіоні, що забезпечує реальну компенсацію збитків фірм і громадян, зниження негативної дії природних, техногенних і ділових ризиків;

–створення умов для розвитку активності інституційних інвесторів на регіональному фондовому ринку (емісії обласних і муніципальних облігацій, розвиток ринку похідних фінансових інструментів), що сприятиме зростанню інвестиційної привабливості регіону і конкурентоспроможності його виробників;

–становлення єдиного інформаційного простору регіону шляхом розвитку ринку інформаційних ресурсів, процесів виробництва засобів обробки інформації.

Ще одним інструментом стратегічного управління сталим розвитком регіону є сприяння структурній перебудові його економіки, а саме:

–розширення обсягів виробництва і ринків збуту конкурентоздатної продукції з високою доданою вартістю;

–створення умов для розвитку високотехнологічних промислових кластерів;

–розвиток малого інноваційного і високотехнологічного підприємництва, орієнтованого на створення імпортозамісної та експортоорієнтованої продукції через вдосконалення регіональної

нормативно-правової бази, полегшення доступності фінансово-кредитних ресурсів, державної підтримки венчурних бізнес-проектів;

– скорочення кількості і підвищення ефективності управління державною і муніципальною власністю.

Таким чином, інструментарій стратегічного управління сталим регіональним розвитком націлений на підвищення конкурентоспроможності регіону в різних його секторах.

Не менш важливим аспектом у методології формування стратегії сталого розвитку регіону є вибір найбільш оптимального шляху розвитку з наявних альтернатив. Оптимальність обраного шляху багато в чому залежить від коректності визначення наслідків можливих впливів зовнішнього середовища, оцінки внутрішнього конкурентного середовища в регіоні, що дозволяє виявити конкурентні переваги і забезпечити ефективне цілепокладання.

Звертаючись до реальної управлінської практики, проаналізуємо декілька альтернативних шляхів розвитку, які можливо визначити в програмах соціально-економічного розвитку низки регіонів:

1) окремі області розглядають чотири варіанти стратегічного розвитку: помірно-консервативний, інноваційний, інвестиційний і проектно-консервативний;

2) Дніпропетровська область будує варіанти свого розвитку за трьома сценаріями: інерційним (зі збереженням таких негативних тенденцій, як скорочення обсягів виробництва в окремих галузях економіки з переходом у фазу стагнуючої стабілізації, що випереджає зростання проміжного періоду перед кінцевим, поглиблення соціального розшарування та ін.); вільного підприємництва (орієнтований на отримання максимального прибутку і виробництво найбільш конкурентоздатною продукцією на внутрішньому і зовнішньому ринку; у найбільшій мірі він відображає інтереси підприємців-інвесторів, але певною мірою відповідає й інтересам інших суб'єктів); стійкого розвитку (під стійким розуміється розвиток, що відповідає потребам теперішнього часу, без обмеження можливостей майбутніх поколінь для досягнення їх цілей).

3) Кіровоградська область стратегію розвитку розробляла, виходячи з трьох сценаріїв: інерційного сценарію, сценарію відновлення (підвищення ефективності використання) ресурсного портфеля і сценарію, розрахованого на новий портфель «ресурсів розвитку»;

4) АР Крим, враховуючи реальні умови і політику, що може проводитись, розглядає три етапи соціально-економічного розвитку республіки (що по суті своїй є сценаріями): антикризовий (адаптація підприємств і населення до ринкових умов і поступовий вихід з кризи), стабілізаційний (стабілізація ситуації в економіці і формування необхідних інститутів і умов для початку економічного зростання), а також інноваційний (комплексний і збалансований розвиток регіону).

Слід зазначити обмеженість представлених підходів при виборі шляхів сталого розвитку регіонів, яка виявляється у визначенні тільки характеру розвитку: інерційний, антикризовий, інноваційний, інвестиційний, консервативний. Такий підхід, на нашу думку, не відображає повною мірою якісні характеристики вибраного шляху розвитку, оскільки не пов'язаний з цілепокладанням у регіональному розвитку. Усунути таку обмеженість дозволить застосування інструментарію регіональних типологій, який відображає стратегічне планування і зумовлює пріоритети регіонального розвитку. На наш погляд, така типологія насамперед повинна будуватися виходячи з регіональної конкурентоспроможності та сили конкурентних переваг регіону. Останні можуть бути спадковими, природно-кліматичними, конструктивними, технологічними, інформаційними, управлінськими, кваліфікаційними та ін.

Конкурентні переваги формуються численними факторами: ефективним виробництвом; наявністю патентів; належним рівнем реклами; досвідченим менеджментом і відповідальним відношенням до споживачів. Це ті характеристики регіону, які створюють для нього перевагу на міжрегіональному рівні. Наприклад, в соціальній або виробничій системі можуть бути реалізовані нововведення шляхом перетворення їх в інновації в будь-якій сфері діяльності. Розглянута логіка суті конкурентної переваги дозволяє зробити висновок, що технічна, соціальна, економічна чи комплексна оцінка конкурентної переваги являє собою доволі трудомісткий, але необхідний системний процес.

Очевидно, якщо мова йде про розвиток регіону як виробничого майданчика, то пріоритетними конкурентними перевагами виступатимуть: відносно недорога робоча сила, наявність природних ресурсів для базових галузей і бізнесу в регіоні, розвинена транспортна інфраструктура, близькість до ринків. Певну специфіку матимуть і вимоги, що пред'являються до обслуговуючих галузей, сфери послуг, спрямованості в розвитку учбових і наукових

організації (підготовка, насамперед фахівців необхідних робочих професій на рівні початкової і середньої професійної освіти). В економіці, що обумовлюється виробничими чинниками, національні компанії конкурують за рахунок низьких цін; не мають прямого доступу до споживача; концентруються на виробництвах, що вимагають великих трудовитрат в сировинному секторі.

З позицій сталого розвитку регіону ключовими чинниками його конкурентоспроможності є кваліфікація робочої сили, внутрішній розподіл праці, ефект від розмірів ринку і доступності постачальників. Таким чином, основою формування конкурентних переваг є інвестиції. В економіці, обумовленій інвестиціями, визначальною конкурентною перевагою є ефективність виробництва стандартних товарів і послуг. Національні компанії виробляють товари і послуги на основі імпортованих технологій і розробок; розвивають технології, що імпортуються; інвестують в інфраструктуру, модернізацію технологій виробництва і системи управління; стають ближчими до кінцевих споживачів за рахунок виробництва товарів і послуг з великою доданою вартістю. Відзначимо, що за такої моделі регіональної економіки підвищується її стійкість до фінансових криз.

1.6. Індикатори сталого розвитку

(С. В. Кошеленко, Д. А. Карюк)

Основою сталого розвитку як на рівні держави, так і на регіональному рівні, є гармонізація економічної, соціальної та екологічної складових. Важливою умовою для забезпечення цього процесу є перехід до «інформаційного» суспільства та знанневоорієнтованої економіки, що дозволяє забезпечити економічне зростання в умовах економного використання обмежених природних ресурсів, покращення екології та досягнення, на цій основі, інтересів соціального розвитку. Взаємозв'язок та взаємообумовленість економічних, соціальних, екологічних проблем та їх вплив на рівень економічної безпеки актуалізують необхідність удосконалення методології дослідження процесу сталого розвитку.

Проблемам сталого розвитку та індикаторам його комплексного вимірювання присвячені наукові праці багатьох вітчизняних та зарубіжних вчених: Н.Хом'яченкова, Т.Важеніна, В.Гаркавая,

О.Кушнар'ова, Ю.Мігунов, В.Борисевич, Є.Кононова, А.Лук'янова, А.Дохолян, О.Климахіна та інших. Науковцями пропонуються численні проекти індикаторів для систем різних масштабів: глобального, регіонального, національного, локального, галузевого, навіть для окремих населених пунктів і підприємств. Проте, питання розробки індикаторів сталого розвитку ще має безліч проблем та протиріч.

Як стверджує Гаркавая В.Г., сталий розвиток – соціоприродна форма розвитку, що враховує екологічні та інші глобальні імперативи і становить, на відміну від економічно детермінованого нестійкого розвитку, систему коеволюції суспільства і природи. Під сталим розвитком суспільства розуміють такий розвиток, при якому встановлюється науково обґрунтована межа чисельності населення (людей), що забезпечується всім необхідним для життєдіяльності і задоволення духовних потреб в умовах природного відтворення середовища проживання.

Розглянемо компоненти інтегральних показників сталого розвитку, які зведені в табл. 1.6.1. Більшість науковців розраховують інтегральний показник сталого розвитку регіонів на основі економічної, соціальної та екологічної компонент. Але в методиці, запропонованій Комісією зі сталого розвитку ООН, виокремлюють також інституціональну компоненту, яка характеризує інституціональні аспекти сталого розвитку - правове та інформаційне забезпечення, інструменти державної політики сталого розвитку, базові засади з формування громадянського суспільства.

Політична компонента, виділена в роботі за змістом схожа на інституціональну й відображає політичну волю представників влади до впровадження концепції сталого розвитку в усі сфери регіонального розвитку.

В роботі І. Горяної представлено найбільш повний перелік компонент інтегрального показника сталого розвитку. Виділена інфраструктурна компонента збігається з інституціональною, проте містить більше часткових показників з оцінки об'єктів соціальної інфраструктури. Інноваційна компонента базується на показниках. Що характеризують рівень НТП регіону.

Н. Хомяченкова виділяє специфічну компоненту сталого розвитку – ризикова стійкість, під якою розуміється здатність об'єкту дослідження ув'язувати між собою процеси управління ризиками розвитку та параметрами, що визначають темпи економічного, соціального та екологічного розвитку.

Таблиця 1.6.1

Склад компонентів інтегральних показників сталого розвитку, представлений у науковій літературі [1]

Автор	Компоненти інтегральних показників сталого розвитку							
	Екологічна	Соціальна	Екологічна	Політична	Інституціональна	Інноваційна	Ризикова стійкість	Фінансова
Л. Боташева	+	+	+	+				
В. Борисевич	+	+	+					
В. Гаркавая	+	+	+					
О. Кушнар'ова, Ю. Мігунов	+	+	+					
І. Горяна	+	+	+	+	+	+		
Н. Хомяченкова	+	+	+				+	
Є. Кононова, А. Лук'янова	+	+	+			+		
Т. Важеніна	+	+	+					+
А. Дохолян	+	+						
О. Климахіна	+	+	+					
Система індикаторів сталого розвитку ООН	+	+	+		+			+
Разом	12	12	11	2	2	2	1	2

Т. Важеніна окрім класичних компонент сталого розвитку – економічної, соціальної та екологічної пропонує компоненту «фінансова», яка характеризує фінансову підсистему регіону за допомогою таких показників:

- величина доходної частини бюджету, % до попереднього року в зіставних цінах;
- відношення обсягу позикових коштів до доходів бюджету, %;
- відношення обсягу витрат на обслуговування муніципального боргу до видатків бюджету, %.

Методи розрахунку інтегрального показника сталого розвитку регіону, представлені в науковій літературі, відрізняються не тільки складом компонент, але й системою часткових показників в рамках кожної компоненти та способом їх інтегрування. Так методичний підхід, запропонований І. Горяною, передбачає розрахунок інтегрального показника сталого розвитку регіону за формулою, яка передбачає рівнозначність окремих компонент для забезпечення

сталого розвитку регіону. Традиційною є методика В. Гаркавої, де інтегральний показник сталого розвитку регіону (K_{int}) розраховується як середньо геометрична величина, яка відображає пропорційність між компонентами:

$$K_{int} = \sqrt[3]{K_{econ} \cdot K_{soc} \cdot K_{ecol}} \quad (1.6.1)$$

де K_{econ} - інтегральний показник економічного розвитку регіону;

K_{soc} - інтегральний показник соціального розвитку регіону;

K_{ecol} - інтегральний показник екологічного розвитку регіону.

Д. Пономарьов поєднав розрахунок середньоарифметичної та середньгеометричної для побудови інтегрального показника сталого розвитку регіону. Згідно з даною методикою, на першому етапі здійснюється збір та стандартизація часткових показників, сукупність яких розділяється на стимулятори та дестимулятори. Стандартизація стимуляторів здійснюється за формулою [3]:

$$A_{ij} = \frac{x_{ij} - \min(x_{ij})}{\max(x_{ij}) - \min(x_{ij})}, \quad (1.6.2)$$

де A_{ij} - стандартизоване значення часткового показника сталого розвитку регіону;

x_{ij} - стандартизоване значення часткового показника сталого розвитку регіону.

Стандартизація дестимуляторів здійснюється за формулою [2]:

$$A_{ij} = \frac{\max(x_{ij}) - x_{ij}}{\max(x_{ij}) - \min(x_{ij})}, \quad (1.6.3)$$

Формула розрахунку узагальнюючого показника за кожною компонентою сталого розвитку має вигляд [3]:

$$K_{econ} = \frac{\sum_{k=1}^n B_{ik}}{n}, \quad (1.6.4)$$

де K_{econ} - узагальнюючий показник економічного розвитку регіону;

B_{ik} - значення k -того економічного показника за i -тий період;

n - кількість показників у групі.

Нині існує кілька варіантів розрахунку показників сталого розвитку, в основі яких лежать два підходи. Перший полягає у формуванні єдиного агрегованого індикатора, другий – у побудові системи індикаторів.

Перший підхід є зручнішим для прийняття рішень, оскільки на виході відбувається аналіз значень лише одного узагальненого показника. Недолік полягає в тому, що через низку методологічних і статистичних проблем виникають складнощі в розрахунку цього показника. До методологічних проблем можна віднести відсутність уніфікованих на міжнародному рівні правил розрахунку агрегованих показників сталого розвитку. Статистичні проблеми виражаються у відсутності необхідної та достовірної статистичної бази.

Показник дійсних заощаджень визначає сталість розвитку в ширшому плані, ніж національні або регіональні рахунки. Розробники цього показника мали на меті показати вартість чистої зміни в цілому спектрі активів, які важливі для розвитку: виробничі активи, природні ресурси, якість навколишнього середовища, людські ресурси та іноземні активи. Розрахунок показника відбувається в два етапи. На першому визначається величина чистих внутрішніх заощаджень шляхом коректування валових внутрішніх заощаджень на величину амортизації виробничих активів. На другому – з суми чистих внутрішніх заощаджень і витрат на утворення віднімають величину виснаження природних ресурсів і збиток від забруднення довкілля.

Формула розрахунку показника дійсних заощаджень має такий вигляд:

$$ДЗ = (ВВЗ - А) + ВУ - ВПР - ЗЗНС, \quad (1.6.5)$$

де $ДЗ$ – показник дійсних заощаджень;

$ВВЗ$ – валові внутрішні заощадження;

$А$ – амортизація;

$ВУ$ – витрати на утворення;

$ВПР$ – величина виснаження природних ресурсів;

$ЗЗНС$ – збиток від забруднення довкілля.

Переваги цієї методики полягають у тому, що за її допомогою можна зробити порівняльний аналіз характеру розвитку різних регіонів у єдиній системі координат. Збільшення величини показника дійсних заощаджень, що спостерігається впродовж кількох часових періодів, є свідченням того, що регіон йде стійким

шляхом, що мінімізує можливість появи негативних ефектів у довгостроковій перспективі. Серед недоліків підходу можна виділити складність визначення у вартісному вираженні величини виснаження природних ресурсів і збитку від забруднення довкілля. Викликає зацікавлення методика вимірювання сталості розвитку з використанням індексу розвитку людського потенціалу, розробленого в межах «Програми розвитку» ООН [2]. Водночас існує методика оцінювання рівня сталого розвитку регіону за допомогою показника «тривалість життя – ВВП (ВРП) на душу населення».

Перевага цих методик полягає в тому, що за їх допомогою можна здійснити комплексне оцінювання розвитку держави загалом або окремих регіонів, а також провести порівняльний аналіз між ними. Ще один плюс полягає у відносній доступності інформації, яка потрібна для розрахунку інтегрованого показника. Застосування цієї методики в процесі визначення сталості розвитку може призвести до неточних висновків, що є неприпустимим.

Вагомий внесок у вирішення проблеми оцінювання сталості розвитку зробили американські вчені Кобб і Делі, які запропонували методику розрахунку індексу стійкого економічного добробуту. Цей індекс є величиною ВВП (ВРП) на душу населення за вирахуванням суми витрат на соціально-економічні й екологічні чинники:

$$ІСЕД = ВВП(ВРП) - (СЕВ + ЕВ), \quad (1.6.6)$$

де *ІСЕД* – індекс стійкого економічного добробуту;

ВВП (ВРП) – валовий внутрішній (регіональний) продукт на душу населення;

СЕВ – соціально-економічні витрати;

ЕВ – екологічні витрати.

При розрахунку індексу сталого економічного добробуту у складі екологічних витрат враховують такі змінні, як вартість забруднення води, повітря, шумового забруднення, втрата сільськогосподарських земель, компенсації майбутнім поколінням за втрату невідновлюваних джерел. Таким чином, можна зазначити, що розробники методики зробили спробу визначити екологічні змінні у вартісних одиницях, у чому одночасно полягає її перевага і недолік.

Сутність другого підходу до оцінювання сталості процесу розвитку полягає в розрахунку системи показників, кожен з яких відбиває лише одну із сторін сталого розвитку: економічну, соціальну, екологічну. Цей підхід є більш поширеним, ніж перший.

Заслужує на увагу методика сталого розвитку країни, розроблена українськими науковцями навчально-наукового комплексу «Інституту прикладного системного аналізу» (ІНК «ІПСА») НТУУ «КПІ» НАН України і МОН України, які пропонують при аналізі сталості поєднувати три головні компоненти сталого розвитку суспільства: економічну, екологічну і соціальну. Взаємозв'язок цих складових дає можливість забезпечити збалансований розвиток соціо-економіко-екологічної системи регіону.

Важливою проблемою на шляху втілення концепції сталого розвитку є формування системи вимірювання для кількісного та якісного оцінювання цього дуже складного процесу. Головними вимогами до зазначеної системи є її інформаційна повнота та адекватність представлення взаємопов'язаної тріади складових сталого розвитку. У цьому напрямку зараз працюють як відомі міжнародні організації, так і численні наукові колективи, але її однозначного узгодження поки що не досягнуто.

Інститутом прикладного системного аналізу НАН України та МОН України була запропонована система, яка отримала назву «метрика для вимірювання процесів сталого розвитку (МВСР)». Сталий розвиток оцінюється за допомогою відповідного індексу I_{sd} у просторі трьох вимірів: економічного I_{ec} , екологічного I_e та I_s соціального+інституціонального (рис. 1.6.1). I_{sd} є вектором, норма якого визначає рівень сталого розвитку, а його орієнтація в системі координат I_{ec} , I_e , I_s характеризує міру «гармонійності» цього розвитку (ступінь гармонізації сталого розвитку - G).

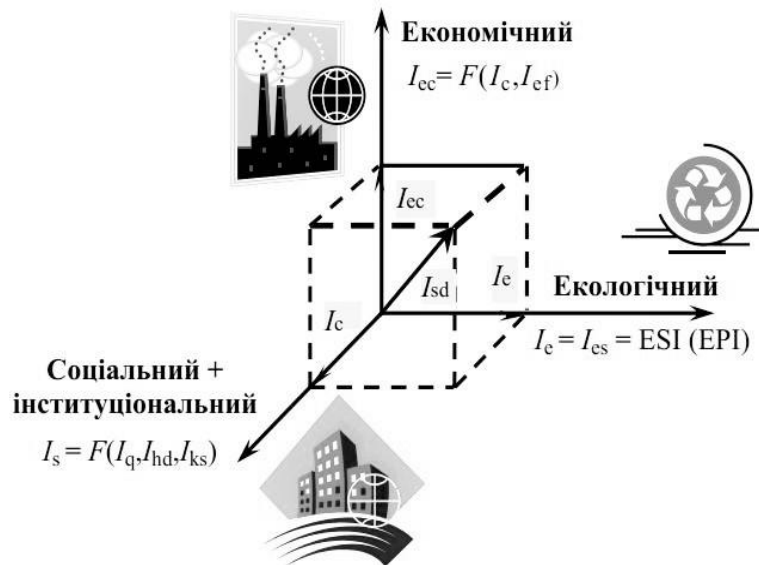

Рис. 1.6.1. Виміри сталого розвитку [1]

Рівновіддаленість вектора I_{sd} від кожної з координат I_{ec} , I_e , I_s буде відповідати найбільшій гармонійності сталого розвитку. Наближення ж цього вектора до однієї з координат буде вказувати на пріоритетний розвиток за відповідним виміром і нехтування двома іншими. Індекс I_{sd} та ступінь гармонізації сталого розвитку G обчислюються через свої складові I_{ec} , I_e , I_s .

У свою чергу, кожен з цих індексів обчислюється з використанням шести поширених у міжнародній практиці глобальних індексів (табл. 1.6.2), які щороку формуються авторитетними міжнародними організаціями. Розглянемо кожен з них. Індекс економічного виміру I_{ec} сформуємо з двох глобальних індексів.

1. Індекс глобальної конкурентоспроможності I_c , розроблений організаторами Світового економічного форуму (World Economic Forum), щорічно обчислюється для 125 економік світу і друкується у формі так званого «Глобального звіту про конкурентоспроможність». Skorистаємося цим звітом за 2014-2015 рр. I_c формується з таких трьох індикаторів: індикатора базових вимог, індикатора підвищення ефективності та індикатора інноваційності. У свою чергу, ці три індикатори обчислюються на основі використання 47 наборів даних про стан трансферу технологій та інноваційного розвитку країни, рівень розвитку інформаційних та комунікаційних технологій, видатків країни на дослідження і розвиток, іноземних інвестицій, ступінь незалежності бізнесу від уряду та рівень корупції в країні і т.ін.

Таблиця 1.6.2

**Глобальні індекси, які використовуються
для обчислення I_{sd} та G [3]**

Вимір сталого розвитку	Глобальний індекс	Складові (49 індикаторів, 188 наборів даних)
I_{ec}	I_c – глобальна конкурентоспроможність	3 індикатори, 47 наборів даних
	I_{ec} – економічна свобода	10 індикаторів, 50 наборів даних
I_e	ESI (EPI) – екологічний	21 індикатор, 76 наборів даних
I_s	I_q – якість життя	9 індикаторів
	I_{hd} – людський розвиток	3 індикатори
	I_{ks} – суспільство, засноване на знаннях	3 індикатори, 15 наборів даних

2. Індекс економічної свободи I_{ef} , розроблений інтелектуальним центром фундації Heritage Foundation, щорічно друкується в

журналі Wall Street Journal. Іef формується з таких 10 індикаторів: торговельної політики країни, фіскального навантаження з боку уряду, урядової інтервенції в економіку, монетарної політики, потоків капіталів та іноземних інвестицій, банківської та фінансової діяльності, політики формування цін та оплати праці, прав на приватну власність, політики регулювання, неформальної активності ринку. Ці 10 індикаторів обчислюються на основі використання 50 наборів різноманітних даних економічного, фінансового, законодавчого та адміністративного характеру.

Індекс екологічного виміру *Ie* визначимо за допомогою відомих індексів ESI (Environmental Sustainability Index-2014) та EPI (Environmental Performance Index-2014), вирахованих Центром з екологічного законодавства та політики Єльського університету (США) для 146 країн світу. Комплексний індекс ESI сформований з 21 ESI і 6 EPI комплексних індикаторів (категорій екологічної політики), які, в свою чергу, розраховувалися на основі використання 76 наборів екологічних даних про стан природних ресурсів в країні, рівень забруднення навколишнього середовища в минулому і сьогодні, біологічну різноманітність, характер видобування природних ресурсів, організацію сталої енергетики, зусилля країни щодо управління екологічним станом, спроможність країни покращити екологічні характеристики та ін.

Індекс EPI кількісно визначає здатність тієї чи іншої країни захищати своє навколишнє середовище як у поточний період часу, так і в довготерміновій перспективі, виходячи з таких п'яти критеріїв: наявність національної екологічної системи, можливість протидії екологічним впливам, зниження залежності людей від екологічних впливів, соціальні та інституціональні можливості країни відповідати на екологічні виклики, можливість глобального контролю за екологічним станом країни. Окрім того, цей індекс може використовуватися як потужний інструмент для прийняття рішень на аналітичній основі з урахуванням соціального та економічного вимірів сталого розвитку країни.

Індекс соціального виміру *Is* сформуємо з трьох глобальних індексів.

1. Індекс якості життя *Iq*, розроблений міжнародною організацією Economist Intelligence Unit, формується за допомогою дев'яти індикаторів: ВВП на душу населення за паритетом купівельної спроможності, середньої тривалості життя населення країни, рейтингу політичної стабільності і безпеки країни, кількості розлучених сімей на 1000 мешканців, рівня громадської активності

(активність профспілок, громадських організацій та ін.), різниці за географічною широтою між кліматично теплішими і холоднішими регіонами країни; рівня безробіття та політичних і громадянських свобод в країні, співвідношення між середньою заробітною платою чоловіків і жінок.

2. Індекс людського розвитку *Ihd* використовується програмою ООН з економічного і соціального розвитку UNDESA, визначається трьома основними індикаторами: інтелектуальними активами, перспективністю та якістю розвитку суспільства, які, в свою чергу, формуються за допомогою 15 наборів даних про рівень охоплення молоді освітою та інформацією, інвестиційний клімат в країні, рівень корупції, нерівність розподілу матеріальних і соціальних благ (Gini-індекс), рівень дитячої смертності та ін. Індекс сталого розвитку *Isd* та ступінь його гармонізації *G* визначаються з використанням 49 індикаторів та 188 наборів даних (табл. 2). На основі опису взаємозв'язків між різними індикаторами і наборами даних, приведення їх до єдиної обчислювальної платформи була розроблена математична модель МВСР, структура якої наведена на рис. 1.6.2.

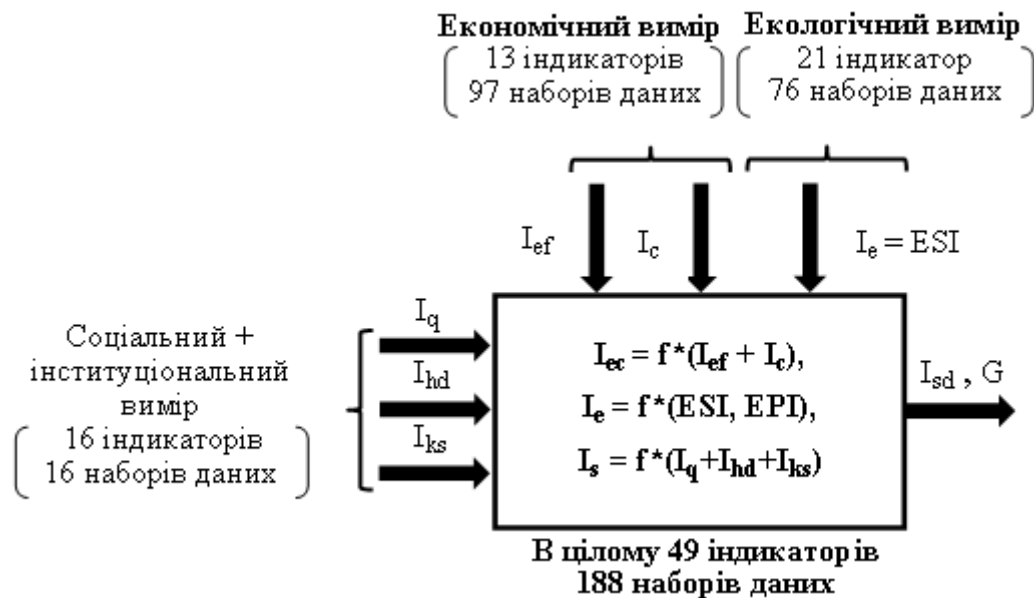

Рис. 1.6.2. Математична модель МВСР для визначення індексу та ступеня гармонізації сталого розвитку [3]

При цьому враховувалося, що всі дані, індикатори та індекси, які входять до моделі (рис. 1.6.3), вимірюються за допомогою різних фізичних величин, мають різні інтерпретації та змінюються в різних діапазонах. Тому вони приведені до нормованого виду таким чином,

щоб їх зміни відбувалися у діапазоні від 0 до 1. В цьому випадку найгірші значення вказаних індикаторів відповідають числовим величинам, близьким до 0, а найкращі – наближуються до 1.

Ця нормалізація дозволяє розрахувати кожен з індексів I_{ec} , I_e , I_s та I_{sd} через його складові з відповідними ваговими коефіцієнтами. У свою чергу, вагові коефіцієнти у формулах розрахунку індексу сталого розвитку I_{sd} обираються таким чином, щоб дати можливість забезпечити одну й ту ж вагу економічного, екологічного та соціального вимірів в цьому індексі.

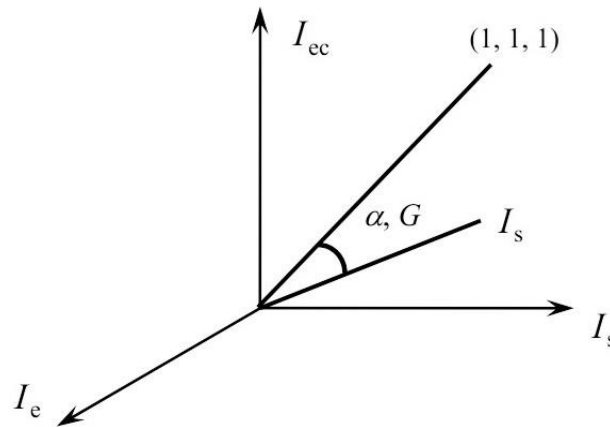

Рис. 1.6.3. Ступінь гармонізації сталого розвитку [3]

Під ступенем гармонізації сталого розвитку будемо розуміти кут між вектором I_{sd} з нормою:

$$\|I_{sd}\| = \sqrt{I_{ec}^2 + I_e^2 + I_s^2}, \quad (1.6.7)$$

та «ідеальним» вектором, який є рівновіддаленим від кожної з координат I_{ec} , I_e , I_s з нормою (рис. 4):

$$\|I_{sd}\| = \sqrt{1^2 + 1^2 + 1^2}, \quad (1.6.8)$$

Цей кут вимірюється в градусах, визначається співвідношенням:

$$\alpha = \arccos\left(\frac{I_{ec} + I_e + I_s}{\sqrt{3}\sqrt{I_{ec}^2 + I_e^2 + I_s^2}}\right), \quad (1.6.9)$$

і змінюється в межах:

$$0 \leq \alpha \leq \alpha_{\max}; \alpha_{\max} = \arccos\left(\frac{1}{\sqrt{3}}\right), \quad (1.6.10)$$

Із наближенням кута до 0, ступінь гармонізації сталого розвитку буде зростати. Для зручності порівняння за ступенем гармонізації сталого розвитку приведемо цей показник до такого нормованого вигляду:

$$G = \frac{G' - G_{\min}}{G_{\max} - G_{\min}}, \quad (1.6.11)$$

де

$$G' = 1 - \frac{\alpha}{\alpha_{\max}}; G_{\max} = 1 - \frac{\alpha_1}{\alpha_{\max}}; G_{\min} = 1 - \frac{\alpha_2}{\alpha_{\max}}; \alpha_1 = 0; \alpha_2 = \frac{45}{\pi} \arccos\left(\frac{1}{\sqrt{3}}\right) \quad (1.6.12)$$

У результаті застосування цієї нормалізації ступінь гармонізації G буде змінюватися в діапазоні $[0...0,75]$ та зростати із наближенням G до 1 і зменшуватися при наближенні G до 0,75.

Отже, індикаторами сталого розвитку регіону, країни є ключові показники економічного, соціального та екологічного стану регіону, що відображають тенденції його розвитку і впливу різних чинників на сталість. Вони відіграють значну роль при виборі і формуванні стратегії розвитку й оцінки результатів її реалізації. Тому найважливішою властивістю індикаторів сталого розвитку повинна бути їх наукова обґрунтованість. Використання індикаторів дозволяє, за допомогою кількісної оцінки приймати обґрунтовані рішення: визначати недоліки в процесі природокористування та запобігати їх у майбутньому, інтерпретувати зміни в соціо-еколого-економічних системах, надавати доступ до інформації різним категоріям споживачів, удосконалити обмін науково-технічною інформацією, привернути увагу громадськості до певних екологічних загроз [5].

1.7. Принцип відповідальності в концепції сталого місцевого розвитку

(О. М. Кожем'якіна)

Визначальними ознаками сучасної доби стають все відчутніші та всеохопніші процеси глобалізації та інформатизації, що, ускладнене загостренням глобальних проблем та засиллям численних протистоянь та криз (екологічної, політичної, економічної, екзистенційної, духовної тощо), спричинює суттєві зміни в архітектоніці сучасності. На думку У. Бека, автора теорії «суспільства

ризика», разом з глобалізацією відбувається руйнація ключових принципів, які до цього часу організовували життя суспільств і держав як територіально обмежених одне від одного утворень, в той же час з'являються нові силові та конкурентні відносини, конфлікти та перехреснення між національно-державними єдностями та транснаціональними акторами, новими ідентичностями та соціальними просторами [1]. Значна кризова ситуація у цивілізаційному розвитку людства межі другого тисячоліття, зокрема, різке посилення глобальних загроз та загострення суперечностей між зростаючими потребами людини та наявними в навколишньому середовищі можливостями їх задоволення, зумовили актуалізацію формування соціо-природо-гармонізаційних концепцій.

Однією з таких концепцій є парадигма сталого розвитку, яка, розвиваючи ідеї ноосфергенезу, стає все більш поширеною в світовому масштабі еко-узгодженою переорієнтаційною стратегією, ключові положення та концептуальні регламентації якої детально розробляються в деклараціях та доповідях різноманітних міжнародних організацій, зокрема, ООН та Римського клубу. Так, у червні 1992 року на конференції ООН у Ріо-де-Жанейро на Саміті Землі було задекларовано висновок світової спільноти про необхідність визнання принципів сталого розвитку ключовими орієнтирами становлення нового справедливого глобального партнерства з урахуванням принципів глобального співробітництва, що в цілому передбачає суттєві аксіологічні зрушення в суспільній свідомості, актуалізуючи проблеми співвідношення ціле-раціональної та ціннісно-раціональної діяльності.

До країн, що взяли на себе зобов'язання щодо переходу системи господарювання на принципи сталого розвитку, належить і Україна, яка започатковує і впроваджує процеси змін, що відповідають потребам сьогодення та майбуття, створюючи сприятливі умови для збереження довкілля та підтримки збалансованого національного соціально-економічного розвитку. Зокрема, у Стратегії сталого розвитку «Україна – 2020» сталий розвиток визначено в якості базового імперативу утвердження ідей гідності, свободи та майбутнього [2]. В реалізації Стратегії одним з провідних векторів визначено саме вектор відповідальності, що передбачає як забезпечення визначених Стратегією гарантій, так і рівневий субсидіарний розподіл відповідальності – від рівня держави до зон відповідальності бізнесу, громадянського суспільства в цілому та територіальних громад. Однією з переваг концепції сталого розвитку

є можливість узгодження загальних орієнтирів розвитку з конкретними наявними та перспективними специфічними умовами країни (соціальними, геополітичними, екологічними, економічними, історичними тощо).

Серед вчених, що звертаються до розробки проблематики сталого розвитку, зокрема, в етичному контексті еко-соціо-економічного розвитку, слід відзначити О. Білоруса, Б. Боулінга, О. Глушенкову, О. Гранберга, Б. Данилишина, О. Кіндратець, Д. Медоуза, Й. Рандерса, М. Хвесика та ін.. Питанням відповідальності та розробці комунікативної етики відповідальності в сучасному світі присвячені праці К.-О. Апеля, Ю. Габермаса, В. Гьосле, А. Єрмоленка, Г. Йонаса, К.М. Маєр-Абіха та ін.. Але, незважаючи на наявність значного кола досліджень, залишається недостатньо розробленим питання аксіологічної концептуалізації принципу відповідальності в концепції сталого розвитку, що і обумовлює актуальність даного дослідження.

Обрана стратегія нової системної організації міжнародної спільноти постає в якості усвідомленого орієнтиру злагодженої рівноваги екологічних, економічних та соціальних цілей у розвитку світового співтовариства, що потребує формування нової етики – етики постіндустріальної доби та глобалізованої сучасності, де турбота про людей та їх право на здорове життя в гармонії з природою стає центральною метою в зусиллях по забезпеченню сталого розвитку. Ця нова етика в першу чергу стає етикою відповідальності, що передбачає як раціоналізацію та оптимізацію забезпечення потреб сучасності, так і збереження довкілля та турботу про майбутні покоління в умовах зростання людської могутності та її неконтрольованості. Досить слушною є думка Г. Йонаса про остаточно розкутого Прометея, «якому наука надає не знані досі ще сили, а економіка – нечувані стимули, закликає до етики, щоб через добровільне підкорення їй приборкати свою могутність, аби ця могутність не обернулася для людини лихом» [3, с. 7]. Тому особливо актуальним постає питання розробки нових етичних парадигм сучасності, провідне місце в яких займає саме категорія відповідальності. Аксіологічна інтерпретація принципу відповідальності за майбутнє передбачає в цілому реалізацію ідеї блага для всіх людей в тривалій перспективі, узгоджуючи зростаючі потреби сьогодення з потребами майбутнього, усвідомлюючи, як міра нашої могутності співвідноситься з мірою нашої людяності та мірою відповідальності.

Відповідальне відношення до майбутнього закладено в самій ідеї сталого розвитку як злагодженого контрольованого перетворення світу спільними зусиллями з урахуванням усіх можливих перспектив, що втілюється вже в самій назві багатьох доповідей, зокрема, в доповідях Комісії ООН – «Наше спільне майбутнє», доповідях Римського клубу – «Межі зростання», «Маршрути, що ведуть у майбутнє» та ін., демонструючи темпоральну потребу у своєрідній поколіннєвій солідарності та прийнятті подвійного обов'язку – щодо нащадків та щодо довкілля, розширюючи розуміння розвитку концептами збереження та стримування. Зазначені пріоритети розширення горизонтів майбутнього зумовлюють нагальні зміни в культурній підсистемі, що передбачає аксіологічну переорієнтацію та переосмислення колишніх стандартів життя. Етос турботи про майбутнє визначає усвідомлення сфер, залежних від людини та її могутності, що увиразнює самоконтроль над кумулятивною діяльністю в якості морального інтересу та моральної вимоги.

Формування своєрідної техноетики в контексті розробки стратегій сталого розвитку потребує ціннісно-нормативного переосмислення ключових засад людської діяльності та формування екологічної свідомості. Однією з ознак кризи сучасності є суттєве відставання дієвих етичних парадигм від досягнень науково-технічного прогресу. Парадоксальність відносин техніки та культури, економіки та природи зумовлена саме нездатністю людини взяти під контроль потужний потенціал техніки, передбачити загрозливі масштаби цього потенціалу. Досить цікавою в цьому контексті нам виявляється думка Новаліса, яку наводить К.М. Маєр-Абіх: «Перш ніж зробити крок уперед у підкоренні зовнішньої природи майстерністю організації й техніки, люди передусім мусять зробити три кроки етичного заглиблення в природу внутрішню... Якщо вони не зроблять цих передувальних трьох кроків всередину, так званий поступ врешті-решт обернеться величезним лихом» [4, с. 127].

Представники комунікативної філософії (серед яких Ю. Габермас, К.-О. Апел, Д. Бьолер, В. Кульман) пропонують вирішити зазначені проблеми шляхом втілення вимоги етико-політичної орієнтації та організації моральної відповідальності за наслідки колективних дій людей. Поєднання етики, економіки та політики можливе шляхом подолання редукції етичної раціональності до стратегічної, а також розповсюдження дискурсивної етики, що передбачає консенсуальне врегулювання конфліктів, узгодження інтересів та заборону застосування насилля.

Підґрунтя для вирішення окресленої проблематики знаходимо в концепції етичної комунікативної раціональності К.-О. Апеля, який пропонує свого роду концепцію комунікативної демократизації політики та економіки. Вчений відзначає парадоксальність наявної системи комплементарності, що унеможлиблює організацію моральної відповідальності за наслідки колективних дій, оскільки дана система визначає регуляцію практики суспільного життя виключно за допомогою ціннісно-нейтральної раціональності науки та техніки. Мораль при цьому стає суто приватною справою, цінності та цілі встановлюються шляхом згоди демократичної більшості, а будь-які проблеми легітимації вирішуються за допомогою інституціоналізованих процедур. Легітимація постає як моральне обґрунтування санкцій правової держави.

З точки зору ідеологічної системи комплементарності, домовленість, встановлена в демократичний спосіб як рішення більшості, постає як «стратегічний компроміс між вольовими вирішеннями окремих індивідів або їхніх представників, який не потребує подальшого обґрунтування» [5, с. 50]. Саме недостатність консенсуально-комунікативної раціональності й зумовлює такий спосіб досягнення домовленостей, на яких «за демократичних умов мають ґрунтуватися цільові та оцінні вподобання громадського пр�ксису» [5, с. 50]. Таким чином, К.-О. Апель пропонує здійснити розрізнення консенсуально-комунікативної та стратегічної раціональної дії. Консенсуально-комунікативна раціональність враховує інтереси кожного учасника інтеракції, які будуть узгоджуватись з інтересами та потребами усіх інших, стратегічна ж раціональність ґрунтується «виключно на взаємності застосування інструментально-технічної раціональності дії в міжлюдських стосунках» [5, с. 51].

Нове витлумачення принципу відповідальності пропонує Г. Йонас, звертаючи увагу на кумулятивний глобальний характер та глобальні загрозливі наслідки технологічної цивілізації. Г. Йонас говорить про появу нових горизонтів сучасної етики в умовах глобалізації, виокремлюючи ключові ознаки людської діяльності в динаміці соціальних змін. Так, до ознак дотеперішньої етики вчений відносить трактування взаємин людини з навколишнім світом як етично нейтральних; антропоцентризм традиційної етики; константний характер розуміння людини та її становища в етичній сфері; відсутність далекосяжного планування, короткі терміни передбачення, цілепокладання та обрахування наслідків («куца рука людської могутності не потребує довгої руки знання передбачення»);

орієнтація переважно на домінанту теперішнього; обмеженість впровадження етичних норм безпосереднім оточенням [3, с. 17-19]. Як зазначає Г. Йонас, в традиційній етиці моральність окреслена ближнім горизонтом діяльності, «моральний універсум утворюють сучасники, і горизонт його майбутнього обмежений видимим життєвим простором» [3, с. 18].

Сучасна технічна цивілізація потребує формування нових вимірів відповідальності, оскільки нова могутність людської діяльності визначає зміни її масштабів, її об'єктів та наслідків (прямих і непрямих). За Г. Йонасом, старі приписи етики «ближнього» як приписи справедливості, щирості та чесності залишаються значущими в межах безпосередніх стосунків та повсякденних людських взаєминах. Проте зростаюча сфера колективної діяльності зумовлює нагальну потребу у формуванні нових ціннісно-нормативних пріоритетів сучасного життя, нових вимірів відповідальності. Нова етика має кумулятивний характер, орієнтацію на віддалене майбутнє та навіть на умови існування людства. Враховуючи вразливість природи, різноманітні загрози цілісності світу життя, Г. Йонас пропонує нові імперативи, які все ж зорієнтовані на принесення в жертву сучасності заради майбутнього:

– «Чини так, щоб наслідки твоєї діяльності узгоджувались з продовженням автентичного людського життя на землі»;

– «Чини так, щоб наслідки твоєї діяльності не були руйнівними для майбутньої можливості такого життя»;

– «Не завдавай шкоди умовам для беззастережного продовження існування людства на землі»;

– «Занось до свого теперішнього вибору як спів-предмет твого воління цілісність людини в майбутньому» [3, с. 27-28].

Екстраполяція відповідальності в майбутнє сприяє укріпленню онтологічної довіри до майбутнього, яка, по-перше, орієнтується на очікування настання цього майбутнього, тобто забезпечення існування людства, його виживання; по-друге, постає в контексті «захищеності людства»; по-третє, передбачає збереження цілісної сутності людини, її «неспотвореності» та гідності. Тому важливою є насамперед етика стримування, збереження та оберігання, а не етика прогресу та вдосконалення.

Одним з вагомих питань концептуалізації принципів та шляхів впровадження сталого розвитку є питання співвідношення емансипованої від етики економічної раціональності та моральних цінностей. Зокрема, в сучасному «суспільстві споживання» з властивим йому розрахунком максимізації користі домінує так звана

ціле-раціональна діяльність (у Веберівському розумінні), в якій користь стає тотожною благу та ознакою раціональності взагалі, визнаючи пріоритет стратегічних інтересів калькулятивної раціональності та інструменталізації інших над формальним узгодженням моральних вимог. Загалом ціле-раціональна діяльність, базована на стратегічній раціональності, постає реалізацією монологічної «відповідальності за ...», що відображає ситуацію пасивної залежності та прийняття рішень за інших учасників.

На ідеях діалогічної «відповідальності перед ...» будується ціннісно-раціональна діяльність, що передбачає впровадження орієнтирів етико-нормативної раціональності та визнання учасників взаємодії зрілими та розумними, здатними до досягнення діалогічного узгодження інтересів. Ціннісна концептуалізація принципу відповідальності уможлиблює розширення концепції сталого розвитку орієнтирами підтримки, узгодження, збереження, гармонізації, виживання тощо.

За К.-О.Апелем, відповідальність сьогодні базується не тільки на принципах збереження та самообмеження, а й на принципах визволення та здійснення гуманності. Вчений говорить про апріорний зв'язок можливості збереження людської гідності за допомогою етики з умовою, що ця гідність може бути реалізованою у першу чергу завдяки створенню у всьому світі гідних людини соціальних відносин [5, с. 161]. Таким чином, поряд з питаннями виживання людства, збереження довкілля та цілісності людської сутності розглядаються також питання уможливлення взаємодії людей як членів органічних спільнот, зберігаючи і розвиваючи інституції, які забезпечують суспільне втілення гідного людини життя. Конкретні обов'язки кожного та соціально доконечні норми повинні базуватись на більш ґрунтовних принципах, які зобов'язують нас брати участь в організації солідарної відповідальності, що узгоджується з формальним дискурсивним принципом узагальненої взаємності. Визначальним в цій ситуації постає саме моральний вимір узгодження засобів та цілей сталого розвитку, виокремлюючи в площину морального вибір гідних людини шляхів спасіння людства та його майбутнього. Принцип відповідальності в цьому контексті постає принципом збереження не лише буття (в природному, соціальному, особистісному вимірах), а й гідності людини.

В комунікативній практичній філософії наголошується на необхідності формування етики солідарної відповідальності в умовах екологічної кризи науково-технічної цивілізації, звертаючи увагу на

парадоксальність цього процесу. З одного боку, жахливе збільшення ризику людської активності та конфлікти, спричинені технічними можливостями науки, надзвичайно актуалізують необхідність етики солідарної відповідальності людства, яка забезпечила б дієвість інтерсуб'єктивних зобов'язань. З іншого боку, раціональне обґрунтування інтерсуб'єктивно чинної етики є надзвичайно складним процесом саме зараз, оскільки сучасна наука керується стереотипом, що раціональне інтерсуб'єктивне обґрунтування є ціннісно-нейтральним, розглядаючи за цією ознакою всі ціннісно не нейтральні теоретичні побудови як чисті ідеологізми [5, с. 16]. Все ж К.-О.Апель обґрунтовує позицію необхідності раціонального фундаменту етики спільної відповідальності, що сприяло б мобілізації специфічної моральної фантазії, здатної узагальнити любов до ближнього до любові до дальнього, наголошуючи на недостатності емоційних важелів для утвердження етики відповідальності.

Отже, відповідальність у контексті сталого розвитку як в першу чергу відповідальність розуму (зокрема, інструментального та екологічного) означає виважену можливість комплексного передбачення узгоджених наслідків дій з усіма можливими прямими і побічними, зворотними і незворотними перспективами розвитку, зважаючи також на права і потреби майбутніх поколінь. Одним із вагомим завдань впровадження принципу відповідальності є дотримання наступності в здійсненні процесу змін, зокрема, в комплексному реформуванні, модернізаційних тенденціях тощо. В цілому принцип відповідальності у евристиці гідного майбуття враховує пріоритети перспективності, виваженості, обережності, що уможлиблюється за рахунок узаasadничення глобального мислення з усвідомленням зростаючого взаємозв'язку та взаємозалежності. Соціальний вимір концепції сталого розвитку в контексті етики відповідальності може бути означений як створення гідного людини соціального середовища, що передбачає наявність можливостей для утвердження емансипаційних цінностей (самореалізації, свободи вибору, культурного розмаїття) з урахуванням етичного виміру як колективної, так і індивідуальної відповідальності.

Сутність феномену відповідальності, ідучи зі сфери права, потрапляє в царину моралі, вміщуючи в собі особливий тип морального обов'язку - відповідати за свої дії, слова (наприклад, передвиборчі обіцянки, програмні документи) та їх наслідки. Відповідальність відображає співвідношення зобов'язань зі ступенем їх виконання та можливістю передбачити наслідки, як прямі, так і

побічні. Одним з продуктивних для аналізу проблематики шляхів впровадження принципу відповідальності у сталому розвитку є діалектичний підхід, що передбачає розрізнення формального та сутнісного аспектів розуміння спрямованості відповідальності – як, відповідно, підзвітності та відповідальності за щось – за справу, за дії, за життя тощо.

Таким чином, маються на увазі два типи відповідальності: «перед... кимось» і «за...щось». Але в першому варіанті це відповідальність за власні дії, за самого себе, і підзвітність вважається достатньою формою відповідальності. Другий варіант передбачає відповідальність також і за інших, і за можливі ускладнення. «Відповідальність за самого себе орієнтується на минуле, на власну діяльність, бо за останню тільки тоді можна відповідати, коли вона вже не стоїть перед вибором, тобто завершена. Навпаки, відповідальність за іншого й інше стосується майбутнього, майбутньої діяльності, яку ця відповідальність має скерувати. Вона триває доти, доки певні дії все ще треба здійснити - після цього можна сказати, що ми були більш чи менш відповідальними» [4, с. 67].

Отже, означені види відповідальності відображають два її аспекти – формальний (перший варіант) та сутнісний (другий варіант). В перспективі комунікативної практичної філософії «відповідальність за...» може бути означена діалогічною, «відповідальність перед...» - монологічною. На питання, якому з цих видів відповідальності треба віддати перевагу, К.М. Маєр-Абіх називає другий - варіант відповідальності за майбутнє інших та іншого, бо вона передбачає й минулу відповідальність за самого себе. Хоча філософ все ж зазначає, що обидва види відповідають структурі часу та мають своє виправдання.

Названі види відповідальності по-різному орієнтуються на результативність дій. В цьому контексті необхідно звернутись до різновидів етики відповідальності - етики обов'язку та етики блага. Етичні концепції та погляди традиційно поділяються на два напрями: деонтологічний та телеологічний. Деонтологічна етика базується на співвідношенні «добре - погане» незалежно від наслідків, а у відповідності принципам, обов'язкам та переконанням (прикладом є етика І.Канта). Телеологічна етика моральність дії оцінює в залежності від її результату (наприклад, етичні погляди Г.Йонаса, К.-О.Апеля та ін.). Етика відповідальності, в основі якої лежить принцип орієнтації на наслідки, на майбутнє, є конкретизацією телеологічної етики.

Відповідальність в контексті проблематики сталого розвитку пов'язана з функціонуванням рефлексивного механізму у прийнятті рішень, зокрема, у глобальному та локальному масштабах. Це уможлиблює не лише персональну відповідальність (наприклад, політиків, громадських діячів, вчених та ін.), а й утворення механізмів колективної відповідальності, що має рівні та сфери.

В процесі реалізації рішення та наближення до очікуваних результатів розуміння колективної відповідальності відображає декілька аспектів. З одного боку, рівня ефективності колективної відповідальності досягти досить складно, оскільки спільна відповідальність певним чином означає деперсоніфікованість, а значить, безособовість, і тому чітко не вказує на того, хто ж таки несе відповідальність. Тобто колективна відповідальність практично усуває особисту відповідальність. В цьому й полягає особлива складність реалізації етики відповідальності як колективної.

З іншого боку, в контексті реалізації принципів сталого розвитку неможливо реалізувати визначені цілі безвідносно до інтересів інших суб'єктів та без їх активного сприяння, що актуалізує дискурсивні аспекти відповідальності, орієнтуючись саме на результати, спільне благо, ефективну взаємодію. Проблемним питанням залишається проблема узгодження інтересів та потреб, як в глобальному масштабі (наприклад, між країнами розвиненими та бідними, Сходу і Заходу), так і в межах окремої країни (між різними підсистемами суспільства).

Зокрема, в Стратегії сталого розвитку «Україна - 2020» в якості головної передумови її реалізації є суспільний договір в тріаді влада-бізнес-громадянське суспільство, де кожна зі сторін тріади має власну зону відповідальності, з урахуванням взаємозалежності відповідальності держави від відповідальності суспільства. В цілому зазначена стратегія відповідальності містить як монологічну, так і діалогічну відповідальність, зважаючи на можливість аргументованого дискурсу всіх зацікавлених сторін. Так, у відповідальності влади визначено переважно регулятивні та стратегічні орієнтири – проведення реформ, забезпечення балансу інтересів тріади (держави, бізнесу та громадянського суспільства), прозорість та якість інноваційної діяльності, гарантування дотримання прав людини.

Відповідальність бізнесу полягає у втіленні прагматичних орієнтирів підтримки та розвитку тріади (держави, бізнесу та громадянського суспільства), сплати податків та ефективного інвестування в економіку держави з дотриманням принципів чесної праці та конкуренції.

Переважно активно-контролюючі та морально-гуманістичні орієнтири визначають відповідальність громадянського суспільства – контролювати владу, втілювати в життя принципи гідності та неухильно дотримуватись Конституції та законів України [2].

В умовах демократизації, проголошеної в якості однієї з ключових умов реалізації сталого місцевого розвитку, значно посилюється роль громадянського суспільства, актуалізуючи різні форми самоврядування. Активізація дієвого громадянського суспільства стає умовою успішного розвитку країни, «саме тут має проявитись гарантована новаторська роль громадянського суспільства – від формування стратегій сталого розвитку до їх імплементації і необхідного моніторингу»[6, с. 156]. Життєздатні та доцільні спроможності місцевого соціального капіталу дозволять наблизити відповідальність держави і відповідальність суспільства у реалізації цілей національних стратегій сталого розвитку. Соціальний капітал розглядається як інтегративний ресурс кооперативних зусиль спільноти, що відображає якість соціальних зв'язків, які уможливають поєднання різних інтересів, взаємопроникнення та узгодження цінностей, сприяючи утворенню широких мереж результативних інтеракцій.

В якості одного з відновлювальних ресурсів нації, поряд з наявністю трудових, природних та фінансових, дієвий соціальний капітал може визначати спрямованість розвитку та конкурентоздатність країни. Соціальний капітал, як і інші ресурси, не розподіляється в різних суспільствах рівномірно. Суспільства відрізняються як мірою схильності до об'єднань, так і перевагами у виборі певних форм асоціацій, інструментами, що сприяють об'єднанню (наприклад, сім'я, родинні стосунки, добровільні асоціації, релігійні та професійні об'єднання, відчуття обов'язку, підкорення владі).

Відмінністю соціального капіталу від інших форм капіталу є надзвичайна складність у вимірюванні, хоча його «економічна» етимологія зумовлює наявність чітко визначених меж фіксації та можливість розрахунків. Соціальна парадигма капіталу залишається досить розповсюдженою, хоча й дискусійною, зосереджуючись на виявленні певного потенціалу суспільства у інтегративних можливостях взаємодії, на тих невлотимих стимульних тенденціях самоорганізації та ефективної кооперації, що мають реальну конвертаційну силу.

Конкретизацією загальнотеоретичного поняття соціального капіталу та його локальним різновидом є поняття місцевого

соціального капіталу, що забезпечує триєдність соціального (а точніше, соціокультурного), економічного та політичного, втілюючись, зокрема, в структурах громадянського суспільства. Економічна та соціальна складова місцевого соціального капіталу відображають можливості взаємодії горизонтального рівня – субсидіарної участі та самоорганізації громадян у вирішенні питань, безпосередньо пов'язаних з проблемами місцевого рівня (територіальними, господарськими, культурно-освітніми та ін.). Політичний контекст позначає вертикальні відносини – участь в управлінні муніципальною власністю, забезпечення місцевої безпеки, а також контроль громади над діяльністю владних інституцій. В цьому сенсі культура довіри передбачає також активну вертикальну недовіру як право на критику влади, вимогу її підзвітності та прозорості, відповідального виконання взятих зобов'язань, демонструючи можливості перехресного контролю, співучасті та ефективних взаємодій інституцій держави та громадянського суспільства. Такий ракурс концептуалізації соціального капіталу передбачає розрізнення соціальної та політичної довіри, що відображають, відповідно, оцінку надійності взаємин з соціальним оточенням, та оцінку ефективності діяльності політичних інституцій.

Організаційним втіленням ресурсних можливостей місцевого соціального капіталу є інституції громадянського суспільства, дієвість яких є однією з ключових ознак розвитку громади, дозволяючи вирішувати локальні проблеми (наприклад, соціального захисту, територіального облаштування та ін..) без звернення до державних інституцій на основі неформальних норм. Саме атрибути громад визначають продуктивність соціального капіталу, функціонуючи в умовах реальної взаємодії економічних, політичних, культурних чинників тощо.

Місцевий соціальний капітал відображає регіональну та локальну специфіку організаційних взаємодій на мезорівні, акцентуючи увагу на різних формах співпраці та місцевих (регіональних) особливостях, даючи можливість ініціювати широкий суспільний діалог по критично важливим напрямам та конституювати спільносвіт на основі принципів субсидіарності та солідарності.

Впровадження принципу відповідальності як форми впорядкованих зв'язків між суб'єктами соціальної взаємодії залежить також від дієвості принципів солідарності та субсидіарності,

визначаючи тенденції інтегративності, взаємодопомоги, мобілізації зусиль, загального добробуту, визнання спільних цінностей та цілей.

Солідарність, концептуалізована як відповідальність за спільне благо, відображає структурно симетричні відносини піклування про інших, їх визнання та здатність до спільної дії і взаємодопомоги. Принцип солідарності передбачає наявність установки на те, що між людьми не існує суперечностей, які неможливо вирішити. Слід розрізняти солідарність внутрішньогрупову (так звану ближню), яка базується на більш тісних взаємозв'язках, та міжгрупову (дальню), яка ускладнюється наявністю все більшої кількості розбіжностей та є особливо актуальною в сучасному плюралістичному світі. Ю. Габермас визначає солідарність як таку, що «належить до блага поєднаних тісними зв'язками членів спільноти, які мають спільну інтерсуб'єктивну життєву форму» [7, с. 331]. В цьому контексті спільною життєвою формою може бути визначене як соціальне середовище, так і довкілля, що також потребує допомоги, підтримки та піклування.

Ініціативність та підтримка забезпечуються впровадженням принципу субсидіарності, що охоплює відносини різних рівнів, між якими здійснюється розподіл повноважень, враховуючи ступінь свободи та відповідальності за власні дії та рішення, створення необхідних та відповідних умов для вільного розвитку особистості та самореалізації громад. Принцип субсидіарності відображає також перенесення механізму вирішення важливих проблем на рівень їх виникнення. І солідарність, і субсидіарність базуються на принципі відповідальності, але солідарність передбачає загальну відповідальність «всіх за кожного та кожного за всіх», а субсидіарність відображає рівень особистої відповідальності за якість власних дій.

Принцип субсидіарності, актуалізуючи важливі для проблематики соціального капіталу питання автономії, відповідальності, мотивації, повноважень, суспільної користі та спільних інтересів, сприяє створенню реальних правових, політичних та соціальних умов становлення активної розвиненої особистості в розмаїтті інтегративних дій в межах значущих для спільноти цілей, формуючи гідне людини соціальне оточення.

Таким чином, нагальною потребою сьогодення є розробка нових ціннісно-орієнтованих форм організації оптимальної взаємодії економіки та техніки з природою, людиною, суспільством, де природа не розглядатиметься лише як ресурс, а людина як захоплений технічним потоком безвольний засіб подальшої

технізації та калькуляції користі. В сучасній ситуації загострення численних глобальних проблем та нестримного розвитку техногенної цивілізації концепція сталого розвитку забезпечує координацію спільних зусиль по вияву «рятівної відповідальності», базованої на принципах благоговіння перед життям, ноосфергенезу, етики відповідальності, імперативах майбутнього життя. Концептуалізація етики відповідальності передбачає врахування як зростаючої взаємозалежності, в тому числі і поколінневої, так і зростаючої могутності людини.

Принцип відповідальності, окрім потреби у розвитку, збереженні та стримуванні, актуалізує також потребу у гідному людини соціальному та природному середовищі, що передбачає формування злагодженого соціо-природного простору з виваженим співвідношенням свободи вибору та обов'язку, засобів та цілей розвитку. Таким чином, принцип відповідальності у співвідношенні з принципами солідарності та субсидіарності може бути означений як турбота про людей та їх право на життя в гармонії з природою.

Темпоральна концептуалізація принципу відповідальності як провідного принципу сталого розвитку, що має спрямованість у майбутнє з урахуванням наявних і перспективних проблем глобалізованої сучасності, передбачає втілення ідей гармонізації ресурсних можливостей системи «людина-природа-суспільство», врахування меж припустимого впливу людини на природу, мінімізації негативних екологічних наслідків та додаткових витрат наступних поколінь при вирішенні проблем сучасності, управління ризиками тощо. В цілому головний орієнтир концепції сталого розвитку може бути означений як створення гідного людини безпечного середовища для життя із забезпеченням як розвитку, так і збереження навколишнього середовища, усвідомлюючи розрізнення, з одного боку, економічного зростання як кількісного збільшення певних показників та, з іншого боку, розвитку в сенсі спрямованого збалансованого та різнобічного якісного вдосконалення.

Для реалізації принципу відповідальності як головного імперативу сталого розвитку необхідно посилити громадянський контроль за формуванням, прийняттям та реалізацією рішень, створити умови для втілення емансипаційних цінностей (свободи, самореалізації, розмаїття), забезпечити впровадження дискурсивних практик аргументованого обговорення ключових проблем сталого розвитку із залученням громадськості до їх формування та вирішення.

1.8. Проблеми сталого регіонального розвитку в контексті економічного зростання

(С. П. Білоус, А. І. Павлова)

Проблеми економічного розвитку, економічного зростання, чинників і факторів, які формують і створюють це зростання, в різному контексті становили предмет економічної політики. Нині вітчизняна господарська практика знаходиться в стані активного пошуку прийнятної теорії економічного розвитку. Очевидно, останнє пов'язане з десятиліттям, коли господарський розвиток вівся без апеляції до так званих теоретичних конструкцій і регламентації з боку свідомості, що в свою чергу, було реакцією на попередні роки нормування всієї господарської поведінки розумовими конструкціями. У суспільстві створилася своєрідна неприязнь до нормативного, тому реакцією на неї стає виведення господарської діяльності з рамок цієї реальності.

У цьому своєрідному історичному повороті не можна не помітити прояви двох радикальних процесів. Перший, визнання особливих законів розвитку господарської практики людини, принаймні, в останній час, економічна діяльність ведеться не просто так, як «діє природа» (Аристотель), а в основі своїй несе елемент свідомого, в деякому сенсі вона стає його реалізацією. Являє собою специфічну реалізацію деякого свідомого процесу, здебільшого приймає форму ідеї. Ця особливість проявляється в нинішній господарській практиці людини. Другий, за економічною теорією, вбачає нову властивість - не просто описувати те, що відбувається і що сталося, а ще й управляти ними. Наука і теорія повинні не тільки описувати деякі події, але і передбачити їх розвиток. Однак це перший етап, який в цілому не дає ще підстави для радикальної зміни погляду на співвідношення теорії і практики, при повторному розгляді можна визнати за теорію можливість змінювати дійсність.

Але теорія може впливати на матеріальне лише в тій частині, при якій вона причетна до створення останнього і не може сягати далі, тобто за межі, де немає свідомого. Правда, щодо продуктів мислення ця теза явно не діє, тобто існування деякої розумової конструкції можливе лише за умови, що така існує. Дана конструкція важлива в тому випадку, коли має відношення до економічного розвитку.

Проблема економічного розвитку в сучасному розумінні дісталася нам з минулого століття. Вперше в такому вигляді, вона

піднімалася промисловою революцією [9], і трактувалася як проблема господарського освоєння простору. Воно і зрозуміло, тому що повністю вписувалася в канони існуючої в той період матриці мислення.

Таке розуміння являлося визначальним кілька століть, тому потрібно розібрати цю логічну модель. В ній слід виділити декілька самостійних конструкцій. Перша - наявність протилежностей, яка в найбільш ортодоксальних екологічних поглядах набирає вигляду протиставлення економічного розвитку і існуючої дійсності. Господарське освоєння розуміється як протистояння негосподарському. Причому перше приймається в якості вищого за рівнем, ніж друге. В цілому це можна пояснити, як взаємини людини і природи, які наведені в натурфілософських концепціях. Друга - негосподарський розвиток, під яким розуміється відстала форма розвитку [24]. Третя - критерієм розвитку стає задоволення потреб людини. Але при цьому потреби розуміються в першу чергу як фізіологічні.

Найбільш часто у вирішенні даної проблеми, починаючи з кінця ХХ століття, проглядається так званий позитивістський аспект, коли її рішення зводиться до факторів, які найбільше впливають на економічний розвиток. Зокрема, прийнято виділяти такі фактори як обсяг і структура сировини, місце розташування економічної системи (наявність водних ресурсів, родовищ корисних копалин, наявність морських, річкових та інших територій), рівень розвитку інститутів (від формальних до неформальних). Останнім часом до названих факторів додають: систему зовнішніх економічних зв'язків (формулювання знаменитої теореми про принцип порівняльної переваги) [25], інвестиційну активність, ємність екологічної матриці.

Вивчення більшості поглядів на дану проблему вказує на те, що тут допущена не тільки логічна, але і гносеологічна помилка. Справа в тому, що в такій постановці не можна не помітити підміну понять і взагалі проблем. Зокрема, економічний розвиток підміняється економічним зростанням. Більш того, визнається, що друге (явище) представляє перше.

Очевидно, цілком коректним буде визначити перше як постійно повторюваний ресурс, а друге як освоєння (реалізація) існуючого ресурсу. Розглянемо окремі положення даної сентенції в історичній, і логічній ретроспективі. Добробут будь-якого суспільства тримається на його господарському розвитку. Досягнення, високого рівня матеріального добробуту громадян, забезпечується високими темпами економічного зростання національного господарства.

Сучасні країни Західної Європи нинішній рівень свого матеріального достатку забезпечували безперервним економічним зростанням протягом декількох століть.

Якщо зробити невеликий історичний екскурс, можна буде виявити значні коливання в економічному зростанні не тільки по країнах, а й за періодами. Досить тривалий час спостерігаються періоди високих темпів зростання, хоча, і на обмеженому просторі. Настільки ж часто, але менш тривало спостерігаються періоди спаду. Потім настає своєрідний період, стабілізації, коливання в економіці як би спадають, і настає період помірних або навіть низьких темпів зростання. Ця стадія виявляється досить тривалою за часом, і охоплює великі ареали господарської діяльності. Але і це дуже важливо, не буває ні тотального зростання, ні тотального спаду ні стабілізації на планеті. Завжди десь мають місце своєрідні обурення, пульсації економічного життя.

Якщо накласти на дану схему конкретні країни і регіони планети, то в результаті такого «картографування» економічного розвитку планети можна буде виявити кілька особливостей. Перша, високі темпи зростання, як правило, демонструють так звані молоді країни і території, які знаходяться на периферії ядра світової економіки. Зокрема, в нинішньому столітті цю особливість демонструють так звані нові індустріальні країни: Республіка Південна Корея, Малайзія, Сінгапур, Бразилія, Аргентина, КНР, Індія, Ірландія тощо. Друга, низькі чи помірні темпи зростання демонструють країни, що входять в ядро світової економіки (США, Японія, Німеччина, Великобританія, Франція тощо). І якщо перші прагнуть досягти цих темпів, то другі - утримати існуючі. Третя, велика група країн з нестійкою динамікою. Її демонструють так звані країни з транзитивною системою (Україна, країни Східної Європи, Близького Сходу тощо). Характерною для них є нестійкість темпів зростання. Для них головним завданням є вибір шляху економічного розвитку.

Цей же історичний екскурс свідчить про те, що для економічного розвитку характерно падіння наявного ресурсу, тобто скорочення простору можливого. Спостерігається дія деякого принципу, чим активніше ведеться господарське освоєння, тим менше простору залишається для економічного впливу. Наприклад, коли європейці висадилися на береги Нового Світу, то помітили, що можливості для обробітку культур, вирощування порід тварин тощо, виявлялися необмеженими [3;4]. Те ж саме спостерігалось і з мінеральною сировиною, флорою і фауною. Але через якісь чотири-

п'ять століть інтенсивного освоєння ресурсів це призвело до виснаження земель, забруднення річок, вироблення родовищ, ерозії ґрунтів, активності зсувів тощо. Тобто відбувається зниження, скорочення можливого. Спочатку воно відбувається як скорочення (зниження) можливого в якомусь одному вузькому сегменті господарської діяльності, але поступово поширюється, захоплює все ширші сектори господарювання, поки не захоплює повністю деякі геобіоценози. Отже, основним параметром, що регулює економічний розвиток, стає стан біосфери планети [3;5;6;16].

Переклад проблеми економічного розвитку в дану площину дозволяє вирішити також і основне методичне питання - чому існують розвиток і зростання? Більш того, визначити відразу і однозначно, що це різні поняття. Зростання може відбуватися лише у можливому - як допустимість його, - при його можливостях, тобто являти собою можливості можливого. Можливе, абсолютно індиферентно до своєї кількості і стану. Тоді як економічне зростання залежить від стану господарської системи і системи господарювання. Розвиток же в цілому незалежно від стану, в якому знаходиться господарська система і сама господарська діяльність, тому що це є повторювана можливість.

Виходячи з такої постановки, стає можливим при оцінці економічного зростання використовувати різні параметри і моделі економічного зростання. Зокрема, визнати, що економічне зростання залежить від обсягу і структури сировини в господарській системі [3], розташування господарської системи [10], активності / пасивності зовнішніх господарських відносин, структури економічної системи [19] і багато чого іншого [18]. Тоді як економічний розвиток формується зовсім іншими факторами. Він формується станом біосфери або біоценозів.

Таке розуміння проблеми зростання і розвитку дозволяє використовувати модель «поновлюваного» зростання і дискретного розвитку. Що це означає? Перш за все, те, що економічне зростання, (на відміну від розвитку), може бути нескінченним і безмежним. Але в той же самий час воно може бути також і періодичним, причому в такій варіації: спад, підйом, тобто чергуванні підйому (зростання) зі спадом [10;21;22]. У такому контексті виправданими виявляються такі характеристики як довжина підйому, довжина спаду, частота підйому, частота спаду, площа підйому, площа спаду, траєкторія росту і траєкторія спаду тощо, а також пошук факторів, що впливають на активність фази зростання в економічному та господарському розвитку. Що стосується економічного розвитку, то

він цілком залежить від стану біосфери, від його можливостей, тому що господарський розвиток представляє освоєння біосфери.

Отже, економічний (господарський) розвиток пов'язаний з наявністю можливого. В першу чергу можливості освоєння, тобто створення можливого. У зв'язку з цим виникає тільки одне питання - чи піддається ця можливість відтворенню або ж вона є наданою? Від відповіді на це концептуальне питання буде залежати подальше вирішення багатьох прикладних задач.

Принаймні, до теперішнього часу ми можемо говорити про те, що останнє є наданою. Господарська діяльність ведеться в рамках можливості, яку надає природна система - творити, чи не розширювати її. Стало бути, у неї є не тільки предмет творіння (то чим творити), але також і технологія творення (як творити) [23].

Але якщо це так, то рано чи пізно повинна настати криза, тобто тотальне витрачання цієї можливості і наступ порожнечі.

І дійсно, дослідження окремих історичних фактів, зокрема, археологічні дослідження окремих територій, країн, континентів призводить до думки про те, що господарська діяльність і природна система в деякому сенсі антиподи; господарська діяльність виснажує ресурси природних систем; знижує їх відтворювальну здатність. Там, де колись спостерігалось багатство флори і фауни, після того, як там з'являлася людина з ... вогнем і мотикою (господарською діяльністю), відбувалася інтенсивна вирубка лісів, відстріл (винищення) тварин, позбавлення кормової бази комах та інших нижчих елементів біоценозів, через деякий час відбувається наступ пустель і відсутність самого життя.

Слід зауважити, що в теорії економічного розвитку (а також теорії економічного зростання, яка може бути прийнята фрагментом першої) є дві проблеми, від вирішення яких залежить вирішення всіх інших. Це проблема базового або контекстуального ресурсу і проблема лагу господарського імпульсу, який створює зростання. Всі інші слід визнати мають прикладний характер.

Економічний розвиток є розгортання, перетворення, транспонування деякого ресурсу в просторі і в часі. Перетворення соціально-господарської інфраструктури. Основні параметри економічного розвитку визначаються, тим ресурсом, який створює господарську систему. Найбільш істотними параметрами ресурсу слід визнати: вартість (ціна), ємність, компліментарність.

Два перших параметра в тій чи іншій мірі знаходили своє відображення в літературі. Зокрема, зауважується, що в залежності від того яка є вартість базового ресурсу, визначається «швидкість»

розвитку економічної системи [7]. Як правило, економічні системи, що мають дешеві базові ресурси, демонструють швидкий господарський розвиток [6;13]. Цю думку підтверджує економічний розвиток окремих країн. Наприклад, зіставлення економічного розвитку таких сучасних індустріальних країн як США, Німеччина, Франція, Великобританія, Японія між собою, а також з іншими країнами, вказує на те, що темпи економічного зростання в названих країнах залежать і визначаються вартістю базового ресурсу. В якості базового ресурсу господарського розвитку в секторі індустріально розвинених країн виступають поперемінно вугілля, сталь, нафта, газ, електроенергія.

У літературі або не вказується, або згадується лише поверхнево третя особливість ресурсу - компліментарність. Комплементарність означає взаємодоповнюваність господарських фрагментів в економічній системі один одного. І в зв'язку з цим слід розглянути його більш детально. Ми виходимо з того, що в даний час так званих «чистих» економічних (господарських) систем не існує. Всі існуючі системи мають в своїй основі той чи інший набір інших господарських систем. Основна відмінність господарських систем один від одного полягає в так званому компонованні або структуруванні, під якими розуміється взаємне розташування, окремих господарських фрагментів (систем) між собою. Цю компоновку веде контекстуальний або базовий ресурс. Саме йому належить здатність скомпонувати так господарські фрагменти, що вони дають той чи інший економічний ефект. Економічні ресурси здійснюють так звану підгонку або зчеплення різних господарських фрагментів між собою. І в цьому сенсі, чим більше господарських фрагментів містить в собі ресурс, тим більш потужним на його основі стає господарський розвиток (цю особливість і слід вважати комплементарністю, вона ж буде представляти здатність ресурсу нести в собі різні господарські фрагменти). Але господарські фрагменти взаємодіють не тільки один з одним, а й з природною системою.

Розвиток економічних систем, як правило, виявляється детермінованим. Цими детермінантами виступають: природна система (або природні умови, в які входять кліматичні і інші параметри), система продуктивних сил (засобів виробництва і технології, а також навички до праці), стан інститутів в суспільстві, ступінь інтегрованості економічної системи в систему світогосподарських зв'язків і відносин. Залежно від епох вплив того чи іншого чинника стає визначальним у формуванні детермінантів

розвитку. Наприклад, в умовах патріархальних відносин, коли господарська діяльність ведеться в обмежених локальних природних системах і сама виступає у вигляді осередків господарювання, вельми великий вплив так званого природного фактора, тоді природно-кліматичні умови, прихильність в тих чи інших географічних просторах виступають визначальним при формуванні архітекτονіки і зміни економічних систем. Найбільш рельєфно останнє видно на прикладі так званих аграрних економік. Навпаки ж, в умовах індустріальної епохи природні фактори (такі як клімат, наявність сировинних ресурсів тощо) відсуваються на другий план. Приклад такого ставлення демонструвала економіка Японії в ХХ столітті [8], коли на перший план виходить передова технологія і техніка. Однак з розвитком, так званих індустріальних технологій і техніки, яка стирає жорстку залежність від сировини і ресурсів і перетворює кожен технологічний процес в продовження механічного процесу машинного виробництва, виникає глибока потреба в «людському капіталі». Вплив цього фактора буде зростати з переходом від промислової та індустріальної до постіндустріальної та інформаційної технологій і економікам. Якщо на початковому етапі, який в деякому сенсі ми вже пройшли, дана технологія отримувала переважну реалізацію через використання інститутів, - правил поведінки людей в суспільстві, в тому числі особливостей релігій [5;17], то на другому етапі вирішальними стануть інтелектуально-психологічні ресурси.

Основу цих детермінацій становить те, що господарський розвиток ніколи не ведеться відірвано не тільки від попереднього розвитку (стану), але також і від стану зовнішнього середовища.

Загалом можна вказати на те, що розвиток економічної системи не буває вільним; можна говорити лише про деяку свободу, яку створюють і складають названі детермінанти. Більш того, в цьому сенсі не завжди можна відповісти однозначно на те, чи є індустріальні, постіндустріальні та навіть нині сформовані інформаційні економіки вільнішими, ніж аграрні і патріархальні? Справа в тому, що якщо останні не були вільними або мали обмежену свободу в розширенні свого простору, то другі виявляються «в лещатах» обмежених можливостей, оскільки починають відчувати так званий тотальний дефіцит, виявляються здавленими «дефіцитом свободи».

У зв'язку з наведеними положеннями про співвідношення зростання і розвитку доречно розглянути проблему сталого розвитку регіональних соціально-економічних систем. Але не в традиційному

методологічному аспекті, а в аспекті пов'язаному з проблемою стратегії сталого розвитку. Нам видається, що логічно стратегія сталого розвитку регіональних соціально-економічних систем будується на концепції сталого розвитку регіону, остання на концепції сталого розвитку. У свою чергу стратегія сталого розвитку виступає основою для вироблення програм зі сталого розвитку території (регіонів). Таким чином, схема (логіка і алгоритм) даних програмних продуктів представлена на рис. 1.8.1.

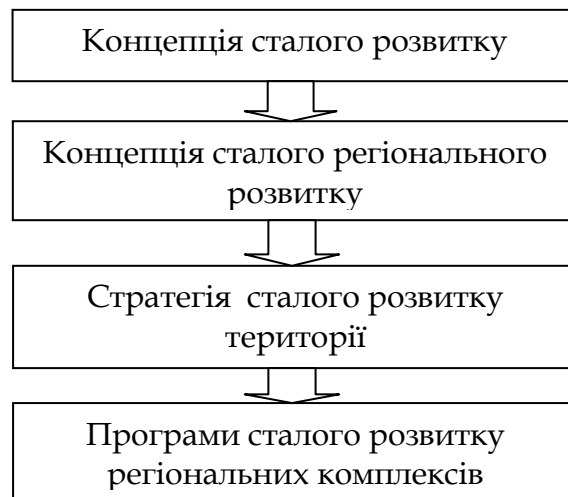

Рис. 1.8.1. Схема співвідношення концепції, стратегії та програми сталого розвитку регіону

Розшифруємо окремі положення даної схеми. Концепція - передбачає вироблення системи поглядів на розвиток. У свою чергу в концепцію входить (і її формують) наукові гіпотези, парадигми тощо, які виступають в якості складових елементів логіки алгоритму формування концепції. Залежно від рівня розвитку науки і пізнання світу вирішальне значення можуть мати різні парадигми. У другій половині ХХ століття вирішальною парадигмою при описі і поясненні різних соціальних і господарських процесів і явищ виступає термодинамічна. Останнє пов'язано, з одного боку, з ускладненням господарських зв'язків, зростанням екологічних проблем і включенням природної системи в якості найважливішого ресурсу в соціально-економічні, з іншого боку, переходом соціально-економічних систем на якісно новий рівень розвитку. Стає очевидним, що господарський розвиток не безмежний, як передбачалося в контексті механістичної парадигми з її товаро-матеріальними реальностями, витратами, прибутком і доходами. Природна система, її стан накладають певні обмеження на розвиток

соціально-господарських систем і поведінку останніх багато в чому регулюється станом природних систем і особливостями взаємозв'язку з нею господарських та соціальних. Врахування даного факту вимагає включення природи (поки ще через екологію) в модель соціально-економічних систем і розширення її модельних індикаторів / параметрів до нового елемента. У теоретичному і методологічному плані це означає включення в теорію економіки екології, а в інструменти її аналізу, узагальнення та моделювання термодинамічної парадигми.

Позитивно екологія в господарській діяльності (економіці) може виступити лише в якості механізму конверсії господарської діяльності; тобто або коли вона «не помічається» в господарській діяльності, в тих навантаженнях, які остання створює, і остання ведеться як би без урахування екології, або коли вона встигає освоювати (і засвоювати) «відходи» господарської діяльності, перетворюючи останні з витрат в ефект або з негативних в позитивні екстерналії. Але для цього природне середовище (і екологія) повинні бути включені в єдиний господарський цикл; створювати або брати участь у формуванні її відтворювального циклу. Суть цього входження полягає в тому, що витрати на екологію, які ведуть господарюючі суб'єкти, входять в собівартість виробленої продукції і повторно повертаються в природоохоронні заходи, в створення техніки і технологій, які максимально адаптовані до особливостей природного середовища. Господарською діяльністю, таким чином, задається нова метрика. Включення екології в відтворювальний процес господарських систем дозволяє зробити два доповнення в запропоновану вище схему. Перше, щоб техніко-технологічні цикли (відоме ТУ С. Глазьева) позначити як малого циклу відтворення господарської цілісності, тому що вони мають справу переважно з відтворенням технологічного укладу. При цьому визнається незмінним (за інших рівних умов) стан екологічного чинника. Друге, що технологічний цикл, що містить екологію, не є остаточним для господарської діяльності. Очевидно, що у господарських цілісності є ще один цикл, який розташовується у вигляді своєрідної оболонки в господарському процесі. Цією оболонкою виступає культура, система цінностей, словом, інститути (в широкому розумінні).

З вищесказаного випливає розширення контексту економічної теорії та методології, а це вимагає також і проведення відповідних змін у науковому апараті, тобто впровадження відповідних нових і адаптації існуючих категорій, зрозуміло методичного характеру.

Одним з такого роду фундаментальних елементів виступає категорія системи, зв'язку.

Відповідно до цього вирішальне значення має зміна контексту економічних досліджень. Зокрема, замість традиційних досліджень зростання з відповідними моделями виробничих функцій на перше місце ставиться розвиток. У той же час змінюється і його контекст. Замість традиційного розвитку розуміється як механічне збільшення, грубо кажучи, що ототожнюється з ростом, на перше місце ставиться сталий розвиток, під яким розуміють таку модель розвитку, при якій потреби живуть задовольняються в такій мірі, щоб не позбавляти цієї можливості майбутні покоління («комісія Брундтланд» 1987, «комісія ООН» Ріо-де-Жанейро 1992).

У відповідність до висунутої логіки моделювання: концепція – стратегія – програма, впливає, що дане фундаментальне співвідношення закладається в основу стратегій і програм. Правда, відповідним чином модифіковано або перепрограмовано на регіональний рівень. Справа в тому, що до теперішнього часу господарський (частково економічний) розвиток проходить на певних територіях і не охоплює всієї планети, тобто господарська діяльність не стала поки що планетарним явищем. Рівень розвитку продуктивних сил і суспільних відносин не досягає масштабів планети і господарська / економічна діяльність локалізована в певних територіальних утвореннях. Ця особливість веде до того, що економічне життя на планеті має своєрідний мозаїчний фрагментарний характер, кожна територія планети виділяється в регіон.

Все це в сукупності веде до того, що вирішальне значення на даному етапі для планетарного розвитку людства має регіональний розвиток і регіональні системи. У відповідність з даним положенням, наведена вище схема співвідношення різних інститутів, трансформується на територіальну матрицю. Зокрема, концепція сталого розвитку, під якою розуміють життєздатність регіону (Лексин, Швецов, Хартмут, Іванов і ін.). Експлікація даного положення, якому присвячено досить велику кількість робіт як теоретичного, так і прикладного характеру, означає, можливість регіональної соціально-економічної системи забезпечувати високу якість життя на території за рахунок соціально-екологічної несуперечності і господарської достатності. Іншими словами, це означає підтримку на території високої якості життя за рахунок внутрішніх ресурсів соціально-економічної системи.

Зазначена посилка закладається в основу стратегії сталого розвитку регіону, під якою розуміють предметну (з чітким визначенням цілей, завдань, ресурсів і часу) реалізацію концепції сталого розвитку регіону.

Таким чином, для сталого регіонального розвитку важливе значення мають чинники, що створюють і забезпечують його. Більшість з них в тій чи іншій мірі пов'язані з найважливішим параметром розвитку - зростанням. Тому можна сказати, що фактори, які забезпечують зростання, можуть при певних умовах виступати як фактори розвитку.

РОЗДІЛ 2

СТРАТЕГІЧНЕ ПАРТНЕРСТВО СУСПІЛЬНИХ ІНСТИТУТІВ ДЛЯ СТАЛОГО РОЗВИТКУ

2.1. Розвиток глобального партнерства: співробітництво без меж (Ю. В. Ткаченко)

Успішна реалізація порядку денного в галузі сталого розвитку неможлива без налагодження на глобальному, регіональному та місцевому рівнях всеохоплюючих партнерських відносин між урядами, приватним сектором і громадянським суспільством, які побудовані на принципах і цінностях, загальне бачення і спільні цілі, орієнтованих на задоволення інтересів людства і планети.

Розвиток суспільства та світової спільноти загалом в сучасному глобалізованому просторі залежить від досягнення цілей сталого розвитку, що задекларовані глобальній програмі сталого розвитку до 2030 року, одностайно прийнятій 25 вересня 2015 року 193 державами-членами Організації Об'єднаних Націй на Саміті зі сталого розвитку в Нью-Йорку [1].

Нові Цілі сталого розвитку (ЦСР), яких на сьогодні дотримуються всі країни світу, встановлюють власні показники розвитку і включають 17 цілей і 169 конкретних завдань [1]. Сімнадцятою ціллю, проте не останньою за значимістю, визнана ціль «Партнерство заради цілей сталого розвитку». В основі зазначеної цілі покладено ідею єдності, співробітництва та розвитку міжнародних комунікацій з метою вирішення глобальних проблем людства. На нашу думку, зазначена ціль є первинною по відношенню до інших, так як глобальне партнерство як філософія організації світогосподарських зв'язків забезпечує усунення нерівності та диспропорцій розвитку територій та є передумовою вирішення інших проблем людства.

Глобальне партнерство являє собою таку форму налагодження конструктивного діалогу між різними спільнотами, які подекуди перебувають у конфронтаційних стосунках. Основою таких відносин

може виступати сукупність факторів, до яких відносять відмінність у системі релігійних, політичних, економічних, культурних та навіть і моральних цінностей [2, с. 520].

Найбільш важливим трансформаційним перетворенням є формування нового духу солідарності, співпраці та взаємної відповідальності – тих принципів, на засадах яких повинен ґрунтуватися порядок денний на період після 2015 р. Нове глобальне партнерство має базуватися на загальному розумінні спорідненості всіх людей з усвідомленням необхідності у взаємній повазі і взаємну допомогу в цьому. Глобальне партнерство має включати в себе не лише діяльність урядів, а й участь всіх членів суспільства, громадських організацій, міжнародних організацій, органи місцевого самоврядування, бізнес-спільнот, академічних інститутів, приватних благодійних фондів тощо. Кожна пріоритетна сфера суспільного життя повинна підтримуватися динамічними партнерськими відносинами на засадах нових механізмів та способів взаємодії та відповідальності кожного учасника [3, с. 9].

Глобальне партнерство має ґрунтуватися на принципах рівності, збалансованості, солідарності, поваги до людини і загальної відповідальності відповідно до можливостей кожного [4].

Взаємовигідні партнерські відносини на засадах співробітництва та кооперації необхідні для обміну інноваціями, технічними навичками і ресурсами, для надання підтримки з нарощування потенціалу на всіх рівнях, для взаємної підтримки під час криз і для розвитку прозорих світових зв'язків.

Важливе значення має також партнерство між різними секторами (наприклад, такими як охорона здоров'я, сільське господарство, транспорт, торгівля, освіта, оборона) для побудови повноцінних систем попередження і реагування, які повинні протистояти будь-яким загрозам громадському здоров'ю та, при виникненні надзвичайних подій, забезпечувати можливість екстреної мобілізації необхідних ресурсів.

Глобальні зрушення в правових, інституційних, структурних, фінансових, технологічних, комунікаційних умовах міжнародного поділу праці привели до посилення ролі локальних факторів розвитку світового співтовариства і підвищенню динамізму процесу регіоналізації в світовому господарстві. При цьому регіоналізація за своїм змістом і наслідками трансформується в нову форму «локалізацію», яка передбачає залучення окремих національних територій в процес глобалізації.

Суб'єктами економічної регіоналізації в сучасній світовій економіці є не лише країни, що входять до складу різних територіальних об'єднань, та їх підсистем, регіональні економічні інтеграційні об'єднання, національні економіки, а й регіони всередині країни.

Нині залучення регіонів країни до інтеграційних процесів стало винятково важливим фактором стимулювання їхнього соціально-економічного розвитку за рахунок вільного переміщення товарів, послуг, капіталів, технологій, робочої сили між внутрішнім і зовнішнім ринками. Нарощування господарської взаємопов'язаності регіонів країни з зарубіжними регіонами, розвиток світової міжрегіональної взаємодії обумовлено необхідністю розвитку нових, більш гнучких форм зв'язків.

Співвідношення процесів глобалізації та регіоналізації у світовій економіці різними науковими школами розуміється неоднозначно, що свідчить про багатоаспектність розуміння сутності та змісту процесу регіоналізації у світовій економіці.

Існує кілька точок зору на процеси глобалізації та регіоналізації. Перша передбачає їх протилежність, ці друга – паралельність, проте сучасна наукова школа передбачає розуміння цих двох процесів: глобалізації та регіоналізації як взаємодоповнюючих характеристик єдиного всеохоплюючого процесу глобального партнерства в формі транскордонного співробітництва.

В даному контексті в умовах розвитку глобального партнерства, вважаємо, що смислове навантаження поняття транскордонного співробітництва повинно відповідати терміну «cooperation-without-frontiers» (співпраця без кордонів), що передбачає загальну цілеспрямовану взаємоузгоджену діяльність (влади, населення, бізнесу сусідніх країн) задля вирішення соціальних, економічних, екологічних та інших проблем територіальної спільноти сусідніх країн. При такій співпраці поле взаємозв'язку розширено і охоплює не тільки прилеглі території, а й більш віддалені, проте ті, що мають спільні проблеми і можливості їх спільного рішення. Особливістю такого розуміння транскордонного співробітництва є розширення можливостей вирішення проблем шляхом взаємодопомоги сусідніх країн. Співпраця повинна охоплювати максимально велику кількість сфер діяльності, скоординовані дії в яких забезпечать виникнення і посилення синергетичного ефекту взаємодії, що, в свою чергу, сприятиме підвищенню рівня конкурентоспроможності, як прилеглих територій, так і сусідніх країн в цілому.

Найявні диспропорції у розвитку регіонів країни обумовлюють не лише зміни в їх соціально-економічних характеристиках та темпах зростання, а й розвиток та поширення транскордонного ефекту співробітництва прикордонних регіонів. Це свідчить про вплив транскордонного ефекту не лише на території виникнення, але й поширення на сусідні регіони та навіть віддалені географічно [5]. Шляхом екстраполяції теорії полюсів економічного зростання (англ. Poles of growth) Франсуа Перру на теорію просторової локалізації забезпечення благами на прикордонних територіях Н. Мікули [6, с. 209] підтверджуємо висновок про те, що просторово-аналітичні координати транскордонного співробітництва в Україні повинні формуватися відповідним вектором орієнтації та охоплювати всі, без виключення, регіони.

Україна має вигідне геополітичне розташування, 19 із 25 її регіонів є прикордонними, зовнішній кордон є найдовшим у Європі – 1390 км сухопутного кордону з країнами ЄС. Водночас, у нашому розумінні саме території, які не є прикордонними, відіграють ключову роль в налагодженні механізмів глобального, оскільки є «транзитними» та об'єднують Схід із Заходом та Південь із Північчю (рис. 2.1.1).

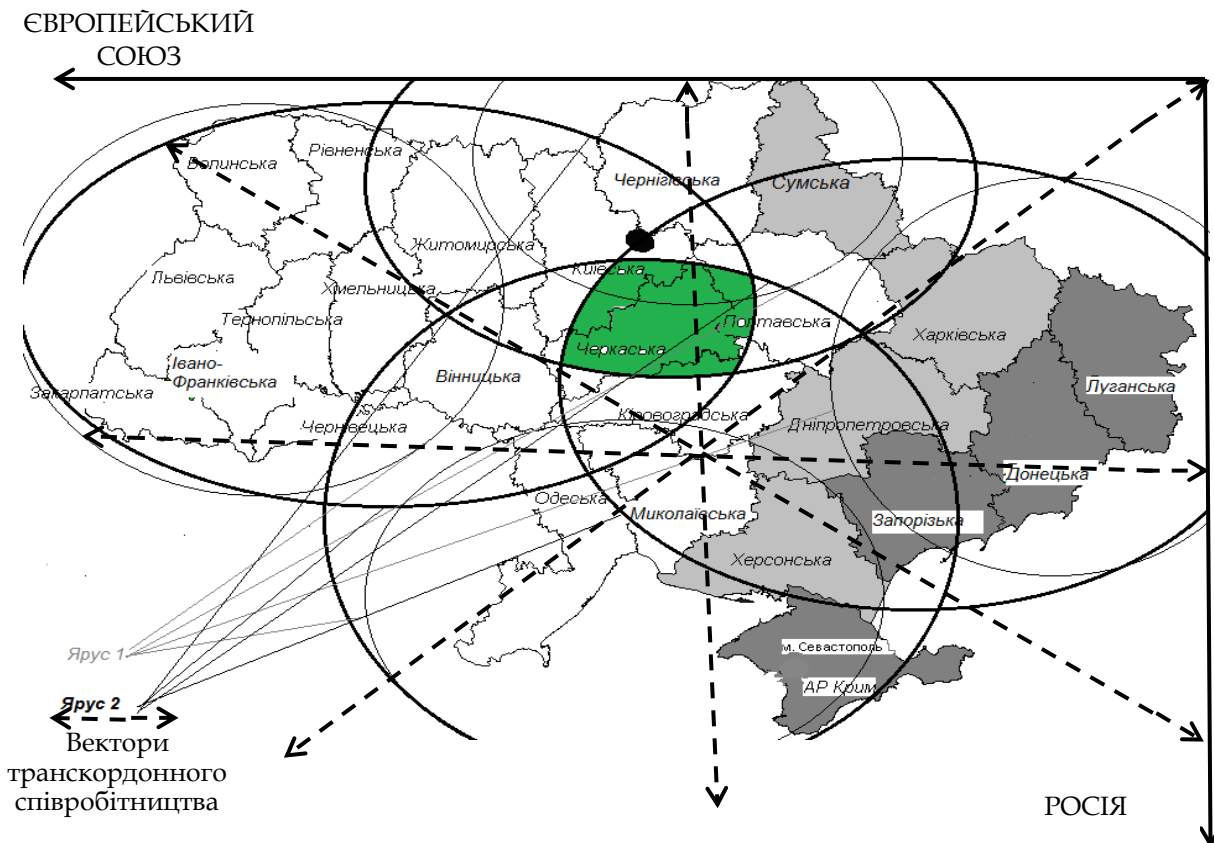

Рис. 2.1.1. Просторово-аналітичні координати транскордонного співробітництва регіонів України

Ярус 1 охоплює транскордонні зони, а також території, на яких розповсюджується найбільшою мірою транскордонний ефект, ярус 2 формується синергетичним ефектом взаємодії та охоплює більш віддалені території, на яких розповсюджується його вплив.

В просторово-аналітичних координатах транскордонного співробітництва виокремлюється локалізована територія, що охоплює, в основному, Черкаський регіон та невеличкі зони Київської, Кіровоградської та Полтавської областей, який формується на перетині другого ярусу транскордонного (синергетичного) ефекту, та відіграє роль осередку глобального партнерства.

Глобальне партнерство як нова форма суспільного устрою та передумова забезпечення досягнення Цілей сталого розвитку передбачає відповідну трансформацію системи світоустрою, в межах якої відбувається поступова інтегрованість країн в нову загальносвітову реальність. У результаті цього світ являє собою глобальну єдність, елементи якої взаємозалежні між собою, як певна єдність у багатоманітності суперечностей. Це, у свою чергу, свідчить про нову реконструкцію світового геостратегічного простору та новий вектор сталого розвитку, в межах якого створюється нова система зв'язків та геополітичних просторів.

Різноманітність, багатогранність та в цілому не сформованість поняття транскордонного співробітництва обумовлює наявність різних підходів не лише щодо його визначення, а й щодо оцінки ефективності його реалізації. Попри відзначену світовою науковою спільнотою унікальну важливість проблем розвитку міжрегіонального, транскордонного та інших видів співробітництва та глобального партнерства, залишаються недостатньо розробленими питання методологічного характеру, зокрема, відсутні єдині загальноприйняті методики оцінки ефективності співробітництва на будь-якому рівні, що звужує доказову базу як з точки зору вигідності участі регіонів в такого роду партнерствах, так і в аспекті досягнення синергетичного ефекту взаємодії. Науковцями робилися спроби неодноразово узагальнити методичні підходи до оцінки ефективності транскордонного співробітництва (Школа І.М. [7], Мікула Н.А. [6], Корольчук Л. В. [8], Терещенко Т.В. [9], Шилік Л.В. [10] та інші), більшість із яких є вдалими, розроблені підходи є ґрунтовними, проте проблемними в аспекті практичної реалізації.

Оскільки співробітництво та партнерство є складними та багатогранними явищами суспільного розвитку, то і підходи до їх

оцінювання потребують застосування систематизованої та багаторівневої структури.

У дослідженнях Мікули Н. А. [6], оцінка співробітництва не може бути визначена прямими методами. Згідно із її уявленнями, можливо лише опосередковано оцінити ефект співробітництва на засадах використання непрямих методів, зокрема з використанням показників прикордонної торгівлі, взаємної зовнішньої торгівлі та інвестиційної діяльності, обсягів фінансової підтримки з міжнародних фондів та структур, суспільних ефектів від реалізації заходів та транскордонних проектів тощо. В кінцевому підсумку, розвиток транскордонного співробітництва призводить до підвищення якості життя, тому ще один напрям непрямой оцінки – це показники якості життя мешканців прикордоння, а також темпи їх зростання у порівнянні із іншими регіонами та середніми по країні [6, с. 208].

Мікула Н.А. пропонує чотири напрями оцінки ефективності транскордонного співробітництва:

1) оцінка прикордонної торгівлі в межах транскордонного регіону;

2) оцінка розвитку зовнішньоекономічної діяльності прикордонних регіонів-учасників транскордонного співробітництва;

3) оцінка реалізації спільних проектів у прикордонних регіонах, у тому числі за фінансовою підтримкою міжнародних фінансових організацій за програмами ТАСІС, ПАУСІ, з Карпатського Фонду, Фонду DFID (Велика Британія);

4) оцінка стану комунікаційної та прикордонної інфраструктури в прикордонних регіонах суміжних держав.

Різний погляд на поняття транскордонного співробітництва обумовлює різні підходи до розробки методик його оцінки. Відповідно, Мікула Н.А. розглядає лише прикордонні території, що є першим проблемним питанням; другим проблемним моментом є відсутність вихідних даних для аналізу (наприклад, щодо прикордонної торгівлі) [6, с. 209-212].

Інша методика, запропонована Терещенко Т.В. [9, с. 406-407], базується на принципі багаторівневості та передбачає проведення оцінки на мікро-, мезо- та макрорівнях. На мікрорівні проводиться оцінка результатів реалізації конкретних проектів, програм, заходів співробітництва в залежності від сфери діяльності. На мезорівні відбувається збір та зведення у єдиний масив інформації про результати реалізованих проектів, розрахунок показників, оцінка місця транскордонного співробітництва у вирішенні проблем

регіонів, аналіз отриманих результатів у динаміці. На макрорівні проводиться сукупна оцінка транскордонного співробітництва прикордонних регіонів у цілому у державі, визначення його місця у вирішенні регіональних проблем на загальнодержавному рівні, узагальнення та порівняння отриманих результатів, прийняття рішень щодо підтримки та подальшого розвитку цього виду співробітництва. У якості оціночних показників використовується сукупність економічних, соціальних, екологічних, інфраструктурних, культурно-освітніх та інших результатів прикордонних областей, які відображають наслідки реалізації проектів та програм на певній території у визначений період часу. Для оцінки співробітництва запропоновано визначати показники таким чином: для абсолютних – як сумарні по прикордонних адміністративно-територіальних одиницях, що входять до складу євро регіону; для середніх – залежно від економічного та математичного змісту показника. Зазначена методика концептуально може бути пристосована до завдань оцінки євро регіонального співробітництва. Проте використовувані в її межах показники є досить загальними і відображають, насамперед, рівень соціально-економічного розвитку прикордонних регіонів, а не вплив на нього євро регіонального співробітництва [11].

Школа І.М. [7] пропонує застосовувати поетапну методику аналізу та оцінки реалізації транскордонного співробітництва регіонів. Перший етап передбачає визначення мети, об'єкта, предмета та завдань аналізу; другий етап: обрання форм транскордонного співробітництва для проведення дослідження залежно від рівня його розвитку на досліджуваній території. Пропонується розглядати такі форми співпраці як базові, інституціональні, функціональні та інноваційні. Третій етап передбачає проведення аналізу по кожній із досліджуваних форм співробітництва за допомогою відповідної системи показників та системи інформаційного забезпечення. На цьому етапі вводяться показники оцінки, класифіковані за групами: загальні статистичні дані; показники, що стосуються соціально-економічного та екологічного розвитку; заходи (проекти) у різних сферах співробітництва; прикордонна інфраструктура. На четвертому етапі пропонується визначення безпосереднього впливу транскордонного співробітництва на соціально-економічний розвиток територій за обраними напрямками на міждержавному, регіональному, галузевому та соціальному рівнях. Підсумком оцінювання має стати визначення впливу на подолання диспропорцій у розвитку

прикордонних регіонів (регіональний аспект), покращення стану галузей суспільного життя (галузевий аспект), забезпечення пріоритетів соціального характеру (соціальний аспект), та активізацію інтеграційних процесів між прикордонними регіонами (інтеграційний аспект). На заключному, п'ятому етапі, на основі отриманих тенденцій виявляються вузькі місця існуючих взаємовідносин та визначаються напрямки, де доцільно було б зайнятися їх активізацією. Використання зазначеної методики потребує отримання та обробки значного масиву даних і, як наслідок, відповідної системи інформаційного забезпечення: відомості державних обласних адміністрацій, органів управління транскордонним співробітництвом, головних управлінь статистики у регіонах-учасниках, підприємств-учасників співробітництва.

Усі розглянуті методичні підходи пропонують багаторівневу оцінку, яка ґрунтується на значному масиві інформації, яка є важко враховуваною через статистичну необліковуваність, а також значну увагу приділяє базовим факторам стану регіонального розвитку, які не дають змогу виокремити їх вплив на розвиток транскордонного співробітництва [11].

Глобальний вимір тісноти взаємозв'язків як всередині країни, так і поза її межами доцільно визначати, на нашу думку, з використанням кореляційного аналізу за чотирма групами показників (рис. 2.1.2). Для виявлення об'єктивних параметрів залученості регіонів країни в єдиний світогосподарський простір, враховуючи обмеженість статистичних даних для оцінки участі регіонів в спільних проектах та ініціативах, запропонуємо експрес-методику визначення коефіцієнта участі у глобальному партнерстві ($K_{yГП}$). Базуючись на наявній статистичній базі, запропонований коефіцієнт доцільно визначати як сума коефіцієнта зовнішньоекономічного товарообміну, коефіцієнта зовнішнього обміну послугами; коефіцієнта інвестиційного обміну.

$$K_{yГП} = K_{ТО} + K_{ОП} + K_{ІО}, \quad (2.1.1)$$

де $K_{yГП}$ – коефіцієнт участі у глобальному партнерстві;
 $K_{ТО}$ – коефіцієнт зовнішньоекономічного товарообміну;
 $K_{ОП}$ – коефіцієнт зовнішньоекономічного обміну послугами;
 $K_{ІО}$ – коефіцієнт інвестиційного обміну.

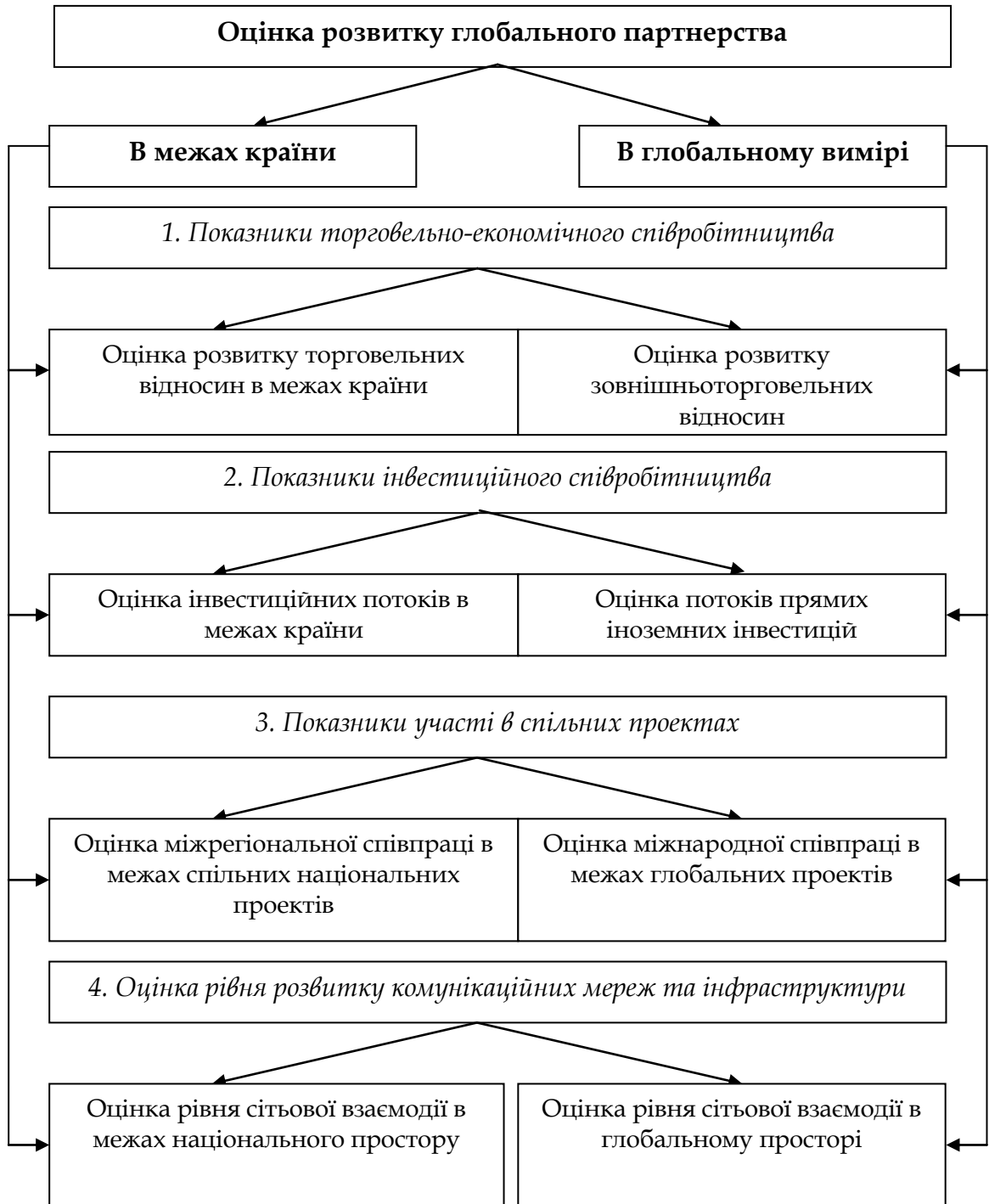

Рис. 2.1.2. Показники оцінки розвитку глобального партнерства

$$K_{TO} = \frac{E_T + I_T}{BPP}, \quad (2.1.2)$$

де K_{TO} – коефіцієнт зовнішньоекономічного товарообміну;

E_T – обсяг експорту, тис. дол. США;

I_T – обсяг імпорту, тис. дол. США;

BPP – валовий регіональний продукт, тис. дол. США.

$$K_{оп} = \frac{E_n + I_n}{ВРП}, \quad (2.1.3)$$

де $K_{оп}$ – коефіцієнт зовнішньоекономічного обміну послугами;

E_n – обсяг експорту послуг, тис. дол. США;

I_n – обсяг імпорту послуг, тис. дол. США;

$ВРП$ – валовий регіональний продукт, тис. дол. США.

$$K_{іо} = \frac{ПІІ_{в_регіон} + ПІІ_{з_регіону}}{ВРП}, \quad (2.1.4)$$

де $K_{іо}$ – коефіцієнт інвестиційного обміну;

$ПІІ_{в_регіон}$ – обсяг прямих іноземних інвестицій в регіон, тис. дол. США;

$ПІІ_{з_регіону}$ – обсяг прямих іноземних інвестицій з регіону, тис. дол. США;

$ВРП$ – валовий регіональний продукт, тис. дол. США.

Зовнішньоторговельні операції з товарами у 2015 р. Україна здійснювала з партнерами із 217 країн світу. Експортували товари до 191 країн світу, імпортували – із 201 країни. Кількість підприємств, що здійснювали зовнішню торгівлю товарами становили в експорті 14,7 тис. одиниць, в імпорті – 22,3 тис.одиниць. Експорт товарів у 2015 р. становив 38,1 млрд.дол. США, та зменшився на 29,3% проти обсягу 2014 р. та на 38,8% проти обсягу 2013 р., імпорт товарів – 37,5 млрд. дол., та зменшився на 31,1% та 50,5% відповідно. Позитивне сальдо зовнішньої торгівлі товарами становило 0,6 млрд.дол. (негативне у 2013 р. – 13,5 млрд.дол.). Найактивніше здійснювали експортно-імпортні операції підприємства м.Києва, Дніпропетровської, Донецької, Київської, Запорізької, Одеської, Львівської, Харківської та Полтавської областей [12].

Зовнішньоторговельні операції з послугами у 2015 р. Україна здійснювала з партнерами із 220 країн світу. Підприємства-резиденти України надавали послуги нерезидентам 214 країн світу, одержували – від нерезидентів 191 країни. Кількість підприємств, що здійснювали зовнішню торгівлю послугами, становили в експорті 6,4 тис.одиниць, в імпорті – 4,9 тис.одиниць. Експорт послуг у 2015 р. становив 9,7 млрд.дол. США, і зменшився на 15,5% проти обсягу 2014 р. та на 31,6% проти обсягу 2013 р., імпорт послуг – 5,5 млрд.дол., і зменшився на 13,3% та на 26,6% відповідно. Позитивне сальдо зовнішньої торгівлі послугами становило 4,2 млрд.дол. (у 2013 р. також позитивне – 6,7 млрд.дол.). Найактивніше здійснювали операції з

послугами підприємства м. Києва, Одеської, Дніпропетровської, Донецької, Миколаївської, Львівської та Київської областей [12].

У 2015 році інвестиції надходили зі 133 країн світу. Із країн ЄС із початку року внесено 33154,9 млн. дол. інвестицій (77,4% загального обсягу акціонерного капіталу), з інших країн світу – 9696,4 млн. дол. (22,6%). Прямі інвестиції з України здійснювались до 46 країн світу, переважна частка яких була спрямована до Кіпру (93,0%) [13].

В обсязі надходжень прямих іноземних інвестицій в Україну спостерігаються значні міжрегіональні диспропорції: у 2015 р. понад 52 % інвестицій були спрямовані в м. Київ. Найбільші надходження були в Дніпропетровський (16,6 %), Донецький (4,2 %), Запорізький (2,1 %), Івано-Франківський (1,9 %), Київський (3,8 %), Луганський (1,3 %), Львівський (2,9 %), Одеський (3,1 %), Полтавський (2,3 %), Харківський (3,6 %) регіони. В інші регіони України було спрямовано менше 1 % інвестицій [13].

Важливим також є врахування розмірів міжнародної фінансової допомоги, хоча в даному контексті більшою мірою мова йде про односторонній характер співробітництва, тому вважаємо недоцільним враховувати цей показник як критерій участі у глобальному партнерстві. Обсяги міжнародної технічної допомоги, без урахування коштів, направлених на ліквідацію наслідків аварії на ЧАЕС, розподілені по території України нерівномірно. Значні ресурси, спрямовані на підвищення інституціональної спроможності центральних органів виконавчої влади, зосереджені в Києві. У той же час, значні кошти отримують як західні регіони (Львівська, Закарпатська, Волинська області), так і східні регіони (Дніпропетровська, Харківська області). Основною відмінністю проектів, що реалізуються у західних регіонах, є їх менша вартість, і у той же час – більша кількість. Зокрема, у Львівській області – 54 проекти, у Закарпатській – 46, Волинській – 35. Це значною мірою пояснюється впровадженням програм прикордонного співробітництва Європейського інструменту сусідства та партнерства (див. додатки, рис 1).

За результатами розрахунків запропонованих показників за даними Державної служби статистики України у 2015 р. [12, 13] визначено значення коефіцієнта участі в глобальному партнерстві (таблиця 2.1.1).

Для зручності сприйняття проведених розрахунків пропонується використати графічне моделювання і представити рівень секторальної участі у глобальному партнерстві вигляді кругової діаграми, радіус якої дорівнюватиме отриманій бальній

оцінці. У такому випадку коефіцієнт участі регіону у глобальному партнерстві можливо визначити за формулою площі отриманого кола:

$$S = \pi R^2, \quad (2.1.5)$$

Таблиця 2.1.1

Оцінка залучення регіонів у глобальне партнерство*

Регіони України	Кто	Коп	Кю	Куп	S (Куп)
Вінницький	0,528274	0,035471	0,089238	0,652983	2,050366
Волинський	1,081458	0,059099	0,214	1,354557	4,25331
Дніпропетровський	1,137723	0,082333	0,857622	2,077678	6,523909
Донецький	0,851939	0,100149	1,255639	2,207727	6,932264
Житомирський	0,481366	0,028903	0,174502	0,684771	2,150182
Закарпатський	1,822095	0,181452	0,269522	2,273069	7,137436
Запорізький	1,270649	0,066357	0,302661	1,639667	5,148553
Івано-Франківський	0,370066	0,032507	0,463817	0,86639	2,720466
Київський	1,122022	0,096232	0,427039	1,645293	5,16622
Кіровоградський	0,371536	0,036615	0,046735	0,454886	1,428342
Луганський	0,383047	0,073709	0,393419	0,850175	2,669551
Львівський	0,759616	0,120166	0,367063	1,246845	3,915092
Миколаївський	1,283604	0,292949	0,125837	1,70239	5,345504
Одеський	0,750506	0,286684	0,377682	1,414871	4,442696
Полтавський	0,68605	0,062477	0,299725	1,048252	3,29151
Рівненський	0,421856	0,026875	0,159987	0,608719	1,911377
Сумський	0,693537	0,071582	0,139579	0,904698	2,840752
Тернопільський	0,529938	0,051864	0,048236	0,630038	1,97832
Харківський	0,560981	0,078937	0,341316	0,981234	3,081075
Херсонський	0,340503	0,03082	0,189128	0,560451	1,759815
Хмельницький	0,428845	0,021194	0,108235	0,558273	1,752979
Черкаський	0,35932	0,021023	0,191464	0,571806	1,795472
Чернівецький	0,258881	0,030896	0,082236	0,372013	1,168121
Чернігівський	0,690494	0,023434	0,06834	0,782267	2,456319
м.Київ	1,357035	0,296433	1,356778	3,010247	9,452174

* складено і розраховано за даними Державної служби статистики України

Найбільша площа сектору, що відображає рівень участі регіону у глобальному партнерстві, належить м. Київ, Дніпропетровському, Донецькому, Закарпатському, Запорізькому, Київському та Волинському регіонам (рис. 2.1.4). Загальна площа кола, що припадає на прикордонні регіони складає 86,2 ум. од., на транзитні регіони – 5,2 ум. од.

За критерієм участі регіонів у глобальному партнерстві доцільно здійснити групування:

1 група – регіони, які слабо залучені в систему глобального партнерства (значення коефіцієнта участі в глобальному партнерстві в інтервалі від 0 до 1 включно);

2 група – регіони, які характеризуються середнім рівнем залученості в систему глобального партнерства (значення коефіцієнта в інтервалі від 1 до 2 включно);

3 група – регіони, які характеризуються достатнім рівнем залученості в систему глобального партнерства (значення коефіцієнта в межах від 2 до 3);

4 група – регіони, які характеризуються високим рівнем залученості в систему глобального партнерства (значення коефіцієнта 3 і вище) (таблиця 2.1.2).

Рис. 2.1.4. Секторальна структура участі регіонів у глобальному партнерстві

Поділ на групи є певною мірою умовним та порівняним відносно України, оскільки всі регіони країни порівняно із іншими державами світу характеризуються низькою активністю відносно участі в системі світогосподарських зв'язків.

Згідно із запропонованим підходом, ґрунтуючись на наявних статистичних даних, можна зробити висновок про низький рівень залученості більшості регіонів України, зокрема, й прикордонних в

реалізацію спільних проєктів та процес спільного вирішення глобальних проблем людства.

Таблиця 2.1.2

Групування регіонів за рівнем участі в глобальному партнерстві*

Група	Значення K_{ypp}	Регіони
1 група	[0;1]	Вінницький, Житомирський, Івано-Франківський, Кіровоградський, Луганський, Рівненський, Сумський, Тернопільський, Харківський, Херсонський, Хмельницький, Черкаський, Чернівецький
2 група	(1;2]	Волинський, Запорізький, Київський, Львівський, Миколаївський, Одеський, Полтавський
3 група	(2;3]	Дніпропетровський, Донецький, Закарпатський
4 група	(3 і вище)	м. Київ

* складено автором

Запропонована експрес-методика зорієнтована на визначення рівня співробітництва регіонів України із іншими країнами, дозволяє проводити компаративістський аналіз секторально у внутрішньому регіональному розрізі та здійснювати диференціювання регіонів. В подальших дослідженнях методика буде доповнена оцінкою ефективності міжрегіональної взаємодії.

Забезпечення сталого розвитку в світі можливе лише за рахунок єдності зусиль як всередині країни, так і на засадах транскордонного співробітництва. При слід акцентувати, що розуміння транскордонної співпраці ми розглядаємо в контексті глобального партнерства. Налагодження стійких доброзичливих партнерських відносин між країнами-сусідами та в цілому в світо господарському просторі є запорукою досягнення цілей сталого розвитку світової спільноти та відповідно забезпечення високої якості життя нинішнього та майбутнього поколінь.

2.2. Децентралізація влади України як головний фактор сталого місцевого розвитку (Т. А. Приходченко)

Державне управління в сучасній Україні є досить складним явищем, на дослідження перспектив розвитку якого спрямовані зусилля вітчизняних науковців. Особливе місце в науковому пошуку значної кількості сучасних дослідників посідає дослідження

ефективності механізму державного управління регіональним розвитком в Україні та аналіз реформи місцевого самоврядування та територіальної організації влади в умовах децентралізації державного управління.

Диспропорції рівня розвитку регіонів України зумовлюють необхідність використання диференційованого підходу до реалізації регіональної державної політики та стимулювання розвитку окремих територій. Також виникає потреба в здійсненні адміністративної реформи шляхом реформування державної влади та місцевого самоврядування, що має підвищити ефективність управління регіональним розвитком України. [1]

Основними напрямками трансформації відносин між центральними та регіональними органами влади у сфері управління соціально-економічним розвитком слід визнати:

–забезпечення доступу місцевої влади до фінансових ринків і кредитних ресурсів;

–встановлення нових критеріїв адміністративної відповідальності керівників органів місцевого самоврядування та розпорядників бюджетних коштів;

–запровадження нових принципів та механізмів відносин «влада – громадськість» щодо формування програм, механізмів підзвітності та громадського контролю;

–зміна грошового забезпечення регіональних програм відповідно до змін функцій щодо забезпечення належного розвитку соціальної сфери регіонів і надання населенню соціальних послуг належної якості.

На сучасному етапі системної модернізації України реальним підґрунтям ефективного господарювання стає забезпечення стабільного збалансованого розвитку регіонів шляхом впровадження ефективної нової регіональної політики. Невід’ємною складовою цього процесу є реформування системи державного управління регіональним розвитком, тобто підвищення його ефективності та дієздатності. Його мета – створити умови стимулювання економічної активності на місцевому рівні, надати регіонам більше свободи у сфері господарського вибору, задіяти ефективні механізми та інструменти стимулювання підприємництва, місцевої економічної ініціативи і досягти на цій основі збалансованості регіонального розвитку. Складність реформування державного управління регіональним розвитком полягає у необхідності дотримання системності, комплексності, врахування всіх аспектів цього процесу,

оскільки кожна з його складових відіграє важливу роль у реалізації стратегічних завдань нової державної регіональної політики.

Серед складових реформування системи державного управління регіональним розвитком слід визначити:

–удосконалення інституційно-правового забезпечення державного управління регіональним розвитком;

–формування стратегічних пріоритетів розвитку регіонів (у т.ч. шляхом розробленої Державної стратегії регіонального розвитку України на період до 2020 року) [4];

–впровадження індикативного планування регіонального розвитку; координацію державної регіональної політики;

–впровадження дієвого інформаційного забезпечення, регулярного моніторингу всіх сфер регіонального розвитку;

–організацію державного контролю за виконанням рішень у сфері державного управління регіональним розвитком.

Системні потрясіння, які відчули на собі регіони України формують нові вимоги щодо досягнення збалансованого розвитку регіонів, вирішення специфічних проблем окремих населених пунктів, стимулювання міжрегіональної співпраці та кооперації тощо. У свою чергу, це потребує узгодження цілей, пріоритетів, завдань та заходів центральних та місцевих органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування стосовно як вирішення поточних проблем регіонального розвитку, так і досягнення довгострокових стратегічних цілей.

З огляду на стратегічний вибір євроінтеграції, реформування державного управління регіональним розвитком в Україні має відповідати європейським нормам та стандартам. Такий підхід дозволить задіяти нові (апробовані світовою практикою) організаційні та інституційні механізми та інструменти реалізації регіональної політики; диверсифікувати джерела, запровадити нові підходи до надання бюджетних коштів та фінансування регіонального розвитку; розширити можливості регіонів щодо залучення приватного капіталу, коштів міжнародних фондів (у т.ч. грантів структурних фондів Європейського Союзу) для фінансування регіональних та міжрегіональних проектів.

Отже, виходячи з особливостей української економіки та з огляду на цілі регіонального розвитку, можна стверджувати, що механізм державного управління регіональним розвитком в Україні повинен мати такі риси:

–маневреність і адаптивність, тобто наявність внутрішньої саморегулювальної системи, яка б спрацьовувала при відхиленні від

обраної стратегії, нейтралізувала негативні інерційні сили й давала можливість вийти на планові траєкторії розвитку для реалізації обраних стратегічних напрямків;

–високий ступінь наукової обґрунтованості й визначеності регіонального соціально-економічного розвитку;

–погодженість інтересів різних суб'єктів регіональної політики;

–надійність.

Кожна держава прагне реалізовувати свою регіональну політику таким чином, щоби використати міжрегіональні відмінності як можливості розвитку, не допустити їх перетворення на проблеми національної єдності та безпеки. Тому для успішного реформування системи державного управління в Україні необхідно забезпечити координацію державної регіональної політики з основними напрямками та завданнями реалізації Програми економічних реформ та здійснити наступні системні заходи:

I. Створити дієвий інституційно-правовий базис (інституційно-правове поле) регіонального розвитку.

II. Створити дієве інституційно-правове забезпечення розбудови системи контролю за діяльністю регіональних (місцевих) органів влади.

III. Створити єдину систему стратегічного планування та прогнозування розвитку держави та її регіонів на основі забезпечення єдності підходів та ключових пріоритетів, врахування складових, що визначають специфіку розвитку кожного регіону України. Основою цього процесу стало прийняття нової Державної стратегії регіонального розвитку.

IV. Важливим кроком на шляху розбудови дієздатної системи державного управління регіональним розвитком в Україні є розробка та прийняття Концепції реформування системи державного управління регіональним розвитком.

V. В рамках реалізації стратегії модернізації України важливим напрямом здійснення комплексних соціально-економічних реформ на регіональному рівні є реалізація Національних проектів, що представляють собою масштабні економічні проекти та мають стратегічне значення по залученню інвестиційних ресурсів на регіональному рівні. [6]

Фактично, коли говориться про єдність та згуртованість держави, яка складається з регіонів, можна побачити, що питання єдності та згуртованості території притаманне і регіону. Український регіон за своїми розмірами є невеликою європейською державою. В кожному українському регіоні є території, в першу чергу міста, які

значно більш розвинуті і мають значно кращі умови життя ніж периферійні віддалені сільські райони. Саме тому на регіональному рівні дуже важливо планувати розвиток регіону таким чином аби вирівнювати економічну спроможність слабших регіонів. При цьому важливо таке вирівнювання організувати не через надання додаткових дотацій слабким територіям, а створюючи у слабких територіях нових центрів зростання, знову ж таки використовуючи для цього конкурентні переваги таких територій. Тому в регіональному розвитку сьогодні стала домінувати орієнтація на децентралізацію влади та партнерство між різними її рівнями і гілками, а також партнерство із приватним і неурядовим секторами, а не надання прямих дотацій слабким територіям.

Зараз в Україні сформовано в основному все необхідне законодавство для регіонального розвитку, яке відповідає кращим європейським стандартам. Так, є базовий закон (Закон України «Про засади державної регіональної політики») [2], маємо державну стратегію регіонального розвитку («Державна стратегія регіонального розвитку на період до 2020 року») [4], яка дуже близька за структурою до подібних документів країн членів Європейського Союзу, також є можливості для фінансування регіонального розвитку за рахунок коштів Державного фонду регіонального розвитку (ДФРР), який створюється як бюджетна програма Державного бюджету відповідно до статті 24-1 Бюджетного кодексу України.

Фактично, починаючи з 2015 року державна регіональна політика в Україні набула європейських рис і отримала конкурентне формульне фінансування з державного бюджету України, отже, області отримали можливості дійсно планувати та фінансувати власний розвиток, тобто вже працюють нові інструменти регіонального розвитку.

Зараз усі українські області мають розроблені стратегії розвитку до 2020 або 2025 років. На жаль реалії життя показують, що в регіонах ще не всі управлінці можуть ефективно скористатися новими інструментами регіонального розвитку. Так, результати діяльності протягом 2015 року показали, що 520 мільйонів гривень (з 3-х мільярдів) не були використані в регіонах і повернулися до державного бюджету України. Це є результатом відсутності в регіонах достатньої кількості реальних проектів регіонального розвитку, які могли б бути підтримані за рахунок коштів ДФРР. Такий великий відсоток невикористаних коштів став головною

причиною того, що розмір ДФРР на 2016 рік залишився на рівні 3-х мільярдів, хоча проект бюджету передбачав 4,7 мільярди гривень. [8]

Поряд з реформою державної регіональної політики, яка завершила перший етап – формування нормативної бази, в Україні відбувається широка децентралізація влади. В результаті бюджетної децентралізації, міста обласного значення та об'єднані територіальні громади (ОТГ) отримали значні додаткові ресурси для свого розвитку.

Стратегічне планування свого розвитку ОТГ здійснюють на основі таких прогнозованих фінансових ресурсах:

- використання власних доходів бюджету;
- використання коштів ДФРР на проекти розвитку;
- використання коштів державної субвенції на розвиток інфраструктури ОТГ.
- залучення коштів міжнародної технічної допомоги (МТД).

Правда слід розуміти, що на все потрібно мати відповідні проекти. При цьому проект має відповідати формі, яка визначається тим, хто надає кошти на проект; мати чітку мету, ідентифіковані проблеми, які він вирішує; аргументований бюджет; можливість існування створеного об'єкту, інституції після завершення фінансування проекту із зовнішнього джерела.

За кошти ДФРР слід фінансувати проекти стратегічного характеру, а не поточні ремонти. Отже, завдання органів місцевого самоврядування використати ДФРР в першу чергу на проекти, які створюють інфраструктуру, що веде до капіталізації земель, формування доданої вартості, зростання доходів домогосподарств.

Протягом 2016-20 років в Україну має зайти досить багато коштів у вигляді МТД, які призначені на підтримку децентралізації та ОТГ. Це такі проекти:

- Проект ЄС «ULIT» – загальна сума 97 млн. євро;
- Проект США «DOBRE»– загальна сума 50 млн. дол. США;
- Проекти Ради Європи, Шведського королівства, Данського королівства, Королівства Нідерландів, Швейцарської конфедерації, Фінляндії, Канади ... – загалом понад 20 млн. євро. [8]

Використовуючи кошти ДФРР, субвенції на розвиток інфраструктури ОТГ варто дотримуватись певних підходів, які б забезпечували:

1. Ефективність – кошти мають бути використані там, де це буде найбільш ефективно;
2. Швидкі перемоги – перші кошти мають бути використані там, де буде відразу видно результат(наприклад світло);

3. Довготривалі позитивні наслідки – зростання капіталізації комунального майна та землі;

4. Відкритість – люди мають знати куди і чому ідуть ці кошти;

5. Конкурентність – кошти витрачаються на основі відкритих тендерів (правильний тендер економить до 30% коштів) [11].

Отже, ОТГ сьогодні вступають в новий етап свого життя. Вони отримали повноваження, ресурси власні та ресурси зовнішні. Вони є відповідальними перед своїми мешканцями за формування комфортного та безпечного середовища проживання. Для цього потрібен розвиток, розвиток прогнозований та вмотивований, також потрібне планування розвитку та планування простору.

Так в чому ж полягає ідея децентралізації? Якщо все централізовано і десь у центрі буде вчинено помилку, то ця помилка поширюється з центру на місця. Якщо ж держава децентралізована і десь місцева влада зробить помилку, то вона буде локалізована в одному місці, тобто вона не пошириться на всю систему влади. У свою чергу позитивний досвід, який є на місцях, також поширюється, адже люди його бачать і хочуть наслідувати.

Отже, передача влади з центру на місця змінює менталітет людей. Вони стають більш ініціативними та підприємливими, а водночас починають об'єднуватися навколо вирішення важливих питань громади. Справжнє, а не паперове самоврядування, – це найкращий інструмент виховання активного і небайдужого громадянина. Однак, спостерігаючи за проведенням реформи самоврядування в Україні, можна зробити висновок – українці недооцінюють її значення і на їх думку ця реформа не на часі, бо в Україні тривають воєнні дії. Але, справжня війна – це війна за самоврядування, тому що це війна за те, де у майбутньому опиниться Україна і чи ввійде вона в коло європейської культури. Мир в Україні значною мірою залежить від геополітики, натомість те, яким буде територіальне самоврядування, залежить тільки від самих українців. Самоврядність спонукає людей до суспільного діалогу. Реальні бюджети громад, їхні великі компетенції стимулюють громадян до свідомого і відповідального ставлення до обрання місцевої влади, а потім і її контролю.

Наприклад, у Польщі неможливі такі ситуації, щоб виборці обирали когось до місцевої ради за безкоштовну гречку. Більше того, польська місцева влада сама створює механізми, які мають навчити громадян брати активну участь в управлінні громадою. Значного поширення у Польщі набули так звані громадські бюджети. Йдеться про те, що влада частину місцевого бюджету призначає на конкретні

цілі, визначені громадою. Мешканці пропонують, що саме потрібно зробити на якійсь вулиці чи в кварталі, а потім обирають найкращі проекти голосуванням. Таким чином останніми роками споруджено чимало нових тротуарів, дитячих і спортивних майданчиків та багато іншого. Нерідко сільські громади мають кращу інфраструктуру, ніж великі міста Польщі. Це врешті-решт призвело до того, що ключові елементи інфраструктури громади – школи, місцеві поліклініки, дороги, система переробки чи утилізації твердих відходів тощо – все це організовує сама громада за свої гроші, і старається зробити так, щоб люди були задоволені. Також серед компетенцій польських громад є сприяння розвитку місцевого бізнесу. Громади стараються збудувати систему заохочення інвестицій задля створення нових робочих місць, адже органи місцевого самоврядування напряму отримують податки від місцевого бізнесу. На місцях залишається 37,5 відсотка податків від фізичних осіб та майже 7 відсотків – від юридичних [7]. Інакше кажучи, громади не мусять «ходити з простягнутою рукою» до центральних і регіональних органів влади. Вони самостійно вирішують як розпорядитися власними бюджетами. Це означає, що на локальному рівні зовсім змінився інвестиційний клімат. Місцева влада з радістю приймає інвестора, допомагає йому розвивати бізнес, щоб він знайшов відповідні можливості для роботи і для реалізації своїх завдань, щоб міг заробляти гроші, бо це означає що всі навколо нього багатітимуть. Таким чином Польща стала привабливою для інвесторів державою, а економічне зростання відбувається на всій її території. Очевидно, є регіони більш розвинуті, а є такі, що відстають, але у польській державі працюють механізми, які допомагають підтягнути до загальнодержавного рівня слабших.

Зміна інвестиційного клімату – це користь для цілої громади, тож це змусило людей, які були при владі відмовитись від корупції в таких масштабах, як це було колись. Тепер бізнесмен не ходить з хабарями до органів місцевого самоврядування, щоб йому дозволили розпочати тут бізнес, а навпаки ці органи самі шукають бізнесмена, щоб він там інвестував.

Так, ще в 1990 році рівень валового внутрішнього продукту Польщі та в Україні був майже однаковий. Сьогодні Польща випереджає Україну за цим показником у чотири рази. Це сталося, зокрема, тому, що Україна свого часу «відкинула» логіку європейського розвитку держави, де громади мають значно більше повноважень, ніж українські. Але централізована влада має централізований бюджет, а це означає, що всі основні фінансові

потоки контролюються вузькою групою державної еліти й не доходять до територій, яким вони дуже потрібні, тому громади не розвиваються. [7]

Таким чином, реформа децентралізації – головна реформа України і амбітний проект розміром зі країну. Ця реформа зачіпає практично всі галузі: освіту, охорону здоров'я, соціальну політику, державне управління, органи місцевого самоврядування, розвиток міської інфраструктури, а також заходи з енергоефективності. Все це вкладається в поняття регіональний розвиток і зміна якості життя українців.

У лютому 2015 р. Верховна Рада України в рамках коаліційної угоди прийняла закон «Про добровільне об'єднання територіальних громад» [3], який дав старт реформі децентралізації в країні. А вже у березні 2015 р. запрацювала Конституційна комісія, яка мала підготувати потрібні для подальшої децентралізації зміни до Основного закону – Конституції України. І якщо закордонні експерти з Венеціанської комісії в цілому схвалили розроблені поправки, то серед парламентарів вони не знайшли одностайної підтримки відносно норми про «особливий статус» окупованих територій, яку деякі депутати та активісти сприйняли як тиск Росії.

У цілому не можна провести реформи в Україні, не провівши реформу влади. Це дуже амбітна мета, та, мабуть, найважча робота, яку потрібно зробити. Президент України ініціював передачу повноважень від центру на місця. Сьогодні також є необхідність провести реформу Верховної Ради і Кабінету Міністрів України. Вже прийняти Закони України «Про державну службу» і «Про службу в органах місцевого самоврядування», так як старі процедури і старий регламент не працюють у перетвореній Україні.

Не менш важливим напрямком є комунікації. Зараз комунікація з людьми в регіонах не є достатньою. Потрібно донести до них переваги перспектив змін в країні і в їхньому житті. Кожен повинен зрозуміти, що саме зміниться у його життя і життя його родини, а також в місті, де вони проживають.

Згідно чинного законодавства України про добровільне об'єднання громад і методиці, яку розробило Міністерство регіонального розвитку, спочатку проводилися громадські обговорення, потім – на рівні районних та сільських рад. Складався перспективний план, затверджувався обласними радами, передавався уряду, який перевіряв, згідно з паспортами, чи спроможна об'єднана громада бути економічно ефективною і брати

на себе відповідні функції. Але найголовніше – це ініціатива від конкретних громад щодо об'єднання.

Сьогодні є близько 600 громад, які ініціювали об'єднання і включили в себе близько 7000 старих громад, згідно затверджених перспективних планів. До цього в Україні було близько 12 тисяч громад, які зараз починають укрупнюватися. 159 з 600 громад встигли до 15 серпня 2015 р. подати необхідні документи, і Центрвиборчком дозволив їм проводити вибори. [8] Отже, перші об'єднані громади вже отримали свій новий орган місцевого самоврядування і цей процес триває.

Об'єднавчі плани місцевих громад цілком зрозумілі і логічні – вони почнуть прямі бюджетні стосунки з казначейством, і не будуть залежати від районної ради, райдержадміністрації, обласної цивільно-військової адміністрації. Вони почнуть функціонувати самостійно. Наприклад – Краснолиманський район. Там найбільша громада, яка об'єдналась, за кількістю людей в Україні. Вона пішла на місцеві вибори, отримала нового голову, новий орган місцевого самоврядування. Однак, ця громада не зупиняється в своєму розвитку – вони вже закінчили процедуру перебирання на себе функцій державної будівельної інспекції. Це люди, які рухаються вперед, і знають, чого хочуть. Вони мають чіткий план розвитку свої території, громаду, місцевий орган самоврядування, а з 1 січня 2016 року мають прямі бюджетні відносини. Вони не будуть залежати від чиновників, які їм будуть складати інвестиційні проекти і визначати бюджет. Таким чином, Донецьку і Луганську області можна вважати точкою зростання економіки України, тому що питання фінансування проектів Донбасу – це питання не виключно цього регіону, це питання роботи всієї економіки.

Сьогодні в Україні вдалося зробити ДФРР повністю відкритим. [10] Рішення щодо визначення інвестиційних проектів, що фінансуються з цього фонду, приймаються на місцях. Створена онлайн платформа ДФРР, і кожен громадянин може побачити, які проекти реалізуються, скільки коштів на них витратять і коли вони будуть завершені. Саме тому стає зрозумілою робота уряду та місцевого самоврядування, а також їх участь у роботі громадянського суспільства.

Отже, в чому полягає українська децентралізація? Законом про внесення змін до Конституції України змінюються окремі положення основного закону щодо адміністративно-територіального устрою. Зокрема, закріплено, що територія України поділена на громади, які є первинною одиницею у системі адміністративно-територіального

устрою України. Так, передбачено, що «розмежування повноважень у системі органів місцевого самоврядування та їх виконавчих органів різних рівнів здійснюється за принципом субсидіарності, що відповідає Європейській хартії місцевого самоврядування. Так, відповідно до статті 4 Хартії органи місцевого самоврядування в межах закону мають повне право вільно вирішувати будь-яке питання, яке не вилучене зі сфери їхньої компетенції».

Ураховуючи зазначене: з Конституції вилучаються поняття «місцеві державні адміністрації» та, відповідно, скасовується інститут голів місцевих державних адміністрацій. Натомість основні повноваження зосереджуються на базовому рівні – у громаді. Також передбачається утворення виконавчих органів місцевого самоврядування громади, які є підконтрольними і підзвітними раді громади. При цьому голова громади головує на засіданнях ради громади, очолює виконавчий орган місцевого самоврядування громади. У свою чергу, районна рада, обласна рада обирає зі свого складу відповідно голову районної ради, голову обласної ради, який очолює виконавчий комітет ради. Разом з тим децентралізація не означає послаблення центральної влади в таких питаннях, як оборона, зовнішня політика, національна безпека, верховенство права, дотримання прав і свобод людини. [5]

Суттєвими є корективи, що вносяться в статтю 118 та 119: «для нагляду за додержанням Конституції і законів України органами місцевого самоврядування пропонується запровадити інститут префектів. Проектом передбачено, що префекта призначає на посаду та звільняє з посади за поданням Кабінету міністрів президент. Префект зупиняє дію актів місцевого самоврядування з мотивів їх невідповідності Конституції чи законам України з одночасним зверненням до суду. У разі ухвалення головою громади, радою громади, районною, обласною радою акту, що не відповідає Конституції України, створює загрозу порушення державного суверенітету, територіальної цілісності чи загрозу національній безпеці, президент зупиняє дію відповідного акту з одночасним зверненням до Конституційного Суду, тимчасово зупиняє повноваження голови громади, складу ради громади, районної, обласної ради та призначає тимчасового державного уповноваженого. У разі визнання Конституційним судом України акту голови громади, ради громади, районної, обласної ради таким, що не відповідає Конституції, Верховна Рада за поданням президента достроково припиняє повноваження голови громади, ради громади, районної, обласної ради та призначає позачергові вибори.

Таким чином, децентралізація – це не просто проект реформи міністерства, підприємства чи окремої галузі господарства. Це проект розміром з країну. Якщо подивитися на Європу, то там подібні процеси відбувалися тривалий час і поступово. За оцінками, наприклад, французьких експертів, проект, який може бути реалізований в Україні, є найамбітнішим і найсерйознішим не тільки в Україні, а й у Європі.

Держава здійснює повний відхід від авторитарного управління з боку центральної влади буквально кожною сільською радою. Польща проходила схожий шлях, але поляки долали централізовану систему не настільки жорстко. Це стосується не лише повноважень і бюджетних стосунків, фактично це й функції міністерств, які можуть бути передані на місцеве самоврядування. Мова не йде про створення окремих урядів у кожній територіальній громаді. Передаються на місцеве самоврядування функції та повноваження центральних органів влади і міністерств в усіх сферах та галузях: від освіти, охорони здоров'я, до архітектурно-будівельного контролю та земельних відносин. Всі процедури і норми, які за Конституцією належать до повноважень місцевого самоврядування, а які – до повноважень уряду, президента і парламенту чітко виписані, а проголосовані у першому читанні зміни до Конституції дають можливість гарантувати повсюдність місцевого самоврядування. Отже, у області повинні залишитися тільки ті повноваження, які стосуються співпраці між об'єднаними територіальними громадами. У районі повинні залишитися тільки ті повноваження, які стосуються спільної діяльності громад, як наприклад, утримання комунальних об'єктів.

На сьогодні Європейський Союз ухвалив рішення про виділення 90 млн. євро на підтримку об'єднаних громад. Окрім цього, ЄС надасть Україні 55 млн. євро по Програмі підтримки регіональної політики України. Європейські партнери надаватимуть допомогу у підготовці інвестиційних проектів для місцевого самоврядування для залучення коштів на проекти розвитку. Кошти можуть надійти в Україну з 1 січня 2016 року. Зараз іде обговорення, на що конкретно потрібно витратити гроші – експертна допомога, центри адміністративних послуг, інфраструктура об'єднаних територіальних громад [8]. Ключовими сигналами від європейських партнерів у готовності підтримати Україну є пропозиція українським містам від німецького уряду долучитися до Лейпцігської хартії. В Європі є міста, які мають фонд, що наповнюється за рахунок власного бюджету. Такі міста готові

надавати допомогу іншим містам у формуванні політики сталого розвитку, міської інфраструктури, стратегії містобудівних проектів. Впродовж 10 років Україна висловлювала бажання приєднатись до Лейпцігської хартії. Ні відмови, ні погодження досі не надходили. Тепер німецький уряд сам вийшов з ініціативою і запропонував українським містам приєднатись до цієї хартії.

За який термін повинен завершитися процес об'єднання громад? Зрозуміло, що неможливо нікого змусити щось робити насильно, крім того прямо в назві закону «Про добровільне об'єднання територіальних громад» записане слово «добровільне». [3] Люди повинні чітко розуміти, які переваги і перспективи відкриває реформа. Це – тільки інструмент, мета ж самої реформи – регіональний розвиток.

Сьогодні об'єдналися перші громади. Вважається, що всього буде від 1200 до 1500 об'єднаних територіальних громад по Україні. Після місцевих виборів, можуть з'явитися амбітні лідери, здатні взяти на себе відповідальність за розвиток свого регіону.

Україна долає шлях реформи прискореними темпами (Польщі знадобилося для цього вісім років, Франції – 15-20 років). Зараз потрібно показати, що саме змінюється в житті об'єднаних громад, що відбувається з бюджетними відносинами, розвитком територій, соціальної та транспортної інфраструктури, наближенням адміністративних послуг до людей. Правильним було би, щоб в державному бюджеті з'явився окремий рядок про надання коштів на підтримку інфраструктури та надання адміністративних послуг об'єднаним громадам. Така державна підтримка стимулюватиме тих, хто поки що в роздумах.

Таким чином, є простий принцип: коли люди проходять цей шлях самостійно, через усвідомлення, всі процеси відбуваються дуже швидко. Задача полягає в тому, щоб знайти аргументи, показати переваги та переконати, щоб об'єднання відбулося добровільно.

Згідно з моніторингом, який проводить Національна рада реформ, виконання завдань реформи децентралізації влади, запланованих на 2015 рік, становило 84%. Такого результату вдалося досягти завдяки наявності повного консенсусу перших осіб держави стосовно необхідності реформи децентралізації. Проте, ухвалені закони та підзаконні акти не гарантують ефективного виконання, і цю споконвічну українську традицію необхідно докорінно змінювати. Подальше просування реформи багато в чому залежить від злагодженої роботи чиновників усіх рівнів, а не лише президента, парламенту та уряду України.

Шлях, який пройшла Україна протягом 2015 року в напрямку реформи місцевого самоврядування та територіальної організації влади, і швидкість, з якою Україна долає цей шлях, в десятки разів випереджає темпи впровадження таких реформ, що відбувалися в країнах Європи. Так, деяким країнам Балтії знадобилося 20 років, щоб створити 20 об'єднаних громад.

У 2015 році в Україні вдалося ухвалити законопроекти, які створили всі правові умови для добровільного об'єднання територіальних громад і дозволили створити перші спроможні об'єднані громади. Прийняті закони в частині фінансової децентралізації дозволили місцевим бюджетам вже у 2015 році додатково отримати 29 млрд. грн. [9], а це – нові дороги, дитячі садочки, відремонтовані школи та лікарні.

Населення чекає від реформи підвищення ефективності місцевого самоуправління та розуміє децентралізацію головним чином як передавання частини повноважень від центральних органів влади до органів місцевого самоврядування. Такі результати опитування в межах проекту «Моніторинг сприйняття прогресу реформ», який здійснює компанія «TNS Україна» на замовлення Національної ради реформ. Понад 40% опитуваних вказали, що децентралізація передбачає передавання частини бюджету від центральних органів влади до органів місцевого самоврядування. Більш ніж третина опитаних визначила децентралізацію як збільшення повноважень і бюджету обласної влади, а 29% знають про те, що мова йде про формування об'єднаних територіальних громад.

Процес об'єднання ініційовано у 6300 громадах, а це – більше половини усіх громад в Україні. На кінець 2015 року добровільно об'єдналися 794 сільські, селищні, міські ради, створивши 159 спроможних об'єднаних. У них відбулися перші вибори депутатів сільських, селищних, міських рад та сільських, селищних, міських голів, з яких 21 міська, 45 селищних та 93 сільських. Ще 40 новоутворених громад, до яких увійшло близько 170 громад, наполягають на проведенні у них перших виборів. [8]

Державним бюджетом на 2016 рік передбачено, що громади, які об'єдналися, вже з 1 січня отримують прямі бюджетні розрахунки. Тепер вони напряму отримуватимуть медичні й освітні субвенції та базові дотації. Але далеко не всі депутати місцевих рад готові до нової реальності. Так, робота з доопрацювання в регіонах перспективних планів формування територій громад областей сьогодні дещо призупинилася. Однак її слід активізувати, бо процес створення спроможних громад продовжується і вимагає чіткого

бачення перспектив розвитку територій. Так, у більшості областей голови облдержадміністрацій вже призначили заступників і визначили структурні підрозділи, які опікуватимуться питаннями розвитку місцевого самоврядування, децентралізацією в області. При цьому, першочергово спеціалісти мають звернути увагу на стан реалізації затверджених Урядом перспективних планів формування територій громад областей.

За даними Міністерства регіонального розвитку, затверджені урядом перспективні плани областей в цілому охоплюють близько 65% території країни. Найгірша ситуація у Закарпатській області – там перспективний план загалом не схвалено. При цьому там є громади, які добровільно об'єдналися і потребуватимуть бюджету для розвитку, а без плану вони його не отримують. Найбільш якісні перспективні плани – Сумської, Миколаївської, Дніпропетровської областей, які, затверджені Урядом, охоплюють більше 80% території зазначених областей. У Донецькій області також формуються самодостатні громади. Так, у Мар'їнському районі, відповідно до перспективного плану, будуть створені три об'єднані громади – Мар'їнська, Курахівська і Вугледарська [8].

Сьогодні кошти державної субвенції виділяються виключно на фінансування сільських територій в об'єднаних територіальних громадах. І велика частина тих коштів, які виділяються з обласного бюджету на об'єднані громади також направляються на розвиток інфраструктури сільської місцевості. І це, звичайно ж, переваги децентралізації.

Отже, реформа місцевого самоврядування дає шанс на розвиток сільських територій: коли громада об'єднується, вона набуває ті ж повноваження, що й місто обласного значення. При цьому у сільських громад повинна бути перспектива розвитку, і не тільки фінансова, а й з точки зору демографії її населення.

Сьогодні навколо принципу добровільності, закладеного в основу створення об'єднаних громад, існує багато спекуляцій. Безумовно, нікого не можуть об'єднати силою, мова йде про добровільне об'єднання громад. Але якщо, припустимо, два села захотіли об'єднатися або районної влади хочеться об'єднати всіх в одну громаду – такого не повинно бути, тому що є методика формування самодостатніх територіальних громад, затверджена відповідною Постановою КМУ, є також закон про органи місцевого самоврядування. І тільки з урахуванням законодавчої бази та нормативно-правових актів формується об'єднана територіальна громада. А після прийняття закону про адміністративно-

територіальний устрій, в Україні зникне поняття міста обласного значення. Все громади матимуть однакові статус, обсяг повноважень та рівні права.

Таким чином, після закінчення реформи місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні буде сформовано близько 1,5 тисяч об'єднаних територіальних громад, а на території України з'явиться приблизно 150 районів з абсолютно іншим рівнем повноважень. Нові райони – це укрупнені адміністративні одиниці, на території яких будуть діяти префекти.

При цьому, основними проблемами, які можуть перешкодити ефективному запровадженню принципів децентралізації, є наступні:

- корупція на місцях;
- узурпація влади місцевими впливовими «князьками»;
- некомпетентність місцевої влади у виконанні покладених обов'язків;
- опір передачі фінансування місцевим громадам з боку центральних органів влади;
- небажання центральних органів влади передавати повноваження та «деструктивні дії політиків-популістів».

Успіх реформи у 2015 році – це успіх усіх небайдужих українців, які прагнуть змін і стали першими позитивними прикладами – пілотами децентралізації. Це робота Міністерства регіонального розвитку України, що є відповідальним за впровадження реформи в країні, інших міністерств і відомств, депутатів, представників громадських організацій, донорів, експертів і співробітників регіональних офісів реформ. Вони щодня роз'яснюють жителям суть децентралізації і перспективи об'єднання. Усі ці люди об'єдналися у велику команду, яка веде Україну складним, але важливим шляхом до європейського майбутнього. До нової країни, в якій кожна людина відчує зміни на краще. Результатом роботи цієї команди, попри всі перепони політиків-популістів, є те, що люди не просто почули про децентралізацію, а повірили в реформу, вони побачили в ній перспективу позитивних змін.

Результати соціологічних опитувань свідчать про позитивне ставлення населення до децентралізації. На запитання "Як ви ставитеся до впровадження реформи децентралізації" понад 50% респондентів висловили повну підтримку і лише трохи більше 10% відповіли категорично негативно. Такі результати дають надію, що люди чекають на результати об'єднання вже 172 пілотних громад і прийматимуть рішення залежно від досвіду перших.

Реформи потребують постановки амбітних цілей, які реально досягти в окремий проміжок часу та скоординовано рухатися в єдиному напрямку, підсилюючи один одного без саботажу і популізму.

Лише 12% громадян України розуміють суть реформи децентралізації – такими є дані дослідження, проведеного на замовлення американського «Міжнародного республіканського інституту».

Від жорстко вибудованої централізованої системи до передачі влади органам місцевого самоврядування, від перерозподілу бюджетних надходжень у Києві до фінансової свободи місцевим громадам – це пропозиції центральної влади під назвою «децентралізація».

Реальне, відповідно до потреб та інтересів, об'єднання громад сформує спроможні і самодостатні територіальні одиниці, тобто громади. Саме ці громади зможуть чітко визначати свої потреби, визначати пріоритети і їх досягати. Об'єднані громади будуть мати такі ж повноваження, як і міста обласного значення, і зможуть перейти на прямі міжбюджетні відносини з державним бюджетом України. Так, єдиний податок і податок на прибуток підприємств повністю залишатиметься у розпорядженні громади; місцеві ради отримують право на власний земельний податок і самі ж встановлюватимуть його ставки. Водночас, закріплені раніше, місцеві податки і збори теж залишаються у бюджетах місцевого самоврядування. До юрисдикції кожної ради переходять всі землі даної громади, у тому числі і ті, що розташовані за межами населеного пункту. Влада обіцяє передати місцевим громадам максимум повноважень, залишати у їхньому розпорядженні максимум фінансових надходжень (податків), при цьому сама громада визначатиме, куди або для чого використовувати ці кошти. Згідно із законодавством, громади будуть залишати собі понад 60 відсотків податку на доходи фізичних осіб і 5% акцизного збору, які нині перераховують у районні, обласні і державний бюджети.

Закони про місцеве самоврядування, адміністративно-територіальний устрій і префекта – те, що ще належить написати і ухвалити. Зміни до Податкового і Бюджетного кодексів, закони про об'єднання громад, про співробітництво громад і зміни до Конституції (у першому читанні) – нормативна база, яка вже розроблена. Експерт швейцарсько-українського проекту DESPRO з підтримки децентралізації в Україні Марина Бриль каже, що для одного року (2015 р.) – це хороший темп.

Так, 22 регіони України вже підготували та подали до Міністерства регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства перелік проектів та програм, які плануються реалізації за кошти ДФРР у 2016 році. Але через низьку якість підготовки цих проектів, значну їх кількість повернуто на доопрацювання. Херсонська та Черкаська облдержадміністрації взагалі ще не подали жодного проекту. [9] Міністерство вже підготував проект Урядового рішення про затвердження переліку проектів, що фінансуватимуться за кошти ДФРР у 2016 році з обсягом фінансування близько 1 млрд. 10 млн. гривень в 11 регіонах. Але регіони у цьому питанні мали б бути активнішими, дії місцевої влади більш відповідальними, бо мова йде про реалізацію проектів, які мають поліпшити умови життя людей в регіонах. Отже у пріоритеті мають бути розвиткові проекти. Але приблизно 30% поданих на розгляд Міжвідомчої комісії інвестиційних програм і проектів, які претендують на кошти ДФРР, не відповідають визначеним Урядом умовам та критеріям відбору. [10]

Для України важливо аналізувати практику європейських країн, використовувати накопичений в Європейському Союзі позитивний досвід. Звісна річ, в Україні не вдасться реалізувати концепцію реформування місцевого самоврядування Франції чи Німеччини, однак потрібне реалізувати свою українську стратегію.

Досвід і допомога міжнародних партнерів в частині децентралізації допомагає Україні не лише розвивати свої території, створювати спроможне самоврядування, але й сприяє інтеграції країни в європейський простір. Особливо корисним для українських реформ є досвід Польщі, де подібні зміни теж доводилося проводити в непростих умовах переходу від радянської до європейської системи управління.

Україна багато досягла у процесах децентралізації. Це складна робота, успіх якої значною мірою залежить від новостворених громад. Необхідно дбати про професіоналізацію менеджерів місцевого рівня. Потрібна розумна концепція для фінансового управління і бюджетування територій. При цьому важливий чинник реформи децентралізації – наявність у громадах стратегічного бачення розвитку своїх територій і підтримка цих планів місцевим населенням. Це вкрай важливо для залучення інвестицій у регіони.

Отже, реформа децентралізації сьогодні демонструє безперечні позитивні результати. За останній час Україною досягнуто певних успіхів у питаннях реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади. Так, у 2015 році доходи місцевих

бюджетів зросли на 42% і склали 29,6 мільярдів гривень. За січень – березень 2016 року приріст надходжень до загального фонду проти аналогічного періоду 2015 року склав 46% або 9,5 млрд. гривень. [9] Це стало можливим завдяки впровадженню податкової та бюджетної децентралізації в Україні. Також значні результати є і у створенні спроможного базового рівня самоврядування: менше ніж за рік в країні утворено 172 добровільно об'єднаних територіальних громад, до складу яких увійшло 847 місцевих рад. [8] Ці та інші успіхи не були б настільки швидкими і виразними без експертної, консультативної, донорської допомоги і політичної підтримки партнерів в рамках міжнародних проектів та програм. Попереду ще багато завдань, наступні не менш складні етапи реформи, включаючи зміни до Конституції у частині децентралізації. Зараз потрібні значні ресурси, експертна підтримка для створення в областях агенцій регіонального розвитку, які б допомагали у розробці якісних інфраструктурних проектів, стратегій розвитку територій. У цих Україна найбільше розраховує на допомогу наших міжнародних партнерів.

В умовах проведення реформи місцевого самоврядування, децентралізації, коли йде процес об'єднання громад, відбувається передача їм значних повноважень, ресурсів і відповідальності, – виникла гостра необхідність переглянути систему територіальної організації влади на рівні районів, яка сьогодні стає неефективною. З цією метою фахівці експертної групи, що діє при Міністерстві регіонального розвитку, запропонували бачення щодо майбутньої оптимізації системи територіальної організації влади на районному рівні.

Зокрема, концепцією, яку пропонує голова правління Центру політико-правових реформ Ігор Коліушко, передбачається створення адміністративних округів, які утворюються на базі декількох існуючих районів. «Ми не можемо зараз в усіх районах – і в дрібних, де мешкає 7 тисяч населення, і в великих, де є 180 тисяч жителів, – мати однакову структуру органів виконавчої влади. Це нерентабельне і неефективно», – вважає експерт. Отже, на його думку, основним критерієм створення майбутніх адміністративних округів повинна стати чисельність населення, яка має бути не меншою за 150 тисяч жителів. Центрами таких округів стануть, відповідно до концепції, найбільші міста області. Такий підхід, на думку експерта, дозволить створити 130 ефективних адміністративних округів замість 490 існуючих нині районів.

За основу поки що взято райони, але в подальшому цей поділ треба буде робити по перспективним планам формування громад областей. Саме громади мають стати основою для організації територій і для встановлення меж майбутніх адміністративних округів.

Натомість директор Інституту розвитку територій Юрій Ганущак вважає, що більш обґрунтовано створювати нові адміністративні округи на базі госпітальних округів, методика формування яких найближчим часом має запропонувати Міністерство охорони здоров'я України. «При створенні адміністративних округів не зовсім правильно орієнтуватися лише на чисельність населення. Треба враховувати також зону обслуговування. Державні адміністрації розташовувати можна де завгодно, а от центри госпітальних округів мають бути лише там, де вже є медична інфраструктура і сформовані потоки пацієнтів. І вже на ці логічне створені госпітальні округи потрібно накладати адміністративні. Навпаки не вийде», – вважає експерт. За його підрахунками, госпітальних округів має бути не більше 100.

Таким чином, обидві думки важливі і будуть враховані в подальшому процесі законодавчого регулювання зазначеного питання. Найближчим часом буде поданий на погодження до центральних органів виконавчої влади законопроект «Про засади адміністративно-територіального устрою України». Питання оптимізації субрегіонального рівня, утворення нової територіальної основи для розміщення органів виконавчої влади можна було б вирішити в рамках Програми реформування адміністративно-територіального устрою, яку буде підготовлено в розвиток положень зазначеного законопроекту, беручи до уваги запропоновані експертами концепції.

У цілому план дій Уряду України на 2016 рік передбачає схвалення концепції оптимізації системи територіальної організації влади та утворення нової територіальної основи для розміщення органів виконавчої влади та інших державних органів. Розробити цю концепцію доручено Міністерству регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства разом з іншими центральними органами виконавчої влади та облдержадміністраціями. Починати процес формування нових громад пропонується з укрупнення, наприклад, об'єднання кількох сіл, що вже має місце в Україні. І у новому проекті Конституції України мова йде про об'єднані громади. Тисячі громад вже мають бажання об'єднатись, сотні вже об'єднуються, громади отримали

мільйони, а то і мільярди додаткових ресурсів, які хтось витрачає на дороги, хтось на освіту, а хтось на охорону здоров'я.

За даними соціологічних досліджень, сподівання українців від реформи місцевого самоврядування лежать у практичній площині. Так, більшість українців вважають, що влада має виконати свої обіцянки і передати місцевим громадам максимум повноважень, залишати у їхньому розпорядженні максимум фінансових надходжень. Отже, Україні потрібна не децентралізація, а створення місцевого самоврядування. Треба, щоб люди дійсно самоврядувались, забрали 80 відсотків влади собі, а 20 відсотків залишили центру.

Соціологи дізналися, як ставляться до децентралізації влади прості українці. Опитування показало, що більшість населення України (59%) вважають за потрібне реформу місцевого самоврядування і децентралізації. 42% українців чекають поліпшення ситуації в Україні після проведення даної реформи. Більше половини населення України, а саме 53%, вважають, що вносити зміни до Конституції потрібно. Вони підтримують основні новації, передбачені цими змінами. Крім того, 43% опитаних вважають, що реформа децентралізації допоможе вирішити військовий конфлікт на сході країни. Отже, народ України чітко показав свій вибір на користь європейського демократичного шляху розвитку і децентралізації влади. Тому завдання влади – забезпечити право громадян на самоврядування та на демократію участі в цьому процесі.

Якщо ж оцінювати процес децентралізації, то завжди є два варіанти. Перший, коли не змінюють Конституції України, а значить, нічого не відбувається (цей варіант для тих, хто ні в що не вірить). Другий варіант – це реалії впровадження реформи місцевого самоврядування.

Реформа місцевого самоврядування в Україні включає в себе: систему стратегічного планування, фінансову децентралізацію, моніторинг оцінки (конкурентоспроможність регіонів, їх соціально-економічна інтеграція та ефективність управління) і інституційне забезпечення регіонального розвитку.

Реформа децентралізації проходить досить швидко. У порівнянні з іншими країнами, де відбувалася децентралізація – наприклад: Данія, Швеція, Норвегія, Латвія (процес тривав десять років), Україна за півроку отримала більші результати. При цьому для покращення цих результатів потрібно, щоб існував єдиний центр реформ (не Національна рада реформ, а урядовий рівень,

тому що в усіх країнах реформи здійснює уряд). За таких обставин реформа децентралізації відбувається ініціативним методом завдяки людям, які знаходяться або в місцевому самоврядуванні, або в громадському середовищі, які стимулюють процес і він набуває незворотного характеру.

Сьогодні в Україні вже є 172 об'єднаних громад, це приблизно співставимо з кількістю міст обласного значення. А через півроку виконання бюджету можна побачити, що основна частина цих громад буде мати хороші показники, адже вони сформуєть свої виконавчі органи і почнуть нормально управляти освітою, медициною, комунальною сферою і в той же час частина районів, з яких вийшли громади, фактично залишаться без ресурсів і це буде показником того, що нинішній районний устрій своє віджив. До того ж малі, але «горді» громади, які казали, що ні з ким не хочуть об'єднуватися, мовляв «ми спроможні», насправді побачать протилежне – вони не спроможні. Тому другий етап добровільного об'єднання територіальних громад не за горами і почнеться він після першого півріччя 2016 року.

В Україні одночасно відбувається реформа місцевого самоврядування, територіального устрою та державної регіональної політики. Якщо подивитися, що було зроблено за останніх два роки, то була повністю сформована нормативна база, яка дає змогу співробітничати територіальним громадам, об'єднуватися громадам, розподіляти ресурси для громад і найголовніше було проведено бюджетну децентралізацію, а саме ухвалено Концепцію реформи; Закон «Про співробітництво територіальних громад», Закон «Про добровільне об'єднання громад», Закон «Про засади державної регіональної політики», внесені зміни до низки законів в сфері містобудування. Це означає, що сьогодні бюджетна система є стимулююча. Так, громади, які залишають у себе значно більше ресурсів, можуть реінвестувати дані ресурси. У той же час громади, які не сприяли залученню бізнесу на своїй території, не будуть мати можливості підтягнутися до середньо українського рівня. Крім цього, вирівнювання по доходах, яке сьогодні відбувається, дає змогу громаді фактично приймати ті рішення, за які вона сама нести відповідальність перед виборцями. Все достатньо просто: громада сформувала ресурси в себе, отже має кошти; а якщо не займається бізнесом, значить, не має коштів. Так люди можуть подивитися, наскільки ефективно вони обрали для себе управління громадою.

В наслідок бюджетної децентралізації доходи місцевих бюджетів зросли від 20 до 40-50%. [9] Змінилися бюджетна і податкова системи,

які почали вирівнювати можливості регіонів України. Ось, наприклад, податок на нерухоме майно для юридичних осіб свідчить, що маленькі області, в яких незначний економічний потенціал, на душу населення мають податок не набагато менший, а часом і більший, ніж в промислових областях. Якщо подивитися на надходження акцизного податку на одну особу, то теж видно, що менш індустріалізовані області, мають хороші показники надходжень. Особливо це стосується тих областей, які є прикордонними або розвивають внутрішній туризм. Дехто оцінює всі зміни, як просто передачу повноважень, але насправді вони є важливими з точки зору розвитку, бо децентралізація – це не просто передача повноважень, це створення умов для розвитку регіонів. А передача повноважень – це лише один із інструментів.

Але багато хто не зацікавлений у побудові децентралізованої української держави, бо це буде держава, яка ефективно розвиватиметься, і в ній не працюватимуть ручні режими. Згадаємо ситуацію до 2015 року, коли кошти виділялися на регіони в залежності від їхньої лояльності до центрального уряду. Починаючи з 2015 року все розподіляється в автоматичному режимі, тобто втрачений ресурс впливу на регіон і ресурс, за який отримуєш компенсацію. З іншого боку наш нинішній сусід – РФ – держава, яка супер централізована, хоча і федеративна, розуміє, що поява на своїх кордонах у «братньому народі» нормальних громад, які самі обирають владу, які мають на це ресурси і починають динамічне розвиватися, також додаткова загроза внутрішньої дестабілізації. Тому маємо два чинники – внутрішній і зовнішній, які заважають децентралізації. В результаті придумуються різноманітні причини, чому неможна її робити. Причина зовнішня озвучується так: децентралізація в Україні повинна бути федералізацією і елементом федералізації є особливий статус Донбасу. Це викликає страшний спротив у суспільства України. А ті українські політики, які розуміють, що ніякого особливого статусу не буде, адже територія поза українською юрисдикцією, підтримують цю ідею, щоб залишити централізований розподіл ресурсів і централізовані впливи. Отже, бачимо поєднання різних інтересів, але мета одна.

Реформа місцевого самоврядування має універсальний характер, вона передбачає встановлення певних правил організації публічної влади на всій території України. Нещодавно була нарада щодо Закону «Про адміністративно-територіальний устрій», там розглядали статтю про спеціальні адміністративно-територіальні одиниці чи про території з особливим характером управління.

Передбачається можливість існування таких одиниць з особливим характером управління. Це території, які постраждали в наслідок техногенних катастроф, наприклад, Чорнобильська зона, і воєнних дій чи окупації – Донбас і Крим. Особливий характер управління на цих територіях діятиме як перехідний період, щоб привести їх до загальноукраїнського розуміння як має працювати влада, бо на цих територіях має бути більш потужний державний нагляд, впливи, щоб не допустити повторної дестабілізації. Тобто на цих територіях буде здійснюватися централізоване управління державою, а не місцевим самоврядуванням.

Скільки на бюджетній децентралізації об'єднанні громади так би мовити «можуть заробити грошей»? Тут важливо зазначити, в державному бюджеті України 2016 року є цільова субвенція на підтримку інфраструктури об'єднаних громад – один мільярд гривень. Дана субвенція буде розподілена пропорційно чисельності населення і території. Це реальні гроші, на які ніхто не розраховував ніколи, і які прийшли уже зараз і які можна інвестувати у місцеву інфраструктуру. Така підтримка передбачається в Україні протягом п'яти років.

Сьогодні прийнято весь пакет законів щодо децентралізації, який був потрібен перед внесенням змін до Конституції України. Залишилося ухвалити відповідні зміни до Конституції, які вже проголосовані в першому читанні. З 11519 громад в Україні більше половини, а точніше – 6300, вже ініціювали об'єднання. І сьогодні головне – забезпечити, щоб після об'єднання вони ефективно функціонували і виконували свої функції. У Державному бюджеті на 2016 рік заплановано 5,7 млрд. грн., частина з яких піде на підтримку об'єднаних територіальних громад, частина – на продовження заходів з енергоефективності, решта – на регіональний розвиток. [8]

Таким чином, децентралізація – це ключова реформа, яка перезавантажує взаємини центральної влади та місцевого самоврядування, громадянина і влади.

Нова модель регіональної політики (механізму державного управління регіональним розвитком) передбачає оптимальне поєднання самостійності регіонів, насамперед у сфері вирішення повсякденних питань місцевого розвитку та координуючої і стимулюючої ролі центру як представника інтересів суспільства та країни в цілому. Синергія цих двох складових формує основу успішного реформування системи державного управління регіональним розвитком – запоруки конкурентоспроможності регіонів України (див. табл. 2.2.1).

Таблиця 2.2.1

Зміна парадигми регіональної політики в Україні*

	Традиційна регіональна політика	Нова регіональна політика
Мета	Балансування економічного розвитку через компенсацію розривів розвитку між регіонами	Виявлення і реалізація прихованого та недооціненого потенціалу розвитку регіону
Стратегія	Секторальний підхід	Інтегровані проекти розвитку
Інструменти	Субсидії і державна допомога	«М'яка» і «тверда» інфраструктура
Суб'єкти	Уряд України	Різні рівні врядування
Механізм	Перерозподіл ресурсів від більш розвинутих до менш розвинутих регіонів	Розбудова конкурентного регіону шляхом залучення усіх регіональних суб'єктів розвитку та використання ключових активів регіону

*джерело: складено автором

Отже, кожна держава прагне реалізовувати свою регіональну політику таким чином, щоби використати міжрегіональні відмінності як можливості розвитку, і не допустити їх перетворення на проблеми національної єдності та безпеки країни.

Реформа децентралізації є пріоритетною в Україні, однак подальше об'єднання громад можливе лише за умови добровільної ініціативи населення. Чим більше спротиву та недобросовісного піару ми матимемо від місцевих очільників та політиків-популістів, тим складнішим буде процес об'єднання. Але сьогодні усі учасники реформи місцевого самоврядування стали досвідченішими, процес створення спроможних громад вже не настільки заполітизований і йде досить активно. Крім того, зараз формується запит на нову форму добровільного приєднання до вже створених нових учасників – сусідніх територіальних одиниць.

Згідно з темпами, якими рухається зараз Україна, за два роки повинен бути завершений весь процес об'єднання, крім цього, так це зафіксовано і в прикінцевих положеннях Конституції [5]. Отже, 2017 рік – це завершення процесу об'єднання територіальних громад, і виборів, які можуть бути проведені.

2.3. Міжрегіональне партнерство для сталого розвитку (Ю. С. Кулик)

Однією з сімнадцяти Цілей Сталого розвитку, прийнятих у вересні 2015 року в рамках 70-ї сесії Генеральної Асамблеї ООН у Нью-Йорку, яка сприяє розвитку міжрегіонального партнерства та інтеграції на глобальному рівні, є зміцнення засобів здійснення і активізації роботи в рамках Глобального партнерства в інтересах сталого розвитку. Основними завданнями, виконання яких передбачено для досягнення цієї цілі, є [18]:

1. Посилити мобілізацію ресурсів із внутрішніх джерел, у тому числі завдяки міжнародній підтримці країн, що розвиваються, для підвищення національної спроможності щодо збирання податків та інших доходів.

2. Забезпечити, щоб розвинені країни повністю виконали свої зобов'язання з надання офіційної допомоги з метою розвитку (ОДР), в тому числі узяте багатьма розвиненими країнами зобов'язання досягти цільового показника виділення коштів по лінії ОДР країнам, що розвиваються, на рівні 0,7 відсотка свого валового національного доходу (ВНД) і виділення ОДР найменш розвиненим країнам на рівні 0,15–0,20 відсотка свого ВНД; державам, що надають ОДР, пропонується розглянути питання про те, щоб поставити перед собою мету виділяти не менше 0,2 відсотка свого ВНД по лінії ОДР для найменш розвинених країн.

3. Мобілізувати додаткові фінансові ресурси з найрізноманітніших джерел для країн, що розвиваються.

4. Надавати країнам, що розвиваються, допомогу з метою забезпечення довгострокової прийнятності рівня їх заборгованості завдяки проведенню скоординованої політики, спрямованої на заохочення, залежно від обставин, фінансування за рахунок позикових коштів, полегшення боргового тягара та реструктуризації заборгованості, а також вирішити проблему зовнішньої заборгованості бідних країн з великою заборгованістю, щоб полегшити їх борговий тягар.

5. Прийняти і застосовувати режими заохочення інвестицій в інтересах найменш розвинених країн.

6. Розширювати співпрацю по лінії Північ-Південь і Південь-Південь, а також тристороннє регіональне і міжнародне співробітництво в галузях науки, техніки й інновацій та доступ до відповідних досягнень; активізувати обмін знаннями на взаємно узгоджених умовах, у тому числі завдяки поліпшенню координації

між існуючими механізмами, зокрема на рівні Організації Об'єднаних Націй, а також за допомогою глобального механізму сприяння передачі технологій.

7. Сприяти розробці, передачі, поширенню та освоєнню екологічно безпечних технологій, щоб їх отримували країни, що розвиваються, на взаємно узгоджених сприятливих умовах, у тому числі на пільгових і преференційних умовах.

8. Забезпечити до 2017 року повномасштабне функціонування банку технологій і механізму розвитку науки, технологій та інновацій в інтересах найменш розвинених країн і розширити використання високоефективних технологій, зокрема інформаційно-комунікаційних технологій.

9. Посилити міжнародну підтримку ефективного і цілеспрямованого нарощування потенціалу країн для сприяння реалізації національних планів досягнення всіх цілей у сфері сталого розвитку, у тому числі завдяки співпраці по лінії Північ-Південь і Південь-Південь та тристороннього співробітництва.

10. Заохочувати універсальну, засновану на правилах, відкрити, недискримінаційну і справедливу багатосторонню торговельну систему в рамках Світової організації торгівлі, у тому числі завдяки завершенню переговорів у рамках Дохійського порядку денного у сфері розвитку.

11. Значно збільшити експорт країн, що розвиваються, зокрема в цілях подвоєння частки найменш розвинених країн у світовому експорті до 2020 року.

12. Забезпечити своєчасне надання всім найменш розвиненим країнам на довгостроковій основі безмитного і безквотного доступу на ринки відповідно до рішень Світової організації торгівлі, в тому числі шляхом забезпечення того, щоб преференційні правила походження, які застосовуються щодо товарів, імпортованих із найменш розвинених країн, були прозорими та простими і сприяли полегшенню доступу на ринки.

Важливою соціально-економічною передумовою забезпечення сталого розвитку виступають транскордонне співробітництво та міжрегіональна інтеграція, пріоритетними завданнями чого є створення та зміцнення єдиного соціально-економічного простору; забезпечення правових та організаційних основ державності; відносне вирівнювання умов соціально-економічного розвитку регіонів; пріоритетний розвиток регіонів, що мають особливе стратегічне значення для держави; максимальне використання ресурсних особливостей регіонів; забезпечення екологічної безпеки і

т. д. Питання прикордонної співпраці набули особливого значення у зв'язку з розширенням ЄС і є важливим чинником процесу інтеграції України до ЄС. Європейський вектор, як стратегічний пріоритет нашої країни, пов'язаний з вирішенням широкого спектру розрізнених проблем розвитку. Що в свою чергу свідчить про недостатню дослідженість питань міжрегіональної співпраці в умовах євроінтеграційних процесів.

Для пришвидшення вступу нашої держави до європростору, ЄС та Україна ухвалили спільний План дій в рамках Європейської політики сусідства, щоб не допустити появи нових розподільчих ліній в Європі. Згідно з ним, Україна та ЄС погодилися інтенсифікувати політичні, економічні та культурні відносини, включаючи транскордонне співробітництво та спільну відповідальність у запобіганні та врегулюванні конфліктів. Його імплементація допоможе реалізації положень Угоди про партнерство та співробітництво як діючої основи співробітництва України та ЄС та сприятиме і підтримуватиме мету України щодо подальшої інтеграції до європейських економічних та соціальних структур. Імплементація Плану дій повинна наблизити українське законодавство, норми та стандарти до законодавства ЄС. Він також закладе міцну основу для подальшої економічної інтеграції, включаючи через спільні зусилля у напрямку Зони вільної торгівлі ЄС – Україна, на основі ухвалення та реалізації економічних та торговельних норм та правил, які сприятимуть посиленню торгівлі, інвестування та зростання [3].

План дій сприяє розробці та реалізації стратегій та заходів, спрямованих на забезпечення економічного зростання та соціального зближення, зростання життєвого рівня та захисту навколишнього середовища, забезпечуючи тим самим досягнення довгострокової цілі сталого розвитку. Сприяти сталому розвитку планується через застосування наступних кроків:

1) вжити подальших заходів у напрямку завершення створення адміністративних структур і процедур для забезпечення стратегічного планування сталого розвитку та узгодженості дій між відповідними задіяними сторонами;

2) завершити розробку та прийняти державну стратегію сталого розвитку та здійснити заходи для забезпечення її імплементації;

3) вжити подальших заходів щодо включення питань захисту навколишнього середовища до політики у інших сферах, зокрема у галузі промисловості, енергетики, транспорту, регіонального розвитку та сільського господарства;

4) через стратегічне планування на державному та регіональному рівнях в Україні досягти сталого розвитку регіонів, та створити нормативно-правову базу для стимулювання розвитку регіонів, включаючи депресивні території [10].

За дослідженнями вітчизняних вчених, сучасні інтеграційні принципи Європи ґрунтуються на трьох взаємопов'язаних і взаємозумовлених пріоритетах: структурні зміни господарства, соціальна сфера, навколишнє середовище. Тобто відносини між регіонами у європейських країнах відбуваються у контексті проголошеної світовим співтовариством парадигми сталого розвитку.

Міжрегіональне партнерство розширює можливості регіональних органів управління в збільшенні внутрішнього потенціалу регіонів, створює умови для більш ефективного вирішення регіональних проблем в економічній, соціальній і політичній сферах. Взаємодія між регіонами відбувається за різними механізмами та формами. Економічною формою взаємодії є співробітництво регіонів шляхом їхньої участі в діяльності міжрегіональних асоціацій економічної взаємодії, спільна робота при реалізації великих інвестиційних проектів, що торкають інтереси декількох регіонів, у тому числі в рамках державних цільових програм, двостороннє співробітництво шляхом укладання договорів і угод, участь у міжрегіональних виставках.

Співробітництво регіональної системи може виражатися у взаємодії органів управління даної системи з органами управління чи суб'єктами інших регіональних господарюючих систем. Механізми реалізації двосторонніх угод як форми міжрегіональної взаємодії виражаються у створенні середовища для співробітництва окремих товаровиробників, допомоги підприємствам і установам регіонів в участі у виставках і ярмарках, розвитку інфраструктури, створенні торгових домів, представництв, участі в круглих столах, конференціях.

Крім двостороннього співробітництва регіональних органів управління воно може виражатися також у «прихованій» формі шляхом взаємодії великих господарюючих суб'єктів. Важливою формою міжрегіонального співробітництва є взаємодія підприємств і організацій різних регіонів країни. Така взаємодія здійснюється між підприємством (організацією), з одного боку, і центром регіональної системи, тобто органом управління регіоном, з іншого, чи між двома господарюючими суб'єктами різних регіонів [12, с. 136-139].

Міжрегіональне співробітництво і регіональна інтеграція є найважливішими елементами сучасного розвитку соціальної еволюції, що представляють собою синтез взаємодії глобалізації та регіоналізації у загальносвітовому масштабі. Практика міжрегіонального співробітництва дозволяє ефективно використовувати нові можливості політичної кооперації, економічної і міжкультурної взаємодії, а також забезпечувати стабільність і сталий розвиток з урахуванням нових викликів і загроз.

Розвиток міжрегіонального співробітництва повинен здійснюватися за наступними напрямками: розробка єдиних принципів сталого просторового розвитку територій проходження транспортних коридорів, на основі врахування в регіонах різного ступеня розвитку регіональної інфраструктури та нормативно-правової й економічної бази сталого просторового розвитку; розробка єдиних принципів сталого розвитку міст, визначення системи індикаторів сталого розвитку, організація співробітництва між містами; вивчення проблем охорони довкілля в зонах інтенсивного розвитку міжрегіонального співробітництва та розробка для цих зон територіальних комплексних схем природокористування й охорони довкілля; розробка проектів розвитку туризму в регіонах-учасниках міжрегіональної співпраці та організація обміну досвідом та навчання між регіонами.

В сучасному світі ключовими питаннями розвитку є питання економічної самостійності, безпеки і сталого розвитку регіонів. Сталість є однією з найважливіших вимог здійснення зростаючої траєкторії розвитку в будь-якій системі, в тому числі соціально-економічної. В зв'язку з цим найактуальнішою задачею науки стає формування обґрунтованої соціально-економічної моделі розвитку. Сталий розвиток регіонів і ефективна міжрегіональна взаємодія є тією основою, на якій формується сталий розвиток держави, зростають ефективність його розвитку і добробут.

Сталий розвиток може трактуватися як розширене поняття комплексного регіонального розвитку – перехід від міжгалузевої прив'язки окремих виробництв до системного управління всією сукупністю економічних соціально-демографічних та екологічних процесів на певній території, узгодженому вирішенню питань розміщення виробництва і формування населення.

Основними принципами міжрегіонального партнерства для забезпечення сталого розвитку територій та територіальних громад є: поліпшення якості життя та задоволення основних життєвих потреб як існуючого населення, так і майбутніх поколінь; боротьба з

бідністю; раціональне природокористування; збереження екосистем, захист клімату і озонового шару; усунення всіх форм насильства над людиною і природою; глобальне партнерство, реальні можливості поєднання інтересів за конкретними параметрами та характеристиками життєдіяльності людини і суспільства.

На місцевому рівні теорія сталого розвитку передусім реалізується у вигляді концепції та плану дій, що адаптують загальні наукові підходи до потреб територіальної громади. Зокрема, концепція сталого розвитку населеного пункту є цілісною системою принципів, завдань та заходів, реалізація яких має сприяти переходу села, селища або міста на засади збалансованого (сталого) розвитку. Вона є основою для розроблення стратегій, місцевих проектів та програм соціально-економічного розвитку, генеральних планів, логістики громадського транспорту, функціонування системи комунального господарства, націлених на реалізацію місцевої політики. Важливою передумовою ефективності процесу управління, зокрема щодо забезпечення розвитку територій, є дотримання принципу стратегічного мислення, який передбачає формування комплексного мислення з елементами орієнтації на довгострокову перспективу успішної діяльності, чітке визначення мети, врахування сильних та слабких сторін, планування дій з урахуванням ризику тощо [1, с. 52]. А з врахуванням забезпечення сталого місцевого розвитку, мова йде про актуалізацію економічного і соціального потенціалу через розкриття, орієнтацію і узгодження можливостей населення щодо його розвитку. Це стає можливим завдяки стратегічному партнерству, сутність якого полягає у високому ступеню співробітництва і довіри, прозорості відносин, тісній координації у всіх ключових напрямках вирішення визначених проблем розвитку, обов'язковій довготривалості відносин, що містить комплекс гарантій. При цьому наявність довгострокової програми стратегічного економічного співробітництва (партнерства) з основних напрямів стає додатком до базової угоди.

Відтак, основу стратегічного партнерства мають становити не тільки нормативно-правові програмні документи (стратегії розвитку регіонів), а й усвідомлення соціальної відповідальності за сьогоdnішній день і майбутнє нації. Це, в свою чергу, потребує ведення постійного діалогу з місцевими громадами, громадськими лідерами та неурядовими організаціями для більш широкого залучення громадськості до процесів стратегічного планування, що дає можливість аналізу і наступного вдосконалення місцевих програм соціально-економічного розвитку з огляду на участь в усіх їх

етапах (обговорення, ухвалення рішень, планування, реалізація, моніторинг і оцінка).

Разом з тим, механізми залучення представників громади до управління територіальним розвитком можуть набути конкретного змісту лише за умов децентралізації та реформи місцевого самоврядування в площинні повсякденного життя територіальних громад та за умов забезпечення органів місцевого самоврядування необхідними ресурсами (матеріально-технічними, людськими, фінансовими) [15].

Забезпечення сталого розвитку регіонів шляхом запровадження інноваційних підходів, формування нових механізмів державного впливу на розвиток територій, підвищення компетентності управлінців стає одним із найважливіших завдань центральних та місцевих органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування.

Регіони України є суб'єктами сталого розвитку та організаторами переходу до нього. Можна виділити три фактори які ініціюють необхідність постановки завдання переходу регіонів України до сталого розвитку: глибокий розлад механізмів відтворення в країні; посилення міжрегіональної диференціації та інституційний фактор, що потребує розширення і вдосконалення інституційного поля на місцях.

Необхідність переходу до сталого розвитку обумовлюється глибоким розбалансуванням механізмів відтворення. Розглядаються такі напрями відтворювальних процесів, як, відтворення населення та відтворення капітальних ресурсів.

Посилення міжрегіональної диференціації є одним з наступних факторів, який диктує необхідність переходу до сталого розвитку. Міжрегіональна диференціація пов'язана, по-перше, з включенням механізму ринкової конкуренції, що розділив регіони за їх конкурентними перевагами і недоліками. По-друге, з проявом різних можливостей адаптації до ринку регіонів з різною структурою економіки і різним менталітетом населення і влади. По-третє, позначилася фактична нерівність економічних взаємин різних регіонів України з центром.

На сьогодні в Україні єдиною законодавчо закріпленою методикою щодо оцінки диспропорцій регіонального розвитку є Постанова КМУ від 20.05.2009 № 476 «Про запровадження оцінки міжрегіональної та внутрішньорегіональної диференціації соціально-економічного розвитку регіонів» [11], де чітко визначено два методи, за якими має щорічно проводитися така оцінка.

Щодо першого методу, слід зауважити, що значення розбіжності між найбільш благополучними і найбільш проблемним регіонами дає лише узагальнену характеристику рівня диференціації регіонального розвитку, не розкриваючи саме будову сукупності, тобто не показує, як «зосереджені» показники розвитку інших регіонів відносно відповідних показників у регіоні-лідері та у найбільш проблемному регіоні. Щодо другого методу, то у Постанові зазначено, що ступінь міжрегіональної диференціації соціально-економічного розвитку регіонів залежить від значення коефіцієнта варіації – чим більше значення цього коефіцієнту, тим більшим є ступінь диференціації.

Третій фактор, що обумовлює процес сталого розвитку, є інституціональний. Це обумовлюється тим, що уява про «автоматизм» ринку справедлива тільки щодо використання ресурсів. І навпаки, процеси відтворення в умовах ринкової економіки значно ускладнюються. Вони мають місце переважно за межами ринку:

- відтворення трудових ресурсів – у сім'ї та системах освіти, охорони здоров'я і відпочинку;
- відтворення біологічних ресурсів;
- відтворення знань і ділових умінь відбувається в таких некомерційних сферах діяльності, як наука і культура.

Тобто вирішення проблеми відтворення потребує створення своєї власної інституціональної структури, основою якої повинні стати регіони як спеціалізовані відтворювальні системи.

Різні напрямки розвитку господарського комплексу регіону повинні враховувати міжрегіональні міжгалузеві зв'язки всередині країни. Якщо в умовах становлення незалежної України міжрегіональні міжгалузеві зв'язки розглядалися як передумова регіонального розвитку, то в сучасних економічних умовах сталого розвитку необхідна зміна вектора розвитку міжрегіональних міжгалузевих зв'язків з урахуванням соціально-економічних і природно-культурних особливостей регіонів.

Серед важливих зовнішніх факторів, що стримують просування регіонів України до сталого розвитку є:

- не розвинені механізми формування фінансово-економічної бази регіонів, нерациональне використання природних ресурсів;
- глобалізація і, пов'язані з нею тенденції, трансформації суспільного розвитку, спричиняють втрату на національному рівні ефективності засобів координації, контролю та управління.

Основними передумовами сталого розвитку регіону є: сталий розвиток людського капіталу; підвищення якості життя населення; ефективність інвестиційної політики; інноваційна активність у регіоні; рівень міжрегіональної інтеграції; міжнародна співпраця; рівень узгодження інтересів по вертикалі і горизонталі; наявність стратегії розвитку регіону.

Всі ці складові дають можливість підвищення стійкості еколого-економічного потенціалу країни і насамперед природо-відновленого відтворюючого циклу в природокористуванні; зниження ресурсо- та енергомісткості продукції; встановлення позитивного балансу на користь природи та якості життя людини в результаті компенсації негативних наслідків її діяльності. Орієнтирами підвищення стабільності регіонального розвитку є показники рівня життя населення, рівня економічного і соціального розвитку, екологічний добробут.

Важливим документом, що передбачав внутрішнє міжрегіональне співробітництво та міжнародну співпрацю України у напрямку інтеграції до ЄС, була Стратегія економічного та соціального розвитку України (2004 – 2015 роки) «Шляхом Європейської інтеграції». Метою якої у контексті регіонального розвитку було створення умов для динамічного, збалансованого розвитку територій, усунення основних регіональних диспропорцій. Вагомим є положення, яке враховує самостійність регіонів щодо усунення заходів для їхньої реалізації передусім за рахунок власних джерел та залучених інвестицій. Основою політики економічного зростання на регіональному рівні є раціональне використання трудового потенціалу та виробничих ресурсів, максимальне сприяння розвитку малого та середнього бізнесу, забезпечення раціонального використання навколишнього середовища [16, с. 322-323]. Тобто, розвиток регіонів у напрямку європейської інтеграції є впровадженням концептуальних положень сталого розвитку на регіональному рівні в Україні.

Для сучасної міжрегіональної інтеграції України з країнами СНД є характерною політика, спрямована на активізацію зв'язків і згладжування соціальних і економічних диспропорцій між окремими районами країн. Вона заснована на впровадженні достатньо ефективної в Європейському Союзі форми міжрегіонального і прикордонного співробітництва – єврорегіонів.

Успішний досвід формування єврорегіонів обумовлено низкою причин:

– єврорегіони збільшують можливість місцевих органів влади вирішувати проблеми швидко і раціонально, використовуючи свій потенціал, матеріальну і технічну допомогу партнерів;

– єврорегіон являє собою інноваційну структуру в галузі управління регіональним розвитком, більш ефективну, ніж існуюча. Він надає сприятливий ґрунт для створення і розвитку інноваційних структур (інкубатори, технопарки, технополіси);

– єврорегіон, як структура, відмінна від держави, ефективніше залучає інвестиції. Це особливо актуально для України, оскільки залучення інвестицій позначено як пріоритетний напрям зовнішньоекономічної діяльності;

– єврорегіон побічно впливає на економіку прикордонних регіонів через демонстраційні і навчальні ефекти;

– єврорегіони як форма прикордонного співробітництва сприяють не тільки посиленню та поглибленню добросусідських відносин між державами, а й є своєрідним інструментом для інтеграції тієї чи іншої країни до інтеграційних структур [9].

Тобто, досвід участі в єврорегіонах демонструє можливості більш оперативно вирішувати прикордонні проблеми на місцевому рівні, створювати гнучкі господарські структури (акціонерні товариства, консорціуми тощо) з залученням зовнішніх інвестицій для будівництва або розширення прикордонної та транспортної інфраструктури; налагоджувати прикордонну торгівлю, туризм; розширювати співробітництво в культурної, соціальної, природоохоронної та інших областях.

Розглядаючи єврорегіон як форму міжрегіональної інтеграції України з країнами СНД, слід відзначити наявність наступних формувань: єврорегіон «Буг» (Волинська область, Жовківський та Сокальський райони Львівської області (Україна), Люблінське, воєводство (Польща), Брестська область (Білорусь), «Нижній Дунай» (Одеська область (Україна), райони Вулканешти, Кагул, Кантемір (Молдова), повіт Бреїла, Галац, Тульча (Румунія), «Верхній Прут» (Чернівецька та Івано-Франківська області (Україна), Ботошанський та Сучавський повіти (Румунія), Фалештський, Єдинецький, Глоденський, Окницький, Ришканський та Бриченський (Молдова), «Дніпро» (Чернігівська область (Україна), Брянська область (Росія), Гомельська область (Білорусь), «Слобожанщина» (Харківська область (Україна), Белгородська область (Росія), «Ярославна» (Сумська область (Україна), Курська область (Росія), «Донбас» (Луганська область, Донецька область (Україна), Ростовська область

(Росія), «Дністер» (Вінницька область (Україна), Сорокський, Флорештський та Шолданештський райони (Молдова).

Основна діяльність єврорегіонів націлена на вирішення питань у таких напрямках: транспортна інфраструктура, природоохоронні заходи, збереження природних багатств, раціональне управління водними ресурсами, соціально орієнтована діяльність, створення сприятливого бізнес-середовища, підтримка малих та середніх підприємств, збереження культурної спадщини та розвиток туристичної галузі тощо. Практично всі проекти є успішними в процесі реалізації. Проте існують і певні проблеми із реалізацією проектів транскордонних об'єднань [3].

На українсько-білоруському кордоні функціонують два єврорегіони: «Буг» (Волинська область України, Брестська область Білорусі, хелмський, Гарнобжезький і Замодске воєводства Республіки Польща) і «Дніпро» (Чернігівська область України, Гомельська область Білорусі та Брянська область Росії). У 2011 році спостерігається зростання товарообігу між прикордонними областями.

Єврорегіон «Нижній Дунай» створений 14 серпня 1998 року. До складу Єврорегіону входять Одеська область (Україна), повіти Галац, Тульча, Бреїла, (Румунія), райони Кагул і Кантемир (Республіка Молдова). Створення Єврорегіону «Нижній Дунай» мало на меті вирішення наступних завдань: досягнення гармонійного і збалансованого розвитку економіки; рішення проблем в сфері охорони навколишнього середовища; забезпечення відповідного рівня зайнятості та соціального захисту населення; розвиток транспортної інфраструктури; формування єдиного культурного простору в регіоні; попередження і ліквідація наслідків стихійних лих і техногенних катастроф.

Єврорегіон «Верхній Прут» створений 22 вересня 2000 року. До складу Єврорегіону входять Чернівецька область України, Бельцькій і Едінецькій райони Республіки Молдова, Ботошанського та Сучавський повіти Румунії. До основних напрацювань регіону в сфері транскордонного співробітництва слід віднести першу в Україні концепцію цільової Програми транскордонного співробітництва, розроблену Чернівецькою облдержадміністрацією.

Єврорегіон «Дністер» створений 2 лютого 2012 року. До складу Єврорегіону увійшли Вінницька область України, Сорокський, Шолданештський, Дондюшанський, Флорештський, Резінський і Окницький райони Республіки Молдова. Основною метою Єврорегіону є реалізація транскордонних проектів екологічного,

інвестиційного, транспортно-комунікаційного та гуманітарного характеру [8].

Питанням поглиблення міжрегіональної інтеграції між прикордонними регіонами України і країн СНД, що є одним з факторів економічного розвитку, приділяється значна увага. Так, в Стратегії економічного розвитку Співдружності Незалежних Держав на період до 2020 року зазначені наступні основні напрямки взаємодії, спрямовані на регіональний розвиток прикордонних територій:

- поступове формування міждержавного регіонального ринку товарів, послуг, капіталу, робочої сили;
- встановлення прямих економічних зв'язків між регіонами;
- розвиток прикордонної торгівлі;
- сприяння створенню на прикордонних територіях особливих або спеціальних економічних зон;
- здійснення спільних інвестиційних проектів;
- розширення співробітництва в області сільського господарства, транспорту, інформаційних технологій і зв'язку;
- оптимальне економічне використання прикордонних територій, розвиток на цих територіях виробничої й соціальної інфраструктури;
- проведення на прикордонних територіях спільних заходів щодо моніторингу й охорони навколишнього середовища, забезпеченню санітарної охорони територій;
- розвиток прикордонного туризму [19].

Міжрегіональна інтеграція з країнами СНД має значний вплив на процес залучення іноземного капіталу в економіку країни та забезпечення інвестиційної привабливості не лише регіонів, але й України в цілому. Забезпечення сприятливих умов здійснення міжрегіонального співробітництва і водночас забезпечення процесу інвестування у прикордонних регіонах є одним із основних пріоритетних завдань сучасної України. Оскільки міжрегіональна співпраця має значний вплив на закордонних інвесторів, то Україна, закріпивши себе на міжнародній арені, зможе зацікавити закордонні фірми у здійсненні ефективної діяльності на її території, а це - додаткові джерела доходів в державне казначейство, що сприяє покращенню життєвого рівня населення [2].

Для того, щоб вирішити питання, передбачені у рамках проектів транскордонного співробітництва, необхідно враховувати соціальні, економічні та екологічні особливості регіонів. Для врахування всіх

соціо-еколого-економічних аспектів необхідно враховувати положення сталого розвитку регіонів. Крім того, європейська інтеграція України має бути важливим стимулом для пришвидшення внутрішніх позитивних змін в усіх сферах життєдіяльності населення і особливо суттєвих змін на регіональному та місцевому рівнях. Враховуючи таку обставину, необхідно максимально підтримувати ініціативи об'єднань регіонів різних видів. Дуже важливо, коли така підтримка буде відчутною на різних рівнях суспільства – національному та регіональному.

Також надзвичайно актуальним є питання перегляду законодавчої бази, що стосується регулювання діяльності єврорегіонів. Існуючі нормативно-правові документи не враховують сучасні реалії із міжрегіональною співпрацею, а відтак гальмують сталий розвиток регіонів. В першу чергу потребують уваги законодавчі акти, що торкаються питання податкової, інвестиційної та інноваційної політики. Тобто ті, що сприятимуть активізації внутрішнього потенціалу регіонів в процесі міжрегіональної співпраці.

У цілому міжрегіональна взаємодія підприємств виробничого і невиробничого секторів в Україні має позитивний характер, як необхідний елемент збереження спільного економічного простору країни. Що, у свою чергу, говорить про стабільність держави. Однак можливість тих чи інших структур здійснювати хоча б частковий контроль відразу над декількома регіонами може бути використана і для досягнення інтересів окремих груп впливу, при цьому завдаючи шкоди суспільству в цілому. Врахування цього факту особливо важливе у період підготовки і проведення виборів і наступного за ними перерозподілу сфер впливу різних груп, що мають міжрегіональні інтереси [14, с. 53-59].

Створення інфраструктури міжрегіональних ринків різних товарів, потужних міжрегіональних галузевих лізингових центрів, клірингових центрів, організація єдиних інформаційних мереж для взаємного інформування по найважливіших економічних і правових питаннях є ще одними напрямками розвитку міжрегіонального співробітництва. Стрімкий розвиток технологічних процесів безпосередньо впливає на формування нових форм і механізмів міжрегіональної взаємодії у виробничій і фінансовій сфері.

Враховуючи масштаби країни, особливості її адміністративно-територіального устрою, неоднорідність економічних та інших умов господарства, необхідність економії на транспортних витратах, для зміцнення інтеграційних процесів, найбільш перспективною є пряма

участь товаровиробників (поєднаних у міжрегіональні корпорації і компанії), а також фінансово-кредитних установ у реалізації великих міжрегіональних інвестиційних проектів, реалізованих на території суміжних регіонів країни [7, с. 26-35.].

Для забезпечення швидкого та найбільш результативного залучення регіону до міжрегіонального партнерства необхідно вдосконалити організаційно-економічний механізм регулювання міжрегіонального партнерства, дія якого спрямовуватиметься на трансформацію міжрегіональних зв'язків. Основними напрямками раціоналізації організаційної системи механізму є вдосконалення нормативно-правового забезпечення, забезпечення дієвої структури управління (створення органу для координації міжрегіонального партнерства на загальнодержавному рівні), покращення обліку і контролю через впровадження системи моніторингу міжрегіонального партнерства, впровадження стратегічного планування та прогнозування, підвищення значення інституцій ринкової інфраструктури.

Сталий розвиток регіонів є основою поступального розвитку країни, а впровадження його принципів – передумовою інтеграції України в Європейське співтовариство. Відтак, основною вимогою сьогодення є те, що будь-які регіональні стратегії розвитку мають розроблятися на принципах сталого розвитку, в іншому випадку, вони будуть неідеальними та безперспективними.

На регіональному та місцевому рівнях реалізація принципів сталого розвитку відбувається здебільшого за міжнародними проектами. Разом з тим, участь у всеукраїнських конкурсах проектів і програм розвитку місцевого самоврядування, надає змогу вирішувати питання соціально-економічного розвитку територіальних громад шляхом використання додаткових можливостей залучення коштів. Співпраця органів публічної влади та громадськості, приватного бізнесу, територіальної громади та населення спричиняє синергетичний ефект щодо започаткування та результативного впровадження ідеї сталого місцевого розвитку території. Таким чином, для досягнення цілей в галузі сталого розвитку необхідно зміцнювати міжрегіональне партнерство, розвивати багатосторонні партнерські зв'язки, що сприяють мобілізації і спільного використання знань, досвіду, технологій і фінансових ресурсів, в усіх регіонах країни та на додаток до цього заохочувати і стимулювати встановлення ефективних партнерських відносин в державному секторі, між суб'єктами державного і приватного секторів і всередині громадянського суспільства, спираючись на досвід і використовуючи в якості ресурсу стратегії розвитку партнерських зв'язків.

2.4. Бізнес-інкубатори та роль тріади «місцева влада – бізнес – університети» у місцевому розвитку громад (*О. А. Карпюк*)

Глобалізація світової економіки призводить до посилення ролі місцевих територіальних громад в економічному розвитку як територій, так і країни в цілому.

У відповідності схваленої в 2014 році Урядом України Концепції реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні та затвердженого Плану заходів з її реалізації передбачено створення спроможних місцевих громад з можливостями самозабезпечення та саморозвитку, тобто громад, які за рахунок власних ресурсів зможуть (повинні будуть) вирішувати питання місцевого значення [6]

За об'єднаними громадами закріплюється ширший спектр власних повноважень, і в першу чергу це – планування розвитку громади та вирішення питань економічного розвитку, залучення інвестицій, розвиток підприємництва, а також, звичайно, формування бюджету, управління земельними ресурсами, надання дозволів на будівництво, розвиток місцевої інфраструктури, надання житлово-комунальних послуг, утримання вулиць та доріг на території громади, організація пасажирських перевезень та громадська безпека силами муніципальної поліції, пожежна охорона. Це дозволить місцевим радам об'єднаних громад вже в найближчому майбутньому забезпечити додатковими робочими місцями їх жителів та значно покращити стан населених пунктів, а значить, і якість життя. Отже, планування місцевого економічного розвитку в Україні, так як і в розвинутому світі, має стати прямою компетенцією територіальних громад.

Як зазначає колектив авторів Г. Васильченко, І. Парасюк, Н. Єременко: «місцевий економічний розвиток – це спільна діяльність влади, бізнесу та громади, метою якої є формування економічного потенціалу населеної місцевості для покращення економічного майбутнього і підвищення якості життя населення» [2, с.12]. Отже, місцевий розвиток – це процес певних змін у місцевій системі територіальної громади, який призводить до покращення якості життя зараз і в майбутньому, це партнерство інтересів громади, підприємницьких кіл та органів місцевого самоврядування для підвищення добробуту кожного члена громади і всіх загалом.

Економічний добробут громади неможливий без розвитку місцевої економіки, стимулюючими факторами розвитку якої є місцеві конкурентні переваги. Особливу роль серед таких факторів в умовах сталого розвитку відведено інтелектуальним, людським ресурсам місцевості, що стимулюють розвиток підприємництва, а отже і добробуту місцевого населення.

Чим більше високоприбуткових фірм з високою продуктивністю праці та високою доданою вартістю працює на території громади, тим вищою є якість життя громадян. Роль бізнесу в розвитку місцевих громад наведена на рис. 2.4.1.

Рис 2.4.1. Роль бізнесу в розвитку місцевих громад

Варто відзначити, що найважливішу роль в ефективній взаємодії даної тріади відведено органам місцевого самоврядування, які повинні:

- працювати над створенням робочих місць та залученням інвестицій;
- сприяти розвитку та диверсифікації бізнесу;
- розвивати інфраструктуру, впроваджувати енергоефективні технології;
- розвивати партнерські стосунки з бізнесом, спонукати бізнес до соціальної, екологічної та етичної відповідальності;
- стати партнером для громади, залучати громаду до співпраці та змінювати ментальність, формуючи корпоративну культуру громади;
- забезпечувати перманентне навчання персоналу;

- інтегрувати стратегічні плани у функціональну діяльність влади, враховуючи усі складові сталого розвитку;
- реформувати структуру управління розвитком відповідно до завдань та цілей стратегії [2, с. 22].

Система інструментів планування місцевого економічного розвитку може бути класифікована у три групи, кожна з яких відображає певну ціль:

1. Підтримка розвитку існуючого та створення нового місцевого бізнесу: навчання, тренінги, консультації, інформація, супровід, пільгові та цільові кредити, спрощені умови отримання дозволів, доступ до оренди на початок діяльності, стимули, прозорий доступ до бізнес-орієнтованої інформації, кластери.

2. Залучення бізнесу та інвестицій на територію: алгоритм процедури відкриття нового підприємства, дорожня карта інвестора, створення інвестиційних продуктів, дизайн території, підготовка промислових майданчиків, створення індустріальних парків, маркетинг залучення інвестицій на територію, розробка інвестиційних паспортів, промоція території, визначення конкурентних переваг, критерії для інвестора, пріоритети розвитку території тощо.

3. Розвиток інституцій з місцевого розвитку: діяльність агенцій економічного розвитку чи агенцій місцевого та регіонального розвитку, центрів розвитку міст, бізнес-інкубаторів, бізнес-центрів, громадських організацій, асоціацій бізнесу, дозвільних центрів, центрів надання адміністративних послуг, торгово-промислових палат, інформаційно-консультативних центрів, агенцій з залучення інвестицій, фондів підтримки підприємництва тощо.

Одним із сучасних інструментів залучення бізнесу та інвестицій на територію є створення бізнес-інкубаторів. Таким чином, модель місцевого інноваційного, а отже і економічного розвитку пов'язана із тріадою понять: «Бізнес – Наука / Університети – Місцева влада».

Бізнес-інкубатори – це «програми», які реалізуються у відповідних приміщеннях та на відповідних для цього площах і призначені для забезпечення успішного старту та швидкого розвитку нового бізнесу за допомогою комплексу ресурсів і послуг з підтримки бізнесу, які пропонуються інкубатором. Такі послуги і ресурси надають як усередині бізнес-інкубатора, так і через мережу консультативних пунктів. Інкубатори різняться за способом надання послуг, за своєю організаційною структурою та типом клієнтів, яких вони обслуговують. Вони можуть бути профільними, тобто орієнтованими на певний продукт чи послугу, наприклад,

інноваційні інкубатори, інкубатори IT-технологій чи «зелені» інкубатори [2, с.24].

Більшість інкубаторів пропонують своїм клієнтам офісні приміщення, спільні адміністративні послуги, а також професійне бізнес-консультування та супровід бізнесу. До типових послуг бізнес-інкубатора відносять: гнучкі умови оренди площ, за нижчою, ніж ринкова, ціною, офісні послуги для бізнесу, такі як відповіді на телефоні дзвінки, ведення бухгалтерського обліку, юридичні консультації, послуги секретаря, користування Інтернетом і копіювальним апаратом, бібліотекою чи кімнатою для переговорів, ділову і технічну допомогу як на місці, так і через мережу консультативних пунктів, сприяння в отриманні фінансування, допомогу у встановленні зв'язків з іншими підприємцями чи підприємствами.

Основними ресурсами, необхідними для відкриття бізнес-інкубатора, є кошти на будівництво, обладнання, в залежності від типу інкубатора (виробництво, переробка, надання послуг, новітні технології тощо) та відповідний персонал. Відкриття бізнес-інкубатора – дуже складна і витратна справа, вона потребує ретельного опрацювання всіх кроків технічного завдання, всіх складових витрат, щоб робота не виявилася марною.

Основна мета створення центрів послуг для бізнесу та бізнес-інкубаторів – це розвиток підприємництва, формування бізнес-ідеї та перетворення її у власну справу. Підприємницька діяльність створює робочі місця, нові підприємства, диверсифікує та пришвидшує розвиток громад. Враховуючи цю важливу роль підприємництва, міста мають вживати різноманітних заходів для заохочення розвитку бізнесу (шукати способи надання стартового капіталу, навчання, консультацій та технічної допомоги для започаткування та розвитку бізнесу тощо) [2, с.28].

Важливу роль у забезпеченні ефективної співпраці «бізнес-наука/інновації» та створенні бізнес-інкубаторів відіграють місцеві вищі навчальні заклади, як стимулюючі фактори місцевого економічного зростання. Вищі навчальні заклади у різних країнах розпочали публікувати звіти про свій економічний внесок в розвиток місцевих громад. У 2007 році Світовий банк провів масштабне дослідження щодо ролі університетів та їх співпраці з бізнесом задля розвитку економіки у різних країнах світу, включаючи аналіз відповідних політик уряду.

В переважній більшості проведених статистичних досліджень, основна увага приділяється визначенню економічного впливу університетів на місцевий розвиток за такими критеріями, як:

- надходження та витрати університетів з аналізом співвідношення фінансування з державних та приватних джерел, структур витрат та частки ВНЗ у ВВП країни;

- університет як роботодавець з оцінкою кількості зайнятих в університеті та робочих місць, рівня зайнятості серед випускників університету;

- університет як драйвер інновацій, включаючи проведення інноваційних наукових досліджень та впровадження їх результатів, створення інноваційної екосистеми, платформ для взаємодії інвесторів і дослідників;

- університет як фактор розвитку регіону та міста з аналізом впливу на зайнятість, розвиток місцевого бізнесу, приваблення у регіон студентів, відвідувачів заходів, які організовує університет, сприяння розвитку місцевої громади [10, с.7].

Варто відзначити, що оцінку економічного впливу університету на розвиток місцевої громади можна проводити із того моменту, коли університет починає витрачати кошти. Підсумувавши дослідження провідних вітчизняних та зарубіжних науковців, слід відзначити основні напрями впливу університетів на розвиток територіальних громад та місцевий розвиток в цілому (рис. 2.4.2.).

Погоджуємось із думкою Янковської О. та Зінченко А. про те, що оцінка економічного впливу університетів повинна проводитись із врахуванням наступних аспектів:

1. Надходження та витрати університетів. Аналізується структура надходження коштів до університету, зокрема співвідношення фінансування з державних та приватних джерел, і структура витрат. Також вивчається їх частка у ВВП країни та вплив витрат університету на розвиток підприємств, що входять до його ланцюгів постачання.

2. Університет як роботодавець. Оцінюється кількість зайнятих в університеті та робочих місць, які існують або створюються завдяки діяльності університету, наприклад, через здійснення закупівель, сприяння створенню стартапів, залучення іноземних студентів тощо. Так, за даними Deloitte кожні 10 іноземних студентів створюють 2,9 робочих місця. Крім того, аналізується рівень зайнятості серед випускників університету.

3. Університет як драйвер інновацій. Вплив університету проявляється як у проведенні інноваційних наукових досліджень та

впровадженні їх результатів, так і у створенні інноваційної екосистеми, платформ для взаємодії інвесторів і дослідників [10, с.11].

4. Університет як фактор розвитку регіону та міста. Аналізується вплив на зайнятість, розвиток місцевого бізнесу, особливо малого, приваблення у регіон студентів, відвідувачів заходів, які організуються університетом, сприяння розвитку місцевої громади (наприклад, додаткове навчання для різних категорій населення).

Рис. 2.4.2. Вплив університетів на місцевий розвиток

Нині все більше зростає значення ринку освітніх послуг для економіки країн та її регіонів, про що свідчать економічні показники його функціонування. Слід зазначити, що в більшості європейських країн, у структурі освітнього ринку доходи від плати за проживання перевищують доходи від сплати за навчання. Особливо це стосується країн із безкоштовним навчанням, таких, як Франція, Німеччина, Чехія [5, с. 56]. За приблизними підрахунками, світовий освітній ринок у 2012 р. оцінювався в 70-75 млрд. дол., з яких 40% складає вартість навчання, проживання, транспортні витрати, стажування. За прогнозом світових організацій даний показник у середньостроковій перспективі може зрости до 90 млрд. дол. США [4, с. 72].

В деяких країнах прибуток від експорту освіти настільки вагомий, що є одним із основних джерел доходу країни. Наприклад, вища освіта в США є п'ятою за обсягами у сфері послуг, які

експортуються в країні [4, с. 57]. Експорт освітніх послуг країнами Організації Економічного Співробітництва та Розвитку (OECD) забезпечує 30 млрд. дол., що складає 3% загального обсягу експорту послуг країн-учасниць [3, с. 72].

Світовий ринок освітніх послуг сьогодні представлений трьома основними конкуруючими ринками: Північноамериканський (США, Канада); Європейський ринок (Великобританія, Німеччина, Франція); Тихоокеанський ринок (Австралія, Нова Зеландія, Японія).

На думку багатьох експертів, все більшу частку в експорті освітніх послуг займають східні країни, темпи зростання яких суттєво перевищують інших учасників ринку, що дає можливість стверджувати про формування четвертого освітнього центру (Китай, Сингапур) [3, с. 79-80].

Одне із провідних місць даний ринок посідає і в економіці України, що засвідчують зростаючі показники його функціонування. Протягом 2009-2013 років, питома вага виробництва освітніх послуг в загальній структурі ВВП збільшилась на 1,8% і становила в 2013 р. 5,4%. Протягом 2006-2015 рр. загальні обсяги реалізації освітніх послуг за ринковими цінами та в розрахунку на одну особу зросли у 2,1 рази. Але зростання обсягів реалізації послуг освітньої сфери в грошовому вимірі, на жаль, свідчать не про якісні та кількісні зрушення, а в першу чергу пов'язані зі зростанням цін на освітні послуги, витрат на кадрове, матеріально-технічне забезпечення функціонування системи освіти. Зростання обсягів реалізації освітніх послуг пов'язано ще з однією негативною тенденцією – поглибленням диференціації освітніх послуг не тільки за вартістю, але й за якістю [5, с. 183].

З метою виявлення ролі університетів в економічному розвитку України проведемо дослідження за напрямками впливу університетів на провідні показники та порівняємо їх із зарубіжними країнами, зокрема за напрямками:

- внесок вищих навчальних закладів у позиції України у міжнародних рейтингах;
- внесок вищих навчальних закладів у проведення наукових досліджень і розробок інновацій;
- вплив на зайнятість населення;
- місце вищих навчальних закладів у регіональних стратегіях розвитку.

Безпосередньо прямий вплив університетів здійснюють на економічний розвиток, як країни, так і відповідних регіонів, про що

свідчать дані показники табл. 2.4.1. Для порівняння із показниками України нами обрано показники Великобританії та Польщі.

Таблиця 2.4.1

Порівняльна характеристика впливу університетів на економічний розвиток країн, 2015-2016 рр.*

№ п	Параметри порівняння	Велико-британія	Україна	Польща
Загальні параметри				
1	Чисельність населення (на 1.01.2015р., млн. осіб)	64,7	42,9	38,5
2	Кількість університетів	162	317	307
3	Чисельність студентів (2013/2014 н.р., осіб)	2 299 355	1723685	1469386
4	Чисельність і частка іноземних студентів (2013/2014 н. р., осіб,(%))	435495 (18,9)	69969 (4,1)	35983 (2,4)
5	Частка коштів державного бюджету у структурі фінансування університетів, %	49	69	61
Індекс конкурентоспроможності, 2015-2016 рр.				
1	Місце у рейтингу (зі 140 країн), в т.ч.	10	79	41
2	Охоплення вищою освітою, % (місце)	61,9 (37)	79 (14)	73,2 (22)
3	Співпраця університетів та бізнесу у галузі досліджень та розробок (місце)	4 місце	74 місце	73 місце
4	Наявність учених та інженерів (місце)	18	29	53
5	Патентні заявки за процедурою РСТ, заявок на мільйон населення (місце)	89,9 (18)	3,6 (50)	8,6 (40)

*джерело: [14]

По-перше, Великобританія має найбільш ефективні показники функціонування ринку освітніх послуг, які позитивно впливають на розвиток ринку праці, формування регіонального та національного продукту, та інноваційного розвитку. Тому, темпи розвитку англійської освітньої системи, її спрямованість є взірцем для будь-якої країни.

По-друге, для порівняння обрана освітня система Польщі, оскільки Польща - країна, яка серед всіх країн-учасниць ЄС має найбільше точок дотику з Україною: в історії, культурі, економіці, державному устрою тощо. І вже на сьогодні спромоглася вирішити більшість своїх проблем, які є актуальними в Україні сьогодні. Так, приміром за рівнем автономності ВНЗ в 2013-2014 рр. Польща входила в двадцятку серед країн ЄС і мала наступні показники: організаційна автономія - 67%, фінансова - 54%, академічна - 63%, в той час як в Україні дані показники становили 44%, 46% та 51%

відповідно [1]. Значно випереджає Польща і за якістю освіти: за QS-рейтингом університетів, за Індексом Гірша та за показником патентних заявок за процедурою РСТ Польща посідає відповідно 42, 24 та 40 місце серед 140 країн світу. Успішна наукова та освітня діяльність позитивно впливає на рівень конкурентоспроможності всієї країни та місцевої громади. Такий вплив пов'язаний з надходженнями коштів від освітньої та наукової діяльності та відповідними витратами – на оплату праці, придбання обладнання, товарів і послуг тощо.

Порівняльний аналіз впливу на економічний розвиток університетів Великобританії, Польщі та України засвідчив, що при майже вдвічі меншій кількості університетів Великобританії, меншому охопленні вищою освітою населення країни та менших витратах на освіту (у % ВВП), у т. ч. і бюджетних, вони забезпечують навчання більшої кількості студентів, ніж українські (майже на 575,6 тис.), мають більшу частку іноземних студентів і мають майже вдвічі більші витрати на дослідження та розробки. Результатом політики Великобританії в сфері вищої освіти та наукових досліджень стали місця лідерів у світових індексах конкурентоспроможності та інноваційного розвитку. Україна значно поступається місцем у всіх світових індексах [10, с.15].

Важливим аспектом впливу університетів на територіальний розвиток є формування та співпраця із бізнес-середовищем, генерування нових ідей та стартапів для залучення інвестицій для місцевого розвитку (табл. 2.4.2).

Роль університетів у економічному розвитку країни щодалі частіше розглядають аналітичні центри багатьох країн світу. Університети стають головними розробниками інновацій, забезпечують зайнятість, впливають на розвиток підприємництва в регіоні тощо.

Дедалі більше уваги в світі приділяють ринку освітніх послуг, розглядаючи його і як значний експортний потенціал країни. Так, в Австралії освітня галузь – третє найбільше джерело бюджетних надходжень в економіку країни, в Канаді міжнародна освіта визнана чільним фактором у створенні нових робочих місць та покращенні добробуту (уряд країни планує до 2022 р. удвічі збільшити кількість іноземних студентів – до 450 тис. осіб, що призведе до зростання витрат іноземних студентів у країні до 16,1 млрд доларів і дозволить створити в Канаді щонайменше 86,5 тис. нових робочих місць).

У 2015–2016 роках Україні вдалося суттєво підвищити свою позицію за складовою «Інновації», піднявшись до 54-ї позиції (для

порівняння: у 2014–2015 роках Україна перебувала на 81-му місці, у 2013–2015 роках – на 93-му місці).

Таблиця 2.4.2

Вплив університетів на зайнятість та розвиток підприємництва на місцевому рівні, 2015 р.*

№	Показник	Велико-британія	Україна	Польща
Розвиток ринку праці				
1	Частка населення, зайнята у секторі вищої освіти, %	1	0,81	0,72
2	Рівень безробіття серед випускників, %	9	18,5	12,2
Розвиток підприємництва				
3	Частка студентів і випускників, які розпочинають власну справу, %	10,8	Немає даних	Немає даних
4	Рівень навчання персоналу (скільки компанії інвестують у тренінги та розвиток співробітників) (місце)	21	74	53

*джерело: [10, с.15; 13]

Цього вдалося досягти за рахунок покращення позицій за усіма показниками, окрім одного – співпраці університетів та бізнесу у галузі досліджень та розробок. І саме в цій сфері, як свідчить досвід Великобританії, яка знаходиться на 4-му місці за цим показником, є величезний потенціал для розвитку, табл 2.4.3.

Таблиця 2.4.3

Внесок вищих навчальних закладів у проведення наукових досліджень і розробок інновацій, 2015-2016 рр., місце*

№	Показник	Велико-британія	Україна	Польща
1	Інновації (в цілому)	12	54	64
2	Якість науково-дослідних інституцій	2	43	63
3	Витрати компанії на наукові дослідження та розробки	17	54	84
4	Партнерство між бізнесом та університетами у галузі наукових досліджень та розробок	4	74	73
5	Державні закупівлі високотехнологічних продуктів	34	98	91
6	Наявність науковців і дослідників	18	29	53
7	Кількість патентних заявок	18	50	40

*джерело: [14]

Розвиток такої співпраці дасть можливість підвищити ще один критичний для України показник – «кількість патентних заявок» [10, с.17.].

В Україні ефективність державних інвестицій в освіту має низький рівень. При достатньо високих показниках фінансування освіти (6,7% від ВВП в 2015 р. та 18 місце серед 140 країн), незадовільними є показники її якості та рівня наукових досліджень: 46 місце за QS-рейтингом університетів, 43 місце за Індексом Гірша (кількість цитувань), 50 місце за показником патентних заявок за процедурою РСТ та 88 місце за рівнем впровадження нових знань на підприємствах серед 140 країн світу.

Головним фактором цього є необізнаність керівництва ВНЗ та бізнесу щодо можливої вигоди співпраці, недостатній рівень обміну інформацією між ними та обмежена автономія ВНЗ України. Проведені в 2012-2015 рр. дослідження в рамках проекту ATHENA організованого Асоціацією Європейських Університетів (EUA) довели, що існує пряма залежність якості вищої освіти від рівня автономії ВНЗ [1].

Цікавим досвідом щодо створення бізнес-інкубаторів є досвід Польщі. Протягом 2007-2013 рр. для підтримки створення бізнес-інкубаторів в Польщі діяла Програма Інноваційна Економіка (Programu Operacyjnego Innowacyjna Gospodarka).

До головних цілей Програми відносились зростання активності і конкурентоспроможності сектора науки, збільшення числа підприємств, діючих в сфері інновацій, стимуляцію розвитку сучасних технологій в фірмах, збільшення доступу до фінансування самого процесу комерціалізації, також проінноваційних послуг, разом зі створенням відповідної інфраструктури і нематеріальних запасів (рис.2.4.3). Підсумовуючи, можна сказати що Програма націлена на зростання конкурентоспроможності польської економіки спираючись на інноваційні підприємства.

Під час впровадження Програми, в тріаді «бізнес-університети-місцева влада» створювались різноманітні напрями співпраці:

- 1) замовлення на реалізацію робіт (проведення дослідження);
- 2) співробітництво у рамках спільних дослідних ініціатив;
- 3) безпосередні інвестиції, співробітництво і злиття фірм, зокрема створення фірм типу «spin-off» і «spin-out»;
- 4) ринок технологій, що включає обіг патентами, ліцензіями, ноу-хау;
- 5) дидактичний (студенти переносять придбані знання на прикладний рівень);

6) обмін досвідом працівників, в тому числі професійні стажування наукових працівників на підприємствах;

7) розвиток систем і сітьових структур наприклад кластерів, в склад яких входять наукові інститути та підприємства.

Рис. 2.4.3. Роль та значення Програми Інноваційної Економіки 2007-2013 рр. в Польщі [15, с.8]

Дослідження польських підприємств виявили, що 20% підприємств не знає про можливості співробітництва з науково-дослідними інститутами та організаціями, навчальними закладами.

Зокрема, наголошено і на наявні бар'єри, які лежать між ефективною співпрацею всіх зацікавлених сторін, зокрема:

1) недостатні юридичні врегулювання, що стосуються інструментів підтримки інноваційної діяльності, а зокрема брак податкових заохочень;

2) недостатньо розвинена система комерціалізації результатів науково-дослідницьких робіт;

3) брак інформації та зацікавленості щодо можливості співробітництва (однаково з боку науково-дослідницьких установ так і підприємств): 56% досліджуваних фірм зазначило, що не бачать потреби співробітництва з науково-дослідницькими установами;

4) малозадовільні для підприємств ефекти від співробітництва,

що полягає в недостатній аплікаційності пропонуваніх через наукові осередки інновації.

Низька активність підприємств Польщі в діяльності дослідного розвитку виникає через низький рівень співробітництва з сектором науки. З числа підприємств, які співпрацювали в сфері інноваційної діяльності в 2009-2011 роках з університетами, як найбільш вигідну для них інноваційну діяльність, оцінювало всього лише 12,2% промислових підприємств і 8,2% підприємств сектора послуг. Повну картину сильних і слабких сторін, а також можливостей та загроз як для науково-дослідницького сектора «B+R» (badawczo-rozwojowy «B+R»), а також сектора підприємств наведено в табл. 2.4.4 та табл. 2.4.5.

Таблиця 2.4.4

**SWOT - аналіз для сектора науки та публічного сектора (B+R)
щодо розвитку співпраці «наука-бізнес» в Польщі***

Сильні сторони	Слабкі сторони
<p>Нова інфраструктура, профінансована з ресурсів ЄС. Зростаюче число людських ресурсів, в тому числі висока участь осіб із науковими ступенями кандидата та доктора наук. Зростаюча участь конкурсного фінансування.</p>	<p>Низька участь фінансування сектору B+R через приватні джерела. Незначна участь польських освітніх закладів в міжнародних дослідних проектах. Низькі показники публікації і цитувань. Низький рівень активності в сфері охорони промислової власності. Низька схильність підприємців до співробітництва з представниками сектора науки. Ризик відмови з подальшого впровадження реформи фінансування науки організаційні зміни без стрибкоподібного збільшення капіталовкладень.</p>
Можливості	Загрози
<p>Зростання співробітництва із зарубіжними партнерами, надає можливість участі в міжнародних дослідних програмах. Зростання і поліпшення компетенції людських ресурсів в результаті якісного розвитку освіти на вищому рівні. Покращення співробітництва підприємств з сектором науки.</p>	<p>Подальше утримування низького рівня фінансування сектору науково-дослідницької роботи, а також невідповідної структури цих видатків. Міграційний вплив кваліфікованих кадрів спричинений постійним недофінансуванням сектора B+R, а також кращими перспективами розвитку професійної кар'єри поза Польщею. Зростаюча міжнародна конкуренція у здобутті ресурсів з Програм Розвитку ЄС. Брак формалізованого співробітництва сектора науки з сектором підприємств.</p>

*джерело: [15, с.22]

Результати досліджень, проведених за дорученням Міністерства

науки і освіти Польщі, вказують, що впродовж останніх двох років велика частина підприємств не співпрацювала з науковими осередками. Власники фірм вважають, що послуги дослідних осередків занадто дорогі, у свою чергу науковці підкреслюють брак ініціативи і зацікавленості підприємців діяльністю наукових осередків. Однаково науковці, як і підприємці, скаржаться на брак цінної інформації, що стосується можливості співробітництва.

Підприємці, які підтверджують спроби співробітництва з науковцями зазначають, що найчастіше ініціаторами співробітництва були наукові та навчальні заклади. Для переважної більшості підприємств, користування послугами та дослідженнями науковців, це передусім можливість впровадження сучасних, інноваційних рішень. Крім того, як показали дослідження, тільки 62% із всієї сукупності досліджуваних підприємців знає що потрібно зробити і з чого почати, щоб започаткувати співпрацю із науковими осередками, які зацікавлені комерціалізацією знань.

Варто підкреслити, що середня кількість щорічно зареєстрованих патентів в Європейському Союзі становить 133,6 патентів, при видатках на науку в Польщі 0,58% ВВП, і видатках на науку в ЄС – 1,93% ВВП. Кожне п'яте польське підприємство взагалі не знає про можливість співробітництва з науковцями.

Між підприємцями і науковцями існує багато бар'єрів, які ускладнюють процеси комерціалізації знань, це зокрема:

1. Обмеженість ресурсів та концентрація зусиль тільки на користь впровадження найкращих проектів.

2. Культурні бар'єри: науковці часто вважають, що їх життєва місія полягає в створенні нових знань, а не їх поширенні. Підприємці не розуміють наукової мови, не беруть участь в конференціях.

3. Брак довіри: науковці побоюються продажу за низьку ціну унікальних знань. Підприємці у свою чергу бояться купувати «кота в мішку», тобто неперевіраних досліджень.

4. Висока вартість на винаходи та права на користування інтелектуальною власністю призводить до високих затрат компаній. Часто такі інвестиції є некупними. За оцінками деяких аналітиків, 90% запатентованих винаходів в майбутньому ніколи не використовуються і не знаходять свого покупця.

Насьогодні Польща зосереджується на побудові економіки, ґрунтованої на знаннях, а отже участь в цьому процесі наукових суб'єктів, та науково-дослідних інституцій, навчальних закладів стає необхідним двигуном змін в місцевому економічному розвитку.

Таблиця 2.4.5

**SWOT аналіз для сектора підприємництва
щодо розвитку співпраці «наука-бізнес» в Польщі***

Сильні сторони	Слабкі сторони
<p>Зростання вартості та цінності інноваційних розробок.</p> <p>Зростаюче число активних суб'єктів господарювання з сектора підприємств.</p> <p>Зростання виручки від реалізації та чистого доходу підприємств, покращення показників продажів.</p> <p>Зростаючий відсоток фірм, які співпрацюють з вищими навальними закладами і науковими інститутами у сфері B+R.</p> <p>Зміцнення технічної бази.</p>	<p>Зменшення участі інноваційних підприємств у загальній кількості фірм. Домінування великих суб'єктів в структурі інноваційних підприємств. Низький рівень розуміння впливу інноваційної діяльності на зростання конкурентоспроможності серед підприємств та низька частка видатків фірм на інноваційну діяльність.</p> <p>Недостатній рівень співробітництва підприємств з сектором науки в сфері інноваційної діяльності. Низька активність підприємств в сфері охорони промислової власності. Недостатній рівень кваліфікації кадрів щодо ведення науково-дослідної діяльності. Низький рівень співробітництва польських підприємств із зарубіжними суб'єктами.</p> <p>Концентрація підтримки, пропонованої фондами венчурного капіталу, на проектах з низьким рівнем ризику. Недостатня активність приватних інвесторів у фінансуванні діяльності інноваційних підприємств. Низький рівень співробітництва між державними підприємствами. Брак розуміння щодо вигод та недостатні державні стимули із впровадження заходів сталого розвитку (наприклад «зелені» держзамовлення). Територіальне диференціювання з точки зору активності підприємств в просторі.</p>
Можливості	Загрози
<p>Визнання як пріоритетну інноваційну діяльність в рамках впровадження Стратегії Європи 2020. Тематична концентрація підтримки у рамках виконання Спільної Стратегії Євросоюзу в 2014-2020 рр. Зростання координації державної політики інноваційності між центральною та регіональними ланками розвитку. Подальший динамічний розвиток грошового ринку. Професіоналізація кадрів. Розвиток публічно-приватного партнерства. Зростаюча роль нетехнологічних інновацій у ланцюзі доставок. Трансформація у напрямі низькоємісійної економіки.</p>	<p>Погіршення загальної суспільно-господарської ситуації країни.</p> <p>Ризик пастки середнього доходу, як наслідок недостатньої підтримки інновацій.</p> <p>Недостатня фінансова підтримка Євросоюзу, яка виникла внаслідок погіршення кредитоспроможності потенційних бенефіціарів.</p> <p>Процеси зміни локалізації промисловості, зростаюча привабливість інших країн для розвитку бізнесу.</p> <p>Загроза для конкурентоспроможності економіки через потенційно високі економічні і суспільні затрати реалізації політики Євросоюзу низькоємісійної економіки.</p>

*джерело: [15, с.23]

За останнє десятиріччя в Польщі науково-дослідна діяльність та співпраця із підприємствами зазнала значного розвитку. З року в рік зростають видатки на науково-дослідну роботу науковців, підприємства більш охоче співпрацюють з кваліфікованими кадрами наукових працівників, та вищими навчальними закладами, що володіють численними лабораторіями.

Як свідчать статистичні дані, щорічно в Польщі зростає кількість підприємств, які придбали або продали запатентовані результати науково-дослідної роботи. У 2010 році 464 підприємства Польщі придбали науково-дослідні роботи, які проводились на території Польщі, і втричі менше було придбано робіт, які розроблялись на території інших країн ЄС (табл. 2.4.6).

Таблиця 2.4. 6

Кількість підприємств Польщі, які придбали / продали науково-дослідні роботи, 2010 р.*

Країни, які придбали / продали науково-дослідні роботи	Польща	Країни Євросоюзу	США	Японія	Інші країни, що не входять до ЄС
Підприємства, які придбали науково-дослідні роботи від наукових інституцій, в т.ч.	464	133	11	2	17
- в секторі промисловості	415	128	11	2	17
Підприємства, які продали науково-дослідні роботи від наукових інституцій	49	29	3	-	15

*джерело: [11, с.12]

Із досліджень, проведених Міністерством науки і вищої школи Польщі, слідує, що підприємці і науковці сприймають по-різному можливі вигоди із співробітництва. Вигоди для підприємців із співробітництва з науковцями виражаються наступним чином: можливість впровадження інноваційних рішень (61%); доступ до найновіших знань (51%); зростання конкурентоспроможності (43%); вища якість продукту (38%); зростання престижу фірми (21%); здобуття нових клієнтів і / або ринків (12%); збільшення експортних (10%) можливостей.

В той же час, вигоди для підприємців із співробітництва з науковцями виражаються наступним чином: збільшення зиску для фірм (62%); зростання конкурентоспроможності (62%); нові робочі місця (39%); зниження витрат фірми на основі впроваджених

інновацій (37%). Найкращою можливістю започаткувати співробітництво підприємств з науковим світом є тісна кооперація та співпраця із вищими навчальними закладами, а також з незалежними науковими установами. Кожен підприємець, розпочинаючи співробітництво з установами наукового світу, повинен враховувати цілі функціонування таких закладів.

ВНЗ головними цілями своєї діяльності вважають перш за все дидактику, а також проведення наукових досліджень. Співробітництво з бізнесом і розвиток так званого підприємницького університету є елементом, який в польських ВНЗ розвивається відносно знедавна. Наслідком цієї ситуації є, з однієї сторони, розбудова можливості співробітництва. З іншого боку, слід однак пам'ятати про те, що ВНЗ не є установами консультаційними, а реалізація зовнішніх замовлень не є основним їх джерелом доходу.

Одним з основних способів співробітництва ВНЗ з підприємцями є реалізація освітніх курсів з використанням реальної діяльності господарських суб'єктів як доповнення або розширення сфери знань, що здобуваються у виші. Студенти і молоді науковці через активне включення в роботу фірм здобувають практичні вміння використання знань. Ті знання у свою чергу мають особливу цінність, якщо можуть принести безпосередній ефект підприємству.

Розглянемо приклади найбільш успішної співпраці бізнесу та вищих навчальних закладів в Польщі, які можуть забезпечити економічне зростання як на державному, так і місцевому рівні. Першим прикладом такої діяльності може бути активність Політехнічного університету в м. Гданськ (Politechniki Gdańskiej), на базі якого був створений механізм підтримки дидактичної діяльності, що супроводжується через безпосередній контакт студентів з підприємствами.

Процес навчання студентів, крім передання знань, повинен також готувати до колективної роботи в промислових умовах. З цією метою, в навчальний курс було введено предмет «Груповий проект», що реалізовується на Факультеті електроніки, інформатики і телекомунікації Гданьського Політехнічного Університету.

«Груповий Проект» є предметом, який має на меті підготовку студентів до роботи на вільному ринку, розвиток в них вміння розв'язування проблем завдяки колективній роботі. Групові проекти реалізовувались групами студентів (від 3 до 5 осіб) на користь зовнішніх клієнтів – фірм-замовників таких проектів, на основі заявки. Після виконання заявки, призначений працівник навчального закладу, виконує нагляд над реалізацією занять

студентської проектної групи згідно зі встановленим графіком, також постановка кінцевої оцінки кожному учасникові.

Проект реалізований групою студентів в співробітництві з підприємством, яке забезпечує відповідні умови до його реалізації студентами, визначає цілі, а також схвалює результати робіт.

ВНЗ підписує угоди із зацікавленими сторонами:

–з підприємством: угоду на реалізацію групового проекту, що визначає сферу робіт, до якої додатком є Інформаційний Листок Проекту, угоду на ліцензію доступу до бази знань на тему управління проектом, застосовуваної у рамках Групових Проектів. Вартість доступу становить тисячу злотих,

–з кожним студентом на переказ ВНЗ через студентів майнових авторських прав – заробітної плати.

Другим успішним прикладом для наслідування та вивчення польського досвіду є підготовка магістерських робіт за потребами фірм.

Агроекологічна академія в Кракові (Akademii Rolniczej) в співробітництві з Центром Трансферу Технології і Розвитку Університету Ягелонського університету в Кракові (CITTRU Uniwersytetu Jagiellońskiego), реалізували захід, мета якого була підготовка магістерських робіт, спираючись на потреби малих і середніх підприємств (MSP) в Польщі.

Основним елементом заходу було залучення студентів Академії і Університету Ягелонського до написання галузевих магістерських робіт, які відповідали б на потреби даного підприємства. Додатково випускникам запропоновано проходження піврічних оплачуваних стажувань у фірмах. Проект передбачав налагодження співробітництва студентів з фірмами вже на етапі підготовки дипломної роботи. Іншою важливою метою проекту було дослідження потреби в інноваціях і технологіях серед підприємств в регіоні.

Участь в проекті, який передбачає безпосередній контакт і співробітництво між студентами і працівниками підприємств має переваги для обох сторін. Студенти стають цінним джерелом знань для фірм. Маючи свіжий погляд на процеси, що відбуваються у фірмах, можуть застосувати наявні знання до збільшення ефективності діяльності. Натомість фірми, через прийняття студентських проектів, здобувають доступ до потенційних працівників, що рекрутуються з групи найбільш активних і амбіційних студентів.

Наступним цікавим досвідом Польщі співпраці «бізнес-

університети» є практика Лабораторії Мобільної Техніки BRAMA (Політехнічний Варшавський Університет). У співпраці із представниками бізнесу та студентами, було запатентовано спільно створені винаходи у сфері програмного забезпечення для мережі GSM. Завдяки діям вишу і приватної телекомунікаційної фірми виникло середовище, різновид інкубатора проектів і рішень, який реалізовував дослідні і впроваджувальні роботи.

Таким чином, проаналізувавши досвід Польщі у співпраці «бізнес-університети», а також дослідивши вплив функціонування вищих навчальних закладів на розвиток територіальної громади, можна зробити наступні висновки:

1. Надана автономізація ВНЗ України щодо формування власного штатного розпису, придбання обладнання, розпорядження коштами, надасть можливість створити сприятливий клімат у співпраці «бізнес-університети», та стимулювати розвиток інноваційних процесів, що сприятливо відобразиться на територіальній громаді.

2. Необхідно включити в Стратегії розвитку міст та регіонів створення на базі ВНЗ регіону «бізнес-інкубаторів», та розширити роль та можливості ВНЗ «комерціалізувати знання».

3. Необхідно створити точки доступу до інформації для бізнесу у кожному університеті. Це можуть бути підрозділи з трансферу технологій, он-лайн платформи для отримання інформації та офф-лайн майданчики для спілкування. Для роботи цих підрозділів слід залучити фахівців зі стратегічним мисленням, та таких які не задіяні у поточних справах ВНЗ [10, с.18]

4. Варто впровадити систему оцінки непрямого економічного впливу витрат університетів на розвиток місцевої громади і відповідного мультиплікативного ефекту і сформувати відповідну статистичну базу даних. Такою базою даних може стати – автоматизована система муніципальної статистики (АСМС) – це електронна система збору, збереження та обробки інформації про основні сфери життєдіяльності територіальних громад та діяльності органів самоврядування. Метою АСМС є надання органам місцевого самоврядування дієвого управлінського інструменту та створення потужного інформаційного ресурсу для органів місцевого самоврядування.

5. Варто запозичувати успішний досвід європейських країн, в тому числі Польщі, у створенні ефективної, дієвої системи кооперації між ВНЗ та підприємствами: у виконні спільних інноваційних

проектів, підготовки наукоо-дослідницьких робіт на замовлення конкретних фірм,

6. Законодавчий аспект: необхідно полегшити передачу обладнання від бізнесу університетам з метою покращення якості навчання та стимулювання наукової діяльності; сприяти створенню умов для кращої співпраці бізнесу та університетів. На рівні Міністерства освіти і науки України, варто запровадити в навчальні програми курси з підприємництва для студентів будь-яких спеціальностей, а також аспірантів, орієнтувати їх на комерціалізацію власних ідей.

7. Університетам: потрібно забезпечити більшу фінансову прозорість, публікуючи розширені дані на своїх веб-сайтах, а також покращити організаційне управління шляхом введення в органи управління представників бізнесу; впровадити дієву інформаційну базу щодо можливостей навчання іноземних студентів в Україні, що збільшить не тільки рівень доходів українських університетів, а і рівень зайнятості, та буде мати позитивний вплив на розвиток місцевої економіки (споживання продуктів і послуг у сфері харчування, транспорту, побутових послуг, розваг, роздрібно торгівлі тощо);

8. Зі сторони бізнесу: слід запровадити систему ваучерів для малого та середнього бізнесу, з метою забезпечення їм доступу до результатів наукової діяльності університетів. В університетах необхідно створювати середовище для реалізації підприємницьких ідей (бізнес-інкубатори, акселератори тощо). Додаткове навчання, яке надають компанії студентам, повинно зараховуватись до їх навчальних кредитів, а не носити лише факультативний характер. У кожному університеті має бути створено відділ із залучення бізнесу та роботи з випускниками.

РОЗДІЛ 3

СОЦІАЛЬНА СКЛАДОВА СТАЛОГО МІСЦЕВОГО РОЗВИТКУ

3.1. Соціальна інтеграція для сталого суспільного розвитку (*О. Ю. Березіна*)

Історичною подією світового значення в 2015 році став Саміт ООН, що відбувся в рамках 70-ї сесії Генеральної Асамблеї ООН у Нью-Йорку. Проблематика Саміту охоплювала всі аспекти соціально-економічного розвитку, конкурентоспроможності країн, екологічної та енергетичної безпеки, глобального партнерства для розвитку, а обсяг ґрунтовної підготовчої роботи не мав прецедентів в історії. За результатами роботи Саміту було прийнято Порядок денний в галузі розвитку до 2030 року та сімнадцять Цілей Сталого Розвитку, що є головними пріоритетами суспільного поступу на найближчі п'ятнадцять років. Проголошуючи нову еру національних дій та міжнародного співробітництва, новий порядок денний зобов'язує кожну країну здійснити широкий спектр заходів, які будуть спрямовані не тільки на усунення корінних причин бідності, а й на покращення економічного зростання і процвітання, а також на задоволення потреб людей в охороні здоров'я, освіті та соціальному забезпеченні, передбачаючи при цьому охорону навколишнього середовища.

Виступаючи на церемонії відкриття Саміту, Генеральний секретар ООН Пан Гі Мун заявив: «Новий порядок денний – це обіцянка лідерів усім людям світу. Він є всеосяжним, комплексним і перетворюючим баченням, спрямованим на створення кращого світу. Це – план дій із забезпечення загального процвітання, миру і партнерства, який відображає невідкладність заходів у сфері клімату і базується на гендерній рівності та дотриманні прав усіх людей [3].

Нові Цілі сталого розвитку засновані на програмах цілевказуючих конференцій ООН і дуже успішних Цілях розвитку

тисячоліття, які покращили життя мільйонів людей. У новому порядку денному визнано, що світ стоїть перед величезними викликами – від дуже поширеної бідності, зростання нерівності та колосальних диспропорцій у можливостях, багатстві та владі до погіршення стану довкілля та ризиків, викликаних зміною клімату.

«Ніколи раніше світові лідери не обіцяли вжити спільних заходів і докласти спільних зусиль за таким масштабним і всеосяжним політичним порядком денним», – заявлено у Декларації, прийнятій лідерами. – «Ми разом вирушаємо шляхом сталого розвитку, спільно присвячуючи себе забезпеченню глобального розвитку та взаємовигідного співробітництва, що може принести колосальні переваги всім країнам і всім частинам світу».

Голова Генеральної Асамблеї ООН Могенс Ліккетофт назвав Порядок денний у галузі сталого розвитку на період до 2030 року «амбітним» засобом протидії таким проявам несправедливості, як бідність, маргіналізація та дискримінація. «Ми визнаємо необхідність зменшення нерівності та захисту нашого спільного дому шляхом зміни несталих моделей споживання та виробництва. Ми також визначаємо всезагальну потребу в усуненні політики розділу, корупції та безвідповідальності, яка живить конфлікти та стримує розвиток».

Визнаючи успіх ЦРТ, у підсумковому документі Конференції ООН зі сталого розвитку (Ріо+20) у 2012 році, що мав назву «Майбутнє, якого ми прагнемо», країни домовилися створити робочу групу відкритого складу на предмет розроблення пакету цілей сталого розвитку для подальшого розгляду і вжиття відповідних заходів.

Цілі сталого розвитку (ЦСР), запропоновані Робочою групою відкритого складу, є результатом трирічного прозорого процесу, оснований на широкій участі всіх зацікавлених сторін і урахуванні думок людей. Багато зацікавлених сторін, особливо молодь, були також залучені до цього процесу з самого початку через соціальні мережі та інші платформи.

Моніторинг і аналіз 17 ЦСР і 169 завдань нового порядку денного буде здійснюватися за допомогою сукупності глобальних показників. Глобальна система показників, що має бути розроблена Міжвідомчою та експертною групою з показників ЦСР, буде погоджена Статистичною комісією ООН до березня 2016 року. Уряди також розроблять власні національні показники, які допоможуть відстежувати хід виконання цілей та завдань.

Процес перевірки та перегляду проводитиметься щорічно Політичним форумом високого рівня зі сталого розвитку на основі звіту про хід досягнення ЦСР, який готуватиме Генеральний секретар ООН [3].

Отже, після Саміту перед країнами членами-ООН постали нові завдання адаптації визначених на глобальному рівні цілей та їх моніторингу. В Україні також розпочалась робота зі встановлення цілей сталого розвитку на 2016-2030 роки, відповідних завдань та показників для моніторингу досягнення цілей. В своїй доповіді на цьому Саміті Президент України Петро Порошенко зазначив, що «...для досягнення Цілей Сталого Розвитку на національному рівні Україна здійснюватиме нові програми і проекти, які на практиці забезпечать макроекономічну стабільність, екологічний баланс та соціальну згуртованість. ЦСР служитимуть в якості загальної основи для подальших перетворень в Україні» [13].

Цілі сталого розвитку в Україні становитимуть нову систему взаємоузгоджених управлінських заходів за економічним, соціальним та екологічним (природоохоронним) вимірами, спрямовану на формування суспільних відносин на засадах довіри, солідарності, рівності поколінь, безпечного навколишнього середовища. Основою сталого розвитку є невід'ємні права людини на життя та повноцінний розвиток.

Нові цілі мають забезпечити інтеграцію зусиль щодо економічного зростання, прагнення до соціальної справедливості і раціонального природокористування, що потребує глибоких соціально-економічних перетворень в Україні та нових підходів до можливостей глобального партнерства.

В Україні у процесі визначення Цілей сталого розвитку, відповідних завдань та показників на довгострокову перспективу необхідно враховувати глобальні орієнтири розвитку, принципи сталого розвитку та суспільну думку щодо бачення майбутнього розвитку. Світовий досвід свідчить, що суспільний прогрес значною мірою залежить від підтримання балансу між цілями підтримки економічного зростання, конкурентоспроможності бізнесу, забезпечення екологічної безпеки та зменшення соціальної нерівності. Для досягнення довгострокових цілей необхідно послідовно виконувати визначені коротко- та середньострокові завдання.

Слід зазначити, що основним документом, який визначає вектори руху України до сталого розвитку, стала прийнята у січні 2015 року Стратегія сталого розвитку «Україна – 2020». Метою

Стратегії є впровадження в Україні європейських стандартів життя та вихід України на провідні позиції у світі [11].

Чотири основні вектори прогресивного поступу країни визначені в цьому документі:

–вектор розвитку – це забезпечення сталого розвитку держави, проведення структурних реформ та, як наслідок, підвищення стандартів життя. Україна має стати державою з сильною економікою та з передовими інноваціями. Для цього, передусім, необхідно відновити макроекономічну стабільність, забезпечити стійке зростання економіки екологічно невиснажливим способом, створити сприятливі умови для ведення господарської діяльності та прозору податкову систему;

–вектор безпеки – це забезпечення гарантій безпеки держави, бізнесу та громадян, захищеності інвестицій і приватної власності. Україна має стати державою, що здатна захистити свої кордони та забезпечити мир не тільки на своїй території, а й у європейському регіоні. Визначальною основою безпеки має також стати забезпечення чесного і неупередженого правосуддя, невідкладне проведення очищення влади на всіх рівнях та забезпечення впровадження ефективних механізмів протидії корупції. Особливу увагу потрібно приділити безпеці життя та здоров'я людини, що неможливо без ефективної медицини, захищеності соціально вразливих верств населення, безпечного стану довкілля і доступу до якісної питної води, безпечних харчових продуктів та промислових товарів;

–вектор відповідальності – це забезпечення гарантій, що кожен громадянин, незалежно від раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, мовних або інших ознак, матиме доступ до високоякісної освіти, системи охорони здоров'я та інших послуг в державному та приватному секторах. Територіальні громади самостійно вирішуватимуть питання місцевого значення, свого добробуту і нести відповідальність за розвиток всієї країни;

–вектор гордості – це забезпечення взаємної поваги та толерантності в суспільстві, гордості за власну державу, її історію, культуру, науку, спорт. Україна повинна зайняти гідне місце серед провідних держав світу, створити належні умови життя і праці для виховання власних талантів, а також залучення найкращих світових спеціалістів різних галузей [11].

Для забезпечення сталого розвитку держави та успішного виконання цієї Стратегії передбачено реалізацію 62 реформ та програм розвитку держави, серед яких визначено десять першочергових (пріоритетних) програм.

Безперечно, передумовами успішної реалізації реформ та досягнення всіх без винятку цілей розвитку є якісне управління, викорінення корупції, суспільна підтримка. Відповідно соціальна інтеграція, належне управління, чесна та прозора влада, участь населення у прийнятті рішень та контролюванні їх виконання, соціальний діалог є запорукою сталого розвитку країни та її регіонів.

Тут слід зупинитись на трактуванні поняття «соціальної інтеграції». Початок формування уявлень про інтеграцію виходить з теоретичних дискусій періоду становлення соціології як самостійної наукової дисципліни, котра має об'єктом свого пізнання суспільство, що розглядається як єдиний соціальний організм. Поняття «інтеграція» було введено вперше англійським ученим Гербертом Спенсером, представником еволюціонізму у соціології, згідно з яким розвиток суспільства прирівнюється до розвитку живих організмів. Соціальна інтеграція (від лат. *integratio* – заповнення) – поняття, що характеризує сукупність процесів, завдяки яким відбувається з'єднання різнорідних взаємодіючих елементів у соціальну спільність, ціле, форми підтримки групами певної стійкості та рівноваги суспільних відносин, здатність соціальної системи або її частин до опору руйнівним чинникам, до самозбереження перед обличчям внутрішніх та зовнішніх напружень, протиріч [4].

Як зазначає В.Я. Фетісов, в соціології соціальна інтеграція є найбільш висвітленим процесом, який пов'язаний зі станом нерівності у суспільстві, з характером його соціальної структури і стратифікації. Нерівності викликають зростання претензій, що обумовлюють конфлікти. Якщо останні не пом'якшуються розвитком виробництва і удосконаленням системи розподілу, в суспільстві зростають процеси дезінтеграції. Існує зв'язок між видами інтеграції, який є дуже різнобарвним [12].

Під соціальною інтеграцією (згідно «Соціологічного словника») розуміється стан і процес об'єднання соціальних явищ у єдине ціле, співіснування різних елементів суспільства разом, гармонізацію відносин між різними соціальними групами, їх взаємозалежність; духовну, соціально-політичну та економічну єдність суспільства, яке виявляє себе у створенні єдиної для всіх людей системи цінностей та ідеалів; наявність упорядкованих відносин між індивідами, групами,

організаціями тощо; єдність різноманіття; характеристика ступеня співпадіння цілей, інтересів різних соціальних груп, індивідів [9].

М. В. Мосьондз в результаті методологічного аналізу класичних соціологічних підходів до розуміння соціальної інтеграції виділяє дві лінії аналізу досліджуваного явища.

1. Об'єктивістська традиція – зосереджена винятково на об'єктивних умовах і критеріях процесу соціальної інтеграції. Вчення про соціальну інтеграцію розвивали О. Конт, Б. Маліновський, Е. Дюркгейм, Т. Парсонс, Р. Мертон, Г. Зіммель, Л. Козер, Г. Дубіль та ін., вкладаючи в нього різний сенс та роблячи різні акценти.

2. Суб'єктивістська традиція – виходить з положення про те, що поряд з об'єктивними умовами однією зі складових процесу соціальної інтеграції є суб'єктивне його визначення, мотиваційні структури й потреби (М. Вебер, П. Бергер, Т. Луман, К. Манхейм, представники феноменологічного й конструктивістського напрямів) [7].

Згідно визначення, наданого в Сучасному економічному словнику, інтеграція – це об'єднання економічних суб'єктів, поглиблення їхньої взаємодії, розвиток зв'язків між ними. Економічна інтеграція має місце як на рівні національних господарств цілих країн, так і між підприємствами, фірмами, компаніями, корпораціями. Формами прояву економічної інтеграції є розширення та поглиблення виробничо-технологічних зв'язків, спільне використання всіх видів ресурсів, створення сприятливих умов здійснення економічної діяльності [8].

Управлінський аспект інтеграції концентрує в собі наступні підходи: це комплексна реалізація функцій та управлінських взаємодій; це процес об'єднання зусиль різних підсистем (підрозділів) для досягнення цілей організації; дії, спрямовані на довгострокове зближення стратегічних інтересів двох або більше підприємств [6].

В філософії переважає розуміння інтеграції як якісної характеристики макросистем (суспільств, культур, цивілізацій). Культури (або «цивілізації») розглядаються як замкнуті, тотально інтегровані органічні одиниці, що характеризуються внутрішньою узгодженістю складових елементів, природною внутрішньою рівновагою, втілюють у собі якісь загальні принципи, єдині «культурні конфігурації», специфічні «національні ідеї» або «колективний дух» [5]. В культурології під цим поняттям розуміється «одне з основних понять системного підходу до вивчення соціокультурної реальності; виражає наявність узгодженості і

взаємозалежності між елементами системи, що забезпечує внутрішню єдність системи, її збереження, гармонійне функціонування, стійкість і стабільність. У залежності від того, яка система розглядається (соціальна, культурна і так далі), використовуються терміни «культурна інтеграція», «соціальна інтеграція», «соціокультурна інтеграція» [5].

Соціальна інтеграція в аспекті сталого суспільного розвитку досягається за допомогою консенсусу по відношенню до правил і норм поведінки людей, що займають різні соціальні позиції в суспільстві. В результаті спільної діяльності людей щодо досягнення цілей сталого розвитку ці цілі набувають нормативного статусу, який згодом закріплюється в свідомості і формує стійку самоідентифікацію як окремого індивіда, так і груп людей з суспільством. В сучасних умовах результативність соціальної інтеграції для сталого розвитку залежить насамперед не лише від розуміння кожною людиною цілей сталого розвитку та того, чи приймає і поділяє вона ці цілі, а й від її «включення» в процес досягнення цих цілей. І тут слід частково погодитись з Е. О. Дюркгеймом, який зазначав, що соціальна інтеграція має примусовий (обов'язковий) характер для особистості, проте суспільство, в свою чергу, зобов'язане враховувати і інтереси індивіда, оскільки несе перед ним певні обов'язки [2].

Отже, під соціальною інтеграцією для сталого суспільного розвитку розуміємо процес об'єднання зусиль та гармонізації відносин між різними соціальними групами та інститутами, забезпечення соціально-політичної та економічної єдності суспільства для досягнення цілей сталого розвитку на засадах єдності різноманіття та узгодження інтересів різних соціальних груп та індивідів.

Далі слід зупинитись на основних та найбільш дієвих (в умовах, що склалися) інструментах соціальної інтеграції, які дозволяють на рівні окремих адміністративно-територіальних одиниць розпочати/прискорити процес сталого розвитку. На наш погляд, такими інструментами є публічно-приватне партнерство, соціальний діалог та громадянські ініціативи.

На думку директора Інституту демографії та соціальних досліджень імені М. В. Птухи НАН України, академіка Е. М. Лібанової, сьогодні існує нагальна необхідність докорінного реформування українського суспільства і української економіки у контексті підвищення людського розвитку через посилення конкурентних переваг України; мінімізацію загроз, зокрема

пов'язаних з економічною кризою; а також кінцевою орієнтацією на підвищення рівня та якості життя. Кризи – економічні, політичні, воєнні, демографічні, екологічні – будуть завжди, за οποї якості політики. Запобігання вразливості – це підготовленість до них, вміння їх витримувати та готовність долати наслідки через формування соціальної відповідальності (влади, бізнесу і населення), зокрема, готовності та бажання вибрати свій шлях і відповідати за цей вибір. Головними інструментами для цього є побудова довгострокових і середньострокових стратегій розвитку з урахуванням існуючих ризиків, децентралізація влади, розбудова громадянського суспільства та пріоритетні інвестиції в людський розвиток [10].

З боку органів влади вже зроблено перший і суттєвий крок, що надає широкі можливості для розвитку самоуправління на місцях – розпочато процес децентралізації. Однією із проблем, що обумовила необхідність реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні, є слабкість їх матеріально-фінансової бази та неспроможність виконання повноважень органів місцевого самоврядування.

Метою політики у сфері децентралізації є відхід від централізованої моделі управління в державі, забезпечення спроможності місцевого самоврядування та побудова ефективної системи територіальної організації влади в Україні, реалізація у повній мірі положень Європейської хартії місцевого самоврядування, принципів субсидіарності, повсюдності і фінансової самодостатності місцевого самоврядування [11]

Це дозволить ефективно використовувати управлінський та ресурсний потенціал території (регіонів та менших за розміром локацій (міст, об'єднань територіальних громад, сіл, селищ)) для реалізації стратегії сталого розвитку України та підвищення якості життя населення.

Розвиток території безумовно залежить від активів, якими вона володіє і може розпоряджатися, а також від ефективності їх використання, що зазвичай відображається в загальному доході, який отриманий внаслідок цього процесу. Активи території (муніципалітету (територіальних громад сіл, селищ, міст, районів у містах) визначаються через право комунальної власності на рухоме і нерухоме майно, доходи місцевих бюджетів, інші кошти, землю, природні ресурси, підприємства, установи та організації, в тому числі банки, страхові товариства, а також пенсійні фонди, частку в майні підприємств, житловий фонд, нежитлові приміщення, заклади

культури, освіти, спорту, охорони здоров'я, науки, соціального обслуговування та інше майно і майнові права, рухомі та нерухомі об'єкти, визначені відповідно до закону як об'єкти права комунальної власності, а також кошти, отримані від їх відчуження.

В сучасних умовах конкурентоспроможність території досягається за рахунок комплексного і ефективного використання її внутрішнього потенціалу. Підвищення ефективності території, в свою чергу, передбачає капіталізацію територіальних активів, підвищення інвестиційної привабливості території шляхом створення цілісних майнових комплексів, збільшення доданої вартості, створеної на засадах поглибленої переробки місцевих ресурсів, вибудовування цілісних ланцюжків створення вартості і включення локальних виробництв у зовнішні ланцюжки. Натомість, значна частина природно-ресурсного, соціально-культурного потенціалу територій не використовується. Необхідне створення реальних умов для залучення територіальних ресурсів і активів в господарський оборот і формування інвестиційно привабливих майнових комплексів, що створюють унікальний образ території і є об'єктами залучення зовнішнього капіталу. В цьому контексті саме публічно-приватне партнерство є основою для збалансованого розвитку територій та використання регіональних ресурсів.

Базовою умовою сталого розвитку території в економічному сенсі є розширене відтворення капіталу, що передбачає вбудовування муніципалітетів в зовнішні системи руху капіталу і створення таких умов, за яких на певній території було б вигідно розміщувати певні види економічного капіталу, а також генерація на їх основі власних ланцюжків створення вартості.

Аналіз регіональних та місцевих програм розвитку показав, що основними проблемами, на вирішення яких вони спрямовані, є проблеми житлово-комунального господарства. Фінансування більшості програм з реалізації проектів та здешевлення витрат ЖКГ здійснюється на конкурентних засадах, на умовах співфінансування органами місцевого самоврядування та громадами.

Слід зазначити, що незважаючи на наявність очевидних проблем в житлово-комунальному господарстві, ця сфера є доволі привабливою для бізнесу з наступних причин: наявність абсолютно ліквідних активів у вигляді платежів населення, постійний ринок збуту, фіксована вартість ЖКП, споживання яких не залежить ні від соціально-політичної ситуації в країні, ні від рівня доходів населення. Тому можливість надання широкого спектру житлово-комунальних та супутніх додаткових послуг і одержувати додаткові

доходи роблять цей економічний комплекс привабливим для приватного бізнесу.

Як перспективна форма надання якісних послуг та підвищення якості життя населення адміністративної одиниці, публічно-приватне партнерство дозволить залучати до обслуговування житлово-комунального комплексу приватний капітал; при цьому органи державного управління та місцевого самоврядування виступають як замовники послуг і виконують регуляторні функції.

Слід зазначити, що на сьогодні в цілому сформована нормативно-правова база, та створено необхідне правове поле для залучення інвестицій та розвитку житлово-комунального господарства на засадах публічно-приватного партнерства. До основних нормативно-правових актів, що регулюють відносини в цій сфері, варто віднести наступні Закони України: «Про державно-приватне партнерство» від 01.07.2010 року № 2404-VI, «Про оренду державного та комунального майна», «Про фінансовий лізинг», «Про оренду землі», «Про концесії» від 16.07.1999 року N 997-XIV, «Про угоди про розподіл продукції» від 14.09.1999 року N 1039-XIV, «Про концесії на будівництво та експлуатацію автомобільних доріг» від 14.12.1999 року N 1286-XIV, «Про управління об'єктами державної власності» від 21.09.2006 року N 185-V, «Про особливості передачі в оренду чи концесію об'єктів централізованого водо-, теплопостачання і водовідведення, що перебувають у комунальній власності» від 21.10.2010 року N 2624-VI, «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо здійснення спільної діяльності» від 08.07.2011 N 3686-VI, «Про особливості передачі в оренду чи концесію об'єктів паливно-енергетичного комплексу, що перебувають у державній власності» від 08.07.2011 року N 3687-VI. Питанням використання у підприємницькій діяльності прав інших суб'єктів господарювання (комерційна концесія) присвячена Глава 36 Господарського Кодексу України якою визначені обов'язки правоволодільця (концесієдавця) та користувача (концесіонера), деякі питання субконцесії.

Цивільним Кодексом України зокрема Главою 76 (Комерційна Концесія) та Главою 77 (Спільна діяльність) регулюються відносини між сторонами угод, які можуть застосовуватися в сфері публічно-приватного партнерства. Податковим Кодексом України, зокрема Розділом XVIII визначені особливості оподаткування платників податків в умовах дії угоди про розподіл продукції. Податковим Кодексом України визначено, що держава гарантує, що до прав та обов'язків інвестора при виконанні податкових зобов'язань,

визначених угодою про розподіл продукції, буде застосовуватися законодавство, чинне на момент укладення угоди, крім випадків, коли законом зменшується розмір податків чи зборів або податки і збори скасовуються. Закон, яким зменшується розмір податків чи зборів або податки і збори скасовуються, інвестором застосовується з дня набрання ним чинності.

Питання надання державних гарантій регулюється положеннями Бюджетного кодексу України (ст. 17), Законами України про Державний бюджет на відповідний рік та окремими рішеннями Кабінету Міністрів України щодо затвердження Порядку та умов надання у відповідному році державних гарантій для забезпечення виконання боргових зобов'язань за запозиченнями суб'єктів господарювання, залученими для реалізації інвестиційних, інноваційних, інфраструктурних та інших проектів розвитку, які мають стратегічне значення та реалізація яких сприятиме розвитку національної економіки.

Форми та граничні обсяги державної підтримки в розрізі головних розпорядників бюджетних коштів установлюються Законом України про Державний бюджет України на відповідний рік. Закон України «Про державно-приватне партнерство» визначає правові, економічні та організаційні засади реалізації державно-приватного партнерства в Україні, врегульовує відносини, пов'язані з підготовкою, виконанням та припиненням договорів, що укладаються в рамках державно-приватного партнерства, встановлює гарантії додержання прав та законних інтересів сторін цих договорів. Метою закону є створення умов для підвищення конкурентоспроможності державного сектора економіки. Об'єкти, збудовані за принципом державно-приватного партнерства, не підлягають приватизації і перебувають у державній або комунальній власності на весь термін дії договору. На стороні приватного партнера у договорі можуть виступати декілька осіб, що несуть солідарну відповідальність за зобов'язаннями, передбаченими договором.

Використання інструментів публічно-приватного партнерства надає можливість задовольняти територіальні потреби соціального характеру (надання доступних послуг що відповідають міжнародним стандартам якості, в т.ч. екологічних), на сучаснішому та якіснішому рівні обслуговування без додаткових витрат. При цьому, запорукою успіху будь-якого проекту розвитку ЖКГ є створення партнерських відносин між замовником і виконавцем. Крім того, такі проекти в житлово-комунальній сфері – це не лише новий спосіб проектного

фінансування, – вони надають можливість максимально використовувати управлінський досвід, комерційний і творчий потенціал підприємців.

Стимули залучення сторін до публічно-приватного партнерства: для бізнес-організацій: ідеологічні, економічні, бюджетні стимули; витрати на проект у встановленій частці; гарантія мінімальної прибутковості; поділ ризиків; для органів місцевого самоврядування та регіонального управління : недостатність капіталу (або/і можливостей) для залучення боргових ресурсів; обмежена податкова база; дефіцит коштів у реальному вираженні (відсутність можливостей підтримувати існуючу інфраструктуру, в той час як потреба в інфраструктурних послугах зростає); позитивний бюджетний і соціально-економічний ефект; залучення фінансування з боку приватного сектора, що дозволяє спрямовувати бюджетні кошти, які вивільняються, на інші цілі; відсутність бюджетних витрат на експлуатацію; передача частини ризиків приватному інвесторові; для територіальних громад: можливість вирішення поточних проблем та підвищення якості життя навіть за умов обмеженості власних ресурсів.

Бізнес може відповідати за ризики, пов'язані з: технічним обслуговуванням і підтримкою; доступністю об'єкта; якістю експлуатаційних послуг; вартістю проектування й будівництва; прихованими дефектами (новими та існуючими). При цьому, бізнес не може відповідати за ризики, пов'язані з вартістю страхування об'єкту; одностороннім розірванням договору з боку органів місцевого самоврядування чи регіонального управління; зміною цивільного та господарського законодавства, зокрема норм, що визначають перелік, порядок отримання та скасування дозволів на окремі види діяльності; інфляцією заробітної плати.

Розподіл ризиків, пов'язаних з реалізацією проекту в рамках публічно-приватного партнерства, визначаються на основі методики, затвердженої Кабінетом Міністрів України та за домовленістю між державним та приватним партнерами. Для іноземних приватних партнерів, які реалізують на території України проекти в рамках публічно-приватного партнерства, встановлюється національний режим інвестиційної та іншої господарської діяльності. Держава гарантує додержання умов для провадження діяльності приватних партнерів, пов'язаної з виконанням договорів, укладених в рамках публічно-приватного партнерства, додержання їх прав і законних інтересів. В ст. 18 зазначеного Закону України передбачена можливість надання державної підтримки здійснення публічно-

приватного партнерства шляхом надання державних гарантій, фінансування (співфінансування) та в інших формах, передбачених законом.

Публічно-приватне партнерство в ЖКГ може бути реалізовано в різних формах: концесія; спільна діяльність; розподіл продукції; інші договори, при цьому найперспективнішою формою такого партнерства в трансформаційних умовах є концесія. Згідно чинного законодавства, реалізація таких проектів у ЖКГ може здійснюватись лише на договірних засадах з обов'язковою формалізацією всіх важливих умов домовленостей між сторонами у вигляді письмового договору. Слід зазначити, що у ряді європейських країн такого обмеження немає, переважно створюється спеціальна структура у формі юридичної особи за участю публічного і приватного партнера, у ряді випадків – ще за участю фінансових інститутів. У рамках даного об'єднання і укладаються договори, що дозволяє досягти максимальної структурованості і прозорості операції. В Україні, на наш погляд, формалізація прав та обов'язків сторін публічно-приватного партнерства у вигляді договору є цілком виправданою.

Отже, на засадах публічно-приватного партнерства між суспільними інститутами окремої адміністративно-територіальної одиниці вибудовуються систематичні структуровані взаємовигідні відносини, спрямовані на підвищення якості життя населення та сталий розвиток території. В даному випадку, де реалізація цього інструменту розглянута на прикладі найбільш проблематичного – житлово-комунального комплексу, така співпраця спрямована на підвищення якості надання житлово-комунальних послуг населенню та створення необхідних інфраструктурних об'єктів.

Наступним інструментом соціальної інтеграції для сталого розвитку є соціальний діалог. Відповідно до статті 1 Закону України «Про соціальний діалог в Україні», соціальний діалог – це процес визначення та зближення позицій, досягнення спільних домовленостей та прийняття узгоджених рішень сторонами соціального діалогу, які представляють інтереси працівників, роботодавців та органів виконавчої влади і органів місцевого самоврядування, з питань формування та реалізації державної соціальної та економічної політики, регулювання трудових, соціальних, економічних відносин [1].

Одним з основних поточних завдань є формування ефективної національної системи соціального діалогу та реформування соціального сектору. Сьогодні ця система включає розгалужену

законодавчу базу, модернові інституційні органи та форми взаємодії. Законодавчу базу по соціальному діалогу складають Конституція України, Кодекс законів про працю України, Цивільний кодекс України, Закони України: «Про соціальний діалог в Україні», «Про громадські об'єднання», «Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності», «Про організації роботодавців, їх об'єднання, права і гарантії їх діяльності», «Про колективні договори і угоди»; «Про порядок вирішення колективних трудових спорів (конфліктів)», а також: Укази Президента України, нормативно-правові акти Кабінету Міністрів України, ратифіковані Україною конвенції Міжнародної організації праці, Європейська соціальна хартія. Сторони соціального діалогу беруть участь у законотворчому процесі, надаючи пропозиції до проектів законів України, нормативно-правових актів Кабінету Міністрів України та інших державних установ. Відповідно до Закону України «Про соціальний діалог в Україні» діє Національна тристороння соціально-економічна рада та регіональні ради, які реально сприяють консолідації соціальних партнерів.

Основними формами соціального діалогу, які сьогодні реалізуються в Україні є обмін інформацією, консультації, колективні переговори, змістом яких є вироблення та узгодження позицій сторін. Найбільш результативною формою соціального діалогу, яка впливає на рівень і якість життя громадян, є укладення колективних договорів і угод, перш за все на національному рівні.

Водночас, на сьогодні національна система соціального діалогу не виконує поставлені перед нею завдання на належному рівні. Основними чинниками такої ситуації, є: низька інституалізація існуючих суб'єктів соціального діалогу; відсутність механізму імплементації рішень; декларативність, формальність і невиконання колективних угод і договорів; об'єктивна неспроможність як організацій роботодавців, так і професійних спілок до ефективної взаємодії із органами центральної і місцевої влади; слабе залучення організацій громадянського суспільства до процесу соціального діалогу. У контексті процесів європейської інтеграції України, діяльність всіх соціальних партнерів характеризується недостатньою увагою до сфери екологічної політики щодо аспектів соціально-економічних наслідків для сфери зайнятості та ринку праці, питань забезпечення конкурентоспроможності підприємств [10].

Перехід до екологічно стійкої і соціально орієнтованої економіки викликає переорієнтацію принципів зростання з метою забезпечення рівного ваги економічних, соціальних і екологічних аспектів. Для

розвитку підприємств і ринків праці екологічно чиста економіка сьогодні вже є необхідністю, а не тільки питанням вибору, оскільки реально може привести до зростання зайнятості, значного поліпшення якості робочих місць і підвищення рівня доходів, рівності та соціальної інтеграції. У той же час в міжнародних документах підкреслюється, що неможливо досягти цілей і завдань сталого розвитку без активної участі зацікавлених сторін, в тому числі і в сфері праці.

Соціальний діалог забезпечує успішне перетворення на шляху до зеленої економіки, за рахунок активної роботи з соціальними партнерами, які можуть зіграти ключову роль в підвищенні продуктивності. Це досягається розподілом відповідальності між працівниками і фірмами, інформуванням національних систем і інститутів про наслідки переходу до зеленої економіки, поощренням і організацією підвищення кваліфікації та підготовки кадрів, забезпеченням справедливого переходу до зеленої економіки з дотриманням трудових стандартів.

Уряд, бізнес та промисловість повинні сприяти активній участі працівників і їх профспілок в процесі прийняття рішень з проектування, реалізації та оцінки національних і міжнародних стратегій і програми з навколишнього середовища і розвитку, в тому числі в сфері політики зайнятості, галузевих стратегій, програм структурних реформ.

Таким чином, соціальний діалог є перспективними інструментами соціальної інтеграції для сталого розвитку. Одним з головних інструментів реалізації сталого розвитку може стати соціальний діалог розширеного формату, заснований як на традиційних, так і на нових формах співпраці між урядами, організаціями працівників і роботодавців, між державним і приватним сектором та організаціями громадянського суспільства – для максимального підвищення якості життя людей як в сьогоденні, так і в майбутньому, з одночасним забезпеченням економічної, соціальної та екологічної стійкості.

3.2. Механізми та інструменти управління сталим розвитком соціальної сфери регіону (С. І. Богуславська)

Реалізація масштабних реформ в регіональній економіці, пов'язаних з формуванням стабільних ринкових відносин, переходом на шлях інноваційного розвитку, підвищенням ролі людського капіталу вимагає значної активізації інвестиційних процесів на всіх ієрархічних рівнях управління. Повноцінних трансформацій в соціальній сфері регіону неможливо забезпечити без якісного удосконалення регіональної системи соціального інвестування. Провідну роль у реалізації цих реформ повинні відігравати регіональні органи управління та органи місцевого самоврядування. Разом з тим, функціонування системи соціального інвестування, не дивлячись на специфіку своєї практичної реалізації в кожному конкретному регіоні, характеризується наявністю низки загальних проблем, без вирішення яких забезпечення її збалансованого розвитку є, на наш погляд, неможливим.

На наш погляд, існує чотири основні проблеми, що гальмують процеси сталого розвитку в соціальній сфері регіону.

Першою проблемою є недостатність та постійні зміни обсягу інвестиційних ресурсів внаслідок деформації міжбюджетних відносин між регіонами та центром на користь останнього, що призводять до дефіциту фінансування місцевих бюджетів навіть у межах їх досить скромних витратних зобов'язань, не кажучи вже про інвестиційні потреби. Необхідно відзначити, що з розумінням цієї проблеми пов'язана реалізація пріоритетних національних проектів. Однак, за масштабами фінансування ці проекти мають поки що вельми обмежений характер. Дефіцит фінансування регіонів посилюється, незважаючи на те, що на цьому рівні все більше практикуються бюджетні кредити. Основними джерелами доходів місцевих бюджетів залишаються надходження від податків і зборів, що зараховуються до бюджетів за встановленими нормативами. Коли регіональні органи управління заздалегідь очікують збільшення обсягу інвестиційних ресурсів, що спрямовуються в регіон, а також припускають відсутність формальних правил розподілу цих ресурсів, то це вкрай негативно впливає на управління інвестиційною діяльністю та функціонування соціальної сфери регіону, бо часто прийняті ними і широко проанонсовані

інвестиційні програми в разі недостатнього фінансування з державного бюджету виявляються просто нездійсненними.

Таким чином, недосконалість міжбюджетних відносин між центром і регіонами, що полягає в гострих проблемах дефіциту бюджетного фінансування, зумовлених перманентними змінами бюджетного та податкового законодавства, а також використанням високоприбутковими юридичними особами різних схем ухилення від сплати податків в повному обсязі, негативно впливає на функціонування соціальної сфери регіон, позбавляє регіони стимулів до розвитку, провокує їх на переорієнтацію своїх зусиль з організаційної роботи по створенню на своїй території сприятливого економічного клімату, який сприяє розвитку господарюючих суб'єктів, збільшенню оподаткованої бази і поповненню дохідної частини бюджету, на «вибивання» додаткової державної фінансової допомоги. З точки зору управління розвитком соціальної сфери регіону та соціальним інвестуванням в ній, це не дозволяє сформулювати довгострокові інвестиційні програми та забезпечити їх ефективну реалізацію з причини неможливості якісного прогнозування доходів регіонів на середньострокову та довгострокову перспективу.

У цьому зв'язку, на нашу думку, з точки зору забезпечення сталого розвитку соціальної сфери в регіоні необхідно здійснити наступні заходи:

1. Стабілізувати чинне податкове та бюджетне законодавство в частині внесення змін, які стосуються дохідної частини місцевих бюджетів.

2. В законодавчому порядку закріпити сплату податку на прибуток юридичних осіб за місцем їх фактичного місцезнаходження.

3. Реалізувати комплекс заходів щодо підвищення податкових доходів регіонів і розширення їх повноважень з регулювання умов оподаткування. У середньостроковій перспективі концепцію «один податок – один бюджет» необхідно трансформувати в концепцію «спільного ведення», що включає активне застосування спільного використання оподатковуваних баз і пропорційний розподіл податкових доходів. При цьому подальше вдосконалення міжбюджетних відносин має здійснюватися в руслі розгортання цивілізованих інституційних конкурентних відносин з приводу формування і розподілу податків, подолання суб'єктивізму в фінансових взаємовідносинах органів державної влади, регіонального управління та місцевого самоврядування,

стимулювання розвитку регіонального податкового потенціалу, а також у напрямі зниження міжрегіональної податкової асиметрії.

Друга проблема – зосередження основних важелів управління розвитком системи соціального інвестування на рівні регіональних представницьких органів державної влади та декларативність здійснення такого управління органами місцевого самоврядування, обумовлена фактичною відсутністю необхідних інвестиційних ресурсів. В більшості країн Європейського Союзу саме органи місцевого самоврядування відіграють вирішальну роль в управлінні розвитком регіональної системи соціального інвестування. Для того, щоб забезпечити можливість впровадження такої практики в Україні, необхідно вжити низку заходів, що створюють умови для їх більшої фінансової самостійності і можливості здійснювати інвестиційну діяльність. Для цього слід зосередити увагу на вирішенні таких пріоритетних завдань:

1. Створення інституційних умов та законодавчої бази для формування власної стійкої бази оподаткування, достатньої для вирішення завдань регіонального та місцевого розвитку. З цією метою доцільно переглянути розподіл низки податків за рівнями бюджетної системи. Зокрема, необхідно податок на доходи фізичних осіб повністю перевести в розряд місцевих і здійснювати його за місцем проживання; закріпити за місцевим рівнем частину податку на прибуток.

2. Розробка (впорядкування) нормативної правової бази для нарощування неподаткових джерел доходів шляхом більш ефективного використання земельних і майнових ресурсів. Для цього необхідно провести чітку інвентаризацію комунальної власності, визначити політику управління нею, її пріоритети, механізми та критерії управління цією власністю. Оптимізація використання майнового потенціалу може бути забезпечена за рахунок вдосконалення системи орендної плати за надання приміщень, що перебувають у комунальній власності в користування фізичним та юридичним особам.

Організація і юридичне закріплення питань земельних правовідносин, що включає такі елементи як: земельна рента, облік і оцінка землі, орендна плата, земельний податок, ціноутворення тощо, можуть належним чином забезпечити збільшення обсягу фінансових коштів, які надходять у розпорядження органу місцевого самоврядування і, відповідно, істотно розширити можливості розвитку системи соціального інвестування на підвідомчій їм території.

3. Створення інституційного середовища, що стимулює органи місцевого самоврядування до нарощування власного економічного та податкового потенціалу.

Однією з ключових проблем інвестування розвитку соціальної сфери є відсутність системи зовнішнього незалежного аудиту реалізації окремих інвестиційних проектів та інвестиційних програм розвитку, що проводиться в рамках оцінки ефективності діяльності органів регіонального управління та місцевого самоврядування. У цьому сенсі, на нашу думку, може бути корисним досвід Великобританії, яка впровадила в практику своєї діяльності систему оцінки ефективності роботи адміністрації муніципалітетів. Слід зазначити, що в цій країні здійснюється аудит результатів діяльності регіональних та місцевих органів управління, оскільки в чистому вигляді звітність за видатками не дозволяє оцінити наскільки ефективною була діяльність профінансованих служб і чи відповідали витрачені інвестиційні ресурси значущості послуг, наданих населенню. Для визначення ефективності, економічності та раціональності надання відповідних соціальних та інформаційних послуг зовнішні аудиторі проводять аналіз співвідношення їх ціни і якості (Value for Money, VFM): органи місцевого самоврядування зобов'язані підвищувати якість соціальних та інформаційних послуг і надавати інформацію про ефективність своєї діяльності в Планах підвищення ефективності (Best Value Performance Plans, BVPPs); зовнішній аудитор щорічно робить висновок по плану. Ці плани спрямовані на те, щоб допомогти органам місцевого самоврядування оцінити ефективність своєї діяльності в частині участі в формуванні та реалізації соціальних інвестиційних програм в регіоні. Крім того, вони покликані представити місцевому населенню інформацію про виконання органами місцевого самоврядування поставлених у попередньому році планових показників ефективності і про те, наскільки ці показники співвідносяться з результатами діяльності інших муніципалітетів.

Загальноприйнятим способом розробки показників результатів діяльності у Великобританії є використання трьох аспектів – економії, ефективності та результативності (economy, efficiency and effectiveness). З 2002 року в цій країні впроваджена процедура комплексної оцінки показників ефективності діяльності (Comprehensive Performance Assessment, CPA), що є комбінованою оцінкою ефективності надання послуг та корпоративного управління. Цю процедуру здійснює Аудиторська комісія. Для проведення комплексної оцінки кожного з органів місцевого

самоврядування вона отримує дані аналізу співвідношення ціни та якості надання соціальних й інтелектуальних послуг, а також результатів аудиторської перевірки Плану підвищення ефективності та перевірок конкретних видів послуг.

У процедуру оцінки входить перевірка використання ресурсів інвестиційної програми розвитку соціальної сфери, в ході якої розглядаються процеси бюджетування, управління ризиками, казначейська система і низка інших питань. Результати оцінки не публікуються, але якщо органи місцевого самоврядування надають доступ до цих даних, то по ним формується уявлення про управління муніципалітетом в цілому.

Оцінка роботи органів місцевого самоврядування проводиться за чотирибальною шкалою (від «відмінно» до «незадовільно»). Оцінка «відмінно» виставляється за виконання певних умов, тобто органи місцевого самоврядування повинні не тільки мати відмінні результати, але і відповідати певним стандартам. Муніципалітету, який отримав відмінну оцінку, надається значна свобода діяльності, тоді як до органів місцевого самоврядування, які отримали оцінку «незадовільно», застосовуються санкції щодо зовнішнього управління. Для кожної послуги розробляються окремі показники діяльності, оцінка здійснюється в межах від 1 (мінімальна) до 4 (максимальна).

Крім того, в рамках формування та реалізації соціальних інвестиційних програм на рівні муніципалітетів діють місцеві договори про надання громадських послуг соціальної сфери – угоди між конкретним органом місцевого самоврядування та урядом країни, які визначають обов'язки органу місцевого самоврядування з проведення конкретних заходів покращення результативності своєї діяльності та обов'язки уряду з винагороди за ці покращення. Крім того, в угоді визначається система державних заходів з надання допомоги даному муніципалітету задля досягнення зазначених результатів. При цьому орган місцевого самоврядування визначає коло найбільш важливих проблем розвитку соціальної сфери та встановлює набір цілей, які повинні бути досягнуті згідно з умовами договору. Цільові показники по кожній з встановлених проблем повинні відображати якісне покращення в порівнянні з результатами, яких можна було б очікувати за відсутності угоди. Як показує досвід цієї країни, впровадження системи зовнішнього незалежного аудиту реалізації окремих інвестиційних проектів та програм дозволяє в значній мірі підвищити якість управління інвестиційною діяльністю з розвитку соціальної сфери.

Ефективність управління розвитком соціальної сфери значною мірою залежить від людського фактора. При цьому особливу роль і відповідальність посадових осіб регіональних органів управління, до кола повноважень яких входять питання управління інвестиційною діяльністю, обумовлює масштабність завдань, що стоять перед соціальною сферою, широкий спектр різних економічних об'єктів, значущість для економіки, населення країни та регіону.

Аналіз показує, що цілісна система підготовки фахівців з управління інвестиційною діяльністю з розвитку соціальної сфери регіонів в сучасних умовах фактично відсутня. Навчання цих фахівців носить епізодичний і часто фрагментарний характер, здійснюється різними регіонами за не узгодженими між собою навчальними планами і програмами, які мають суттєві недоліки в методичному, організаційному та інформаційному аспектах. Не запроваджена система стажування в передових регіонах, в стороні від процесу підготовки фахівців опинилися провідні ВНЗ країни та організації, що є визнаними лідерами в галузі підготовки фахівців з інвестиційної діяльності.

Обґрунтована конституційна вимога доведення місцевого самоврядування до кожного громадянина трансформується в завдання формування високопрофесійних органів місцевої влади в кожному селі та селищі, що потребує залучення в систему місцевого самоврядування кваліфікованих економістів, юристів та управлінців, здатних працювати з бюджетом і брати участь у розробці інвестиційних проектів та програм розвитку соціальної сфери. Знайти підготовлених фахівців такого профілю, обізнаних у специфіці діяльності органів регіонального управління та місцевого самоврядування в малих поселеннях практично неможливо. Тому проблема підготовки таких фахівців є сьогодні однією з ключових.

Слід зазначити, що в програмах навчання вищих навчальних закладів економічного профілю передбачено вивчення комплексу дисциплін, що дають (в разі успішного навчання) необхідну базову підготовку з питань управління інвестиційною діяльністю, розвитку соціальної сфери. Однак ситуація гострої нестачі кваліфікованих кадрів об'єктивно вимагає доповнення системи отримання базових знань у ВНЗ системою перепідготовки, підвищення кваліфікації, отримання додаткової професійної освіти у навчальних закладах фахівців і керівних працівників регіональних органів управління та місцевого самоврядування, орієнтованих на підготовку в галузі управління інвестиційною діяльністю з розвитку соціальної сфери. Більше того, враховуючи тривалість підготовки фахівця з вищою

професійною освітою, система додаткової професійної освіти на найближчу перспективу залишиться основним джерелом підготовки та перепідготовки кадрів у галузі управління.

Основними центрами такої системи мають стати провідні регіональні ВНЗ, що мають не лише напрацьований досвід у підготовці та перепідготовці кадрів даного профілю, але і обізнані в специфіці проблем розвитку конкретного регіону, проводять комплексні наукові дослідження в сфері сталого розвитку регіональних соціально-економічних систем. При цьому навчання в рамках зазначених навчальних закладів має здійснюватися з обов'язковим залученням найбільш підготовлених фахівців-практиків регіонального рівня.

Головними завданнями зазначених освітніх установ повинні стати:

- задоволення потреб фахівців в отриманні знань з управління розвитком соціальної сфери регіону, вивченні передового вітчизняного та зарубіжного досвіду в цій області;

- організація і проведення підвищення кваліфікації та професійної перепідготовки персоналу регіональних органів управління та місцевого самоврядування, а також наукових та інших зацікавлених організацій, що беруть участь у розробці та реалізації соціальних інвестиційних програм в регіоні;

- організація і проведення наукових досліджень в галузі управління розвитком соціальної сфери;

- участь у науковій експертизі програм, проектів, рекомендацій, інших документів в галузі управління інвестиційною діяльністю з розвитку соціальної сфери;

- узагальнення та поширення новітнього досвіду організації навчального процесу, науково-методичної роботи, прогресивних форм і методів навчання з питань управління розвитком соціальної сфери та ін.

Організація додаткової професійної освіти в галузі управління інвестиційною діяльністю з розвитку соціальної сфери повинна базуватися на принципах: континуїтету – збереження позитивного досвіду існуючих методик і стандартів вищої професійної освіти; гнучкості, модульності, орієнтації на потреби клієнта; використання сучасних мультимедійних інтерактивних технологій навчання; цінової та часової доступності для клієнтів. Дотримання даних принципів має забезпечити високу якість навчання.

Важливою формою набуття практичних навичок в галузі управління сталим розвитком соціальної сфери регіону повинно

стати стажування фахівців, яке дозволяє закріпити на практиці теоретичні знання, вивчити передовий досвід. При цьому воно може бути як самостійним видом додаткової професійної освіти, так і одним із розділів навчального плану при підвищенні кваліфікації та перепідготовці фахівців.

Фінансування професійної перепідготовки і підвищення кваліфікації фахівців в галузі управління сталим розвитком соціальної сфери регіону повинно здійснюватися в основному на основі договорів, що укладаються організаціями, які здійснюють діяльність такого роду з зацікавленими органами регіонального управління та місцевого самоврядування. При цьому кошти, необхідні для підготовки зазначених фахівців, повинні бути в обов'язковому порядку передбачені в бюджеті відповідного органу. Фахівцям, які пройшли професійну підготовку (перепідготовку) повинен видаватися відповідний документ державного зразка (посвідчення про підвищення кваліфікації, свідоцтво про підвищення кваліфікації, диплом про професійну перепідготовку), наявність якого має бути обов'язковим компонентом при реалізації спеціалістом своїх функцій. Відомості про результати підвищення кваліфікації та професійної перепідготовки фахівців направляються в кадрові служби за місцем їх основної роботи. При цьому перепідготовка та підвищення кваліфікації повинні проводитися в міру необхідності, але не рідше одного разу на 5 років протягом усієї трудової діяльності відповідних фахівців.

Слід зазначити, що основною системою, від успішного функціонування якої безпосередньо залежить сталість розвитку соціальної сфери регіону є система соціального інвестування. Ця система, з точки зору системного підходу, являє собою цілісну, цілеспрямовану, складну, самоорганізовану відкриту систему, що має інституційні властивості, тісно взаємодіє із зовнішнім середовищем і позитивно впливає на неї. Складність даної системи, наявність у її складі великої кількості відносно самостійних підсистем і різнорідних елементів об'єктивно потребують чіткої взаємодії всіх її складових частин, координацію їх спільної діяльності. Крім того, ознака системності, наведена у визначенні соціального інвестування в регіоні, дозволяє використовувати системний підхід як до аналізу його як об'єкту дослідження, так і до аналізу процесу його розвитку, умовою успішності якого є ефективне управління.

Принцип дії механізму управління сталим розвитком соціальної сфери регіону полягає в сприйнятті на основі стратегічних цілей і завдань генерованого образу розвитку системи соціального

інвестування в регіоні; переведенні його на її конкретний стан в даний момент часу; здійсненні відповідних заданому образу трансформацій в системі, їх контролі та регулюванні; аналізі та оцінці результатів змін; періодично здійснюваних заходів з якісної зміни цієї системи (повторення циклу) залежно від динаміки змін зовнішнього середовища її функціонування. Взаємодія між елементами механізму організується таким чином, щоб вони представляли собою цілісну систему, яка забезпечує цілеспрямований, закономірний і безперервний розвиток соціального інвестування в регіоні. Призначення елементів генерації образу розвитку цієї системи полягає в постійному вивченні законів і закономірностей, які задають основні напрямки розвитку системи; у виявленні та вивченні можливих інновацій і можливостей їх використання з метою розвитку; своєчасному виявленні імпульсу до розвитку та визначенні можливостей його реалізації.

Координацію системи соціального інвестування регіону здійснюють на основі перспектив розвитку елементів, підсистем і соціальної сфери в цілому, а також даних оцінки досягнутого рівня розвитку системи; вироблення і прийняття рішень щодо її розвитку.

Елементом проектування розвитку системи соціального інвестування в регіоні на підставі якісних параметрів розвитку, а також елементом генерації образу розвитку і загальної стратегії, виробленої елементами координації, є комплексна програма розвитку системи, що містить кількісні та вартісні параметри її розвитку по кожній підпрограмі й по кожному інвестиційному проекту.

Елементи формування соціальної інвестиційної програми на основі кількісних і вартісних параметрів розвитку системи соціального інвестування в регіоні дозволяють оцінити необхідний обсяг інвестиційних ресурсів і можливостей залучення їх, після чого здійснюється формування інвестиційної програми відповідно до обраних критеріїв.

Елементи оцінки реалізації окремих соціальних інвестиційних проектів забезпечують виконання регулюючих функцій при реалізації кожного з них, інвестиційної програми в цілому і кожної з підпрограм, що входять до її складу. Прийняття інвестиційного рішення фактично означає затвердження соціальної інвестиційної програми.

Елементи аналізу результатів і досягнутого рівня розвитку необхідні, поряд з оцінкою стану соціальної сфери, для визначення необхідних заходів щодо корекції інвестиційної програми у разі

докорінної зміни умов господарської діяльності, тобто своєчасного прийняття рішення щодо переходу на менш сприятливий сценарій розвитку соціальної сфери.

Таким чином можна стверджувати, що функціями механізму управління сталим розвитком соціальної сфери в регіоні є:

– визначення обсягу та оптимізація структури інвестиційних ресурсів;

– управління розробкою окремих інвестиційних проектів;

– управління формуванням соціальних інвестиційних програм;

– забезпечення реалізації інвестиційних програм розвитку соціальної сфери регіону.

Отже, управління розвитком системи соціального інвестування в регіоні представляє собою сукупність взаємопов'язаних і взаємообумовлених процесів визначення обсягу інвестиційних ресурсів, розробки окремих інвестиційних проектів, формування інвестиційних програм, спрямованих на досягнення економічними об'єктами соціальної сфери нового якісного стану, який забезпечує надання ними послуг ширшого діапазону та кращої якості з метою задоволення інтелектуальних і соціальних потреб населення, всестороннього розвитку людського потенціалу.

Далі слід детальніше зупинитися на проблемі формування соціальної інвестиційної програми, для вирішення якої, на наш погляд, найбільш доцільним є використання інструментарію програмно-цільового планування.

Програмно-цільове планування як спосіб реалізації найважливіших соціально-економічних функцій держави здійснюється відповідно до затверджених цільових програм у формі державних та регіональних цільових програм, державних та регіональних адресних програм, місцевих програм, пріоритетних національних проектів. Останні можна вважати проміжним етапом до довгострокового, результативного та ефективного фінансового забезпечення пріоритетних напрямків розвитку економіки та соціальної сфери на основі довгострокових цільових програм. Відповідно до розуміння завдань, інструментарію, об'єктів програми, сфер використання всі наявні концепції програмного підходу [2-5; 7-10; 12 та ін.] можна розділити на такі групи:

1) включає основні напрями використання програмного підходу не лише для розробки і реалізації цільових комплексних програм, а й для раціональної організації планового процесу, виходячи з обґрунтування потреб; передбачає розробку системи показників,

орієнтованих на кінцеві результати; складання схем розвитку і розміщення продуктивних сил;

2) розглядає програмний підхід як спосіб досягнення певних цілей; як метод планування розвитку макроекономіки та регіональної економіки, що забезпечує інтеграцію науково-технічного і виробничого планування;

3) трактує програмний підхід як спосіб вирішення комплексних проблем міжгалузевого та міжрегіонального характеру (хоча його варіанти можуть використовуватися і на нижчих рівнях управління, коли сформовані структури і процедури прийняття рішень виявляються недостатніми).

Таким чином, програмний підхід пов'язується не зі специфікою методів вирішення завдань соціально-економічного розвитку, які використовуються, а зі змістом завдань. Розгляд різних сфер управління та господарської діяльності дозволяє виявити принаймні три потенційно ефективні області застосування програмного підходу сьогодні та в перспективі. Це довгострокове планування, територіальне планування та управління (створення та розвиток територіально-виробничих комплексів, вирішення соціально-економічних та екологічних проблем) і управління процесами розробки та впровадження нової техніки і технології.

Будь-яка програма одночасно може класифікуватися за кількома ознаками, які взаємодоповнюють та дозволяють системно розташувати (згрупувати) певні програми у відповідності з заданими критеріями. При цьому, спираючись на окремі ознаки, можна прийняти рішення про необхідність включення або виключення програми з запланованого комплексу програм розвитку досліджуваної території (наприклад, виходячи з термінів досягнення поставлених цілей, глибини вирішуваних завдань розвитку). Інші характеристики можуть бути базою для формування початкових оцінок ефективності реалізації програми, насамперед за допомогою виділення цільових орієнтирів і потреб у ресурсах. Так, наприклад, класифікаційними ознаками є [10; 12]: рівень значущості (міждержавні, державні та регіональні), територіальна приналежність (державні, обласні, міські), функціональна орієнтація (науково-технічні, соціально-економічні, виробничі, інвестиційні, організаційно-господарські та екологічні), зміст розв'язуваних проблем, масштабність програмного завдання, галузева локалізація, характер виникнення проблем тощо. Виділення ознак і відповідних їм класів програм служить основою для визначення загальних закономірностей у процесі їх формування та реалізації.

Класифікаційні ознаки відображають зміст проблеми, характеризують об'єкти програм, особливості управління ними тощо. Кожна регіональна програма характеризується одночасно кількома класифікаційними ознаками.

Особлива роль цільових програм розвитку регіонів у вирішенні завдань, пов'язаних з проблемою міжрегіональної асиметрії, визначається тим, що на відміну від інших інструментів регіональної політики, що використовуються для цих цілей (трансферти, дотації, субвенції, позики і кредити з бюджету), програми в силу свого переважно інвестиційного характеру націлені на вирішення не тільки поточних, а насамперед стратегічних завдань реформування регіональної економіки, її структурної перебудови на основі інвестиційних процесів. У регіонах з гострими соціальними, економічними та екологічними проблемами необхідно використовувати різні форми регулюючого впливу на процеси структурної перебудови економіки з боку державних і регіональних органів управління. Програмно-цільовий метод дозволяє забезпечити комплексне вирішення регіональних проблем, врахувати все різноманіття чинників, що визначають динаміку регіонального розвитку, розширити часовий горизонт для здійснення програмних завдань, передбачити довготермінові заходи, що забезпечують суттєве поліпшення ситуації в економіці і соціальній сфері регіону.

Цільові програми, порядок їх розробки та оцінки результатів знаходять відображення в незначній кількості законів та нормативних актів. Це, зокрема (в поточній редакції, зі змінами та доповненнями): Господарський Кодекс України, Цивільний Кодекс України, Податковий Кодекс України; Закони України: «Про засади державної регіональної політики» (№ 156-VIII від 5 лютого 2015 року), «Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії» (№ 2017 від 5 жовтня 2000 року), «Про державні цільові програми» (№ 5463-VI від 16.10.2012 року), «Про інвестиційну діяльність» (№ 1560-XII від 18.09.1991 року), «Про стимулювання розвитку регіонів» (№ 2850-IV від 08.09.2005 року); Постанови Кабінету Міністрів України: «Порядок підготовки, укладання та виконання угоди щодо регіонального розвитку та типова угода щодо регіонального розвитку» (№ 751 від 23.05.2007 року), «Методика виявлення ризиків, пов'язаних з державно-приватним партнерством, їх оцінки та визначення форми управління ними» (№ 232 від 16 лютого 2011 року), «Методика проведення оцінки результатів діяльності Ради міністрів Автономної Республіки Крим, обласних,

Київської та Севастопольської міських державних адміністрацій» (№ 650 від 9 червня 2011 року); Накази Міністерства економічного розвитку і торгівлі України: «Методика проведення державної експертизи інвестиційних проектів та форми висновку за її результатами» (№ 243 від 13.03.2013 року), «Методичні рекомендації щодо порядку розроблення регіональних цільових програм, моніторингу та звітності про їх виконання» (№ 367 від 04.12.2006 року), «Порядок проведення експертної оцінки проектної пропозиції» (№ 714 від 22.06.2010 року), «Про затвердження форми проектної (інвестиційної) пропозиції, на основі якої готується інвестиційний проект, для розроблення якого може надаватися державна підтримка» (724 від 19.06.2012 року) та ін. Нажаль, в цих нормативних документах недостатньою мірою прописані організаційні засади розробки, відбору та реалізації регіональних програм, вони не відображають специфічні особливості регіональних програм, що відрізняють їх від галузевих і функціональних (багатогалузевий комплексний характер; наявність не лише виробничих, а й соціальних проектів; необхідність врахування галузевих програм, що реалізуються на території регіону).

Процес відбору територіальних проблем, що підлягають вирішенню на програмній основі, включає три основних етапи: відбір регіональних проблем, що потребують вирішення; обґрунтування можливості вирішення проблем програмним методом; незалежна експертна оцінка доцільності вирішення проблем таким методом. Відбір проблем включає в себе наступні процедури: комплексне вивчення прийнятої концепції та прогнозів функціонування економіки регіону; визначення вузьких місць у господарстві регіону, що породжують проблемні ситуації (фіксація незадоволеності потребою, розрив між бажаним і досягнутим рівнями розвитку і ін.); виділення та опис проблем, що вимагають невідкладного рішення; структурний якісний аналіз виділених проблем (виявлення супідрядних означених проблем; розгляд проблем, що підлягають вирішенню пов'язані з сукупністю вже розв'язуваних регіональних завдань).

Обґрунтування можливості вирішення проблем програмним методом включає: розробку рекомендацій про об'єктивні можливості вирішення проблем програмно-цільовим методом (виявлення наявності у проблем програмних ознак – кінцевого терміну реалізації, локалізації проблемного об'єкта, неможливості розв'язання проблем в задані терміни іншими методами і за

допомогою інших форм управління та ін.); аналіз переваг і недоліків використання програмного методу для усунення виявлених проблемних ситуацій стосовно умов регіону; узагальнення та систематизація накопиченого в регіоні досвіду застосування програмного методу; оцінка можливості використання програмного підходу в регіоні в умовах ринкових відносин.

Експертна оцінка доцільності вирішення проблем програмним методом містить такі процедури: попередня ресурсна оцінка кожної з пропонованих до вирішення проблем (потреба у фінансових, матеріально-технічних, природних, трудових, інформаційних і часових ресурсах); визначення ресурсних можливостей регіону і зіставлення їх з потребами для вирішення проблем; розрахунок корисної результативності вирішення кожної з проблем, конкретизація кінцевих результатів; визначення соціально-економічної ефективності реалізації проблем програмним методом; формування переліку проблем, орієнтованих на програмну розробку, обґрунтування головних цілей програм; ранжування проблем для програмування за значимістю та пріоритетністю, формування каталогу проблем; прийняття рішення про розробку конкретних програм.

Відбір територіальних проблем, що підлягають вирішенню на програмній основі, здійснюється за завданням регіональних органів управління компетентними комісіями, що складаються з фахівців відповідного профілю. Відбір здійснюється за допомогою формальних і неформальних методів якісного аналізу за прийнятими критеріями. Використовується механізм обговорення і прийняття колегіальних рішень.

Довгострокові цільові програми сьогодні розглядаються як системи взаємопов'язаних за ресурсами, виконавцями і термінами заходів, націлених на реалізацію пріоритетних загальнонаціональних (регіональних, муніципальних) інтересів країни (відповідних територій) в сфері розвитку економіки на інноваційній основі, людського потенціалу та забезпечення соціальної стабільності в довгостроковій перспективі. Визначаються види та характерні ознаки довгострокових цільових програм, а також їх роль і місце в системі бюджетних відносин як форми реалізації програмно-цільового бюджетування.

Проаналізувавши зарубіжний досвід програмно-цільового бюджетування [1; 6; 11; 13; 14], можна зробити висновок, про те, що пріоритетні національні проекти є кроком до переходу економіки на інноваційний і соціально орієнтований шлях розвитку. Однак,

недостатність законодавчої регламентації та методичного забезпечення не дозволяють в повній мірі віднести пріоритетні національні проекти до ефективних фінансових інструментів реалізації пріоритетів розвитку вітчизняної економіки і соціальної сфери.

Програмування сталого розвитку соціальної сфери регіону є складовим елементом стратегічного планування соціально-економічних змін в регіоні [3], яке, своєю чергою, є одним з етапів формування регіональної соціально-економічної політики – комплексу заходів, спрямованих на зміну рівня і якості життя населення, на пом'якшення протиріч між учасниками ринкової економіки та запобігання соціальних конфліктів на економічному ґрунті. Стратегія регіонального розвитку складається з комплексу взаємопов'язаних програм за різними напрямками, що є більшою чи меншою мірою пріоритетними для того чи іншого регіону. Ці напрями повинні бути орієнтовані на найбільш прогресивні галузі, пов'язані з розвитком людського капіталу – найважливішим компонентом успішного розвитку регіону. Таким чином, формується ситуація, при якій все суспільство в цілому є як замовником, так і учасником реалізації стратегій розвитку. Кожна програма містить низку взаємопов'язаних проектів, оскільки вони підтримують реалізацію конкретних цілей розвитку регіону. Сукупність даних проектів складає портфель проектів, але з іншого боку, проекти можуть бути незалежними. Основна відмінність проектів від програм полягає в їх природі, в тому, що вони є тактичними. Отже, регіональна соціально-економічна програма – це взаємоузгоджений за ресурсами, виконавцями і термінами виконання комплекс проектів та інших цільових заходів, що реалізуються в регіоні за підтримки державного та місцевих бюджетів.

Соціально-економічна програма може складатися з соціально-економічних (паритет економічного і соціального ефектів), соціальних (з економічним ефектом) або економічних (з соціальним ефектом) проектів. Типова структура регіональної програми налічує, згідно чинного законодавства, дев'ять складових (паспорт програми, загальні положення, зміст проблеми і обґрунтування її вирішення програмними методами, основна ціль і задачі програми, система програмних заходів, ресурсне забезпечення, механізм реалізації програми, схема організації управління програмою, оцінка ефективності реалізації програми), а типова структура регіонального проекту може бути представлена такими складовими: 1) статут проекту; 2) опис проекту; 3) загальний план управління проектом; 4)

поетапний план управління проектом; 5) очікувані результати та ефективність проекту.

Роль прогнозування при плануванні сталого розвитку соціальної сфери регіону полягає в тому, щоб на основі аналізу її поточного стану і соціального прогресу визначити перспективи зміни еяк цієї сфери, так і економічної структури регіону, соціально-економічних параметрів розвитку і визначити пріоритетні напрямки. Розробка прогнозів, що дають кількісні оцінки параметрів майбутнього регіонального розвитку, тісно пов'язана з прийняттям і реалізацією комплексних цільових програм. Вони необхідні для відбору основних цілей соціально-економічного розвитку, вироблення заходів з їх досягнення в намічені терміни при збалансованому забезпеченні ресурсами та ефективному розвитку суспільного виробництва. Таким чином, при реалізації соціально-економічної політики регіону, необхідно чітко виявити проблему, визначити цілі та сформулювати завдання. Для вирішення визначених і сформульованих завдань обирається проект (кращий з альтернативних), а також структура підготовки, відбору, обґрунтування, фінансування, відповідальності, реалізації та оцінки ефективності соціально-економічного проекту (програми). При всіх витратах у практиці застосування програмно-цільового методу програми дають можливість вирішувати поточні проблеми та перспективні завдання економіки регіону. Програми повинні складатися з сукупності проектів або одного проекту, що відрізняються особливою складністю створюваної продукції та / або методів управління її здійснення.

3.3. Сталий розвиток соціальної сфери міста: пріоритетні напрями та механізми *(І. А. Василенко, Н. М. Польова)*

У стратегічних тенденціях розвитку і спрямування соціальної складової сталого розвитку акцентується увага на важливості збереження стабільності існуючих суспільних систем, у тому числі недопущення руйнівних соціальних конфліктів, шляхом справедливого розподілу благ між людьми. У доповіді ПРООН «Сталий розвиток і рівність можливостей: краще майбутнє для всіх» (2011 р.) визначаються сучасні світові стратегічні тенденції політики

сталого розвитку в соціальній сфері й наголошується на нерозривності взаємозв'язку між сталістю й основними питаннями рівності можливостей щодо продуктивної зайнятості, освіти, охорони здоров'я тощо. Деградація довкілля підвищує нерівність через несприятливий вплив на фізичний і духовний стан людей. У свою чергу, нерівність людського розвитку посилює екологічну деградацію, зокрема внаслідок несформованості в суспільстві відповідних моральних і етичних настанов [1].

Категоріальний принцип, на якому побудована традиційна вітчизняна система соціальних трансфертів, привів до того, що основна частина реальних виплат прямувала у відносно благополучні сім'ї, які мають доходи, що перевищують прожитковий мінімум. Згідно з оцінками Світового банку, ефективність програм соціальної допомоги в Україні, розрахована як питома вага коштів, що надходять найбільш бідним сім'ям, у сумарних соціальних трансфертах, складає всього 19 %. Аналогічний показник у більшості розвинених країн коливається в межах 30-50 %. При цьому близько 20 % бідних домогосподарств і близько 30 % найбільш бідних домогосподарств в Україні взагалі не отримують ніякої допомоги. Діюча система соціальних виплат і пільг не враховує змін, що відбулися у розподілі доходів і власності. Для забезпеченого населення соціальні виплати і пільги практично не мають економічного змісту, а для нужденних – не гарантують необхідного соціального захисту [2, с.123], оскільки деклароване право громадян на різні види соціальних виплат фактично не здійснюється через складне економічне становище держави і бюджетів місцевого управління, на які було покладено більшість цих виплат.

Дотації на підтримку житлово-комунального господарства і громадського транспорту отримують державні і комунальні підприємства, а не населення, яке безпосередньо цього потребує. Непропорційно висока частка цих коштів, в кінцевому рахунку, перерозподіляється на користь найбільш заможних сімей, оскільки вони споживають велику частину відповідних послуг. Негативні наслідки такої практики відомі – це зростання соціального утримання, обмеження можливостей для надання допомоги тим, хто справді її потребує.

Система соціальних послуг населенню також розвивалася нераціональним шляхом. Держава обтяжена великою мережею бюджетних установ, що виконують найрізноманітніші функції в соціальній сфері, при цьому немає можливості фінансувати ці установи навіть у мінімальному обсязі за рахунок бюджетних коштів.

Відсутність концентрації державних ресурсів на найбільш пріоритетних напрямках соціальної допомоги, орієнтованих на найбільш уразливі групи населення, спричиняє розпорошення коштів і повсюдне недофінансування соціальних установ, від чого, в кінцевому рахунку, страждають найменш захищені категорії населення.

У силу впливу економічних і демографічних факторів, пов'язаних з неминучим старінням населення України, пенсійна система, організована за розподільчим принципом, не змогла забезпечити фінансову стійкість пенсійного забезпечення. Стабілізації системи пенсійного забезпечення можна досягти лише через поетапне підвищення пенсійного віку (в довгостроковій перспективі – до 70-75 років) з одночасним скасуванням всіх наявних пільг. Практична реалізація такого підходу згідно з новим пенсійним законодавством пов'язана теж з рядом проблем. Наприклад, у більшості населення низькі очікування дожити до підвищеного пенсійного віку, отже, зростає мотивація до ухилення від сплати внесків до Пенсійного фонду [3;4;5].

Діюча в Україні система соціального страхування найчастіше виконує невластиві їй функції. Більше третини витрат Фонду соціального страхування складають дотації громадянам на санаторно-курортне лікування, які по суті є прихованою формою субсидування неконкурентоспроможної мережі пансіонатів, санаторіїв і будинків відпочинку; приблизно 90 % цих субсидій дістається 30 % найбільш високодохідним сім'ям, в той час як родини з доходами, нижче прожиткового мінімуму, практично не користуються пільговими путівками.

Значні резерви підвищення ефективності є і в сфері охорони здоров'я, де структура пропозиції медичних послуг не відповідає реальним потребам в отриманні медичної допомоги. Багато видів допомоги, які набагато дешевше надавати в поліклініках, надаються в лікарнях і госпіталях. Бюджетне фінансування використовується по суті для підтримки надлишкових штатів та ліжкового фонду, в той час як недофінансовуються заходи, найбільш ефективні в сфері охорони здоров'я (наприклад, заходи профілактичної спрямованості).

Суттєві проблеми сформувалися також і в сфері освіти, фінансові втрати якої пов'язані з надмірною централізацією фінансування. Більшість загальноосвітніх шкіл не має статусу юридичної особи, розрахункового рахунку і власної бухгалтерії. Бюджетні кошти централізуються на рівні районних відділів освіти і

витрачаються недостатньо раціонально. Найбільші втрати пов'язані з відсутністю достовірної інформації про реальний обсяг комунальних послуг, що споживаються кожною окремою школою.

Економічні перетворення і зміни структури власності, що відбулися, призвели до суттєвих змін у сфері трудових відносин та зайнятості населення. Централізоване державне управління сферою зайнятості припинило своє існування. Підприємства почали самостійно вирішувати питання заробітної плати працівників, умов і охорони їх праці, чисельності персоналу, організації та нормування праці, тощо.

Проте, в силу ряду причин, в основному економічного і фінансового характеру, у трудовій сфері почали переважати латентні процеси. У перші роки реформ значна частина працездатного населення перейшла в неформальний сектор – вуличну торгівлю, сферу побутових послуг, до посередницької діяльності – без офіційного оформлення своєї роботи і відповідного декларування одержуваних доходів. Масового характеру набули такі явища, як приховане безробіття, затримки з виплатою заробітної плати, виплати готівки, не зареєстровані в офіційних звітах, натуральна оплата праці, розміщення коштів, призначених на заробітну плату, в банках і страхових компаніях під високі відсотки. Пов'язані з цим масові порушення трудового законодавства призвели до зниження рівня соціальних гарантій працівників, різко обмежили можливості для легального захисту їх прав.

Зараз вже абсолютно очевидно, що реформування соціальної сфери суттєво відстає від змін, що відбуваються в інших сферах. Багато соціальних правил і нормативів, що залишилися незмінними з дореформеного періоду, а також раніше застосовуваних форм і методів соціальної допомоги не відповідають новим соціально-економічним умовам. Головною проблемою є те, що чинна система соціального захисту надзвичайно неефективно витрачає наявні ресурси і в умовах обмеженого фінансування не виконує більшості покладених на неї функцій.

Оскільки фінансові наслідки кризи будуть мати довгостроковий характер, відновити реальні обсяги фінансування соціальної сфери на докризовому рівні в найближчі кілька років навряд чи можливо. Отже, для запобігання остаточного розвалу системи соціального захисту необхідно забезпечити умови для її тривалого стійкого функціонування при вкрай обмежених фінансових можливостях держави. Потреби у фінансуванні соціальних програм в умовах кризи зростають, в той час як фінансові ресурси, що знаходяться в

розпорядженні держави, навпаки, скорочуються. Для стабілізації ситуації буде потрібно ряд екстрених заходів, покликаних сконцентрувати наявні обмежені ресурси на найбільш пріоритетних напрямках соціального захисту.

Необхідний пакет невідкладних заходів щодо стабілізації ситуації в соціальній сфері, які фінансуються переважно за рахунок місцевих бюджетів. В іншому випадку, ситуація в цих галузях буде різко погіршуватися [6, с. 63]. Для запобігання розвалу соціальної сфери необхідно домогтися концентрації коштів місцевих бюджетів на пріоритетних напрямках. Перш за все, слід суттєво обмежити субсидії підприємствам матеріального виробництва та скоротити дотування товарів і послуг. Необхідно також відмовитися від переважної більшості безадресних і категоріальних допомог і пільг. Слід посилити процедури та критерії перевірки нужденності при наданні адресних соціальних виплат для того, щоб основна частина коштів, що виділяються, дійсно діставалася найбільш нужденним категоріям населення. Вивільнені кошти повинні бути спрямовані на надання адресної соціальної підтримки на основі перевірки нужденності і на фінансування найбільш пріоритетних послуг охорони здоров'я та освіти.

Криза оголила повну фінансову неспроможність пенсійної системи і прискорила її реформування. На нашу думку, як невідкладний захід на період кризи слід перейти до індексації насамперед мінімальних пенсій, реальний розмір яких впав до небезпечно низького рівня, з подальшим її розповсюдженням на інші пенсії, в міру появи в Пенсійному фонді додаткових коштів. Надалі слід повернутися до механізму індексації всіх пенсій відповідно до темпів інфляції, з урахуванням реальних фінансових можливостей Пенсійного фонду, відмовитися від призначення більшості привілейованих пенсій (у тому числі державним службовцям), здійснити поетапне переведення фінансування дострокових пенсій у професійні пенсійні системи й істотно спростити принципи призначення пенсій. Слід обмежити нераціональні та соціально несправедливі витрати з Фонду соціального страхування. Перш за все, слід повністю відмовитися від дотування санаторно-курортних заходів та інших нестрахових видів діяльності за рахунок його коштів. У частині виплати допомоги по безробіттю з метою концентрації коштів на найбільш вразливих категоріях безробітних необхідно істотно посилити критерії надання статусу безробітного.

Перераховані заходи носять невідкладний характер і покликані полегшити лише найбільш гострі проблеми соціальної сфери міста в

умовах кризи. Їхнє здійснення в жодній мірі не знімає з порядку денного питання про проведення більш глибоких структурних перетворень у соціальній сфері, орієнтованих на середньострокову і довгострокову перспективу [6, с. 51].

Визначаючи напрями розвитку соціальної сфери на перспективу, необхідно вирішувати ряд найважливіших проблем соціального розвитку, оскільки без їх вирішення неможливий подальший сталий розвиток міста: проблему зниження якості життя населення; проблему бідності, соціального неблагополуччя окремих категорій населення, що породжує соціальну напруженість та соціальні конфлікти; проблему зміцнення сім'ї, забезпечення захисту прав материнства і дитинства та багато інших.

Сутність соціальної політики відносно міського населення на довгострокову перспективу повинна полягати в синхронному впливі органів управління різних рівнів (державного, регіонального та місцевого) на кожну з складових якості життя населення з метою надання останнім позитивної спрямованості і динаміки.

Виходячи з проблематики соціального розвитку на місцевому рівні, система пріоритетів розвитку соціальної сфери може бути представлена в такому вигляді (рис. 3.3.1). В основу реформування соціальної сфери має бути покладена програма системно і структурно узгоджених заходів середньострокового і довгострокового характеру. Далі наведемо блоки таких заходів.

1. Політика в сфері трудових відносин та зайнятості населення.

Ключовими завданнями щодо реформування трудових відносин та забезпечення зайнятості міського населення є:

–підвищення гнучкості ринку праці з метою досягнення збалансованості попиту і пропозиції робочої сили;

–підвищення мобільності робочої сили;

–підвищення частки реєстрованої зайнятості і виведення працездатного населення з неформального сектору економіки;

–внесення змін до трудового законодавства щодо вдосконалення регулювання трудових відносин, зокрема у формі трудових договорів;

–дотримання трудового законодавства щодо виплати заробітної плати;

–стимулювання безробітних до активних пошуків роботи (через умови надання статусу безробітного та отримання допомоги по безробіттю);

–розвиток колективних трудових відносин і соціального партнерства.

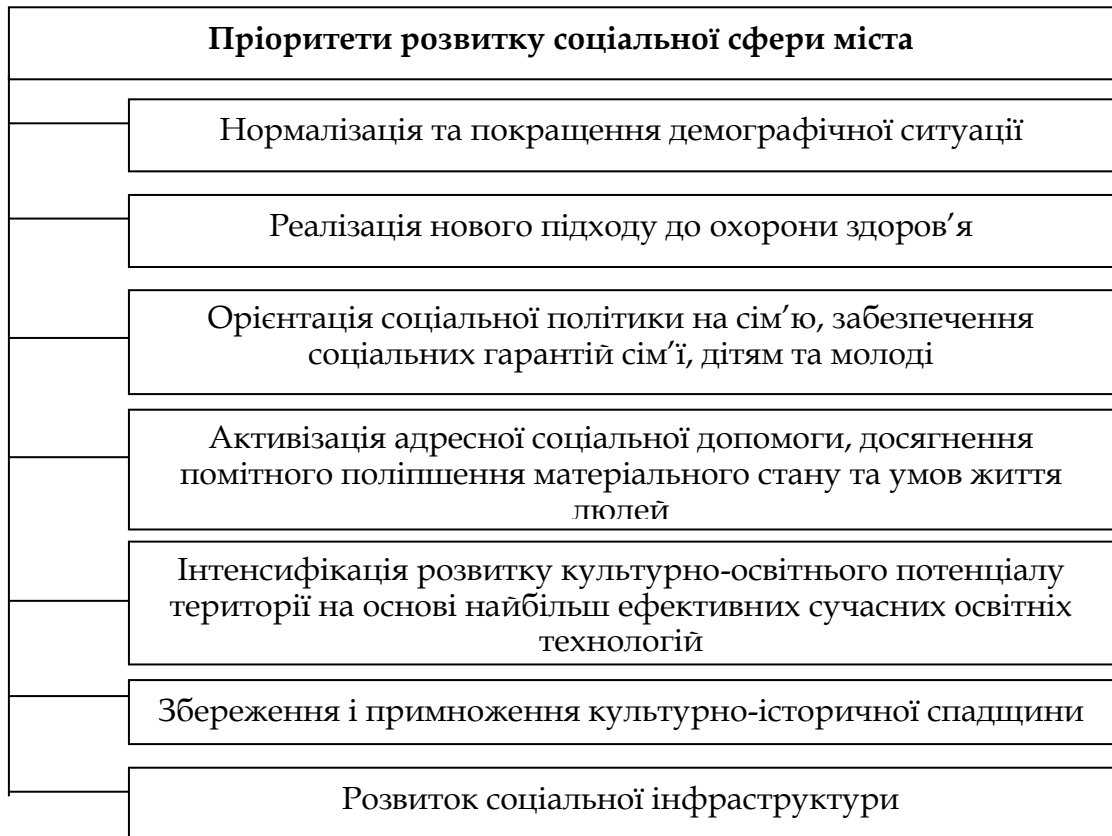

Рис. 3.3.1. Пріоритети розвитку соціальної сфери міста

2. Реформування системи надання соціальних пільг, виплат і послуг.

Такі заходи, що мають на меті оптимізацію соціальних витрат відповідно до фінансових можливостей державного бюджету, включають:

– скорочення бюджетних субсидій виробникам товарів і послуг та поступову заміну цих субсидій на адресні виплати нужденним сім'ям;

– урахування при наданні соціальної підтримки матеріального становища сімей (а не тільки окремих її членів);

– підвищення ефективності соціального захисту малозабезпечених громадян і якості наданих їм соціальних послуг;

– спрощення діючої системи соціальних допомог і компенсаційних виплат;

– переведення соціального захисту сімей, що не відносяться до категорій бідних, на страхову основу зі збереженням принципів обов'язковості і солідарності;

– передача визначення розмірів і форм надання соціальної підтримки з державного на регіональний / місцевий рівень.

3. Реформування пенсійного забезпечення.

За своїми фінансовими масштабами і довгостроковими економічними наслідками розпочата у 2011 р. реформа системи пенсійного забезпечення є найбільш значним і складним компонентом соціальних реформ.

Основними чинниками, що забезпечують стабілізацію фінансового стану пенсійної системи, є:

–реформування системи дострокового виходу на пенсію шляхом переведення її фінансування у професійні пенсійні системи;

–більш жорстка прив'язка розміру пенсійних виплат до величини надходжень до Пенсійного фонду;

–урахування очікуваної тривалості життя пенсіонера при призначенні накопичувальної пенсії та стимулювання більш пізнього виходу на пенсію;

–підвищення обсягів збирання страхових внесків у результаті впровадження системи іменних накопичувальних пенсійних рахунків і зниження сукупного оподаткування фонду оплати праці.

У довгостроковій перспективі тарифна політика в пенсійному страхуванні повинна орієнтуватися на поступове зниження тарифу відрахувань за працівників, що працюють у нормальних технологічних та природно-кліматичних умовах.

4. Реформування охорони здоров'я і соціального страхування.

Збереження рівня реального бюджетного фінансування охорони здоров'я в умовах децентралізації влади та формування місцевих бюджетів може бути досягнуто за рахунок підвищення частки витрат на охорону здоров'я. Це можливо за умови істотного скорочення субсидій підприємствам матеріального виробництва і дотацій на товари і послуги, а також відмови від переважної більшості безадресних і категоріальних допомоги і пільг.

В якості додаткового джерела фінансування в умовах кризи може розглядатися введення плати населення за ряд видів лікувальних послуг, що надаються недержавними медичними організаціями. Це рішення більш виважене, ніж обмеження обсягів медичної допомоги, оскільки воно забезпечує рівновагу попиту і пропозиції на послуги обов'язкового медичного страхування, а також веде до зниження числа необґрунтованих звернень до лікарів. Крім того, плата населення може стати предметом добровільного медичного страхування громадян, що може дати додатковий імпульс для розвитку цієї діяльності. Разом з тим, введення плати за медичну допомогу, що надається в межах програми державних гарантій можливо лише за умови внесення змін до Конституції України,

оскільки вона гарантує всім громадянам право на безкоштовне медичне обслуговування.

На нашу думку, місто це історично сформована стійка територія проживання людей, пов'язаних різною спільною діяльністю несільськогосподарського характеру, яка віднесена відповідно до чинного законодавства до категорії міст. Виникнення і розвиток міст обумовлені впливом ряду факторів економічного характеру – концентрація робочих місць, порівняльна перевага виробництва і розподілу ресурсів, внутрішній ефект масштабу і концентрації. Економічне обґрунтування процесів урбанізації дозволило зробити висновок про особливу роль міст з диверсифікованою сферою прикладання праці, відносно розвиненою інфраструктурою, переважно міським способом життя населення.

Місто, з одного боку, є структурною одиницею глобальної системи і, з іншого, цілісним комплексом взаємозалежних підсистем, що володіють конкретними властивостями, індивідуальним проявом, взаємними зв'язками. Велика відкрита міська система, побудована за принципом самоорганізації, віднесена до динамічних, дисипативних за характером поведінки організаційних систем управління.

У структурі міста як системи існує п'ять підсистем, що мають визначені елементи і встановлені зв'язки. Кожна підсистема, на нашу думку, являє собою певного виду потенціал, виконує власні функції і відіграє роль забезпечення дії інших підсистем, а також функції розвитку загальної системи. Зв'язки між потребами людини та цілями сталого міського розвитку дозволили агрегувати підсистеми в нову систему, в результаті чого внутрішня структура міста має вигляд системи забезпечення умов життя, діяльності та розвитку людини (рис. 3.3.2).

Така соціально-економічна система характеризується перевищенням кількості зв'язків над кількістю підсистем, враховує особливості стану об'єкта і здатна, на наш погляд, забезпечити виконання функцій життєдіяльності городян за рахунок власних ресурсів. Потенціал міста як соціально-економічної системи нами розглядається як сукупні можливості соціальних, економічних та організаційно-управлінських ресурсів, які в процесі функціонування забезпечують створення доданої вартості (рис. 3.3.3).

Соціальні ресурси – це жителі міста, які приймають участь у процесі створення доданої вартості або можуть бути залучені в цей процес. Проявом можливостей соціального ресурсу є середній дохід, професійна підготовленість, структура зайнятості, рівень і динаміка безробіття, рівень міграції.

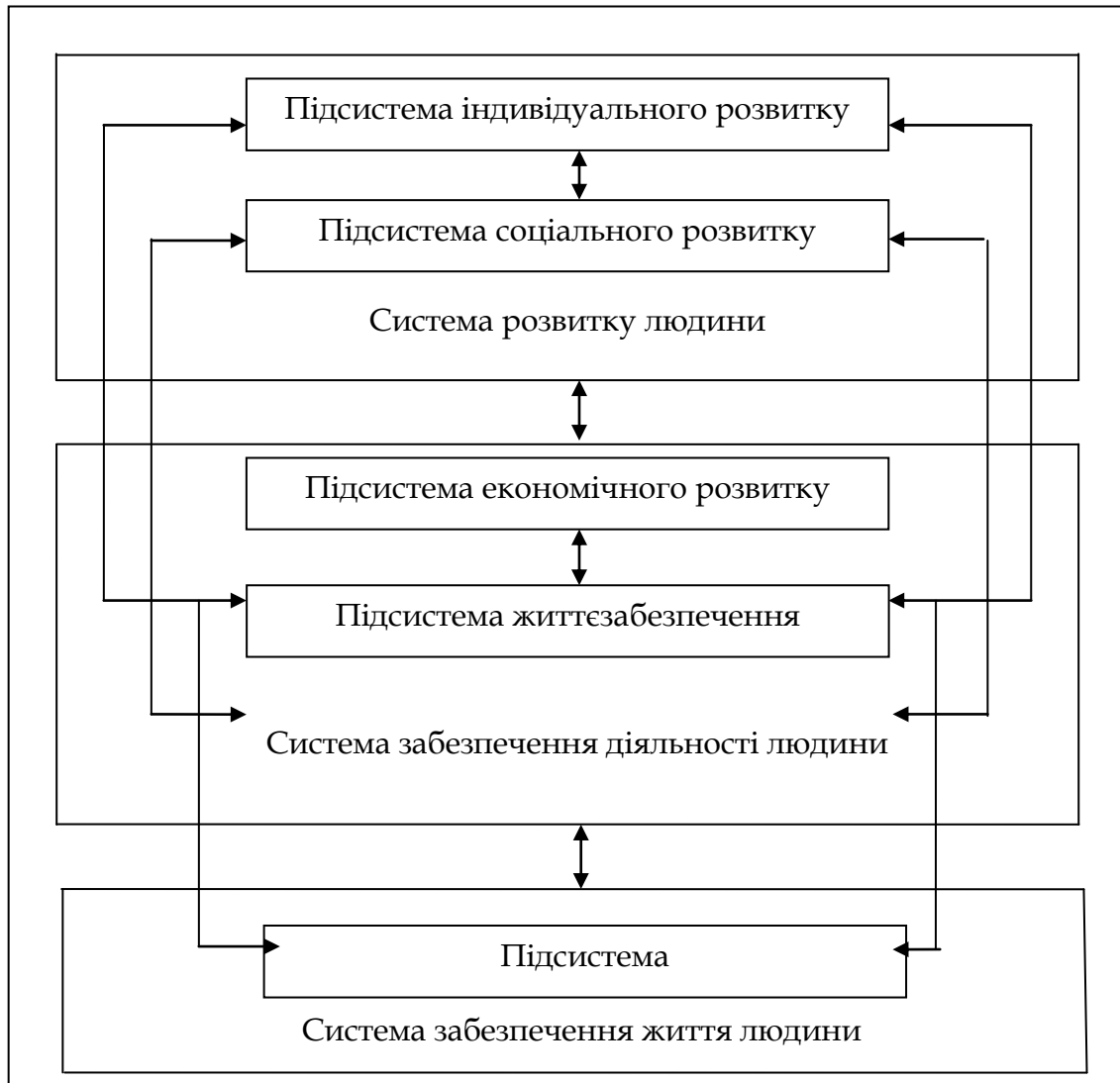

Рис. 3.3.2. Внутрішня структура міста як системи забезпечення умов життєдіяльності і розвитку людини

Економічні ресурси – матеріальні об'єкти основної виробничо-господарської діяльності та інфраструктури, природні запаси. Проявом можливостей економічного ресурсу є стан ринку нерухомості, обсяги приватних і державних інвестицій, склад і обсяг соціальних послуг та інфраструктури, рівень розвитку малого підприємництва, додана вартість, що створюється на території.

Можна виділити ще один ресурс, який має риси перших двох ресурсів, об'єднує їх і надає доцільності матеріальним об'єктам і соціальним процесам. Це організаційно-управлінські ресурси, які ми розглядаємо як можливості суб'єктів управління. Організаційно-управлінські ресурси – головний чинник, що забезпечує залучення потенціалу міста у процес формування доданої вартості і доходів населення території.

Додатково залучений і реалізований у процесі господарської діяльності потенціал міста покращує процеси виробництва та обміну ресурсами на території, призводить до задоволення основних зростаючих потреб населення – доходів і якості життя. Результатом підвищення рівня і якості життя жителів є відтворені на новому якісному рівні соціальні, економічні та організаційно-управлінські ресурси міста, що є ознакою сталого соціально-економічного розвитку території.

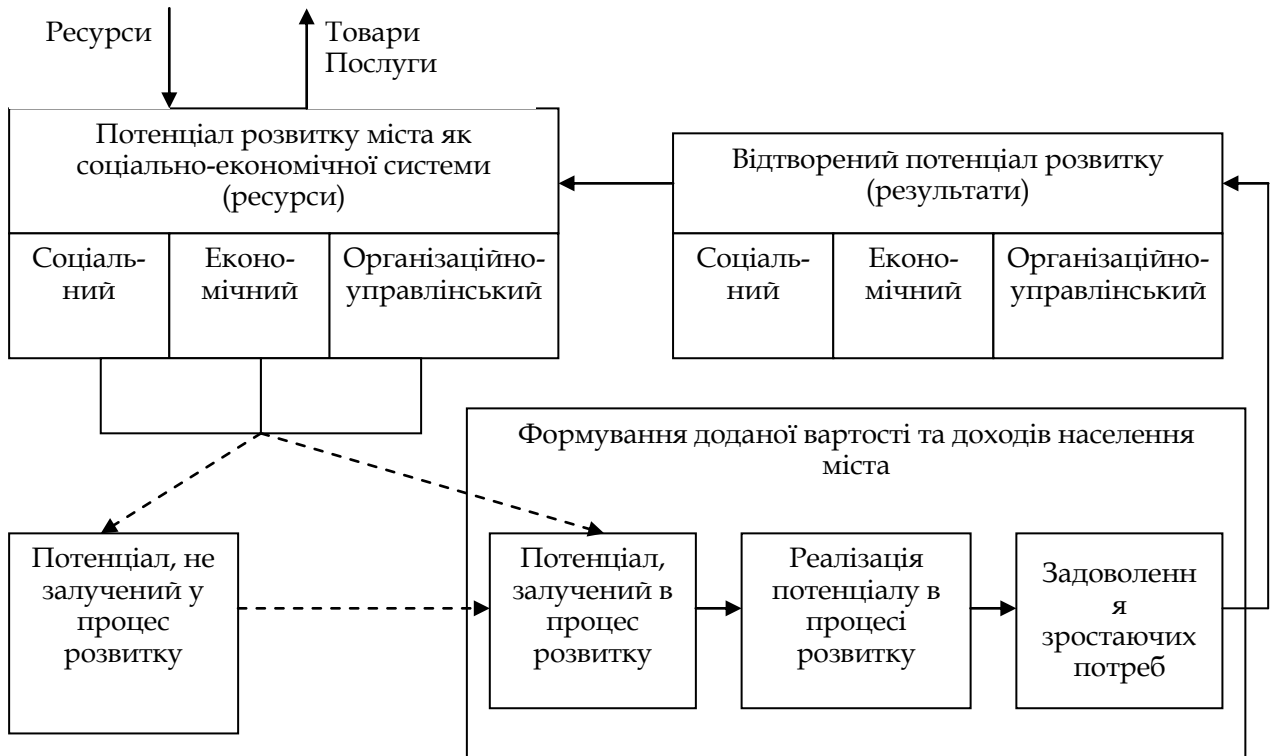

Рис. 3.3.3. Модель функціонування міста як соціально-економічної системи

Отже, основою сталого соціально-економічного розвитку міста є його потенціал як сукупність соціальних, економічних та організаційно-управлінських ресурсів. Стійкість соціально-економічного розвитку визначається ступенем участі потенціалу в процесі формування доданої вартості і доходів населення міста. Головним фактором, що забезпечує ступінь участі потенціалу в цих процесах, є організаційно-управлінський ресурс.

Концепція сталого розвитку міста класифікується нами для моделі соціально орієнтованої ринкової економіки, покликаної підвищувати рівень соціально-економічного розвитку і вирішувати пріоритетні задачі задоволення потреб людини. Конструкція моделі заснована на управлінні цілями, що забезпечують обраний сценарій

розвитку, в основу якого покладено концепцію людського розвитку (рис. 3.3.4). До зон спостереження віднесені: середовище проживання, добробут і житлові умови, життєвий і людський потенціали. В якості критерію соціально-економічного розвитку прийнято відповідність рівня і якості життя стандартам «ідеального міста». Соціальний підхід до побудови моделі сталого розвитку обумовлений об'єктивними потребами людини і суспільства.

З метою переходу від знання стану системи до дії – управління слід розробити алгоритм управління сталим розвитком, що дає змогу регулювати досягнення цілей кожної підсистемою і загальною системою (рис. 3.3.5).

Аналіз різних інформаційних масивів соціально-економічного розвитку, що застосовуються у вітчизняній та міжнародній статистичній практиці, та існуючого методичного інструментарію оцінки соціального розвитку дозволив зробити висновок про те, що якісні характеристики стійкого розвитку міста, засновані на соціальному підході, можна виразити через спеціально сформовану систему показників.

Пропонуємо використовувати трьохрівневу систему, що складається на першому рівні з 18 репрезентативних актуальних одиничних показників, що характеризують рівень і якість життя населення, на другому – з 5 інтегральних показників (індикаторів), які комплексно відображають якісні зміни міських підсистем, на третьому – із зведеного показника (індексу сталого розвитку міста), узагальнюючого розвиток загальної системи.

Сформована система одиничних і інтегральних показників об'єднує статистику, яка відображатиме стан та розвиток міста в цілому та його соціальної сфери (табл. 3.3.1).

Стандартизація значень з використанням граничних нормативно-оціночних інтервалів одиничних показників дозволила перейти до єдиної безрозмірної величини для розрахунку інтегральних показників. Це дало підстави розробити схему конструювання та розрахунку показників, що відповідає загальноприйнятим положенням і міжнародним рекомендаціям, в основу якої покладено авторську ідею побудови узагальнюючих оцінок.

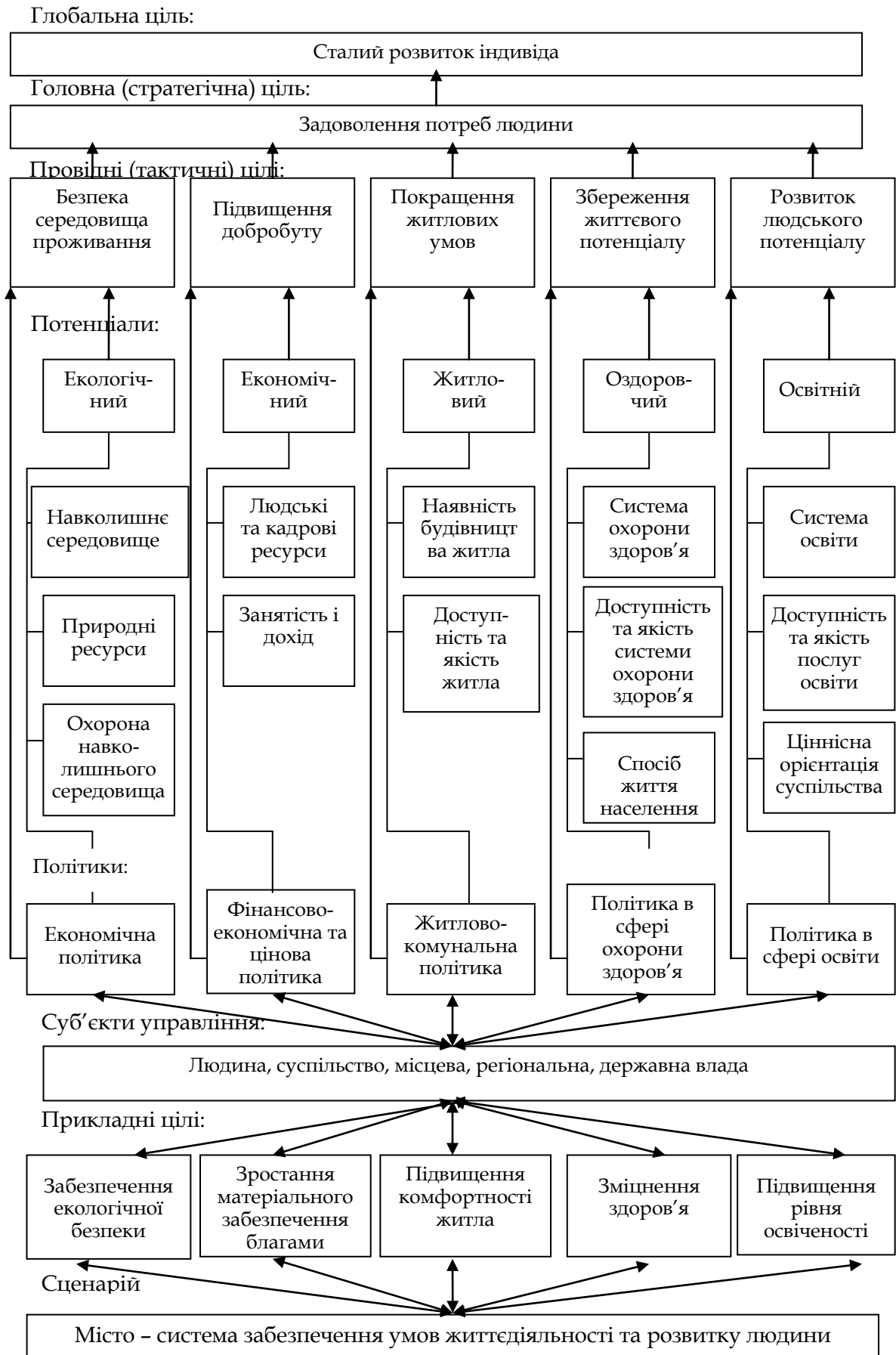

Рис. 3.3.4. Концептуальна модель сталого розвитку міста

Зазначене вище представлено у вигляді формули:

$$I_i = \frac{1}{m+k} \left(\sum_{j=1}^m X_{ij}^{(p)} + \sum_{j=1}^k (1 - X_{ij}^{(n)}) \right), \quad (3.3.1)$$

де I_i – інтегральний показник для i – го об'єкта;

m – кількість позитивних показників;

k – кількість негативних показників;

$X_{ij}^{(p)}$ – стандартизоване значення j – го позитивного показника

для i – го об'єкта;

$X_{ij}^{(n)}$ – стандартизоване значення j – го негативного показника для

i – го об'єкта.

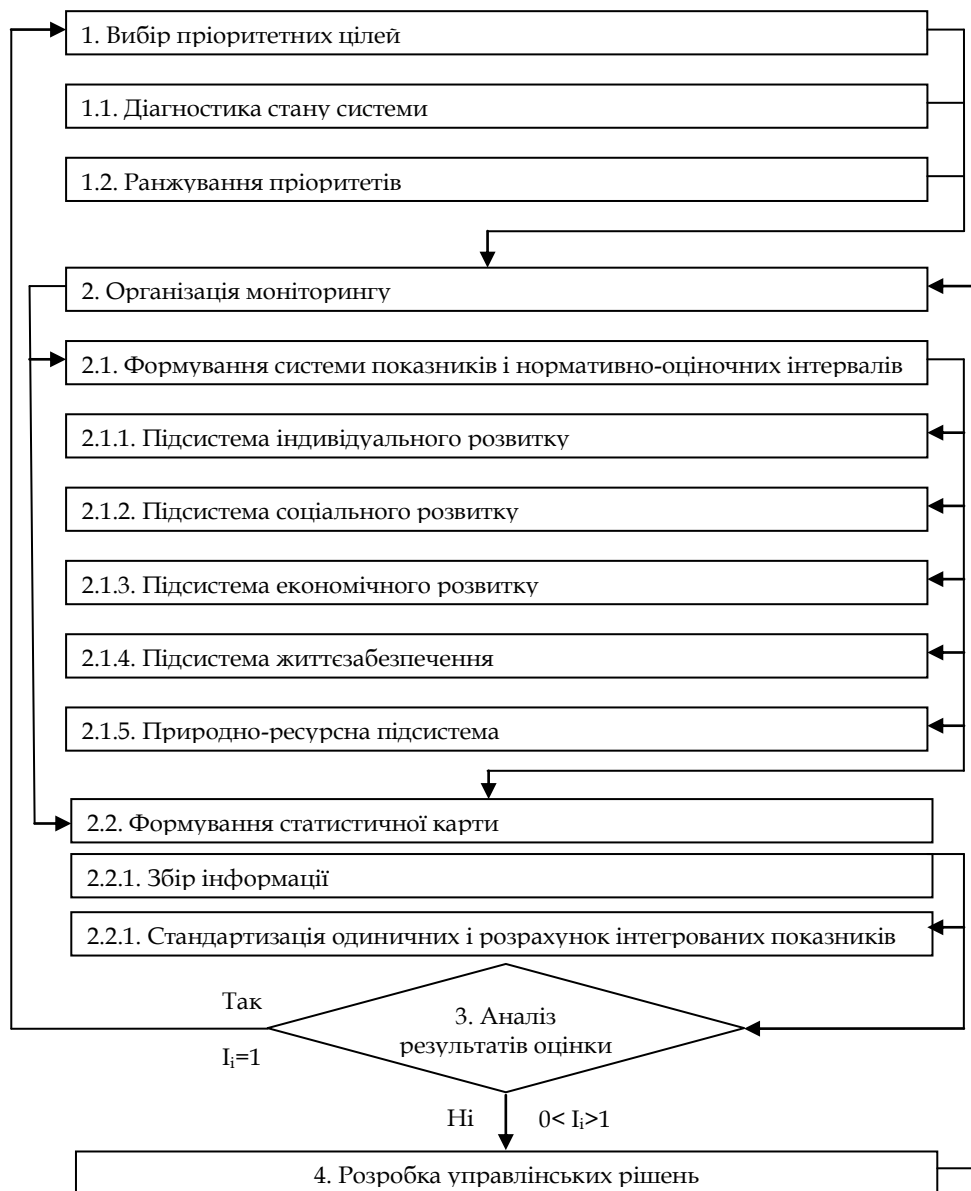

Рис. 3.3.5. Алгоритм управління сталим розвитком міста

Таблиця 3.3.1

Матриця показників стійкого соціального розвитку міста*

Основні підсистеми	Одиничні показники	Нормативно-оціночні інтервали	Інтегральні показники (інтервали)
Індивідуального розвитку	1.1 рівень грамотності дорослого населення; 1.2 зведений контингент осіб, які навчалися в закладах I-III рівнів освіти.	1.1 0-100 %; 1.2 0-100 % від числа тих, хто навчається, відповідного віку.	1 індикатор освіченості (0-1).
Соціального розвитку	2.1 очікувана тривалість життя при народженні; 2.2 дитяча смертність; 2.3 коефіцієнт життєвості; 2.4 злочинність неповнолітніх.	2.1 25-85 років; 2.2 0-32 проміле на 1000 народжених живими; 2.3 0-1000 проміле на 1000 населення; 2.4 0-100 % від загального числа.	2 індикатор життєвості (0-1).
Економічного розвитку	3.1 міський продукт (в ПКС) на 1 мешканця; 3.2 коефіцієнт концентрації доходів; 3.3 рівень зайнятості населення; 3.4 частка споживчих витрат на харчування.	3.1 100-40000 \$; 3.2 1-0 3.3 0-100 % від загального числа; 3.4 0-30 % від загальних.	3 індикатор матеріальної забезпеченості (0-1).
Життєзабезпечення	частка житлової площі, обладнаної: 4.1 водопроводом; 4.2 каналізацією; 4.3 електроенергією; 4.4 забезпечення квартирними телефонами.	4.1 0-100 %; 4.2 0-100 %; 4.3 0-100 проміле на 100 мешканців;	4 індикатор комфортності житла (0-1).
Природно-ресурсна	5.1 частка очищених стічних вод; 5.2 частка використаних та знешкоджених відходів; 5.3 частка очищених речовин, що забруднюють атмосферу; 5.4 частка культивованих земель.	5.1 0-100 % від скидання; 5.2 0-100 % від вироблених; 5.3 0-100 % від викиду; 5.4 0-100 % від порушених;	5 індикатор екологічної безпеки (0-1).

* складено авторами

Наступний інструментарій оцінки та аналізу сталого соціально-економічного розвитку доцільно використовувати для інформаційної підтримки процесу розробки управлінських рішень щодо стійкого соціального розвитку міста (табл. 3.3.2). Рівень

соціально-економічного розвитку запропоновано вимірювати в умовному квантифікованому континуумі з інтервалом від 0 до 1 та фіксуванням можливих меж кордонів для позиціонування об'єкта у внутрішньому і зовнішньому середовищах. Для окремих етапів трансформаційного періоду до сталого розвитку розроблена шкала інтервальних інтегральних показників, що дозволяє співвіднести період / стадію і рівень розвитку, а також інтерпретувати отримані результати.

Таблиця 3.3.2

Інтервали змін інтегральних показників сталого розвитку міста*

Характер розвитку	Інтервали зміни**
1. Стійкий	$\Delta I_{t-1} \leq \Delta I_i = \Delta I_{\max}$
2. Динамічний	$\Delta I_{t-1} < \Delta I_i = \Delta I_{\max}$
3. Нестійкий	$\Delta I_{t-1} \leq \Delta I_i < \Delta I_{\max}$
4. Критичний	$\Delta I_{\min} < \Delta I_i \leq \Delta I_{t-1}$
5. Руйнівний	$\Delta I_{\min} = \Delta I_i < \Delta I_{t-1}$

* складено авторами

** ΔI_{\max} і ΔI_{\min} – відповідно максимальна і мінімальна зміни значень показника протягом досліджуваного періоду;

ΔI_i – зміна значення показника протягом досліджуваного періоду;

ΔI_{t-1} – зміна значення показника за рік, що передуює досліджуваному.

Інтерпретація характеру соціального розвитку міста відповідно до варіацій змін інтегральних показників дає змогу з'ясувати настання умов, при яких система міста може переходити в гірші за соціальними показниками стани, і запобігти можливим негативним соціально-економічним наслідкам таких станів.

Виклики довгострокового розвитку національної економіки змінюють парадигму управління як соціальною сферою в цілому, так і окремими установами та підприємствами, які відповідають за відтворення та розвиток людського потенціалу. Найбільших змін зазнає найважливіша складова процесу управління соціальною сферою – планування економічного розвитку. Її трансформація зумовлює необхідність вдосконалення інструментів і методів підтримки управлінських рішень, що дозволяють оцінити можливість і ступінь доцільності здійснення інституційних перетворень у соціальній сфері.

3.4. Фактори розвитку соціальної інфраструктури міста (В. В. Величко)

Сучасне суспільство характеризується інтенсивними комунікаційними процесами. Серед найбільш значущих виділяють процес переміщення людей в просторі, оскільки він виконує життєво важливу функцію в соціальній поведінці людей, стимулює прогресивне розширення доступних територій і швидкості пересування.

Вже на ранніх етапах розвитку людини суспільні стосунки вимагали об'єднання людей в часі і просторі для ефективного здійснення процесів виробництва, споживання матеріальних і культурних цінностей, науковою, суспільно-політичною, військовою, учбовою і іншої діяльності, що й обумовило виникнення міст. Дослідження проблем розвитку міст різними ученими показало, що місто необхідно розглядати не тільки як розвинений центр економіки, а і як складну соціальну систему [1]. Разом з економічними показниками критерієм ефективності розвитку міста є такий показник, як «соціальна якість міста», який в комплексі відображає комфортабельність життя населення в даному місті. Велике значення для соціальної якості міста має стан і рівень розвитку міської соціальної інфраструктури.

Поняття «соціальна інфраструктура» належить до порівняльних нових категорій, вживаних в соціально-економічних дослідженнях. Воно було введене в наукову термінологію близько п'яти десятиліть тому, але до теперішнього часу не отримало загальноновизнаного однозначного визначення. У зв'язку з цим при рішенні питання про склад соціальної інфраструктури зустрічаються різні точки зору в роботах таких учених, як Е. П. Горбунов, В. А. Жамін, В. П. Красовський, Ж. Т. Тоценко, С. І. Хейнман [1,2,3,4].

Всі представлені в спеціальній літературі трактування поняття соціальної інфраструктури можливо розділити на дві групи. Одна група авторів визначає соціальну інфраструктуру як комплекс допоміжних галузей, виробництв і видів діяльності по обслуговуванню населення. Інші автори до соціальної інфраструктури відносять об'єкти і інженерно-технічні споруди, що забезпечують життєдіяльність і інтелектуальний розвиток населення на певній території.

Соціальну інфраструктуру міста як категорію регіональної економіки необхідно визначити як підрозділ міського господарства,

оскільки функціональне призначення соціальної інфраструктури - надання населенню матеріальних і нематеріальних послуг із задоволення різних його потреб, забезпечення якісних умов для його мешкання.

Соціальна інфраструктура є сукупністю об'єктів торгівлі і громадського харчування, побутового обслуговування населення, житлово-комунального господарства, транспорту, зв'язку, охорони здоров'я, фізичної культури і спорту, соціального забезпечення, освіти, культури і мистецтва [1].

Однак Е.П. Горбунов обмежує рамки поняття «соціальна інфраструктура» комплексом галузей сфери обслуговування населення. Окрім об'єктів галузей сфери обслуговування населення до соціальної інфраструктури відносяться також об'єкти, що не входять в їх склад. Тому склад соціальної інфраструктури, представлений Е.П. Горбуновим, представляється неповною, вимагаючою уточнення. Точніше відобразити склад соціальної інфраструктури можна за допомогою поєднання соціально-побутової і соціально-культурної складової (рис. 3.4.1).

Рис. 3.4.1. Склад соціальної інфраструктури міста

Одній з найбільш важливих пропорцій міста, структури його економіки є співвідношення між виробничою сферою міського господарства і соціальною інфраструктурою міста. Виробничий комплекс міста і соціальна інфраструктура тісно взаємозв'язані. З одного боку, соціальна інфраструктура активно впливає на ефективність виробничої сфери, а з іншої - розвиток соціальної інфраструктури міста можливий лише за умови відповідного розвитку виробничих галузей міста і відображає рівень їх розвитку.

По складу об'єктів і їх функціональному призначенню соціальну інфраструктуру міста можна розділити на соціально-побутову і соціально-культурну. До соціально-побутової інфраструктури міста відносяться такі розділи: житлове господарство (житловий фонд і організації безпосередньо його обслуговуючі), комунальне господарство в частині обслуговування населення (водопровід, каналізація та інші), міський транспорт і зв'язок, торгівля, громадське

харчування і так далі Соціально-культурна інфраструктура міста включає: освіту, охорону здоров'я, соціальне забезпечення, культуру, фізкультуру і спорт. Якщо побутова інфраструктура служить умовою відтворення людини взагалі, то соціально-культурна безпосередньо і найактивніше проявляє себе у відтворенні моральних, інтелектуальних і, значною мірою, фізичних здібностей людей.

Б.И. Хомелянський соціальну інфраструктуру, у свою чергу, підрозділяє на соціально-економічну, як комплекс галузей, що беруть участь у формуванні і розвитку робочої сили (освіта, охорона здоров'я, культура), і побутову, як комплекс галузей, що забезпечують побутові умови населення (житлово-комунальне господарство, роздрібна торгівля, транспорт і зв'язок по обслуговуванню особистих потреб і так далі) [5].

Соціально-економічна інфраструктура безпосередньо і найактивніше проявляє себе у відтворенні моральних, духовних, інтелектуальних і, значною мірою, фізичних здібностей працівника, тоді як побутова служить умовою відтворення людини взагалі.

Обидві ланки соціальної інфраструктури заслуговують самостійного аналізу і вивчення. Але при цьому слід було б уточнити їх назву. Як перше, так і друге не виражають їх повного змісту. Правильніше було б назвати соціально-культурна і соціально-побутова інфраструктури, оскільки об'єкти першої надають населенню соціальні і культурні блага, а другої --соціальні і побутові в широкому сенсі цього слова. Економічна ж сторона діяльності міститься як в тій, так і в іншій. Надана класифікація соціальної інфраструктури умовна, але такий підхід має значення при розгляді економічного і організаційно-функціонального аспектів діяльності об'єктів і підрозділів соціальної інфраструктури міста.

Специфічною рисою соціальної інфраструктури в Україні, як і в багатьох інших державах, є те, що велика кількість послуг надається безкоштовно (за рахунок громадських фондів споживання). Для соціально-культурної інфраструктури характерне переважання безкоштовних послуг над платними, а для соціально-побутової – платних над безкоштовними. При цьому держава або міста бере на себе основні витрати на освіту, охорону здоров'я, культуру. Все це характеризує значущість соціальної інфраструктури не в збільшенні загального споживання, але і в підвищенні реальних доходів населення [4].

Соціальна інфраструктура носить яскраво виражений територіальний характер, оскільки вона пов'язана з обслуговуванням людини, яка проживає в поселеннях міського і сільського типу і має бути забезпечений всім необхідним для свого фізичного і духовного розвитку. Відмінною рисою соціальної інфраструктури є створення умов для розвитку виробництва і життєдіяльності населення.

Все більше значення для економіки набуває комплексний і взаємозв'язаний розвиток всієї інфраструктури міста: транспорту, системи зв'язку і інформації, матеріально-технічного постачання, дорожньої мережі.

Особливе місце в інфраструктурі міста займає транспорт, що виконує економічні і соціальні функції. Серед широкого кола питань, обумовлених розвитком і функціонуванням міст, транспортні задачі займають важливе місце. З часом територіальне розширення населених пунктів вступило в протиріччя з необхідністю швидкого переміщення людей від місця мешкання до місця тимчасового перебування (роботи, відпочинку та ін.). Вирішення цього протиріччя забезпечив міський пасажирський транспорт.

Пасажирське сполучення між окремими населеними пунктами постійно розвивалося. Посилення транспортних і економічних зв'язків між сусідніми населеними пунктами привело до виникнення більших за розміром співтовариств, що сформувалися в окремі регіони і держави. Між регіонами і державами також розвивалися транспортні зв'язки.

Транспортна інфраструктура міста є основною частиною більш загальної соціально-економічної системи. Отже, якісне виконання міським пасажирським транспортом свого завдання є необхідною умовою для відтворення робочої сили, впливає на зростання продуктивності праці, сприяє зростанню культурного рівня населення.

Міський пасажирський транспорт в сучасних умовах став одним з найважливіших чинників, що забезпечують його життєдіяльність, ефективність і нормальне функціонування, об'єднуючи розрізнені частини міста в єдиний складний організм. Рівень транспортного обслуговування, що існує в містах, впливає на умови життя і діяльності людини, і, чим вище рівень насичення міст транспортною технікою, тим гірше стає її використання, оскільки різко знижується швидкість, порушується регулярність руху, підвищується аварійність, що є основною суперечністю міста, яке розвивається, з його транспортом. У цих умовах проблеми збалансованого і

ефективнішого розвитку і функціонування системи громадського транспорту набуває виняткової актуальності, а її рішення вимагає застосування найсучасніших підходів і методів. Очевидно, що важливе місце у вирішенні транспортної проблеми займає вивчення зарубіжного досвіду, перш за все, досвіду промислово розвинених країн ринкової орієнтації.

Міський пасажирський транспорт, задовольняючи потреби населення в пересуваннях, створює передумови для нормального функціонування економіки міста і сприяє збільшенню вільного часу населення, робить доступними для користувача елементи виробничої і соціальної структури регіональної економіки [7].

Зв'язуючи всі галузі економіки між собою, а також сферу виробництва сферою споживання, транспорт має всеосяжний характер, що створює щонайтісніший взаємозв'язок між розвитком транспорту і інших галузей економіки. Тому вирішення всіх внутрішніх міжгалузевих проблем необхідно вести з урахуванням транспортних зв'язків, і, навпаки, проблеми, пов'язані з оптимізацією роботи транспорту, не можна розглядати поза їх зв'язків з організацією роботи у відповідних галузях. Тому міський пасажирський транспорт можливо розглядати як самостійну функцію міста, яка забезпечує функціонування чотирьох основних його функцій.

Концентрація і спеціалізація промисловості, необхідність освоєння нових джерел енергетичних ресурсів, при безперервному зростанні обсягу пасажирських перевезень пред'являють все більш зростаючі вимоги до транспорту і викликають необхідність систематичного його розвитку і підвищення транспортної забезпеченості держави. І, одночасно, рівень розвитку пасажирського транспорту, в тій або іншій мірі, позначається на суспільних відносинах. Продуктивність праці, тривалість і умови відпочинку, величина і структура вільного часу, розвиток внутрішніх і міжнародних зв'язків і багато інших явищ соціального життя суспільства так чи інакше пов'язані з пасажирським сполученням. Тривалість поїздки до місця роботи спричиняє «транспортну втому» і сприяє пониженню продуктивності праці.

Вдосконалення матеріального виробництва, науково-технічний прогрес в різних галузях транспортного машинобудування створюють сприятливі можливості для подальшого прискореного розвитку пасажирського транспорту. Одночасно зростає зворотної дії рівня розвитку пасажирського транспорту на процеси перетворення матеріального виробництва, на соціальні зрушення в

суспільстві. Усередині кожного виду транспорту відбуваються прогресивні зрушення, обумовлені техніко-економічним вдосконаленням рухомого складу, поліпшенням організації перевізного процесу. Поступово змінюється характер поїздок населення, скорочується частка так званих «трудова поїздок» при одночасному збільшенні частки культурно-побутових, що посилює проблеми транспорту.

Вирішенням транспортної проблеми на сучасному етапі може стати посилення позицій міського пасажирського транспорту. Високий рівень розвитку громадського транспорту є привабливим з економічної, естетичної і соціальної точок зору. Проте, штучне обмеження використання особистих автомобілів в центральній частині міста може привести до втрати найбільш забезпечених відвідувачів цієї частини міста і зниження загального рівня доходів об'єктів, розташованих в центрі міста. Проблема полягає в тому, щоб знайти межу оптимального використання громадського і індивідуального транспорту. Громадський і індивідуальний транспорт зазвичай розглядаються як конкуренти, а не як доповнюючі один одного підсистеми. Ступінь конкуренції між ними відбивається в політиці по відношенню до них і достатньо сильно варіюється.

Зроблений ще в 60-і р. вибір в більшості випадків віддавав перевагу саме індивідуальному транспорту. В ФРН, Франції, Великобританії, як і в багатьох країнах світу, починаючи з 1970 р., розвитку громадського транспорту почали приділяти значно більше уваги, ніж було заплановано. Усвідомивши пряму залежність між планованим майже нестримним зростанням чисельності індивідуальних машин і руйнуванням будівель, зростанням вартості будівництва, нанесенням серйозного збитку приміським зонам, реакція на будівництво нових доріг в межі міста стала суто негативною [6].

Зіткнувшись з негативними наслідками збільшення кількості індивідуальних машин, такими, як зменшення використання громадського транспорту, збільшення вартості проїзду або зниження якості транспортного обслуговування, фахівці з транспортного планування в урядах могли прийняти одне з двох рішень: заборона використання індивідуального транспорту шляхом його примусової парковки поза міським центром або підвищення привабливості громадського транспорту за рахунок вищої якості обслуговування або нижчої оплати проїзду. Обидва шляхи достатні широко використовуються, хоча їх значення може бути різним.

Навіть у великих містах, де проблеми транспорту загального користування стоять не так гостро, конкуренція його з індивідуальним транспортом в останні два-три десятиліття була помітною, оскільки ступінь використання громадського міського транспорту постійно зменшується. У декількох містах Франції, і в одному з міст Великобританії протягом останніх тридцяти років були відкриті лінії метрополітену або швидкісного трамваю з тим, щоб частково компенсувати ці проблеми і збільшити приток населення в центральні райони. Прикладом можуть служити Марсель, Нант, Лілль. У декількох містах ведеться проектування і будівництво таких систем. Більшість міст у ФРН, де рівень розвитку транспорту загального користування значно вищий, виявилось менш вразливим в цьому відношенні. У містах України також використовуються з цією метою швидкісні трамваї або швидкісні ділянки на звичайних трамвайних маршрутах.

Економічні наслідки низького рівня розвитку громадського транспорту або навіть припинення його функціонування в невеликих містах не такі значні, як у великих, але соціальні наслідки можуть бути значними в містах будь-якого масштабу. Тому проблеми розвитку транспорту так актуальні сьогодні.

Великі міста утворюють цілісну соціально-економічну спільність, консолідовану територію, стійке функціонування якої здійснюється по закономірностях, що мають багато загального і що вимагає адекватного розвитку інфраструктури, при цьому зона впливу головного центру є простором, що відображає цикли життєдіяльності міського населення: добові, тижневі, сезонні, а також рівень розвитку транспортної системи і соціально-економічного потенціалу міста в цілому.

Транспортні проблеми власне великих і найбільших міст можуть бути представлені, в найзагальнішому і принциповішому вигляді, як два полярно орієнтованих стани найбільшої транспортної напруженості, що викликається тяжінням населення в центральний район в години-пік робочих днів, а також виїздом городян в приміську зону напередодні вихідних і святкових днів.

Українське місто в області організації транспорту несе на собі відбиток як загальносвітових процесів урбанізацій, так і унікальних економічних і соціальних умов. Зміст загальносвітових тенденцій складають щільність дорожнього руху, що посилюється, утворення «пробок» в центральних районах міста в години-, низька пропускна спроможність транспортних мереж. Унікальність транспортної проблематики в Україні полягає в структурі транспортних засобів

значної частки автотранспорту з недосконалими техніко-економічними характеристиками, в страхітливому стані автомобільних доріг, високому ступені необхідності пасажирського транспорту для населення.

Як показує аналіз вітчизняної літератури і наукових досліджень в даній області, економічна ефективність організації функціонування системи міського пасажирського транспорту залежить від географічного положення міста, екологічної обстановки, кліматичних, історичних і культурних особливостей території. У свою чергу містобудівні вимоги визначають вибір системи транспортного обслуговування, видів транспорту, використовуваних в містах, і у результаті роблять вплив на маршрутну мережу міського пасажирського транспорту.

Економічна і соціальна роль пасажирського транспорту полягає в наданні послуг з перевезення пасажирів, їх ручної поклажі і багажу шляхом задоволення потреби людей в перевезеннях. Таким чином пасажирський транспорт можна віднести до сфери послуг населенню. Необхідно відзначити, що з моменту свого виникнення система міського пасажирського транспорту виступала в ролі інструменту забезпечення соціальних гарантій для населення міст, що визначило пріоритети і напрям її розвитку.

Сучасний етап розвитку міського пасажирського транспорту зводиться до розробки нових методів організації руху пасажирського транспорту на основі автоматизованих систем управління рухом, вдосконалення традиційних видів міського пасажирського транспорту, включаючи зміну конструкції рухомого складу і путніх пристроїв, розробці нового вигляду маршрутизованого пасажирського транспорту.

Найбільш характерними рисами сучасного періоду є:

–спеціалізація міських вулиць і доріг за призначенням і виду руху з метою підвищення однорідності транспортних потоків;

–системний підхід до вирішення питань міської транспортної мережі в світлі ув'язки і резервування ліній всіх видів міського транспорту;

–максимальне виключення конфліктних пунктів і розводка транспортних потоків в різних рівнях;

–розвиток міських швидкісних доріг.

Для ефективного функціонування ринку транспортних послуг першочергове значення має повна інформація про транспортні потреби мешканців міста. Попит зумовлює пропозиція, а від співвідношення попиту пропозиції залежить ситуація на ринку. Для

сучасної України значення транспорту величезне, оскільки саме транспорт об'єднує різні регіони країни в єдину державу. В зв'язку з цим транспорт є одним з основних державоутворюючих факторів.

Для багатьох галузей міського господарства, зокрема міського пасажирського транспорту, властива така особливість як монопольний характер виробництва продукції (послуг), а це означає відсутність конкурентності виробництва. Ця обставина позбавляла споживача можливості вибору. Так визначилася наступна особливість: у міському пасажирському транспорті відсутній механізм економічної дії споживача на виробника за неякісну або не своєчасно надану послугу, оскільки оплата не залежить від її якості. В даний час на міських дорогах з'явилися приватні маршрутні таксі, проте їх кількість невелика. Тому, будучи транспортними засобами малої місткості, вони не можуть забезпечити великі пасажиропотоки, а, отже, можуть працювати лише у взаємодії з транспортом великої місткості.

Крім того, тарифи на більшість видів продукції (послуг), що виробляються галузями міського господарства, зокрема міським пасажирським транспортом, не відповідають фактичним витратам на їх виробництво. Звідси, деякі галузі міського господарства мають прибуток, інші, зокрема міський пасажирський транспорт, - через об'єктивні причини - збитки. В умовах монопольного характеру продукції (послуг) урівноваження тарифів і витрат на їх виробництво призводить до необхідності збільшення тарифів, що обумовлює негативне відношення споживачів.

Сучасні форми організації оплати послуг міського пасажирського транспорту, що мають деякі переваги, до яких відносяться зручності для споживачів, пов'язані з одноманітністю талонів для оплати послуг і продажем у кондукторів, мають також ряд значних недоліків, головним із яких є відрив виробництва послуг від їх реалізації. Це привело, практично, до авансування роботи підприємств міського пасажирського транспорту, відділення виробника послуг від споживача, позбавленню його можливості контролю за якістю продукції (послуг). З іншого боку, це привело до абсурдності використовуваного до теперішнього часу при плануванні і аналізі виробничо-господарської діяльності транспортних підприємств показника «кількість перевезених пасажирів», причому, пасажири, що користуються правом безкоштовного проїзду, враховуються умовно.

Однією з галузевих особливостей організації і управління міським пасажирським транспортом є те, що у кожного типу

міського пасажирського транспорту є свій керуючий орган. Ця обставина впливає на управління галуззю в цілому, матеріально-технічне забезпечення транспортних підприємств, планування їх виробничої діяльності і звітність, ускладнює можливість контролю з боку місцевих органів управління, робить складною координацію їх діяльності.

Організаційна роз'єднаність іноді приводить до неекономічних рішень, зниження ефективності використання техніки, відсутності належної координації розвитку і експлуатації. Така ж ситуація існує сьогодні між міським пасажирським транспортом і приватними маршрутними таксі. Проте, є позитивний досвід в централізації управління роботою видів транспорту. Місцевий характер послуг, що надаються підприємствами міського пасажирського транспорту, визначає виняткову роль місцевих органів управління в забезпеченні безперебійного транспортного обслуговування населення.

Специфічний характер продукції (послуг), що виробляються підприємствами міського пасажирського транспорту, обумовлює наступні його особливості: неможливість створювати запас продукції та компенсувати нестачу в послугах в наступний період без збитку для споживачів. Така своєрідність продукції, що виробляється транспортними підприємствами, ставить процес виробництва в безпосередню залежність від коливань попиту на перевезення, веде до об'єктивної нерівномірності виробництва. Ця обставина дає можливість стверджувати, що виробнича діяльність підприємств пасажирського транспорту в значній мірі залежить від коливань попиту на перевезення, веде до планової нерівномірності виробництва зі значними змінами в часі. Проте, ці твердження спираються на галузевий підхід і не враховують в належній мірі потреби споживача, оскільки диктують, з міркувань «галузевої ефективності», скорочення кількості транспортних засобів в період міжпикових навантажень, тим самим знижуючи вартість послуг, не міняючи ціни на них.

Потреба населення в послугах пасажирського транспорту змінюється сезонно, в залежності від днів тижня і часу доби. Нерозривний зв'язок виробництва і споживання викликає необхідність організації експлуатації і випуску рухомого складу на маршрути з урахуванням зміни пасажиропотоків на транспортних магістралях міста. В процесі організації роботи пасажирського транспорту потрібне постійне вивчення коливань пасажиропотоків на маршрутах, які враховуються при складанні графіків роботи підприємств міського пасажирського транспорту.

Інтенсивний розвиток міського господарства викликає прискорені темпи зростання сучасного міського пасажирського транспорту. У цих умовах в значній мірі ускладнюються виробничо-господарські зв'язки між підприємствами міського пасажирського транспорту і їх підрозділами, постійно зростають обсяг і складність завдань управління. Посилюється взаємозв'язок розвитку пасажирського транспорту з розвитком інших галузей господарства і соціальної сфери міста, яка пред'являє особливі вимоги до організації функціонування міського пасажирського транспорту відносно напрямів, обсягів і якості перевезень пасажирів. А це у свою чергу, призводить до розширення транспортно-економічних зв'язків, зростання рухливості населення і поліпшення умов його життя.

Рівень розвитку міського пасажирського транспорту має одночасно економічне і соціальне значення в їх органічній єдності і взаємозв'язку. Перше описується ефектом, що отримується за рахунок зниження втрат робочого часу в галузях матеріального виробництва і невиробничій сфері через зменшення запізнь на роботу, зростання продуктивності суспільної праці, підвищення якості продукції унаслідок зниження транспортної втоми працюючих. До соціальних результатів вдосконалення обслуговування населення пасажирськими перевезеннями можна віднести розширення можливостей для користування послугами культурно-освітніх установ, збільшення рекреаційних можливостей населення, поліпшення здоров'я людей та інші. Таким чином, розвиток і модернізація міського пасажирського транспорту є чинниками, що стимулюють соціально-економічний розвиток міста, зміцнюють його територіальну цілісність.

Значні ресурси, які залучаються для виконання перевезень міським пасажирським транспортом, концентрація рухомого складу на спеціалізованих підприємствах і специфічна технологія перевезень вимагають науково обґрунтованих рішень і методів організації перевезень. Незважаючи на передові позиції вітчизняної прикладної науки, практичні питання організації перевезень міським пасажирським транспортом, як правило, відстають від сучасних вимог. Причинами цього є об'єктивні і суб'єктивні обставини. До них відноситься недостатня увага у минулому до проблем технічного переозброєння транспорту, забезпечення його виробничо-технічної бази, соціального розвитку трудових колективів і ін. Сьогодні міський пасажирський транспорт не в змозі ефективно виконувати свою найважливішу функцію - якісно обслуговувати населення, забезпечуючи мінімальні витрати часу на

поїздки, оскільки крім перелічених проблем, існує ще проблема розрахунку обсягу роботи.

Продукцією транспортного підприємства є перевезення, тобто переміщення пасажирів в просторі. Поняття «переміщення» можливе, розглядати з двох боків. З одного боку, переміщення – це процес зміни місцезнаходження об'єкту; з іншої – це результат даного процесу, тобто результат місцезнаходження, що відбулося. Очевидна відмінність в змісті цих понять. Оскільки «можливість поїздки» для окремого пасажирів не завжди є самою «поїздкою». Розглядаючи поїздки пасажирів на міському пасажирському транспорті, слід зазначити, що для створення транспортної послуги необхідні витрати живої і упредметненої праці. Звідси витікає, що транспортна послуга повинна володіти і міною вартістю, і споживною. Але якщо мінова вартість транспортної послуги в частині «переміщення-процесу» створюється і існує незалежно від «переміщення-результату», то споживча вартість «переміщення-результату» визначається самим процесом.

Специфікою міського пасажирського транспорту є надання послуги незалежно від того, чи буде створена в результаті отримання транспортної послуги нова вартість. Проте, якщо споживачем транспортної послуги є не тільки окремих пасажир, а суспільство в цілому, то вона є товаром і має певну споживну вартість, але не в речовій формі, а у формі діяльності, тобто послуги, яка і повинна вважатися за транспортну продукцію. Розглядаючи транспортну послугу, не слід відокремлювати процес переміщення від результату, доцільно розглядати транспортну продукцію як процес переміщення з певним результатом.

Наступною особливістю міського пасажирського транспорту є те, що склад виходить на лінію навіть в міжпіковий час, коли коефіцієнт його завантаження в основному не перевищує 15-20%. Це суперечить теорії рівноваги попиту і пропозиції, проте в такій ситуації абсолютно не можливе скорочення пропозиції транспортної послуги, оскільки міський транспорт покликаний задовольняти потреби населення в трудових і культурно-побутових пересуваннях, незалежно від часу доби. Отже, в даному випадку споживачем транспортної послуги буде не тільки окремих пасажир, а держава в цілому. Слід зазначити, що результатами діяльності міського пасажирського транспорту користуються мешканці міста незалежно від факту безпосереднього використання транспортної послуги, що виражається в зниженні завантаження міських доріг, поліпшенні екологічного стану навколишнього середовища в результаті

функціонування міського електричного транспорту. Цим можна пояснити участь держави у фінансуванні діяльності підприємств міського електричного транспорту.

Також слід відрізнити «транспортну продукцію» і «транспортну роботу». Процес виробництва транспортної продукції, яка має певну споживну вартість, втрачає сенс, якщо відсутній споживач, тобто не можливе отримання кінцевого результату переміщення. Транспортна робота ж здійснюється незалежно від кінцевого результату.

Транспортна продукція є результатом виконаної транспортної роботи, вироблена в діапазоні від нуля до максимально можливою, тобто від нуля до розрахункової місткості рухомого складу з урахуванням часу роботи на лінії. Транспортна робота має свою вартість і необхідна як об'єктивна умова, що забезпечує можливість отримання транспортної продукції. Виходячи з того, що «транспортна робота» і «транспортна продукція» різні поняття, можна зробити висновок про можливість порівняння цих показників лише у вартісному виразі. Що стосується оцінки показників обсягів операційної діяльності підприємств міського електричного транспорту, то це є достатньо складним завданням на сьогоднішній день. Так, облік транспортної продукції по числу сплачених пасажирських переміщень (кількості сплачених пасажирів) є неповним, а її облік по числу переміщень неоплачених є некоректним. При цьому слід зазначити, що іншого вимірника транспортної продукції окрім кількості переміщень, тобто кількості перевезених пасажирів, в технологічному і економічному аспектах немає.

Вибір показника для кількісного вимірювання транспортної роботи простіший, оскільки він не залежить від числа перевезених пасажирів, а значить і не має складнощів обліком. В різний час діяли такі показники, як «число перевезених пасажирів», «пасажирообіг – кількість пас – км.», «натуральний пробіг рухомого складу», «кількість наданих місце-км. або вагоно (машино)-місце-км» і «вагоно(машино)-ч в русі», «кількість рейсів» і т. д. Приведені показники окрім обліку і оцінки пропонувалися і для цілей планування. Проте для визначення обсягів транспортної роботи не підходять показники, пов'язані з числом перевезених пасажирів. Оскільки кількість перевезених пасажирів не відображає кількості витраченої живої і матеріалізованої праці, але при цьому є найприйнятнішим показником для обліку кількості переміщень пасажирів, тобто виробленої транспортної продукції. Ближче до

вимог, що пред'являються, наближено такий показник, як натуральний пробіг, але при його застосуванні не відбивається нерівноцінність обсягів транспортної роботи, різний в кожному випадку питомий рівень витрат і конкретна здібність до реалізації переміщень, що виражається через провізну здатність. Це ж можна сказати про показники: «число вагоно-часів в русі», «кількість рейсів» та ін.

Для вимірювання обсягів транспортної роботи підприємств міського електричного транспорту слід застосувати запропонований в 70-і роки, проте не використовуваний до теперішнього часу, показник «число наданих місце-кілометрів» [7]. Цей показник відображає надану пасажиром можливість пересування, кількість виробленої продукції (послуг).

Оскільки підприємства міського електричного транспорту покликані задовольняти потреби населення в пересуваннях, то для них функцією є не стільки виробництво продукції (послуги), скільки її реалізація, а в умовах ринкової економіки орієнтація має бути на споживача. Тому слід вибрати показник для обліку реалізованої послуги. Цим показником може бути кількість перевезених пасажирів, але він не відображає всіх особливостей транспортних послуг, оскільки кожен пасажир купує різну кількість продукції (транспортних послуг), тобто здійснює поїздки на різні відстані. Отже, кількість реалізованої транспортної продукції (послуги) слід враховувати за кількістю перевезених пасажирів з урахуванням дальності поїздки. Цим показником може служити «кількість пасажиро-кілометрів» [7]. Сьогодні виникає подвійність обліку роботи транспортних підприємств (обсяг виробництва послуг – кількість наданих місце-кілометрів, а об'єм реалізації послуг – кількість пасажиро-кілометрів). Розрахунок обсягів виробництва транспортних послуг (Q_n) проводиться за формулою:

$$Q_n = D \cdot H \cdot K\beta \cdot T \cdot V \cdot V_m \quad (3.4.1)$$

де Q_n – кількість вироблених транспортних послуг;

D – число календарних днів в звітному періоді;

H – кількість одиниць рухомого складу;

$K\beta$ – коефіцієнт випуску рухомого складу на лінію;

T – середньодобове число годинника знаходження рухомого складу на лінії;

V_m – місткість рухомого складу;

V – середньоексплуатаційна швидкість руху рухомого складу.

Слід зазначити, що система коефіцієнтів приведення по місткості вимагає ретельного перегляду з кількісних, але і якісних показників рухомого складу. Так, розглядаючи даний показник, необхідно враховувати такий якісний критерій, як «комфортність поїздки». В цьому випадку «місткість рухомого складу» розраховується не за технічною кількісною місткістю, а з урахуванням «комфортності поїздки», тобто співвідношення місць для стояння і місць для сидіння. Таким чином, ще на етапі планування враховується якісна характеристика транспортної послуги, а також забезпечується реальна місткість, а не умовна, що дає можливість розрахувати найбільш точний транспортних послуг, що надаються.

Розрахунок обсягу реалізованих послуг підприємств міського електричного транспорту в даний час проводиться не по кількості реальних перевезених пасажирів, а по кількості реалізованих проїзних квитків, тобто кількості сплачених пасажирів. Такий облік кількості перевезених пасажирів є некоректним і реально не відображає обсягу реалізованої продукції. В сучасних економічних умовах більш доцільним є використання нових форм обліку кількості перевезених пасажирів. Для цього необхідно здійснити деякі зміни у підходах до реалізації виробленої продукції транспортними підприємствами.

По-перше, необхідно переглянути умови оплати транспортних послуг і замінити єдиний тариф диференційованим. Диференційовані тарифи існують двох видів. Величина ставки першого залежить від якості наданої послуги, і обґрунтовано це тим, що вищу якість послуги вимагає більше витрат живої і матеріальної праці. Величина ставки другого виду тарифу залежить від категорії споживачів. Транспортні послуги на підприємствах міського електричного транспорту неможливо реалізувати залежно від якості наданої послуги, оскільки вона виробляється одним і тим же підприємством, і, крім того, на одному і тому ж транспортному засобі, в один і той же момент часу, тому не може бути різною. Це можливо лише в тому випадку, якщо місця в транспортному засобі класифікувати на «місця для стояння» і «місця для сидіння», але в цьому випадку практично неможливо розрахувати вартість цих послуг. Залежно від категорії споживачів можлива диференціація плати за проїзд, проте, це буде обґрунтовано лише для оплати проїзду окремих категорій пасажирів, яким надано право пільгового проїзду.

В результаті аналізу особливостей функціонування одного з основних елементів соціальної інфраструктури міста - міського пасажирського транспорту, та вивчення світового досвіду, слід зробити висновок про доцільність використання в міському електротранспорті двоставочного диференційованого тарифу залежно від дальності поїздки. Диференційований тариф на міському електричному транспорті повинен складатися з двох ставок: фіксованої ставки і змінної. Перша ставка тарифу – плата за можливість пересування, яка залежить від витрат, пов'язаних з виробництвом транспортної послуги або іншими словами за «транспортну роботу». Друга ставка тарифу – змінна, яка залежить від фактично спожитої кількості транспортних послуг, і відображає витрати, пов'язані з реалізацією транспортної послуги, тобто це плата за реалізовану транспортну послугу. Таким чином, використання диференційованого тарифу дозволяє підприємствам міського електричного транспорту отримати реальну плату за фактично надані послуги. Тариф за одиницю транспортної послуги в цьому випадку слід розраховувати за формулою:

$$T = (C_n + C_p) + [(C_n + C_{зм}) \cdot P / 100], \quad (3.4.2)$$

де C_n – питомі умовно-постійні витрати, грн;

$C_{зм}$ – питомі змінні витрати, грн;

P – планова рентабельність підприємства.

Оскільки розрахунок транспортного тарифу заснований на собівартості послуги, слід перейти до питань її планування. В процесі планування витрат необхідно приділити увагу калькуляції собівартості, що є процесом визначення обсягу і структури витрат на виробництво і реалізацію транспортної послуги. На транспортному підприємстві процес калькуляції собівартості послуги повинен складатися з 7 основних етапів (рис. 3.4. 2).

Об'єктом калькулювання обрана транспортна послуга, оскільки під таким об'єктом розуміються конкретні результати або сегменти операційної діяльності підприємства, що вимагають вартісного вимірювання, а результатом операційної діяльності транспортного підприємства є транспортна послуга. Залежно від цілей здійснення розрізняють калькуляцію часткової або повної собівартості. Формою часткової калькуляції в даному випадку є калькуляція виробничої собівартості послуги, яке характеризує визначення окремо витрат на транспортну роботу і транспортну послугу. Проте, для розрахунку тарифу використовується повна собівартість послуги, що відображає

всі види операційних витрат, пов'язаних з її виробництвом і реалізацією.

Рис. 3.4.2. Зміст і послідовність процесу калькуляції собівартості транспортної послуги

Разом з тим система обліку, що забезпечує калькуляцію собівартості транспортної послуги повинна містити:

- а) систему обліку витрат на виробництво транспортної послуги в розрізі окремих їх статей;
- б) систему обліку виробленої транспортної послуги в натуральних одиницях виміру;
- в) систему обліку витрат на реалізацію транспортної послуги в розрізі окремих їх статей;
- г) систему обліку реалізованої транспортної послуги у вартісних і натуральних одиницях виміру (обсяг транспортної продукції);
- д) систему організації документообігу, яка забезпечує відображення показників, що враховуються.

На етапі розподілу операційних витрат на виробництво і реалізацію послуги на постійні і змінні, необхідно звернути увагу на особливості транспортних підприємств. Постійні операційні витрати, що групуються в процесі калькуляції транспортної послуги, включають загальновиробничі (основна і додаткова заробітна плата працівників апарату управління виробничих структурних підрозділів; відрахування на соціальні потреби за встановленими ставками від суми заробітної плати цих працівників; ремонт і зміст основних засобів, що знаходяться в користуванні виробничих структурних підрозділів; інші витрати, пов'язані з діяльністю виробничих структурних підрозділів, які не залежать від обсягу наданих послуг; амортизація рухомого складу) і загальні витрати (основна і додаткова заробітна плата працівників управління підприємством в цілому; відрахування на соціальні потреби від суми заробітної плати цих працівників; загальні витрати з організації матеріально-технічного постачання; витрати на службові відрядження в межах норм; витрати на утримання і експлуатацію основних засобів і нематеріальних активів, використаних цими працівниками; витрати, пов'язані з підбором і навчанням персоналу; інші витрати, які безпосередньо не пов'язані з процесом реалізації транспортної послуги).

Змінні операційні витрати, що групуються в процесі калькуляції собівартості транспортної послуги є сукупністю витрат, безпосередньо пов'язаних з реалізацією транспортної продукції (матеріали, запасні частини, електроенергія на рух; утримання енергогосподарства; основна і додаткова заробітна плата водіїв і кондукторів-контролерів; витрати на утримання і ремонт рухомого складу; інші витрати, пов'язані з рухом; витрати на утримання шляхового господарства). Віднесення постійних операційних витрат на транспортні послуги є розподілом суми постійних операційних витрат на обсяг транспортної роботи, тобто кількість наданих транспортним підприємством місце-кілометрів. Віднесення змінних операційних витрат на транспортні послуги є розподілом суми змінних витрат на обсяг реалізованої транспортної послуги, тобто транспортній продукції – кількість пасажиро-кілометрів. Визначення суми повної собівартості одиниці транспортної послуги є складнішим процесом, що пов'язане із запропонованим диференційованим тарифом, але завершуючим етапом процесу її калькуляції. Алгоритм здійснення цього процесу представлений на рис. 3.4.3. На підставі повної собівартості розраховується тариф на

перевезення пасажирів на основі якого формується фінансовий результат роботи транспортного підприємства.

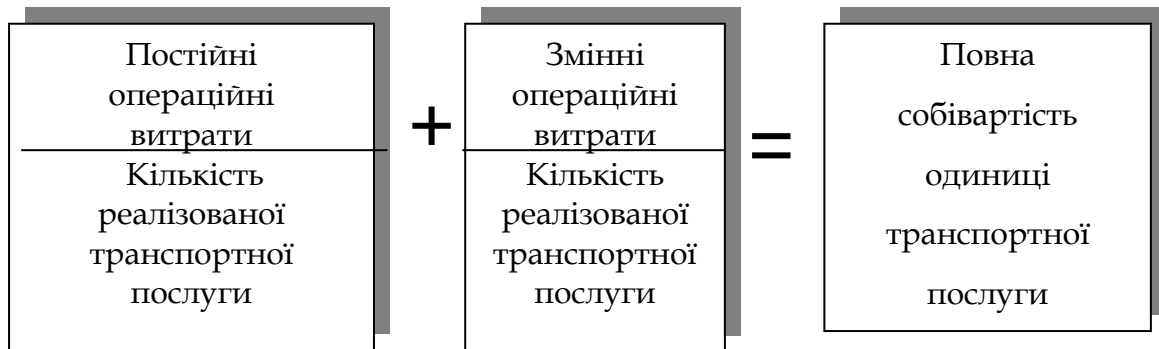

Рис.3.4.3. Алгоритм визначення повної собівартості одиниці транспортної послуги

На підставі даного механізму обліку обсягу послуги транспортного підприємства доцільно розглянути формування економічної складової механізму функціонування. У даній ситуації слід звернути увагу на такий показник, як «дальність поїздки». Оскільки відстань між пунктами зупинки в Україні встановлена містобудівними нормами і складає від 500 м до 800 м, то розрахунок собівартості поїздки одного пасажирів з використанням даної методики буде достатньо громіздким і трудомістким. Звідси впливає потреба використання укрупненого показника дальності поїздки. зв'язку з цим, необхідно використовувати таке поняття, як «транспортна зона» - відстань між декількома пунктами зупинки по всій довжині маршруту, яка може бути використана як одиниця виміру для оплати проїзду пасажирів. Відповідно до статистичних даних, середня дальність поїздки одного пасажирів в міському пасажирському транспорті складає близько 7 кілометрів, проте більше 40 % пасажирів їдуть всього на відстань 2,5 кілометра. Тому, для зручності пасажирів, транспортна зона повинна об'єднати відстань між пунктами зупинки за наступним принципом: перша зона - з 1 до 4 зупинки, друга зона - від 4 до 7 зупинок, третя зона - від 7 до 10 зупинку, четверта зона - від 10 до 13 зупинок, п'ята зона - від 13 до 16 зупинок, шоста зона -з 16 по 19 відповідно. Якщо маршрут має більшу кількість зупинок, тоді має сенс подальше розбиття на зони, але переважно кількість зупинок на маршрутах міського пасажирського транспорту коливається від 10 до 18.

У зв'язку з застосуванням такого транспортного зонування, собівартість поїздки одного пасажирів складатиметься з двох частин:

постійної – плати за можливість отримання транспортної послуги, і змінної, що залежить від кількості спожитої послуги, тобто фактично від кількості транспортних зон, які проїжджає пасажир. Відповідно до запропонованого зонування, відстань в одній транспортній зоні складе 2,4 км. Тому для розрахунку собівартості поїздки в одній транспортній зоні $L = 2,4$ км. Таким чином, собівартість поїздки в одній транспортній зоні або собівартість одиниці транспортної послуги розраховується за формулами:

$$Z = C_n + C_{пер} \quad (3.4.3)$$

$$C_n = \sum C1 / Q_n \quad (3.4.4)$$

$$C_{пер} = (\sum C2 / Q_n) \cdot L \quad (3.4.5)$$

де Z - собівартість одиниці транспортної послуги, грн.;

Q_n - обсяг виробленої транспортної послуги, тобто транспортної роботи, місце-км.;

$\sum C1$ - сума умовно-постійних операційних витрат, грн;

$\sum C2$ - сума змінних операційних витрат, грн;

L - відстань в межах однієї транспортної зони (2,4 км.), км.

Внаслідок того, що в сучасних економічних умовах тарифи мають бути економічно обгрунтованими, постає потреба управління операційними витратами, основу якого складає їх планування. Тому основною метою планування операційних витрат є встановлення економічно обгрунтованої суми і складу поточних витрат підприємства в плановому періоді по операційній діяльності в цілому. В процесі складання планової (нормативної) калькуляції необхідно визначити систему калькуляції транспортної послуги. Для транспортних підприємств найбільш прийнятним є використання нормативної системи калькуляції собівартості, яка реалізується в такій послідовності:

1. Розробляються системи норм і нормативів витрат матеріальних ресурсів, живої праці, окремих видів інших змінних і умовно-постійних витрат. Такі нормативи розробляються як на одиницю транспортної роботи, так і на одиницю транспортної продукції. Нормативи будуються в розрізі окремих статей облікової калькуляції.

2. Проводиться поточний облік операційних витрат в розрізі розроблених норм з одночасним визначенням розміру відхилень від цих норм.

3. Здійснюється поточний облік зміни значень норм і нормативів, що використовуються транспортним підприємством.

4. Визначається фактична собівартість виробленої та реалізованої послуги, тобто транспортної роботи і транспортної продукції, за формулами:

$$C\phi = Cn\phi + Cзм\phi \quad (3.4.6)$$

$$Cn\phi = Cn_n + \sum O\phi зп + \sum \Delta nп \quad (3.4.7)$$

$$Cпер\phi = Cзм_n + \sum O\phi зр + \sum \Delta nр \quad (3.4.8)$$

де $C\phi$ – фактична собівартість одиниці транспортної послуги в звітному періоді;

$Cn\phi$ – фактичні питомі умовно-постійні витрати в звітному періоді;

$Cзм\phi$ – фактичні змінні витрати в звітному періоді;

Cn_n – нормативні питомі умовно-постійні витрати встановлені на підприємстві;

$Cзм_n$ – нормативні питомі змінні витрати встановлені на підприємстві;

$\sum O\phi зп$ – сумарне відхилення (економія або перевитрата) фактичних витрат на одиницю транспортної роботи від нормативів в звітному періоді;

$\sum O\phi зр$ – сумарне відхилення (економія або перевитрата) фактичних витрат на одиницю транспортної продукції від нормативів в звітному періоді;

$\sum \Delta nп$ – сумарна зміна (збільшення або скорочення) розміру норм, що визначають нормативну собівартість транспортної роботи, в звітному періоді;

$\sum \Delta nр$ – сумарна зміна (збільшення або скорочення) розміру норм, що визначають нормативну собівартість транспортної продукції, в звітному періоді.

Далі проектуються показники обсягів діяльності транспортного підприємства (обсяг виробництва транспортної послуги – транспортна робота, обсяг реалізації – транспортна продукція). Завершує процес планування розробка поточного плану

операційних витрат по підприємству в цілому. Основна увага на цьому етапі приділяється забезпеченню збалансованості показників планової (нормативною) калькуляції як за загальною сумою, так і по кожній статті операційних витрат. Основні планові показники операційних витрат необхідно включити в поточний план доходів і витрат операційної діяльності, та інші види поточних і оперативних планів транспортного підприємства. Результати планових розрахунків суми і складу операційних витрат по підприємству в цілому необхідно доповнити угрупованням операційних витрат в розрізі змінних і умовно-постійних їх видів для забезпечення використання диференційованих тарифів на транспортних підприємствах. На підставі собівартості одиниці транспортної послуги розраховується диференційований тариф по формулі:

$$T = (C_n + C_{пер} \cdot n) + [(C_n + C_{пер} \cdot n) \cdot P / 100], \quad (3.4.9)$$

$$Z = L \cdot n \quad (3.4.10)$$

де Z – дальність поїздки пасажирів, при $L = 2,4$ км.;
 n – кількість транспортних зон.

Слід зазначити, що введення диференційованих тарифів на транспорті спричинить зниження вартості проїзду на малі відстані в порівнянні з нині існуючими тарифами.

Тому, з метою запобігання підвищенню рівня збитковості транспортних підприємств необхідно посилити контроль над повнотою оплати транспортної продукції. Не дивлячись на те, що з'являється нова контрольна функція в роботі пасажирського транспорту, її реалізація не спричинить додаткових витрат. Оскільки сьогодні на міському пасажирському транспорті в кожному вагоні працював кондуктор-контролер, отже, в його функції могло входити не просте забезпечення (забезпечення квитками пасажирів незалежно від кількості реалізованих послуг) квитками, а цільове, тобто територіальне (залежно від кількості реалізованих транспортних послуг), що не спричиняє залучення нових співробітників, тобто збільшення витрат підприємства.

За кордоном, в країнах де є зонування, використовується автоматизована система обліку кількості роботи, що надана пасажиру. Такий досвід можливо використовувати і на українських транспортних підприємствах. На кожен одиницю рухомого складу встановлюється бортовий чіп та електронні системи зчитування. При

посадці пасажир проходить через електронну апаратуру та фіксує вхід до транспортного засобу, а при виході фіксує кількість отриманої послуги. Або при вході фіксує бажану кількість послуги, а електронний чіп фіксує його знаходження в транспортному засобі в межах сплати. Для впровадження такої системи необхідно забезпечити всіх потенційних пасажирів електронними картками, можливо використовувати для цього кредитні картки. При забезпеченні картками пасажирів слід врахувати, що це є картка з поповненням з різних джерел. Це може бути термінал метрополітену, І-бокс для поповнення рахунків та сплати за рахунки, можливо також автоматичне поповнення з розрахункового рахунку пасажирів. Для розрахунку в транспорті для студентів та пенсіонерів можна використовувати вже існуючі електронні білети для проїзду в метрополітені, а інших забезпечити власними проїздними білетами. Слід зазначити, що впровадження диференційованого тарифу на підприємствах міського електричного транспорту, збалансує діяльність транспортних підприємств і за допомогою нового механізму ціноутворення транспортних послуг можливо правильно вибрати умови транспортного обслуговування населення.

В цілому однією із заповнених сталого розвитку міст України є вдосконалення систем міського пасажирського транспорту з урахуванням вимог сучасної турбулентної економіки, що передбачає комплексний підхід до формування транспортної політики через поєднання економічних, соціальних та екологічних цінностей одночасно. На сучасному етапі розвитку економіки транспортних підприємств доцільно розглянути можливість застосування нової моделі організаційно-економічного забезпечення функціонування на основі принципів ефективної політики підприємства, яка передбачає:

- створення у складі виконавчого органу міської ради підрозділу, що займається плануванням кількісних і якісних показників пасажироперевезень і контролем їх виконання для обґрунтування величини дотацій;

- організацію сучасних економічних відносин між експлуатаційними депо і службами, що забезпечують транспортну роботу;

- реорганізацію управління підприємством міського пасажирського транспорту, що передбачає виконання функцій оперативного управління рухом; планування замовлень на транспортну роботу експлуатаційних депо, діяльності служб забезпечення; розподіл дотацій відповідно до фактичних показників

руху; централізоване постачання за заявками підрозділів; постійний аналіз складових собівартості пасажироперевезень і пошук шляхів економії фінансових, трудових, матеріальних і енергетичних ресурсів;

–стабільну протягом 3-5 років норму дотації на один пасажиро-кілометр, виходячи з собівартості і збитків підприємства міського електротранспорту;

–розподіл часток прибутку від зменшення собівартості підрозділами підприємства залежно від їх внеску.

Особливу увагу також слід приділити фінансуванню перевезення пільгового контингенту. Транспортні підприємства за перевезення пільгового контингенту повинні отримувати не дотацію на компенсацію витрат на перевезення, а недоотримані доходи, які виникли в результаті того, що держава надала право безкоштовного проїзду окремим категоріям пасажирів. Для ведення обліку втрат або визначення обсягу доходів доцільно ввести пільгові проїзні квитки. З метою зменшення недоотриманих доходів транспортних підприємств, необхідно розглянути можливість поступового зменшення кількості транспортних засобів, що перевозять усі категорії пільгових пасажирів. В даний час необмежену кількість пасажирів-пільговиків перевозять тільки комунальні підприємства, обмежену кількість (одна людина на один транспортний засіб) - приватні транспортні підприємства. Статистичні дані (засновані на дослідженні доходів населення) свідчать про те, що певна частина громадян, що володіють правом на безкоштовний проїзд, мають всі можливості повністю сплатити свій проїзд в міському пасажирському транспорті. Доцільним буде обмежити в певний час (наприклад, в години-пік) кількість комунального рухомого складу, який перевозитиме необмежену кількість пільговиків і встановити ліміт на одну одиницю рухомого складу. Оскільки транспортні підприємства виконують соціальну функцію, пропонується через визначених інтервал випускати на лінію пересувний склад (пільговий), як в решту часу без обмеження по кількості пільгового контингенту, який перевозиться. Доцільно ввести іменні проїзні квитки з фотографією власника і голограмним захистом, для осіб, що користуються правом пільгового проїзду. Визначення реального обсягу транспортної роботи дозволить фінансувати конкретні транспортні послуги, що є стимулюючим для функціонування підприємств міського пасажирського транспорту та забезпечення основ їх фінансової стійкості.

Стабільність розвитку підприємств міського пасажирського транспорту та стійкість в умовах турбулентної економіки забезпечується шляхом виконання наступних умов:

–підприємства повинні бути сумісними з іншими структурами на макроекономічному рівні і спрямовані на виконання стратегічних завдань розвитку економіки в цілому;

–підприємства повинні володіти певним рівнем самостійності та автономності, тобто представляти собою цілісний сформований організм, який постійно розвивається;

–відтворювальні процеси підприємств повинні відповідати динаміці потреб;

–підприємства повинні володіти потенціалом самоорганізації та саморозвитку.

В цілому економічна стабільність підприємств міського пасажирського транспорту обумовлює подальший розвиток соціальної інфраструктури та міста в цілому.

3.5. Соціальне страхування як ключовий фактор забезпечення сталого розвитку суспільства

(І. М. Серватинська)

Нині існує багато факторів, які визначають сталість розвитку суспільства, найпоширенішими серед них є: економічні, соціальні та екологічні. Цей розділ монографії присвячений одному з визначальних складових соціальної складової сталого розвитку суспільства – соціальному страхуванню. Як відомо, соціальне страхування – це система, сформована державою та суспільством з метою захисту від соціальних ризиків, які характеризуються найбільшою імовірністю виникнення.

Враховуючи соціально-економічні виклики сьогодення, для України постало питання побудови фінансово стійкої та багатокомпонентної системи соціального страхування. Аналіз вітчизняної та зарубіжної наукової (фахової) літератури у сфері соціального страхування показав, що основна проблематика полягає в наступному:

–неефективності фінансового механізму соціального страхування, зокрема в частині формування та використання коштів державних фондів соціального страхування;

–тінізації ринку праці та заробітних плат, що підсилює проблему дефіцитності коштів фондів соціального страхування та призводить до розбалансування фінансових ресурсів системи соціального страхування.

Вказані проблеми призводять до недоотримання страхового захисту належного рівня (виплат, відшкодування) внаслідок настання страхового випадку (наприклад, пенсія або в разі настання нещасного випадку на виробництві та ін.), що негативно позначається на сталості розвитку суспільства. Продовжуючи перелік проблем у частині соціального страхування, як визначального фактору сталого розвитку суспільства, необхідно назвати також і порушення адресності соціальних виплат тощо.

Серед наукових праць у сфері соціального страхування, яке ми відносимо до неодмінних визначальних складових сталого розвитку суспільства, необхідно виокремити праці лауреатів Нобелівської премії з економіки: Ф. фон Гаєка, П. Даймонда, Г. Мюрдаля, які досліджували проблематику відповідності рівня соціального забезпечення потребам суспільства. Не менш ґрунтовними є дослідження інших зарубіжних науковців: І. Бентама, Дж. К. Гелбрейта, Л. Ерхарда, Т. Мальтуса, А. Маршалла, А. Пігу, М. Фрідмана. Теоретичні основи здійснення (принципи) соціального страхування обґрунтовано в наукових працях О. Беверіджа та О. фон Бісмарка.

У нинішніх реаліях одну із найактуальніших проблем у сфері соціального страхування, а саме фінансове забезпечення, намагаються вирішити Ш. Бланкарт, Т. Ностмин, М. Піхаус, В. Роїк. Такі науковці, як: В. Базилевич, С. Буковинський, В. Геєць, І. Луніна, В. Маргасова, В. Опарін, С. Осадець, В. Плиса, В. Федосов досліджували місце і роль соціального страхування в державних фінансах, а також фінансовий механізм соціального страхування та його ефективність у частині перерозподілу національного доходу між різними верствами населення, проблематику податкового тиску на платників податків та тінізацію ринку праці, що позначається на повноті сплати страхових внесків.

У наукових працях В. Андрущенко, Л. Баранник, Н. Болотіної, Б. Надточія, О. Кириленко, І. Кичко, А. Колосок, Е. Лібанової, Е. Мачульської, Н. Савченко, А. Сидорчука, М. Шавариної, Н. Шаманської, С. Юрія висвітлено теоретичні основи та історичні аспекти розвитку системи соціального страхування, її фінансово-економічні засади. Науковцями зосереджується увага на проблематиці функціонування фондів загальнообов'язкового

державного соціального страхування, особливо Пенсійного фонду України, діяльність якого під впливом інших соціальних явищ: демографічна проблема, тіньові схеми на ринку праці є чинником порушення збалансованості системи соціального страхування. Зважаючи на місце і роль, яку відводять соціальному страхуванню науковці в житті суспільства, підтверджується теза щодо його визначальної ролі в забезпеченні сталого розвитку суспільства.

В тлумаченні сутності поняття «сталий розвиток» важлива роль в процесі розвитку суспільства відводиться узгодженню потреб як сучасного покоління, так і майбутнього, при цьому, науковці наголошують на рівності задоволення таких потреб, що підсилює роль соціального страхування в забезпеченні сталого розвитку суспільства. У контексті вищезазначеного, нагадаємо основні принципи на яких базується соціальне страхування в Україні та які забезпечують дотримання рівності задоволення (соціальних, визначених Конституцією) потреб у процесі суспільного розвитку різних поколінь [5]:

1) законодавчого визначення умов і порядку здійснення загальнообов'язкового державного соціального страхування;

2) обов'язковості страхування осіб, які працюють на умовах трудового договору (контракту) та інших підставах, передбачених законодавством про працю, та осіб, які забезпечують себе роботою самостійно (члени творчих спілок, творчі працівники, які не є членами творчих спілок), громадян - суб'єктів підприємницької діяльності;

3) надання права отримання виплат за загальнообов'язковим державним соціальним страхуванням особам, зайнятим підприємницькою, творчою діяльністю тощо;

4) обов'язковості фінансування страховими фондами витрат, пов'язаних із наданням матеріального забезпечення та соціальних послуг, у обсягах, передбачених законами про загальнообов'язкове державне соціальне страхування;

5) солідарності та субсидування;

6) державних гарантій реалізації застрахованими громадянами своїх прав;

7) забезпечення рівня життя, не нижчого за прожитковий мінімум, встановлений законом, шляхом надання пенсій, інших видів соціальних виплат та допомоги, які є основним джерелом існування;

8) цільового використання коштів загальнообов'язкового державного соціального страхування;

9) паритетності представників усіх суб'єктів загальнообов'язкового державного соціального страхування в управлінні загальнообов'язковим державним соціальним страхуванням.

Проаналізуємо детальніше взаємозв'язок сталого розвитку суспільства та соціального страхування, для цього взято до уваги Концепцію переходу України до сталого розвитку в частині соціальної сфери [6], та діючу систему соціального страхування в Україні, табл. 3.5.1. В цій таблиці підтверджено, що сталий розвиток суспільства і соціальне страхування взаємопов'язані між собою, оскільки перелічені цілі концепції сталого розвитку суспільства в соціальній сфері забезпечуються певною мірою і за рахунок системи соціального страхування та органів виконавчої, законодавчої влади, громадян – все це діє в комплексі. Принагідно слід зазначити, що концепція сталого розвитку суспільства має всеохоплюючий характер та відноситься до найголовніших сфер життя суспільства, при цьому, поняття такого розвитку виникло та набуло поширення серед світової спільноти не так давно (1992 р.), тоді як зародження основ соціального страхування розпочалося ще в XVIII ст.

Доходимо висновку, що завдяки існуванню соціального страхування (в межах якого було визначено основні соціальні ризики для громадян) на момент винайдення дефініції «сталого розвитку суспільства», вже було сформовано основні проблемні напрями соціальної сфери сталого розвитку суспільства, в світі та на рівні окремих держав, що знайшло відображення в національних концепціях сталого розвитку суспільства.

Проаналізуємо фінансування соціальних видатків серед країн ЄС та України, здійснення яких є необхідною передумовою сталого розвитку суспільства. Соціальні витрати, представлені як частка валового внутрішнього продукту, є визнаним критерієм, що характеризує ступінь державної відповідальності щодо підтримки певного стандарту життя найбільш вразливих верств населення.

Станом на початок 2014 р, витрати на соціальний захист у країнах-членах ЄС суттєво відрізняються: країни з найбільш високим співвідношенням витрат на соціальний захист до ВВП – Франція (33,7%), Данія (33,3%), Нідерланди (31,3%) та Фінляндія (31,2%) – витрачали на соціальні цілі вдвічі більше, ніж три країни із найнижчими значеннями цього співвідношення: Латвія (14,4%), Естонія і Румунія (по 14,8%) (рис. 3.5.1.). В Україні цей показник у 2013 р. становив 23,7% (у 2014 р. – 22,2%) [7].

Таблиця 3.5.1

**Причинно-наслідковий зв'язок сталого розвитку суспільства
і соціального страхування***

Сталий розвиток суспільства	↔	Система соціального страхування
↓		↓
Концепція (соціальна сфера)		Механізм (інструмент) забезпечення
I. Ринок праці:		
<p><i>мета:</i> оптимізувати структуру та обсяги зайнятості.</p> <p><i>мета:</i> розгорнути активні програми сприяння зайнятості, працевлаштування, залучення до громадських робіт.</p>		<p><i>інструмент:</i> Міністерство соц. пол. України, Державна служба зайнятості (та Виконавча дирекція Фонду ЗДСС на випадок безробіття), роботодавці, працівники.</p> <p><i>мета:</i> оптимізувати вень зайнятості у т. ч. з метою повноти сплати ЄСВ;</p> <p><i>спосіб:</i> - співпраця з НЗ, суб'єктами господарювання та підприємницькими структурами, установами професійної і трудової реабілітації інвалідів, центральних соціальних служб для молоді;</p> <p>- забезпечення функціонування Єдиної інформаційно-аналітичної системи (бази даних) про вільні робочі місця;</p> <p>- формування гібридних бірж праці (ярмарки вакансій).</p>
II. Пенсійне забезпечення:		
<p><i>мета:</i> перейти на багаторівневу пенсійну систему.</p>		<p><i>інструмент:</i> КМУ, Міністерство фін України, ВРУ, Міністерство соц. пол. України, ПФУ; ЗУ «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо реформування ЗДСС та легалізації ФОП».</p> <p><i>мета:</i> багаторівнева, багатокомпонентна пенсійна система.</p> <p><i>спосіб:</i> солідарна система; накопичувальна пенсійна система (з 2017 р.); система недержавного пенсійного страхування.</p>
III. Здоров'я населення:		
<p><i>мета:</i></p> <p>1) підвищення ефективності медицини;</p> <p>2) підтримка молодих родин</p>		<p><i>інструмент:</i> КМУ, Міністерство фін України, ВРУ, Міністерство соц. пол. України, МОЗ України, ЗУ «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо реформування ЗДСС та легалізації ФОП».</p> <p><i>спосіб:</i> 1) запровадження обов'язкового медичного страхування (Фонд соціального страхування України); 2) допомога по вагітності та пологах (Фонд соціального страхування України).</p>
IV. Розвиток громадянського суспільства:		
<p><i>мета:</i> функціонування інститутів громадянського суспільства: висока якість взаємодії</p>		<p><i>інструмент:</i> Основи законодавства про ЗДСС.</p> <p><i>спосіб:</i> управління Фондами соціального страхування на засадах паритетності (трипартизму): держава – роботодавці (ФРУ) – працівники (професійні спілки); соціальна відповідальність бізнесу.</p>

*джерело: побудовано автором на основі [5;6]

За наведеною інформацією, загальний обсяг видатків на соціальну сферу в Україні є значним навіть у порівнянні з розвинутими європейськими країнами, проте якість соціальних послуг та інших заходів соціального захисту в Україні дотепер залишається низькою, а соціальні потреби найбільш вразливих категорій населення не задовольняються, що порушує сталість розвитку суспільства.

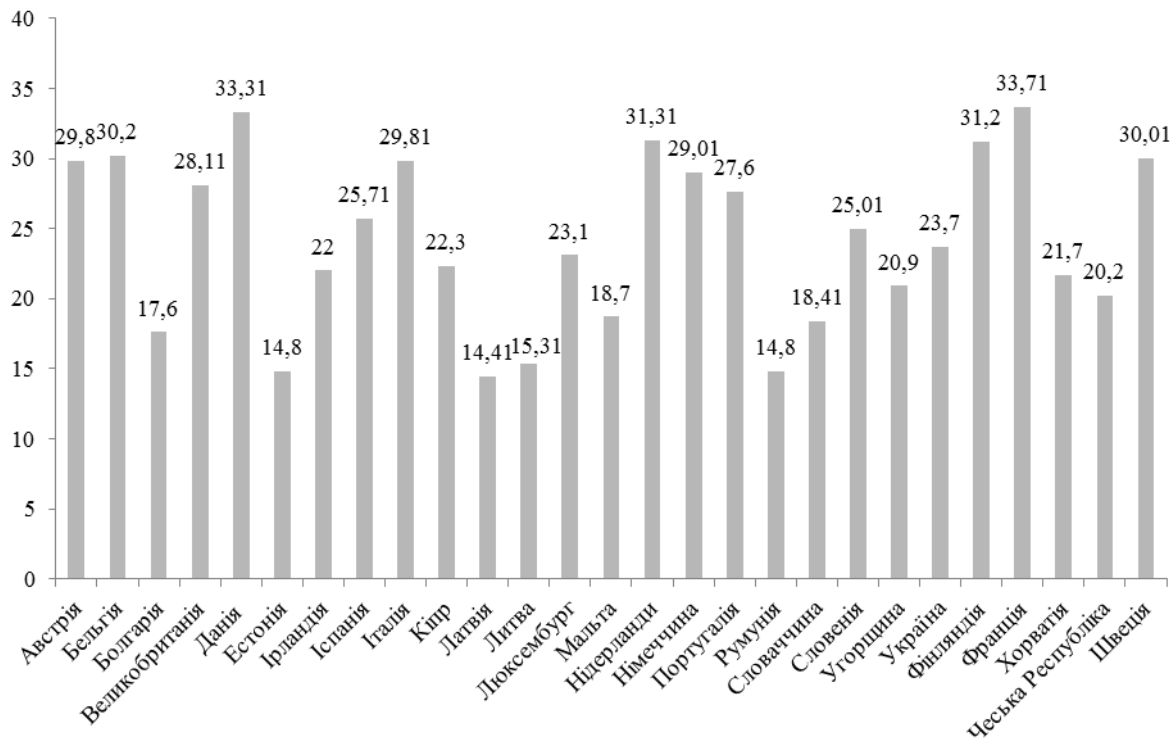

Рис. 3.5.1. Видатки на соціальний захист у країнах ЄС та України у 2013 р, у % до ВВП*

* джерело: узагальнено автором відповідно до даних Державної служби статистики України [7]

Перелік ризиків сталого розвитку суспільства, які можуть призвести до соціального захисту, відповідно до методології ESSPROS є таким: Захворювання/Медичне обслуговування; Інвалідність; Похилий вік; Утриманці, що пережили годувальників; Сім'я/Діти; Безробіття; Житло; Соціальна ізоляція [8].

Даний перелік ризиків або потреб, з однієї сторони, обмежує об'єм соціального захисту сферами, які є найбільш доречними у європейському контексті, з іншої сторони він слугує інструментом для створення порівняної статистики у випадку, коли інституції, норми та соціальні традиції країн розходяться корінним чином. Різноманітні ризики та потреби визначають першочерговість об'єктів, на які призначено кошти та допомога для забезпечення

сталого розвитку суспільства, незалежно від законодавчих або інституційних структур, які стоять за ними. Враховуючи вищевикладене, на рис. 3.5.2 наведено структуру видатків на соціальний захист за функціями в Україні за 2013-2014 рр. [7].

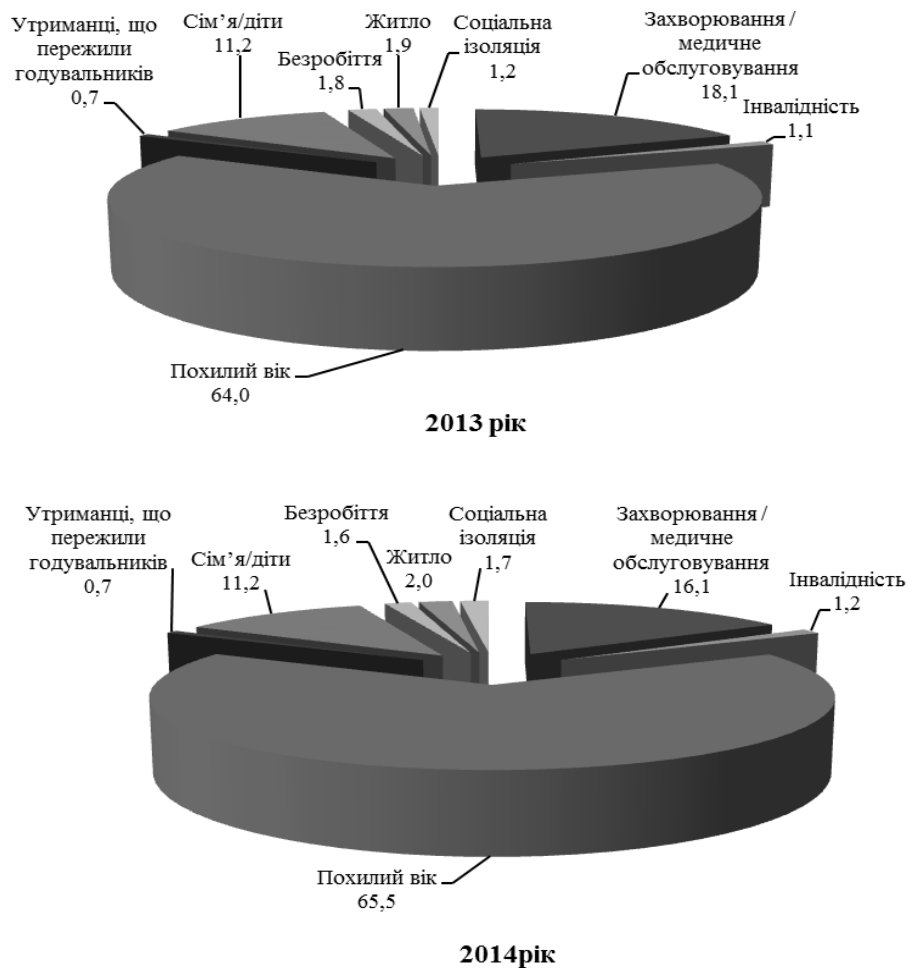

Рис. 3.5.2. Видатки на соціальний захист за функціями в Україні, %*
*джерело: побудовано автором відповідно до даних Державної служби статистики України [7]

Ефективний механізм соціального страхування сприяє стабілізації та розвитку суспільного виробництва через зниження виробничих витрат, зокрема на охорону здоров'я та непрацездатність зайнятих; дає змогу акумулювати значні кошти страхових резервів, які мають стабілізуючий вплив на фінансову систему держави та є джерелом фінансового забезпечення соціального захисту населення.

Відповідно до рис. 3.5.2, значна частка бюджетних коштів та коштів соціального страхування спрямовується на пенсійне забезпечення. Протягом 2014-2016 рр. дана проблема особливо загострилася у зв'язку із збільшенням дефіциту Пенсійного Фонду з

80 до 145 млрд. грн. протягом 2014 – травня, 2016 р., зменшення ставки ЄСВ до 22 %, демографічною проблемою та інше.

Натомість, у Концепції переходу до сталого розвитку суспільства в соціальній сфері визначено, що розв'язання проблем соціальної та економічної нерівності, а також підтримка малозахисених соціальних верств населення (молоді, пенсіонерів, безробітних) є головним та першочерговим завданням українського суспільства та необхідна умова його консолідації [6].

Аналіз показав, що обсяг мінімальних пенсій, як елемент підтримки малозахисених верств населення, в даному випадку – пенсіонерів, є незадовільним (табл. 3.5.2.).

Таблиця 3.5.2

**Середній розмір призначеної місячної пенсії пенсіонерам,
які перебувають на обліку в органах Пенсійного фонду
та мінімальна пенсія за 2011-2015 рр. грн.***

Рік	Мінімальна пенсія	Середній розмір призначеної місячної пенсії пенсіонерам, які перебувають на обліку в органах Пенсійного фонду, грн.				Кількість пенсіонерів, тис. осіб
		всього	у тому числі:			
			за віком	за інвалідністю	у разі втрати годувальника	
2011	750	1151,9	1156,0	1033,8	940,0	13738,0
2012	822	1253,3	1252,4	1164,3	1053,8	13820,5
2013	894	1470,7	1464,3	1359,2	1252,8	13639,7
2014	949	1526,1	1521,6	1406,5	1303,8	13533,3
2015	949/1074	1581,5	1521,6	1432,1	1433,1	12147,2

*джерело: сформовано автором на основі [9; 10-14].

Як видно з табл. 3.5.2., обсяг мінімальної пенсії є дуже низьким у порівнянні з середнім. Проте необхідно зауважити, що його обсяги є також нижчими за прожитковий мінімум. Прожитковий мінімум (лат. *minimum* – найменше) є державним стандартом, на основі якого потім розраховуються усі соціально значимі виплати (табл. 3.5.3.). Таким чином, розмір мінімальної пенсії значно менший ніж прожитковий мінімум. Крім того, якщо останній переглядається кілька разів на рік, то мінімальна пенсія впродовж останніх років встановлювалась на рік. З огляду на те, що прожитковий мінімум є тим обсягом, який фактично не дає людині померти, вітчизняні мінімальні заробітні плати та пенсії не досягли навіть такого рівня. Тому ефективність такої допомоги є вкрай незначною, що не може гарантувати сталого розвитку суспільства на найближчу короткострокову перспективу.

**Мінімальний розмір заробітної плати
та прожитковий мінімум в Україні 2011-2015 рр., грн.***

Рік	Мінімальна заробітна плата						Прожитковий мінімум				
	з 1.01	з 1.04	з 1.07	з 1.09	з 1.10	з 1.12	з 1.01	з 1.04	з 1.07	з 1.10	з 1.12
2011	941	960			985	1004	894	911		934	953
2012	1073	1094	1102		1118	1134	1017	1037	1044	1060	1095
2013	1147				1218		1108			1176	
2014	1218						1176				
2015	1218			1378			1176				

*джерело: сформовано автором на основі [10-14].

В сучасних умовах необхідним є не лише перегляд методики розрахунку обсягу прожиткового мінімуму, але й підвищення рівня мінімальної пенсії хоча б до прожиткового мінімуму. Лише за таких умов можливе приведення рівня адресних допомог до обсягів, які можуть забезпечити відповідним верствам населення належний рівень життя та соціального захисту.

Ще однією проблемою, що порушує сталість розвитку суспільства є тінізація заробітних плат. Також ця проблема позначається і на наповнюваності Фондів соціального страхування. Так, за оцінками експертів, на тіньовому ринку праці щороку виплачується близько 200 млрд. грн. (2013/2014 рр.) тіньової заробітної плати, внаслідок чого, наприклад, лише Пенсійний фонд у рік недоодержує понад 70 млрд. грн., яких нині так не вистачає.

З метою легалізації заробітних плат прийнято Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо реформування загальнообов'язкового державного соціального страхування та легалізації фонду оплати праці» в якому зменшено ставку ЄСВ до 22% та відмінено утримання 3,6% внеску з працівників [15]. Експерти зазначають, що зменшення ставки спочатку позначиться негативно на наповнюваності Фондів та підсилить дефіцитність деяких із них, що ми вже можемо спостерігати, зокрема на прикладі Пенсійного Фонду. Фахівці Міністерства соціальної політики пояснюють, що на перших етапах, до поки реформа дасть результат, дефіцит буде покриватись коштами Державного бюджету України у т. ч. за рахунок збільшення надходжень у 2016 р. від ПДВ та ПДФО (та ін. джерел). У найближчий час урядом України та МФВ планується розробка генеральної стратегії реформування пенсійної системи, яка має вирішити проблему дефіцитності Пенсійного фонду. Варто зауважити, що за рахунок Державного бюджету і до

2016 р. здійснювалось збалансування системи соціального страхування на рівні 30 (35) %, що в основному спрямовувалось до того ж Пенсійного Фонду.

Таким чином, в результаті проведеного аналізу з'ясовано таке:

1. право на розвиток є невід'ємним правом людини, а створення умов рівності можливостей для сталого розвитку суспільства є основною метою діяльності держави;

2. соціальне страхування – це той механізм та/або інструмент за рахунок якого держава, вже за участі громадян, забезпечує сталий розвиток суспільства;

3. виявлено недоліки у функціонуванні системи соціального страхування – як визначальної складової соціальної сфери сталого розвитку суспільства, а саме:

–низький рівень соціальних виплат у зв'язку та не відповідність державних стандартів якості життя європейським показникам;

–незбалансованість коштів Фондів соціального страхування, зокрема Пенсійного фонду України;

–тінізація заробітних плат на фоні державного дефіциту та накопиченого роками державного боргу.

Стратегічними напрямками функціонування державних фондів соціального страхування з метою пришвидшення переходу до сталого розвитку України, на наш погляд, є:

–реформування і гармонізація нормативно-правової бази щодо забезпечення діяльності державних фондів соціального страхування;

–удосконалення фінансових засад функціонування фондів;

–стимулювання розвитку добровільного страхування (дозволить не лише зменшити навантаження на фонди, але і підвищити рівень соціального забезпечення і довіри до них);

–забезпечення дотримання балансу між взятими фондами зобов'язаннями та їх реалізацією;

–підвищення довіри населення та налагодження комунікації між донорами та реципієнтами послуг;

–виведення заробітної платні з тіні.

Безумовно, першочерговим завданням на загальнодержавному рівні має стати стабілізація соціально-економічної та політичної ситуації в країні; подолання соціальної напруги в суспільстві; нарощування показників економічного зростання, що дасть можливість підвищити якість життя населення, а таким чином відкриється доступ до якісної медицини, освіти, що є запорукою інвестицій в людський капітал.

РОЗДІЛ 4

ФОРМУВАННЯ ЕКОНОМІЧНОЇ ОСНОВИ СТАЛОГО МІСЦЕВОГО РОЗВИТКУ

4.1. Використання технології форсайту для оцінки перспектив розвитку економічного простору регіону (Н. В. Прямухіна)

Сучасна наука характеризується наявністю значної кількості підходів, спрямованих на підвищення ефективності прогнозування трансформацій економічних систем. Класичні лінійні методи прогнозування, які були використані аналітиками Великої Британії у періоди економічно-фінансових криз 1974-1975 та 1979-1981 рр. позитивних результатів не забезпечили і сформували необхідність пошуку підходів більш адаптованих до розвитку економічних систем у періоди трансформаційних зрушень [1, 3, 5, 6]. Актуальність урахування адаптивності пов'язана з динамічністю економічної системи, нелінійністю переважної більшості процесів, що в ній відбуваються, їх інтенсивністю, взаємозалежністю складових та іншими, описаними вище властивостями. Водночас непередбачуваність перебігу процесів у економічній системі, а нині – у економічному просторі на регіональному та національному рівнях та неочікуваність перетворень сформувала у науковців усвідомлення доцільності використання синтезованих міждисциплінарних підходів, про які згадував у своїх дослідженнях В. Вернадський. Досліджуючи зв'язки в економічній системі такої ж думки дотримувалися Г. Хакен, І. Пригожин, Б. Мандельброт, Р. Томм, В. Арнорльд, С. Курдюмов, Г. Малінецький, Ф. Андерсон, В. Парето та ін. Безпосередньо фізичну природу економічних процесів та екофізику ринків описав Б. Мандельброт. Нині, коли незамкненість економічних систем та розвиток ринків сформували економічний простір, а інтенсивність інтеграційних і глобалізаційних процесів дозволяють говорити про нього не лише у країнному, але й у світовому масштабі, актуальність адекватних

змінам підходів до прогнозування розвитку економічного простору очевидна. На регіональному рівні, як основі крайніх економічних трансформацій, актуальність таких підходів підсилюється локальними складовими, які водночас і схожі і відмінні між собою.

Новітні наукові підходи до прогнозування станів економічного простору базуються на зазначених нижче теоріях та науках, які визнані передовими та базуються на міждисциплінарному підході.

Основоположною ми вважаємо теорію складності або складних систем, започатковану Л. фон Берталанфі відносно системи біологічних організмів, а згодом і щодо інших відкритих систем, у тому числі соціальних, фізичних та економічних. Особливість цієї теорії – у поєднанні всіх відкритих систем єдиним підходом до описання особливостей їх функціонування і розвитку. Нелінійність та динамічність – основні властивості складних систем. Вони визначають специфіку математичних методів і моделей, здатних описати їх майбутні стани. Довгострокове прогнозування у складних системах із великою кількістю факторів впливу (параметрів) визначене як неефективне, що було доведено Е. Лоренцом на прикладі довготривалих прогнозів погодних умов схожими у певній мірі з економічними системами. Загалом теорія складних систем зосередила увагу на хаотично функціонуючих елементах у системах, поведінка яких є непередбачуваною настільки, що її наслідком для різних за складом елементів систем може бути однаковий результат [8, 9, 13, 16]. Економічний простір, який перевищує за масштабами економічну систему пропорційно посилює зазначені властивості та їх наслідки.

Наслідком і складовою частиною теорії складних систем вважаємо синергетику, яка вперше була використана як термін Г. Хакеном, а нині виокремлена в науку, яка досліджує причини, механізми і особливості виникнення нових впорядкованих елементів і структур. Важливість синергетичності у трансформаційному економічному просторі пов'язана з тим, що всередині цієї складної системи елементи здатні демонструвати просту поведінку. Так, агенти економічного простору різних ієрархічних рівнів об'єднуються з метою забезпечити максимальну ефективність виробництва, стійкість у періоди інтенсивних перетворень, мінімізацію ризиків, захист активів та ін. Синергетична економіка покликана пояснити поведінку складних багатоелементних структур, які можуть самоорганізовуватися. Зауважимо, що синерговані структури, формуючи відповідний тип економічного простору впливають на його чутливість і гнучкість. Більш стійка

складна система є наближеною до лінійної, вона змінює підходи до її регулювання та важелі впливу на неї. З часом інструменти, механізми і зв'язки між складовими архітектури економічного простору, втрачаючи гнучкість (а значить адаптивність) перестануть бути індикаторами економічних коливань. За умови формування більшості синергованих елементів на ринку малий бізнес вижити не зможе у тій формі, яка є нині. Методи моделювання трансформацій такої економічної системи теж мають змінитися і основні її властивості – нелінійність і динамічність – матимуть зовсім інші екстремуми і ступені чутливості. Тому синергетика як властивість економічного простору здатна радикально змінити як сам економічний простір, так і методологію його дослідження та прогнозування майбутніх станів.

Для прогнозування трансформацій економічного простору регіонів із урахуванням положень теорії складності слід враховувати особливості складних систем, до яких відносимо:

1) непередбачуваність. Сценарії розвитку подій у регіональному економічному просторі змінюються незалежно від кількості чинників впливу на їхню поведінку та динаміку;

2) цілісність. Елементи та складові складної системи, якою є економічний простір регіону, пов'язані між собою мережею різних за інтенсивністю і міцністю зв'язків, ця єдність повинна враховуватися методиками прогнозування трансформацій;

3) самооновлюваність. По-перше, внаслідок динамічності, нелінійності, ієрархічності та інших властивостей економічного простору, він є самооновлюваним, при чому цей процес стосується усіх його складових у різній мірі. По-друге, цілісний економічний простір має особливі властивості, пов'язані із продукуванням нових елементів, зв'язків, ієрархічних рівнів, аттракторів та ін., що не властиво його окремим рівням. Ця властивість має назву «емерджентність» („від існуючого до виникаючого”).

Окрім синергетичної економіки в межах теорії складності отримали свій розвиток теорії хаоса, біфуркацій економічних систем, фракталів, еконофізика [10, 11, 12, 19, 32].

Наступною важливою теорією, яка здійснює вплив на моделювання і прогнозування трансформацій регіонального економічного простору є теорія біфуркацій, яка була нами висвітлена вище стосовно впливу на формування закономірностей його архітектури. У підходах щодо прогнозування трансформаційних зрушень біфуркаційна теорія висвітлює важливу складову – інтенсивність або імпульсність змін. Очевидно, що

реагування агентів економічного простору на зміни оточуючого середовища за інтенсивністю і за часовим параметром неоднакове. За логікою економічних процесів та особливостей виживання, чим меншим є підприємство, тим швидше воно реагує на зміни, але інтенсивність реагування від розмірів суб'єкта господарювання не залежить. Теорія біфуркацій наголошує також на наявності економічних аттракторів, які притягують траєкторії складових економічного простору.

Еконофізика, яка є порівняно новою міждисциплінарною наукою і отримала поширення наприкінці 20 століття, розглядає економічний простір у поєднанні з фізичними поняттями і процесами, пояснюючи трансформації економічного простору та траєкторії руху його складових з позиції таких розділів фізики як: динаміка, фізика неупорядкованих систем, нелінійна фізика. Ми хотіли б додати до цього переліку квантову еконофізику (не квантову економіку, яка розглядає психологію поведінки грошових ринків) як науку, яка може бути застосована до прогнозування трансформацій регіонального економічного простору у частині опису траєкторії трансформацій. Йдеться про те, що за певних умов трансформаційні процеси мають вигляд хвилі. Вище нами описано хвилеподібність витривалості економічних агентів під впливом дії певних факторів, наслідковий ефект конфлікту економічних інтересів, динаміка ринків та руху грошових потоків та ін. Складові економічного простору також можуть вести себе як фізичні частки, тобто змінюватися цілеспрямовано і стрімко. Такі трансформації характерні у момент наближення складової архітектури до аттрактора чи до точок біфуркації. Відповідно трансформаційні процеси відповідно повинні описуватися хвилеподібною чи лінійною функцією. Зауважимо, що лінійна залежність у нелінійній системі є коротким відрізком на довгій трансформаційній хвилі і відповідає тому часовому проміжку, коли економічний агент потрапляє до поля тяжіння аттрактора або точки (вузла) біфуркації.

Наступна міждисциплінарна теорія, яка заслуговує на увагу при формуванні прогнозів трансформацій регіонального економічного простору — теорія фракталів, яка має математичну основу і ґрунтується на дослідженні самоподібності та абсолютної повторюваності фрагментів та елементів у складній системі [21, 26, 32]. Економічний простір, у якому спостерігаються математичні закономірності демонструє наявність у своїй архітектурі та зв'язках фрактальну складову. Так, абсолютну (фрактальну) подібність має мережа зв'язків між агентами на різних ієрархічних рівнях, масиви

статистичних показників, дохідність простих акцій на ринку цінних паперів та ін. Фрактальна теорія дає можливість виділити в окрему групу однакові (або пропорційні) складові архітектури економічного простору та дослідити їх трансформації. Міждисциплінарний підхід, який є предметом наукових інтересів багатьох науковців, таких як Ф. Андерсон, П. Бак, В. Вернадський, Ю. Стенлі включає підхід, згідно якого корисність подрібнення складної системи є кінцевою величиною [25, 28, 39], тобто дослідження малих складових економічного простору є результативним тільки до певного рівня. Частково ми погоджуємося з таким твердженням, оскільки вважаємо, що ймовірність трансформацій економічного простору, спричинених одним індивідом низька, хоча повністю виключити її не можна через наявність аналогічних прикладів в історії, а дослідження фрактальних груп складових дозволяє як зменшити витрати часу, так і виявити першочергові тенденції трансформаційних змін.

На окрему увагу заслуговує нелінійна динаміка, дослідження якої концентруються навколо математичної інтерпретації трансформацій складних систем. Її особливість у описанні самої динаміки, незважаючи на сутність складових, їх зв'язки, структуру, особливості.

Синтезуючи міждисциплінарні теорії для формулювання методів ефективного прогнозування трансформацій регіонального економічного простору констатуємо доцільність їх поєднання залежно від досліджуваного аспекту трансформаційних зрушень. При цьому критерії такого поєднання визначаються масивами статистичних даних щодо вектору змін, факторів впливу, тенденцій розвитку ринків та ін. Вважаємо, що поняття оптимальності у економічному просторі є віртуальним і нечітким, особливо, якщо воно стосується складної системи в цілому. Натомість адекватними вважаємо поняття, які чітко відображають прогнозований результат: зростання прибутку, синергетичний ефект, збільшення ємності ринку, підвищення рівня життя населення, зменшення міграційних процесів та ін.

На основі вищевикладеного зауважимо, що кожне з цих понять, закладене у методи прогнозування трансформаційних зрушень змінює очікуваний результат і, відповідно, систему та результати управління. Тому варто говорити про комплексний підхід, який включає не лише прогнозування трансформаційних зрушень у економічному просторі регіонів, а кероване прогнозування.

У сучасних наукових знаннях про регіональну економіку і регіональний менеджмент питання прогнозування і планування завжди викликали не тільки інтерес, але і гостру дискусію з позиції практичної реалізації та оцінки ефективності. Наукові дослідження щодо визначення майбутніх станів суспільства, економіки, галузей, виробництв, окремих територій, ринків у менеджменті завжди належали до діяльності особливої складності та унікальності.

Зауважимо на наявність ще одного важливого аспекту прогнозування, який має безпосереднє відношення до трансформацій регіонального економічного простору — прогнозування соціально-культурних трансформацій. Вище ми окреслювали їх важливість і взаємозв'язок із трансформаціями економічного простору регіонів і визначили, що такий зв'язок є безпосереднім і міцним, трансформаційні процеси економічного простору регіонів є джерелом відповідних трансформацій соціально-культурного простору і навпаки. Тому важливим є виділити прогнозування соціально-культурних трансформацій у взаємозв'язку із трансформаціями економічного простору. Актуальність такого прогнозування полягає ще й у тому, що кожен з цих видів трансформацій може як підсилювати інший вид, так і гасити його. Тому трансформації соціально-культурного простору є потужним важелем для регулювання та прогнозування економічних трансформацій на рівні територій.

Особливу актуальність і потребу в прогнозах викликає розвиток економічного середовища з позиції стрімких змін: внутрішньої національної та регіональної архітектури; пріоритетності розвитку галузевих ринків; появи і зникнення ринкових сегментів; процесів ефективності ринків і ринкової інфраструктури; хаотичних процесів у ціноутворенні на стратегічні ресурси на світових ринках; змін інструментарію державного регулювання ринків; переорієнтацією з економічних на соціокультурні. Це далеко не повний список особливо гостро затребуваних питань і конфліктних процесів, які потребують не тільки коротко- і середньострокового бачення майбутнього, але довгострокового прогнозування.

Спочатку ці знання були орієнтовані на обслуговування військово-промислового комплексу і технологічного прогнозування індустріального комплексу регіональної локалізації — це досвід і напрацювання США. Сьогодні більшість економічно розвинених країн світу використовують методологію та інструментарій форсайту як управлінський ресурс прогнозування і довгострокового планування. Розглядаючи послідовність розвитку цієї галузі і знань

менеджменту, підкреслимо, що спочатку виник і отримав своє практичне визнання технологічний і галузевий форсайт, потім соціальний, регіональний та ін.

В українській науковій літературі методологія прогнозування форсайту вивчена недостатньо, але у світовій її особливості та перспективи є предметом досліджень багатьох науковців. Інтерес до її використання та перспектив розвитку демонструють у своїх роботах Ст. Руфф, Б. Мартін, які досліджують різні підходи і напрями методології. Як технологію прогнозування, яка проектується на організаційні структури і види діяльності в системі макро-, мезо- і мікровідтворювальних процесів, у своїй праці «Форсайт як технологія передбачення» його розглядає В. Третьак [33]. В. Сибіряков, досліджуючи практичне застосування форсайту, концентрує увагу на можливості цієї методології враховувати довгострокові культурні, політичні, економічні та соціальні наслідки впровадження технології [31]. З позиції процесного наповнення і структурування процесу пізнання суспільства, економіки, галузей, влади, ринків розглядав форсайт П. Беккер, який вважає, що «...форсайт слід розуміти як процес активного пізнання майбутнього і створення бачення середньострокової і довгострокової перспективи; систематичне дослідження майбутнього науки, економіки та суспільства з метою підтримки прийняття актуальних рішень та мобілізації спільних зусиль для їх виконання» [40].

У сучасній теорії і практиці менеджменту визначення станів майбутнього – це ідеологія та методологія розвитку суспільства і бізнесу, регіонів і ринків; це діяльність десятків і сотень наукових інститутів, відділів і секторів корпорацій, консалтингових та експертних фірм, науковців і експертів-практиків [2, 24]. Такі концептуальні рамки закладають основу для інтеграції методології форсайту у всі напрями менеджменту (інноваційний, інвестиційний, транспортний тощо), а результати досліджень можуть бути включені до механізмів прийняття стратегічних рішень в організаціях різних рівнів.

Методологія прогнозування в системі знань менеджменту формувалася непросто і досить тривалий період. Перші прогнози розвитку регіонів – футуристичні, науково-фантастичні (часові рамки масового прояву – кінець XIX поч. XX ст.). Але від художнього образотворення перехід був здійснений до реального наукового знання і центр досліджень був визначений як експертні оцінки і їх інформаційна обробка.

Сьогодні прогнозування розвитку регіонів – самостійна наукова підгалузь в системі знань регіонального менеджменту. Прогнозування розвитку регіональної економіки розглядається науковцями і практиками як обов'язковий елемент процесу управління, що забезпечує ланцюжок змін в реальній перспективі життєдіяльності складних господарських систем. Ключовим питанням тут є прогнозна оцінка використання ресурсів регіону: матеріальних і нематеріальних.

В цілому наукове передбачення регіональних систем як об'єктів управління ґрунтується на аналізі та оцінці тенденцій у певних часових рамках і з використанням певних інструментів, процедур, технологій експертиз, математичного та соціального моделювання. Особлива необхідність прогнозних досліджень пов'язана з розміщенням виробництв, територіальною організацією продуктивних сил, розробкою комплексних (генеральних) схем розвитку і розміщення продуктивних сил, плануванням розвитку і розміщення галузей, плануванням і прогнозуванням розвитку міст та іншими питаннями територіальної організації.

Наукові методики прогнозування беруть за основу якісне інформаційне забезпечення, формування специфічної процедури дослідження, обґрунтування структури прогнозу та інші спеціальні інструменти і методи. Узгодження таких складних прогнозів і планів забезпечує стійкий і цілеспрямований розвиток територій, формує узагальнений регіональний прогноз.

У практиці українського регіонального прогнозування активно використовуються два базових методичних підходи, які залишилися у спадок від радянської системи прогнозування. Перший – генетичний підхід, орієнтований на врахування досягнутого рівня розвитку, системну оцінку потенціалу території та облік конфліктних і проблемних зон, які потребують свого вирішення за певний час. Другий – нормативно-цільовий підхід, орієнтований на визначення цілей та інструментів прогнозування з урахуванням певних галузевих і регіональних нормативів. Але це так звані механістичні підходи до прогнозування, вони не мають особливої ефективності і результативності у застосуванні до таких систем, які мають характеристики ринкового хаосу, неконтрольованість процесів змін і багатовекторності у варіантах розвитку. Тобто ці технології є ідеалізованими для оцінок лінійних систем.

Неспроможність механічного підходу особливо гостро виявила себе в перехідній економіці. У перехідний період від одного довгострокового циклу розвитку до іншого, від однієї моделі і

траєкторії розвитку – до іншої якісно змінюються як умови, так і механізми розвитку будь-якої системи, чи то економіка, освіта, наука або технології. У цей період порушується баланс між внутрішніми силами, які структурують систему, і зовнішніми, що складають її середовище. Крім того, змінюється структура самої системи і механізми взаємодії як між структурними елементами, так і системи із зовнішнім середовищем. Змінюються не тільки причинно-наслідкові залежності, що детермінують розвиток системи в ретроспективний період, але і самі рушійні сили еволюції. Система стає вкрай нестійкою, нестабільною і навіть невеликі імпульси на вході можуть призвести до значних змін на виході і до радикальної відмінності один від одного у траєкторіях розвитку. В умовах нестійкості та нестабільності змінюється роль випадковості і співвідношення між випадковістю і детермінованістю. Майбутні альтернативи розвитку виявляються значно залежними від випадкових флуктуацій, від випадкового поєднання різних факторів, подій і рушійних сил. У цих умовах попередня теоретична база і методичний інструментарій виявляються слабо пристосованими для дослідження перспектив розвитку [7].

Наукові знання регіонального прогнозування доповнюють і розширюють можливості стратегічного планування як базового інструменту управління територією в умовах ринкової економіки. Вони методологічно реалізуються на основі використання таких принципів: наукова обґрунтованість, верифікованість, комплексність, цілісність, інформаційна місткість тощо. Регіональні прогнози є фундаментом у формуванні регіональної політики як на державному, так і на регіональному рівні. Ключовими питаннями при організації прогнозних досліджень є: хто є замовником дослідження, що має на меті прогнозування, масштаби охоплення дослідження, предметна зона, джерела інформації, очікувані результати, часовий інтервал, можливість залучення експертів тощо.

У системі державного та регіонального управління України в останні два-три десятиліття фактично не використовуються технології прогнозування і довгострокового планування. У світовій практиці це досить серйозний фронт управлінської та науково-дослідної діяльності. Це активна розробка стратегій розвитку територій і галузей, довгострокове державне планування розвитку економіки; ринкове прогнозування – оцінка перспектив ринків праці, інформації, інновацій, товарів і послуг та ін.

Сьогодні в Україні слід констатувати слабкість стратегічного управління та відсутність його позитивного впливу на розвиток територій. Значною мірою це обумовлене низкою факторів:

– відсутні зв'язки з діяльністю підприємств, що працюють на регіональному ринку;

– бракує визначення сукупності регіональних інтересів щодо підтримки підприємницького середовища;

– чітко не визначено кінцеву мету цього стратегічного інструментарію [34, 37, 38].

Світовий досвід стратегічного планування і прогнозування сьогодні виділений у самостійну галузь знань в парадигмі суспільних відносин: «громадський або економічний інтерес – зміни в суспільному виробництві – управлінська технологія регулювання» [20, 27, 28, 30, 35].

Сфера застосування практики стратегічного планування і прогнозування постійно розширюється. Накопичення теорії та методології сучасного планування та прогнозування дозволило сформувати й поширити цей потенціал знань синергетично. Це: розвиток галузей і транснаціонального бізнесу (корпорацій); пріоритети розвитку науки і техніки; соціальні процеси та соціальні конфлікти; ринкове середовище та бізнес-процеси; інформаційна діяльність, інформаційний прогрес; розвиток регіонів, міст, агломерацій, технополісів; культура і медицина тощо.

Найбільша зацікавленість у проведенні форсайт-досліджень на сьогодні – це міждисциплінарні дослідження. Прикладами таких досліджень є інноваційні розробки нанотехнологій. Це одне з найперспективніших напрямів науки та унікальне середовище формування нових ринків. Так, за оцінками незалежних експертів у 2016 р. обсяг ринку нанотехнологій перевищить 1 трильйон євро.

Європейський Союз створив спеціальну інформаційну платформу щодо систематизації діяльності нанорозробників. Лідером в Європі щодо формування стратегії і тактики національного наноринку є Німеччина. Її середній і великий бізнес представлений кількома десятками тисяч компаній, орієнтованих на розробку нанопродукції.

Перспективність наноринку не викликає ні в кого сумніву. Але його реальним вивченням як перспективного в системі галузевих ринків в Україні ніхто не займається. Хоч архітектура європейського ринку активно видозмінюється з урахуванням появи і стрімкого зростання названого сегменту.

Також можна навести приклад форсайту із соціально-ринковою орієнтацією. Для Європи такі дослідження характерні в системі освіти. Тут ситуація стимулюється інформаційним прогресом і зміною форм і методів освітнього процесу, потреби в його активній трансформації. Тобто експерти оцінили та продіагностували стійкий спад потреби в населення освітніх послуг у нинішньому вигляді. Формується попит на новий вид освіти – дистанційно персоніфікований. Це рух від технічної та технологічної спрямованості до соціального і регіонального вектора. Цей процес активно прогресує і має своє наукове обґрунтування.

В історії наукового прогнозування і планування мають свій розвиток два етапи. Перший етап відповідає епосі індустріальної економіки і характеризується визнанням необхідності і затребуваності в оцінці майбутнього. Послідовність розвитку наукового прогнозування така:

–інституціоналізація діяльності з прогнозування для економіки, військово-промислового комплексу, державного, галузевого, регіонального управління, внаслідок чого виникає самостійний вид діяльності в менеджменті – прогнозування;

–створення і масове поширення науково-дослідних інститутів планування і прогнозування;

–професіоналізація нових видів, форм і методів роботи з майбутнім – проектування, сценарування, стратегічне планування, довгострокове прогнозування, нормативне прогнозування, пошукове прогнозування та ін.

У цей період основою методик прогнозування є лінійне відображення явищ розвитку, бачення цих явищ та взаємозв'язок послідовних схем і взаємозумовлених процесів. Тут же зароджується інноваційна, всебічна технологія роботи з майбутнім – форсайт (з англ. foresight – передбачення). Це система наукових знань, покликана визначати майбутні стани у суспільному розвитку та здатна передбачати системні зміни в науці і техніці. Сьогодні ця галузь управлінських знань визнана методологічним фундаментом прогнозування і довгострокового планування в умовах інформаційного прогресу і публічності державного та регіонального управління.

Дослідження перспектив розвитку в майбутньому, особливо при включенні різних суб'єктів політики в цей процес, є кумулятивним процесом пізнання, дослідження можливих альтернатив розвитку; це процес обміну знаннями, інформацією, а, отже, і навчання [23, 33, с.36]. Форсайт – це теж «організований інтелект», але орієнтований

на майбутнє. В англomовній літературі вже з'явився термін «future intelligence». Якщо він організований відповідно, форсайт може означати процес безперервного пізнання і навчання, орієнтований на синергетичний ефект від колективного дослідження перспектив розвитку, особливо на етапі переходу до нового порядку, коли в усіх політичних суб'єктів недостатньо знань про майбутнє, а невизначеності і ризику високі [23, 33, с.36].

Отримують свою реалізацію форсайт-прогнози розвитку військово-промислового комплексу (США, Канада), інформаційної індустрії (Японія), проекти великих корпорацій Daimler, BASF, Siemens (Німеччина) та інших країн. Формуються нові об'єкти прогнозування – ринки, корпоративний сектор, галузі. Цільова спрямованість досліджень – визначення тенденцій розвитку на основі аналізу станів процесів і систем у минулому і сьогодні. Як засіб прогнозування був розроблений спеціальний математичний апарат, технології менеджменту, соціологічний інструментарій.

Другий етап відповідає епосі інформаційної економіки. Це період формування інформаційного технологічного способу виробництва, орієнтованого на активізацію і пріоритет у застосуванні інформації, розвитку інформаційного ринку, комплексної інформатизації всіх сфер життєдіяльності. Здійснюється технологічний перехід від механізованого промислового виробництва до інформаційно місткого і автоматизованого. Змінюються соціальні та економічні функції розвитку національних ринків, корпоративних і державних систем. Відбувається реальне комплексне поєднання науки, техніки і виробництва в єдину продуктивну силу і механізм забезпечення суспільного прогресу [4, 9, 14, 15, 16, 17, 18, 22, 36].

Процеси прогнозування в цей період принципово ускладнюються, тому що всі вони пов'язані між собою в синергетичній єдності. Технічний прогрес розвивається настільки стрімко й складно передбачувано, що його вектори руху можуть підлягати коригуванню у найнесподіваніших складових.

На етапі переходу до економіки знань почала змінюватися місія форсайту в економіці, в розвитку науки і технологій, забезпечення екологічної безпеки і соціальної стабільності, у системі прийняття рішень, у трансформації суспільства. Форсайт економіки знань повинен служити майданчиком для діалогу між різними суб'єктами політики, інструментарієм для формування мереж і, відповідно, динамічної і адаптивної економіки, а також інформаційною основою для адаптивної політики і стратегії, він перетворюється у важливий

інструмент формування нового суспільства, в двигун трансформаційних зрушень у суспільстві. В умовах зростання невизначеностей форсайт в деякому сенсі надає можливість для «стабільної гри» в нестабільному світі. Він дозволяє мінімізувати витрати, забезпечує стратегічну мобілізацію інтелектуального потенціалу на розробку стратегії та стратегічну мобілізацію ресурсів на її реалізацію [7].

Паралельно з розвитком теорії та методології прогнозування і планування станів майбутнього в менеджменті оформляється і розвивається самостійний напрям, так зване стратегування з використанням особливої технології роботи з майбутнім – форсайт (foresight). Сучасні знання форсайту, як методології та технології прогнозування інституціоналізовані та визнані як інструментарій державного, регіонального, галузевого менеджменту.

У такому баченні по-новому відображається і розвиток прогнозування. Активне визнання методології і фундаменту наукового аналізу отримує теорія хаосу, як основа відображення сучасної економіки та соціальної сфери, ринку, процесів глобалізації та інтеграції. Саме теорія хаосу надає можливість досліджувати складні адаптивні системи і сформувані прогноз їх майбутніх станів з позиції несистемних змін науково-технічного прогресу, ринків, системи державного і регіонального управління та інших факторів прямого і непрямого впливу.

Класичним прикладом хаотичної системи є сучасний світовий ринок. Його базові характеристики, параметри змін, комунікації, мотиваційні та організаційні характеристики можуть бути описані за допомогою теорії хаосу. За своєю суттю, складні адаптивні системи є коеволюційними системами. Що це означає? Будь-які системи розвиваються, перебуваючи у зовнішньому середовищі. Тому за зміни зовнішнього середовища вони самі повинні змінюватися. Однак, оскільки вони є частиною системи більш високого рівня, зміни, що відбуваються в них, змінюють і зовнішнє середовище. Оскільки зовнішнє середовище змінилося, значить, змінилися умови розвитку системи, отже, вона сама повинна якось змінитися. Відтак, коеволюція системи і зовнішнього середовища перетворюється на безперервний процес, що зумовлює вектор розвитку системи; питання в тому, як окреслити цей вектор? Методологія дослідження майбутнього повинна «відреагувати» на цю найважливішу властивість складних адаптивних систем [7, с. 21].

Основними характеристиками складних адаптивних систем визнані: робота в зовнішніх і внутрішніх системах структурної

невизначеності, саморозвиток, самофінансування, здатність до навчання, високу якість роботи з інформаційними ресурсами, безперервний контакт із зовнішнім середовищем та ін. [7, 41, 42, 43].

Найбільш популярними на сьогоднішній день методами прогнозування розвитку процесів для такого типу систем є: методи регресійного аналізу, методи нечіткої логіки, імовірнісні методи, метод групового урахування аргументів (МГУА), нейронні мережі, методи на основі «м'яких» обчислень, метод подібних траєкторій та інші, матриці взаємовпливу подій, метод Монте-Карло, метод Дельфі, SWOT-прогнозування, імітаційна динамічна модель взаємних впливів та ін.

Кожен із згаданих методів так чи інакше може враховувати невизначеності структурного, статистичного або параметричного характеру. Кращі результати прогнозування процесів в адаптивних системах можна отримати за допомогою МГУА, імовірнісних методів і нечіткої логіки. За своєю природою ці методи близькі до способів моделювання ситуацій і прийняття рішень людиною, а тому їх застосування в системах управління та підтримки прийняття рішень можуть дати значний позитивний ефект [1, с 123].

Одним із сучасних напрямів розвитку імовірнісних методів моделювання і прогнозування визнані статичні і динамічні мережі Байеса. Вони призначені для вирішення завдань розпізнавання образів (ситуацій), прогнозування розвитку процесів та їх діагностики, а також для управління процесами і об'єктами різної природи. Перевагами моделей у вигляді мереж Байеса є високий ступінь їх наочності, можливості створення моделей високої розмірності (в сенсі великого числа змінних), використання безперервних і дискретних змінних в одній моделі, облік невизначеностей структурного і стохастичного типів, можливості використання методів точного і наближеного формування імовірнісного виведення [1]. Загалом МБ можна характеризувати як досить складний високоресурсний, але високоефективний імовірнісний метод моделювання і прогнозування процесів довільної природи. Крім того, МБ можна скористатися як алгоритмом формування та вибору альтернатив [13].

Активно отримують своє визнання нові форми прогнозування і довгострокового планування: прогнозне програмування, макроекономічні та галузеві тренди, сценарна розвилка, онлайн-опитування, цехи майбутнього, технологічні дорожні карти.

Оцінена максимальна ефективність досліджень підходів до визначення перспектив науки, техніки, соціальної сфери з позиції

«пропозиції» та «попиту». Найбільш успішним визнаний підхід з позиції «попиту», який відповідає прямим економічним інтересам усіх агентів економічного простору.

Формуються національні школи форсайт-технологій орієнтовані на вирішення національних проблем, визначення перспектив національних, регіональних, галузевих економік. Це найбільш поширена японська, американська, французька, німецька та інші, орієнтовані на своєрідність використовуваного наукового інструментарію, специфічність об'єкта прогнозу, особливості оцінки та впровадження результатів та інші відмінності.

В Україні епоха використання технологій форсайту ще не починалася. Але її затребуваність вже назріла, а можливості адаптувати успішний світовий досвід фактично необмежені. Оцінюючи перспективу використання методології форсайту в Україні виділимо ті сфери і галузі державного та регіонального управління де має місце найбільший інтерес до подібних видів прогнозів (рис.4.1.1).

Рис. 4.1.1. Перспективні напрями використання форсайт-технологій в українській системі державного та регіонального управління

Сучасні технології форсайт – це управлінські технології щодо забезпечення найвищої якості та ефективності в системі взаємодії людей, в першу чергу, в парадигмі «влада – бізнес – населення». Це унікальна можливість для менеджменту України у вирішенні низки проблем: конфліктів бізнес-середовища; неефективності ринків; недосконалості ринкової архітектури; обмеження ринкової влади; визначення ринкових пріоритетів та економічних інтересів регіонів, галузей; визначення перспектив процесу кластеризації; визначення сценаріїв розвитку економічного простору регіону; оцінки економічного потенціалу регіону.

Аналіз даних, одержаних під час дослідження, дав змогу визначити етапи процедури застосування форсайту задля прогнозування трансформацій у регіональному економічному просторі:

1. Діагностування поточного стану. Проведення наукових досліджень, висновки експертів і результати рейтингів.

2. Виявлення тенденцій майбутнього розвитку. Семінари, конференції, круглі столи, мозкові штурми.

3. Аналіз та систематизація тенденцій розвитку.

4. Визначення параметрів ключових тенденцій. Експертні оцінки.

5. Формування узагальненої картини майбутнього. Круглі столи, мозкові штурми.

6. Конкретизація картини майбутнього з урахуванням ускладнень процесів.

7. Визначення концепції розвитку майбутнього. Дельфі, цеху майбутнього.

8. Обґрунтування технології написання сценаріїв.

9. Формування сценаріїв переходу до майбутнього. Дельфі, методи сценаріїв, дорожні карти.

10. Визначення ключових параметрів політики майбутнього. Дискусійні форуми із залученням експертів; мережеві опитування.

11. Оцінка можливості реалізації сценаріїв з позиції попиту на певний науковий продукт (потенційні покупці і споживачі цієї інформації).

Оскільки ринкові трансформаційні процеси регіонального економічного простору України багатоваріантні, настання тієї або іншої події залежить від дій, що вживаються вже сьогодні. Форсайт є тією методологією, що досліджує варіанти розвитку наявного потенціалу з тим, щоб гармонізувати прийняті сьогодні рішення з довгостроковими перспективами.

На думку автора, форсайт-технології в дослідженні трансформаційних зрушень регіонального економічного простору є сукупність методів для активного формування пріоритетів регіонального розвитку державними органами влади, місцевим самоврядуванням, об'єднаннями підприємців, організаціями ринкової інфраструктури, міжнародними організаціями, що представляють інтереси великого бізнесу або інвесторів, консалтинговими та рейтинговими фірмами.

Форсайт у дослідженні трансформаційних зрушень регіонального економічного простору виявляє критичні впливи складових архітектури ринку та важелів його регулювання, що надає змогу:

- отримати максимально позитивний вплив на економіку і суспільство в довгостроковій перспективі;

- погоджувати інтереси виробників, споживачів, фінансово-кредитних установ, установ регулювання, посередників;

- забезпечити системну взаємодію різних структур, які допомагають розробляти і реалізовувати стратегії попереджувального характеру в регіональному економічному просторі.

Визнання України як повноцінного члена світової спільноти передбачає дослідження регіональних трансформаційних систем через використання передових наукових методик прогнозування, що забезпечує поширення процесів глобалізації на національному та територіальному рівні. Застосування наукових знань регіонального прогнозування разом із стратегічним плануванням, як базового інструменту управління територією в умовах поширення стандартів інформаційної економіки, доповнюють і розширюють його можливості. Стратегічне планування і прогнозування спрямоване на формування форсайт-прогнозів, які особливо актуальні для побудови стратегій підтримки нових ринків.

У ситуації, коли йде гостра боротьба між економічними інтересами окремих бізнес-груп і національними, практично не існує більш потужного інструментарію незалежного визначення сценаріїв розвитку і оцінки варіантів майбутнього, ніж форсайт.

4.2. Економічні трансформації муніципальних утворень як передумова їх сталого розвитку (В. І. Захарченко)

Сталий розвиток і трансформаційні процеси в муніципальних утвореннях. Муніципальні утворення як форма територіальної організації та життєдіяльності населення інтегрують виробничі, соціальні та управлінські функції на території одного чи декількох населених пунктів. Відповідно до цього їх зазвичай розглядають як соціум, середовище життєдіяльності, суб'єкт економічної діяльності та інститут муніципального управління [1, с. 83; 2, с. 173].

Оскільки муніципальні утворення характеризуються значним розмаїттям, то за територіально-поселенською й управлінською (зоною відповідальності місцевих Рад) ознаками їх прийнято поділяти на сільські, селищні та міські. Суб'єктами правових, економічних, соціальних та інших відносин на території муніципальних утворень виступають сільські, селищні та міські територіальні громади.

При переході до ринкових відносин муніципальні утворення зазнали сильних зовнішніх впливів. Деякі з них виявилися нестійкими до антропогенного тиску, до інституційних змін: передусім через невідповідність умов їх функціонування параметрам зовнішнього середовища. Усе це вимагає спеціального вивчення феномену стійкості муніципальних утворень різних типів у сучасних умовах [3, с. 8].

Стійкість (у загальному випадку – за Л. Хенсом) – це упорядкування технічних, наукових, екологічних, економічних і соціальних ресурсів таким чином, що результуюча система здатна підтримуватися в стані рівноваги у часі й просторі [4, с. 49]

Під стійкістю муніципальних утворень будемо розуміти їхню здатність зберігати рух по наміченій траєкторії розвитку, незважаючи на зовнішні впливи.

Якщо муніципальне утворення зберігає стійкий стан рівноваги при його взаємодії з середовищем, то такий стан називається гомеостазом. А стан, у якому муніципальне утворення зберігає здатність підтримувати у сталому режимі процес функціонування (при зміні зовнішніх умов) називається гомеорезом. На траєкторії розвитку муніципального утворення стан гомеостазу можна відобразити точкою, а стан гомеорезу – лінією. Зрозуміло, що чим більшими є коливання характеристик зовнішнього середовища

муніципального утворення, то тим більшими мають бути економічні резерви для підтримання рівноваги в ньому. Водночас норма накопичення у муніципальному утворенні, як його економічний резерв, повинна забезпечувати оптимальне співвідношення між фондами споживання і нагромадження. Отже, муніципальні утворення належать до тих систем, для яких гомеостаз та гомеорез мають економічний зміст.

Стійкість муніципальних утворень у загальному випадку підпорядковується закону найменших опорів, який був сформульований ще О. О. Богдановим: «Стійкість цілого залежить від найменших відносних опорів всіх його частин у всякий момент» [5, с. 217].

Стійкість муніципального утворення по відношенню до зовнішніх впливів слід розглядати як його здатність забезпечити собі зовнішню безпеку, а стійкість по відношенню до внутрішніх впливів – як його здатність забезпечити собі внутрішню безпеку.

Для кожного муніципального утворення можна виділити три форми стійкості: 1) інерційність (здатність залишатися в певній області станів Z_0 протягом часового інтервалу dt); 2) відновлюваність (здатність виходити з області станів Z_0 , але на інтервалі часу dt повертатися до неї знову); 3) гнучкість (здатність виходити з області станів Z_0 , але на інтервалі часу dt залишатися в рамках інваріанту Z в інших областях допустимих станів).

Щодо нестійкості муніципальних утворень до зовнішніх впливів, то її слід розглядати не тільки як неминучу, а й як необхідну фазу на шляху до сталого розвитку цих утворень [6, с. 162-163].

Сталий розвиток – це рух муніципального утворення від нерівноважного до рівноважного стану (в області допустимих станів, коли траєкторія розвитку утворення не виходить у область кризових станів).

Основними причинами, що перешкоджають забезпеченню сталого розвитку муніципальних утворень, їх населених пунктів, є нестабільність соціально-економічних умов у державі, відсутність науково обґрунтованої, чітко визначеної стратегії сталого розвитку на усіх рівнях, недостатньо ефективного реформування національної економіки та її регуляторних механізмів, недосконалість правових, організаційних та економічних засад діяльності суб'єктів господарювання та органів державної виконавчої влади й місцевого самоврядування, недостатньо сприятливе для життєдіяльності людей навколишнє природне середовище [7].

Загалом сталий розвиток муніципальних утворень має базуватися на загальному принципі коеволюції – взаємного зв'язку, пристосування принципово різних, гетерогенних їх підсистем – природної, економічної та соціальної. Отже, цей принцип передбачає поєднання соціально-економічного розвитку муніципальних утворень з їх екологізацією.

У підґрунтя екологізації муніципальних утворень має бути покладено «...орієнтацію на екологічну доцільність і безпеку, відсутність протиставлення людини і природи, сприйняття природних об'єктів як повноправних партнерів у взаємодії з людиною» [8, с. 79].

Екологізація муніципальних утворень й, передусім міських систем, передбачає внесення в них максимально можливої кількості природних елементів, чи відновлення тих, які існували на їх території раніше. Оптимізація міського середовища для людей і оптимізація природних компонентів для рослин і тварин є передумовою їх спільного взаємовигідного розвитку в природно-антропогенних системах [9, с. 640].

Сталий розвиток муніципальних утворень, окрім загального, спирається ще й на спеціальні принципи, а саме [10, с. 155]:

1. Різномасштабності. Передбачає, що муніципальні утворення – це територіальні одиниці найменшого масштабу. На місцевому рівні населення безпосередньо відчуває на собі проблеми, пов'язані з порушення економічної, соціальної та екологічної рівноваги (економічні кризи, безробіття, забруднення довкілля тощо). З іншого боку, муніципальні утворення – це саме ті територіальні одиниці, на рівні яких зазначені проблеми можуть знайти конструктивне вирішення в стратегіях, програмах і проектах розвитку.

2. Раціональності. За ним визнається важливість раціонального використання території і формування ефективної політики просторового планування, що передбачає створення різних функціональних зон (адміністративних, житлових, виробничих, інфраструктурних, рекреаційних та ін.).

3. Партнерства. Вказує на необхідність партнерства всіх секторів суспільства (влада, бізнес, громадськість) й забезпечує доступ всіх громадян і зацікавлених груп до необхідної інформації та участь кожного жителя в розробці й реалізації муніципальних (локальних) стратегій і програм розвитку.

У короткостроковому періоді сталість розвитку муніципальних утворень проявляється як закономірність за темпами економічного, соціального та екологічного розвитку, а в довгостроковому періоді

трансформується в закон збереження тенденцій і якості розвитку на тривалу перспективу [11, с. 8].

У країнах Європейського Союзу можна виділити такі тенденції щодо забезпечення сталого розвитку окремих населених пунктів і муніципальних утворень [12, с. 27]:

- диверсифікація економіки;
- замикання зв'язків у ланцюжку виробництво-споживання в межах населеного пункту;
- зонування території за функціональним призначенням;
- розвиток партнерських зв'язків із сусідніми населеними пунктами щодо спільно виробництва продуктів харчування, сировини і переробки відходів;
- забезпечення нульового природного приросту населення;
- автономізація громад та їх кооперація.

Сталому розвитку муніципальних утворень найкращим чином відповідає їх самоорганізація, оскільки вона не висуває цілей, які не відповідають її інтересам. Однак досвід показує, що процеси самоорганізації муніципальних утворень необхідно поєднувати з процесами управління ними, тобто з цілеспрямованими впливами на них.

Для відображення зміни траєкторії розвитку муніципального утворення можна скористатися поняттям економічного «злету», яке ввів У. Ростоу. Економічний злет, за ним, спостерігається тоді, коли долаються дестимулюючі фактори розвитку муніципального утворення і, в результаті, швидко зростає його економічний потенціал. У термінах синергетичної економіки економічний злет можна трактувати як катастрофу [13, с. 301].

Але поняття економічного злету (стрибку) недостатньо для відображення змін у траєкторії розвитку муніципального утворення. Його можна розглядати лише як одну із фаз (стадій) у процесі переходу муніципального утворення у нову якість (рис. 4.2.1).

При зміні траєкторії розвитку муніципального утворення виникає проблема її оптимізації. Вважається, що вона є оптимальною тоді, коли сприяє досягненню цілей розвитку. Критерієм оптимальності може слугувати оптимум за Парето. Він передбачає таке розміщення ресурсів суб'єктів муніципального утворення, за якого відсутній інший варіант розміщення, який би поліпшував становище принаймні одного суб'єкта й не погіршував при цьому становища інших [15, с. 363].

На практиці досягти оптимальної траєкторії розвитку суб'єктів муніципального утворення неможливо досягти через об'єктивні

перепони (конкуренти, нестача капіталу тощо), а також тому, що сама траєкторія має ймовірнісний характер.

При коригуванні траєкторії розвитку муніципального утворення спочатку необхідно використати ті резерви, що «лежать на поверхні», тому що використання «прихованих резервів» вимагатиме на кожну одиницю ефекту все більших витрат.

Рис. 4.2.1. Перехід муніципального утворення у нову якість, або зміна траєкторії його розвитку*

*джерело: складено на основі розробки Ю. М. Осипова [14, с. 350].

Ефективне використання різних видів ресурсів муніципальних утворень й резервів для їхнього сталого розвитку має функціональну природу й базується на багатьох процесах економічних трансформацій. З цих позицій сталий розвиток загалом і муніципальних утворень зокрема – це «... такий тип розвитку, який спирається на життєво важливі процесні аспекти діяльності людини з метою забезпечення повсякденної якості її існування (екзистенції), за рахунок чого ефектом буде стійкість, у тому числі економічного зростання ...» [16, с. 7].

Оскільки процесів економічних трансформацій є достатньо багато, то це, зрозуміло, потребує їх типізації. Власне, типи трансформаційних процесів у муніципальних утвореннях логічно виділяти на основі структурних «зрізів» або аспектів їх розгляду. В результаті можна вийти на такі типи трансформаційних процесів у муніципальних утвореннях: 1) структурної, 2) функціональної, 3) організаційної та 4) управлінської трансформації.

Процеси структурної трансформації. Їх іще називають процесами реструктуризації. Причому під них підганяється більшість процесів ринкової трансформації муніципальних утворень, що не зовсім виправдано, оскільки це приховує їх якісну

специфіку. На нашу думку, доцільно виділяти лише декілька процесів власне реструктуризації муніципальних утворень.

Найбільш «поверхневим» серед них є процес зміни елементів муніципальних утворень. Він чітко проявляється, якщо кожне із утворень розглядати як поєднання багатьох видів економічної діяльності або взаємопов'язаних функціональних ланок (ресурсної, виробничої, споживчої, екологічної та ін.).

Структурна перебудова муніципальних утворень пов'язана насамперед з витісненням старих елементів і утворенням нових. Однак при трансформації муніципальних утворень не обов'язково мають змінюватися всі їх елементи. (Тут доречно нагадати слова Птоломея: «руйнуючи, неможливо відразу замінити попереднє новим...»; інакше утворення взагалі може перестати існувати, що, правда, буває вкрай рідко і то на рівні невеликих сіл.) На практиці змінюється лише частина елементів муніципального утворення, наприклад, коли в населеному пункті освітлення замінюється на більш нове, енергоефективне. Це дало підстави В. Ф. Венді зробити висновок, що трансформація старої структури в нову відбувається через спільні для обох структур елементи [17, с. 35]. Така трансформація одержала назву «модернізація». Модернізація, зокрема муніципальних утворень, означає їх оновлення; при цьому органічно поєднуються як збереження, наступність діючих елементів і конструкцій, так і введення нових елементів.

Що ж служить підґрунтям для елементів старої структури, аби вони могли увійти до складу нової структури? На думку М. І. Сетрова, чим більше актуальних властивостей мають елементи старої структури, тим більшою є ймовірність того, що вони увійдуть в нову структуру [18, с. 36]. Якщо, наприклад, певне виробництво муніципального утворення випускає продукцію, що не користується попитом, але його легко переналагодити на випуск ліквідної продукції, то воно порівняно легко увійде в нову структури муніципального утворення.

Слід зауважити, що для великих муніципальних утворень (великих міст) процес зміни елементів є не таким болючим, як для малих (сільських, селищних і малих міст). У невеликому муніципальному утворенні в ринкових умовах досить збанкрутувати одному достатньо великому підприємству – і воно деградує. Так сталося з багатьма селищами, в яких, зокрема, розміщувалися цукрові заводи, що збанкрутували й були порізані на металолом. У великих же утвореннях значно більше можливостей для «ротації» їхніх елементів, наприклад для працевлаштування робочої сили з

підприємства, що закривається, на працюючих підприємствах чи у сфері послуг.

Іншим важливим структурним процесом в муніципальних формуваннях є зміна виробничих потужностей і обсягів виробництва. Як показує практика, у окремих муніципальних утвореннях усі чи основні елементи можуть залишатися «на місці», але при цьому вони зазнають не менших потрясінь, ніж при зміні елементів. Це буває у випадку різкої зміни потужностей усіх елементів і ланок муніципального утворення (ресурсної, виробничої, збутової та ін.). Головною причиною «скидання» виробничих потужностей у муніципальних утвореннях при переході до ринку є випуск продукції, що не відповідає критеріям конкурентоспроможності (низька якість, висока ціна тощо). Важливу роль при цьому відіграють фактори «поточного моменту», зокрема інфляція, яка знецінює основні й оборотні виробничі засоби та позбавляє доступу виробників до дешевих кредитних ресурсів.

Якщо у муніципальних утвореннях потужності всіх ланок збалансовані, то скорочення їх в одній ланці, як правило, дає поштовх до «ланцюгової реакції» в інших ланках. Так, у ринкових умовах скороченням потенціалу споживчої ланки (скорочення обсягів споживання товарів і послуг) майже автоматично призводить до зниження потенціалів виробничої і ресурсної ланок.

Масштаби скорочення потужностей муніципальних утворень можуть бути різними, але передусім вони залежать від складу їх видів діяльності та діяльнісно-видової структури. Якщо у структурі систем переважають новітні види діяльності, то навіть з переходом до ринку немає потреби виводити з ладу виробничі потужності, оскільки вони, як правило, здатні випускати конкурентоспроможну продукцію.

Зміни елементів і потужностей муніципальних утворень тягнуть за собою зміни пропорцій у них. Це спостерігається тоді, коли елементи й ланки муніципальних утворень розвиваються з різною швидкістю.

В сукупності усі зміни елементів та ланок, їх потужностей, зв'язків і пропорцій в муніципальних утвореннях актуалізують процес зміни їх діяльнісно-видової і функціонально-територіальної структури. Зміна структури муніципальних утворень може відбуватися спокійно, еволюційно, або радикально, революційним шляхом – через катастрофи, потрясіння, які породжує конкретна ситуація, об'єктивні й суб'єктивні чинники.

Закономірно, що прогресивні зміни у діяльнісно-видовій структурі муніципальних утворень – важливий індикатор успішності економічних трансформацій у них, пов'язаних передусім зі збільшення частки конкурентоспроможних видів діяльності. Однак слід мати на увазі, що на діяльнісно-видову структуру муніципальних утворень впливають і фазові характеристики економічних циклів, які викликають то збільшення, то зменшення частки прогресивних, найбільш динамічних видів діяльності [19, с. 130]. З переходом до ринку трансформується й функціонально-територіальна структура муніципальних утворень. При цьому відбувається зміна функцій окремих територіальних підсистем, якими виступають населені пункти у муніципальних утвореннях, що мають в основі групові системи поселень, а у в самих населених пунктах – мікрорайони та функціональні зони (промислові, рекреаційні та ін.), що лежать в основі їх планувальної структури. Скорочення виробничих потужностей муніципальних утворень, зміна зв'язків і пропорцій у них визначають процес зміни цілісності й типу утворень.

Для забезпечення цілісності муніципальних утворень важливе значення має тіснота зв'язків між їх елементами (підприємствами, населеними пунктами тощо). Її характеризують два протилежно спрямовані процеси: 1) інтеграції (збільшення тісноти зв'язків у муніципальному утворенні) та 2) дезінтеграції (зменшення тісноти зв'язків у ньому). Так, у результаті розриву у муніципальному утворенні зв'язків з кооперування й комбінування виробництва знижується ступінь цілісності його виробничих систем. Зниження ж їх цілісності, в свою чергу, зумовлює зміну типу виробничих систем муніципального утворення. Так, «сильні» системи (на основі зв'язків з кооперування й комбінування виробництва) замінюються «слабкими» (на основі ресурсних та інфраструктурних зв'язків)). В результаті муніципальне утворення, що має у вигляді виробничого ядра промисловий вузол, як сильна система може трансформуватися у муніципальне утворення, що має як виробничу основу промисловий центр, тобто слабку систему.

Загалом же будь-яке структурне перетворення має спрямовуватися на забезпечення збалансованого руху муніципального утворення у визначеному напрямі задля досягнення сталості розвитку [20, с. 317].

Процеси функціональної трансформації. Вони тісно зв'язані з процесами структурної трансформації, тому що структуру муніципальних утворень визначають функціональні

характеристики (функції, механізм та процес функціонування). Основними серед процесів функціональної трансформації є декілька.

Базовим є процес зміни функцій муніципальних утворень. Це пов'язано з тим, що при виробничо-структурній або системній кризі, вийти з неї без «настроювання» діяльнісно-видового профілю муніципальних утворень до попиту таким чином, щоб їхні товари й послуги була затребуваними, неможливо. Тому в ринкових умовах практично у більшості муніципальних утворень відбувається суттєве коригування їх функцій або профілізація.

Профілізація муніципальних утворень може відбуватися як у напрямі розширення їхнього профілю, так і звуження. Останнє у більшості випадків є негативною тенденцією, оскільки при цьому обмежується сфера прикладання праці, стає більш монотонним життєвий ритм на їх території, зменшується кількість ринкових «ніш», на яких суб'єкти господарювання можуть закріпитися, тощо. Хоча в окремих випадках звуження профілю муніципальних утворень слід вважати доцільним, наприклад, за рахунок закриття «брудних» виробництв. Водночас питання диверсифікації профілю для окремих муніципальних утворень, особливо вугільної спеціалізації, є життєво важливим. Для оптимальної профілізації моноспеціалізованих муніципальних утворень найчастіше необхідно оновлювати їх матеріально-технічну базу. При її оновленні, як правило, змінюються не тільки обсяги виробництва, а й склад виробничих елементів та структура витрат.

Профілізація муніципальних утворень зазвичай передбачає їх орієнтацію на «стандартний» профіль відповідних населених пунктів у залежності від їх розмірів. При цьому особливо зростає роль місцевих умов і ресурсів. Це добре видно на прикладі оцінки профільності промислових підприємств м. Вінниці.

Бальна оцінка профільності промислових підприємств міста за територіальними (природними й трудовими ресурсами, забезпеченістю інфраструктурою тощо) й галузевими (рівнем упровадження науково-технічних досягнень, рентабельністю виробництва тощо) факторами дозволив виділити такі їх групи (табл. 4.2.1).

З табл. 4.2.1 видно, що найбільш профільними у місті є картографічна фабрика, авіаремонтний завод, заводи тракторних агрегатів, «Аналог», «Термінал» та «Металіст». Хоча далеко не всі з них змогли вистояти в конкурентній боротьбі.

Таблиця 4.2.1

**Групування промислових підприємств м. Вінниці
за територіальними і галузевими факторами профільності**

Підприємства – об'єкти профілізації	Групи підприємств за територіальними факторами *	Групи підприємств за галузевими факторами **	Зведені групи підприємств ***
Картографічна фабрика	I	1	A
Завод «Аерогеоприлад»	IV	3	Г
Інструментальний завод	IV	2	B-3
Авіаремонтний завод	I	1	A
ДПЗ-18	III	1	B
Завод тракторних агрегатів	I	1	A
Ламповий завод	III	4	Г
Завод «Ореол»	III	3	B-2
Завод «Аналог»	I	2	A
Електротехнічний завод	I	2	B
Завод «Термінал»	I	1	A
Завод «Маяк»	II	2	B
Фабрика «Вінничанка»	I	3	B-1
Завод «Металіст»	I	1	A

*I – високопрофільні, II – профільні, III – малопрофільні, IV – непрофільні.

** 1 – високоєфективні, 2 – ефективні, 3 – малоефективні, 4 – відсталі (неєфективні).

*** A – пріоритетні; B – профільні; B – підлягають допрофілізації: 1) низькоєфективні, 2) малопрофільні, низькоєфективні, 3) малопрофільні; Г – непрофільні.

В контексті зміни функцій муніципальних утворень важливе значення має процес зміни механізму їх функціонування. У кожному муніципальному утворенні, як економічній системі, діють фундаментальні економічні механізми – конкуренції, кооперації та раціональної поведінки суб'єктів економічної діяльності (підприємств, організацій, установ тощо). Вони, зокрема, передбачають, що суб'єкти економічної діяльності, або «м'які» елементи муніципального утворення, намагається реалізувати власний інтерес. В результаті між ними виникає конкуренція (в т. ч. й просторова), на товарних ринках.

Механізм функціонування муніципальних утворень, з одного боку, визначають загальні ринкові фактори (ціноутворення, конкуренція, ринкова кон'юнктура, товарно-грошові відносини), з другого боку, він залежить від територіальних (регіональних) факторів. Причому відмічається зростання впливу територіальних факторів розміщення продуктивних сил на профілізацію муніципальних утворень. Як відомо, у більшості муніципальних

утворень існують конкурентоспроможні підприємства, завдяки їх вищій технічній оснащеності, більш високій кваліфікації управлінського й виробничого персоналу, зручнішому розміщенню відносно ринків сировини і (або) ринків збуту тощо. Однак навіть у таких підприємств, не говорячи вже про підприємства – очевидні «аутсайдери» на ринку, можуть бути окремі напрями діяльності та фактори, які знижують їх потенційні можливості порівняно з конкурентами. Тому принципове значення має виявлення ролі різних факторів розміщення, передусім виробництва, у процесі профілізації муніципальних утворень. Тим більше, що роль різних факторів з переходом до ринкової та постіндустріальної економіки також змінюється.

Розміщення виробництва в межах муніципальних утворень визначають чотири основні групи факторів:

1) діяльнісно-видові або галузеві, що окреслюють вимоги до місцеположення з урахуванням особливостей певного виду діяльності або галузі;

2) виробничі, що діють всередині підприємства і визначають вимоги до місцезнаходження з урахуванням особливостей виробництва – сировино-, енерго-, трудомісткості тощо;

3) місцеві або територіальні – характеристики території, що визначають умови місцезнаходження підприємств;

4) організаційні, що зводяться в основному до адміністративного регулювання.

В умовах планової економіки механізм розміщення підприємств визначався в основному на основі затвердженої системи нормативів та адміністративного регулювання. Натомість у ринкових умовах у його основі лежить взаємодія факторів розміщення на ринку місцезнаходжень (рис. 4.2.2). На локальному ринку місцезнаходжень діяльнісно-видові й виробничі фактори визначають попит на місцезнаходження. Територіальні ж фактори характеризують властивості місцезнаходження і формують пропозицію потенційних місць розміщення (для нових потужностей, виробництв тощо).

Місцезнаходження є однією з найважливіших характеристик об'єктів нерухомості. Адже відомо, що одні й ті ж об'єкти, розміщені в різних місцях, мають різну ціну на ринку. Та й вартість ділянки землі в різних місцях одного й того ж міста, особливо столичного, може сильно різнитися. Тому конкуренція за місцезнаходження вищої якості має привести до заміни користувачів земельними ділянками новими, більш ефективними.

Закономірно, що традиційні виробництва («старих» технологічних укладів) все більше витісняються з центральної частини великих міст, що зумовлює значні зміни і у розміщенні їхнього виробництва. Важливою ланкою у ході зміни власників на нерухомість і загалом у формуванні місцевих ринкових структур мають стати місцеві органи влади.

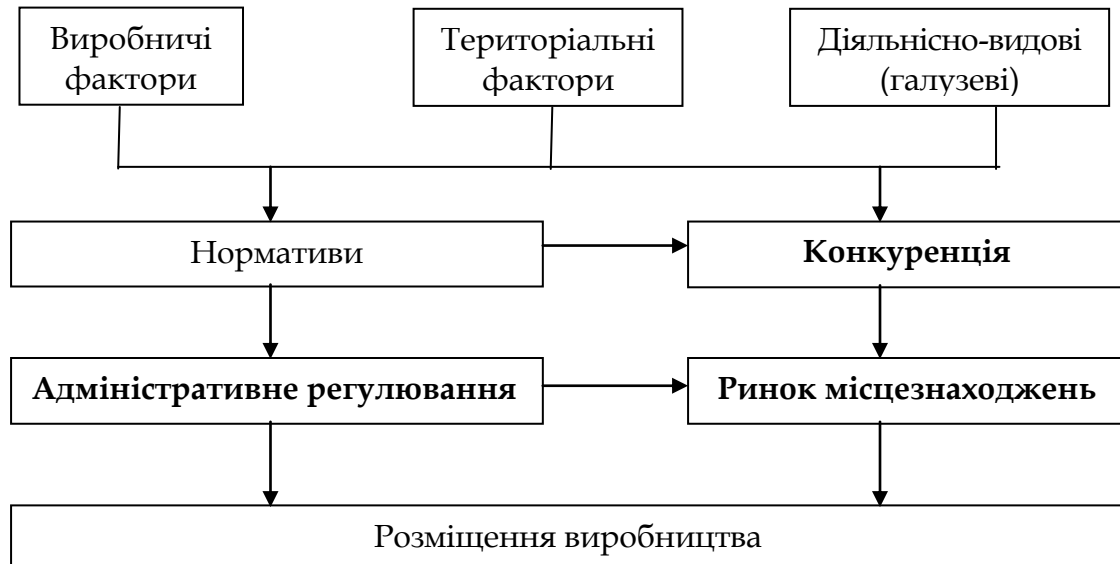

Рис. 4.2.2. Процес взаємодії факторів розміщення виробництва муніципальних утворень в умовах ринкової економіки

Отже, конкуренція за ринки місцеположень перетворилася у головний регулятор змін у розміщенні виробництва муніципальних утворень. Основними факторами цих змін стають ті, які забезпечують сприятливий інвестиційний клімат (навіть на рівні окремих суб'єктів господарювання і населених пунктів) та конкурентоспроможність виробництва. Серед них особливу роль відіграє наявність потужних осередків НДДКР, новітніх основних засобів, елементів ринкової інфраструктури (центрів підтримки малого бізнесу та розвитку технологій тощо) [22, с. 38-44].

Організаційний (адміністративний) фактор є зовнішнім по відношенню до ринку місцезнаходження, але він також має важливе значення (з точки зору надання податкових пільг, замовлень на продукцію тощо).

Процес зміни механізму функціонування муніципальних утворень майже автоматично викликає зміну процесу їх функціонування. Загальновідомо, що функціонування й відтворення муніципальних утворень може відбуватись лише за рахунок підведення до неї потоку ресурсів і відведення потоків

продуктів і відходів. А це означає, що зміна процесу функціонування муніципального утворення відбувається тоді, коли змінюється інтенсивність потоків речовини, енергії та інформації як всередині утворення, так і між ним і зовнішнім середовищем.

Зміна інтенсивності потоків муніципального утворення на входах і виходах означає зміну режиму його функціонування. Така зміна характеризує трансформацію елементів муніципального утворення і динаміку зв'язків між ними через співвідношення входів і виходів за певним правилом. Її можна представити через зміну потоків між окремими елементами та зміну їх речовинних, енергетичних й інформаційних потенціалів.

Процес функціонування муніципальних утворень є циклічним процесом – і з точки зору матеріально-енергетичних, і з точки зору економічних потоків (грошей, капіталів, інвестицій тощо). Тому зміна процесу функціонування муніципальних утворень передбачає циклічну динаміку одних і других потоків. Циклічна динаміка матеріально-енергетичних потоків легко простежується у виробничо-технологічних циклах, а економічних – у відтворювальних циклах.

При простому відтворенні муніципальне утворення повторює само себе, при розширеному – розширює розміри, сферу діяльності тощо. Феномен розширеного відтворення забезпечується орієнтацією муніципального утворення на самозростання: як за обсягом і різноманітністю товарів і послуг, так і за швидкістю кругообігу [14, с. 13]. При цьому характер самозростання муніципального утворення визначає зміни у його відтворювальній структурі: співвідношенні між фондами заміщення, споживання й нагромадження, між якими мають встановлюватися оптимальні пропорції.

Трансформація муніципальних відтворювальних циклів відбувається тому, що профіль (спеціалізація) муніципальних утворень усе більше змінюється, відповідно змінюються і їх елементи (матеріальні, енергетичні) та інформаційні потоки між ними. При простому відтворенні муніципальне утворення зростає переважно за рахунок екстенсивних факторів, трансформаційні можливості яких незначні, при розширеному – в основному за рахунок інтенсивних факторів (наука, інформація тощо), які здатні забезпечити суттєві трансформаційні зміни. Однак для підтримання інтенсивного характеру розвитку муніципального утворення необхідні прогресивні організаційні зміни.

Процеси організаційної трансформації. Серед них перманентним для муніципальних утворень є процес зміни форм організації виробництва й розселення,

При пошуку раціональних форм організації виробництва й розселення слід орієнтуватися на ряд загальноорганізаційних принципів. Одним із них є принцип (правило) концентрованої дії, що був сформульований О. О. Богдановим; його суть виражається у концентрації активностей на обмеженому полі прикладання [5, с. 227-228]. Зазначений принцип має не тільки просторовий, але й часовий вираз, оскільки концентровану дію на виробництво можна збільшити і за рахунок вивільнення його енергетичного потенціалу у вузькому часовому інтервалі. На базі цього принципу виробництво організовується з використанням різних форм концентрації, в т. ч. й територіальної, та агломерування.

Територіальна концентрація виробництва означає його зосередження у певних територіальних формах – центрах, вузлах, районах тощо. Отже, вона становить виробничу основу формування муніципальних утворень. Виникаючи внаслідок сприятливого поєднання у певних ареалах природних і соціально-економічних факторів, територіальна концентрація виробництва передбачає одержання додаткового економічного, передусім синергетичного, ефекту за рахунок спільного функціонування об'єктів різних видів діяльності на обмеженій території. Ця форма організації виробництва в принципі відмінна від аналогічної функціонально-виробничої форми – заводської концентрації, яка передбачає зосередження виробництва на все більших підприємствах. Тому територіальні відмінності у рівні виробничої (заводської) концентрації не слід ототожнювати з відмінностями у територіальній концентрації виробництва.

Агломерування виробництва зводиться до комбінування й кооперування виробництва у певних територіальних формах. Воно приносить відповідний економічний, зокрема синергетичний, ефект завдяки взаємодії виробничих об'єктів. Різниця між територіальною концентрацією виробництва та його агломеруванням полягає у характері взаємопритягання виробничих об'єктів. Перша форма організації передбачає загальноекономічне взаємопритягання (гравітацію) виробництв, друга – виробничо-технологічне.

Ринок з його елементами стихійності обумовлює певне зниження рівня агломераційних форм організації виробництва, а отже, дезорганізацію самих муніципальних утворень. Так, скорочення обсягів виробництва зумовлює зниженню рівня

територіальної концентрації виробництва, а розрив багатьох вертикальних зв'язків (з територіального комбінування й кооперування виробництва) – рівня його агломерування.

В сучасних умовах широкого розмаху набули й процеси агломерування міських територій з утворенням т. зв. метрополітенських зон. Під метрополітенськими зонами зазвичай розуміють:

–групу з двох або більше муніципалітетів, в межах яких знаходиться місто з населенням не менше 50 тис. осіб, чия урбанізована зона виходить за межі власного муніципалітету і має тісні соціально-економічні зв'язки із сусідніми населеними пунктами даних муніципалітетів;

–окремий муніципалітет, в якому повністю розміщене місто з населенням не менше мільйона осіб;

–місто з населенням не менше 250 тис. осіб, яке формує конурбацію з іншими містами.

Метрополітенські зони зазвичай не виходять за межі одного муніципалітету, тоді як, наприклад, у Донбасі і Промисловому Придніпров'ї вони здебільшого охоплюють декілька муніципалітетів.

Ще один організаційний принцип – спеціалізації, що був обґрунтований А. Смітом, має загальнонаукове значення. О. О. Богданов під спеціалізацією в широкому розумінні мав на увазі «поділ функцій». Він стверджував, що з «поділом функцій поле активності для кожного [працівника] звужувалось, але зате успішність зусиль зростала» [5, с. 84]. У муніципальних утвореннях при переході до ринку з цим принципом пов'язані великі зміни у спеціалізації виробництва; вони звелися до того, що було зруйноване «натуральне господарство» (нерентабельне виробництво тільки для власних потреб) багатьох підприємств.

При пошуку нових форм організації виробництва й розселення слід також спиратися на принцип системного розходження (диференціації), сформульований О. О. Богдановим, який визначає в якому напрямку відбір має регулювати розвиток, «розмноження» систем виробництва й розселення. Характерно, що через стохастичний характер протікання процесів «розмноження» у системах виробництва й розселення, майже тотожні форми організації можуть розходитися в різні сторони й породжувати велику різноманітність нових форм, а також «некоректності» в організації систем [23, с. 34-36]. Таких некоректностей, гіпертрофованих форм організації у період ринкових трансформацій є безліч; найбільш очевидні з них – це організація,

наприклад, випуску макаронних виробів у цехах машинобудівних підприємств.

Оскільки при системному розходженні відокремлені частини систем виробництва й розселення уже не можуть самостійно функціонувати, то воно (розходження) «... містить у собі тенденцію розвитку, спрямовану до додаткових зв'язків» [24, с. 17].

З переходом до ринкових відносин організація виробництва й розселення стала сильно залежати від типу взаємодії елементів у їх системах. Якщо в умовах планової економіки основним був інтеграційний (притягувальний) тип взаємодії, то тепер він витісняється конкурентним (відштовхувальним) типом. Зміни у формах організації виробництва й розселення позначаються на процесі зміни функціональної доповнюваності у муніципальних утвореннях. Під нею будемо розуміти ступінь збалансованості, пропорційності елементів муніципальних утворень. Причому з переходом до ринкових відносин це поняття слід розглядати в широкому смислі – від ринкової рівноваги до виробничої й територіальної комплексності муніципальних утворень.

Під ринковою рівновагою будемо розуміти таку ситуацію, коли елементи муніципальних утворень, зокрема суб'єкти економічної діяльності, не мають приводу до зміни своєї поведінки, і, отже, порушенням рівноваги є, наприклад, зміна ціни.

Щодо виробничої комплексності, то вона встановлюється між виробничими елементами муніципальних утворень (наприклад, між потужностями скооперованих виробництв), тоді як територіальна комплексність – між виробничими ланками, з одного боку, й ресурсними, споживчими та іншими ланками – з іншого боку.

Якщо у муніципальних утвореннях елементи взаємно не збалансовані, то виникає т. зв. структурна асиметрія. Наприклад, коли на підприємстві встановлюється новітнє обладнання, але паралельно не ведеться перепідготовка кадрів, тобто нема відповідності між основними виробничими факторами. Вона спостерігається і тоді, коли в одних видах діяльності і населених пунктах виробництво зростає значно швидше, ніж в інших. Структурна асиметрія у муніципальних утвореннях може «спрацювати» на стримування їх економічного розвитку, навіть якщо в утвореннях відбуваються переважно прогресивні зміни. Це відбувається тому, що у муніципальних утвореннях змінюються пропорції:

а) виробничого і ресурсного потенціалу. Наприклад, зростання диспропорцій між запасами мінеральних ресурсів та потужностями з

їх розробки приводить до зміни виробничого потенціалу муніципальних утворень;

б) окремих підсистем (населених пунктів, функціональних ланок муніципальних утворень) та їх потенціалів. Так, «вимивання» з діяльнісно-видової структури муніципальних утворень машинобудування та інших прогресивних видів промислової діяльності зумовлює не тільки звуження їх профілю, а й порушення пропорцій між традиційними та новітніми видами діяльності. Негативні наслідки має й порушення пропорцій між видами діяльності, що мають функцію спеціалізації чи допоміжну й обслуговуючу функції, між видами діяльності з переважно чоловічою і переважно жіночою зайнятістю, між територіальними підсистемами муніципальних утворень;

в) вертикальних та горизонтальних зв'язків у виробничих системах муніципальних утворень. Скорочення потужностей виробничих систем муніципальних утворень та розрив багатьох ефективних вертикальних (з комбінування й кооперування виробництва) зв'язків обумовили переважання, особливо у виробничих системах невеликих муніципальних утворень горизонтальних зв'язків. У виробничих же системах великих муніципальних утворень (типу промислової агломерації) зниження виробничої комплексності певною мірою компенсується зростанням інфраструктурної комплексності (за рахунок створення об'єктів ринкової інфраструктури та зміцнення їхньої взаємодії з виробничими об'єктами).

Можна говорити про виникнення у муніципальних утвореннях і функціональної асиметрії. Вона виражається в коливаннях, пульсації, аритмії, загалом в нерівномірності процесу функціонування муніципальних утворень і проявляється в напрузі, з якою працюють елементи, ланки муніципальних утворень і утворення загалом. Напруга у муніципальних утвореннях визначається відхиленням від оптимального режиму їх функціонування. Наприклад, якщо виробничі системи муніципального утворення працюють без нормативного запасу оборотних фондів, то це свідчить про напругу, а отже, й функціональну асиметрію в ній.

Подолання асиметрії у муніципальних утвореннях можливе за рахунок підвищення рівня її функціональної доповнюваності, комплексності. Тому що з позицій загальної теорії організації, «висока ступінь функціональної доповнюваності елементів системи – умова досконалості її організації...» [25, с. 50].

Підвищення функціональної доповнюваності в муніципальних утвореннях позначається на процесі зміни їх організованості та ефективності. Щодо організованості муніципальних утворень, то її зміни найчастіше передають через співвідношення процесів організації та дезорганізації. При цьому процес зростання організованості муніципальних утворень можна визначити через співвідношення значень ентропії та негентропії.

Як відомо, муніципальне утворення в процесі функціонування бере з середовища енергію (негентропію) і поставляє в нього ентропію. Якщо воно бере більше негентропії, ніж розсіює ентропії, то воно росте й розвивається. При цьому, звичайно, змінюється й кількість ентропії у муніципальному утворенні. Цю зміну можна передбачити на основі теореми І. Пригожина, яка стверджує, що виробництво ентропії в системі, яка знаходиться в стаціонарному (досить близькому до рівноваги) стані – мінімальне [26, с. 129]. Якщо муніципальне утворення й, передусім, його виробничі системи виходять зі стану динамічної рівноваги, то воно впадає в депресію, у ньому перестає «працювати» механізм саморозвитку [27, с. 100].

У рівноважному ж стані виробничі системи муніципального утворення функціонують на максимумі ефективності. При цьому складається ситуація, коли доходи в системах значно перевищують витрати. Тому вважається, що підвищення організованості у муніципальному утворенні в загальному випадку веде до підвищення ефективності функціонування його виробничих систем.

Однак, при переході до ринку ефективність функціонування більшості виробничих систем муніципальних утворень знизилася. Про це свідчать індикатори ефективності використання як окремих факторів виробництва (основних і оборотних засобів, праці тощо), так і індикатори загальної ефективності виробництва (рентабельність, продуктивність праці тощо). Хоча, з позицій синергетики, основним індикатором ефективності виробничих систем муніципального утворення є їх здатність до саморозвитку.

У підвищенні загальної ефективності виробничих систем муніципальних утворень важливу роль може відігравати підвищення ефективності форм організації виробництва. При цьому ефективність територіальної концентрації виробництва, як правило, ставиться у пряму залежність від наявних у місці зосередження виробництва резервів трудових, матеріальних та інших ресурсів та від доцільності їх використання. Водночас розвиток певних виробництв у тому чи іншому місці визначається не тільки територіальними факторами. Це пояснюється тим, що показники

ефективності виробництва муніципальних утворень визначаються більше процесами виробничої, а не територіальної концентрації.

Щодо ефективності агломерування виробництва, то вона безпосередньо залежить від ступеня зосередження у відповідному муніципальному утворенні всіх технологічних переділів виробничо-технологічних систем.

Слід зауважити, що окремі автори, зокрема С. П. Сонько [28, с. 197-198], заперечують можливість одержання додаткового ефекту від територіальної концентрації й агломерування виробництва в умовах глобалізованої економіки, з чим ми принципово не згодні. Адже й найсучасніші територіально-організаційні структури (технополіси та ін.) створюються з метою одержання додаткового ефекту від територіальної концентрації й агломерування високотехнологічних виробництв та НДДКР. Цікаво, що навіть автори, «виховані» у традиціях класичної ринкової територіальної економіки, дотримуються іншої думки, ніж С. П. Сонько. Так, П. Кругман та М. Обстфельд [29, с. 181] зазначають, що «зовнішні економії, пов'язані з концентрацією промисловості у якому-небудь певному місці, відіграють важливу роль у регіональній економіці та економіці міст і відображаються спеціальним терміном – ефект агломерацій».

У процесі сталого розвитку муніципальних утворень необхідно враховувати, що інтереси суб'єктів економічної діяльності та місцевих органів влади (територіальні інтереси) не повністю збігаються. Якщо інтереси суб'єктів економічної діяльності в умовах ринку підпорядковані зростанню конкурентоспроможності товарів і послуг та отриманню максимального прибутку, то інтереси територій, як правило, орієнтуються на поліпшення умов, підвищення якості життя людей. Останнього можна досягти за рахунок процесу переходу муніципальних утворень на модель сталого розвитку. Ця модель передбачає найретельніше врахування територіальних (місцевих) факторів, які визначають можливості поліпшення якості природного, економічного і соціального середовища на відповідній території [22, с. 8].

На жаль, переважна більшість муніципальних утворень в Україні, зокрема міських, характеризується низьким рівнем сталого розвитку. Згідно з дослідженнями, проведеними О. В. Середою [30], за багатьма індикаторами економічної, соціальної та екологічної сфер українських міст, індекси по кожній зі сфер і загальний (інтегральний) індекс їх сталого розвитку є переважно середнім або низьким (табл. 4.2.2).

Таблиця 4.2.2

**Оцінка рівня сталого розвитку окремих міст України
станом на 01.01.2012 р.***

Міста	Індекс економічної сфери міста	Індекс екологічної сфери міста	Індекс економічної сфери міста	Інтегральний індекс сталого розвитку міста
Міста-мільйонери				
Київ	0,784	0,581	0,631	0,665
Дніпропетровськ (Дніпро)	0,431	0,528	0,367	0,442
Харків	0,256	0,573	0,410	0,413
Одеса	0,277	0,329	0,463	0,356
Дуже великі міста				
Львів	0,469	0,600	0,687	0,585
Донецьк	0,633	0,438	0,482	0,518
Запоріжжя	0,408	0,513	0,297	0,406
Кривий Ріг	0,491	0,355	0,277	0,374
Великі міста				
Вінниця	0,601	0,597	0,677	0,625
Чернігів	0,369	0,718	0,610	0,566
Миколаїв	0,795	0,316	0,557	0,556
Макіївка	0,212	0,329	0,214	0,252
Середні міста				
Івано-Франківськ	0,788	0,628	0,724	0,713
Луцьк	0,641	0,413	0,486	0,513
Нікополь	0,479	0,489	0,295	0,420
Мелітополь	0,206	0,507	0,340	0,351
Малі міста				
Трускавець	0,585	0,654	0,546	0,595
Южноукраїнськ	0,387	0,421	0,311	0,373
Дубно	0,298	0,586	0,208	0,364
Козятин	0,429	0,150	0,243	0,274

Умовні позначення:

0,619 - 1 високий рівень сталого розвитку міста

0,383 - 0,618 середній рівень сталого розвитку міста

0 - 382 низький рівень сталого розвитку міста

*джерело: [30, с. 9]

Підвищення рівня сталого розвитку особливо важливе для найбільших міст із потужною інноваційною компонентою (університети, науково-дослідні інститути, венчурні фірми тощо), що зумовлено підвищенням їх ролі як «полюсів зростання» у загальній трансформації економічного простору, оскільки вони у значних обсягах генерують нововведення, які забезпечують переозброєння виробництва та впровадження новітніх технологій, у

т. ч. і в периферійних районах. Їх же сталий розвиток ґрунтується на зростанні частки прогресивних видів діяльності та гармонізації взаємодії економічної, соціальної та екологічної сфер.

Для сталого розвитку муніципальних утворень основними є напрями структурної перебудови (реструктуризації) їхньої економіки, екологізації виробництва та забезпечення життєдіяльності населення за стандартами цивілізованого суспільства. Провідним ми вважаємо напрям реструктуризації економіки муніципальних утворень, оскільки він здатний забезпечити реалізацію і двох інших напрямів. Причому принципово важливо відзначити ключові напрями реструктуризації підприємств муніципального утворення. Для цього нами була проведена спеціальне групування промислових підприємств м. Вінниці, яке базується на дослідженні їх профільності (рис. 4.2.3).

Воно показало, що у місті є підприємства, виробнича структура яких не відповідає структурі його ресурсів, і тому необхідним є їх повне або часткове перепрофілювання. Найбільш гнучкою має бути реструктуризація підприємств, що не мають стійких виробничо-економічних зв'язків. Напрями їх розвитку слід визначати з врахуванням глибоких досліджень служб маркетингу.

Серед підприємств, що реструктуризуються, немає надто екологічно шкідливих, хоча екологізації виробництва потребують заводи «Аерогеоприлад», інструментальний та підшипниковий. До дрібних, технічно відсталих підприємств належить фабрика «Вінничанка». Основне в її реструктуризації – впровадження передової техніки й технології, удосконалення організації виробництва. Ціла група підприємств міста потребує глибокої конверсії – 45-й, 732-й та інші заводи.

Отже, реструктуризацію економіки муніципальних утворень, яка передбачає багато різних заходів (ринкову профілізацію підприємств, впровадження технологічних інновацій та ін.), можна розглядати як стадію їх розвитку на засадах самовідтворення. На наш погляд, саме вона забезпечує раціональне використання трансформаційного потенціалу муніципальних утворень та адаптацію їх до ринкових умов.

Процеси управлінської трансформації. Вони сприяють переведенню муніципальних утворень на «траєкторію» сталого розвитку. Базовим (з позицій сталого розвитку) є процес зростання ролі стратегічного управління муніципальними утвореннями.

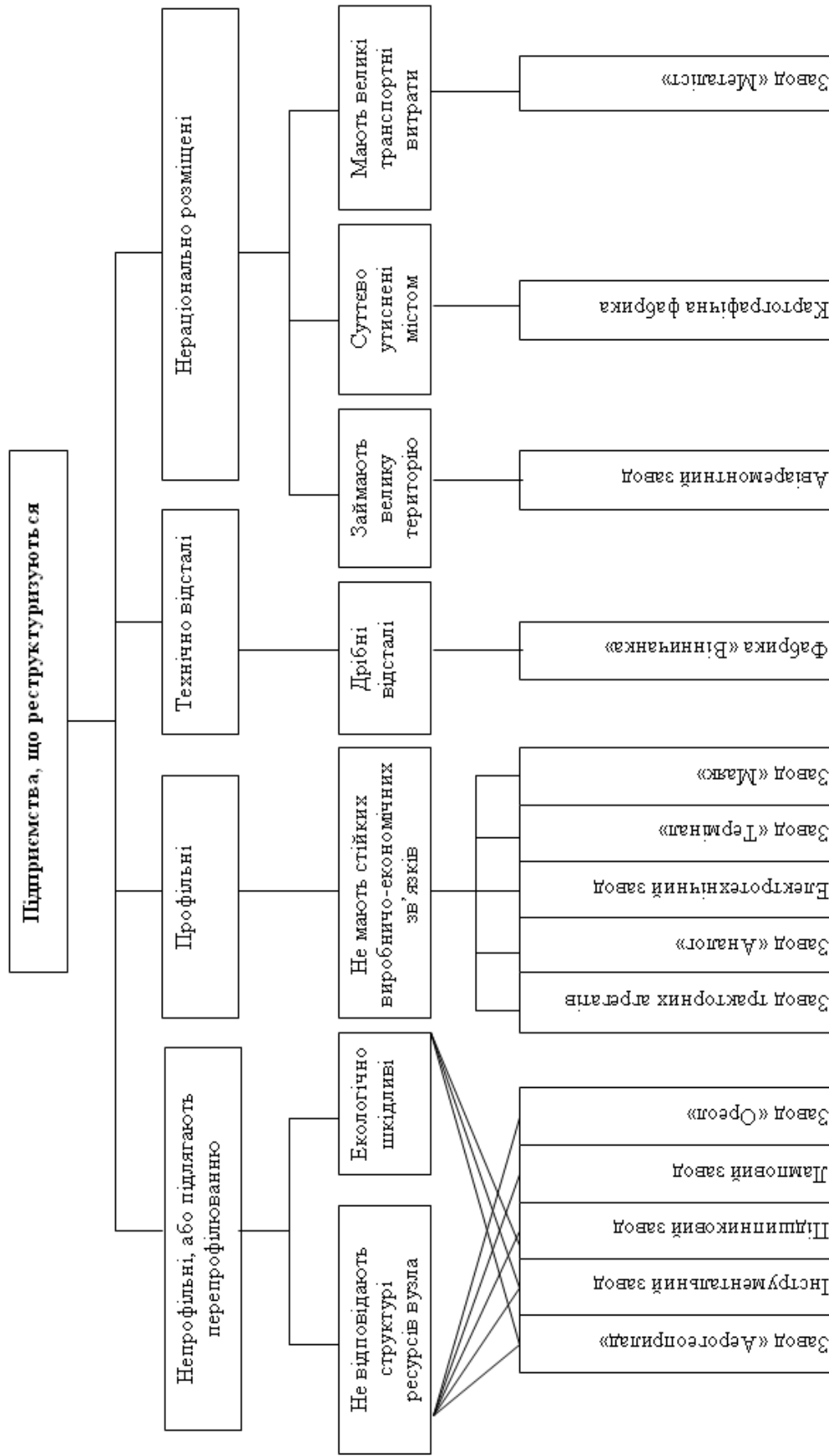

Рис. 4.2.3. Групування промислових підприємств м. Вінниці за напрямками реструктуризації

За умов планової економіки стержнем управління муніципальними утвореннями було народногосподарське планування, але з переходом до ринку на перший план виходить стратегічне управління ними. Специфіка цього управління, за І. Ансоффом, полягає в тому, що воно ставить своїм завданням регулювання спонтанних змін у системі. А ці зміни виникають так швидко, що їх неможливо завчасно передбачити [31, с. 49].

Функцією стратегічного управління (керуючої підсистеми муніципального утворення) є утримання стану її керованої підсистеми в певний період – $c(t)$ – на траєкторії, що забезпечує максимізацію ефекту функціонування $\{c(t) : 0 \leq t \leq T\}$:

$$W = \max \int_0^T (f(c)U(t))dt, \quad (4.2.1)$$

де W – функціонал максимізації ефекту функціонування муніципального утворення;

$f(c)$ – функція стану керованої підсистеми;

$U(t)$ – функція керуючої підсистеми в момент часу t .

Через взаємодію впорядкованих і хаотичних станів муніципального утворення утримання його керованої підсистеми на оптимальній траєкторії є практично неможливим. Тому керуюча підсистема замість оптимальної може вибрати таку траєкторію (напрямок розвитку) керованої, яка її задовольняє. Ця траєкторія (за проміжок часу Δt) може виражатися, наприклад, у диверсифікації виробництва і зменшенні обсягів випуску однорідної продукції.

В основі стратегічного управління лежить стратегічне планування, яке націлене на пошук шляхів (стратегій) вирішення фундаментальних проблем чи обґрунтування стратегічних позицій муніципального утворення. У зв'язку з цим важливо підкреслити, що при переході до ринку ключовими для всіх муніципальних утворень є інноваційна та інвестиційна стратегії. Причому зв'язок між ними є настільки глибоким, що їх доцільно розглядати в «одному пакеті», оскільки разом вони орієнтують органи місцевої влади на інноваційний розвиток муніципальних утворень [32, с. 193].

До стратегічних інноваційно-інвестиційних напрямів розвитку муніципальних утворень належать такі з них: 1) розвиток комунального господарства та місцевої інфраструктури; 2) розвиток бізнесу (промислової бази міст тощо); 3) розвиток людських ресурсів; 4) розвиток зайнятості на основі місцевих (муніципальних)

організаційних структур. Серед цих напрямів особливе значення має напрям розвитку підприємницької діяльності [22, с. 20-22].

Для надання будь-якій стратегії конкретної форми (впровадження її у конкретні дії місцевих органів влади) розробляються відповідні плани та бюджети. Як інструмент розробки планів сталого розвитку муніципальних утворень в останні роки широко використовується ETSP-аналіз [33, с. 76]. Цей аналіз включає визначення цілого ряду показників сталого розвитку муніципальних утворень, зокрема економічних і фінансових індикаторів, а також індикаторів, що характеризують території природних катастроф або екологічного нещастя.

Для реалізації стратегій і планів розвитку муніципальних утворень важливе значення має складання конкретних програм і проектів щодо розвитку економічної бази населених пунктів, передусім міст, створення якісних робочих місць, стабілізації виробництва тощо [34].

Переходу до стратегічного управління муніципальними утвореннями може сприяти процес перебудови їхньої організаційної структури управління. Перехід до ринкових відносин висвітив невідповідності в муніципальних утвореннях між керуючою та керованою підсистемами. Невідповідність виникла насамперед через те, що організаційна структура більшості муніципальних утворень не відповідає, по-перше, функціям, що їх виконує керована підсистема, а по-друге – змінам у її зовнішньому середовищі. Для подолання цієї невідповідності необхідно оптимізувати «дистанцію» між керуючою та керованими підсистемами муніципальних утворень і створити організаційні структури сучасного типу. Оптимізація дистанції між керуючою та керованими підсистемами муніципальних утворень дозволяє збалансувати два протилежні процеси – централізації й децентралізації управління. Якщо в умовах планової економіки домінуючим був перший з них, то при переході до ринку – другий. Відповідно змінюються й організаційні структури управління муніципальних утворень.

При створенні організаційних структур муніципального рівня ринкового типу слід мати на увазі, що на них не можуть механічно переноситися організаційні структури підприємств і організацій (функціональна, дивізійна та ін.). Більше того, вони мають бути органічно «вбудовані» в організаційні структури управління регіонального рівня. Власне, має бути перебудована вся система місцевого управління. На сьогодні пропонуються різні підходи для цього. До них відносять такі шляхи й засоби, що передбачають

зростання ресурсних можливостей органів місцевого самоврядування через добровільне об'єднання територіальних громад, нормативне врегулювання повноважень між виконавчою владою та місцевим самоврядуванням, залучення жителів територіальних громад до ухвалення управлінських рішень, створення нових організаційних форм [35].

У процесі пошуку нових організаційних форм для муніципальних утворень, у т. ч. й багатоцентричних, слід виходити з того, що в ринкових умовах підприємства й організації всіх форм власності тісно взаємодіють з місцевими органами влади, оскільки вносять значну частину податків до місцевих бюджетів. Не випадково, деякі автори (О. Бобровська [34] та ін.), до яких приєднуємося й ми, вважають за необхідне створювати на цій основі місцеві (муніципальні) корпорації. Прикладом може слугувати пропонуваній нами проект муніципальної корпорації (рис. 4.2.4).

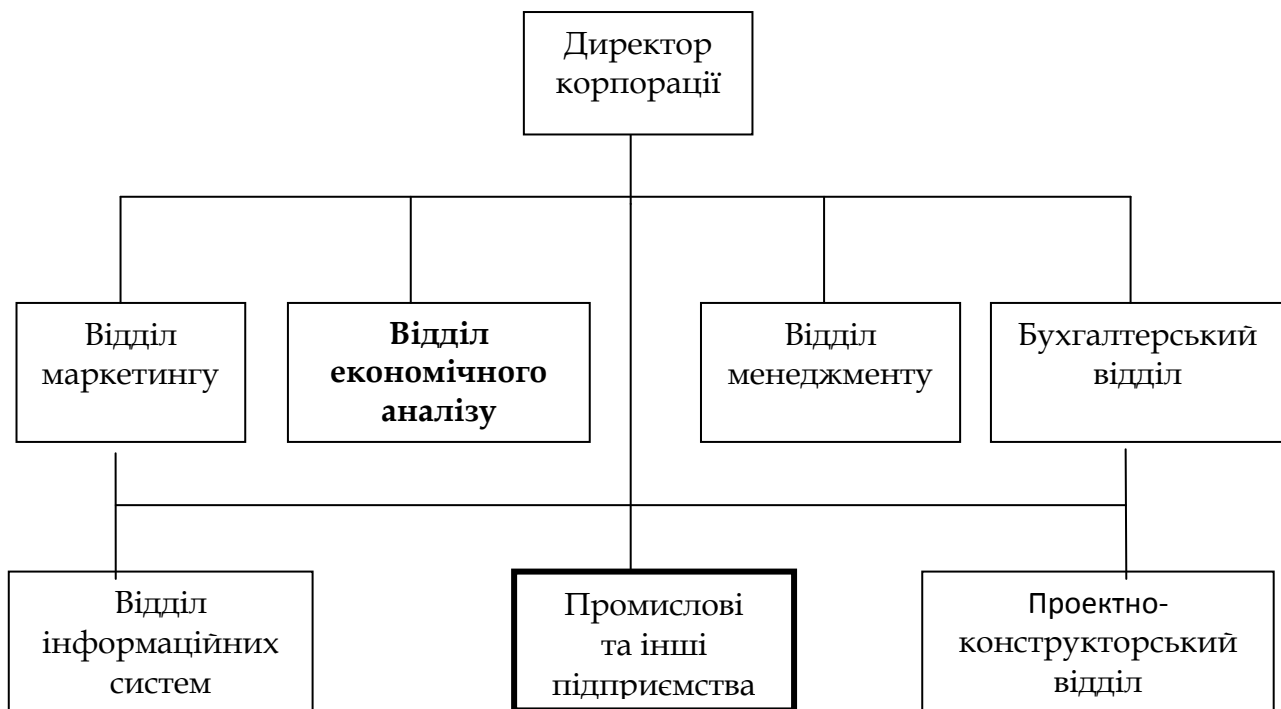

Рис. 4.2.4. Проект організаційної структури муніципальної корпорації

Слід однак зауважити, що ідея муніципальної корпорації не має поки що не тільки практичного втілення, а й достатнього наукового обґрунтування. Хоча, згідно зі ст. 10 Європейської хартії місцевого самоврядування [36], місцеві власті країн – членів Ради Європи мають право на місцевому рівні створювати консорціуми. Е. Блейклі [22, с. 57] вказує, зокрема, на такі організаційні форми розвитку

економіки на основі місцевого самоврядування: корпорації з розвитку місцевої спільноти; кооперативи; агентства місцевих підприємств; організації, де власниками є самі працівники; ради з працевлаштування і навчання.

Більшість авторів вважає, що муніципальні корпорації слід створювати лише у сфері комунальної власності для підвищення ефективності її функціонування. Ми ж відстоюємо ту точку зору, що муніципалітетам доцільно мати уставний капітал і у тих підприємствах і організаціях, які формують економічну базу міста і/або належать до новітніх видів діяльності з високою нормою рентабельності.

На нашу думку, утворення муніципальних корпорацій сприятиме поєднанню галузевих і територіальних інтересів, полегшить підприємствам, у т. ч. малим і середнім, вихід на ринок, сприятиме розвитку виробничо-територіального кооперування, ефективнішому використанню робочої сили, створенню інфраструктурних об'єктів, детінізації економічної сфери тощо.

Водночас входження муніципалітетів до місцевих корпорацій створить певні «перекося», з'явиться їх зацікавленість в інтенсивному розвитку «своїх» підприємств і організацій, тому в законодавчому порядку необхідно встановити правила корпоратизації муніципальних структур. Виходити слід з того, що діяльність місцевих корпорацій забезпечить значні надходження до місцевого бюджету.

Передбачається, що місцеві корпорації включатимуть підрозділи з розпорядними, аналітичними та плановими функціями, а також служби з маркетингу, реструктуризації підприємств, замовлень та ін.

Перехід до ринку в повній мірі висвітлив переваги не тільки корпоративного, а й мережного та інноваційного розвитку муніципальних утворень, бо тільки таким шляхом можна провести їх структурну перебудову, створити виробництва, здатні випускати конкурентоспроможну продукцію.

Для розвитку муніципальних утворень, що знаходяться в депресивному стані, корисним може бути створення промислових зон. Під останніми розуміють території, які знаходяться під мінімальним контролем з боку державних органів і на яких створюються пільгові умови для розміщення різних промислових підприємств. Причому переваги в них надаються тим підприємствам, які спроможні створити на депресивній території чимало робочих місць. При цьому не слід ігнорувати співвідношення між рівнем навичок і умінь місцевої робочої сили з вимогами до неї фірм

високих технологій. Тобто промислові зони не обов'язково мають бути інноваційними структурами [22, с. 44-45].

Причинами ж виникнення територіальних інноваційних структур можуть бути: зниження обсягів НДДКР та конкурентоспроможності продукції провідних підприємств, скорочення надходжень від її діяльності до місцевих бюджетів, необхідність структурної перебудови окремих підприємств і муніципальних утворень у цілому, зменшення надходжень від суб'єктів господарювання до місцевих бюджетів, скорочення державних субсидій на розвиток реального сектору економіки, необхідність подолання моноспеціалізації муніципальних утворень та виходу їх із економічної депресії, створення «точок економічного зростання» для трансферу технологій у периферійні райони, боротьба за лідерство на світовому ринку тощо.

Для формування територіальних інноваційних структур необхідні такі територіальні фактори: розвинута інформаційна й транспортна інфраструктура, кваліфіковані кадри, наявність великих наукових установ, зокрема університетів, сприятливий підприємницький клімат, відповідний імідж території. Їх рушійною силою є суперечність між синергетичним ефектом, що виникає при територіальній концентрації інноваційних фірм, і зростаючою конкуренцією між ними. В основі створення цих структур (інноваційних центрів, технопарків, технополісів, регіональних науково-технологічних парків) лежить модульний принцип.

Первинним елементом у них є інноваційний центр або бізнес-інкубатор – невелика за територією форма розміщення продуктивних сил, яка створюється з метою підтримки венчурних фірм (дрібних фірм у сфері високих технологій).

Технопарк являє собою сукупність інноваційних центрів, кожний з яких реалізує спеціалізований набір інноваційних послуг.

Технополіс – це сукупність інноваційних центрів та технопарків у декількох населених пунктах. Їх можна розглядати як полюси розвитку, що мають потужний інноваційний потенціал.

Регіональний науково-технологічний парк може включати технополіси, технопарки й інкубатори, а також розгалужену інфраструктуру, що підтримує наукову й виробничу діяльність у регіоні.

Основою для створення усіх типів інноваційних структур є державна інноваційна політика, що заохочує капітал і високі технології довготерміновими фінансовими та податковими пільгами.

Особливими організаційними формами з інноваційною компонентою виступають території пріоритетного розвитку та вільні економічні зони, але їх доцільніше розглядати як ланки світогосподарської інтеграції.

Загалом інноваційні структури дають змогу поєднати як технологічні, так і суспільно значущі аспекти постіндустріального суспільства. До перших можна віднести нові форми організації управління та праці, принципи модульного виробництва, тойотизму, мережної корпорації тощо, до других – створення єдиного організаційно-технологічного простору для праці, формування надматеріалістичного ставлення до неї, зростання ролі корпоративних цінностей тощо.

У сучасних умовах прискореної динаміки й значимості набуває процес трансформації видів, методів та механізмів управління муніципальними утвореннями.

У муніципальному утворенні, як кібернетичній системі, існують три основні види управління: 1) програмне (жорстке, за допомогою адміністративних методів); 2) регулювання поведінки (гнучке, за допомогою економічних методів); 3) саморегулювання (автоматичне, на основі принципу зворотного зв'язку).

В основі програмного управління за радянських часів було народногосподарське планування, в т. ч. й місцевому рівні. Воно ставило собі за мету оптимізувати траєкторію розвитку муніципальних утворень за рахунок подолання незбалансованостей у них. З переходом до ринкових відносин програмне управління повністю не відмирає, але модифікуються у відповідності до нових умов господарювання. З директивного воно перетворюється на рекомендаційне. Це ж саме стосується й адміністративних методів управління. Прямі вказівки державні органи управління нині можуть адресуватися лише місцевим адміністраціям та підприємствам державної форми власності.

Водночас різко зростає роль такого виду управління муніципальними утвореннями як регулювання поведінки. Підвищення його ролі при переході до ринку обумовлено тим, що він більш адекватно реагує на інтереси суспільства, з одного боку, й інтереси бізнесу – з другого, і, отже, сприяє більш справедливому розподілу результатів економічної діяльності¹. Відповідно

¹ Політика державного регулювання економіки пройшла тривалу еволюцію: від жорсткого дирижизму (кейнсіанства) до ліберального монетаризму й створення механізмів саморегулювання. Нині багато авторів вказують на необхідність симбіозу цих двох основних напрямків регулювання поведінки економічних суб'єктів [39, с. 132].

розширюється й спектр дії економічних методів управління та зростає роль державно-приватного партнерства.

Зрозуміло, що регулювання поведінки як вид управління має відповідати внутрішній природі муніципальних утворень – механізму ринкової самоорганізації, щоб «... мінімальними зусиллями збуджувати те, що годиться для них...» [37, с. 29]. Створюючи умови для ринкової самоорганізації муніципальних утворень, ними можна керувати (безпосередньо не керуючи) за допомогою саморегулювання.

Отже, з впровадженням ринкових механізмів різко зростає роль саморегулювання муніципальних утворень. Воно стосується усіх муніципальних утворень, але найбільше воно властиве тим із них, які базуються на принципах місцевого самоврядування, що випливають з Європейської хартії місцевого самоврядування й закріплені у розділі 1 Конституції України та в Законі України «Про місцеве самоврядування в Україні», а саме – принципах гуманізму, народовладдя, демократизму, верховенства права й законності.

Загальний тренд переходу від жорстких до гнучких видів управління муніципальними утвореннями на фоні зміни моделей регулювання економіки можна простежити, спираючись на ідеї Ю. М. Осипова [14, с. 491]. Схематично його показано на рис. 4.2.5. , що в принципі відповідає теорії В. Ойкена, згідно з якою ліберальна економіка (саморегульованого ринку) може забезпечити лише ненадійну рівновагу (стійкість) муніципальних утворень, планова економіка – уявну рівновагу, а державно-корпоративна – надійну рівновагу (конкурентний порядок) [38, с. 32]. Теоретично найбільш стійкими муніципальні можуть бути за віртуальної моделі організації економіки – з інформаційними технологіями управління й органічним поєднанням саморегулювання систем та регулювання їх поведінки, тобто за електронного самоврядування (Е-самоврядування).

Новий механізм регулювання муніципальних утворень має поєднувати механізм сталого розвитку й механізм місцевого самоврядування й самоорганізації [35]. У процесі його становлення важливу роль мають відігравати місцеві органи влади. За умов планового господарювання вони, хоча й формально несли відповідальність за комплексний соціально-економічний розвиток підвідомчої території, але не мали достатніх економічних важелів для утримання й розвитку об'єктів виробничої та соціальної інфраструктури. Централізований розподіл ресурсів призводив до того, що лівова частка матеріальних, трудових і фінансових ресурсів

спрямовувалася на розвиток підприємств базових видів економічної діяльності, тоді як інфраструктурна й екологічна сфери розвивалися за залишковим принципом.

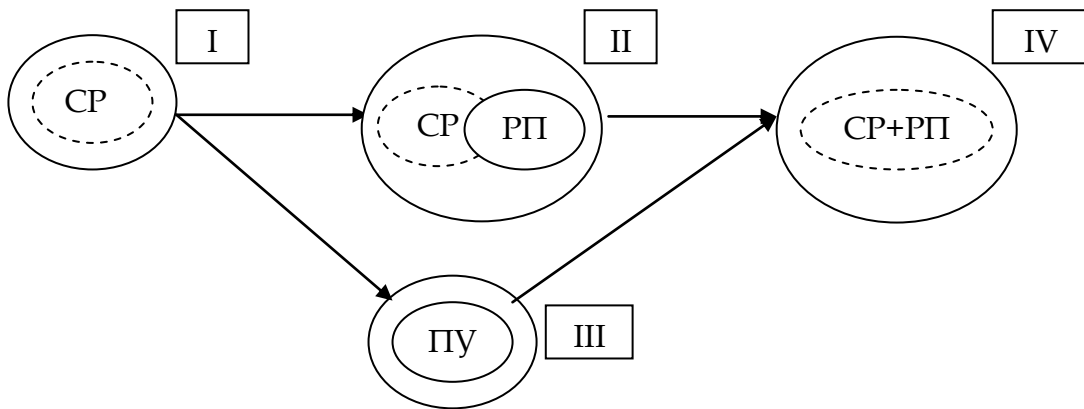

Рис. 4.2.5. Трансформація основних видів управління муніципальними утвореннями (в контексті зміни моделей регулювання економіки)*

* Види управління: СР – саморегулювання; РП – регулювання поведінки; ПУ – програмне управління. Моделі регулювання економіки: I – ринкова; II – державно-корпоративна; III – планова; IV – віртуальна.

Безумовно, підприємства центрального відомчого підпорядкування, які становили ядро великих муніципальних утворень, майже не залежали від місцевих органів і тому брали участь у розвитку міського господарства лише опосередковано – через забезпечення об'єктами соціальної інфраструктури власних працівників.

З переходом до ринкової системи господарювання на місцеві органи влади покладається завдання щодо задоволення загальних потреб міської громади та її членів. Основоположним в діяльності органів місцевої влади має стати принцип субсидіарності, який означає, що будь-які проблеми повинні вирішуватися на тому рівні, де є для цього відповідні повноваження та необхідні ресурси.

У контексті цього принципу місцеві органи влади мають стають якщо не повноцінними власниками, то розпорядниками територіальних ресурсів та доходів місцевого бюджету. І це дозволить реально впливати на підприємства як споживачів ресурсів і платників податків.

Отже, в основі механізму регулювання муніципальних утворень у нових умовах господарювання лежить погодження інтересів

територій і підприємств. У взаємовідносинах з місцевими органами влади для підприємств принципове значення мають такі питання:

1. Розподіл прав власності на муніципальні об'єкти. На практиці виявилось, що через механізм ринку це питання далеко не завжди можна вирішити, оскільки неясно, на яких підставах можна передати певний об'єкт у власність першого приватного власника.

2. Розміри плати за територіальні ресурси (земельні, водні, трудові та ін.) й забруднення довкілля. У нових умовах владні структури повинні розглядати територіальні ресурси, передусім земельні ділянки з їх місцезнаходженням, як важливий інвестиційний товар. Згідно досліджень О. Ю. Андрєєвої, муніципальна нерухомість та муніципальні землі є основним майном територіальної громади, яке дає прибуток [40, с. 8]. Від того, за яку ціну і в які «руки» потраплять землі й інші територіальні ресурси, залежатиме ефективність їх використання, а отже, й розміри податків до місцевого бюджету.

Підвищення плати за земельні ділянки сприятиме тому, що землі використовуватимуться більш раціонально. Насамперед тому, що нині значні їх площі зайняті під складування відходів виробництва, під сміттєзвалища тощо. Здебільшого неефективно використовуються й землі, відведені під об'єкти промисловості, транспорту та енергетики [7].

Загалом капіталізація природних ресурсів на муніципальному рівні передбачає формування специфічного інституціонального середовища, у межах якого природні ресурси мають отримати адекватну оцінку й легко трансформуватися у форми мобільного капіталу, зокрема фінансову [16, с. 11].

При визначенні розмірів плати за забруднення довкілля слід виходити з ринкової ціни спустошеної ділянки. При цьому оцінці має підлягати не тільки обсяг одержаної сировини, але й ступінь деструкції екосистем, що включають також клімат, воду, повітря тощо. В екологічну оцінку слід закладати й витрати на профілактику професійних хвороб і екологічних патологій, що виникають у працюючих у шкідливих умовах та тих, хто проживає в екологічно несприятливих умовах [41, с. 18].

3. Довгострокові нормативи відрахувань до місцевих бюджетів. Їх необхідно ввести для того, щоб зміцнити фінансово-економічну базу муніципалітетів та оптимізувати фінансові відносини підприємств з місцевими органами влади (рис. 4.2.6).

Потребує удосконалення й нормативна база щодо міжбюджетних трансфертів. Якщо додаткові доходи до бюджетів

муніципалітетів будуть вилучатися, то вони не будуть зацікавлені у нарощуванні їх доходної частини.

4. Організація спільної діяльності підприємств при налагодженні коопераційних зв'язків, створенні венчурних фірм та міжгалузевих виробництв, об'єктів виробничої, соціальної, ринкової та екологічної інфраструктури тощо.

5. Програмування розвитку місцевою владою як окремих підприємств, так і муніципальних утворень у цілому. Причому при розробці конкретних програм і проектів сталого розвитку муніципальних утворень слід орієнтуватися на основні їх функції: рекреаційну, естетичну, екологічну (щодо захисту середовища), просторову (з розміщення об'єктів нерухомості, інфраструктури тощо), водорегулювальну [42]. Пріоритетними кандидатами на відбір серед проектів є ті з них, у яких відносно збалансовані економічні, соціальні й екологічні ефекти [43, с. 160].

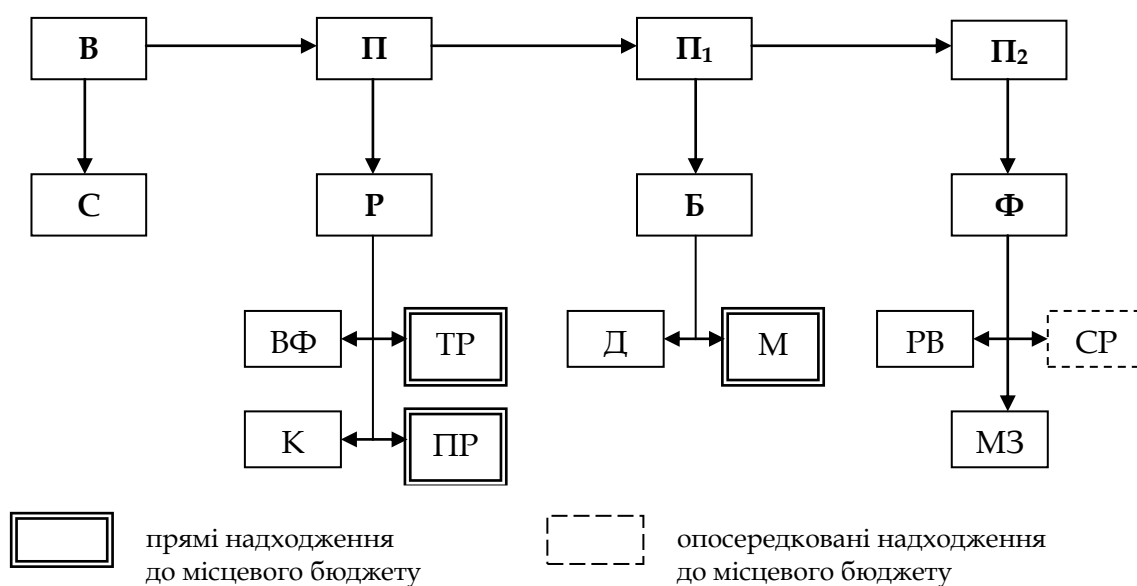

Рис. 4.2.6. Фінансові взаємовідносини підприємств з місцевими органами влади*

* **В** – виручка від реалізації; **С** – собівартість продукції; **П** – прибуток від реалізації; **П₁** – розрахунковий прибуток; **П₂** – підприємницький прибуток; **Р** – плата за ресурси, в т. ч. за: **ВФ** – виробничі фонди, **ТР** – трудові ресурси, **К** – процент за кредит, **ПР** – природні ресурси; **Б** – податкові платежі, в т. ч. у: **Д** – державний бюджет; **М** – місцевий бюджет; **Ф** – фонди економічного стимулювання, в т. ч.: **РВ** – розвитку виробництва; **СР** – соціального розвитку; **МЗ** – матеріального заохочення.

При реалізації муніципальних програм і проектів виявляється, що дуже важко узгодити міські інтереси, зокрема з економічного розвитку, з інтересами сіл та невеликих міст приміської зони. Особливо складна ця проблема для міських агломерацій, що формуються переважно на базі міст-мільйонників. Як зазначалось на Всесвітньому форумі з проблем міст (Стамбул, 1996 р.), у світі лише 22 міста з 2300 мають добре налагоджену систему управління спільно з прилеглою територією, зокрема Париж та регіон Іль-де-Франс, Великий Лондон, Берлін, Ганновер, Цюріх, Відень та ін. [44, с. 189-190].

Але й для невеликих міст і прилеглих до них територій ця проблема може бути дуже гострою. Так, будівництво в Ладижині птахофабрики «Вінницький бройлер» спричинило низку страйків населення з навколишніх сіл через загострення екологічної ситуації.

Цю проблему логічно вирішувати в контексті теорії «врівноваженого функціонального простору», яка передбачає економічне зростання не тільки урбанізованих територій і їх передмість, а й сільської місцевості. А це можливо лише за умов забезпечення взаємозв'язків та взаємообміну урбанізованих територій із навколишнім середовищем, розподілу функцій між поселеннями, оптимізації розподілу ресурсів між ними [45, с. 261].

При цьому важливим стає наближення питань, важливих для територіальних громад, до кожної людини, тобто має бути забезпечено перехід від відносин за принципом «керівник – громадянин» до системи «постачальник якісних послуг – клієнт». На це, зокрема орієнтує, прийнятий у 2008 р. Радою Європи документ – Європейська хартія міст II або Маніфест нового урбанізму, що передбачає докорінну зміну ментальності громадян й формування засад партисипативної демократії аби громадяни відчували себе активними учасниками місцевих процесів [46, с. 310]. Водночас новий або «зелений урбанізм» передбачає примат екологічного фактора у розвитку урбанізованих територій [47, с. 219-220].

Перехід до ринкових взаємовідносин між підприємствами й місцевими органами влади сприяє процесу зростання ролі внутрішніх джерел сталого розвитку муніципальних утворень. «Включення» механізмів самоорганізації й саморегулювання муніципальних утворень об'єктивно викликає їх переорієнтацію із зовнішніх на внутрішні джерела розвитку. Держава для них не може більше розглядатися як «обов'язковий донор», як основне джерело інвестицій. Відповідно, підприємства й підприємницькі структури муніципальних утворень мають перебудувати свою діяльність таким чином, щоб забезпечити нормальний процес розширеного

відтворення переважно за рахунок внутрішніх джерел інвестування. А оскільки інвестиційна діяльність лежить в основі формування достатніх для розвитку муніципальних утворень фінансових ресурсів, то це означає, що з переходом до ринку зростає роль самофінансування таких утворень та їхніх суб'єктів господарювання.

Слід однак мати на увазі, що участь у процесі самофінансування муніципальних утворень різна для різних груп підприємств (залежно від їх фінансового стану). Її повинні скеровувати місцеві органи. Щодо збиткових підприємств, то вони мають сприяти їх фінансовому оздоровленню (шляхом реструктуризації боргів перед бюджетом тощо). З групою фінансово стійких підприємств вони повинні тісно співпрацювати у плані наповнення місцевого бюджету. І, нарешті, з третьою групою (територіально корпоратизованих підприємств), муніципалітети мають організовувати спільну виробничу діяльність, придбавши пакети їх акцій, а також беручи участь у реалізації спільних бізнес-проектів.

У результаті виникатимуть передумови для органічного злиття управлінських структур підприємств і муніципалітетів, що дозволить місцевим органам реально впливати на процес самофінансування підвідомчих територій.

Нині на фінансовий стан муніципальних утворень значний вплив справляють підприємства комунальної форми власності. Серед них можна виділити дві групи підприємств: 1) прибуткові й 2) неприбуткові або дотаційні. Підприємства першої групи здебільшого мають власні рахунки, відокремлені від місцевого бюджету. Щодо підприємств другої групи (часто це транспортні компанії, підприємства теплокомуненерго тощо), то вони не в змозі господарювати самостійно, а тому їх рахунки зазвичай об'єднуються з рахунками місцевих бюджетів.

Для реалізації бізнес-програм економічного розвитку у місцевих бюджетах мають виділятися спеціальні статті з інвестування виробничих об'єктів, які можуть стати важливим інструментом муніципальної економічної політики. Джерелом видатків на дані цілі також можуть бути місцеві надбавки до загального податку. Сюди ж мають увійти прибутки муніципальних корпорацій, які не повинні підлягати вилученню у регіональні та державні бюджети ні за яких обставин, оскільки це зароблені кошти територіальної громади. Водночас Європейською хартією місцевого самоврядування не рекомендується реалізовувати конкретні бізнес-проекти за рахунок дотацій. Таким чином можна забезпечити оптимізацію фінансових інтересів як окремих підприємств, так і місцевих та державних

органів влади. Разом з тим, місцевим органам влади (відповідно до українського законодавства) не забороняється брати участь у фінансово-кредитних відносинах. Вони, зокрема, можуть брати кредити для реалізації важливих інвестиційних проектів навіть у міжнародних фінансових інституціях.

Загалом же джерелами фінансового забезпечення сталого розвитку муніципальних утворень виступають доходи місцевого бюджету, міжбюджетні трансферти з державного бюджету, фінансові ресурси комунальних підприємств, позабюджетні фонди, фінансові ресурси населення та суб'єктів господарювання, внутрішні й зовнішні інвестиції тощо [48, с. 83].

Усі джерела фінансового забезпечення сталого розвитку окремих населених пунктів мають забезпечити формування спроможних територіальних громад. Передбачається, що центрами таких громад стануть населені пункти з найбільш розвинутою інфраструктурою та кадровим забезпеченням [49, с. 2].

Спроможні територіальні громади, згідно теорії бюджетного федералізму, мають вимагати реальної децентралізації системи державних фінансів, добиватися підвищення власної фінансової спроможності (шляхом передачі низки податків та зборів чи їх частин на місцевий рівень) та сприяти ефективному використанню фінансового потенціалу сталого розвитку усіх населених пунктів.

4.3. Напрями активізації інноваційної діяльності в контексті сталого економічного розвитку України (І. Р. Березюк-Рибак)

Сьогодні Україна визначає мету та шляхи досягнення свого майбутнього як незалежної держави та центральноєвропейської країни. Перед країною постає проблема побудови інноваційно-інвестиційної моделі сталого розвитку, здатної підвищити її міжнародну конкурентоспроможність та накопичити необхідний потенціал економічного зростання, який стане передумовою для виходу України на траєкторію сталого розвитку.

За визначенням Комісії ООН зі сталого розвитку його мета - задовольнити потреби сучасного суспільства, не ставлячи під загрозу здатність майбутніх поколінь задовольняти свої потреби [4].

Метою даного підрозділу є пошук напрямів активізації інноваційної діяльності, здатних підвищити міжнародну конкурентоспроможність України та забезпечити сталий економічний розвиток. У розвинених країнах світу вже сформувався інноваційна модель економічного розвитку, яка базується на інтенсивному продукуванні та використанні нових знань, за рахунок втілення яких в освіті, технологіях, організації виробництва, товарах на сьогодні досягається 70-85% приросту їх ВВП. Економічне зростання в розвинених країнах досягнуто на основі поширення інноваційних процесів у реальному секторі економіки. Пануючий в цих країнах 5-й технологічний уклад – комп'ютеризація та інформатизація суспільства, сучасні галузі електротехнічної промисловості й приладобудування, виробництво високотехнологічних побутових приладів, авіаційна промисловість, медична, хіміко-фармацевтична, поліграфічна промисловість – в Україні не перевищує 5%. Провідні країни світу вже активно опановують виробництво 6-го технологічного укладу, де ключові позиції займають мікробіологічна промисловість, наукомістка і високотехнологічна медична техніка, біотехнології та генна інженерія.

Важливо зазначити, що більшість високорозвинених країн світу такі як США, країни ядра ЄС прийшли до інноваційної моделі розвитку економіки природнім еволюційним шляхом, як квінтесенція бізнесової діяльності, лідируючи ще на індустріальній фазі розвитку. Такі країни як Японія, Південна Корея, країни Азійсько-Тихоокеанського регіону, так звані «молоді тигри» (Сінгапур, Гонконг, Тайвань, Малайзія та ін.) вийшли на передові позиції у світі більш революційним шляхом, здійснивши своєрідне стрибкоподібне піднесення, створивши за короткі строки індустрію масового виробництва сучасної продукції.

Сьогодні у компаніях високорозвинених країн відбувається глибока трансформація організації виробничого процесу, тобто здійснюється перехід від стандартизованого масового виробництва до гнучкого кастомізованого, який передбачає (орієнтація на специфічні вимоги конкретного замовника) та від вертикально інтегрованої організації до горизонтальних мережевих взаємовідносин між підрозділами.

Зростання міжнародної конкуренції спонукає уряди багатьох високорозвинених країн підтримувати розвиток інноваційної діяльності національних компаній, шляхом впровадження прямих та непрямих регуляторів впливу на стимулювання інвестицій у

високотехнологічні галузі економіки. Посилення глобальної економічної активності в сфері високих технологій призводить до активної інтеграції науки та промисловості, яка супроводжується створенням наукових та технологічних парків, збільшення обсягів фінансування ТНК інноваційних проектів та державних витрат на НДДКР. Уряди цих країн вдало позиціонують власний науково-технічний потенціал та розвинули систему науково-технологічного інформування та прогнозування світового технологічного розвитку та кон'юнктури ринку.

Країни, які успішно реалізують стратегію інноваційного розвитку мають декілька суттєвих спільних ознак: ефективно діючі національні інноваційні системи, державні механізми регулювання інноваційної діяльності суб'єктів ринку, високий рівень концентрації високорентабельних видів бізнесу, високотехнологічна структура національного виробництва і зосередження найбільших фінансових потоків у високотехнологічних галузях та секторах економіки.

Уряди Швейцарії, Швеції, Данії, Норвегії, Австрії, Німеччини усвідомили важливість переорієнтації інноваційної стратегії розвитку в напрямку створення принципово нових екофільних технологій, систем господарювання та природокористування і роблять суттєві кроки в цьому напрямку. Як відомо, до екофільних технологій відносять технології на базі яких створюються промислові енерго- і ресурсозберігаючі технології, що суттєво знижують або зовсім виключають забруднення довкілля.

На сучасному етапі розвитку економіка України потребує інноваційної політики, адекватної європейським країнам, здатної створити умови для активізації та стимулювання інноваційної діяльності на всіх рівнях управління. Розглянемо основні напрями загальнодержавної та регіональної політики активізації інноваційної діяльності.

Одним із головних напрямів загальнодержавної інноваційної політики України є модернізація товарного виробництва, успішність якої залежить від створення та інтеграції промислової, наукової та регіональної програм. Причому промислова програма повинна бути первинною. Необхідно створити власну інноваційну політику, найважливішою характеристикою якої, повинна бути прозора схема фінансування інноваційних проектів.

Для багатьох підприємств основним джерелом розвитку і впровадження інновацій є власні засоби. Це пов'язано з тим, що залучити довгострокові кредити практично неможливо. Нерідко власних засобів недостатньо підприємству для проведення

інноваційної діяльності від чого страждає якість інноваційного процесу. В умовах перманентного бюджетного дефіциту не можна сподіватися на державне фінансування інноваційної діяльності підприємств. Єдиним державним джерелом фінансування інновацій є Українська державна інноваційна компанія (УДІК), яка може надавати кредити інноваційно-активним підприємствам під процентну ставку рефінансування Національного банку. Але УДІК застосовує принципово нову для української економіки форму надання кредиту – шляхом безпосереднього придбання обладнання, машин, устаткування для підприємства, з яким укладено договір і обговорено терміни повернення заборгованості. Ця форма кредитування дає можливість уникнути нецільового використання коштів виділених для інноваційної діяльності.

Хоча, прийнятий Закон України «Про інноваційну діяльність» розширив базу для такої діяльності, знизив податковий тиск на підприємства шляхом впровадження режиму преференцій (в розпорядженні підприємств залишається 50% ПДВ и 50% податку на прибуток; дозвіл імпортувати деякі види обладнання без митного податку та ввізного ПДВ, не сплачувати 50% земельного податку), він не здатен в повній мірі забезпечити активізацію в інноваційній сфері [1]. На нашу думку, головним недоліком Закону України «Про інноваційну діяльність» є неадаптованість до європейського законодавства, оскільки він робить лише єдиний дієвий інноваційний крок для підприємств, які займаються інноваційною діяльністю – вводить податкові пільги. Європейське законодавство на відміну від українського ніяких пільг по інноваційній діяльності не визнає за виключенням однієї – страхування інноваційних ризиків (наприклад, у Великобританії держава страхує 80% ризиків). Закон України «Про інноваційну діяльність» державне страхування інноваційних ризиків взагалі не передбачає.

Для активізації інноваційної діяльності, на нашу думку, потрібно прийняти Закон «Про венчурну діяльність», який би дозволяв інноваційним та венчурним фондам фінансувати ризикові інноваційні проекти, здобуваючи таким чином частку в створеній інтелектуальній власності. Необхідно формувати регіональну політику з метою підтримки розвитку і функціонування венчурного бізнесу. Адже регіоналізація дає змогу залучати в господарський механізм додаткові чинники розвитку підприємницьких структур венчурного капіталу на засадах більш повного й ефективного використання усіх видів ресурсів окремих територій. Регіональна політика в галузі підтримки венчурного бізнесу повинна бути

невід'ємною частиною регіональної науково-технічної політики. Важливим також є прийняття закону, який би надавав права інноваційним компаніям фінансувати прогнозний маркетинг, з якого повинен розпочинатися інноваційний проект. Необхідно ввести державне страхування інноваційних ризиків, реалізація якого, дасть можливість залучити банки, іноземних інвесторів та ін. За умов прийняття Закону про страхування інноваційної діяльності, коли держава почне страхувати інноваційні ризики хоча б на 80%, банківські структури зможуть приймати активну участь у фінансуванні інноваційних проектів.

Держава повинна сприяти збереженню та збільшенню наукового потенціалу. Тим більше, що Україна за всіх складнощів зберегла досить потужний науково-технічний потенціал, високий рівень кваліфікації кадрів, розгалужену мережу наукових організацій, яка охоплює широкий спектр галузей. Головним джерелом фінансування науково-дослідних робіт залишаються кошти держбюджету. У відповідності зі ст. 34 Закону України «Про науку і науково-технічну діяльність» держава повинна забезпечувати бюджетне фінансування науки у розмірі не менше за 1,7% ВВП [4]. Реальний обсяг бюджетного фінансування науки сягає близько 0,35% [3]. Оптимальна схема бюджетного фінансування науки повинна зберегти базовий принцип фінансування наукових досліджень, органічно пов'язаний з конкурсним (грантовим) підходом до визначення пріоритетних напрямів наукового пошуку, для рішення як фундаментальних, так і прикладних задач.

На етапі становлення в Україні ринку інновацій наукові організації державного сектору можуть бути безпосередніми замовниками або партнерами промислових підприємств у здійсненні інноваційної діяльності через: продаж ліцензій і патентів; залучення промислових підприємств до досліджень в державних НДІ з наступним наданням прав власності на інноваційні розробки; створення державно-приватних фірм по спільному впровадженню результатів інноваційної діяльності, виконаних за рахунок державного фінансування; створення в промислових компаніях науково-інноваційних центрів, які будуть спільно керуватися і фінансуватися та працювати за комплексними дослідницькими програмами; створення в рамках державних НДІ підрозділів, які б займалися впровадженням інноваційних розробок в кооперації з промисловими компаніями; повне або часткове фінансування участі промислових підприємств в міжнародних виставках та ярмарках інноваційних розробок.

Прийняття закону України «Про державне регулювання діяльності у сфері трансферу технологій» дає можливість створити нормативно-правову базу для формування в Україні ринку нематеріальних активів; запровадити державну систему інвентаризації результатів завершених інноваційних розробок, а також тих, що перебувають на завершальній стадії; розробити механізм і створити державну систему перепродажного оцінювання вартості розробок та інших нематеріальних активів, створених за рахунок бюджету; створити фінансово-економічний механізм залучення коштів, що надходять від трансферу інноваційних розробок, до науково-технологічної сфери; створити державну систему експертизи інноваційних розробок, що мають імпортуватись в Україну за кошти Держбюджету; створити національну інфраструктуру здійснення трансферу та комерціалізації інноваційних розробок; забезпечити права суб'єктів інноваційної діяльності на захист інтелектуальної власності, сприятливі умови для створення об'єктів цієї власності, розвитку їх вітчизняного ринку.

Для зниження ймовірності надходження в Україну інноваційних розробок, які не відповідають державним інтересам (застарілі; ті, що дублюють вітчизняні розробки; передбачають використання лише закордонних матеріалів) потрібно прийняти Закон України «Про здійснення контролю на ринку товарів, робіт і послуг».

Поступове залучення до інноваційної діяльності малого і середнього бізнесу через впровадження прогресивного оподаткування прибутку розробників товарних новинок підвищить попит на інноваційні розробки. При цьому слід використати зарубіжний досвід застосування ступінчатого оподаткування з визначенням ставки податку залежно від рівня доходу підприємства; податкових канікул на 2-5 років залежно від життя циклу інноваційної розробки; зниження ставок податку з прибутку прибуткових фірм-розробників; застосування пільгових інвестиційних кредитів (переважно довгострокових) для активних учасників інноваційного ринку; вилучення з оподаткування витрат на економічно значущі НДДКР. В зв'язку з цим необхідно внести відповідні доповнення в Закони України «Про наукову та науково-технічну діяльність» та «Про оподаткування прибутку підприємств».

Необхідно прискорити розвиток широкої мережі сучасних структур (технопарки, бізнес-інкубатори, венчурні організації, наукові центри, кластерні утворення), які сприяють активізації наукових та прикладних досліджень. Ці форми ринкової

інфраструктури інноваційної сфери розвиваються поки що надто повільно.

Проблема кластеризації економіки є актуальною для України, важливо вивчати та аналізувати світовий досвід формування і розвитку кластерів. Адже кластеризація сприяє розвитку інноваційної діяльності, тому що в її межах утворюються нові форми діалогу між підприємствами, науковими, урядовими та регіональними інституціями.

Найпоширенішою формою кластерів в Україні є територіальна. Створення територіальних мережевих об'єднань не вимагає значних зусиль, тому на початковій фазі розвитку в кластерній формі організації бізнесу цілком логічним є домінування регіональної складової. Але у такій формі кластер не відповідає сучасним вимогам розвитку. Це пояснюється слабкою налаштованістю на інноваційний розвиток суб'єктів кластерної спільноти. Причинами цього є недосконалість нормативно-правової бази формування засад державної кластерної політики, а це в свою чергу гальмує розвиток інноваційної інфраструктури: сервіс-центрів, бізнес-інкубаторів, центрів трансферу технологій, венчурних фондів, технопарків тощо. Нині в Україні функціонують лише окремі елементи інноваційної інфраструктури, що перешкоджає створенню адекватної національної інноваційної системи. Іншою поширеною формою кластерів на Україні є галузеві, а саме машинобудівні, металургійні, фармацевтичні, нанотехнологічний, інформаційних технологій. В Україні також діють кластери в галузях харчової промисловості, сільського господарства, легкої промисловості, будівництва тощо. В перспективі прогнозується створення кластерів в галузях приладобудування та енергозабезпечення.

Слід зазначити, що вітчизняні галузеві та територіальні кластери, не відповідають належним чином їх глибинній економічній сутності. Світовий та вітчизняний досвід розвитку кластерів свідчить про те, що кластер лише тоді може набути рис повноцінності, коли з одного боку, залучає у єдиний ланцюг певну низку технологічно пов'язаних між собою галузей, а з іншого – зводить у логічно побудовану мережу тих, хто розробляє інновації та тих, хто впроваджує їх у виробничий процес. Іншими словами, сутність кластерної форми організації бізнесу закладена у інноваційній діяльності учасників кластерної мережі. Якщо кластер не є налаштованим на інновативність, то він може розглядатись лише як різновид локально розташованої системи підприємств,

наукових закладів, фінансових установ та структурних органів державної влади.

Створення інноваційної інфраструктури є другим напрямом загальнодержавної інноваційної політики. Активізація інноваційної діяльності вимагає створення інноваційного ринку. Його становлення в Україні йде надто повільно. Для визначення замовників та споживачів інноваційних розробок необхідно активізувати маркетингові дослідження в інноваційній сфері, а також проводити аукціонні торги, створювати інноваційні біржі та ефективну рекламу; постійний моніторинг ринку інноваційних розробок.

Третій напрям загальнодержавної інноваційної політики – централізація інформації. Для становлення інформаційного ринку інновацій на Україні на державному рівні повинно здійснюватись ефективне управління цим процесом, який здійснюватиме регулювання попиту і пропозиції в напрямку «центр-регіон» шляхом утворення сучасного електронно-інформаційного центру – бази даних інноваційних розробок. Це буде сприяти вивченню та розповсюдженню передового інноваційного досвіду в різних галузях економіки, а також надасть широкі можливості для участі вчених та спеціалістів у підготовці інноваційних програм, та головне – забезпечить в постійному режимі ведення реєстру різних інноваційних проектів.

Розвиток загальнонаціональної інформаційної системи шляхом подальшої інтеграції регіональних підсистем в розвинутій мережі телекомунікацій країни об'єднає зусилля щодо мобілізації й створення нових інформаційних ресурсів, що з часом може призвести до утворення Інноваційної біржі.

Особливу увагу потрібно приділити розробці регіонального механізму підтримки винахідництва і раціоналізаторства. До того ж можна застосувати накопичений світовий досвід. Наприклад, в Австрії особа, яка здійснила винахід у галузі екології та енергетики, звільняється від податків; у Німеччині існує приблизний показник заохочень винахідника; у США для цієї мети виділяють 15% від фонду заробітної плати. Саме не сформованість системи соціально-економічного захисту винахідництва, матеріальної та моральної підтримки творчої особистості спричинила те, що винахідництвом в Україні охоплено низький відсоток населення.

Слід зважити на те, що успіх інноваційного розвитку значною мірою залежить від упорядкованості й координації взаємодії центральних та регіональних органів влади. Схему їх

високоєфективної взаємодії і раціональний зв'язок із діяльністю наукових організацій і венчурних фірм, вищих навчальних закладів і виробничих підприємств, а також регіональних фондів і венчурного капіталу подано на рис. 4.3.1.

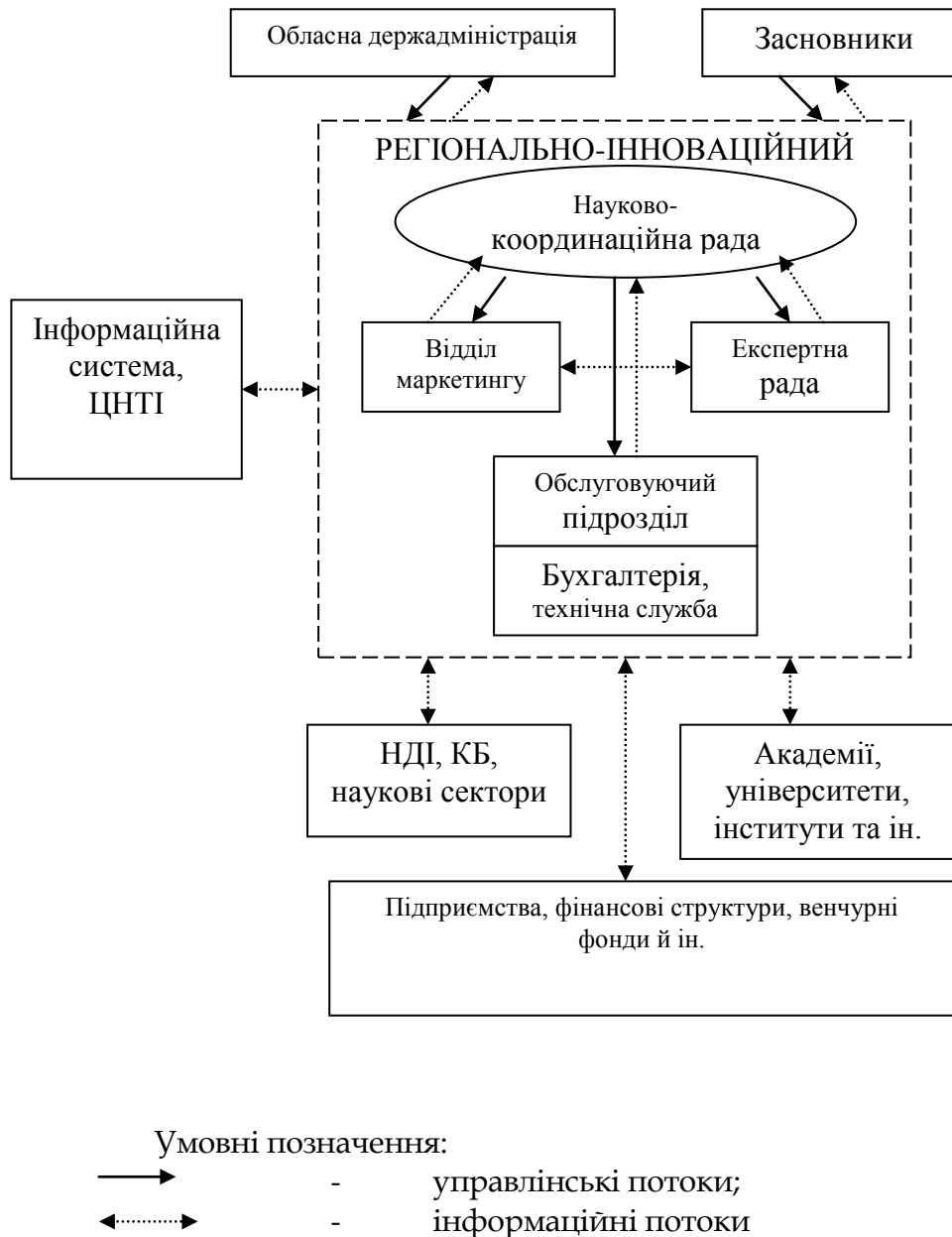

Рис. 4.3.1. Структура, управлінські й інформаційні потоки регіонального Центру інновацій та сталого розвитку (ЦІСР)

На цій схемі регіональним центрам інновацій та сталого розвитку (ЦІСР) відведено не лише функції координатора, головного експерта й організатора регіональних програм інноваційного розвитку, а й функції інформаційного забезпечення підприємницьких структур регіону. Крім цього, за запропонованою

схемою ЦІСР здійснює: відбір інноваційних проектів; формування інноваційних програм, зорієнтованих на вирішення регіональних проблем; залучення інвестицій до інноваційної сфери шляхом створення й функціонування інноваційної інфраструктури; стимулювання розвитку малих наукомістких підприємств; поширення інноваційних розробок, зокрема і через здійснення ярмарково-виставкової діяльності.

Досвід свідчить, що виставку або ярмарок неможливо замінити газетними публікаціями, рекламними листівками, проспектами, каталогами і доведеними до досконалості інформаційними технологіями, бо вони дають лише абстрактне уявлення про товар. Оскільки ознайомлення з товарною пропозицією за допомогою сучасних інформаційних засобів передбачає додаткові зустрічі чи відвідування між потенційними контрагентами, що спричиняє відповідні витрати, тому розвиток у регіонах ярмарково-виставкової діяльності має сприяти процесу поширення інформації про нові товари.

Слід зазначити, що саме завдяки ярмарковій формі інноваційних комунікацій значно полегшується процес входження на ринок товарних новинок підприємств малого й середнього бізнесу. За умови загострення конкуренції це чи не єдиний спосіб для багатьох нових фірм здобути визнання на ринку інноваційних комунікацій.

Важливу роль в активізації інноваційної діяльності у регіоні можуть відіграти регіональні центри інновацій та сталого розвитку (ЦІСР), здатні, на наш погляд, залучити всі організації й інститути, що займаються інноваційною діяльністю або мають вільні кошти. ЦІСР зобов'язаний забезпечувати адміністрацію оперативною інформацією, на основі якої вона вживатиме адекватних заходів щодо стимулювання інноваційної активності в регіоні.

Запропонований проект ЦІСР принципово відрізняється від технопарків та науково-технологічних центрів (НТЦ), які за своєю суттю наближаються до мобільних виробничих груп і за регіональною прив'язкою можуть входити до складу ноополісів (наукоградів). Ці структури також здатні інтегруватися до вертикальних систем (інноваційно-промислових комплексів, інноваційних концернів тощо). Не відкидаючи важливості створення технопарків і НТЦ, слід зауважити, що намагання одержати податкові та кредитні пільги - визначальний момент входження в них організацій. Принципова відмінність запропонованого ЦІСР у полягає у тому, що він не містить у своєму складі виробничих

потужностей і спеціалізується на здійсненні інформаційно-посередницьких послуг в інноваційній галузі, незалежно від фінансових і галузевих структур. Мірилом ефективності ЦІСР є обсяги приведених операцій. Отже, головним завданням ЦІСР є стимулювання інноваційної діяльності в регіоні шляхом моніторингу ринків інновацій та інвестицій, а також надання інформаційних і експертних послуг суб'єктам інноваційного процесу.

В Україні існують організації, подібні ЦІСР – регіональні центри інвестицій та розвитку, регіональні державні центри науково-технічної та економічної інформації і торгово-промислові палати. Однак вони не здатні належним чином стимулювати інноваційну діяльність у регіоні. ЦНТІ, володіючи великими обсягами науково-технічної інформації, не здатні оперувати дедалі зростаючою ринковою інформацією, а у діяльності ТПП, навпаки, відсутня інноваційна компонента. Дорожнеча послуг, які надають ці організації (а вони функціонують за принципом самоокупності), зробила їх послуги недосяжними для суб'єктів інноваційної діяльності. Слід зауважити, що створення ЦІСР не означає ліквідацію ЦНТІ або ТПП. Більше того вони могли б стати формоутворювальними елементами інноваційних регіональних центрів.

Мотиваційна взаємодія суб'єктів інноваційної діяльності з ЦІСР забезпечуватиметься наступним чином.

По-перше, ЦІСР надаватиме інформацію з різних сфер інноваційного процесу, що гарантуватиме високу якість виконання робіт, можливість обліку різнопланових вимог замовника сприятиме формуванню конкурентних засад при укладанні договорів.

По-друге, ЦІСР може надавати податкові пільги, можливі в межах компетенції регіону при укладанні договорів на створення товаро-інноваційних розробок. Податкові пільги стимулюватимуть тих суб'єктів, які забезпечуватимуть пріоритетні напрями інноваційної діяльності, котрі визначила адміністрація регіону.

По-третє, найважливішою рисою діяльності ЦІСР стане її прозорість і збереження прав інтелектуальної власності.

Фінансування ЦІСР передбачається здійснювати відповідно до регіональної інноваційної програми наступним чином: обсяги фінансування встановлюватимуть пропорційно до кількості та вартості договорів, виконаних за посередництвом центру, але не менш як суми, встановлену під час розробки програми регіону, і

витрати інноваційного центру, пов'язані з основною діяльністю – наданням інформаційно-посередницьких послуг.

Отриманими коштами керівництво ЦІСР розпоряджатиметься самостійно. Поступово активізуючи інноваційну діяльність у регіоні та налагоджуючи міжрегіональні зв'язки, необхідно здійснювати поступовий перехід на самофінансування. Спочатку організації, користуючись послугами ЦІСР, виплатять частину витрат, пов'язаних із виконанням посередницьких функцій, а з часом повністю відшкодують витрати, і в кінцевому підсумку, коли інфраструктура забезпечення інноваційного процесу досягне програмованого рівня розвитку, вартість послуг ЦІСР формуватиметься на підставі договірних ринкових цін за посередницькі й інформаційні послуги. Крім виконання головних функцій основної діяльності, ЦІСР здатний надавати й інші послуги. Наприклад, можливі послуги зі створення віртуальних офісів тощо. Інформаційне забезпечення інноваційних процесів у ЦІСР може здійснюватися не лише за допомогою автоматизованої інформаційно-пошукової системи, яку розробив центр, а й за рахунок інтеграції із зарубіжними банками даних. Діяльність ЦІСР має органічно вписуватися у загальний процес інформатизації регіону. Інформаційне поле, що формується за участю ЦІСР, стане невід'ємною компонентою системи підтримки рішень адміністрації регіону. Таким чином, створення ЦІСР як інтегрованої інформаційно-комунікаційної структури може активізувати інноваційні процеси в регіоні.

Створення ЦІСР має за мету також орієнтувати регіональну науку на конкретні місцеві потреби, стимулювати ініціативу наукових організацій, а також посилити контроль за виконанням і фінансуванням інновацій. Формування таких центрів дало би змогу міністерствам отримувати оперативну інформацію про стан науки у регіонах, сприяючи таким чином інформаційному обміну в інноваційній сфері.

В Україні необхідно розробити і впровадити проекти загальнодержавної і міжгалузевої інформаційної комп'ютерної мережі з питань інноваційної діяльності та автоматизованих фондів інформації, які передбачатимуть найширше використання науково-технічної інформації та її комерціалізацію. Доцільно створити власний повномасштабний фонд патентної інформації, що дозволить проводити інноваційні розробки з попереднім вивченням наявної у світі патентної інформації. Інструментом здійснення трансферу інноваційних розробок у виробництво є інформаційні

мережі, які сприяють ефективній взаємодії підприємств-учасників, стимулюють обмін знаннями.

Сьогодні необхідно розвивати сучасну систему інформаційно-аналітичного забезпечення інноваційної діяльності. Для успішної інноваційної діяльності підприємства України повинні бути готовими проводити постійний моніторинг ринку інноваційних розробок. Джерелами даної інформації можуть бути баз даних міжнародних (науково-технічна мережа Scientific&Technical Network і Міжнародний банк технологій та ділових можливостей), централізованих (КиївЦНТЕІ) та галузевих інформаційних центрів науково-технічної інформації. Інформація про нові види товарів, інтернет-реклама разом з доступом до інформаційно-комунікаційної мережі та фінансових ресурсів, закладе інноваційний потенціал розвитку підприємств, який набагато залежить від взаємодії між підприємствами-розробниками та впроваджувачами інновацій, фінансово-кредитними інституціями та державними органами. Необхідно створити нове електронне інвестиційне середовище, яке б дало змогу залучати ресурси фізичних осіб в он-лайн режимі, впроваджувати нові інформаційні технології в роботу підприємств.

Для подальшого розвитку сучасної системи інформаційно-аналітичного забезпечення інноваційної діяльності необхідно розробити законодавче поле, яке б регламентувало діяльність інформаційно-комунікаційних мереж, здійснити підтримку міжфірмових мереж, забезпечити правовий захист електронних угод, їх безпеки та конфідичійності, сприяти розвитку тих секторів економіки, які зайняті в сфері створення та обробки інформації.

Держава в особі окремих міністерських та відомчих інституцій може прийняти безпосередню участь в інформаційній підтримці шляхом проведення спеціальних програм по пошуку партнерів для спільного здійснення інноваційних розробок та їх подальшої комерціалізації.

Таким чином, активізація інноваційної діяльності вимагає створення загальнодержавної інноваційної політики, яка б ґрунтувалася на прозорій схемі фінансування інноваційних проектів. Кошти повинні виділятися державною під конкретні інноваційні проекти.

Співпраця Українського Банку Реконструкцій та Розвитку з мережею регіональних ЦІСР сприятиме підтримці реальних інноваційних проектів по енергозбереженню, охороні навколишнього середовища, сучасних технологій тощо. Такий підхід щодо державного фінансування інновацій допоможе контролювати

витрати бюджетних грошей, аналізувати ринкові просування, контролювати інноваційні процеси по всій країні й забезпечить системну підтримку його розвитку. Це дасть можливість цивілізовано працювати на міжнародному рівні, що посилить глобалізацію підприємств України та пришвидшить її інтеграцію у світову економіку.

Таким чином, на основі проведеного дослідження можна зробити наступні висновки щодо активізації інноваційної діяльності на загальнодержавному та регіональному рівнях:

–внести зміни до закону України «Про інноваційну діяльність», усунути невідповідності між вітчизняним і європейським законодавством, особливо щодо способів стимулювання інноваційних ризиків;

–розробити Закон України «Про венчурне фінансування», що передбачатиме створення в Україні некомерційної венчурної структури із регіональними відділеннями та надаватиме права інноваційним компаніям надавати прогностичний маркетинг;

–розробити Закон України «Про державне регулювання трансферту технологій», в якому буде передбачено високоефективний захист прав інтелектуальної власності;

–впровадити апробовану в економічно розвинених країнах систему ступінчастого оподаткування інноваційно активних фірм;

–створити загальнодержавну і міжгалузеву інформаційно-комунікаційну комп'ютерну мережу інноваційних розробок;

–стимулювати розвиток технопаркових та технологічних інноваційних структур;

–стимулювати розвиток в регіонах кластерних моделей інноваційного бізнесу, адже вони дають змогу з координувати в межах регіону дію об'єднаних багатогалузевих, природних і трудових ресурсів;

–створити в регіонах Центри інновацій та сталого розвитку (ЦІСР), що виконуватимуть не тільки функції координатора, головного експерта й організатора регіональних програм інноваційного розвитку, а й функцію інформаційного забезпечення підприємницьких структур регіону.

4.4. Інтеграційні форми активізації інноваційних процесів як механізм забезпечення сталого розвитку

(Я. О. Ковальчук)

У вирішенні завдань сталого розвитку [1] надзвичайно актуальними сьогодні є розробка механізмів активізації інноваційних процесів, що є запорукою і необхідною умовою підвищення ефективності функціонування економіки. Втрачання налагодженої співпраці між господарюючими суб'єктами, науковими установами та освітніми закладами призвели до суттєвого відставання вітчизняних підприємств від інноваційних тенденцій розвитку у світі. Таким чином, актуальність пошуку та встановлення процесів інтеграції в умовах ідентифікації ефективних механізмів господарювання, вдосконалення методів взаємозв'язку є наразі своєчасними. Саме інновації є запорукою забезпечення конкурентоспроможності та підвищення показників ефективності функціонування як окремого господарюючого суб'єкта, регіону, так і країни в цілому. Надзвичайно важливим аспектом інноваційного розвитку є його екологічна узгодженість, тобто недопущення негативного впливу сучасних розробок на навколишнє середовище. Також особливої актуальності набуває підтримка ініціатив щодо сталого розвитку з боку держави та розробки відповідної політики.

Галузі «нової економіки» характеризуються не тільки високим рівнем витрат на науково-дослідні і дослідно-конструкторські роботи при загальному високому обсязі постійних витрат, але і такими особливостями:

- інтелектуальний капітал постає як головний ресурс розвитку;
- нематеріальні активи володіють не тільки своєю унікальністю, але і переважаючою значимістю;
- висока частка інноваційності та поновлення продуктів.

Характерною рисою «нової економіки» є генерація, поширення і використання знань при створенні кожного продукту або надання кожної послуги, що забезпечує як конкурентоспроможність і економічний розвиток господарюючого суб'єкта, так і є основний фактор встановлення доданої вартості продукту або послуги.

Нами пропонується до розгляду декілька проблем, пов'язаних з активізацією інноваційних процесів:

1. Пошук ефективної в сучасних умовах форми інтеграції, що може забезпечити інноваційний розвиток.

2. Особливості економічної та екологічної взаємодії у процесі інноваційної розвитку.

3. Формування якісного політичного циклу з метою забезпечення сталого розвитку на основі інновацій.

Організаційним механізмом здійснення інтеграційних процесів, як одним із сучасних напрямів удосконалення управління інноваційним розвитком суб'єктів господарювання у промисловості України та її регіонах, є сучасні інноваційні утворення [2]. В цьому зв'язку відзначено Законом України «Про пріоритетні напрями інноваційної діяльності в Україні» в рамках забезпечення інноваційної моделі розвитку визначені середньострокові пріоритетні напрями інноваційної діяльності на 2011-2021 роки [3.]. Одним із заходів реалізації таких напрямів загальнодержавного, галузевого і регіонального рівнів державою запропоновано розвиток інноваційної інфраструктури, а саме сучасних утворень – інноваційних центрів, технологічних парків, наукових парків, технополісів, інноваційних бізнес-інкубаторів, центрів трансферу технологій, інноваційних кластерів, венчурних фондів, тощо. Джерела національної конкурентоспроможності зміщуються у бік таких чинників, як висока продуктивність праці, володіння новітніми технологіями, а також економічне середовище та ефективні засоби регулювання економіки, що сприяють технологічному лідерству і виробленню успішної глобальної конкурентної стратегії.

Зазначимо, що Концепцією проекту Загальнодержавної цільової економічної програми розвитку промисловості на період до 2017 року від 9 липня 2008 р. № 947-р. запропоновано структурно-інноваційне удосконалення виробництва здійснювати шляхом впровадження моделі кластерної організації промисловості [4].

Все частіше у різних куточках світу формуються території і регіони, на яких концентрується багато компаній певного бізнес-напряму. І попри шалену конкуренцію їм усім вдається досягати аномально високих результатів. Відповіддю, завдяки чому це відбувається, є кластери. Сьогодні кластери - це конкурентна перевага і для бізнесу, і для країни. Концепція бізнес-кластерів є основою регіонального розвитку у понад 100 країнах світу. Компанія, що працює у бізнесовому скупченні, автоматично випереджає свого конкурента-одинака. Адже наслідками територіального концентрування бізнесу є насамперед кращі клієнти і фахівці, сильніше лобіювання, більша капіталізація. Усі гравці тут – водночас

і конкуренти, і маленькі двигуни і однієї великої машини, яку вони разом «розганяють».

В Україні є надзвичайно актуальною проблема відкритості бізнесу та особливо відсутність дієвих механізмів комерціалізації інноваційних ідей. Кластер згідно з визначенням, введеному основоположником кластерної теорії М. Портером, означає сконцентровані за географічною ознакою групи взаємозалежних компаній, спеціалізованих постачальників послуг, фірм у відповідних галузях, а також пов'язані з їх діяльністю організації (наприклад, університети, агентства по стандартизації, а також торговельні об'єднання) в певних областях, що конкурують, але разом з тим проводять спільну роботу.

Кластери – це синергія зусиль, коли два плюс два більше чотирьох. Тому в більшості країн світу саме вони стали двигуном соціального й економічного зростання та запустили якісні зміни в регіонах. Але ефективний розвиток кластерів можливий лише через взаємодію уряду, бізнесу та освіти. Синергетичний ефект, який може бути досягнутий, за рахунок кластерного об'єднання є досить специфічним для кожного виду економічної діяльності і може виникати від об'єднання найпершого ланцюжка створення вартості бізнес-одиниці.

Університет як навчальний заклад має бути каталізатором кластерного розвитку, його рушійною силою. Адже саме в університетах зароджуються інновації та здійснюється підготовка у сфері управління, що може бути спеціалізована як управління кластерним розвитком. Менеджери і фасилітатори кластерного розвитку забезпечують налагодження взаємодії між учасниками.

Кластери є специфічними для кожної країни, їх не треба винаходити – у нас в Україні мають бути сформовані саме адаптовані форми кластерних утворень зі специфікою нашої вітчизняної економіки. Так, наприклад, Кремнієва долина не була нав'язана з боку держави, вона виникла природньо як скупчення спільних за інтересами ініціатив.

Існує ряд поодиноких прикладів таких об'єднань в Україні сьогодні: найпершим і найбільш відомим є кластер «Поділля Перший», функціонує деревообробний кластер в Рівненській області, ініціативи з розвитку лянного кластеру у Житомирській області, туристичні кластери, IT-кластери і т.д.

Цінність зазначеного типу інтеграції в тому, що об'єднуються зацікавлені сторони, які мають можливість проведення спільних

тренінгів з підвищення потенціалу їх функціонування та більш ефективного використання наявних можливостей.

Для України створення кластерів – це шанс подолати кризові явища в економіці. Багато компаній вже зробили перший крок до реалізації кластерної моделі – це, ІТ-компанії. Так, наприклад, в Україні вже існують 5 кластерів у великих містах, які є місцем працевлаштування для 300 тис. осіб. Зупинимось більш детально на Черкаському ІТ-кластері, його проблемах та завданнях.

У Черкасах за різними оцінками в різних галузях ІТ-галузі задіяні до 30 тис. осіб – це не тільки фірми, які займаються створенням програмних продуктів, але і інтернет-провайдери, фахівці з інформаційної безпеки, а також організації, що займаються реалізацією ІТ-техніки. Наведене число – не є межею, в майбутньому, в середньостроковій перспективі, можна потроїти це число за умови нівелювання негативних аспектів їх діяльності.

Основна проблема функціонування ІТ-кластера, втім, як і будь-якого іншого бізнесу в нашій країні, – це владні та контролюючі органи. Тут важливо державним органам застосовувати відому медичну приказку – «не нашкодь», що видається в наданні податкових пільг, зменшення кількості перевірок, надання державних кредитів і позик, поліпшення законодавчої бази. Ще існують проблеми, які не стосуються безпосередньо держави, але які відвертають організації від ідеї кластера – це загострена конкуренція, боротьба за лідерство; а також жадібність і небажання ділитися, багато організацій не розуміють, як ділити прибуток в спільних проектах.

Нами пропонується як захід з активізації кластерного руху в Україні створення інтернет-ресурсу карти кластерів України (на зразок існуючих в США та ЄС) з доступною ідентифікацією кластерних ініціатив та їх підтримки за територіями. Такий проект стане корисним для державних структур та бізнес-середовища, адже дасть змогу сформувати конкурентне середовище для широкого кола видів діяльності. Зазначена інформація щодо кластерних ініціатив є корисною у прийнятті стратегічних рішень щодо вкладення інвестицій, є запорукою залучення нових зацікавлених компаній та може стати рушійною силою для появи нових видів діяльності на певній території. Отже, це може стати інструментом формування модернізаційної стратегії економічного розвитку. Сайт карти кластерів має відображати переваги кластерного розвитку і його позитивні результати. Необхідність кластерів узагальнено на рис. 4.4.1.

Отже, надзвичайно важливим є саме пошук кластерних ініціатив, де є скупчення бізнес-структур одного типу бізнесу або споріднених з ними. Саме дослідження таких ініціатив та адаптації на їх основі зарубіжного досвіду стане ефективним шляхом розвитку бізнес-структур.

Рис. 4.4.1 Обґрунтування необхідності створення та розвитку кластерів в Україні

Головною умовою та рушійною компонентою ефективної інноваційної діяльності є конкурентоспроможна інфраструктура ринку інновацій. Якісний рівень розвитку інноваційної інфраструктури й ефективне функціонування ринку інновацій визначають тривалість реалізації процесу нововведень, формують пріоритетний портфель інновацій, сприяють досягненню бажаних результатів інноваційної діяльності.

У Законі України «Про інноваційну діяльність» під інфраструктурою ринку інновацій розуміють сукупність підприємств, організацій, установ, їх об'єднань, асоціацій будь-якої форми власності, що надають послуги із забезпечення інноваційної діяльності (фінансові, консалтингові, маркетингові, інформаційно-комунікативні, юридичні, освітні тощо).

Ефективний механізм функціонування інфраструктури ринку інновацій має відповідати таким вимогам:

–розподіл (децентралізація) за регіонами, що дозволяє на місцях виконувати завдання повного інноваційного циклу від маркетингу і техніко-економічного обґрунтування до задачі інноваційного об'єкта «під ключ»;

–високий науково-технічний потенціал суб'єктів ринку інновацій;

- повна інтеграція інфраструктурної складової ринку інновацій з фінансово-кредитним забезпеченням;
- наявність розвиненої системи інформаційного забезпечення;
- висока гнучкість і адаптивність;
- універсальність, що дозволяє забезпечити розв'язання проблеми реалізації інновацій в будь-якій сфері виробничого або обслуговуючого секторів економіки;
- професіоналізм, що базується на якісному обслуговуванні замовників - суб'єктів* інноваційної діяльності;
- повна укомплектованість інфраструктури ринку інновацій з метою своєчасного і ефективного досягнення кінцевих результатів інноваційної діяльності;
- формування механізмів накопичення інноваційного досвіду.

Як зазначають вітчизняні та зарубіжні дослідники, для формування ефективного механізму функціонування економіки інноваційного типу відповідна інфраструктура ринку інновацій повинна мати розвинений і функціональний характер, тобто володіти такими системними характеристиками, які сприяли б швидкій реалізації технологій створення і впровадження інновацій.

Увесь спектр економічних відносин з приводу купівлі - продажу на ринку інновацій результатів наукової, інноваційної діяльності та надання послуг у цій сфері прийнято узагальнювати в понятті «технологічний обмін», або «передача (трансфер) технологій».

Такий підхід ґрунтується на сучасному розумінні суті технології, яка охоплює як технічні засоби, систему відповідних навичок і знань, так і фінансові, матеріально-технічні, кадрові й інформаційні ресурси, виробничу культуру, систему адекватного управління, соціальне й природне середовище, в якому реалізується технологічний процес, а також систему соціально-економічних наслідків (перш за все - екологічних).

Продавці (розробники) та покупці інновацій стикаються з однаковими проблемами ефективного трансферу та комерціалізації накопичених науково-технічних напрацювань і нових НДДКР. Трансфер розробок відбувається тоді, коли підприємство-розробник нової технології з тих чи інших причин не може успішно комерціалізувати науково-технічні проекти, поступаючись ними іншому підприємству, або ж здійснює цілеспрямовану діяльність з нетрадиційного використання цих результатів в інших сферах застосування. Залучення до господарського обігу результатів науково-технічної діяльності та об'єктів інтелектуальної власності у сфері науки і технологій (трансфер технологій) є процесом передачі

прав на використання результатів науково-технічної діяльності (новацій як носіїв нових цінностей - вартості) іншим суб'єктам інноваційної діяльності, що здійснюється в законодавчо встановлених умовах.

Розвиток новітніх технологій є основним завданням для сучасної політики розвитку країн. Системні зміни, що передбачають підвищення добробуту на основі технологічних змін, передбачають значний потенціал екологічної модернізації та приведення реалізації інноваційної політики та екологічної політики в спільний взаємозалежний процес. В екологічній політиці, інтерес до потенційної ролі технологічних інновацій в досягненні екологічних цілей є достатньо високим. І, навпаки, місце, що відводиться в сфері інноваційної політики посиленню захисту навколишнього середовища є досить обмеженим. Сьогодні залишається обмеженість взаємодії між інноваційною та екологічною політикою, а також повна відсутність інтеграції. На рис. 4.4.2. представлені шляхи посилення взаємозв'язку між інноваційною та екологічною політикою. Ефективним механізмом може стати підтримка екологічних і енергетичних технологій, як інтегрований елемент технологічних досліджень та підтримки інновацій, що надається в якості бонусу для проектів R&D.

Новим приводом для інтеграції екологічної та інноваційної політик є взаємна еволюція в бік системного підходу. Необхідним є формування нових понять у процесі взаємодії екологічної та інноваційної політик, а саме: інтерактивне формування, управління учасниками і управління переходом на нову інтеграційну ланку [5].

Якісним механізмом є розробка інноваційної платформи для екологічних технологій, що може бути використана в якості нової форми інституційної співпраці, в контексті заходів з підвищення ефективності економічної діяльності та активізації інноваційної синергії між усіма відповідними приватними і державними структурами. Новий підхід полягає у тому, що інструменти трьох складових (інновації – економіка – екологія) будуть «об'єднані» для досягнення спільної мети. Структура платформи призначена працювати в тісному контакті з публічними компаніями, відповідними фірмами, зацікавленими сторонами, а також використовувати інструменти попиту (технології закупівель, правила на користь інновацій, а також нові фінансові інструменти). Чи буде інноваційна платформа для екологічних технологій механізмом досягнення цих цілей, залежить від низки умов, які повинні бути виконані.

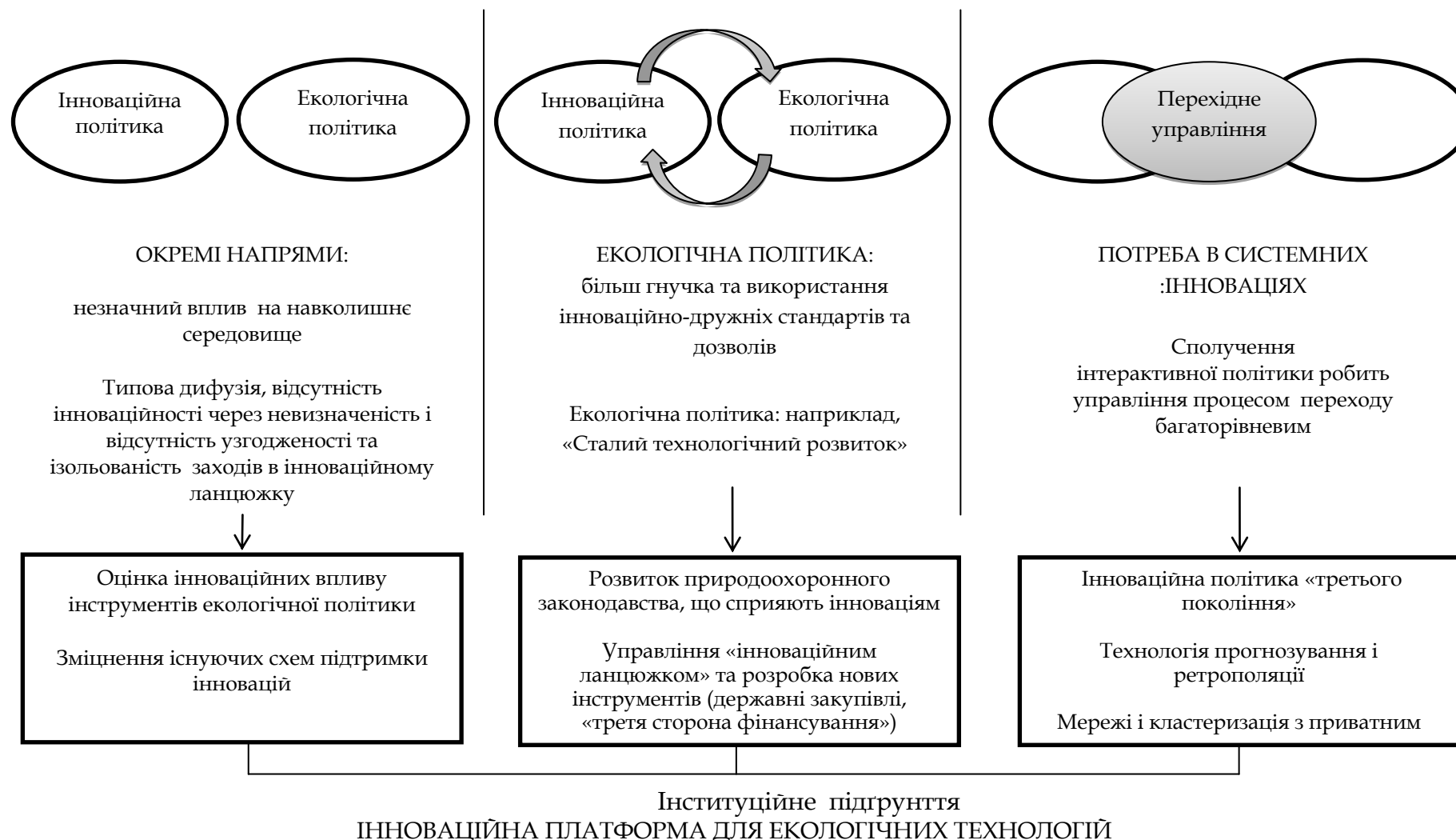

Рис. 4.4.2 Розвиток взаємозв'язків між інноваційною та екологічною політикою

1. Інтерактивна політика та прозорість. При прийнятті рішення про майбутню форму товариства або важливих секторів, які включають різні групи учасників, необхідно домогтися консенсусу за допомогою належних інституційних механізмів. Це вимагає набагато більше, ніж традиційних інтерфейсних структур, як «управління конференціями» і традиційних консультацій. Уряд, бізнес, інвестори, споживачі, дослідники, науковці – всі вони відіграють важливу роль у модифікації якісної інноваційної системи.

2. Стратегічна розвідка. Включає аналітичні інструменти, такі як передбачення, аналіз сценаріїв, порівняльний аналіз, аналіз витрат і вигод, моніторинг, оцінка технологій, тощо. Компетенції в сфері управління процесами, партиципативні методи консультацій і координації, політичні інструменти і заходи економічної політики, та ін. створюють загальний образ, є загальною основою відліку, раціоналізації процесів прийняття рішень і допомагають реалізувати важливі рішення. Наприклад, платформа потребує додаткового вивчення домену, перш ніж буде зроблений вибір програмістом. Без стратегічної розвідки існує реальна небезпека того, що до платформи буде прикутий особливий інтерес і лобіювання для створення чергового механізму «єдиного вікна» субсидій R&D і підтримки бізнесу. Тому в основі платформи має бути потужний секретаріат або цільова група.

3. Портфель політики і заходів. Існує низка інструментів і програм сприяння екологізації технологічних інновацій. Надзвичайно важливим при їх використанні є поєднання стратегій. Зусилля повинні бути зосереджені на чітко визначених цільових сферах не лише для зміцнення класичних інструментів інноваційної політики з метою екологічних інновацій, а й для доповнення їх новими інструментами таргетингу попиту екологічних технологій і спільної праці через традиційні методи взаємодії екологічної та інноваційної політик.

При цьому не слід обмежувати сферу функціонування платформи тільки до трьох потенційних інструментів (смарт-технологій закупівель, зміни правил для інновацій та впровадження нових фінансових інструментів). Всі три, без сумніву, є важливими складовими ефективної реалізації політики, але є багато інших перспективних інструментів, які заслуговують на увагу.

4. Політика, стиль і механізми управління. Важливою частиною стратегії інтеграції екологічної та інноваційної політики у рамках зазначеної платформи є посилення інноваційно-орієнтованого

екологічного регулювання. Ключове значення при цьому мають стиль політики і управління механізмами для політичної інтеграції.

Таким чином, удосконалення інноваційної політики для сталого розвитку є довгостроковим процесом. Створення інноваційної платформи для екологічних технологій надає можливості для розвитку взаємозв'язків між інноваційною та екологічною політикою та може бути впроваджено як експеримент нового типу управління з метою досягнення цілей сталого розвитку.

4.5. Стратегічні пріоритети забезпечення економічної модернізації регіонів України

(В. В. Демиденко, С. Л. Демиденко)

Важливим фактором побудови ефективної стратегії економічної модернізації на національному та регіональному рівні є визначення пріоритетних напрямів та індикаторів розвитку. Економічна модернізація – це складний безперервний процес розвитку господарства країни, регіону, галузі. Змістом економічної модернізації, її генеральною метою є забезпечення конкурентоспроможності країни та її регіонів на світовому ринку, постійне зростання рівня та якості життя суспільства, що можливе за сучасних гео економічних реалій і рівня науково-технічного розвитку за рахунок переважно несировинних галузей, активного впровадження власних інноваційних продуктів. Питання забезпечення умов економічної модернізації є однією з пріоритетних цілей суспільного розвитку і компетенцією економічної політики як загальнодержавного, так і регіонального рівнів.

Актуальність цих завдань для економіки регіонів України ставить одним з важливих завдань розробку механізму економічної модернізації регіону, що має забезпечити науково-технічний поштовх для розвитку, збалансованість всіх сфер розвитку суспільства, забезпечити якісну трансформацію української економіки на соціальній ринковій основі, підвищити ступінь задоволення потреб суспільства. Механізм забезпечення економічної модернізації регіону слід розглядати як важливу складову загальної системи регіонального управління, що спрямована на забезпечення дієвого впливу на всі елементи регіональної соціально-економічної системи та забезпечувати досягнення поставленого результату. Крім

цього, важливою характеристикою механізму забезпечення економічної модернізації є процесний підхід, що дозволяє досягнути неперервності здійснення процесу модернізації, обумовлює взаємоузв'язаність діяльності суб'єктів управління регіональним розвитком в рамках встановленої організаційної структури управління, оптимальний розподіл ресурсів для економічного зростання в регіоні та досягнення визначеної генеральної мети.

Організаційно-економічний механізм – це сукупність організаційних та економічних важелів, форм і методів організації і стимулювання економічного розвитку, що впливають на економічну систему з метою реалізації поставлених цілей. Механізм забезпечення економічної модернізації регіону містить наступні елементи: суб'єкт, об'єкт, цілі та завдання, фактори, процеси, заходи, методи, форми та результати. В структурі механізму виділяють три підсистеми: забезпечення, цільову підсистему та функціональну.

Підсистема забезпечення включає необхідні внутрішні та зовнішні умови для загального забезпечення процесу економічної модернізації в регіоні. Цільова підсистема визначає перелік основних суб'єктів та об'єктів управління, формулює цілі та завдання, а також виділяє критерії для оцінки результатів дії механізму. Функціональна підсистема включає фактори, процеси, заходи, методи та форми механізму. Змістовне наповнення кожної з підсистем, а також окремих елементів механізму забезпечення економічної модернізації визначається особливостями економічних процесів в регіонах України та специфікою впливу на них внутрішніх та зовнішніх чинників розвитку.

Таким чином організаційно-економічний механізм – це комплекс з підсистем забезпечення, функціональної та цільової, що мають певну сукупність організаційних та економічних важелів та забезпечують вплив на всі параметри системи з метою досягнення поставлених цілей управління. Механізм забезпечення економічної модернізації регіону – це сукупність організаційних та економічних важелів, що впливають на економічну систему регіону з метою забезпечення економічної модернізації (рис. 4.5.1). Підсистема забезпечення цього механізму включає внутрішнє та зовнішнє забезпечення. Їх взаємодія дозволяє забезпечити розвиток економіки України з врахуванням власних особливостей науково-технічного розвитку та одночасним забезпеченням конкурентоспроможності на світовому ринку.

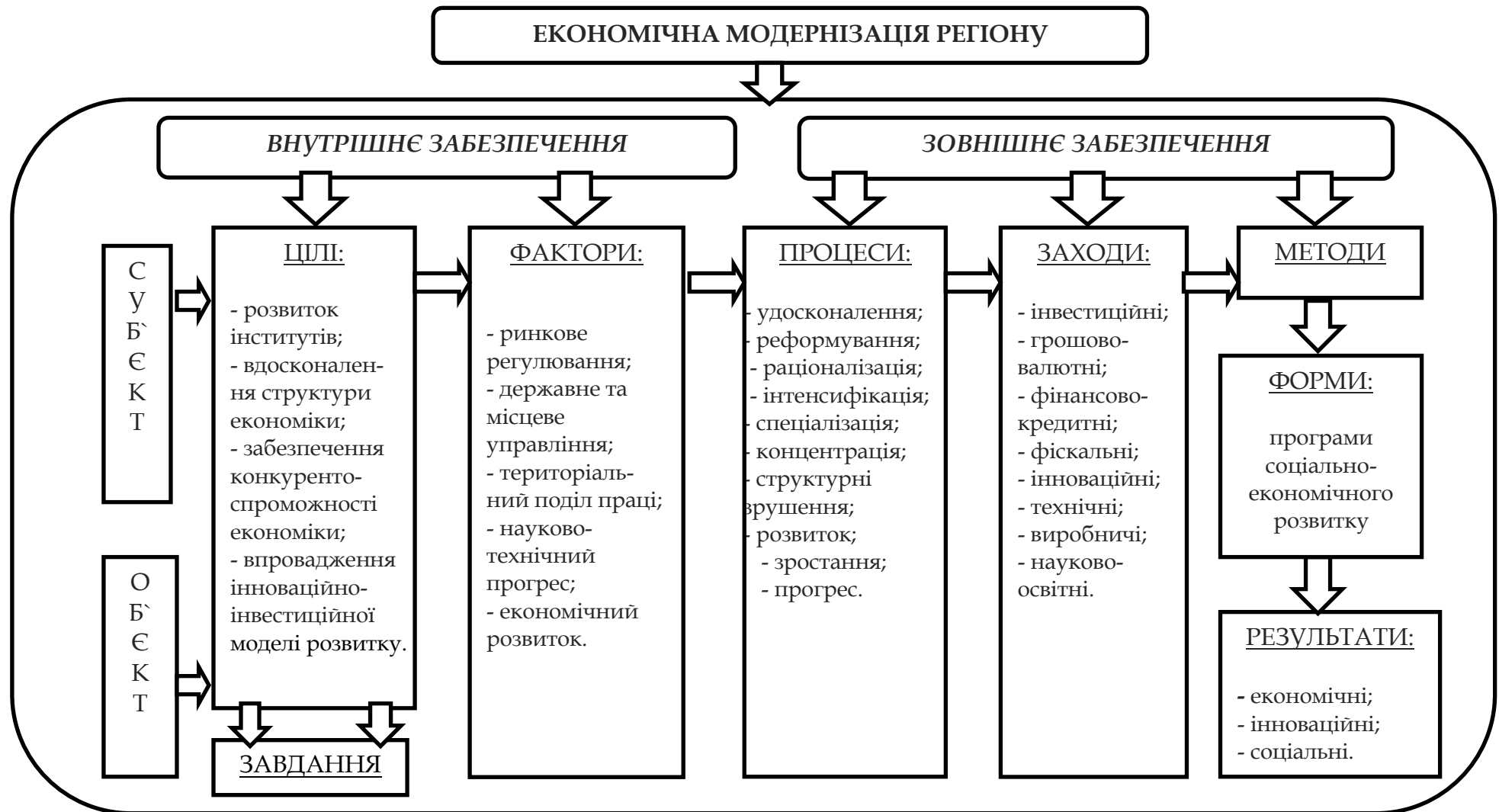

Рис. 4.5.1. Механізм забезпечення економічної модернізації регіону

Зовнішнє забезпечення ґрунтується на процесах вторинної модернізації, яка дозволяє здійснювати розвиток високотехнологічних галузей економіки на основі запозичення зарубіжних технологій. Ці процеси створюють умови для розвитку вітчизняних інновацій та загального технологічного вдосконалення процесу виробництва. Внутрішнє забезпечення включає впровадження прискорювальної модернізації, що дозволяє підвищити загальну ефективність функціонування економіки на основі впровадження енерго- та ресурсозберігаючих технологій. Важливою складовою внутрішнього забезпечення є креативна модернізація, що покликана сприяти розробці вітчизняних науково-технічних розробок та їх впровадження в усі сфери регіонального господарського комплексу.

Об'єктом процесу економічної модернізації в широкому розумінні залишається соціально-економічний розвиток регіону з його характеристиками комплексності і багаторівневості. Досягнення визначених політикою модернізації цілей дозволить вирішити ряд завдань макроекономічного рівня, в числі яких наступні:

- розвиток інститутів через розбудову ефективної системи інститутів національної економіки (права, власності, ринку, держави) на регіональному рівні з метою забезпечення передумов стійкого економічного зростання;

- вдосконалення структури економіки шляхом виділення пріоритетних галузей господарства за умов прискорення науково-технічного прогресу в світі та врахування конкурентних переваг розвитку економіки України та її регіонів;

- забезпечення міжнародної конкурентоспроможності національної економіки в розрізі як традиційних статей українського експорту на основі їх якісного удосконалення, так і новітніх напрямів, де мають місце інноваційні досягнення українських вчених, дослідників;

впровадження інноваційно-інвестиційної моделі регіонального розвитку як стратегічного пріоритету та необхідної умови суттєвого підвищення якості життя населення.

Механізм забезпечення економічної модернізації регіону слід розглядати як складову частину загальнодержавної та регіональної систем управління, що об'єднує низку інструментів, організаційних, правових та фінансово-економічних методів, призначених для активізації трансформаційних процесів в соціально-економічній системі та досягнення цілей модернізації. Враховуючи об'єктивну

потребу в здійсненні безперервного процесу модернізації, перелік та ієрархія цілей економічної модернізації мають свою логічну структуру (рис. 4.5.2).

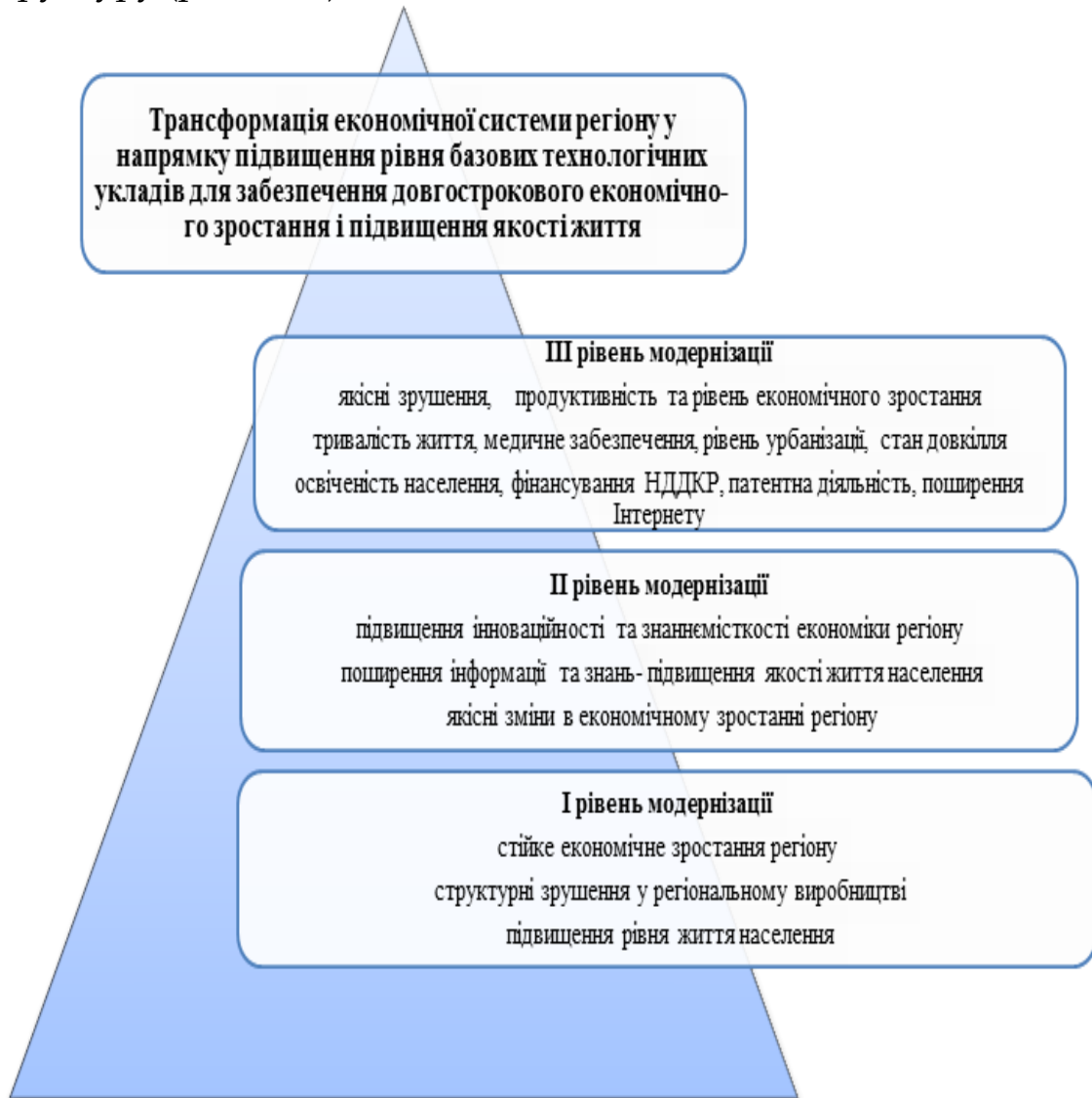

Рис. 4.5.2. Ієрархія цілей в механізмі забезпечення економічної модернізації регіону

Критеріями результативної модернізації на рівні регіону, як і в цілому в країні слід вважати збільшення обсягів інвестицій, інноваційні зміни структури економічних систем різних рівнів, зростання високопродуктивної зайнятості, підвищення якості людського капіталу, нарощування інтелектуального потенціалу. Відповідно до визначених цілей економічної модернізації, в ході їх досягнення, заходами економічної політики повинні бути вирішені наступні завдання регіонального рівня:

–врегулювання правових основ діяльності управлінських інститутів в регіонах України через чіткий розподіл функцій, повноважень та відповідальності між державним, регіональними і місцевими органами влади; удосконалення міжбюджетних відносин в напрямі розширення доходної частини місцевих бюджетів за рахунок власних джерел;

–здійснення постійної структурної трансформації регіональних господарських комплексів з реалізацією пріоритету – підвищення технологічного рівня галузей, що підтримуються і стимулюються заходами державного регулювання та перспективами їх виходу на зовнішні ринки, підвищенням рівня оплати праці в них до рівня провідних країн за даною галуззю;

–прискорення розвитку інноваційної складової в контексті як підвищення рівня технологічності традиційних для регіону галузей, так і запровадження новітніх інноваційних технологій у швидко зростаючих секторах послуг, зокрема, фінансових;

–сприяння підвищенню конкурентоспроможності товарів та послуг, що є основою міжрегіонального та міжнародного обміну заходами як економічного, так і неекономічного стимулювання;

–узгодження цілей і заходів модернізації економіки регіону у взаємозв'язку із завданнями постійно оновлюваної регіональної інноваційно-інвестиційної стратегії економічного розвитку.

Нормативно-правове забезпечення економічної модернізації на рівні регіону визначають чинні Закони України, зокрема, закони «Про місцеве самоврядування в Україні», «Про захист економічної конкуренції», «Про стимулювання розвитку регіонів», Державна стратегія регіонального розвитку на період до 2020 року, інші. Незважаючи на достатньо ґрунтовні напрацювання зазначеним законами та нормативними актами інституціональних засад економічного розвитку та модернізації регіонів, вони не позбавлені певних недоліків. Так, державною стратегією регіонального розвитку недостатньо мірою враховані глобальні ризики та дисбаланси, що здійснюють безпосередній вплив на сучасний стан та перспективи українських регіонів в розрізі експортно-імпортової діяльності, захисту від експансії транснаціональних корпорацій на український споживчий ринок тощо. В питаннях державної підтримки структурних змін регіональних господарських комплексів перелік заходів, як правило, обмежується лише прямою фінансовою допомогою за рахунок коштів Державного бюджету, що є достатньо проблематичним у ситуаціях циклічного стиснення економіки, значної кількості регіональних проблем, що потребують вирішення.

Регіональна складова «нової хвилі» реформ, що актуалізується за посередництва механізму забезпечення економічної модернізації, дозволить отримати результати економічного, соціального та інноваційного характеру, що в своїй сукупності дозволять досягнути визначеного як стратегічний пріоритет на загальнодержавному рівні синергетичного ефекту відновлення цілісності національної економіки. Економічними результатами політики модернізації на рівні регіонів стануть зростання валового продукту, обсягів вироблених товарів та послуг, що дозволить підвищити рівень доходів, заробітної плати на безінфляційній основі; збільшення припливу капіталу в економіку регіону, кількості робочих місць з середнім та високим рівнем оплати праці. Соціальну складову результативності політики модернізації складе зростання рівня життя населення, покращення якості життя населення, збільшення частки середнього класу у загальній чисельності населення; до інноваційних результатів належить збільшення впровадження інновацій у господарську діяльність, прискорення обороту капіталу в інноваційній сфері, збільшення частки вітчизняних інноваційних розробок у загальному підсумку інновацій. Розвиток інноваційного підприємництва є одним із найбільш актуальних завдань новітньої економічної модернізації регіонів.

Механізм забезпечення економічної модернізації регіону може бути деталізований з точки зору суб'єктів, напрямків та інструментів регулювання (рис. 4.5.3). Функціональними підсистемами цього механізму є такі складові: ринкове регулювання як основа для забезпечення конкурентоспроможності виробництва та формування ефективної політики виходу на зарубіжні ринки; збалансоване державне управління та місцеве самоврядування як умова ефективного вирішення регіональних проблем розвитку; динамічний територіальний поділ праці, що дозволяє ефективно використовувати наявні та набуті конкурентні переваги, розвивати сучасні види економічної діяльності на основі новітніх досягнень науково-технічного прогресу та підвищення міжнародної конкурентоспроможності національного та місцевого виробництва.

Одним зі стратегічних завдань економічної модернізації на регіональному рівні є створення сприятливого інноваційного середовища, що забезпечувало б перетворення наукових ідей та розробок у ринкові продукти міжнародного рівня; впровадження цих продуктів у важливі галузі економіки і соціальну сферу, а також дозволяло б зберегти наукові та інженерні школи.

Рис. 4.5.3. Організаційно-економічна складова забезпечення економічної модернізації регіону

Забезпечення ефективної інноваційної діяльності вимагає високої концентрації виробничо-фінансових ресурсів регіону, якої можна досягнути лише за умови налагодженої співпраці всіх учасників інноваційного процесу. На виконання зазначених завдань спрямовані заходи, що є невід'ємною складовою механізму забезпечення економічної модернізації регіону та формують необхідне середовище здійснення трансформаційних процесів, а саме:

–інвестиційні (поліпшення інвестиційного клімату, підвищення зацікавленості національного та зарубіжного бізнесу у вітчизняних інноваційних проектах);

–грошово-валютні (забезпечення грошово-валютної усталеності, сприяння підвищенню купівельної спроможності населення, збільшення внутрішнього грошового обороту);

–фінансово-кредитні (стимулююча кредитна політика з метою розвитку інноваційної та виробничої діяльності, ефективний фінансовий перерозподіл грошових ресурсів на державному та регіональному рівнях);

–фіскальні (вдосконалення податкової системи з метою підвищення її ефективності, створення сучасної стимулюючої системи оподаткування інноваційної діяльності);

–інноваційні (впровадження вітчизняних технологій, використання закордонних технологій, розвиток інноваційного сектору економіки);

–технічні (загальна модернізація виробництва, вдосконалення технологічного забезпечення виробничого процесу);

–виробничі (розвиток національних та місцевих виробництв, сприяння підприємницькій ініціативі при відкритті власного бізнесу, розвиток ефективних виробничих відносин);

–науково-освітні (розвиток вітчизняної науки, сприяння підвищення якості освіти, підвищення рівня взаємозв'язку між науково-освітнім сектором та виробництвом).

Активізація інноваційних процесів та їх подальший динамічний розвиток в контексті модернізації економіки регіону будуть ефективними в умовах інноваційної системи, що є сукупністю взаємопов'язаних складових, до яких належать: основні суб'єкти інноваційного процесу – технопарки, технополіси, науково-дослідні консорціуми, центри передачі технологій, венчурні фірми, бізнес-інкубатори, малі інноваційні фірми тощо; організаційні структури інституційної підтримки інноваційної діяльності – урядові структури, спеціальні управління місцевих органів влади,

територіальні наукові та освітні центри, державний та регіональні інноваційні фонди, державні спеціалізовані банки, які займаються кредитуванням інноваційних проєктів, консультаційні центри та ін.; форми стимулювання інвестиційної діяльності – пільгове оподаткування, прискорений режим амортизаційних відрахувань, інвестиційний податковий кредит, субсидії, цільові асигнування з бюджету, пільгові кредити, дотації, списання витрат на науково-дослідні та дослідно-конструкторські роботи на собівартість продукції (послуг), кредитні гарантії тощо.

Пріоритетними стратегічними напрямками модернізації України мають стати, по-перше, створення інвестиційно привабливого підприємницького середовища. Головними методами досягнення поставленої цілі є зменшення адміністративних процедур при створенні нового підприємства, надання податкових пільг для інноваційно-активних підприємств, спрощення системи оподаткування малого та середнього бізнесу, створення вільних економічних зон для концентрації підприємств найбільш перспективних галузей економіки.

Однією з передумов формування конкурентного бізнес-середовища є детінізація національної економіки, що нерозривно пов'язано з високим рівнем корупції в Україні. До найбільш проблемних сфер належить політична корупція, корумпованість судової системи, хабарництво в органах прокуратури та МВС, корупційний тиск на суб'єктів господарювання з боку контролюючих органів, лобіювання інтересів, корупційні схеми при перерозподілі національного багатства та природних ресурсів тощо. Як наслідок, відбувається формування негативного іміджу країни, знижується підприємницька активність, скорочуються обсяги прямих іноземних інвестицій.

По-друге, модернізація системи освіти та підвищення якості медичного обслуговування, реформування системи соціального захисту загалом дозволить покращити характеристики людського капіталу України. Для цього необхідно удосконалити механізми державного фінансування системи соціального забезпечення, запровадити єдині стандарти та індикатори якості освітніх та медичних послуг, оптимізувати систему медичних та освітніх закладів. Зокрема, в умовах обмеженості фінансових ресурсів доцільно сконцентруватися на наданні високоякісної медичної допомоги на рівні великих міст та обласних центрів, залишивши на районному та сільському рівні лише пункти першої медичної допомоги. Схожою є ситуація і в системі освітніх послуг. Тому

необхідно здійснити оцінку відповідності та спроможності навчальних закладів надавати якісні освітні послуги згідно сучасних національних та міжнародних стандартів.

При модернізації системи соціального захисту має відбутися поступовий перехід від надання пільг до грошових трансфертів. Як наслідок, буде зростати ефективність та адресність такої соціальної допомоги.

Пріоритетною складовою модернізації української економіки на якісно новому рівні є реалізація комплексу заходів, пов'язаних з енергозаощадженням національного виробництва. Превалювання у структурі промисловості енерговитратних галузей підтверджує структурну недосконалість вітчизняної промисловості, що споживає близько 41% усіх енергоресурсів країни. Найбільшими споживачами енергоресурсів серед галузей промисловості є металургія, виробництво неметалевих мінеральних виробів і хімічне виробництво, показник енергоємності яких удвічі вищий, ніж у країнах ЄС. Висока енергоємність економіки, нераціональне енергоспоживання під час виробничих процесів знижують конкурентоспроможність продукції, створюють навантаження на зовнішньоторговельний баланс і посилюють енергетичну, економічну та політичну залежність України. Тому до основних заходів модернізації енергетичного сектору належить, зокрема, оптимізація структури енергетичного балансу України, заміщенням традиційних видів палива іншими його видами, отриманими з альтернативних джерел енергії та вторинних енергетичних ресурсів. Це дозволить підвищити конкурентоспроможність вітчизняної продукції завдяки зниженню витрат на газ та енергію.

Модернізація національної економіки неможлива без створення необхідної транспортної інфраструктури. На сучасному етапі розвитку Україна належить до групи країн з найгіршими автомобільними дорогами та низьким рівнем розвитку авіаційної інфраструктури. Оскільки створення розвинутої якісної інфраструктури вважається базовим параметром реалізації структурних реформ та підвищення конкурентоспроможності національної економіки, то саме на ці заходи мають бути сконцентровані основні зусилля держави.

Перспективним завданням стратегії модернізації національної економіки має стати підвищення рівня інноваційності виробництва. Основними напрямками реалізації даного завдання є активізація державної та приватної підтримки реалізації інвестиційно-інноваційних програм і проєктів у реальному секторі економіки,

надання державних гарантій та прямого бюджетного фінансування перспективних довгострокових програм. Крім того, важливим елементом є спрямування інструментів державно-приватного партнерства, зокрема державної фінансової підтримки на умовах кредитування, на розвиток виробництва високотехнологічної продукції з високою доданою вартістю, упровадження механізму фінансової підтримки експортної діяльності підприємств тощо.

Ефективність реалізації стратегічних визначених завдань політики модернізації в Україні залежить від узгодженості та координованості дій, передусім, на регіональному рівні. У цьому контексті актуальним завданням є запровадження дієвих механізмів регіонального розвитку, зменшення диспропорційності розвитку регіонів, у т.ч. на основі оптимізації та ефективного використання наявних державних, регіональних і місцевих ресурсів, створення в регіонах стабільних джерел формування власних економічних та інвестиційних ресурсів, зміцнення їх інвестиційного потенціалу.

Налагодження ефективного міжрегіонального співробітництва та розвиток сучасних форм економічної інтеграції дозволить підвищити кооперацію між окремими адміністративно-територіальними суб'єктами та успішність реалізації проектів зі створення, наприклад, сучасної транспортної інфраструктури чи побудови об'єктів соціального захисту (лікарень, шкіл тощо). Крім того, важливим напрямом є формування на міжрегіональному рівні розвиненої інфраструктури ринків, логістичних центрів, товарних бірж тощо, що дозволить підвищувати конкурентоспроможність внутрішнього ринку та рівень кооперації між вітчизняними виробниками.

Реалізація визначених заходів модернізації є першочерговим завданням, що дозволить підвищити рівень конкурентоспроможності національної економіки та її здатність ефективно інтегруватися до системи світового господарства на якісно нових засадах. Комплексні реформи та масштабні структурні зміни в системі освіти та охорони здоров'я, боротьба з корупцією та зменшення рівня енергоємності національної економіки, розвиток транспортної інфраструктури – все це є необхідними факторами модернізації національної та регіональної економіки, підвищення стандартів життя населення та формування потужного середнього класу.

Таким чином, створення необхідних умов для підвищення конкурентоспроможності вітчизняного товаровиробника, забезпечення основ довгострокового зростання, задіяння механізмів

самопідтримуючого розвитку можливе за рахунок масштабної економічної модернізації країни та її регіонів. Модернізація української економіки на засадах інноваційного розвитку має забезпечуватися комплексним застосуванням усіх доступних важелів економічної політики та запобіганням конфлікту між їх впливом та між вирішенням стратегічних та поточних завдань. За цих умов державна політика економічної модернізації спроможна забезпечити належний соціально-економічний рівень національного розвитку та підвищення на його основі рівня та якості життя населення.

4.6. Використання системи стратегічного обліку у формуванні моделі сталого місцевого розвитку

(В. Г. Корчагіна)

Глобальні проблеми людства відносно його подальшого існування та розвитку обумовили концентрацію зусиль світової спільноти щодо розв'язання питань сталого розвитку. Актуальність концепції сталого розвитку території потребує своєчасної зміни цільових установок, ресурсної основи і мотивації відповідно до процесів підтримки сталості або трансформацій регіональної системи. В умовах посилення глобалізації проблема забезпечення конкурентоспроможності економіки країни та її регіонів набуває особливої ваги та постає як важливе завдання уряду країни і регіональної влади. З урахуванням суттєвої диференціації розвитку регіонів України, різниці їх наявних потенціалів виникає потреба у ретельному аналізі конкурентних переваг регіонів як активних учасників конкуренції за глобальні інвестиційні ресурси.

У найзагальнішому вигляді конкурентоспроможність визначається здатністю регіону в умовах вільної конкуренції виробляти товари і послуги, що задовольняють вимоги ринку, реалізація яких збільшує добробут регіону, країни та окремих її громадян. У прикладному аспекті важливим є визначення умов і чинників досягнення регіоном конкурентних переваг.

При цьому регіон розглядається як сукупність господарюючих одиниць. Отже, мікро- та макроекономічний аспект конкуренції розглядає не країну або галузь в цілому, а сукупність функціонуючих фірм. Проте регіон не є лише сукупністю розташованих на його території підприємств. Єдність промисловості,

транспортної мережі, іншої інфраструктури, коопераційні зв'язки між підприємствами створюють господарський комплекс регіону, який має синергетичний ефект, що визначає якість регіонального життя.

Сталий місцевий розвиток в контексті регіональної політики визначає стратегічні цілі і напрями, перспективний інструментарій дії виконавчої влади та місцевого самоврядування на ключові процеси і параметри життєдіяльності місцевих громад.

Серед основних функцій регіону, відповідно до ідеї сталого розвитку, важливо виділити забезпечення відтворення і розвитку господарсько-виробничого комплексу як структурного елементу національної економіки, а також задоволення на достатньому рівні потреб територіальної громади і забезпечення людського розвитку. Це пов'язано з тим, що суспільство має постійно оцінювати: які витрати призводять до отримання економічних результатів, наскільки вони є доцільними, яким чином їх досягнення позначається на стані оточуючого середовища. Адже економічне зростання не є самоціллю, воно є підґрунтям для підвищення рівня та якості життя населення.

Забезпечення досягнення якісно нового рівня ефективності та конкурентоспроможності економіки та життя населення зумовлює пошук нових підходів до використання економічного, людського та природно-ресурсного потенціалу регіонів. Мова йде про можливість формування партнерських відносин між владою, бізнесом, неурядовими організаціями тощо. Для забезпечення регіонального сталого розвитку слід не тільки визначити ресурсну забезпеченість території, прагнути балансу інтересів суб'єктів політики місцевого розвитку, але й проаналізувати ситуацію, що склалась у провідних секторах економіки певної території.

Результативність регулювання регіонального (територіального, місцевого) розвитку досягається, якщо стратегія розвитку ґрунтується на теоретичних уявленнях про сутність даного процесу.

Концепція сталого розвитку базується на ідеї, що якість життя людей і стан суспільства знаходяться під впливом сукупності економічних, соціальних та екологічних факторів. Врахування взаємозв'язку цих факторів дозволяє приймати правильні рішення при розробці стратегії розвитку будь-якої країни, регіону, території.

В моделі сталого розвитку економічна складова - це оптимальне використання обмежених ресурсів, екологічних природо-, енерго-, матеріалозберігаючих технологій, створення екологічно допустимих продуктів, мінімізація, переробка та знищення відходів. Соціальна

складова - орієнтація на людину, збереження стабільності соціальних та культурних систем, скорочення числа руйнівних конфліктів; справедливий розподіл благ всередині і між поколіннями, збереження культурного капіталу, перетворення людини з об'єкту в суб'єкта розвитку (прийняття рішень щодо життєдіяльності людини повинні здійснюватися за її безпосередньої участі, а їхня реалізація - перебувати під її контролем). Екологічна складова - цілісність біологічних і фізичних природних систем; збереження здатності до самовідновлення та динамічної адаптації таких систем до можливих змін.

Важливим є усвідомлення єдності, залежності та взаємовпливу між компонентами моделі сталого розвитку. Ті чи інші зміни в екологічному середовищі об'єктивно ведуть до змін в економіці (зокрема, раціональне використання ресурсів). Економічний розвиток впливає та змінює життєдіяльність соціуму (рівень захворювань, площа рекреаційних територій та інше) та довкілля (руйнація екосистем, забруднення навколишнього середовища). Соціальний розвиток, становлення зрілого громадянського суспільства кардинально модернізує як економічну складову життєдіяльності, так і її екологічні умови.

Тому важливим стає синергетичний підхід до аналізу триєдності сталого розвитку. При цьому слід враховувати, що економічна складова в цій моделі відіграє роль базової основи, і будь-які зміни в ній в обов'язковому порядку призводить до змін у соціальній та екологічній складовій. Цей вплив є більш динамічним і проявляється в більш стислі терміни, ніж зворотній - вплив соціальної та екологічної складової на економічну.

Формування моделі сталого місцевого розвитку охоплює сфери розвитку громади (зокрема соціальну згуртованість, громадське обговорення, гендерну рівність), навколишнього середовища відносно раціонального використання природних ресурсів, зниження ризику надзвичайних ситуацій, сталого розвитку енергетичного комплексу) та приватного сектора (в частині робочої сили, бізнес середовища, послуг підтримки бізнесу, бізнес-інтеграції).

Усі активи, що залучаються для забезпечення реалізації стратегії місцевого розвитку і, відповідно, підлягають моніторингу, відносять до наступних форм:

–фізичний капітал (включає інфраструктуру, а також необоротні активи);

–фінансовий капітал в частині фінансових інвестицій місцевих та зовнішніх суб'єктів (зокрема приватних фірм і центрального уряду), а також наявні бюджети місцевих суб'єктів;

–природний капітал – включає екосистеми, різноманітність флори та фауни, енергетичні ресурси з особливим наголосом на потенціал відновлюваної енергії;

–соціальний капітал – означає рівність у доступі до освіти, охорони здоров'я та комунальних послуг, можливостей щодо працевлаштування;

–людський капітал (визначає рівні освіти, конкретні професійні навички, стан здоров'я населення;

–ноу-хау (нематеріальні необхідні знання) – може бути присутнім у приватному секторі, органах місцевого самоврядування і громадянському суспільстві для управління з метою зміцнення інституційного капіталу або виробництва/надання послуг.

Місцевий розвиток передбачає усвідомлену, планомірну діяльність органів влади, спрямовану на розвиток територіальної громади з метою стабільного покращення умов та рівня життя мешканців. Такий розвиток включає стратегії та програми, здійснення яких дозволяє громаді пристосовуватися до економічних змін задля поліпшення свого конкурентного положення з огляду на такі вирішальні фактори, як людські ресурси, інформацію та технології, капітал та інфраструктуру. Таким чином, сталий розвиток має бути спрямований на вирішення наступних завдань, необхідних для поступу людського суспільства: поліпшення якості життя населення (та середовища його проживання); підвищення продуктивності суспільної праці; збереження та ренатуралізацію природи (природного довкілля). Сталий розвиток території може бути забезпечено за рахунок гармонійного поєднання економічного, соціального та екологічного розвитку; координації зусиль всієї громади для досягнення сталого розвитку; провідної ролі держави у забезпеченні сталого розвитку.

Сталий розвиток передбачає концентрацію уваги на двох поняттях: потреби та обмеження, які залежать від здатності навколишнього середовища задовольняти теперішні і майбутні потреби. Таке бачення є виправданим з погляду привернення додаткової уваги не лише до економічного, але й до соціального розвитку та розвитку навколишнього природного середовища.

Головною метою сталого розвитку території є забезпечення накопичення його ресурсних можливостей для проведення

розширеного відтворення і підвищення рівня добробуту населення. Реалізація поставленої мети здійснюється за рахунок:

- підвищення ефективності управління власною ресурсною базою;
- збереження якісних параметрів функціонування економічної системи регіону;
- формування здатності економічної системи регіону протистояти негативному впливу зовнішніх і внутрішніх факторів;
- забезпечення соціальної справедливості та довготривалого зростання добробуту населення регіону;
- зниження рівня ризикованості в регіональному розвитку і формування запасу фінансової міцності економічної системи регіону [1, с.194].

Основу сталого розвитку складає системний підхід, що дозволяє моделювати напрями розвитку, прогнозувати їх результати, надаючи перевагу найбільш оптимальним. Це потребує плідної взаємодії органів влади, громадськості, приватного сектору, безпосередньо територіальної громади та населення. Важливою передумовою ефективності процесу управління забезпечення розвитку територій є дотримання принципу стратегічного мислення, що передбачає формування комплексного мислення з елементами орієнтації на довгострокову перспективу успішної діяльності, чітке визначення мети, врахування можливостей та обмежень, планування дій з урахуванням ризику.

Стратегічний акцент сталого місцевого розвитку розглядає регіон або певну територію (місцевість) як середовище, у якому проявляється конкурентоспроможність фірм у повному розумінні як самостійного суб'єкта конкуренції. Сучасні умови трансформації економіки України призвели до необхідності більш пильного вивчення питань, пов'язаних з розглядом стратегічних аспектів функціонування й розвитку підприємств, враховуючи комплексних підхід щодо місцевого розвитку.

У сучасному розумінні стратегія повинна:

- містити чіткі цілі, досягнення яких є вирішальним для загального результату місцевого розвитку;
- підтримувати громадську ініціативу;
- концентрувати головні зусилля в потрібний час у потрібному місці;
- передбачати таку гнучкість поведінки, щоб використовувати мінімум ресурсів для досягнення максимального результату;
- визначати скоординоване керівництво;

- окреслювати коректний порядок дій;
- забезпечувати гарантовані ресурси.

Стратегічні програми місцевого розвитку спрямовані на формування сприятливого середовища для розвитку підприємницького сектору, залучення інвестицій, забезпечення соціальних потреб населення, підвищення рівня його життя.

Стратегія місцевого розвитку як багатогранне поняття включає:

- довгостроковий план розвитку території, що охоплює всі основні аспекти місцевого розвитку,
- засіб досягнення кінцевого результату, враховуючи аналіз сильних і слабих сторін місцевого розвитку,
- сплановану реакцію території на зміни зовнішнього середовища,
- відповіді на ключові проблеми місцевого розвитку,
- бачення місцевого розвитку як єдиного цілого, забезпечуючи сумісність планів розвитку території.

Такий підхід вимагає системної діяльності у напрямку вдосконалення процесу планування місцевого розвитку, результатом якого має бути:

- методично пророблений і процедурно закріплений взаємозв'язок планувальних документів (стратегічних, середньострокових та оперативних, зокрема цільових і комплексних) на всіх рівнях;
- процедурно закріплений зв'язок програмних і фінансових документів;
- гармонізація принципів і практики регулювання процесу планування;
- інституційне забезпечення та підвищення прозорості процесу планування;
- методично розроблена і впроваджена у практику система моніторингу та оцінювання.

Системна діяльність дає можливість сформувати цілісну взаємоузгоджену систему планування місцевого розвитку. Місцева стратегія має стати основним документом, за яким організовується робота з розробки і корегування галузевих, соціально-економічних, фінансових програм, Генерального плану, а потім і правил землекористування та забудови. В стратегії визначаються основні пріоритети місцевого розвитку, найважливіші проекти для реалізації заявлених ідей. Генеральний план і містобудівна документація забезпечують формування необхідної земельної бази для того, щоб визначені в стратегічному плані наміри були реалізовані. Стратегічні

пріоритети у середньостроковому вимірі набувають вигляду комплексних соціально-економічних і секторальних програм. Поточна діяльність і робота з реалізації середньострокових цілей знаходять своє відображення у щорічних програмах соціально-економічного розвитку, які тісно ув'язуються з щорічним бюджетом [2, с.12-13].

Стратегічне управління розвитком території спирається на людський потенціал як основу організації або на територіальну громаду як основу будь-якої території, орієнтує їх діяльність на запити споживачів, здійснює гнучке регулювання і забезпечує своєчасні зміни об'єкта управління, які відповідають викликам з боку зовнішнього середовища. Саме це дозволяє досягати мети функціонування території/регіону/держави та домагатися конкурентних переваг у довгостроковій перспективі. Сама сутність стратегічного управління робить його обов'язковим інструментом муніципального менеджменту в сучасних умовах, коли зміни відбуваються надзвичайно швидко, а традиційні територіальні конкурентні переваги часто втрачають своє значення як вирішальні фактори розвитку.

В процесі стратегічного управління важливе місце відводиться аналізу перспектив територіального розвитку, завданням якого є з'ясування тих небезпек, можливостей, а також окремих надзвичайних ситуацій, які здатні змінити тенденції, що склалися. Важливим є дотримання принципів стратегічного планування сталого розвитку територій, серед яких наступні:

–орієнтація на потреби й інтереси людей, адже ефективна стратегія вимагає підходу, що ставить людей у центр уваги і забезпечує довготермінове покращання становища найбільш уразливих і маргінальних груп населення, зокрема бідних;

–консенсус щодо довготермінової мети (бачення) розвитку території (для успіху стратегічного планування необхідна згода всіх зацікавлених сторін щодо довготермінової мети (бачення) та чітких термінів виконання поставлених завдань);

–усебічність та цілісність (стратегії розвитку територіальних громад мають бути розроблені таким чином, щоб, наскільки можливо, поєднувати економічні, соціальні та екологічні завдання; у тих випадках, коли таке поєднання є неможливим або ускладненим, необхідно досягати певних компромісів);

–спрямованість на чіткі бюджетні пріоритети – стратегія має бути повністю інтегрована до бюджетного процесу, що забезпечить відповідність запланованих заходів, спрямованих на досягнення

цілей, наявним фінансовим ресурсам; обмежений потенціал та часові рамки також позначатимуться на ступені досяжності очікуваних результатів;

– проведення комплексного аналізу стану розвитку територіальної громади (пріоритети повинні визначатися на основі всебічного аналізу існуючої ситуації, прогнозованих тенденцій і ризиків, а також на вивченні взаємозалежності між місцевими, національними та глобальними проблемами);

– обов'язковість моніторингу та оцінювання – невід'ємною частиною стратегії мають бути моніторинг та оцінювання, засновані на чітких показниках, що дозволяють розпочати необхідні процеси, відслідковувати їх поступ, виносити корисні уроки та своєчасно виявляти потребу у корегуванні плану дій щодо реалізації стратегії;

– наявність відповідальності та лідерства на місцевому рівні – для життєздатності стратегій украй важливо, щоб територіальні громади самі ініціювали їх розробку і впровадження;

– наявність впливової провідної установи та висока готовність органів влади дотримуватися зобов'язань – такі довготермінові зобов'язання є неодмінною умовою запровадження змін політики та інституційних реформ, виділення фінансових ресурсів та чіткого розподілу відповідальності за реалізацію стратегії;

– розбудова існуючих механізмів і стратегій (стратегія сталого розвитку не є цілковито новим механізмом планування; базується на тому, що вже існує в країні на національному, регіональному та місцевому рівнях, сприяючи поєднанню, взаємному доповненню та узгодженості між різними інструментами і процедурами планування та підходами до нього; для забезпечення координації механізмів і процесів, виявлення та усунення потенційних суперечностей необхідне належне управління усім ходом розробки стратегії;

– активна й ефективна участь, тобто широке залучення громадськості – допомагає віднайти нові ідеї та джерела інформації; участь центральних органів влади (що забезпечують керівництво, запроваджують стимули та виділяють фінансові ресурси) є обов'язковою умовою, проте процес планування має бути багатостороннім, заснованим на співпраці децентралізованих органів управління, приватного сектору та громадянського суспільства; вимагає створення ефективних механізмів спілкування та інформування;

– зв'язок між національним та місцевим рівнями (стратегія повинна являти собою процес двосторонньої постійної взаємодії між національним та місцевим (децентралізованим) рівнями. На

центральному рівні повинні визначатися основні стратегічні принципи і напрями (економічна, фінансова та торговельна політика, законодавчі зміни, закордонні справи та зовнішні відносини тощо). Детальне планування, впровадження і моніторинг здійснюються на децентралізованому рівні, якому передаються відповідні ресурси та повноваження [2, с.51-52].

Отже, успішність стратегії місцевого розвитку характеризується наступними ознаками:

- підхід на основі партнерства й широкої участі;
- високий рівень громадського консенсусу, ефективність і діловий підхід;
- залучення великої кількості зацікавлених сторін з усіх сфер життєдіяльності суспільства;
- використання потужного аналітичного інструментарію;
- усвідомлення того, що якість однієї завершеної фази процесу стратегічного планування впливає на успішність наступної фази;
- загальна координація процесу.

Широке запровадження стратегічного підходу в практику діяльності органів місцевого самоврядування розвиває стратегічне мислення управлінців, без зміни традиційної ментальності яких сподіватись на радикальні реформи неможливо.

Варто окремо приділити увагу інформаційній підтримці процесу стратегічного управління місцевим розвитком. Зростання динамічності зовнішнього середовища обумовило збільшення обсягів інформації, її диференціацію та швидку зміну корисності. Кожна подія несе в собі інформаційне навантаження, врахувати яке в рамках як будь-якої інституціональної одиниці, так і на рівні певного регіону можна лише шляхом створення адекватного обліково-аналітичного забезпечення щодо прийняття стратегічних рішень на основі системного підходу.

Стратегічний аспект управління сталим розвитком концентрує увагу на сфері інформаційного забезпечення. У відповідних умовах облікова система дедалі більшою мірою передбачає планування та прогнозування діяльності з урахуванням довгострокових цілей, використовуючи методи отримання інформації про вирішальні чинники успіху: якість, інновації, час та інші, що має надзвичайно важливе значення для оптимізації стратегії розвитку інституціональних одиниць. Саме стратегічний облік як частина облікової системи забезпечує інформаційну підтримку розробки пріоритетних напрямів діяльності та протистояння непередбачуваним ситуаціям.

Концепція стратегічного (прогнозного) обліку комплексно вирішує питання інформаційного забезпечення суб'єктів, дотичних до процесу сталого місцевого розвитку з урахуванням факторів макросередовища. Проте функціональне призначення даного виду обліку не обмежується тільки забезпеченням інформації для стратегічного управління, зокрема планування та контролю. Важливим є отримання результатів в досягненні цілей, а також аналізу прогнозних результатів. Тобто стратегічний облік спрямований на забезпечення стратегічної стійкості функціонування певної території (регіону).

Серед основних завдань прогнозного обліку варто виділити:

- формування інформаційного забезпечення для аналізу потенційних можливостей;

- забезпечення стратегічного планування потенціалу та визначення ключових факторів успіху для суб'єктів місцевого розвитку;

- розробка системи показників для оцінки ключових факторів успіху щодо досягнення цілей;

- надання адекватної інформації для забезпечення реалізації обраної стратегії;

- забезпечення зворотного зв'язку щодо досягнутих результатів та їх узгодження зі стратегічними цілями (моніторинг реалізації стратегії);

- надання інформації стосовно довгострокових результатів різних напрямів дії.

Враховуючи вище перераховані завдання, предметом стратегічного обліку виступає діяльність інституціональних одиниць, яка планується та прогнозується; відповідно, об'єктом стратегічного обліку виступають окремі види та напрямки їх діяльності, бюджети та довгострокові плани, зовнішнє середовище.

В умовах використання стратегічного управління до функціонування стратегічного обліку висувуються такі основні вимоги [3, с.306]:

- цілеспрямованість - необхідна для забезпечення місії місцевого розвитку; наявність та розуміння головної загальної цілі консолідує зусилля громади для досягнення результату;

- цілісність - передбачає цілісний і всебічний підхід до запровадження системи стратегічного обліку; полягає в розробці чіткого переліку завдань, делегуванні відповідних повноважень щодо організації стратегічного обліку учасникам, дотичним до процесу стратегічного розвитку;

–систематичність – довгострокова відданість цілям та завданням стратегічного обліку, що повинно стати органічним елементом єдності сталого розвитку;

–всебічність – охоплення всього спектру інформаційних даних щодо господарюючих суб'єктів;

–оперативність – полягає у негайному реагуванні на зміни у зовнішньому середовищі, які можуть становити небезпеку для функціонування суб'єктів місцевого рівня, з метою ймовірного коригування діючої стратегії;

–оптимальність – передбачає, що досягнення очікуваного економічного ефекту від впровадження системи стратегічного обліку.

Ефективна стратегічна облікова система повинна будуватись з дотриманням відповідних вимог:

– формування критеріїв, на основі яких має будуватися стратегічна інформаційна система, тобто повинні обов'язково враховуватись місія, стратегічні цілі, потреби в інформації та інші елементи системи стратегічного менеджменту;

– визначення змістовних та технологічних вимог до представлення і обробки стратегічної інформації, тобто її адресність та релевантність, що повністю задовольнятимуть специфічні інформаційні запити зовнішніх і внутрішніх користувачів;

– інформація, що генерується, повинна забезпечувати одержання вигод в результаті прийняття стратегічних рішень;

– можливість проведення аналізу впливу факторів зовнішнього середовища.

Застосування моделі стратегічного обліку щодо обліково-аналітичного забезпечення стратегічного місцевого розвитку виділяє наступні компоненти:

– методологічну, що визначає перелік основних аналітичних даних (індикаторів) моніторингу стану та динаміки місцевого розвитку;

– технологічну, яка передбачає процедури формування, накопичення та обробки, а також узагальнення показників сталого розвитку;

– організаційну, що включає перелік користувачів та суб'єктів генерування стратегічної інформації.

Напрями дій, що забезпечують наближення облікової системи до вимог стратегічного управління, передбачають визначення таких процедурних елементів, як:

- оцінка ресурсного потенціалу та зовнішніх умов місцевого розвитку – введення об'єктів обліку, застосування методів обліку (оцінки об'єктів обліку, обробки та структуризації облікових даних);
- формування стратегії – впровадження методики аналізу на основі стратегічних показників, введення стратегічної звітності;
- впровадження, оцінка та контроль реалізації стратегії – розробка облікового забезпечення оцінки проміжного та кінцевого стану місцевого розвитку території;
- облікове забезпечення екстреного реагування на стратегічні зміни – введення нових об'єктів обліку, розробка системи аналізу зовнішнього середовища.

Отже, важливість стратегічного обліку як однієї із складових системи стратегічного управління місцевим розвитком полягає в інформаційній підтримці всіх зацікавлених груп місцевої громади щодо подальшого сталого розвитку.

При управлінні процесом формування стратегії сталого розвитку даної території потрібно покладатися на наступні принципи:

- принцип моніторингу – забезпечує оцінку та системний аналіз даних по реалізації задач сталого розвитку, розробку сценаріїв розвитку, обґрунтування рекомендацій для територіальних органів управління по досягненню цілей сталого розвитку;
- принцип балансу інтересів – передбачає врахування інтересів всіх суб'єктів ринкових відносин у регіоні;
- принцип послідовності – суть його полягає в послідовній роботі всіх функціональних підсистем (аналіз, планування, реалізація, контроль);
- принцип максимального врахування зовнішніх факторів – обумовлений необхідністю обліку всіх факторів, що впливають на досягнення параметрів сталого розвитку, що являється необхідною умовою формування моделі управління, адекватної поставленим цілям і завданням.

Щодо побудови моделі сталого розвитку, вище надана інформація визначає об'єднання в єдиний комплекс соціальної, економічної та екологічної складових. Ідеї пошуку раціонального суспільного місцевого розвитку нерозривно пов'язані з оцінкою витрат на встановлення та розвиток суспільних зв'язків в сфері ринкових відносин, що ускладнює співпрацю суб'єктів територіальних громад. Існування інституціонального середовища зумовлене наявністю певних правил, законів, норм, традицій, цінностей, які регулюють відносини в суспільстві. Інститути та

інституції безпосередньо впливають на взаємовідносини суб'єктів, гальмуючи швидкість їх здійснення та роблячи їх «не безкоштовними». Такі взаємовідносини реалізуються у формі трансакцій і супроводжуються виникненням додаткових витрат.

Саме додаткова «затратність» взаємодії суб'єктів на місцевому, регіональному або державному рівнях і визначає усвідомлення трансакції як окремого об'єкта стратегічного обліку в моделі сталого розвитку. Економічне середовище, яке характеризується високим рівнем невизначеності, недосконалістю інституційної інфраструктури, недостатньою ефективністю державного регулювання, на характер процесу взаємодії економічних інститутцій і формує відповідний рівень трансакційних витрат.

Категорія трансакційних витрат визначає будь-які витрати всіх видів ресурсів явного, неявного, частково явного характеру, котрі не мають безпосереднього зв'язку в ході виробництва товарів, робіт, послуг, пов'язані з процесами обміну і здійсненням ринкових трансакцій. Трансакційні витрати необхідні для успішної реалізації обміну, але можуть мати як ефективний, так і неефективний характер, призводити до зменшення економічних вигод певних інституцій. Обсяги специфічних трансакційних витрат, які виникають при взаємодії економічних агентів із середовищем, впливають на стан економічної системи в цілому та на функціонування суб'єктів господарювання зокрема, безумовно, вимагають здійснення їх оцінки цих витрат

На сучасному етапі трансакційні витрати розглядаються як важлива складова механізму функціонування економічної системи, наукові дослідження поглиблюють розуміння змісту трансакційних витрат як економічної категорії та як явища економіки. Водночас існують розбіжності у трактуванні таких витрат, коли їх сутність в цілому є зрозумілою, але межі цих витрат розмиті, і в процесі економічних досліджень виникають труднощі щодо віднесення конкретного виду витрат до трансакційних.

Природа виникнення трансакційних витрат пояснюється наступним:

- ринок інформації погано розвинений, а цінові сигнали спотворені внаслідок високої монополізації ринку і структурних диспропорцій;
- незавершеність формування ринків на регіональному та національному рівнях, а також велика кількість його учасників;
- нестабільність співвідношень різних угод і їх фрагментацією.

Різноманітність розуміння явища трансакцій спричинена значною роллю трансакційних витрат у поясненні економічних процесів. Так, на макроекономічному рівні їх розглядають як витрати експлуатації економічної системи, а на мікрорівні – як затрати, що виникають через опортуністичну поведінку суб'єктів господарювання, витрати на прийняття рішень, розробку планів та організацію їх майбутньої діяльності. Окрім того, їх частка в загальній структурі витрат показує рівень свободи економіки країни (регіону, громади, ринкового суб'єкта) загалом, ефективність роботи управлінського персоналу. Трансакційні витрати безпосередньо пов'язані з договірним процесом (трансакціями); з іншого боку, їх існування зумовлене обміном між індивідами правами власності в умовах невизначеності.

Трактування поняття «трансакційні витрати» в науковому економічному розглядається за їх роллю в поясненні економічних процесів та з позицій обліку та управління. Перший підхід пояснює природу трансакційних витрат як:

- економічні, що включають неявні витрати (втрати), які визначаються за альтернативним принципом; сукупність втрат, що виникають при обміні правами власності, і затрат, призначених для зменшення цих втрат (С.Архієреєв);

- усі затрати, що пов'язані з веденням переговорів і прийняттям рішень, контролем та юридичним захистом виконання контрактів в умовах ринку, а також втрати, що можуть супроводжувати договірний процес (В.Бондарев);

- відносну цінність ресурсів, які використовуються для планування, адаптації та контролю за виконанням завдань у різних структурах, які впорядковують відносини між економічними агентами, що обмінюються правами власності (А. Шастітко);

- витрати, що пов'язані з підготовкою, укладенням і обслуговуванням контрактів, подоланням прихованого і відкритого опортунізму, різноманітних бар'єрів у реалізації контрактів і після контрактним обслуговуванням, з функціонуванням державних і суспільних інститутів та інституцій, які притаманні ринковій економіці на всіх рівнях ринкових і державних відносин (О.Шепеленко).

Підхід, що розглядає трансакційні витрати з позицій управлінського, та зокрема, облікового процесу, пояснює їх природу наступним чином:

– специфічні витрати з налагодження угод обміну й відносин як всередині підприємства, так і зовнішніх взаємодій, пов'язаних з пошуком інформації, веденням переговорів (Ж.Ющак);

– основою виникнення трансакційних витрат є інформаційний і правовий аспекти, а також інституційна природа явища, тобто зумовленість існування трансакційних витрат факторами загальнонаціонального характеру (О.Власенко) [5, с.66].

Отже, загальними ознаками цього виду витрат, які вказують на їх економічну природу і дають змогу ідентифікувати серед сукупних витрат:

– виникають у процесі взаємодії економічних агентів із елементами зовнішнього відносно них економічного середовища;

– можна розглядати як явище макроекономічного і мікроекономічного характеру;

– їх формування пов'язане з невизначеністю економічного середовища, а також із необхідністю захисту прав суб'єктів економічних відносин від потенційних чи явних посягань.

Практична спрямованість, а відповідно і можливість їх обліку та оцінки, визначається виникненням трансакційних витрат у реальних економічних умовах і розглядається як складова процесу функціонування економічних суб'єктів; характеристика даних витрат визначається як конкретний вид ресурсів, що витрачаються економічними суб'єктами в процесі функціонування у невизначеному економічному середовищі. Існування трансакційних витрат викликано неявними витратами ресурсів внаслідок упущення вигідніших можливостей та порушення прав економічних суб'єктів.

Ефективне управління будь-якими витратами в цілому і трансакційними зокрема можливе лише за умов існування інформації про їх розподіл за видами. Різні підходи щодо їх класифікації дають можливість визначити ознаку(и), які важливо враховувати при обліку таких витрат. Проте характерні риси, що беруться до уваги при моніторингу трансакцій:

– інформаційний характер, який проявляється в подоланні підприємствами непрозорого інформаційного простору;

– правовий характер, що зумовлений нерозривним зв'язком з процесом укладання господарських договорів, набуттям та розпорядженням правом власності;

– інституціональна природа явища, тобто існування витрат зумовлене не лише діяльністю підприємства, а й факторами загальнонаціонального характеру.

Облікове забезпечення інформацією про величину трансакційних витрат при формування моделі сталого місцевого розвитку спирається на виділення наступних її видів:

– витрати на ведення конкурентної боротьби, подолання цінового тиску конкурентів, захист зайнятого сегменту ринку (витрати захисту від третіх осіб);

– витрати, пов'язані з помилками в організації (помилки в договорах) і управлінні бізнес-системою (порушення договірних зобов'язань), тобто, так називаємі витрати опортуністичної поведінки;

– витрати на оплату послуг посередників (витрати ведення переговорів та укладання угод);

– витрати на адаптацію бізнес-системи (налагодження механізмів узгодження інтересів її учасників, серед яких механізми узгодження попиту і пропозиції товарів, послуг, фінансового й інтелектуального капіталу), а саме витрати на утримання, прийняття рішень;

– втрати, пов'язані з браком або незатребуваністю частини нової створеної вартості у зв'язку з недосконалістю механізмів виробництва (витрати вимірювання);

– витрати на здійснення проекту трансформації (лобіювання проекту, створення і підтримка проміжних інститутів для реалізації проекту, його реалізація, адаптація системи до нового інституту) - витрати «політизації» або прийняття рішень;

– додаткові витрати виробника (постачальника) на доведення продукції та сировини до вимог, обумовлених споживачем (витрати поставки, збуту, на маркетинг, післяпродажне обслуговування, витрати ведення переговорів та укладання угод).

Облікове забезпечення процесу формування моделі сталого розвитку спирається на різні інформаційні вимоги груп користувачів. В ідеальному вигляді передбачається створення максимально адекватної реальності інформаційної моделі економічних процесів та їх тенденцій відносно стратегії місцевого розвитку і надання всім зацікавленим особам обґрунтованого обсягу інформації для прийняття рішень, а також задоволення їх інших інформаційних вимог за рахунок єдиного інформаційного масиву даних про параметри функціонування системи сталого розвитку, а також інші показники як внутрішнього, так і зовнішнього характеру. Тобто, необхідність задоволення різноманітних вимог окремих груп користувачів облікової інформації закладається як основна мета

облікової системи. Інша справа, в якій мірі ця мета за сталих умов практично досягається.

Якщо оцінювати позицію власників суб'єктів господарської діяльності, то в більшості випадків вони зацікавлені в мінімізації трансакційних витрат та максимальному розкритті всієї інформації про ці витрати з метою контролю їх рівня і подальшої оптимізації. У будь-якому випадку власників цікавить реальна ситуація з рівнем трансакційних витрат як внутрішнього, так і зовнішнього характеру.

Зацікавленість менеджерів всіх рівнів по відношенню до трансакційних витрат компаній різнопланове. З одного боку, менеджери у випадках, коли їх результати діяльності залежать від результатів діяльності компанії в цілому зацікавлені в їх покращенні, а отже, оптимізація рівня трансакційних витрат може бути в колі їх інтересів. Однак, в деяких випадках, коли мова йде про витрати опортуністичної поведінки менеджери можуть бути прямо зацікавлені у збільшенні трансакційних витрат компанії, що є формою перерозподілу коштів у бік управлінців.

Окрім менеджерів, окрему групу користувачів облікової інформації становлять звичайні працівники. Зрозуміло, що їх основний економічний інтерес полягає в отриманні максимальної суми заробітної плати, премії та інших соціальних благ від підприємства. Цих користувачів хвилює інформація про загальний фінансовий стан підприємства; можливість збереження їх робочих місць в найближчій і віддаленій перспективі, можливість максимального підвищення оплати праці. На формування облікової інформації ця група користувачів прямим шляхом не впливає і зацікавлена в тому, щоб компанія, з одного боку, продовжувала своє існування з достатнім рівнем прибутковості і фінансової стійкості, з іншого боку, – у збільшенні виплат на користь цієї групи користувачів, а зрозуміло, що збільшення виплат заробітної плати та інших соціальних виплат призводить до зменшення прибутковості і погіршення фінансового стану. Ця група користувачів зацікавлена в розкритті інформації про реальний стан справ в компанії, щоб розуміти доцільність продовження зв'язку власної професійної діяльності з майбутнім своєї фірми.

Особливу групу користувачів становлять різноманітні державні інститути - податкові органи, статистичні органи, органи дозвільної системи. Інтереси всіх цих інститутів практично можна поділити на дві групи – фінансові та нефінансові інтереси. Хоча вважається, що інтерес податкових органів до підприємства полягає лише в своєчасності і повноті сплати податків, як свідчить практика,

взаємодії вітчизняного бізнесу з податковими органами, їх інтерес не просто в тому, щоб отримати повну суму податків залежно від реальних результатів господарської діяльності, як це має бути в нормальній економіці, а в тому, щоб отримати максимально можливу суму податків і штрафних санкцій, незважаючи на реальний фінансовий стан і рівень прибутковості бізнесу і забезпечити своєчасне надходження цих сум до бюджету. Такий економічний інтерес податкових органів безпосередньо впливає на поведінку представників відповідних інститутів і призводить до підриву прибутковості бізнесу, погіршенню фінансового стану. З позицій інформаційного запиту - такий підхід пов'язаний із вимогою з боку податкових органів відображення максимальних показників рівня доходу (обороту) та/або інших податкоформуєчих показників у межах податкового навантаження, що на практиці призводить до зворотного результату - мінімізації їх рівня будь-якими легальними чи нелегальними шляхами.

Окрему групу користувачів інформації про господарську діяльність економічних суб'єктів становлять різні органи дозвольно-контролюючої системи, зокрема органи ліцензування, безпеки, сфери підтримки підприємництва, екології, архітектури тощо. На формальному рівні з позицій цих інститутів, урахувавши їх суспільне значення, має виходити інформаційний запит на отримання об'єктивної, правдивої інформації відносно певних показників діяльності. На практиці часто зацікавленість в інформації носить вторинний характер, головне полягає в іншому - нав'язуванні підприємству додаткових сум витрат, що є по суті трансакційними, які у свою чергу представлені як офіційно встановленою платою (наприклад, за ліцензії, дозволи тощо), так і додатковими платежами на користь представників цих органів. Тобто ці інституції теж впливають на прибутковість бізнесу і його фінансовий стан, фактично погіршують їх фінансові показники. Якість інформації при цьому відступає на другий план.

Самостійну групу зацікавлених осіб, що мають інтерес до функціонування системи місцевого розвитку і, відповідно, до отримання інформації відносно неї, становить громадськість. Вона зацікавлена в стабільному і безпечному функціонуванні всіх господарюючих суб'єктів за умови забезпечення достатнього рівня екологічної та інших видів безпеки своєї діяльності. Громадськість зацікавлена в отриманні реальної інформації як про фінансовий стан, так і про прибутковість бізнесу, а також про нефінансові показники стосовно зайнятості і збереження робочих місць,

соціальних програм підприємства, екологічних аспектів діяльності тощо.

Також важливо відмітити, що інтереси держави як на загальнодержавному, так і на місцевому рівні в цілому не завжди співпадають із інтересами представників державних інститутів. Проблеми корупції є основною причиною перекосів як в частині задоволення інтересів окремих користувачів інформації, так і додаткових трансакційних витрат, які виникають в процесі функціонування бізнесових структур.

Необхідність враховувати та збалансовувати різнопланові економічні інтереси інститутів є запорукою створення ефективної системи сталого розвитку. При цьому облікова система має задовольняти обґрунтовані інформаційні вимоги всіх зацікавлених груп користувачів (інститутів) відносно параметрів діяльності системи місцевого розвитку, а також його зовнішнього середовища при дотриманні балансу економічних інтересів між її суб'єктами.

Пошук можливостей узагальнення даних про всі види трансакції з метою їх подальшої оптимізації є важливою проблемою при формуванні моделі сталого місцевого розвитку. У свою чергу облік з метою забезпечення умов для підтримання економічної безпеки і стійкого розвитку інституцій має всіляко допомогти вирішенню завдання оптимізації всіх груп таких витрат. Облікова система дозволяє забезпечити оцінку систему опосередкованих індикаторів, які суттєво впливають на функціонування системи сталого розвитку та можуть бути застосовані для прогнозування рівня трансакційних витрат.

Формування трансакційних витрат залежить від впливу низки факторів, серед яких найбільшу увагу привертають економічні, правові, організаційні, психологічні, технологічні, соціальні.

В свою чергу до групи економічних факторів відносяться контрактна природа відносин, конкурентна боротьба, конкурентоспроможність суспільних та приватних благ, яка визначається масштабами та видом конкурентного ринку; галуззю виробництва; стратегією просування товару; стадією життєвого циклу товару та іншими чинниками. До складу групи правових факторів належать проведення діяльності в рамках закону, відхилення від легальних санкцій, податків, відсутність легально зафіксованих прав власності; нелегальні процедури розв'язування конфліктів тощо. До психологічних факторів слід віднести перешкоди, що виникають у досягненні цілей і особистих потреб

людини. Вони характеризують позавиробниче середовище людини та її емоційно-психологічний стан.

Технологічні фактори є тими перешкодами, що виникають у досягненні поставлених цілей: незаплановане підвищення собівартості продукції, підвищенні непродуктивних витрат, що не входять до складу собівартості, непередбачених витрат, пов'язаних з якістю продукції тощо. До групи організаційних факторів відносяться перешкоди, пов'язані з недосконалою організаційною структурою, нечітким делегуванням повноважень, потребою розширеної інформації для виконання поставлених завдань тощо. Соціальні фактори включають, як правило: високу плінність кадрів серед працівників апарату управління; невідповідний кваліфікаційний рівень; недостатній ступінь оснащення управлінської праці.

З усіх перелічених факторів найбільша увага під час обліку та оцінки трансакційних витрат приділяється економічному та правовому. Саме присутність цих двох фактів є найчастішою у будь-якій взаємодії економічних інститутів, а їх вплив - найбільшим (порівняно з іншими факторами). Хоча не доречно відкидати інші чинники, оскільки вони всі пов'язані між собою, і поява одного фактора передуює появі іншого. А це, відповідно, позначається на результатах (здебільшого негативних) функціонування суб'єктів при вивченні моделі сталого розвитку.

Процес оптимізації трансакційних витрат, як показує досвід розвинених країн світу, не передбачає знищення трансакційного сектору, а навпаки, його зростання, що в кінцевому випадку супроводжується ефективністю економічної моделі місцевого розвитку та підвищенням рівня життя населення. В цьому контексті доцільно застосовувати систему опосередкованих показників, які певним чином пов'язані з трансакційними витратами макrorівня, і можуть використовуватись у якості їх індикаторів.

Запропоновані далі індикатори ефективності економічної системи дозволяють сформуванню інформаційний базис механізму управління трансакційними витратами як на рівні місцевого, так і загальнодержавного рівня. При цьому відповідають принципу порівнянності, що означає можливість співставлення їх з аналогічними показниками.

Тож індикатори, що можуть бути застосовані для обліку та оцінки рівня трансакційних витрат, наступні:

- регуляторна політика, яка відображає ступінь свободи щодо процедур, пов'язаних із відкриттям, закриттям і функціонуванням підприємства згідно з національним законодавством;
- торгова політика, характеризує ступінь свободи, пов'язаний з отриманням ліцензій і дозволів на експортні й імпорتنі операції, тарифи та жорсткість регуляторних санітарних норм;
- фіскальна політика, або ступінь податкового тягаря;
- державні видатки, визначають рівень навантаження на бюджет місцевих витрат, частка державного сектора і втручання держави в політику приватних підприємств;
- інвестиційна політика, відображає рівень інвестиційної привабливості регіону (на рівні відповідної громади);
- фінансова політика - ступінь розвитку фінансової системи й органів регулювання;
- захист прав власності (ступінь їх захищеності);
- захист від корупції, відображає ступінь протидії корупції;
- політика у сфері трудових відносин, віддзеркалює ступінь свободи наймання та звільнення співробітників компаній, а також взаємозв'язок продуктивності праці із заробітною платою.

Дані показники-індикатори трансакційних витрат доцільно застосовувати як під час вибору стратегії місцевого розвитку, та і при здійсненні моніторингу з метою забезпечення контрольних функцій (задач).

Повертаючись до питання обліку таких витрат, можливо (особливо на мікрорівні) застосовувати ряд загальних та часткових показників. До групи загальних показників входять: трансакційні витрати на гривню доходу (або витрат) економічного суб'єкта, рентабельність трансакційних витрат та інтегральний коефіцієнт трансакційності. Використання цієї групи показників дає змогу отримати панорамний вигляд трансакційних витрат.

Часткові показники покликані дати характеристику розміру окремих видів трансакційних витрат, що дозволяє мати уявлення про розмір таких витрат та розрахувати питому вагу окремих видів трансакційних витрат у їх загальній величині. До їх числа належать питома вага витрат на формування та ведення інформаційних баз, частка витрат на маркетингові дослідження тощо. Крім того, частковими вважаються показники ефективності окремих видів трансакційних витрат (наприклад, ефективність рекламних заходів). Проте відносні показники характеризують більшою мірою ефективність трансакційних витрат, ніж дають змогу визначити

абсолютний їх рівень, тобто є похідними від показників оцінки розміру трансакційних витрат.

Серед напрямів використання результатів оцінки трансакційних витрат місцевого розвитку доречно звернути увагу на управління витратами; фінансове планування; забезпечення інвестиційної привабливості, конкурентоспроможності та економічної безпеки; формування іміджу; визначення впливу на ефективність діяльності окремих інституцій.

При оцінці результату досягнення стратегій місцевого розвитку варто застосовувати низку узагальнюючих показників (індикаторів). Це показники, за допомогою яких визначається рівень прогресу щодо виконання окремих завдань плану, досягнення очікуваних результатів. Для потреб моніторингу застосовують різні типи індикаторів. При цьому варто враховувати ознаки «кількість, якість, час». В той же час можливі ситуації, коли необхідні для індикаторів дані важко отримати або отримані дані складно застосувати для оцінки результату. Тому для вимірювання змін, які відображають рух у напрямку до результату, або, можливо, відхилення від цього напрямку, в різних ситуаціях використовують кількісні або якісні індикатори.

При відборі індикаторів необхідно врахувати низку критеріїв, а саме відповідність, простоту і доступність, надійність, об'єктивність, практичність, вартість тощо.

На практиці потрібно витримувати баланс між кількісними та якісними індикаторами. Важливо, щоб зацікавлені сторони розробленої стратегії (проекту) спільно визначили індикатори ще на етапі планування. Іноді визначити якісні показники можна за рахунок використання кількісних індикаторів, які, коли їх скласти, можуть дати загальну якісну картину.

Важливо не лише визначати, що ж було зроблено у процесі реалізації заходу чи стратегічного плану, але й яким чином (тобто «процес» отримання цих «продуктів»). За допомогою індикаторів результатів реалізації стратегії можуть визначатися впроваджені технології, зростання доходів домогосподарств тощо. Індикатори процесу реалізації проекту покликані визначити, яким чином технології були розроблені та впроваджені, як відбувалося збільшення доходів і хто в цьому брав участь.

Підводячи підсумки розгляду питання щодо застосування системи стратегічного обліку у формуванні моделі сталого місцевого розвитку, варто визначити наступне. Ґрунтуючись на засадах інституційної економіки, певна місцевість (територія, регіон) як

система має низку важливих особливостей, що враховуються при розробці стратегії їх подальшого розвитку.

Оскільки регіон/територія є соціально-економічною системою, то критеріями ефективності розвитку виступають як економічні, так і соціальні показники. Отже, кількісні параметри соціально-економічного місцевого розвитку мають бути націлені передусім на підвищення рівня і якості життя населення.

Особливістю територіальної системи, що підкреслює стан розвитку місцевості, є стабільність (стійкість) позитивної динаміки її розвитку. Ця особливість також пов'язана із важливістю досягнення не короткострокових результатів, а забезпеченням стабільного функціонування системи в подальшому. Ще однією особливістю системи місцевого розвитку є пропорційність та збалансованість розвитку, тобто її параметри мають бути вивірені, витримані пропорції відтворювального потенціалу території та економічно обґрунтовані.

Отже, сталий місцевий розвиток ґрунтується на взаємопов'язаних характеристиках та властивостях, а саме стійкості (стабільності), пропорційності (збалансованості) та соціальність спрямованості.

Стратегічна концептуальна ідея сталого розвитку - досягнення збалансованості соціально-економічного і екологічного розвитку та покращення якості життя населення й стану природного довкілля на основі його інформатизації та інтелектуалізації з одночасним забезпеченням його суспільної ефективності, спрямованої на структурно-технологічну перебудову всіх галузей господарства, зростання добробуту населення та економічне зростання, розбудову соціальної, ринкової, комунікаційно-інформаційної та екологічної інфраструктур території.

Відповідно, процес формування та реалізації стратегічного місцевого розвитку є сукупністю управлінських впливів, що забезпечуються обліковим наповненням необхідної інформації у форматі ефективного відтворення місцевого потенціалу.

4.7. Вплив суб'єктів малого та середнього бізнесу на місцевий розвиток

(Р. В. Манн, К. Д. Плигач)

Важливою передумовою диверсифікації регіональної економіки України є стимулювання розвитку малого підприємництва. Завдяки розширенню сфери економічної діяльності малого та середнього бізнесу забезпечується розвиток перспективних складових сфери реального виробництва та підвищення якості послуг у нових галузях регіональної економіки.

Розвиток малого бізнесу є невід'ємною складовою конкурентоспроможної та соціально спрямованої економіки держави та суттєво впливає на формування ринкових відносин. Однак, на жаль, стан розвитку малого та середнього підприємництва (МСП) в Україні залишає бажати кращого, оскільки простежується орієнтованість не на виробництво, а на торгівлю і посередництво при одночасному зниженні купівельної спроможності населення.

Суттєві міжрегіональні відмінності у рівні розвитку малого підприємництва зумовлені впливом певних тенденцій розвитку України. З одного боку, динамічний розвиток вітчизняної економіки не супроводжувався структурними змінами в регіонах, тому спостерігався екстенсивний характер, при якому спостерігається зростання традиційних потужних промислових центрів та перебування у стані стагнації регіонів з більш низьким рівнем промислового потенціалу. Крім того, простежується існування властивого для більшості постсоціалістичних країн феномену «столичного максимуму» ділової активності. Переважання зосередженості ділової активності у столиці має значний вплив на формування міжрегіональних відмінностей розвитку малого та середнього підприємництва, а також збільшення відмінностей у регіональному розвитку за більшістю показників. Однак, варто додати, що вагомий вплив на рівень соціально-економічного розвитку як країни, так і регіонів зокрема має не лише чисельність малих підприємств, але і їх результативність.

Одним із вагомих показників, що характеризує ефективність розвитку підприємництва є обсяг реалізованої продукції. Динаміка обсягів даного показника діяльності мікро-, малих та середніх підприємств впродовж 2011–2014 рр. має тенденцію до зростання (табл. 4.7.1). Проте у 2013–2014 рр. обсяг реалізованої продукції (робіт, послуг) середніми підприємствами дещо знизився порівняно з

попередніми роками, причому понад 60% продукції створено за рахунок торгівлі, 10% – операції з нерухомим майном, оренда, інжиніринг та надання послуг підприємцям, 9% – промисловість, 7% – будівництво [1, с. 562].

Таблиця 4.7.1

**Динаміка основних структурних показників
діяльності суб'єктів МСП за 2011-2014 рр.***

Основні показники діяльності підприємств	Рік				Темп зростання, п. п.	
	2011	2012	2013	2014	2014/2011	2014/2013
Мікропідприємства						
Кількість підприємств, % до загальної кількості підприємств	78,7	78,5	81	81,8	3,1	0,8
Кількість зайнятих працівників, % до загальної кількості підприємств	10,1	10,3	10,7	11,5	1,4	0,8
Обсяг реалізованої продукції, % до загальної кількості підприємств	4,8	5,1	5,3	5,5	0,7	0,2
Малі підприємства						
Кількість підприємств, % до загальної кількості підприємств	15,6	15,8	14	13,4	-2,2	-0,6
Кількість зайнятих працівників, % до загальної кількості підприємств	16,8	16,4	16,4	15,3	-1,5	-1,1
Обсяг реалізованої продукції, % до загальної кількості підприємств	10,4	10,9	11,3	11,4	1	0,1
Середні підприємства						
Кількість підприємств, % до загальної кількості підприємств	5,5	5,5	4,8	4,7	-0,8	-0,1
Кількість зайнятих працівників, % до загальної кількості підприємств	41,7	40,9	40,7	42,8	1,1	2,1
Обсяг реалізованої продукції, % до загальної кількості підприємств	40,3	42,1	41	41,3	1	0,3

*джерело: складено авторами з використанням [2]

Проаналізувавши статистичні дані основних показників діяльності мікро-, малих та середніх підприємств можна зробити наступні висновки. У 2014 р. порівняно з 2011 р. відносна кількість мікро- підприємств зросла на 3,1 п. п. Частка малих та середніх підприємств навпаки скорочується (на 2,2 п. п. та 0,8 п. п. за 2014 р. порівняно з 2011 р). При цьому, спостерігається обернена тенденція до динаміки кількості зайнятих працівників: у 2014 р. порівняно з

2011 р. питома вага працівників, які працюють на середніх підприємствах, збільшилася на 1,1 п. п. В першу чергу, це пояснюється зростанням рівня безробіття в економіці держави.

Очевидно, що існує невідповідність відносної кількості зайнятих працівників до частки внеску у вітчизняну економіку (загального обсягу реалізованої продукції). За даними 2014 р. мікро- та малими підприємствами реалізовано 16,9% загального обсягу реалізованої продукції вітчизняними підприємствами. На противагу, показники діяльності малих підприємств у країнах Євросоюзу значно кращі (середній внесок даних підприємств у ВВП Західної Європи складає 63-67%). Зокрема, малі підприємства Данії щороку виготовляють 80% ВВП, Італії – 60% [3, с. 22].

З позиції регіонального розрізу найкращі показники кількості малих підприємств на 10 тис. осіб наявного населення України за 2014 р. простежуються у місті Києві (266), Одеській (103), Київській (102), Харківській (91), Запорізькій (80) і Дніпропетровській областях (83). Однак, лише в даних регіонах спостерігається перевищення кількості малих підприємств на 10 тис. населення над середньо українським значенням. Це спричинено специфікою місця розташування регіонів; особливостями економічного розвитку; значною кількістю підприємств, які займаються посередництвом та торгівельною діяльністю. Можна стверджувати, що в інших регіонах України показник кількості малих підприємств є гіршим. Найнижчі значення даних показників у Тернопільській (45), Сумській (47), Закарпатській (45), Чернівецькій (44) та Рівненській (43) областях [4].

В період виходу з кризового стану економіки України важливу роль набуває стимулювання розвитку малого та середнього підприємництва у регіонах, з метою досягнення стратегічних цілей соціально-економічного розвитку як регіонів, так і країни в цілому, а саме: створення нових робочих місць, що сприятиме зниженню соціальної напруженості та досягненню соціальної стабільності у суспільстві; збільшення рівня доходів (а отже, підвищення показників добробуту населення та його платоспроможності); створення на місцевих ринках конкурентного середовища щодо пропозиції товарів та послуг, підвищення їх якості; підвищення економічної активності у регіонах; збільшення надходження капіталу до рівня регіонів; запровадження інноваційних та енергозберігаючих технологій, покращення екологічної ситуації на місцях; збільшення дохідної частини державного та місцевих бюджетів; зниження обсягів трудової міграції активної частини

працездатного населення за кордон; розвиток та збільшення чисельності представників середнього класу у суспільстві.

Наявність загрозливих тенденцій в економіці України викликають питання про пошук шляхів її розвитку та, відповідно, про перспективи поліпшення умов функціонування МСП як важливої складової. На рівні регіону доцільно виокремити соціальні та економічні передумови до стимулювання розвитку малого та середнього підприємництва (рис. 4.7.1).

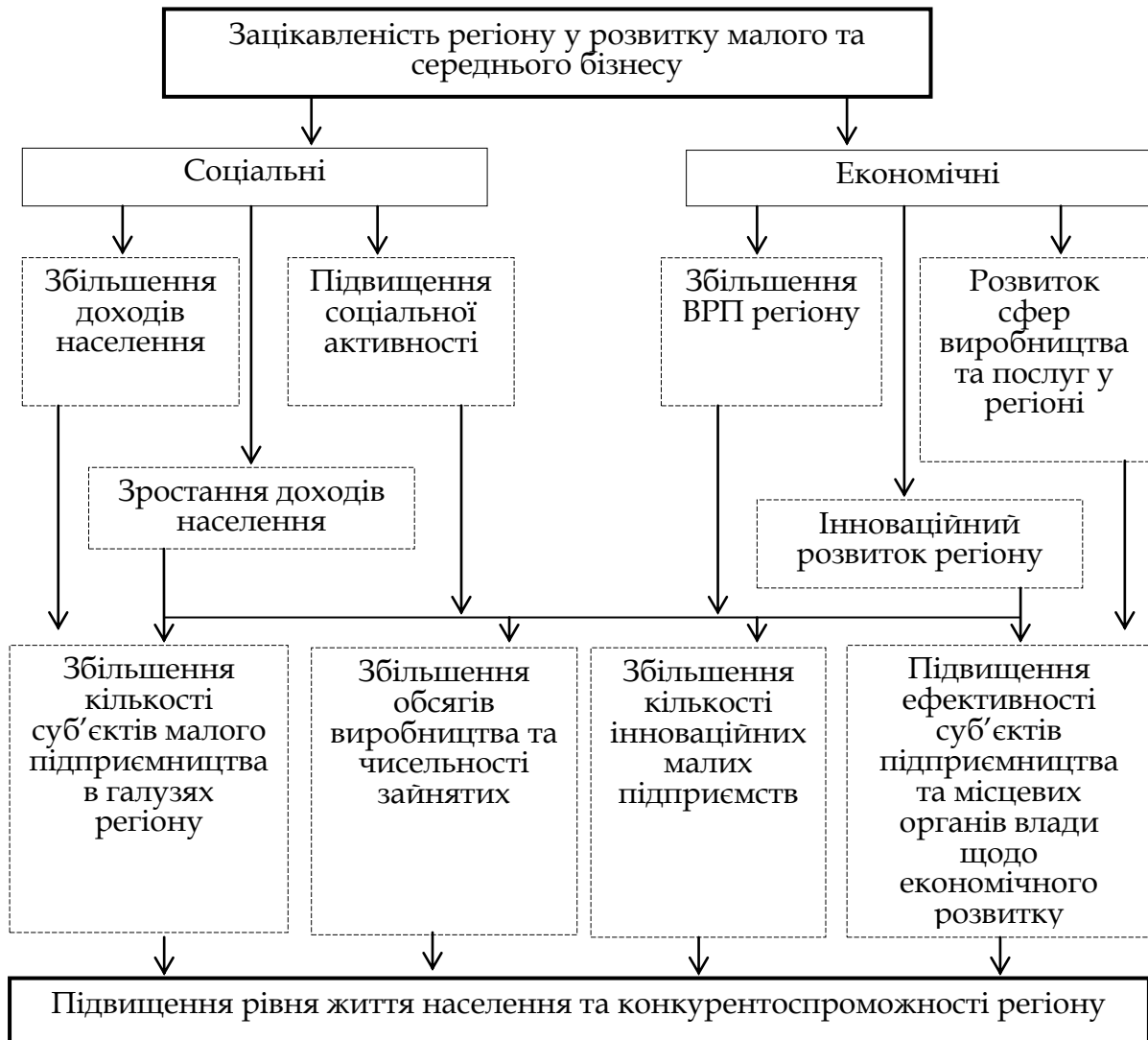

Рис. 4.7.1 Роль малого та середнього бізнесу у формуванні конкурентоспроможності регіону [5, с. 149]

В умовах системних структурних зрушень національної економіки сектор МСП відіграє важливу роль та виступає гарантом забезпечення стабільного розвитку економіки та підвищення якості життя її громадян. Реальний стан функціонування даного сектора економіки вказує на те, що починаючи з 1991 року підприємництво в

Україні постійно розвивається. Вітчизняним законодавством не передбачено обмежень підприємницької діяльності певними видами економічної діяльності, обрання організаційно-правових форм його функціонування як юридичними, так і фізичними особами, які пройшли процедуру державної реєстрації. Варто зазначити, що у процесі здійснення господарської діяльності малі та середні підприємства орієнтуються, в першу чергу, на регіональний ринок та вирішення місцевих проблем. Саме тому, підприємництво має бути основою формування регіональної структури місцевого господарства, враховуючи особливості соціально-економічного розвитку конкретного регіону.

Даний розвиток пов'язаний з вирішенням низки запитань не лише економічного, але й соціального характеру, серед яких можна виокремити наступні: забезпечення темпів економічного зростання, подолання територіальних диспропорцій, зниження монополізації, створення нових робочих місць, підвищення рівня зайнятості та рівня доходів населення, підвищення дохідної частини місцевих бюджетів тощо. Саме представники малого та середнього бізнесу в умовах дестабілізації економіки та обмеженого обсягу фінансових ресурсів мають змогу швидше вирішувати питання демонополізації, стимулювати розвиток економічної конкуренції, оперативно реагувати на зміни споживчого попиту та забезпечувати стан рівноваги на споживчому ринку, оскільки не вимагають значних початкових інвестицій, володіють високою швидкістю обігу коштів та здатність оперативно реагувати на зміни попиту і пропозиції.

Малий та середній бізнес сприяє існуванню конкурентного середовища, оскільки воно за своєю природою є антимонопольним. Це проявляється в різних моментах його функціонування: з одного боку, малий бізнес за рахунок численності його елементів та їх високій мобільності меншою мірою піддається монополізації порівняно з великими підприємствами. Однак, з іншого боку, за умов вузької спеціалізації та використання новітніх технологій воно є дієвим інструментом, який підриває монопольні позиції великих корпорацій.

При цьому, формування сприятливих умов для розвитку суб'єктів МСП в регіонах значною мірою залежить від комплексу відповідних дій та заходів місцевих органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування, що, відповідно, має бути втілено у заходах регіональної політики [6, с. 65].

Під регіональною політикою розвитку малого та середнього бізнесу розуміється, з одного боку, чітко опрацьована з позиції

законодавства практична діяльність центральних органів виконавчої влади та місцевих державних адміністрацій на рівні усіх регіонів України, спрямована на формування необхідної сукупності умов розвитку МСП, а з іншого – соціально-економічні заходи, які здійснюються самими регіонами на основі законодавчо закріпленої загальнодержавної політики з метою досягнення визначених регіональних та місцевих завдань (рис. 4.7.2).

Рис. 4.7.2 Структурні складові ринкової інфраструктури підтримки суб'єктів МСП [7, с. 183]

Варто зауважити, що на рівні держави вже зроблено важливі кроки на шляху поліпшення правових умов ведення підприємницької діяльності. Значним здобутком є прийняті впродовж 2004–2007 рр. базові для підприємництва, зокрема для суб'єктів МСП, закони України «Про засади державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності», «Про розвиток та державну підтримку малого і середнього підприємництва в Україні», «Про Національну програму сприяння розвитку малого підприємництва в Україні», «Про основні засади державного нагляду

(контролю) у сфері господарської діяльності», «Про схвалення Концепції Загальнодержавної програми розвитку малого і середнього підприємництва на 2014-2024 роки», «Про державну реєстрацію юридичних осіб та фізичних осіб-підприємців», «Про дозвільну систему у сфері господарської діяльності».

Однак, не зважаючи на існування перелічених законів практика їх застосування є досить суперечливою, оскільки не всі регуляторні органи виконують вимоги закону про регуляторну політику, досить повільно відбуваються процеси спрощення дозвільних процедур, існує низький рівень матеріально-фінансового забезпечення дозвільних центрів, невирішеним залишається питання проведення перевірок суб'єктів господарювання тощо. Окрім того, досі залишаються не вирішеними питання вдосконалення податкової сфери, спрощення доступу до користування кредитними ресурсами, формування інноваційної інфраструктури тощо.

Для формування ефективної державної та регіональної політики щодо розвитку суб'єктів МСП, в першу чергу, варто визначити реально зацікавлених у їх розвитку і тих, хто має ресурсні можливості впливу на дані процеси.

На сьогоднішній день участь місцевих державних адміністрацій у розвитку МСП є незначною, хоча тут і проводяться певні заходи щодо його стимулювання. Відповідно до п. 5 ст. 19 Закону України «Про місцеві державні адміністрації» місцева державна адміністрація «забезпечує реалізацію державної політики сприяння розвитку малого бізнесу, подає допомогу підприємцям, які займаються розробкою та впровадженням інноваційних проектів, виробництвом товарів народного споживання, будівельних матеріалів, наданням побутових, комунальних та інших послуг населенню, підготовкою кадрів» [10]. У зазначеному контексті взагалі не визначено, яким способом має здійснюватись підтримка підприємців у даних сферах. На практиці державна політика більшою мірою здійснює координуючу та контролюючу функції.

Крім того, на сьогоднішній день матеріально-фінансове забезпечення місцевих державних адміністрацій перебуває на досить низькому рівні та не створює належних передумов для стимулювання діяльності держслужбовців у даній сфері.

Інші органи державної влади на місцевому рівні здійснюють вплив на формування бізнес-середовища, виконуючи вимоги їх керівних органів та формуючи умови для реалізації законних прав та інтересів суб'єктів підприємницької діяльності. Зміни в їх діяльності мають супроводжуватися відповідними законодавчими змінами та не

залежать від рішень місцевих державних адміністрацій та органів місцевого самоврядування. Зокрема, експерт з питань функціонування дозвільної системи в Україні Андреев О. стверджує, що з метою ефективного проведення державної політики щодо спрощення процедур отримання документів дозвільного характеру потрібно здійснити кардинальні зміни в законодавстві. Разом з тим, на його думку, важливим є усвідомлення посадовими особами дозвільних органів потреби у здійсненні змін у системі видачі дозвільних документів [11, с. 108]. З цим варто погодитись, оскільки спрощення зазначених процедур означає і спрощення їх адміністрування, що може спричинити організаційні перетворення, в яких з об'єктивних причин більша частина службовців не зацікавлена.

Саме органи місцевого самоврядування є найбільш дієвими учасниками процесу формування політики підтримки та стимулювання розвитку МСП. На рівні сільських, селищних та міських рад розглядаються питання використання комунальної власності, визначення розміру ставок єдиного податку для фізичних осіб-підприємців тощо. На рівні обласних та районних рад затверджують відповідні програми та проводиться пошук необхідних для їх реалізації ресурсів. Проте, оскільки дані ради не мають власних виконавчих органів, якість розроблення цих документів залежить від місцевих державних адміністрацій, а саме від їх структурних підрозділів (управлінь економіки), а прийняття – від розуміння важливості даного питання на рівні депутатського корпусу.

Досвід упровадження програм підтримки МСП на регіональному рівні вказує на складність вирішення більшості питань розвитку даного сектора економіки, в першу чергу через обмежені можливості місцевих бюджетів [5, с. 152].

Останнім часом на державному рівні проведено низку заходів, спрямованих на дерегуляцію та формування сприятливих умов для ведення підприємницької діяльності. Завдяки дії Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо спрощення умов ведення бізнесу (дерегуляція)» спрощується процедура відкриття, здійснення господарської діяльності та закриття бізнесу, скорочується кількість дозвільних та погоджувальних процедур, знижується рівень впливу державних органів на діяльність підприємств, зростає захист прав інвесторів. Крім того, даний закон ліквідує інститут Дозвільних центрів та державних адміністраторів. Натомість, надання послуг з видачі

документів дозвільного характеру у сфері господарювання здійснюватиметься через Центри надання адміністративних послуг, що допоможе оптимізувати бюджетні видатки на утримання місцевих органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування.

Крім того, згідно з Законом України «Про ліцензування видів господарської діяльності» зменшується кількість видів господарської діяльності, які підлягають ліцензуванню, та складає 59. Реалізація зазначених законів дозволить знизити адміністративне навантаження та зменшити корупційні ризики в існуючих процедурах. На сьогоднішній день ведеться робота з підготовки нової моделі податкової реформи, метою якої є повернення довіри суб'єктів підприємництва до держави та зменшити рівень тіньової діяльності малого та середнього бізнесу, який на сьогоднішній день не має змоги платити податки через високий рівень податкового навантаження.

Разом з тим, більшість реформ та спрощень дозвільної діяльності стосувалася тих видів діяльності підприємницької діяльності, частка яких ще до реформ була незначною. Крім того, реформи проводилися шляхом прямого агрегування процедур, об'єднання функцій уповноважених органів державної влади щодо регуляторної політики або заміною конкретних дозвільних документів процедурами галузевої спрямованості (зазвичай не регламентованою сертифікацією).

Тобто, можна зазначити, що значна кількість проведених реформ так і відповіли на те, яким чином посадовці прагнули перебудувати існуючу економічну систему. Було ухвалено значну кількість нормативно-правових актів, які суттєво змінили правове підґрунтя підприємницького та інвестиційного середовища в Україні. Однак, у результаті не відбулося значної активізації підприємницької діяльності та заохочення інвестування, а навпаки, фіксувалася поведінка економічних агентів, що вказувало на зворотній ефект, не спричинений несприятливими макроекономічними умовами.

У результаті, дані зміни ще не забезпечили значного покращення якісних та кількісних характеристик розвитку МСП. Ефективність політики економічних реформ істотно знижується через повільне формуванням комплексного та системного інституційного середовища, метою якого є забезпечення реалізації правових положень у прикладній сфері державного управління, підприємництва та населення України.

Разом з тим, зазначені дії та реформи забезпечили Україні 96 позицію у рейтингу «Doing Business – 2015» серед 189 країн світу, піднявшись на 16 позицій порівняно з попереднім роком. Зокрема, досягнуто вагомого успіху за двома ключовими позиціями, а саме реєстрація власності (59 позиція) та сплата податків (108 позиція). Однак, досягнуті позитивні кроки гальмується їх вибірковістю у практичному застосуванні та нездатністю забезпечувати системну трансформацію економіки України у нову модель зростання. Деякі важливі показники залишаються на досить низькому рівні. Так, протягом тривалого періоду часу в Україні проводилися суперечливі реформи, які, за висновками Світового банку, показували то значне покращення умов ведення бізнесу, то, навпаки, різке погіршення порівнюваних позицій (табл. 4.7.2).

Таблиця 4.7.2

Позиція України у рейтингу «Doing Business» за 2009-2015 р.*

Критерій	Рік						
	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Складність ведення бізнесу, загальна оцінка	145	147	149	152	140	112	96
за субіндексами: започаткування бізнесу	128	136	118	116	50	69	76
реєстрація власності	140	160	165	168	158	88	59
сплата податків	180	181	181	183	168	157	108
підключення до електропостачання	-	-	169	170	170	182	185
виконання зобов'язань за контрактом	48	43	44	44	45	44	43
банкрутство	143	145	158	158	157	141	142
отримання кредиту	28	30	21	23	24	14	17
зовнішня торгівля	121	139	136	144	148	153	154
дозвільна система у будівництві	179	181	182	182	186	68	70
захист прав інвесторів	142	108	108	114	127	107	109

*джерело: складено авторами з використанням [8; 9]

У 2013-2014 рр. у напрямку сприяння підприємницькій діяльності продовжено здійснення реформ попередніх років, які забезпечували покращення міжнародних рейтингів України, не забезпечуючи реальних заходів активізації підприємницької діяльності та відновлення національної економіки.

Реалізація запланованих реформ поступово уповільнилася та гальмувалася, що вплинуло на загальне руйнування ключових позитивних очікувань вітчизняних та іноземних підприємств щодо перспектив покращення умов бізнес-середовища та інвестиційної привабливості України [8].

Однак, існують певні перешкоди на шляху розвитку малого та середнього підприємництва в Україні, основними серед яких на сьогодні є наступні:

- корупційна складова у взаємодії суб'єктів МСП з органами влади різних рівнів;
- нестабільність фінансової системи, девальвація національної валюти;
- надмірний податковий тиск (зокрема, адміністративний тиск з боку фіскальних органів);
- недостатня ефективність роботи існуючих об'єктів інфраструктури підтримки підприємництва, нерозвиненість інноваційної інфраструктури;
- складнощі у пошуку нових ділових партнерів та формування ділових зв'язків, бар'єри на шляху входження на нові ринки, стимулювання збуту та забезпечення конкурентоспроможності продукції;
- недосконалість законодавчої та нормативно-правової бази щодо підтримки та розвитку малого підприємництва;
- обмежений доступ до фінансових ресурсів (високий розмір відсоткових ставок, не бажання банків брати відповідальність за високу ризикованість кредитування малих підприємств);
- неналежне фінансування місцевих програм розвитку суб'єктів малого та середнього підприємництва;
- низький рівень кваліфікації кадрів, які здійснюють підприємницьку діяльність або мають бажання розпочати власну справу;
- відсутність послідовної політики з боку держави стосовно підтримки МСП (зокрема, враховуючи потреби різних сегментів ринку);
- складні процедури приватизації землі;
- недостатні гарантії для іноземних інвесторів тощо.

Перераховані чинники, які перешкоджають розвитку МСП протягом останнього часу, особливо загострились під впливом політично-економічної нестабільності в країні. Зменшення кількості замовлень, підвищення цін на енергоресурси, обмеженість у доступу до оформлення кредитних ліній для розвитку підприємницької діяльності спричиняє зниження фінансово-господарської активності підприємців, скорочення чисельності працюючих та суттєвого зниження рентабельності.

Про вагомість малого та середнього підприємництва для економіки та населення регіону свідчить те, що на сьогоднішній день значна частина сфери послуг, торгівлі, агропромислового виробництва сформована за рахунок суб'єктів малого бізнесу, які відіграють важливу роль у життєзабезпеченні населення.

Наприклад, у Вінницькій області знаходиться «фруктово-ягідне село» Сниткове, особливістю якого є відмова місцевого населення від вирощування овочів та спеціалізація на розповсюдженні виключно фруктів та ягід. Для цього в селі діє спеціальна програма: саджанці малини та смородини роздають безкоштовно. За словами сільського голови Віктора Ольшевського це досить прибутковий бізнес, який забезпечує підвищення добробуту та зайнятості місцевих мешканців, збільшення чисельності жителів села за рахунок їх повернення з міст.

Ще одним прикладом успішної реалізації малого та середнього бізнесу на місцевому рівні є село Іза Закарпатської області, в якому розташована єдина в Україні ферма плямистих оленів. Метою вирощування тварин було отримання пантокрину (лікарської речовини, добутої з рогів тварин). Однак, пізніше ферма перетворилася у туристичний об'єкт, який є досить рентабельним.

Цікавим соціальним проектом є Селиська сироварня (Закарпатської області). Це спільний з Європейським кооперативом Лонго Май проект по переробці молока від сільського населення. Близько 150 сільських жителів з Нижнього Селища та сусідніх сіл приносять надлишки молока та отримують за це гроші. Молоко кожного здавача щодня проходить жорсткий контроль, застосовується швейцарська технологія виробництва. При цьому, двоє з шести сироварів, вихідців із цього ж села, пройшли стажування у Швейцарії. Крім того, проект є екологічно безпечним. За рахунок будівництва біологічних очисних споруд для очистки виробничих стоків вода після очистки знову стає придатною для пиття. Для вирішення питання наявності питної води збудовано водогін від джерела, яке знаходиться за 4 км від села. Крім сироварні, чисту джерельну воду мають загальноосвітня школа, дитячий садок, амбулаторія та будинок культури, а також у центрі села збудовано бювет, де кожен житель може набрати хорошої джерельної води.

Досвід перерахованих місцевих громад вказує на важливість розробки спільної мети діяльності на місцевому рівні та координації трудових, фінансових, інтелектуальних ресурсів громади для досягнення визначеної цілі. Крім того, важливим кроком є проведення заходів на державному рівні щодо дерегуляції та спрощення умов ведення бізнесу (рис. 4.7.3).

Рис. 4.7.3 Основні напрями діяльності держави щодо спрощення умов ведення бізнесу МСП [12, с. 17]

Основним інструментом координації підтримки суб'єктів МСП є регіональні програми, які розробляються на різних рівнях управління. В основі даних програм знаходяться два ключових підходи до державної підтримки: програмно-цільовий та координаційний. Перший підхід формує мету, шляхи та засоби їх реалізації, орієнтуючись на кінцевий результат та порівнюючи обсяги наявного та необхідного ресурсного забезпечення. Натомість, другий підхід визначає роль та місце кожного рівня управління для досягнення визначеної мети [13].

Розробка комплексу заходів, спрямованих на підтримку державної політики у сфері розвитку МСП, має бути орієнтована на створення регіональних умов здійснення підприємницької діяльності за допомогою використання економічних та адміністративних важелів місцевої влади, кожен із яких володіє власними інструментами. Суб'єкти та об'єкти управління, а також інформаційні, фінансові та ресурсні потоки між ними належать до інструментів організаційних важелів підтримки суб'єктів МСП. До інструментів функціональних важелів відносять блоки, які в сукупності демонструють усі функції управлінського процесу, а

саме: аналіз, планування, організація, реалізація та контроль. Інструменти інформаційного та правового важелів також володіють власним комплексом, але їх основні складові пов'язані з елементами організаційних та функціональних важелів управління [13].

Отже, першочерговими завданнями на шляху розвитку вітчизняної національної економіки є вдосконалення державної підтримки та сприяння розвитку підприємницької ініціативи і діяльності молоді (завдяки створенню молодіжних бізнес-центрів та бізнес-інкубаторів, забезпечення інформаційно-консультаційною допомогою, допомога в отриманні довгострокових пільгових кредитів, пільгова оплата за державну реєстрацію, страхування комерційного ризику). Реалізувавши ці завдання, держава матиме змогу стимулювати молодь до легалізації праці, шляхом її виведення із тіньового сектора економіки або повернення з-за кордону, так як бажання особистої реалізації та економічної незалежності, а також інноваційний склад розуму є важливими складовими успішного ведення підприємницької діяльності.

Суттєвими бар'єрами, які перешкоджають розвитку малого та середнього бізнесу на регіональному рівні є: обмеженість у фінансуванні на початкових етапах діяльності; недосконалість роботи контролюючих органів та органів дозвільної системи; відсутність ефективної інфраструктури для забезпечення ефективного функціонування МСП у містах та селах; низький рівень залучення малих підприємств до участі у регіональних та державних замовленнях; проблеми у взаємодії регіональних та місцевих органів виконавчої влади, об'єднань підприємців у процесі вирішенні проблем захисту інтересів суб'єктів МСП.

4.8. Вдосконалення механізмів муніципального управління розвитком житлової сфери регіону

(Н. М. Гончарова)

Досліджуючи різні уявлення про власність, можна зробити наступні висновки про природу і зміст муніципальної власності:

1) муніципальна власність необхідна для задоволення потреб місцевого співтовариства (територіальної громади) в певних локальних (місцевих) благах;

2) локальні (місцеві) блага – це блага суспільного характеру, що надаються на місцевому (муніципальному) рівні;

3) муніципальну власність можна розглядати як власність територіальної громади в цілому, що функціонує в інтересах кожного її члена;

4) ефективність використання муніципальної власності залежить від діяльності органів місцевого самоврядування як самостійного суб'єкта ринкових відносин, при цьому муніципальна власність становить економічну основу їх діяльності, що означає наявність об'єктів власності та відповідних майнових прав, а також засобів і методів, за допомогою яких може бути організоване управління муніципальною власністю в процесі господарської діяльності муніципалітету з метою забезпечення добробуту членів місцевого співтовариства.

Таким чином, муніципальна власність – це відносини з приводу привласнення-відчуження суспільних благ локального характеру, вироблених в процесі господарської діяльності місцевого співтовариства, що надаються членам місцевої громади на території проживання.

Муніципальна власність є природною основою муніципального господарства. Існує необхідність розкрити їх зміст та взаємозв'язки для того, щоб визначити, які засоби і методи муніципальної господарської діяльності можуть забезпечити найкраще надання місцевих суспільних благ. Як показує історичний досвід різних країн, по-перше, муніципальна власність виникає по-різному, по-друге, в різні періоди проявляються тенденції протилежного характеру – або до посилення, або до скорочення муніципального сектора економіки. Ці зміни в співвідношенні секторів відбуваються по різних економічних, соціальних і політичних причинах.

У дослідженнях, присвячених питанням виникнення муніципальної власності, виділяють два основних шляхи її розвитку [1, с. 162]:

–перший є результатом природного історичного процесу розвитку різних форм власності і формування багатокладної економіки (власники, об'єднані у комуну, виділяють частину своїх коштів (наприклад, сплачуючи місцеві податки) для вирішення спільних завдань (охорона громадського порядку, прибирання сміття, ремонт доріг, каналізування відходів життєдіяльності людей тощо), на ці кошти обрані органи влади організують муніципальні підприємства та служби, або здійснюють іншу діяльність, муніципальна власність формується «знизу»;

–другий пов'язаний з першим і визначається змінами, що відбуваються в складі компетенцій місцевого самоврядування, в результаті чого поступово виникає необхідність відповідної корекції муніципальної власності (власність набувається, відчужується, ділиться на частини і переходить з одного виду в інший. При цьому виділяють: націоналізацію, коли муніципальна та приватна власність переходить в державну; приватизацію, коли державна і муніципальна власність переходить у приватну; муніципалізацію, коли відбувається перехід державної та приватної власності в муніципальну власність.

Специфіка сучасних вітчизняних ринкових перетворень і реформ дозволяє виділити особливий, третій шлях формування муніципальної власності : вона формується не природним шляхом, «знизу», а в ході розподілу державної власності, її передачі в муніципальну й приватну власність, а також у ході приватизації колишніх держпідприємств. Способи формування муніципальної власності в Україні представлені на рис. 4.8.1.

Рис. 4.8.1. Способи формування муніципальної власності в житловій сфері регіону

Муніципалізація – це перехід від приватних власників (досвід Європи та дореволюційної України) або від держави у власність муніципалітетів підприємств, нерухомості або земель, орієнтованих на задоволення суспільних потреб. Інакше кажучи, муніципалізація – це законодавчо оформлене формування і зростання муніципальної власності в інтересах місцевої громади з метою задоволення її потреб або потреб розвитку території.

Цілі муніципалізації формулюються наступним чином:

–концентрація сил і засобів в руках муніципалітету для здійснення певної політики в територіальному і господарському розвитку;

–полегшення умов кредитування та мінімізація комерційного ризику в сферах діяльності, що обслуговують публічні інтереси;

–здешевлення послуг, споживаних населенням за рахунок встановлених твердих (регульованих) цін.

Природа муніципального господарства визначається наявністю особливого виду потреб місцевого співтовариства в наданні суспільних благ локального характеру, таких як електро-, газо-, водопостачання, послуги транспорту, ЖКГ, соціальної сфери тощо. У науковій літературі поряд з терміном муніципальне господарство використовується термін комунальне господарство.

У науковій літературі поняття «муніципальне господарство» розуміється по-різному:

1) це вплив населення та органів місцевого самоврядування на поведінку господарюючих суб'єктів незалежно від їх організаційно-правової форми з використанням муніципальної власності в інтересах населення (класики муніципальної науки);

2) це сукупність підприємств та організацій муніципальної власності (тобто комунальне господарство);

3) це господарюючі суб'єкти, що діють в межах муніципального утворення і у визначеній законом мірі підвладні муніципалітету;

4) це господарюючі суб'єкти як муніципальної, так і інших форм власності, але лише ті, діяльність яких служить задоволенню колективних потреб населення муніципального утворення.

Таким чином, муніципальне господарство можна визначити як сукупність підприємств і установ, що діють на території муніципального утворення, однак при цьому слід зазначити, що такі підприємства і установи виступають як об'єкти управління з боку муніципалітету у визначених законом межах. На наш погляд, даний підхід не тільки не відображає самостійну діяльність членів місцевого

співтовариства, але і не розкриває сутність соціально-економічних відносин, що відбуваються на території місцевого співтовариства.

Життя місцевого співтовариства, в тому числі й господарства, неможливо звести лише до діяльності муніципальної влади, тим більше – до діяльності підприємств муніципальної власності або до муніципального господарства. Тому пропонується значно ширше трактування терміну «місцеве господарство»: це взаємодія економічних суб'єктів різних форм власності, тобто підприємств, домогосподарств, місцевого уряду, на основі спільності соціальних і економічних інтересів, історично сформованого єдиного економічного, культурного та інформаційного простору зі специфічною комбінацією факторів виробництва, достатніх для здійснення господарської діяльності, що забезпечує нормальні для даної спільноти зайнятість і доходи та відповідний їм рівень задоволення потреб населення в індивідуальних і суспільних життєвих благах. Це, перш за все, господарська діяльність, процес, пов'язаний з перетворенням матеріального середовища, середовища проживання місцевого співтовариства. Суб'єктами місцевого господарства виступають: домогосподарства; підприємці; органи місцевого самоврядування; представництва від місцевого населення у вигляді різного роду громадських або професійних організацій. Мета господарства – благоустрій місцевого співтовариства.

Таким чином, можна сказати, що місцеве господарство включає в себе сукупність підприємств і організацій різних форм власності та відповідних їм видів господарств. Муніципальне господарство входить в місцеве господарство, будучи його значущою частиною в сфері надання послуг населенню місцевої спільноти, перш за все, за рахунок використання муніципальної власності, що перебуває в розпорядженні місцевих органів влади.

Муніципальне господарство складається з різних господарюючих суб'єктів, діяльність яких визначає та координує відповідний орган місцевого самоврядування. Таким чином, можна виділити три елементи в системі муніципального господарства:

- 1) органи місцевого самоврядування, що здійснюють нормативне та економічне регулювання діяльності господарюючого суб'єкта на території муніципального утворення, при цьому метою такого регулювання є задоволення колективних потреб населення муніципального утворення;

- 2) підприємства, установи та організації, що знаходяться в муніципальній власності. Органи місцевого самоврядування визначають цілі, умови і порядок їх діяльності; регулюють ціни і

тарифи на їх продукцію, затверджують їх статут, призначають і звільняють їх керівників;

3) підприємства, установи та організації, що не перебувають у муніципальній власності. Їх взаємовідносини з органами місцевого самоврядування побудовані на договірній основі, що дає право органам місцевого самоврядування координувати діяльність цих суб'єктів у комплексному соціально-економічному розвитку території муніципального утворення, встановлювати в певних випадках обмеження на їх діяльність.

Як показує досвід європейських країн, найбільш ефективно працюють не муніципальні підприємства, а підприємства, що знаходяться в приватній власності, тому доцільно зацікавити їх у виробництві товарів і послуг, спрямованих на задоволення суспільних потреб населення муніципального утворення. Зробити це органи місцевого самоврядування можуть за допомогою муніципального замовлення, пільг, які надаються таким підприємствам.

Муніципальне замовлення, концесійні угоди, будучи найбільш ефективним способом взаємодії органів місцевого самоврядування з підприємствами, що не перебувають у муніципальній власності, зараз набувають все більшого поширення.

Джерело доходів, величина якого повністю визначається зусиллями муніципалітету – доходи від експлуатації муніципальної власності. Господарська діяльність муніципалітету здатна не тільки задовольнити поточні публічні потреби в повному обсязі, але й забезпечити їх зростання.

Під методами ведення муніципального господарства розуміється право створювати і керувати різними об'єктами муніципального господарства, публічними службами (підприємствами), а також встановлювати обов'язкові для виконання норми і правила господарської діяльності [2, с. 5]. У цьому сенсі муніципалітет виступає в ролі підприємця.

Визначення об'єкта пов'язане з поділом компетенції влади по вертикалі, причому компетенція місцевого самоврядування зосереджена на вирішенні поточних, господарських проблем. Тому об'єктом муніципального господарства є конкретні господарські питання з благоустроєм населених (адміністративно-територіальних) одиниць, вирішення яких віднесено до компетенції місцевого самоврядування (відповідно до Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні»).

Вивчення наукових робіт з питань муніципального управління дозволило наступним чином класифікувати муніципальні компетенції (табл. 4.8.1): основний (базовий) благоустрій: передбачає діяльність, що забезпечує загальні умови розвитку населених і територіальних місць; благоустрій у вузькому сенсі: в основному полягає у вуличному благоустрої; благоустрій в широкому сенсі: задоволення соціальних потреб, що поділяється на дві категорії заходів – матеріальний і духовний благоустрій.

Таблиця 4.8.1

Класифікація муніципальних компетенцій

Сфери компетенції	№ п/п	Господарсько-організаційні питання	
Основний благоустрій	1.	Виробництво енергії	
	2.	Управління землею і земельним господарством	
	3.	Планування та перепланування міста	
	4.	Будівництво громадських та приватних споруд	
	5.	Зелені насадження	
	6.	Житлове питання	
Благоустрій у вузькому розумінні	7.	Замощення вулиць та шляхів сполучення	
	8.	Засоби сполучення (транспорт, зв'язок тощо)	
	9.	Регулювання вуличного руху	
	10.	Освітлення вулиць	
	11.	Опалення та вентиляція муніципальних споруд	
Благоустрій в широкому розумінні: задоволення соціальних потреб	Матеріальних	12.	Водопостачання
		13.	Міське очищення (каналізація, сміття, системи відведення дощових вод)
		14.	Санітарні організації (перукарні, пральні, громадські туалети, боротьба із забрудненням повітря)
		15.	Лікарська та лікарняна допомога
		16.	Протиепідеміологічні заходи
		17.	Похоронна справа
		18.	Організація громадського харчування
		19.	Охорона праці та соціальне забезпечення
		20.	Торгово-промислова політика
		21.	Боротьба зі здоров'ям, стимулювання кооперації
		22.	Громадське засудження
		23.	Правова діяльність
		24.	Пожежна справа
25.	Політика громадської безпеки		
Духовних	26.	Народна освіта	
	27.	Муніципальна естетика і розваги	
	28.	Охорона моральності	

З позиції мети муніципальної господарської діяльності, благоустрою, об'єкт муніципального господарства представляє собою комплекс взаємопов'язаних «господарських справ», склад яких обумовлений компетенцією місцевого самоврядування.

Головним суб'єктом муніципального господарства виступає орган влади (муніципалітет), сформований населенням і наділений повноваженнями для організації повноцінного управління муніципальною власністю в інтересах місцевого співтовариства. Характерною рисою суб'єкта господарської діяльності є право здійснювати самостійну господарську політику.

У межах муніципалітету взаємодіють всі види власності. Муніципалітет, відповідаючи за спільні інтереси територіальної громади, крім управління своєю власністю, зобов'язаний враховувати і ту обставину, що ведення інших типів господарської діяльності здатне впливати на публічні інтереси, тобто змушений враховувати і загальну кон'юнктуру ринку. Перед муніципалітетом виникають два взаємопов'язаних завдання [3, с. 54]:

- 1) організувати управління муніципальною власністю і господарювання на її основі;
- 2) регулювати іншу господарську діяльність на своїй території.

У відповідності з цими завданнями, муніципалітет виконує функції уповноваженого власника муніципального майна та органу регулювання умов господарської діяльності.

Суб'єктом муніципальної власності виступають місцеві органи самоврядування. Розміри муніципального майна в ідеалі повинні відповідати тим завданням, які покладені на органи місцевого самоврядування. Об'єктний склад муніципального майна представлений на рис. 4.8.2.

Майно, що перебуває у власності муніципального утворення, поділяється на дві частини. Одна частина закріплюється за муніципальними підприємствами і установами на правах господарського відання та оперативного управління, а інша (кошти місцевого бюджету та інше муніципальне майно, не закріплене за муніципальними підприємствами), складає муніципальну власність відповідного муніципального утворення. Виконання муніципалітетом функцій безпосереднього власника реалізується через організаційно-розпорядчу діяльність з управління муніципальним майном, яке розглядається з двох сторін: управління нерухомістю та управління рухомим майном та передбачає комплекс інструментів господарської політики, які можна об'єднати в чотири групи.

Рис. 4.8.2 Об'єктний склад муніципального майна

Звісно, існують не тільки відмінності між цими двома видами інтересів (муніципалітету і приватних підприємців), але і суперечності між самими приватними підприємцями. Виникає природна потреба в здійсненні регулюючої функції в інтересах місцевого співтовариства, а невід'ємне право власності в умовах ринкової економіки завжди супроводжується застереженням типу: «власник володіє і розпоряджається своєю власністю в рамках закону», тобто існує необхідність обмеження приватного інтересу з метою забезпечення в першу чергу інтересу суспільного.

Способи здійснення регулюючого впливу муніципалітету такі:

- 1) регулювання відносин на основі місцевої нормативно-правової бази (для довготривалих і «типових» взаємовідносин);
- 2) економічні заходи (для короткострокових і швидкозмінних проблем);
- 3) регулювання економічного розвитку території.

Таблиця 4.8.2

Порівняльна характеристика інтересів муніципального та приватного секторів на ринку житла і житлових послуг

Приватний	Муніципальний
Максимальна економічна ефективність	Соціальна орієнтація муніципального господарства (зайнятість населення, благоустрій, соціальна інфраструктура)
Завоювання ринку, можливість виживання в ньому	Розширення бази оподаткування
Впевненість у стратегії соціально-економічного розвитку території	Залучення інвестицій, розвиток територіальної інфраструктури, створення сприятливих умов для підприємництва
Наближеність виробництва до джерел сировини, палива, електроенергії, людських ресурсів	Раціональне природокористування та охорона навколишнього природного середовища
Наявність та перспективи розвитку виробничої та комунікативної інфраструктури	Раціональне поєднання господарської спеціалізації і збалансований розвиток економіки території

Одним з найбільш перспективних методів управління муніципальною власністю є використання різних форм приватно-муніципального співробітництва, різновидами якого є довірче управління, оренда і концесія.

Якщо при довірчому управлінні та оренді майнового комплексу органи місцевого самоврядування делегують приватному оператору тільки функції управління та експлуатації об'єкта, то при концесії на приватного оператора покладаються обов'язки щодо модернізації та відповідного фінансування переданого в концесію об'єкта муніципальної власності [4, с. 117].

Передаючи своє майно, муніципальна влада не передає концесіонеру право власності і свої повноваження, а лише наділяє його правом здійснювати ці повноваження від свого імені.

Концесіонер при цьому зобов'язаний повернути передане майно з усіма удосконаленнями та припинити виконання всіх своїх повноважень після закінчення терміну договору концесії. Концесіонер отримує винагороду та відшкодовує необхідні витрати за рахунок доходів від використання майна. Таким чином, немає необхідності в формуванні спеціального додаткового джерела коштів для забезпечення повноцінного функціонування переданого в концесію об'єкта. Уповноважені органи залишають за собою право визначення завдань і цілей діяльності підприємства і забезпечують контроль за їх виконанням.

Потрібно також відзначити, що в концесію може бути переданий як одиничний об'єкт, так і ціле підприємство чи майновий комплекс житлової сфери регіону. При цьому умовою укладання концесійної угоди є достатність і здатність переданого в концесію майна реалізовувати ту чи іншу муніципальну функцію (вирішувати питання місцевого значення).

В принципі, концесіонер має право використовувати передане йому муніципальне майно і в інших, не муніципальних цілях, але тільки після того, як він забезпечить досягнення основної мети. Отже, фактично концесіонеру передається на виконання окреме питання місцевого значення (або його частина) з відповідним майновим забезпеченням. І тільки після того, як концесіонер організував його виконання, він набуває можливості для додаткового використання, переданого йому муніципального майна.

Передача муніципальних установ в концесію іноді стає практично неможливою з огляду на те, що установи, створювані муніципалітетами, як правило, спеціалізуються на наданні найбільш соціально значущих послуг широким верствам населення і є безприбутковими (наприклад загальноосвітній заклад або поліклініка, які отримують необхідне фінансування з муніципального бюджету).

В ході порівняння концесії з іншими видами делегованого управління в житловій сфері – довірчим управлінням і орендою – визначено її переваги з точки зору: переваг для власника майна і виконавця делегованого управління; матеріальної зацікавленості сторін; привабливості для інвесторів; наявності зобов'язань і стимулів для розширення, реконструкції, модернізації об'єктів делегованого управління.

При довірчому управлінні керуючий (індивідуальний підприємець, комерційна організація) діє не в своїх інтересах, а виключно в інтересах набувача вигоди – самого засновника або третьої особи (бенефіціара), зазначеного засновником. Всі результати діяльності та дохід від використання переданого в управління майна залишаються у розпорядженні засновника або третьої особи. Довірчий керуючий не може бути набувачем вигоди: він отримує за свою діяльність винагороду (одноразово виплачувана сума, періодичні виплати тощо).

У договорі довірчого управління, як правило, не передбачається модернізація обладнання, структурні зміни майна, будівництво нових об'єктів. Майно має бути повернене в нормальному вихідному стані з урахуванням амортизації. Ця форма делегованого управління призначена для ефективного управління майном більш досвідченою

і кваліфікованою особою, ніж сам власник, тому вона є малопривабливою для інвесторів.

Іншою формою делегованого управління є оренда. Відповідно до Господарського кодексу України, за договором оренди орендодавець зобов'язується надати орендарю майно чи кошти в тимчасове володіння і користування, або в тимчасове користування.

Продукція та доходи, отримані орендарем у результаті використання орендованого майна, відповідно до договору є його власністю. Матеріальні стимули тут протилежні довірчому управлінню: при довірчому управлінні дохід отримує власник, а винагороду – керуючий, при оренді навпаки – дохід отримує орендар, а винагороду (плату) – власник.

Цей вид делегованого управління більше привабливий для виконавця (орендаря). Він стимулює нарощування обсягу виробництва і покращення якості товарів і послуг, в чому не завжди зацікавлений орендодавець. Проте, оренда не передбачає реконструкції, модернізації устаткування, будівництво нових об'єктів за рахунок коштів орендаря, тому і не стимулює потенційних інвесторів.

З точки зору матеріальної зацікавленості, наведені вище положення роблять концесію найбільш привабливою як для концесіонера (наявність широких прав таких же як у власника, володіння доходом і всіма результатами діяльності), так і для засновника (винагороди різного виду, отримання частки доходу, розширення виробництва, модернізація обладнання тощо). І, що особливо важливо в сучасній економічній ситуації, концесія є найпривабливішою для інвесторів формою приватно-муніципального співробітництва.

Слід зазначити, що при юридично неграмотно складеному договорі з несумлінним концесіонером після закінчення терміну договору муніципальні органи влади отримають зношене обладнання, фінансово неспроможне підприємство, виснажені надра та земельні ділянки. Тому розвитку концесійних відносин має передувати вдосконалення законодавчої і правової бази на всіх рівнях, а в кожному конкретному випадку винятково важливе значення має ретельне опрацювання договору концесії.

Проведений аналіз та зіставлення концесії з іншими формами делегованого управління дозволяють зробити наступний висновок: договір концесії, що надає концесіонеру широкі права по управлінню переданим йому майном і проведенню робіт, є найбільш ефективною формою делегованого управління в разі необхідності розширення виробництва і модернізації устаткування, будівництва

та експлуатації нових об'єктів із залученням інвестиційних вкладень в регіональній житловій сфері.

Враховуючи викладене вище, можна дати наступне визначення концесії в житловій сфері регіону: це передача органами місцевого самоврядування частини своїх повноважень, функцій і майна на договірній, тимчасовій оплатній основі приватним господарюючим суб'єктам, за умови інвестиційних впливань боку останніх з метою модернізації інфраструктури та устаткування, підвищення якості менеджменту і кваліфікації персоналу житлової сфери для ефективного обслуговування населення регіону.

Для муніципалітетів і підприємств основними перевагами використання механізму концесії в цій сфері є:

- обмеження участі у фінансуванні діяльності муніципальних об'єктів житлової сфери регіону органів місцевого самоврядування;
- отримання від концесіонера сучасних технологій та управлінських навичок, впровадження нових форм організації господарювання;
- перехід у власність муніципального утворення після закінчення терміну дії договорів концесії, сучасного обладнання і виробництв;
- приплив додаткових інвестицій в муніципальне утворення;
- формування засад конкурентного середовища;
- створення додаткової зайнятості та стимулювання економічної активності в регіоні, так як частина коштів, вкладених у проект, витрачається на території його реалізації у вигляді придбання частини необхідних матеріалів, найму робочої сили тощо;
- можливість передачі в делеговане управління як підприємства в цілому, так і окремих об'єктів житлової сфери, що дозволяє розширити коло залучених інвесторів.

Таким чином, конкуренція в сфері житлових послуг регіону виникає завдяки концесії на етапах: розгляду заявок претендентів на підписання контракту і після закінчення терміну дії договору концесії.

Як показує зарубіжний досвід, завдяки своїм перевагам концесійна співпраця найбільшого поширення набула у сфері управління майном, що належить місцевим органам самоврядування.

Враховуючи сучасні умови господарювання, можна виділити наступні галузі муніципального господарства, підприємства яких можуть передаватися в концесію: утримання і ремонт житлового фонду та інших будівель муніципальної власності; міський пасажирський транспорт; водопостачання; водовідведення; теплопостачання; шляхове господарство; санітарна очистка, в тому

числі прибирання вулиць, переробка відходів.

В залежності від об'єкта, переданого в концесію, і функцій, покладених на концесіонера, можна виділити п'ять видів концесійних договорів (табл. 4.8.3).

В процесі підготовки концесійного договору слід дотримуватись основних принципів, які виокремлено нами на основі систематизації зарубіжного досвіду:

1) безперебійного обслуговування; 2) фінансового балансу концесіонера; 3) рівності; 4) адаптації до змін; 5) нейтралітету.

Основою концесійного співробітництва повинен бути принцип розподілу відповідальності, відповідно до якого муніципальні органи влади відповідають за надання муніципальних послуг та їх якість, а суб'єкт підприємницької діяльності відповідає за фінансування надання відповідних послуг належної якості.

Однією з основних переваг передачі муніципальних об'єктів житлової сфери регіону в концесійне управління є можливість поділу ризиків між муніципальною владою і суб'єктами підприємництва.

Схема концесійних взаємовідносин ґрунтується на збалансованому розподілі виявлених ризиків і дозволяє передати частину з них суб'єкту підприємницької діяльності, що здатен їх контролювати краще, ніж уповноважені органи муніципальної влади. Таким чином, влада може значно скоротити свої ризики, пов'язані з веденням муніципального господарства.

Процес обмеження ризиків можна представити у вигляді чотирьох послідовних етапів: виявлення та складання переліку ризиків; якісної та кількісної оцінки потенційних наслідків настання ризиків для проекту; зменшення ймовірності настання цих ризиків та їх наслідків; призначення кожного залишкового ризику партнеру, що здатен краще його контролювати.

Отже, поняття «концесія в житловій сфері регіону», що трактується як передача органами місцевого самоврядування частини своїх повноважень, функцій і майна на договірній, тимчасовій оплатній основі приватним господарюючим суб'єктам, за умови інвестиційних вливань боку останніх з метою модернізації інфраструктури та устаткування, підвищення якості менеджменту і кваліфікації персоналу житлової сфери для ефективного обслуговування населення регіону.

Таблиця 4.8.3

Муніципально-приватне співробітництво на концесійних засадах*

Вид концесійної угоди	Обов'язки концесіонера (суб'єкта підприємництва)	Функції органів місцевого самоврядування	Сфери застосування
1	2	3	4
1. Концесія на будівництво інфраструктури за схемою BOT	1. Розробка проекту будівництва 2. Фінансування будівництва. 3. Будівництво об'єкту. 4. Експлуатація об'єкту на протязі погодженого терміну, надання передбачених договором концесії послуг населенню, виконання робіт, виробництво продукції.	1. Вибір концесіонера. 2. Визначення мети концесії. 3. Контроль в межах, погоджених в угоді. 4. Визначення планових показників. 5. Встановлення якісних характеристик обслуговування населення. 6. Часткове фінансування експлуатації об'єкту (звільнення концесіонера від податків або зменшення ставок місцевих податків і зборів для нього), якщо це передбачено угодою.	1. Водопостачання і каналізація: будівництво очисних споруд і станцій; будівництво станцій і споруд, що забезпечують підйом, постачання, розподіл води; 2. Санітарна очистка: будівництво заводів з переробки відходів. 3. Енергопостачання: будівництво котельних, теплових мереж, електростанцій і розподільних мереж.
2. Концесія муніципального унітарного підприємства, як майнового комплексу	1. Розробка плану модернізації підприємства. 2. Фінансування експлуатації та інвестування модернізації підприємства. 3. Експлуатація підприємства за призначенням на протязі обумовленого терміну. 4. Утримання підприємства, здійснення поточного і капітального ремонту. 5. Передача підприємства по закінченню терміну договору органам місцевого самоврядування.	1. Вибір концесіонера. 2. Визначення цілей концесії. 3. Передача майнового комплексу з усіма необхідними документами, правами і обов'язками концесіонеру. 4. Контроль у погоджених в угоді межах. 5. Визначення планових показників. 6. Визначення якісних характеристик обслуговування населення. 7. Часткове фінансування експлуатації об'єкту.	1. Водопостачання і каналізація: підприємства, що постачають населення водою і здійснюють очистку стічних вод. 2. Санітарна очистка: заводи з переробки відходів; підприємства, що здійснюють прибирання вулиць і прибудинкових територій. 3. Міський пасажирський транспорт: підприємства, що здійснюють перевезення пасажирів. 4. Енергозбереження: підприємства з тепло- і енергозбереження.

Формування економічної основи сталого місцевого розвитку

1	2	3	4
3. Концесія на виконання робіт, надання послуг	<ol style="list-style-type: none"> 1. Виконання робіт, надання послуг згідно з договором. 2. Фінансування модернізації рухомого і нерухомого майна. 3. Дотримання заданих параметрів якості. 4. Передача майна по закінченню терміну договору органам місцевого самоврядування. 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Вибір концесіонера. 2. Визначення цілей концесії. 3. Передача рухомого і нерухомого майна концесіонеру. 4. Контроль в межах, обумовлених договором. 5. Визначення планових показників. 6. Встановлення якісних характеристик обслуговування населення. 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Прибирання вулиць і прибудинкових територій. 2. Озеленення і благоустрій міста.
4. Концесія на утримання об'єкту муніципальної власності	<ol style="list-style-type: none"> 1. Поточний і капітальний ремонт, модернізація об'єкту. 2. Дотримання заданих параметрів якості. 3. Фінансування утримання та модернізації об'єкту. 4. Передача об'єкту по закінченню строку органам місцевого самоврядування. 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Вибір концесіонера. 2. Визначення цілей концесії. 3. Передача об'єкту концесіонеру. 4. Контроль в межах, обумовлених договором. 5. Визначення якісних характеристик об'єкту. 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Ремонт житлового фонду та інших муніципальних споруд. 2. Утримання об'єктів зовнішнього благоустрою. 3. Поточний і капітальний ремонт доріг. 4. Утримання, ремонт, модернізація мереж.
5. Приватизація, що супроводжується передачею в концесію муніципального обладнання і нерухомого майна (змішаний вид)	<ol style="list-style-type: none"> 1. Купівля управляючої компанії. 2. Розробка і реалізація плану модернізації мереж і обладнання. 3. Дотримання заданих параметрів якості. 4. Фінансування експлуатації і модернізації. 5. Передача мереж і обладнання по закінченню терміну договору органам місцевого самоврядування. 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Реорганізація підприємства. 2. Продаж управляючої компанії та передача в концесію мереж і обладнання. 3. Контроль в межах, обумовлених договором. 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Водопостачання і каналізація. 2. Теплопостачання. 3. Електропостачання.

*складено автором

Договір концесії повинен базуватися на таких принципах: безперебійного обслуговування; фінансового балансу концесіонера; рівності; адаптації до змін; нейтралітету; поділу відповідальності. Етапами розподілу ризиків між сторонами договору концесії є: виявлення та складання переліку ризиків; якісна і кількісна оцінки потенційних наслідків настання ризиків для проекту; зменшення ймовірності настання цих ризиків і наслідків; призначення кожного залишкового ризику партнеру, здатному краще його контролювати. Роботи з передачі об'єкта муніципальної власності в концесію слід здійснювати в наступному порядку: прийняття рішення місцевими органами самоврядування про передачу підприємства в концесію; проведення конкурсу на укладання договору концесії; розробка остаточного бізнес-плану концесії, договору концесії та додатків до договору; передача підприємства, окремого майна в концесію.

РОЗДІЛ 5

МЕХАНІЗМИ ТА ІНСТРУМЕНТИ ФІНАНСУВАННЯ СТАЛОГО РОЗВИТКУ

5.1. Фіскальні інструменти забезпечення сталого соціально-економічного розвитку в Україні (І. Г. Гончаренко)

Фундаментальні зміни ціннісних установок людства, що відбулися у другій половині ХХ сторіччя, призвели до усвідомлення важливості проблеми зменшення антропологічного тиску на навколишнє природне середовище та управління демографічними процесами. Була розроблена концепція сталого розвитку, основний зміст якої полягає у формуванні таких національних та світових механізмів органічного функціонування економіки та суспільства, які дозволяють зменшити тиск людини на природні ресурси та управляти демографічними процесами в масштабах усього світу. Беззаперечним трендом ХХІ століття стала екологія, що є точкою відліку для прийняття рішень на міжнародному, національному та місцевому рівнях. Україні необхідно враховувати це з позиції інтеграції у світове співтовариство. Нова парадигма розвитку суспільства, що отримала назву «сталий розвиток» (sustainable development), була розроблена за результатами аналізу причин катастрофічної деградації оточуючого природного середовища в масштабах біосфери та пошуку шляхів подолання загроз довкіллю та здоров'ю людини [2].

Усвідомлення людством реальної небезпеки екологічної катастрофи, яка загрожує існуванню цивілізації, стало причиною початку розробки концепції сталого розвитку, а саме розглядається парадигма сталого розвитку, яку доцільно розуміти не лише в контексті зміни стосунків людини і природи задля розширення можливостей економічного зростання, а як скоординовану глобальну стратегію виживання людства, орієнтовану на збереження

і відновлення природних спільнот у масштабах, необхідних для повернення до меж господарської місткості біосфери [10].

Світова спільнота вже тривалий час переймається цією проблемою. Бідним країнам треба наздоганяти багатих, не крокуючи слід у слід, що неминуче пов'язано з хижацькою експлуатацією природних багатств. Багатим країнам, спираючись на нові здобутки науки, належить скорочувати споживання природних ресурсів, в першу чергу невідновлювальних, переходити на інші види матеріалів та енергії, повсюдно на планеті поширювати прогресивні ресурсонеми́сткі безвідходні технології і, зрештою, усім світом припинити забруднення довкілля та забезпечити його якісне відтворення [4].

Звичайно, концепція сталого розвитку не могла б стати настільки поширеною, якби не існувало відповідних передумов як у основах самої традиційної економічної науки, так і в суспільстві. Головною передумовою стали грандіозні зміни, що мали місце в середині ХХ століття. Якщо раніше ареною економічного росту було лише кілька країн Європи і Північної Америки, то зараз у засноване на єдиних принципах світове господарство виявився включений практично весь світ. Модель розвитку, яка застосовувалась розвинутими країнами в 50-60 роки, орієнтувалась на досягнення економічної ефективності. Вважалось, що тільки ефективність економічної системи може прокласти шлях до загального процвітання і покінчити з нерівністю як у межах окремої країни, так і в світовому масштабі. Однак неодноразово вказувалось на надзвичайно низьку ефективність економічної системи промислово розвинутих країн, засновану на непропорційно високих витратах природних ресурсів. Треба підкреслити, що альтернативи стратегії сталого розвитку людства немає.

Будь-який інструмент, що змінює поведінку економічних агентів шляхом впливу на їх мотивації (на відміну від встановлення стандарту або технології), може бути визначений як «економічний інструмент», а якщо цей інструмент буде враховувати екологічну складову – тоді його можна визначати як еколого-економічний інструмент.

Еколого-економічні інструменти визначають фінансову стратегію, і це надійне підґрунтя концепції сталого розвитку, а кількість інструментів еко-політики, що використовуються для економічного захисту навколишнього природного середовища, постійно змінюється та поширюється. Країни, що входять до ОЕСР, використовують до 150 різновидів економічних інструментів, з яких

80 – податки або платежі [3]. Вдосконалення економічних інструментів для захисту природи дозволяє зберегти та покращити стан навколишнього природного середовища суспільства вцілому.

Із сукупності інструментів еко-політики необхідно обрати пріоритетні, тобто такі, які враховують національні еколого-економічні особливості природокористування і дозволяють досягти ефективних результатів від еко-політики. Проаналізуємо окремі види економічних інструментів у вигляді еколого-економічного інструментарію. Перш за все, слід відмітити податки.

Сьогодні під економічною складовою сталого розвитку розуміють не лише економічне зростання, а й систему справедливого розподілу результатів цього процесу. Тривалий час податки розглядалися виключно як фіскальний інструмент, тому нехтувалася їх здатність впливати на перерозподіл обмежених матеріальних та фінансових ресурсів. Такий підхід призвів до певних структурних диспропорцій в економічній системі України, які стали причиною багатьох соціально-економічних проблем.

Податок – це обов'язкове і безповоротне вилучення коштів з юридичних та фізичних осіб до бюджету – для забезпечення цільових функцій. Але, якщо розглядати цей інструмент у якості еколого-економічного інструментарію, то необхідно підкреслити, що кошти спрямовуються на фінансування екологічних проблем. Різні види податків неоднаково впливають на формування макропоказників через їх неоднаковий вплив на результати господарювання [6].

Однією з форм податків є екологічні. Вони мають на меті грошову компенсацію ефектів виробництва чи споживання товарів (послуг), вплив яких на сторонніх осіб не відображається в ціні товарів (послуг). Екологічний податок може компенсувати неадекватні ринкові сигнали шляхом збільшення ціни за користування природними ресурсами до рівня, що відповідає реальним витратам цих ресурсів.

Використання екологічних податків доцільне в тих ситуаціях, коли існує просте та зрозуміле співвідношення між процесом забруднення та шкідливим впливом на довкілля. Коли ця система складна, то в розвитку екологічного оподаткування можуть виникнути проблеми, зумовлені нераціональною структурою системи оподаткування. У таких умовах регулятивні заходи, що спрямовані на зменшення забруднення, доповнюють рішення про оптимальний розмір плати за забруднення. Але все одно, необхідно чітко розуміти, що екологічний податок не завжди буде ефективним

вирішенням екологічних проблем. У ситуаціях, коли незначна кількість небезпечної сировини може завдавати шкоди навколишньому середовищу та здоров'ю людини, необхідно надати перевагу регулятивним методам.

Ефективність застосування природоохоронних податків у різних країнах світу різна. Це пояснюється тим, що виробники, які дотримуються певних стандартів забруднення, сплачують нижчі платежі за викиди, а ті, хто не виконує стандартів, – вищі. Вищі рівні оподаткування вимагають складної податкової структури [5], а також і відповідних адміністративних механізмів. До країн, які досягли найбільших успіхів у розвитку екологічної системи оподаткування (за даними ООН) належать Данія, Норвегія, Нідерланди, США, Фінляндія та Швеція.

Важливим заходом є стимулювання екологічно обумовленої діяльності економічних суб'єктів за допомогою системи пільгових податкових інструментів, що непрямо відіграють роль дотаційного інструментарію. До основних напрямків надання податкових пільг можна віднести: податкові пільги з ПДВ та податку на прибуток на виробництво продукції екологічного призначення, для підприємств, що випускають екологічно чисту продукцію, податкові пільги з податку на прибуток на інвестиції екологічного призначення. Сутність екологічного критерію полягає в тому, що держава повинна формувати та перерозподіляти податковий тягар таким чином, щоб екологічно безпечні технології та види діяльності отримували підтримку з боку держави. Це виробництва, що передбачають використання відновлювальних видів природних ресурсів, енергії сонця, вітру та діяльність з переробки вторинної сировини замість споживання ресурсів, які в природі не відновлюються (вугілля, нафта, газ та інші природні копалини).

Серед можливих шляхів зниження витрат на збирання податків є введення або застосування екологічного податку на ресурси у формі акцизів.

Розглядаючи акцизи у світлі екологічної політики, можна відмітити, що вони відіграють важливу роль завдяки можливості впливати на ціни енергоносіїв та мінеральної сировини. Цей тип платежу встановлюється відповідно до потенціалу ресурсу щодо генерування викидів (скидів). Для більш шкідливих ресурсів розробляються податкові ставки, які враховують ці відмінності. Акцизи знімаються з товаровиробників і витрати на стягнення податку є мінімальними. Вони не вимагають моніторингу рівнів забруднення та забезпечують цінове стимулювання для бережливого

ставлення до природних ресурсів. Як свідчить світова практика, екологічні податки на ресурси, мають переваги над податками на забруднення.

Ще одним видом еколого-економічного інструментарію є штрафи та штрафні санкції. Якщо розглядати їх у екологічній сфері, слід виділити такі види штрафних санкцій: міжнародні санкції за порушення умов міжнародних договорів у галузі навколишнього середовища; штрафи за недотримання екологічного законодавства країни.

Фіскальні інструменти стимулювання сталого розвитку слід розподілити за двома ключовими характеристиками: за суб'єктами та напрямками стимулювання. При цьому кожен інструмент враховуватиме інші характеристики. Так, до інструментів стимулювання сталого розвитку віднесемо наступні:

–податковий інвестиційний кредит – вирахування з оподаткованої суми місячного доходу юридичних осіб, що здійснюють інноваційне інвестування. Інструмент націлений на розвиток інновацій в соціальній, екологічній та економічній сферах діяльності задля досягнення сталого розвитку;

–податкові преференції для наукоємних та екологоорієнтованих підприємств – сприяння розвитку пріоритетних напрямків господарської діяльності на території держави шляхом часткового звільнення від оподаткування юридичних осіб, що здійснюють таку діяльність. Інструмент дозволить розширити номенклатуру екологічної продукції та послуг, забезпечити екологічну рівновагу.

Податкові інструменти стимулювання сталого розвитку передбачають поступове зменшення оподаткування доходів фізичних осіб, і переорієнтацію оподаткування на екологічно орієнтоване. В цілому, податкові інструменти комплексно стимулюватимуть соціальну, економічну та екологічну сферу, забезпечуючи тим самим досягнення високого рівня сталого розвитку держави.

Україна офіційно підтримала ряд міжнародних рішень щодо сталого розвитку, таких як «Повістка дня на XXI століття» (Ріо-де-Жанейро, 1992), Декларація Тисячоліття ООН (2000), Йоганнесбурзька декларація та План реалізації рішень Всесвітнього саміту ООН зі сталого розвитку (Йоганнесбург, 2002 рік), «Майбутнє, якого ми прагнемо» (Ріо-де-Жанейро, 2012). Сталий розвиток вже є основою формування політик країн ЄС та багатьох інших країн світу, у тому числі пострадянських, таких як Республіка Білорусь, Киргизстан, Узбекистан, Казахстан та інших, де прийняті

національні стратегії сталого розвитку, визначені завдання та етапи прийняття рішень (таблиця 5.1.1), впроваджуються механізми зеленої економіки.

Таблиця 5.1.1

**Завдання стратегії сталого розвитку для країн
Східної Європи, Кавказу та Центральної Азії**

№ з/п	Завдання	Термін виконання
1	Удосконалити екологічне законодавство, фінансову політику та інституційні умови	1 етап
2	Зменшити ризик для здоров'я людини шляхом попередження та контролю за забрудненням	Постійно
3	Управляти природними ресурсами у сталий спосіб	2 етап
4	Інтегрувати екологічну складову до стратегій розвитку ключових секторів економіки	2 етап
5	Розробити і посилити механізми мобілізації та розподілу фінансових ресурсів для досягнення екологічних цілей	1 етап
6	Надавати інформацію для прийняття рішень у сфері охорони довкілля, розвивати участь громадськості в їх прийнятті	Постійно
7	Визначити та вирішити транскордонні проблеми і посилити співпрацю в рамках міжнародних конвенцій	3 етап

З метою виконання домовленостей у рамках підсумкових документів Всесвітнього саміту зі сталого розвитку (Йоганнесбург) прийнято Постанову Кабінету Міністрів «Про затвердження Комплексної програми реалізації на національному рівні рішень, прийнятих на Всесвітньому саміті зі сталого розвитку на 2003–2015 рр.». Проблемою залишається те, що ця програма не охоплює повністю основних положень Плану виконання рішень і тому не відображає повноту оцінки при аналізі їх виконання в Україні.

Пропозиції для України щодо впровадження окремих елементів успішної практики зарубіжних країн з розробки та реалізації стратегії сталого розвитку наведено в табл. 5.1.2.

Важливою проблемою на шляху втілення концепції сталого розвитку є формування системи вимірів (індексів та індикаторів) для кількісного і якісного оцінювання цього дуже складного процесу. Головні вимоги до зазначеної системи – її інформаційна повнота та адекватність представлення взаємопов'язаної тріади складових сталого розвитку. В цьому напрямі зараз працюють як відомі міжнародні організації, так і численні науковці.

Таблиця 5.1.2

**Окремі підходи для запозичення досвіду зарубіжних країн
при втіленні стратегії сталого розвитку України
з урахуванням фіскальних інструментів**

Складова документа	Країна з позитивним досвідом	Пропонований до запозичення елемент
Структура і підхід	Болгарія Польща, Латвія	Дві частини: стратегічний аналіз щодо країни і аналіз за секторами та сферами. Добре розроблена кореляція між складовими стратегії: мета, завдання, цілі, заходи та індикатори
Визначення пріоритетів	Нідерланди Великобританія Туреччина Польща Естонія	Сім пріоритетних проблем. Чотири головні пріоритети: стале споживання та виробництво, зміна клімату, охорона природних ресурсів та розвиток громад.
Цілі	Румунія, Болгарія Латвія	Загальні коротко- та довгострокові цілі. Прозорий і чіткий зв'язок між коротко-, середньо-та довгостроковими завданнями, запланованими цілями та пропонованими заходами.
Прогнозування цілей	Нідерланди Туреччина	Залучення професійної команди для прогнозування очікуваних результатів. Кількісні показники покращення стану довкілля.
Механізм реалізації	Білорусь Великобританія	Добре розроблено систему стимулюючих механізмів (субсидії, добровільні ініціативи, торговельні схеми, податки). Стратегія є центральним аспектом у роботі фіскальної служби. Державна система фіскального моніторингу.
Гармонізація законодавства до вимог ЄС	Румунія, Туреччина Польща	Коротко- (пріоритетні) та середньострокові завдання гармонізації. Коротко- (до 2 років), середньо- (до 10) та довгострокові (до 20 років) завдання.
Участь громадськості	Великобританія	Значна увага приділяється підвищенню рівня екологічної свідомості та активному залученню громадськості

Для прикладу наведемо перелік кращих країн світу, виходячи з індексу економічного виміру (табл. 5.1.3), що пояснюється оптимальним поєднанням таких важливих факторів розвитку економіки, як рівень та якість інновацій, пріоритетна підтримка досліджень, значні іноземні інвестиції, з досконалим законодавством країн у сфері оподаткування бізнесу та високих технологій, ефективним захистом приватної власності, і особливо інтелектуальної, низьким рівнем корупції [7].

В контексті забезпечення сталого розвитку було проаналізовано вплив фіскальних інструментів провідних європейських країн на основі оцінки кількості податкових платежів, визначення часу для їх сплати, рівня складності у сплаті податків, загальної ставки

оподаткування (табл. 5.1.4). Слід наголосити, що зі 183 країн Україна знаходиться на 182 місці. Це пояснюється необхідністю наявності значного обсягу часу для здійснення платежів та їх великою кількістю.

Таблиця 5.1.3

Рейтинг кращих країн світу (за індексом економічного виміру)

№п/п	Назва країни	Індекс економічного виміру (Іекв)
1.	Фінляндія	0,652
2.	Данія	0,594
3.	Ісландія	0,566
4.	Швеція	0,553
5.	США	0,548
6.	Гонконг	0,542
7.	Сінгапур	0,538
8.	Люксембург	0,537
9.	Великобританія	0,542
10.	Німеччина	0,520

Процес глобалізації суттєво впливає на вибір фіскальної політики країн та практику в приватному і державному секторах, оскільки під впливом світової інтеграції змінюються існуючі системи оподаткування, що діяли в рамках національного суверенітету. Тому, при виборі фіскальної політики в умовах сталого розвитку, необхідно враховувати її чутливість до світових змін, адже глобалізаційні процеси практично знищують автономність національних податкових систем. В Україні вплив наднаціональних перетворень відбувається особливо швидкими темпами, про що свідчать структурні зміни не тільки в адмініструванні податків, але й у цілому в системі оподаткування.

Останнім часом нестабільність фінансового ринку спричинили зниження темпів розвитку української економіки. До 2008 року економіка України була досить врівноваженою: зростала в середньому на 9,5 % на рік, дефіцит бюджету складав 1,5 % ВВП, розмір зовнішнього державного боргу зменшувався. Зростання експорту більш ніж на 50 % річних було зумовлене потужним зовнішнім попитом. Від'ємне сальдо поточного рахунку платіжного балансу покривалося за рахунок значних надходжень іноземного капіталу.

Головними факторами кризових явищ в економіці країни, поряд з впливом світової фінансової кризи, стали: макроекономічна нестабільність, криза банківської системи, зростання корупції в органах державної влади, невдала політика держави в соціально-

економічній сфері, погіршення ситуації щодо економічної свободи суб'єктів господарювання, особливо представників малого та середнього бізнесу, погіршення стану навколишнього середовища, зменшення реальних доходів населення, еміграція висококваліфікованих кадрів у країни Європи та США [9].

Таблиця 5.1.4

Стан системи оподаткування країн Європи [8]

Країна	Місце у рейтингу (із 183 країн) за критерієм				Дані по країні		
	простота сплати	кількість платежів	час для сплати	сукупна податкова ставка	Кількість платежів на рік	Кількість годин для сплати	Сукупна податкова ставка, %
Австрія	78	49	57	147	14	170	53,1
Бельгія	73	40	50	153	11	156	57,3
Білорусь	156	63	172	157	18	654	62,8
Великобританія	18	17	24	82	8	110	37,3
Греція	79	38	91	128	10	224	46,4
Грузія	39	4	152	14	4	387	16,5
Данія	15	38	41	33	10	135	27,5
Іспанія	40	17	66	90	8	187	38,7
Італія	133	54	127	170	15	285	68,5
Кіпр	37	92	47	24	27	149	23,1
Латвія	62	11	128	86	7	290	37,9
Литва	57	40	61	115	11	175	43,9
Люксембург	17	23	18	54	9	56	38,8
Молдова	109	158	98	47	48	228	31,3
Німеччина	86	44	88	130	12	221	46,7
Польща	127	96	130	112	29	296	43,6
Португалія	74	17	121	108	8	275	43,3
Росія	102	29	128	132	9	290	46,9
Словаччина	129	103	100	135	31	231	48,8
Словенія	83	83	109	68	22	260	34,7
Угорщина	114	46	124	143	13	277	52,4
Україна	181	183	175	152	135	657	57,1
Фінляндія	21	17	19	92	8	93	39,0
Франція	55	11	38	164	7	132	65,7
Чехія	117	17	169	137	8	557	49,1
Швейцарія	16	68	8	43	19	63	30,1
Швеція	44	4	32	146	4	122	52,8

Але, не викликає сумніву, що економічна ситуація в Україні поступово поліпшується за рахунок застосування фіскальних методів. Наявна податкова конкуренція між країнами може спричинити незаконне ухилення від сплати податків або мінімізацію податкових платежів на основі податкового планування та аналізу податкового законодавства країни, тому виникає необхідність застосування інструментів нейтралізації такого впливу економічних суб'єктів на податкову систему.

Маємо зауважити, що податкове стимулювання стійкого розвитку держави в частині регулювання та стимулювання інвестицій в енергозберігаючі та екологічно чисті технології в українській економіці повинно бути значно активнішим, сприяти створенню економічних умов і можливостей, цілеспрямовано спонукати суб'єкти господарювання проводити модернізацію та оновлення виробництва. У системі заходів державної підтримки платників податків повинні бути передбачені гарантії використання отриманих додатково фінансових ресурсів (або їх частини) на встановлену державою мету. Структура та розміри оподаткування повинні бути визначені так, щоб гарантувати звільнення від оподаткування витрат на відтворення робочої сили, забезпечувати пільговий режим оподаткування для капіталів, встановлювати пільгові податкові режими для інвестування капіталу в наукові дослідження і розвиток малого та середнього бізнесу.

Цього неможливо досягти без збалансованої фіскальної політики. На даний час фіскальна політика виступає інструментом державного впливу на процеси забезпечення сталого розвитку. На сьогодні можна констатувати, що в контексті побудови конкурентоспроможної соціально-орієнтованої ринкової економіки, однією з домінант фіскальної політики в Україні, в умовах постійної обмеженості ресурсів, є підвищення ефективності податкових інститутів державного регулювання сталого розвитку країни.

Критеріями, які характеризують соціальну значущість фіскальної політики, повинні виступати: стимулювання інструментами податкової політики позитивних структурних змін в економіці, послідовне зниження сукупного податкового навантаження на малий бізнес і фізичних осіб; досягнення стабільно низького рівня інфляції.

Стійкість гривні є однією з передумов, за якої: економіка працює ефективно і безперебійно; реалізуються пріоритетні національні проекти, спрямовані на модернізацію соціальної сфери; забезпечується енергетична безпека і модернізація енергетичної

інфраструктури, технологічна модернізація економіки; ефективно використовуються можливості податкового законодавства з метою максимального збільшення податкового потенціалу на основі систематичного і всебічного аналізу механізму дії загальнодержавних і місцевих податків.

Податкова система має бути простою, економічно справедливою, з мінімальними затратами часу на розрахунок і сплату податків, та створювати необхідні умови для сталого розвитку національної економіки, забезпечує достатнє наповнення Державного бюджету України і місцевих бюджетів.

Головними напрямками реформування податкової системи країни є перехід від наглядово-каральної функції фіскальних органів до обслуговуючої, що допомагає у нарахуванні та проведенні сплати податків і не має на меті наповнення бюджету за рахунок фінансових санкцій та переплат; зменшення кількості податків, їх розміру та спрощення порядку розрахунку і сплати; зменшення податкового навантаження на заробітну плату з метою її детінізації; удосконалення законодавства України, спрямованого на посилення боротьби зі схемами ухиляння від сплати податків як юридичними, так і фізичними особами, формування системи податкового контролю залежно від ступеня ризику в діяльності платників податків, забезпечення відкритості доступу до інформації про сплату податків; удосконалення законодавства з питань трансфертного ціноутворення.

Основні положення стратегії сталого розвитку України мають стати фундаментом для створення законодавчих, нормативно-правових та регулятивних документів з реалізації політики сталого розвитку, визначення пріоритетів та індикаторів ефективності такої політики відповідно до періодичності її впровадження. Політика сталого розвитку повинна спиратися у коротко-, середньо- та довгостроковій перспективі на визначені програмними документами рівні сталого господарювання й принципи життєдіяльності. Така політика має узгоджуватися з державними стратегіями з часовими обмеженнями до 2020-30 рр., тобто бути максимально адаптованою до змін нормативно-правового, інституційного й технологічного укладів.

5.2. Інноваційні підходи до фінансування соціальної складової концепції сталого розвитку

(І. М. Прихно)

Сучасне суспільство характеризується численними досягненнями в галузі науки і техніки, що поряд зі швидкими темпами економічного і суспільного зростання призводить до руйнування та технологічних, екологічних і соціальних катастроф. Саме тому перед науковим світом ставиться першочергове завдання задоволення матеріальних та культурних потреб суспільства без руйнації навколишнього природного середовища, що є основною ідеєю концепції сталого розвитку.

Основними складовими концепції сталого розвитку є економічна, соціальна й екологічна, вдале поєднання яких дозволить досягти стійкого розвитку. Ця частина монографії присвячена поєднанню соціальної та економічної складової концепції сталого розвитку, оскільки нині саме проблема вибору оптимальних джерел фінансування соціальної сфери є однією з найгостріших та найбільш значимих, враховуючи, що досьогодні основним джерелом фінансування соціальної сфери залишаються бюджетні кошти, які є надто обмеженими в сучасних реаліях розвитку України.

Вдосконаленню системи соціального захисту населення присвячено чимало наукових напрацювань провідних вітчизняних та зарубіжних вчених, зокрема: Д. Богиня, Н. Борецька, І. Гнибіденко, В. Єременко, А. Карпенко, Е. Лібанова, В. Мандибура, Б. Надточій, О. Новікова, Н. Пігуль, В. Топішко, Н. Шаварина, Ю. Шклярський, С. Юрій. Проблемами фінансового забезпечення займалися В. Андрущенко, Л. Антошкіна, О. Василик, О. Величко, А. Гальчинський, В. Геєць, М. Карлін, С. Львовчкін, Г. Ляхович, В. Опарін, А. Ставицький, В. Федосов та ін. Проте, незважаючи на значну кількість досліджень проблематики фінансування соціальної сфери, все ж таки залишається необхідність пошуку інноваційних підходів до фінансового забезпечення розвитку соціальної сфери.

Під соціальною сферою слід розуміти сектор економіки, в якому здійснюється виробництво, розподіл і споживання матеріальних благ, а також відбувається забезпечення розширеного відтворення людського капіталу за участю держави як гаранту економічного забезпечення соціально достатнього рівня життя населення [11]. Для ефективного функціонування соціальної сфери принципове значення має її фінансове забезпечення. Джерела фінансування

соціальної сфери можна класифікувати на традиційні та інноваційні (рис. 5.2.1).

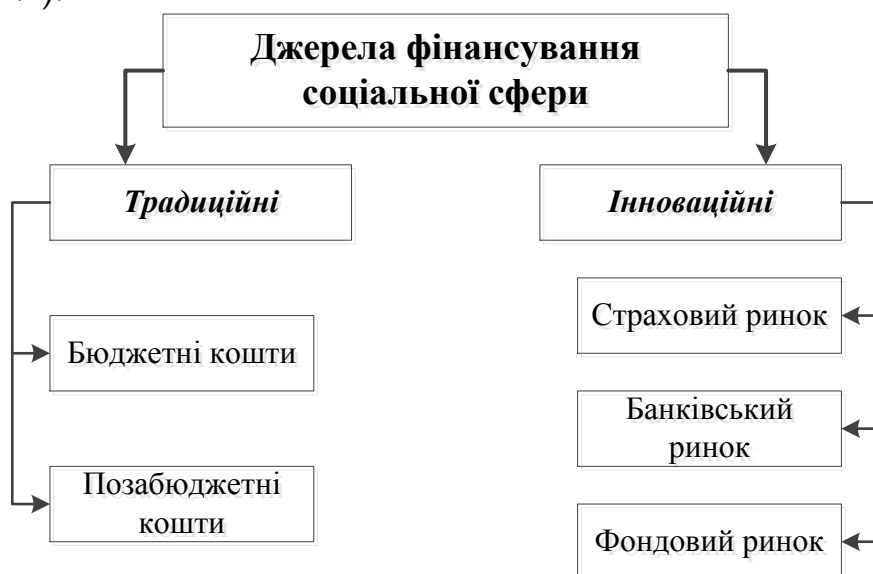

Рис. 5.2.1. Джерела фінансування соціальної сфери

Держава відіграє надзвичайну роль у фінансуванні соціальної сфери, що зумовлено низьким рівнем доходів переважної більшості населення в Україні. Саме тому проаналізуємо видатки Державного та місцевих бюджетів України на соціальну сферу в 2013-2014 рр. (табл. 5.2.1) [3, с. 41, 46-47, 65].

Видатки Зведеного бюджету України протягом 2013-2015 рр. зросли з 505,8 млрд. грн. до 679,8 млрд. грн. відповідно, тобто на 173,9 млрд. грн. (на 34,4 %). Зауважимо, що відсоток виконання Зведеного бюджету України за видатками в 2013 р. становив 91,2 %, а в 2015 р. – 94,7 %. Тобто, рівень виконання видатків Зведеного бюджету України в 2015 р. збільшився на 3,5 в.п. порівняно з 2013 р.

Темп зростання видатків Зведеного бюджету значно підвищився у 2015 р. порівняно з попереднім і становив 130,0 %, тоді як у 2014 і 2013 рр. даний показник становив 103,4 і 102,7 % відповідно. Темп зростання видатків Зведеного бюджету дещо вище темпів зростання номінального ВВП. Частка видатків Зведеного бюджету у ВВП збільшилася (до 34,3 %), водночас вона, як і раніше, залишається нижчою, ніж була в кризовому 2008 р. (38,4 %).

Видатки Державного бюджету України зросли з 287,6 млрд. грн. у 2013 р. до 402,9 млрд. грн. у 2015 р., тобто на 115,3 млрд. грн. (на 40,1 %). Рівень виконання річного плану також має тенденцію до зростання: з 92,5 % у 2013 р. до 95,2 % у 2015 р., що на 2,7 в.п. вище.

Таблиця 5.2.1

**Видатки Державного та місцевих бюджетів України
на соціальну сферу в 2013-2015 рр.**

Показники	2013	2014	2015	Відхилення у 2015 р. проти 2013 р.	
				абсолютне, млн. грн.	відносне, %
Державний бюджет України (без урахування міжбюджетних трансфертів), млн. грн.	287607,7	299508,1	402868,3	115260,6	40,1
Видатки на соціальну сферу, млн. грн.	137578,5	200496,7	246788,3	109209,8	79,4
частка у видатках Державного бюджету України, %	47,8	66,9	61,3	x	x
Місцеві бюджети України (без урахування міжбюджетних трансфертів), млн. грн.	218236,1	223496,7	276925,2	58689,1	26,9
Видатки на соціальну сферу, млн. грн.	195826,3	202011,5	241225,3	45399,0	23,2
частка у видатках місцевих бюджетів України, %	89,7	90,4	87,1	x	x
Зведений бюджет України (без урахування міжбюджетних трансфертів), млн. грн.	505843,8	523004,8	679793,5	173949,7	34,4
Видатки на соціальну сферу, млн. грн.	333404,8	402508,2	488013,6	154608,8	46,4
частка у видатках Зведеного бюджету України, %	65,9	77,0	71,8	x	x

Видатки місцевих бюджетів України зросли з 218,2 млрд. грн. у 2013 р. до 276,9 млрд. грн. у 2015 р., тобто на 58,7 млрд. грн. (на 26,9 %). Рівень виконання планових показників, затверджених місцевими радами на 2015 р., становив 94,0 %.

Видатки на соціальну сферу Зведеного бюджету України протягом 2013-2015 рр. збільшилися з 333,4 млрд. грн. до 488,0 млрд. грн. відповідно, тобто на 154,6 млрд. грн. (на 46,4 %). При цьому частка видатків на соціальну сферу у видатках Зведеного бюджету України також збільшилася з 65,9 % у 2013 р. до 71,8% у 2015 р. (на 5,9 в.п.). У той же час, обсяг видатків Зведеного бюджету України на соціальну сферу є значно нижчим, ніж відповідний показник у країнах Європейського Союзу. Так, наприклад, Швеція, Франція та

Німеччина витрачають на соціальні виплати до третини ВВП, Ірландія – 14 %, а Україна – лише 6,8 % [4].

Аналіз даних табл. 5.2.1 також свідчить про те, що місцеві бюджети спрямовують у соціальну сферу значно більшу частку видатків, ніж Державний бюджет України. Це пояснюється структурою витрат місцевих бюджетів, згідно з Бюджетним кодексом України. Так, частка видатків на соціальну сферу у видатках Державного бюджету становила: 47,8 % (2013 р.) – 61,3 % (2015 р.), а у видатках місцевих бюджетів: 89,7 і 87,1 % відповідно.

Проаналізуємо структуру видатків Державного бюджету України на соціальну сферу (табл. 5.2.2) [3, с. 46-47].

Таблиця 5.2.2

**Структура видатків Державного бюджету України
на соціальну сферу в 2013-2015 рр.**

Видатки Державного бюджету України	2013		2014		2015	
	млн. грн.	%	млн. грн.	%	млн. грн.	%
Житлово-комунальне господарство	96,9	0,1	111,5	0,1	21,5	0,0
Охорона здоров'я	12879,3	9,4	10475,8	5,2	11450,3	4,6
Духовний та фізичний розвиток	5111,9	3,7	4871,8	2,4	6619,2	2,7
Освіта	30943,1	22,5	28674,6	14,3	30184,8	12,2
Соціальний захист та соціальне забезпечення	88547,3	64,4	80549,1	40,2	103700,9	42,0
з них: соціальний захист пенсіонерів	83233,6	94,0	75813,9	94,1	94811,6	91,4
Всього видатків на соціальну сферу	137578,5	100,0	200496,7	62,2	246788,3	61,6

У структурі видатків Державного бюджету України на соціальну сферу значна частка належить видаткам на соціальний захист і соціальне забезпечення. Так, видатки на соціальний захист і соціальне забезпечення із Державного бюджету України збільшилися з 88,5 млрд. грн. у 2013 р. до 103,7 млрд. грн. у 2015 р., тобто на 15,2 млрд. грн. (на 17,2 %), а їх частка зменшилася з 64,4 % до 42,0 % відповідно, тобто на 22,4 в.п. Варто відзначити, що значна частина цієї групи видатків (більше 90 %) належить видаткам на соціальний захист пенсіонерів: 83,2 млрд. грн. у 2013 р. – 94,8 млрд. грн. у 2015 р.

Значно зменшилися видатки Державного бюджету на освіту: з 30,9 млрд. грн. (22,5 %) у 2013 р. – 30,2 млрд. грн. (12,2 %) у 2015 р.

Фінансування охорони здоров'я також значно скоротилося: з 12,9 млрд. грн. (9,4 %) у 2013 р. до 11,5 млрд. грн. (4,6 %) у 2015 р.

Також варто відзначити, що мали місце суттєві темпи зменшення видатків на житлово-комунальне господарство. В 2015 р. їх обсяг становив 21,5 млрд. грн., що на 75,4 млрд. грн. менше ніж у 2013 р. (на 77,8 %). Частка видатків на житлово-комунальне господарство становить менше 0,1 % від загального обсягу видатків Державного бюджету на соціальну сферу.

Деяко іншою є структура видатків на соціальну сферу із місцевих бюджетів. Традиційно більшість видатків місцевих бюджетів спрямовується на соціальну сферу (освіта, охорона здоров'я, соціальний захист і соціальне забезпечення та інші). У 2015 сукупна частка цих видатків у структурі видатків місцевих бюджетів склала 87,1 %, що на 2,6 в.п. менше від рівня 2013 р.

Проаналізуємо структуру видатків місцевих бюджетів на соціальну сферу в 2013-2015 рр. (табл. 5.2.3) [3, с. 65].

Таблиця 5.2.3

**Структура видатків місцевих бюджетів України
на соціальну сферу в 2013-2015 рр.**

Видатки місцевих бюджетів України	2013		2014		2015	
	млн. грн.	%	млн. грн.	%	млн. грн.	%
Житлово-комунальне господарство	7607,8	3,9	17697	8,8	15678,8	6,5
Охорона здоров'я	48689,4	24,9	46569,3	23,1	59541,1	24,7
Фізкультура і спорт	1994,8	1,0	1828,2	0,9	2472,8	1,0
Культура і мистецтво	6323,4	3,2	6944,2	3,4	6890,2	2,9
Освіта	74595,6	38,1	71431,7	35,4	84003,5	34,8
Соціальний захист та соціальне забезпечення	56615,3	28,9	57541,1	28,5	72638,9	30,1
Всього видатків на соціальну сферу	195826,3	100,0	202011,5	100,0	241225,3	100,0

Частка різних статей видатків на соціальну сферу протягом 2013-2015 рр. розподілена таким чином:

– видатки на освіту: 74,6 млрд. грн. (38,1 %) у 2013 р. – 84,0 млрд. грн. (34,8 %) у 2015 р.;

– видатки на охорону здоров'я: 48,7 млрд. грн. (24,9 %) у 2013 р. – 59,5 млрд. грн. (24,7 %) у 2015 р.;

– видатки на соціальний захист і соціальне забезпечення: 56,6 млрд. грн. (28,9 %) у 2013 р. – 72,6 млрд. грн. (30,1 %) у 2015 р.

Виконаний аналіз свідчить, що держава нині не в змозі на належному рівні здійснювати фінансування соціальної сфери. Саме тому необхідно докорінно реформувати соціальну політику шляхом роздержавлення соціальної сфери і створення некомерційних структур (так званих «соціальних організацій»), які б надавали соціальні послуги громадянам. Таким чином, на ринку соціальних послуг з'явиться реальна конкуренція між надавачами таких послуг, що, в свою чергу, сприятиме підвищенню якості соціальних послуг і зниженню витрат на виробництво цих послуг.

Держава у реформованій соціальній сфері повинна перейти до системи соціального замовлення. Сутність соціального замовлення зводиться до використання бюджетних та позабюджетних коштів, призначених для соціальних потреб, на фінансування цільових соціальних програм і проектів, а не на фінансування відомств і бюджетних установ. Такий механізм державного фінансування соціальної сфери поширений в багатьох цивілізованих країнах, зокрема у Великобританії, Німеччині, Угорщині, Болгарії, Польщі, Литві та ін.

Аналіз соціального замовлення в цих країнах доводить, що такий механізм порівняно з іншими дає змогу надавати населенню соціальні послуги більш якісно та з меншою втратою бюджетних коштів. У вказаних вище країнах держава залишила за собою виконання тільки тих соціальних функцій, які з об'єктивних причин не можуть бути передоручені громадським організаціям і приватним підприємствам. Соціальні послуги і є такою сферою, в якій держава може делегувати ресурси і повноваження щодо їх надання прибутковим і неприбутковим організаціям. З цією метою держава визначає, які конкретно соціальні послуги будуть надавати недержавні організації, на яких умовах та залишає за собою тільки функцію фінансування цих послуг і здійснення контролю за використанням виділених коштів [5, с. 7].

Згідно Закону України «Про соціальні послуги» від 19.06. 2003 р. № 966-IV (редакція від 21.02.2016 р.) [6], соціальне замовлення – це засіб регулювання діяльності у сфері надання соціальних послуг шляхом залучення на договірній основі суб'єктів господарювання для задоволення потреб у соціальних послугах, визначених місцевими органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування.

Вважаємо, що зазначене визначення необхідно уточнити – розширити замовників соціальних послуг, а саме ввести державні органи виконавчої влади та позабюджетні фонди.

Етапи здійснення соціального замовлення в Україні визначені Порядком здійснення соціального замовлення за рахунок бюджетних коштів, затвердженим Постановою Кабінету Міністрів України від 29.04.2013 р. № 324 [12] і відображені на рис. 5.2.2.

Рис. 5.2.2. Етапи процедури соціального замовлення

Щодо практики запровадження соціального замовлення в Україні, то нині соціальне замовлення не набуло значного поширення. Передовим є досвід Одеської та Хмельницької областей.

Наприклад, в Одесі вже 13-й рік міськрада впроваджує соціальне замовлення. Упродовж 12-ти років громадські та благодійні організації беруть участь у конкурсах щодо соціального замовлення. Переможці отримують гроші для вирішення соціальних проблем. За цей період участь у конкурсах взяло майже 400 організацій, було подано близько 500 соціальних проектів. Близько 200 з них були підтримані конкурсною комісією та реалізовані виконавцями соціальних контрактів. І статистика свідчить: на виконання цих проектів організації залучають зовнішнього фінансування в 4 рази більше, ніж бюджетного.

У 2014 році Одеська міська рада прийняла рішення «Про оголошення конкурсу соціальних проектів для реалізації Програми розв'язання пріоритетних соціальних проблем міста Одеса у 2014 році» за наступними номінаціями: соціальний захист інвалідів та

їхня соціально-психологічна реабілітація; боротьба із бездомністю, дитячою безпритульністю та бездоглядністю; профілактика СНІДу, ВІЛ-інфекції та наркоманії у м. Одеса; сприяння зайнятості та активному довголіттю людей похилого віку; соціальне обслуговування тяжкохворих, у тому числі вдома та в стаціонарних установах; сприяння розвитку самоорганізації населення у м. Одеса; вирішення соціальних проблем молоді; створення умов для збереження національної самобутності та етнічної ідентичності національно-культурних товариств (об'єднань) м. Одеса; сприяння діяльності громадських об'єднань ветеранів та соціальній захищеності їх членів; підвищення ролі і соціального статусу громадських об'єднань інвалідів у суспільстві, захист прав та основоположних свобод їх членів; екологічні проблеми соціального напрямку. Середній обсяг витрат на одну номінацію – 75 тис. грн.; разом – 825 тис. грн.

Хмельницька обласна державна адміністрація здійснює соціальне замовлення з 2012 року. За результатами спеціального конкурсу, громадські та благодійні організації отримують бюджетні кошти для надання комплексних послуг соціальної адаптації, реінтеграції та супроводу, а також соціальної реабілітації найбільш вразливим людям – нарко- та алкозалежним, звільненим з місць позбавлення волі, вагітним жінкам, які дізналися про ВІЛ-позитивний статус, безробітній молоді, людям похилого віку і так далі. Загальний бюджет соціального замовлення становить лише 95 тис. грн. на рік [2].

Низька активність соціального замовлення пов'язана передусім з низкою проблем, а саме:

- 1) відсутність дієвого нормативно-правового забезпечення механізму соціального замовлення;
- 2) неготовність державних органів влади до взаємодії з соціальними організаціями, несприйняття їх як рівноправного партнера та небажання «ділитися» бюджетними коштами;
- 3) відсутність традиції соціального партнерства між органами державної влади та недержавними організаціями, які можуть надавати соціальні послуги.

Вважаємо, що запровадження дієвого механізму соціального замовлення в Україні є надзвичайно актуальним для реалізації сучасної соціальної політики. Наразі саме механізм соціального замовлення може забезпечити максимальний результат при мінімальному навантаженні на бюджет.

Щодо позабюджетних фондів, то вони представлені Пенсійним фондом України; Фондом соціального страхування з тимчасової втрати працездатності; Фондом соціального страхування від нещасних випадків на виробництві та професійних захворювань України; Фондом загальнообов'язкового державного соціального страхування України на випадок безробіття.

Проаналізуємо видатки позабюджетних фондів на соціальні сферу на прикладі Пенсійного фонду України (рис. 5.2.3) [7, с. 13-14; 8, с. 6]. Таким чином, протягом 2014 р. витрати Пенсійного фонду України на пенсії становили 243,5 млрд. грн., а в 2015 р. ці витрати зросли на 22,2 млрд. грн. (на 9,1 %) і становили 265,7 млрд. грн.

Рис. 5.2.3. Видатки Пенсійного фонду України на виплату пенсій у 2014-2015 рр.

У структурі пенсійних виплат переважали власні кошти Пенсійного фонду України: 79,0 % (192,4 млрд. грн.) у 2014 р. і 64,3 % (170,9 млрд. грн.) у 2015 р.

За рахунок асигнувань з Державного бюджету виплачено пенсій на суму 51,0 млрд. грн. (20,9 %) у 2014 р. та 94,8 млрд. грн. (35,7 %) у 2015 р. Видатки на виплату пенсій за рахунок коштів фондів соціального страхування становили 0,1 % у 2014 р., а у 2015 р. такі видатки не здійснювалися.

Кожний з фондів загальнообов'язкового державного соціального страхування представляє певний вид соціальних ризиків і їм притаманні певні ознаки страховика (страхової компанії). Кошти цих

фондів формуються переважно за рахунок єдиного соціального внеску, що сплачують страхувальники-роботодавці від фонду оплати праці, а також працівники – у вигляді страхових внесків. Додатковими джерелами формування коштів позабюджетних фондів можуть бути фінансові санкції і штрафи, благодійні внески, кошти Державного бюджету України і кошти інших фондів соціального страхування.

При настанні страхового випадку за рахунок коштів цих фондів здійснюється виплата певного виду соціальної допомоги, але з врахуванням страхового стажу і середньомісячної заробітної плати застрахованої особи.

Вважаємо, що оскільки позабюджетні соціальні фонди по своїй суті є страховиками, тому вони повинні здійснювати інвестиційну діяльність, тобто інвестувати частину своїх надходжень в інвестиційні проекти, в результаті чого отримувати додатковий інвестиційний дохід, який і буде додатковим джерелом соціальних виплат (рис. 5.2.4).

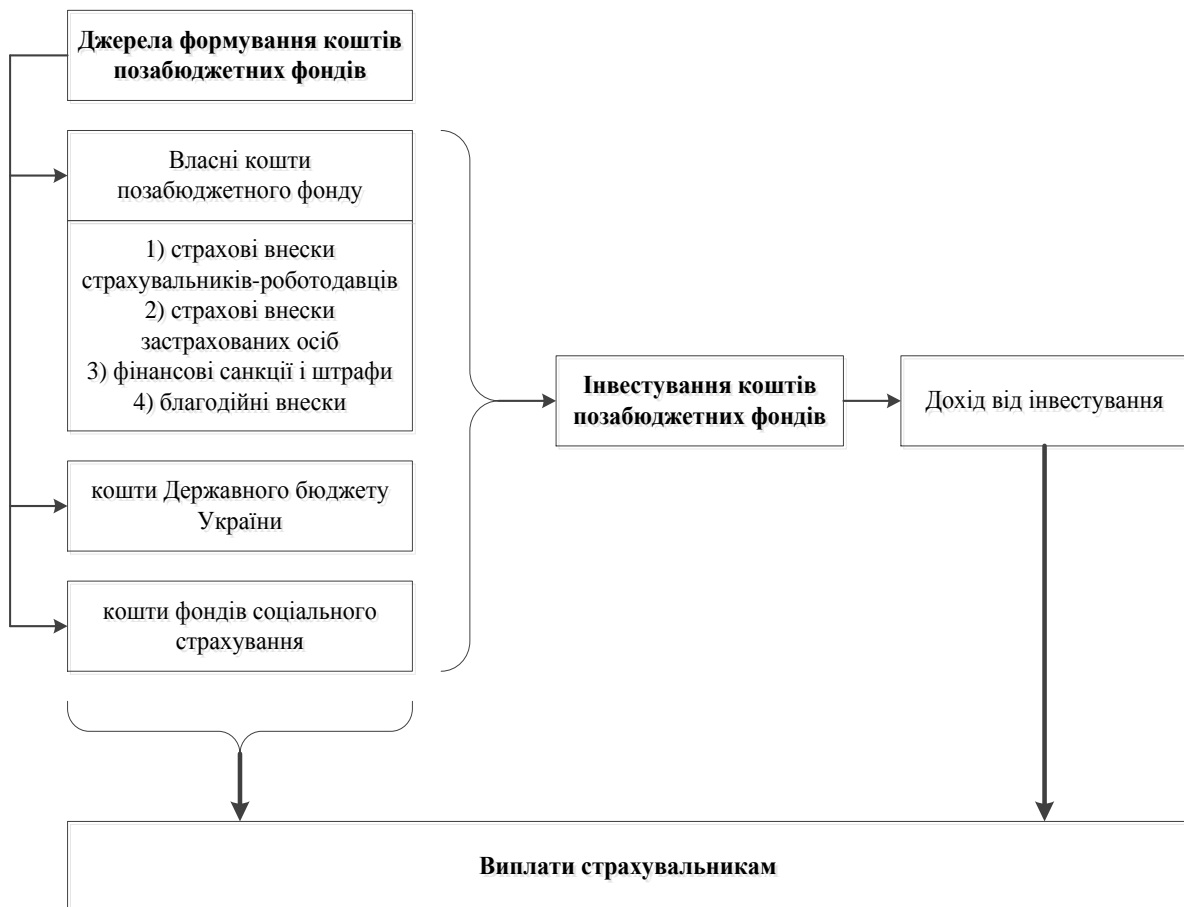

Рис. 5.2.4. Механізм формування і використання коштів позабюджетних фондів

Вважаємо, що такий механізм формування і використання коштів позабюджетних фондів сприятиме не лише розширенню фінансових можливостей позабюджетних фондів, але й вдосконалив систему соціального забезпечення в Україні та стане додатковим джерелом фінансових ресурсів для реалізації інвестиційних проектів.

Також інноваційними джерелами фінансування соціальної сфери можуть стати фінансові ресурси банківського та фондового ринку. Адже саме фінансовий сектор економіки безпосередньо пов'язаний з діяльністю фінансових установ, що здійснюють накопичення і трансформацію заощаджень або тимчасово вільних грошових коштів господарюючих суб'єктів в інвестиції, сприяють перерозподілу фінансових ресурсів між різними секторами економіки що, в кінцевому рахунку, призводить до економічного зростання.

Фінансове інвестування являє собою комплекс дій з ефективного розміщення вільних коштів у фінансові інструменти фондового ринку та банківського сектора, які спрямовані на реалізацію інвестиційних цілей, досягнення економічного та соціального ефекту. Таким чином, фінансове інвестування має стати одним з дієвих напрямів діяльності «соціальних організацій» – як державних, так і приватних.

Стан розвитку банківської системи характеризується такими показниками. Станом на 01.10.2015 р. ліцензію НБУ мали 120 банківських установ (у т.ч. 40 банків з іноземним капіталом). Динаміка активів банківської системи України в 2015 р. визначена кількома найбільш вагомими факторами, серед яких ліквідація низки проблемних банківських установ і значний відтік клієнтських коштів поряд із суттєвою девальвацією національної валюти (особливо у I кварталі 2015 р.), яка обумовила відносне збільшення залишків валютних активів. Станом на 01.10.2015 р. частка валютних активів в сукупних активах складала 47,7 %, в той час як 01.01.2015 р. – 43,7 %.

Кредитна активність банківських установ впродовж 9 місяців 2015 р. залишалася низькою, що обумовлено скороченням ресурсної бази, погіршенням кредитоспроможності позичальників та високим рівнем невизначеності щодо подальшого економічного розвитку. Це, в свою чергу, змушує банківські установи більш прискіпливо відноситись до фінансового стану потенційних позичальників або й взагалі призупинити на деякий час кредитування, надаючи перевагу інвестуванню коштів в цінні папери.

Протягом 9 місяців 2015 р. обсяг клієнтського кредитного портфеля скоротився на 9,5 % (або 95334 млн. грн.) та станом на 01.10.2015 р. склав 911,0 млрд. грн. Частка валютних кредитів в кредитному портфелі залишається високою (55 %). При цьому, близько 1/5 валютних кредитів були надані населенню.

Обсяг депозитних сертифікатів НБУ в портфелі банків протягом 9 місяців 2015 р. зріс більш ніж вдвічі – до 47,2 млрд. грн. Така динаміка свідчить про те, що в банківській системі присутні значні надлишки ліквідності, проте ця ліквідність є короткостроковою, а основним інструментом для її абсорбування нині є депозитні сертифікати.

Обсяг високоліквідних активів банків протягом 9 місяців 2015 р. показав збільшення на 16,6 % (25,8 млрд. грн.) та станом на 01.10.2015 р. складав 181,5 млрд. грн. Структура високоліквідних активів представлена наступним чином: готівкові кошти та банківські метали – 16 %, кошти в НБУ – 12 % та коррахунки в інших банках – 72 %. Протягом 9 місяців 2015 р. сукупний обсяг клієнтського портфеля банківської системи України скоротився на 34,5 млрд. грн. та станом на 01.10.2015 р. складав 643,3 млрд. грн. Визнання неплатоспроможними низки банківських установ, зокрема I групи за класифікацією НБУ, значно вплинуло на низхідну динаміку цього показника.

Сукупний обсяг доходів українських банків за 9 місяців 2015 р. склав 153457 млн. грн., обсяг збитків – 205685 млн. грн. Кількість збиткових платоспроможних банків налічувала 38 із 123 установ, які подали звітність до НБУ. Близько 60 % загального обсягу збитків припадає на 3 банківські установи. Прибуток отримали 85 із 123 установ, які подали звітність до НБУ. [1, с. 4-5].

Виконаний аналіз стану сучасної банківської системи України дозволив виділити такі проблеми її розвитку:

- низький рівень капіталізації комерційних банків, що знижує стабільність банків;
- висока концентрація капіталу в групі найбільших банків, що може призвести до розширення практики домовленостей і змов великих банків між собою (наприклад, про встановлення ціни на банківські послуги);
- зниження ліквідності банків;
- слабка диференціація банківських послуг – при досить значній кількості комерційних банків спектр та обсяги послуг залишаються обмеженими;

– висока вартість банківських послуг при низьких доходах населення, в результаті чого зменшується кількість потенційних користувачів банківськими послугами;

– високий рівень залежності від іноземних позик і значна частка іноземного капіталу в структурі капіталу банківської системи;

– наявність значної кількості ризиків банківської діяльності;

– втрата банками довіри населення, наслідком чого є зменшення мобілізації фінансових ресурсів банками;

– недосконала система захисту вкладів громадян;

– недостатній рівень кваліфікації менеджерів і спеціалістів та брак досвіду кадрового персоналу. Низька заробітна плата не сприяє залученню молодих фахівців у банківську сферу.

Для підвищення ефективності та вдосконалення функціонування банківської системи України, а також з метою залучення банківської системи до фінансування соціальної сфери необхідно здійснити такі заходи:

1) підвищити рівень капіталізації через: залучення до банків додаткового акціонерного капіталу; розроблення банками планів підвищення рівня капіталізації; стимулювання капіталізації прибутку в банках; удосконалення методики розрахунку обсягів і нормативів регулятивного капіталу та нормативів ризику; впровадження обов'язкового котирування та продажу банками власних акцій на відкритому фінансовому ринку;

2) покращити управління ліквідністю в банківській системі шляхом вдосконалення інструментарію регулювання ліквідності й перегляду нормативів ліквідності; планування заходів НБУ щодо управління ліквідністю; спрямування зусиль на підтримання структурного дефіциту ліквідності; спрощення і вдосконалення видачі банківських депозитів; розробка адекватних моделей прогнозування ліквідності банківської системи;

3) підвищити якість та конкурентоспроможність банківських послуг шляхом активізації процесів консолідації банків; розвитку структури банківського сектору; забезпечення надійності банківських автоматизованих систем; створення умов для застосування електронних банківських технологій; стимулювання розвитку факторингу та лізингу; створення умов розширення безготівкових розрахунків в економіці; стимулювання банківського обслуговування малого та середнього бізнесу, населення; розвитку нових сегментів ринку банківських послуг;

4) створити умови конкурентного співіснування іноземних та українських банків через вдосконалення чинного законодавства, надання пільгових умов та гарантування кредитів на інвестиційні проекти; адміністративного обмеження доступу іноземних банків, концентрації додаткової пропозиції ресурсів на сегментах ринку з найістотнішою присутністю зарубіжних кредиторів; зміцнення конкурентоспроможності вітчизняних банків за рахунок чіткішого розподілу сфер діяльності та сегментів ринку;

5) підвищити якість підготовки банківських працівників, що потребує узгодження навчального процесу із відповідними запитами банків, враховуючи постійний динамізм фінансового ринку та зміни банківських технологій здійснення різноманітних операцій.

Проаналізуємо стан розвитку фондового ринку України. Загальний обсяг випусків емісійних цінних паперів зареєстрованих Національною комісією з цінних паперів та фондового ринку (НКЦПФР) у січні-грудні 2015 р. становив 155,8 млрд. грн., що менше на 49,1 млрд. грн. порівняно з відповідним періодом 2014 р. (204,9 млрд. грн.).

Протягом січня-грудня 2015 р. НКЦПФР зареєстровано:

1) 158 випусків акцій на суму 128,6 млрд. грн. Порівняно з аналогічним періодом 2014 р. обсяг зареєстрованих випусків акцій зменшився на 15,8 млрд. грн.;

2) 155 випуски облігацій підприємств на суму 12,4 млрд. грн. Порівняно з аналогічним періодом 2014 р. обсяг зареєстрованих випусків облігацій підприємств зменшився на 16,6 млрд. грн.;

3) обсяг випусків інвестиційних сертифікатів КУА ПФ становив 10,6 млрд. грн., що менше на 14,2 млрд. грн. порівняно з даними за аналогічний період 2014 р.;

4) обсяг випусків акцій КІФ становив 4,2 млрд. грн., що менше на 142,3 млн. грн. порівняно з даними за аналогічний період 2014 р.

З початку реєстрації за станом на 31.12.2015 р. кількість зареєстрованих корпоративних та пайових інвестиційних фондів становила 2131 інститутів спільного інвестування, з них:

- 411 – корпоративних інвестиційних фондів;
- 1720 – пайових інвестиційних фондів.

Фондовий ринок в тій чи іншій країні характеризується, насамперед, показниками капіталізації, обсягом біржової торгівлі цінними паперами, кількістю цінних паперів, що перебувають в обігу на фондових біржах. Станом на 31.12.2015 р. капіталізація лістингових компаній фондового ринку склала 63,5 млрд. грн.

За результатами торгів на організаторах торгівлі обсяг біржових контрактів з цінними паперами протягом січня-грудня 2015 р. становив 290,8 млрд. грн.

Протягом січня-грудня 2015 р. порівняно з даними аналогічного періоду 2014 р. обсяг біржових контрактів з цінними паперами на організаторах торгівлі зменшився на 53,1 % (або на 328,9 млрд. грн.) (січень-грудень 2014 р. – 619,7 млрд. грн.).

Найбільший обсяг торгів за фінансовими інструментами на організаторах торгівлі протягом періоду зафіксовано з:

– державними облигаціями України – 253,3 млрд. грн (87,1 % від загального обсягу біржових контрактів на організаторах торгівлі у січні-грудні 2015 р.);

– облигаціями підприємств – 13,6 млрд. грн. (4,7 % від загального обсягу біржових контрактів на організаторах торгівлі у січні-грудні 2015 р.).

Обсяг біржових контрактів з цінними паперами протягом січня-грудня 2015 р. на вторинному ринку становив 97,6 % від загального обсягу біржових контрактів протягом зазначеного періоду [9, с. 1-5].

Отже, виконаний аналіз свідчить, що, незважаючи на щорічне зростання кількості зареєстрованих цінних паперів, за рівнем розвитку українських фондовий ринок знаходиться на стадії становлення. Вітчизняний фондовий ринок більше ніж за 25 років свого становлення так і не став джерелом залучення достатнього обсягу фінансових ресурсів, тоді як у розвинених країнах світу за допомогою фондового ринку перерозподіляється значна кількість фінансових ресурсів.

Основними проблемами розвитку фінансового інвестування на вітчизняному фондовому ринку вважаємо такі:

– низька інформаційна прозорість, відсутність ефективної системи захисту прав інвесторів;

– нерозвиненість правової бази й механізмів вирішення корпоративних конфліктів, що є бар'єром для залучення серйозних інституційних інвесторів;

– слабкий розвиток інфраструктури фондового ринку, особливо формування депозитарної системи та клірингу;

– інституціональна перевантаженість, яка виражається в надлишковій і заплутаній формалізації та регламентації правил господарської поведінки, що унеможливує чи ускладнює їх виконання.

Вважаємо, що для подолання зазначених проблем функціонування фондового ринку України з метою створення сприятливих умов для ефективного використання інструментів фондового ринку в соціальній сфері необхідно:

1) запровадити механізм захисту прав інвесторів (на законодавчому рівні розробити нормативні документи щодо гарантування прав інвесторів, механізмів страхування та хеджування ризиків);

2) поліпшити систему розкриття інформації на ринку цінних паперів (запровадити жорстку політику контролю за розкриттям достовірної інформації учасників фондового ринку, що у свою чергу сприятиме стабілізації ціноутворення на фінансові інструменти, покращить інвестицій клімат, стане міцним підґрунтям задля залучення іноземних інвестицій);

3) розширити інструменти ринку цінних паперів (обмежений розвиток національного ринку облігацій та розвиток ринку акцій гальмується через незначний обсяг паперів у вільному обігу, недоліки у системі корпоративного управління);

4) розвинути інвестиційну інфраструктуру (розвиток фондового ринку сповільнюється через недоліки у ринковій інфраструктурі).

Підсумовуючи варто відзначити, що українські страховий, банківський та фондовий ринки мають значний потенціал для подальшого розвитку та при оптимальному поєднанні з традиційними джерелами фінансування соціальної сфери можуть стати альтернативними джерелами фінансових ресурсів для соціальної складової сталого розвитку.

5.3. Посилення ролі державного управління на місцеві органи влади у напрямку підвищення якості життя населення України та її регіонів

(Н. В. Дудченко)

Незважаючи на те, що економічне зростання останніх років створило реальні передумови для зміцнення соціальної складової державного розвитку, якість життя населення в Україні не відповідає не лише стандартам цивілізованого світу, а й власне українській економічній динаміці [7].

Реформування управлінських підходів у сфері соціального розвитку стосується не лише центральних, а й значно більшою мірою місцевих органів виконавчої влади. Основна проблема у цьому аспекті полягає в оптимальному поєднанні місцевих і загальнодержавних інтересів та в реалізації цілеспрямованої соціальної політики на місцях в умовах обмеженості ресурсів [7].

При цьому саме на рівні громад досягається більша ефективність прийняття управлінських рішень, результативність соціальної політики, а також можливість залучення громадян не лише до процесу споживання послуг, але і у їх виробництві.

Державне управління соціальним захистом – це виконавча та розпорядча діяльність держави, яку здійснюють державні органи влади та, у передбачених законом випадках, недержавні органи, яким державою делеговані відповідні повноваження щодо управління сферою соціального захисту. Таким чином, державне управління соціальним захистом є видом державної діяльності. Загальними функціями державного управління в сфері соціального захисту населення є функції: прогнозування, планування, організації, регулювання, координації, обліку та контролю, які є визначальними в соціальному захисті населення. Зазначені функції можуть розглядатися і як спеціальні, оскільки вони характеризують особливості конкретних суб'єкта і об'єкта управління. До спеціальних функцій державного управління соціальним захистом також належить: добір та розстановка кадрів, складання бюджету, здійснення довгострокових програм соціального розвитку, призначення пенсій та соціальної допомоги, надання соціальних послуг [1]. Соціальний захист, відповідно до законодавства України, означає політику держави, спрямовану на забезпечення прав і гарантій людини у сфері рівня життя, головною метою якої є надання кожному членові суспільства, незалежно від соціального походження, національної або расової приналежності, можливості вільно розвиватися, реалізовувати свої здібності. Державні механізми із забезпечення соціального захисту спрямовані на кожну людину, стосуються не лише найменш забезпечених категорій, а й населення в цілому [2].

До основних напрямів соціальної політики в Україні щодо соціального захисту населення слід віднести:

–підвищення доходів та рівня життя громадян; забезпечення зайнятості громадян і задовільний стан ринку праці; належна організація й оплата праці;

–загальнообов'язкове державне соціальне страхування, пов'язане з трудовою діяльністю;

–окремі грошові виплати та пенсії, допомоги сім'ям з дітьми, адресна соціальна допомога малозабезпеченим сім'ям, надання житлових субсидій; компенсації та пільги тим, хто постраждав від техногенно-економічних і природних катастроф [4].

В ст. 46 Конституції України закріплено право громадян на соціальний захист. Соціальний захист як об'єкт державного управління є системою економічних, правових та організаційних заходів держави щодо забезпечення соціальних прав і гарантій людини та громадянина. Соціальне забезпечення, що є важливою складовою соціального захисту, – це державна система захисту населення від соціальних ризиків. Отже поняття «соціальний захист» означає політику держави, спрямовану на забезпечення прав і гарантій людини у сфері рівня життя, головною метою якої є надання кожному членові суспільства можливості вільно розвиватися реалізовувати свої можливості [3]. Соціальний захист в Україні реалізується такими шляхами: матеріального забезпечення економічно активного населення (через соціальне страхування); пенсійного забезпечення; соціальної допомоги найбільш вразливим верствам населення; матеріальної допомоги сім'ям з дітьми; надання компенсацій, індексацій та пільг населенню; соціального обслуговування тощо. Соціально вразливі верстви населення – це індивіди або соціальні групи, що мають більшу за інших імовірність зазнати соціальних збитків від дії економічних, екологічних, технологічних чинників сучасного життя [5]. До соціально вразливих категорій населення, що потребують першочергової допомоги з боку держави, належать: пенсіонери, інваліди, сім'ї з дітьми, діти- сироти, молодь, безробітні, постраждалі від аварії на ЧАЕС, малозабезпечене населення, маргіналізовані верстви населення (бездомні, залежні від алкоголю, наркотиків, правопорушники).

Протягом останніх років набули розвитку нові підходи до розв'язання проблем малозабезпечених верств населення, спрямовані на забезпечення їх соціальних гарантій залежно від майнового стану та доходів сім'ї, посилення адресної державної підтримки та контролю за використанням державних коштів. Цей напрям соціального захисту населення здійснюється шляхом надання державної соціальної допомоги малозабезпеченим сім'ям, сім'ям з дітьми, субсидій на оплату за користування житлом і комунальних послуг та пільг певним категоріям громадян. Але надміру розвинена система соціальних пільг у нашій державі та

форм їх виявлення ще не свідчить про належний ступінь соціальної захищеності населення. В Україні відсутній нормативно-правовий акт, який універсально встановлював би підстави, перелік суб'єктів, види та механізм надання соціальних пільг. Механізм надання пільг є недосконалим, оскільки реально пільгами користуються не всі, хто має на них право. Відсутня система моніторингу доходів сімей, що не дає змоги визначити тих, кому такі пільги найбільш необхідні. На підприємствах, що надають послуги, на оплату яких спрямовано пільги, та у місцевих органах виконавчої влади немає єдиних методик обчислення фактичної вартості окремих видів пільг, обліку наданих пільг, єдиної статистичної звітності щодо фактичної вартості пільг. Тому на сьогодні виникла потреба в докорінному вдосконаленні та реформуванні системи надання соціальних пільг. Актуальним залишається і питання управління системою органів соціального обслуговування, яке може надаватися у вигляді як соціальних послуг, так і матеріальної підтримки. Прийняття Верховною Радою Закону України «Про соціальні послуги» та низки інших нормативно-правових актів передбачає участь у підтримці найбільш незахищених категорій громадян недержавних органів. Соціальний захист розвивається на основі інноваційних концепцій та принципів, новітніх підходів, охоплюючи сфери відносин, яким раніше не приділялось належної уваги. Проте сьогодні за допомогою проекту «Удосконалення системи соціальної допомоги», який реалізується в Україні за підтримки Світового банку, в організацію роботи місцевих органів праці та соціального захисту населення вносяться значні зміни. Зокрема, запровадження прогресивної єдиної технології прийому громадян сприяє їх якісному і комплексному обслуговуванню; підвищенню ефективності використання наявних людських ресурсів; створенню ефективної системи контролю, спрямованої на запобігання випадків шахрайства та зловживання; формуванню єдиної бази даних отримувачів всіх видів соціальної допомоги [3].

Важливою умовою досягнення в суспільстві соціальної стабільності є реформування системи соціального захисту, головною метою якого є розширення соціальної бази перетворень на основі стабілізації життєвого рівня населення, зменшення тягара наслідків економічних реформ для найуразливіших верств населення, вжиття заходів щодо соціальної адаптації населення до цих перетворень. Серед головних напрямків реформування слід виділити: розвиток пенсійного забезпечення та пенсійного страхування; запровадження системи медичного страхування; реформування системи соціальної

допомоги, розвиток адресної допомоги; соціальне забезпечення жінок, дітей, молоді; забезпечення інвалідам рівних з іншими громадянами можливостей для участі в різних сферах життя суспільства тощо. Сфера соціального захисту населення має бути структурована виходячи з його головних напрямів, зокрема: соціальної допомоги, яка гарантує можливість виживання в умовах соціально-економічної кризи; соціального забезпечення, що гарантує певний рівень існування людини; соціальних послуг, що забезпечують певний рівень трудової активності та участі людини в громадському житті.

Щодо безпосередньо організації життєдіяльності територіальної громади, то це є однією з основних функцій місцевих органів державної влади та органів місцевого самоврядування. На них покладено відповідальність за виконання делегованих державою повноважень, вони мають впливати на організацію роботи підприємств, установ і організацій, розташованих на території громади, контролювати ефективне використання земельних ресурсів, об'єднувати громаду для вирішення місцевих проблем, формувати бюджет, шукати додаткові джерела ресурсів тощо [7].

Для України суттєвим є фактор територіальної диференціації рівня розвитку, пов'язаний з процесом регіоналізації, виділення окремих груп дрібних і великих власників капіталу тощо. Останні мають як пряму, так і опосередковану причетність до перерозподілу суспільних багатств, а значить і до формування ефективної регіональної політики. В результаті, регіони України мають не лише різний ступінь готовності до реалізації державної соціальної політики, але й по-різному зацікавлені у виробленні власної соціальної політики.

Окремі адміністративні одиниці в Україні об'єктивно мають меншу доходну базу. Зростає розрив між середньодушовим доходом найбагатших і найбідніших територій. Лідером у податкових доходах на душу населення є Київ, друге і третє місця за показником абсолютного обсягу податкових доходів займають Донецька і Дніпропетровська області. До категорії багатих територій (де середньодушові показники податкових доходів є вищими за середньоукраїнські) належать також Полтавська, Запорізька, Львівська, Сумська, Харківська області. Аутсайдерами є Тернопільська, Івано-Франківська області. Таким чином, досить широка диференціація економічних показників у регіонах стримує перебудову соціальної сфери [7].

Найбільш точним аргументом щодо регіональної строкатості соціального середовища, в якому виробляються засади регіональної соціальної політики, є порівняльний аналіз ділової активності населення в 6 регіонах: Західному, Центральному, Північно-Східному, Східному, Придніпровському та Південному. Населення вказаних регіонів за статусом економічної діяльності надзвичайно по-різному репрезентує територіальні особливості розвитку системи зайнятості. Так, наприклад, відсоток самозайнятих у загальній кількості зайнятих економічною діяльністю в Західному регіоні майже в 3 рази перевищує відповідний відсоток у Східному, а відсоток безкоштовно працюючих членів сімей в Центральному регіоні в декілька разів перевищує відповідний відсоток у всіх решта економічних районах України. Показовим є і той момент, що відсоток роботодавців у загальній чисельності зайнятих економічною діяльністю є найвищим у Південному економічному районі, який традиційно виступає споживачем робочої сили сільськогосподарського профілю [7].

Побудова економічно сильної, стабільної, соціально справедливої держави вимагає як політики вирівнювання рівнів соціально-економічного розвитку регіонів, зняття соціальної напруги міжрегіонального характеру, так і політики випереджаючого формування середнього класу локального рівня, який став би запорукою ліквідації бідності в суспільстві та носієм нових стандартів економічної поведінки і способів задоволення своїх соціальних потреб [7].

Разом з тим, управління регіональною соціальною системою потребує впорядкування таким чином, аби спрямувати його на комплексне вирішення соціально-економічних проблем, специфічних для кожного регіону. Причини низького рівня соціального забезпечення населення полягають у наступному:

- зниженні активної позиції органів державної виконавчої влади всіх рівнів у вирішенні соціальних питань та збереженні соціальних надбань;

- відсутності чітких вмотивованих підходів щодо фінансування бюджетних галузей як на загальнодержавному, так і на регіональних рівнях;

- відсутності збалансованої та ефективної діяльності всіх секторів соціально-гуманітарної сфери незалежно від форм власності;

- різкому спади обсягів фінансування з боку держави, що призвело до прямого розпаду освіти та охорони здоров'я, звело до критичного мінімуму безкоштовні послуги;

–зниженні підтримки стосовно поширення та пропагування досвіду місцевих ініціатив щодо реалізації соціальних благ, проведення соціальної роботи;

–різкій комерціалізації соціально-культурних послуг, яка відсторонила від якісного обслуговування більшу частину населення;

–недосконалості інвестиційного комплексу;

–інтенсивній децентралізації, що не супроводжується відповідним перерозподілом ресурсів між центром та регіонами;

–усвідомленні того факту, що освіта та охорона здоров'я не стали ефективними елементами суспільного зростання і не входять до системи офіційних національних цінностей.

Разом із чітким законодавчим розподілом повноважень, відповідальності та фінансово-економічної бази між загальнодержавним і місцевими рівнями центр ваги управління соціальною сферою повинен бути перенесений на місцевий рівень. Соціальна інфраструктура: освіта, охорона здоров'я, сфера культури і мистецтв, праці та соціального забезпечення – усе це має перейти переважно до компетенції місцевого самоврядування та складати головний зміст їх діяльності [7].

Вкрай необхідно делегувати частину повноважень держави з організації соціальних послуг у громаді місцевому самоврядуванню. Це сприятиме покращенню планування послуг, дозволить враховувати потреби в них, місцеві особливості надання послуг тощо. Розвиток системи соціальних послуг на рівні місцевої громади забезпечить:

–цільову спрямованість, поглиблення адресності, покращення якості життя людей;

–ефективність розподілу та використання ресурсів завдяки кращому реагуванню на потреби людей;

–чіткий взаємозв'язок між коштами, які сплачують платники податків і рівнем послуг, які надаються у громаді за рахунок цих коштів;

–сприятливі умови для надання соціальних послуг недержавними суб'єктами [7].

Діяльності органів місцевої влади з організації надання соціальних послуг у громаді бракує ефективності. Це обумовлено:

–незначними обсягами бюджетного фінансування, недосконалістю механізму трансфертів фінансових ресурсів держави на рівень територіальної громади;

–недостатньою податковою базою, зокрема місцевих податків та зборів;

–недосконалістю законодавства щодо прав органів місцевого самоврядування та місцевих державних адміністрацій організувати послуги у громаді, визначати нормативи, стандарти цих послуг;

–надмірною залежністю місцевого самоврядування від рішень центральної виконавчої влади, зокрема в питаннях планування послуг та формування мережі соціальних служб, формування і виконання місцевих бюджетів;

–відсутністю чіткого розподілу функцій у системі соціальних послуг між органами державної влади, місцевого самоврядування та надавачами послуг;

–недооцінкою ролі громадських, благодійних, релігійних організацій та місцевих ініціатив у впровадженні у громаді соціальних послуг [7].

Взаємодія органів місцевої виконавчої влади та органів місцевого самоврядування при вирішенні соціальних питань відіграє велику роль. Названі територіальні органи спільно організують систему адресної соціальної допомоги пільговим і незаможним категоріям населення; реалізують програми соціальної допомоги; організують роботу центрів соціального обслуговування, центрів соціальної допомоги родині та дітям, соціальних притулків, фінансованих за рахунок коштів пропорційно державних і місцевих бюджетів; організують і беруть під контроль літній та зимовий відпочинок дітей і підлітків; реалізують міські програми у сфері охорони здоров'я, освіти, соціального захисту населення, культури, фізичної культури та спорту, спортивні бази [7].

Але, не дивлячись на значні зусилля, більшість завдань у соціальній сфері не вирішуються. Безпосередніми шляхами вирішення цих завдань, виходячи з досвіду, набутого за період суспільної трансформації, на нашу думку, є:

–вдосконалення структур виконавчих органів державної влади з метою оптимізації управління соціогуманітарними галузями (як різновиду соціальної політики);

–децентралізація деяких засад реалізації соціальної політики на місцевому рівні, що передбачає надання органам виконавчої влади більшої самостійності при прийнятті відповідних рішень;

–пошук і залучення позабюджетних джерел фінансування;

–розвиток нових форм діяльності закладів соціогуманітарної сфери [7].

Окрім питань, пов'язаних із основами бюджетної політики, спрямованої на формування її загальних засад, організацію

міжбюджетних взаємовідносин та зміцнення її дохідної бази, важливе місце відводиться бюджетному фінансуванню на місцях. Незважаючи на те, що обсяги бюджетного фінансування обмежені обсягом доходів, економне, раціональне, ефективне та цільове використання бюджетних коштів має велике значення. Вирішити проблеми стосовно управління соціальною сферою на місцевому рівні можна за допомогою поширення різних форм меценатства та спонсорства, соціологічних досліджень, опитувань, прогнозування, розширення зв'язків, засобів масової інформації, удосконалення механізмів взаємодії органів державної влади з громадськими організаціями, залученні до вирішення питань управління гуманітарною сферою науковців та експертів-фахівців [7].

Забезпечення соціальної стабільності в Україні передбачає зміни в системі механізмів територіального управління соціальним розвитком. Необхідно чіткіше окреслити стратегічні орієнтири розмежування функцій соціального управління між центром та регіонами, їх взаємну відповідальність за суспільний поступ у країні.

Одним із напрямів вирішення проблем в управлінні соціальною сферою на місцях також повинна стати реально діюча взаємодія органів місцевої виконавчої влади та уряду при вирішенні наступних питань:

- розробленні та здійсненні відповідно до перспективних планів розвитку територій політики в галузі соціальної захищеності населення, охорони здоров'я, освіти, культури і спорту;

- здійсненні розвитку мережі установ соціального захисту населення, охорони здоров'я, освіти, культури і спорту;

- господарське, матеріально-технічне забезпечення діяльності установ соціального захисту населення, охорони здоров'я, освіти, культури і спорту;

- забезпеченні розвитку освіти на місцях, координація діяльності організацій, підприємств і установ, незалежно від відомчої підлеглості з питань розвитку освітньої системи регіонів;

- розвиток системи підготовки та перепідготовки педагогічних кадрів;

- організації роботи з надання населенню всіх видів лікувально-профілактичної допомоги;

- організації пенсійного забезпечення, медико-соціальних експертиз, реабілітації інвалідів;

- здійсненні державної політики в галузі охорони і використання історико-культурного спадку, здійсненні спільного регулювання та

нагляду з питань фізичного виховання і спорту, підготовки спортсменів;

–удосконаленні комплексних заходів щодо регулювання ринку праці та зайнятості населення [7].

На разі першочергове завдання полягає в тому, щоб зберегти кваліфіковане ядро освітнього потенціалу, підготувати умови для розвитку освіти в умовах ринкової економіки; досягти якісних зрушень у структурі економіки і освітнього потенціалу; повернути освіту до людини та її потреб. Державна політика повинна виходити з необхідності створення освітнього середовища, сприятливого для розвитку людини і реалізації її потенційних можливостей, відновлення культури. Завдання державної політики в галузі охорони здоров'я полягає в тому, щоб зупинити розпад існуючої системи, створити умови для реального доступу населення до якісних послуг, перевести масову охорону здоров'я на якісно новий рівень розвитку з широким використанням наукових технологій та комп'ютерного обслуговування. Нагальною є потреба більш глибокого та послідовного опрацювання нової філософії освіти, яка б урахувала динаміку світових тенденцій у соціальній сфері [7].

Для якнайшвидшого вирішення проблем управління соціальним розвитком територій необхідно:

–прийняти на законодавчому рівні нормативні документи щодо затвердження механізмів подальшого реформування галузей соціальної сфери в регіонах з метою більш глибокого забезпечення основних конституційних соціальних гарантій громадян;

–підвищити роль органів виконавчої влади та місцевого самоврядування щодо збалансованості грошових надходжень і видатків громадян, надання матеріальної підтримки населенню;

–підтримати розвиток регіональних освітніх і наукових центрів, підготувати фахівців з питань місцевого розвитку, а також педагогічних, культурно-освітніх та інших спеціалістів з урахуванням етнічної специфіки регіонів;

–спрямувати діяльність науково-освітнього потенціалу на забезпечення потреб регіону; організацію мережі дошкільних і шкільних закладів відповідно до етнічних потреб регіону;

–забезпечити інформаційну підтримку підготовки та реалізації реформ у соціально-культурних галузях;

–організувати в кожному регіоні центри соціальних досліджень та прогнозування основних показників соціально-економічного розвитку;

–надати регіонам права перерозподілу бюджетних коштів та визначення потреби в кадрах та їх підготовки за ступеневою освітою місцевими навчальними закладами;

–урегулювати та підвищити обсяги фінансування з боку держави (при цьому слід ураховувати кількість населення, соціальну інфраструктуру, регіон, показники соціально незахищеного населення) [7].

Комплекс заходів, спрямованих на створення умов для розвитку мережі соціальних послуг у громадах, включає наступне:

–визначити пріоритетні завдання у системі соціальних послуг, спрямованих на децентралізацію згідно з принципами Європейської соціальної хартії;

–прискорити прийняття Концепції реформування системи соціальних послуг, яка передбачає децентралізацію, впровадження нових стандартів соціальних послуг, механізму соціального замовлення на місцевому рівні;

–розробити рекомендації щодо внесення змін до бюджетного законодавства, законів «Про місцеве самоврядування», «Про соціальні послуги», «Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії», «Про об'єднання громадян»;

–розробити стандарти забезпечення громадян соціальними послугами у громаді як основи для визначення зобов'язань місцевого самоврядування та фінансового нормативу бюджетної забезпеченості видатків місцевих бюджетів на соціальні послуги;

–науковим установам і вузам надати першочергову увагу підготовці фахівців з соціальної роботи, системи соціальних послуг, в т. ч. з управління соціальними послугами у громаді;

–розробити механізми закупівлі соціальних послуг у недержавних суб'єктів за рахунок бюджетних коштів.

В умовах євроінтеграції України найголовнішим пріоритетом визначено соціальну спрямованість економіки, в якій однією з найважливіших сфер діяльності є надання соціальних послуг у сфері соціального обслуговування. І це справедливо, адже соціальні послуги спрямовано на розв'язання або профілактику проблем вразливих верств населення. Держава з метою реалізації конституційного права громадян на соціальний захист має забезпечити відповідну якість надання соціальних послуг. Для цього повинна бути створена досконала система соціального обслуговування та надання соціальних послуг, яка б відповідала сучасним вимогам та потребам людей, а також відповідна законодавча та нормативно-правова база [7].

Забезпечення гідного рівня життя кожного громадянина незалежно від місця його проживання є ключовим завданням державної соціальної політики на сучасному етапі. Вирішення цього завдання потребує віднаходження дієвих і ефективних механізмів удосконалення державної політики соціального захисту на місцевому рівні, особливе місце серед яких належить забезпеченню умов для якомога повнішого представництва груп інтересів в інституційних структурах усіх рівнів.

5.4. Соціальні облигації як інструмент фінансування сталого розвитку

(Н. В. Ільченко)

Вирішення важливих соціальних питань в будь-якій країні і в усі часи, як на глобальному так і місцевому рівнях, супроводжується низкою проблем, зокрема браком фінансових ресурсів, що значно обмежує можливості держави ефективно та у повному обсязі виконувати поставлені завдання в сфері сталого розвитку. Не секрет, що велика кількість соціальних програм та проектів, які хоч і зосереджені на нагальних проблемах, не знаходять своєї реалізації саме через відсутність необхідного фінансування з державних та/або благодійних фондів. Зрозуміло, що більшість приватних інвесторів не зацікавлені у вкладанні коштів в соціальні проекти, які не здатні принести високої фінансової віддачі та є досить ризиковими. Відповідно, постає актуальне питання розробки та впровадження таких фінансових механізмів і інструментів, які б дозволили розширити коло фінансових учасників та застосовувати змішане фінансування при вирішенні проблем сталого розвитку. Досвід розвинених країн свідчить, що приватний сектор готовий брати участь у фінансуванні важливих соціальних завдань за умови доступності державних засобів та життєздатності проектів. За даними опитування Всесвітнього економічного форуму кожен долар вкладених фінансових засобів державою, залучає ще від 1 до 20 доларів приватних інвестицій [1].

Одним з інструментів, який дозволяє стимулювати залучення засобів приватного сектору для вирішення соціальних завдань, є соціальні облигації або облигації соціального впливу (social impact bond, SIB), які представляють сукупність зобов'язань, що беруть на

себе партнери з різних секторів. Особливість таких облігацій полягає в тому, що оплата по ним здійснюється тільки за умови досягнення обумовлених заздалегідь позитивних змін в суспільстві. В зв'язку з цим, соціальні облігації також мають назву «оплата за успішне виконання проектів» або «оплата за результатами» (pay for success / result). Такий характер платежів створює стимули реальної продуктивності для постачальників соціальних послуг.

Треба зазначити, що в різних країнах використовують різну термінологію для зазначеного механізму. Термін «облігації соціального впливу» виник в Великобританії та особливість даного механізму полягає в залученні інвесторів для досягнення соціального ефекту. В США більш розповсюдженим є термін «плата-за-успіх», який більше фокусується на платіжному аспекті, ніж на аспекті зовнішнього інвестора. В Австралії застосовується термін «облігації соціальної користі» (Social Benefit Bond), а Міністерство охорони здоров'я Нової Зеландії використовує термін «соціальні облігації» [2].

В цілому до реалізації механізму облігацій соціального впливу (ОСВ) залучається велика кількість сторін, серед яких такі як: державні відомства, які укладають контракти та встановлюють критерії фінансової результативності; постачальники соціальних послуг, які безпосередньо надають послуги населенню; інвестори, які фінансують соціальні послуги; посередники, які надають допомогу у мобілізації фінансових ресурсів; незалежні агентства, які оцінюють та верифікують результати, а також зменшують ймовірність суперечок між сторонами [2,с.3].

На рис. 5.4.1 представлено одну з можливих структур ОСВ та взаємозв'язки між різними сторонами. Завданнями, на виконання яких можуть бути спрямовані облігації соціального впливу, є:

- покращення рівня освіти в найбільш неблагополучних районах, особливо серед вразливих груп (сім'ї з низькими доходами, меншини);

- скорочення рівня злочинності за окремими категоріями (крадіжки, насильницькі злочини) та/або в рамках окремих територій, які викликають занепокоєння;

- скорочення кримінального рецидивізму в рамках окремих територій, груп населення (молодь, різні меншини), соціальна адаптація колишніх злочинців;

- скорочення числа «хронічних» безхатченків, включаючи організацію та утримання будинків з їх розміщення для проживання, надання медичної допомоги та соціальна реабілітація таких людей;

- професійна перепідготовка дорослих та скорочення безробіття за рахунок професійної переорієнтації робочої сили;
- скорочення витрат на охорону здоров'я за рахунок розвитку допомоги пацієнтам на дому, яка не потребує спеціальних медичних знань;
- якісне та ефективне з точки зору витрат будівництво та наступне утримання будинків для людей похилого віку;
- скорочення кількості екстрених звернень до медичних психіатричних закладів хворих, створення більш комфортних умов утримання їх на дому із скороченням ризику для рідних та близьких, а також третіх осіб;
- адаптація колишніх військових, в тому числі тих, що брали участь в активних бойових діях;
- збільшення рівня усиновлення;
- збільшення відвідування шкіл дітьми;
- скорочення кількості дітей з бідних сімей та інше [3].

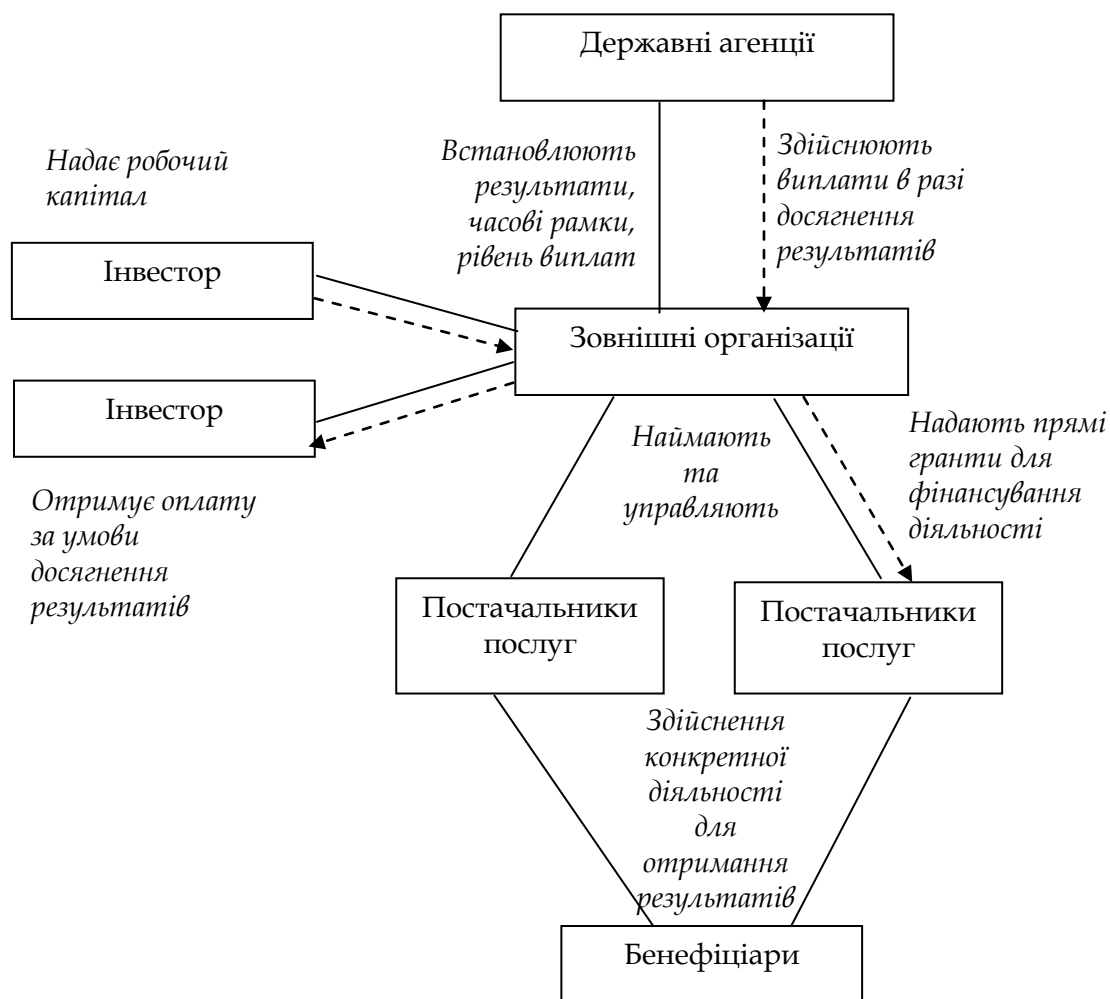

Рис. 5.4.1 Типова структура ОСВ [2, с.3]

Треба зазначити, що механізм соціальних облігацій не підходить для всіх форм надання соціальних послуг. Він вимагає від учасників бути готовими взяти на себе зобов'язання фінансувати досягнення гарно визначених та об'єктивно вимірених соціальних результатів, а також передбачає наявність хоча б одного постачальника послуг, який здатен досягти цільових результатів за прийнятну ціну, і принаймні одного зовнішнього інвестора, який готовий надати фінансові ресурси та взяти на себе ризики, якщо цілі не будуть досягнуті.

Нижче наведений алгоритм, який дозволяє прийняти рішення щодо можливості використання механізму ОСВ та його учасників (рис.5.4.2).

Серед основних переваг облігацій соціального впливу експерти визначають наступні [4]:

1. ОСВ надає можливість розробити більш ефективні програми та отримати кращі результати для їх учасників, зокрема:

- покращення результатів для бенефіціарів шляхом концентрації уваги на результатах;

- підвищення вірогідності вироблення реальних та сталих рішень важливих соціальних проблем;

- розробка та реалізація ефективних заходів, які доступні для більшої кількості людей, що мають соціальні потреби, ніж за умови їх вирішення шляхом традиційних державних контрактів та філантропії;

- використання інноваційного потенціалу як інвесторів так і постачальників послуг;

- посилення дисципліни при вимірюванні результатів для державних програм, оскільки заздалегідь існує угода про те, як вимірювати успіх проекту;

- покращення бази даних для соціальних послуг шляхом уточнення показників для вимірювання успіху та публікації результатів;

- прискорення прийняття та реалізації перспективних програм;

- прискорення розповсюдження успішних програм.

2. Підвищення ефективності використання бюджетних ресурсів шляхом:

- збільшення обсягів фінансування програм профілактики та раннього втручання на сталій основі;

- посилення підзвітності та прозорості послуг, які фінансуються державою;

- можливість для уряду, приймаючи нові ідеї від зовнішніх постачальників, платити лише за ті, які дозволяють: заощаджувати бюджетні ресурси; знижувати ризики для уряду;
- можливість реінвестування зекономлених засобів для подальшого фінансування соціальної програми.

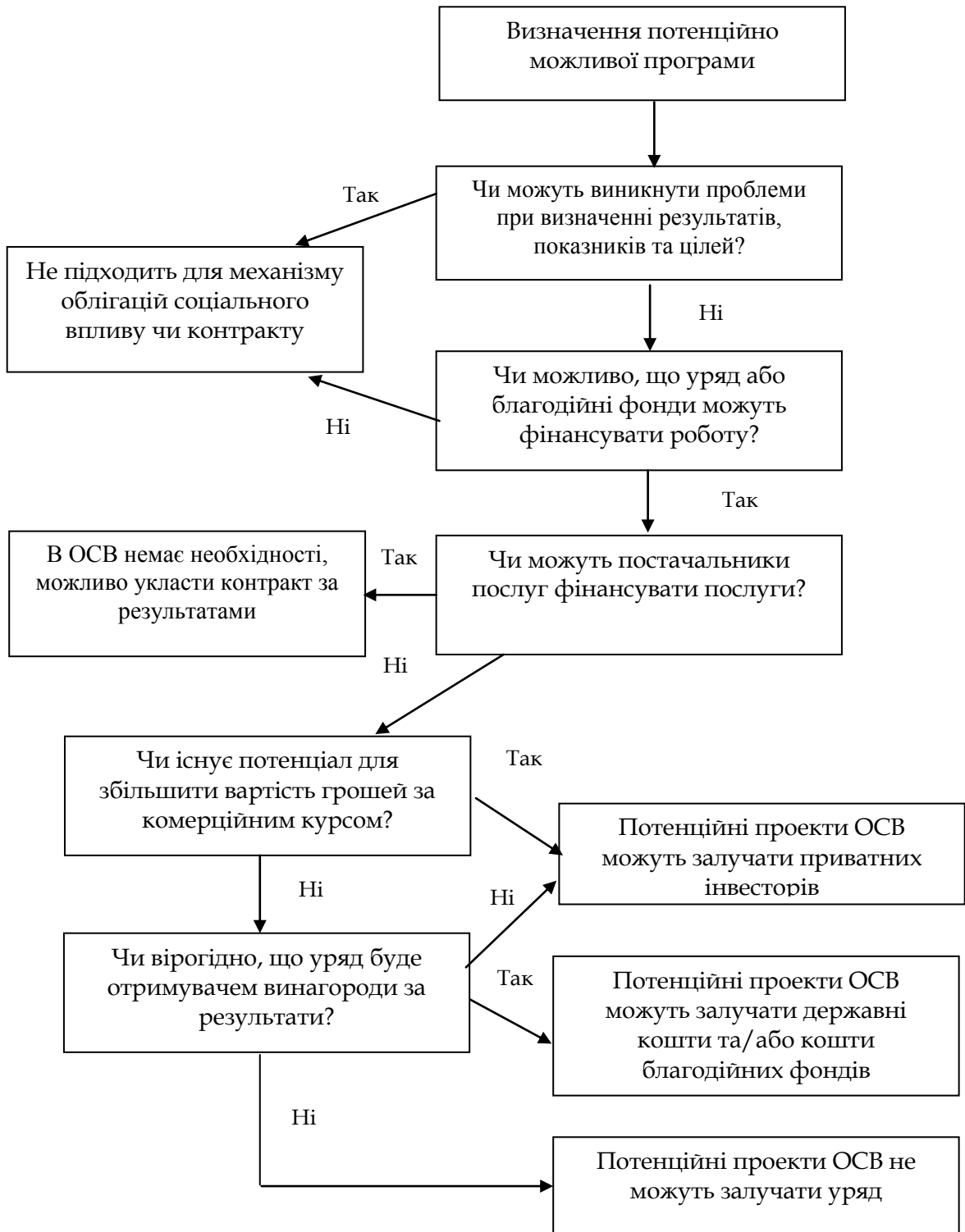

Рис.5.4.2 Алгоритм прийняття рішення щодо механізму ОСВ [2]

Диверсифікація постачальників послуг:

- підвищення доступності оплати за результатами контрактів;
- надання постачальникам соціальних послуг гарантованого фінансування, яке не підпадає під скорочення бюджету.

3. Підтримка співробітництва між різними секторами з метою більш ефективного вирішення проблем:

- узгодження інтересів та навичок бенефіціарів, постачальників соціальних послуг, приватних інвесторів та урядів;
- полегшення координації діяльності організацій, які працюють над спільними проблемами.

Поряд зі значними потенційними вигодами, які має модель ОСВ, існує ціла низка проблем, пов'язаних з її застосуванням. Можна виділити, як спільні проблеми, так і специфічні проблеми кожного учасника.

Як зазначалося вище, ОСВ – це складний механізм, який складається з багатьох елементів та взаємозв'язків. Враховуючи складність контрактів, результати ОСВ, як правило, складно виміряти. Всім учасникам, на нашу думку, досить важко дійти згоди з приводу таких ключових позицій:

- досягнення прийнятних рівнів ризику та доходності для усіх сторін;
- узгодження саме того, які результати повинні бути зафіксовані в контракті;
- погодження методів вимірювання результатів;
- досягнення впевненості у компетентності та надійності сторін;
- зниження ризику зміни уряду та політики [5].

Одна з найбільших проблем для ОСВ, яка є загальною для всіх учасників, це – забезпечення надійного вимірювання. Усі сторони повинні домовитися про те, що вимірювати, як вимірювати, коли вимірювати, які існують гіпотези і скільки коштують уряду «успішні» результати в грошовому вимірі. Ця проблема виникає в основному тому, що економічна модель ОСВ повинна бути вигідною для усіх сторін.

Крім цього, СОВ є ресурсозатратним проектом. Наприклад, розробка та підготовчий етап першого проекту облігацій соціального впливу Пітерборо (Великобританія) продовжувалася 29 місяців, в тому числі 11 місяців на обговорення показників успіху. Такі затрати у вигляді інтелектуальної енергії та часу можна співставити з ресурсним внеском у розробку національної соціально-економічної політики або програми національного масштабу.

Зазначені переваги і недоліки ОСВ призводять до широкої дискусії серед експертів щодо мети соціальних облігацій та основних мотивах головних дійових осіб. Зокрема, К. Міллер, президент Фонда Ф.Б. Хірона, вважає, що механізм облігацій соціального впливу застосовують лише тоді, коли влада має на меті зекономити бюджетні кошти на вирішенні соціальних проблем. Крім цього вона відмічає складну схему взаємодії всіх учасників та високий рівень транзакційних витрат в рамках цього механізму [6]. Її основним опонентом виступає Т. Паланджиан, виконавчий директор компанії «Social Finance» (ініціатор механізму ОСВ), яка усвідомлює, що модель соціальних облігацій має низку недоліків, але вважає, що ключовим мотивом взаємодії трьох секторів все ж таки є бажання знайти ефективні моделі надання послуг соціально вразливим категоріям населення. Некомерційні організації нерідко відмічають, що завдяки ОСВ вони можуть направити всі зусилля на виконання своєї місії, а не займатися залученням фінансових ресурсів. Позитивним моментом, на її думку, є те, що державою заохочується застосування інноваційних підходів до вирішення проблем та соціальних перетворень в суспільстві, а також передбачається використання достовірних даних та результатів досліджень.

Не дивлячись на складності впровадження даного механізму в практику фінансування соціальних проектів, концепція була прийнята у всьому світі та розвивається значними темпами. На сьогодні в світі нараховується 44 програм, які фінансуються за схемою соціальних облігацій, та ще 100 угод знаходиться на стадії підготовки [7]. На рис. 5.4.3 представлено динаміку росту кількості облігацій соціального впливу протягом 2010-2015 років в світі.

Перший проект ОСВ було зосереджено на реабілітації колишніх ув'язнених (опис даного проекту наведено нижче). Інші проекти намагаються вирішити соціальні проблеми в інших областях, зокрема акцент робиться на дітях та молодих людей, які знаходяться поза освітою, зайнятістю або професійною підготовкою. Ці проблеми є типовими для більшості країн. Експерти прогнозують надалі збільшення груп населення, на яких будуть спрямовуватися проекти ОСВ (особливу увагу пропонується звернути на питання, які стосуються людей похилого віку, зокрема, соціальну ізоляцію, останні дні життя тощо).

Науковці зазначають, що механізм ОСВ впроваджується в практику фінансування соціальної сфери швидкими темпами в таких країнах як Великобританія або США, а в країнах, які

розвиваються, процеси реалізації даного механізму йдуть досить повільно.

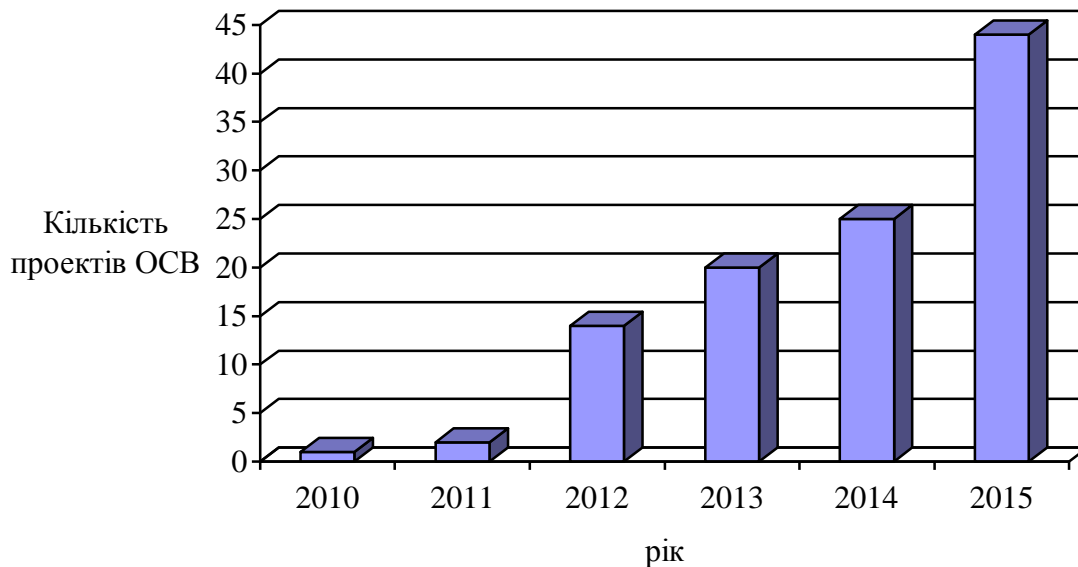

Рис.5.4.3 Динаміка кількості облігацій соціального впливу в світі [8]

Експерти Університету Кейптауна проаналізували спроби впровадження ОСВ в Південній Африці, та виділили низку причин, які уповільнюють розповсюдження нової практики, зокрема, це:

- труднощі, які пов'язані з вибором пріоритетів. Проблеми країн, що розвиваються, є настільки масштабними, що досить важко визначити головний пріоритет. Досить часто вирішення певної проблеми потребує знаходження комплексного рішення одночасно в декількох напрямках;

- численні фактори, які здійснюють негативний вплив на потенційних бенефіціарів, і які важко невілювати. Зокрема, низька якість медичних послуг, відсутність житла, висока рівень дитячої смертності, низька якість харчування тощо;

- недостатня кількість організацій, які здатні брати участь в програмах ОСВ. В країнах, що розвиваються, соціальні послуги, як правило, надають невеликі некомерційні організації (НКО), які не можуть брати участь у великих угодах, і не привертають уваги приватних інвесторів;

- обмежене фінансування соціальної сфери. Уряд фінансує соціально важливі ініціативи в незначному обсязі (як правило, фінансування відбувається за рахунок грантів міжнародних організацій);

– відсутність даних. Органи влади досить часто не володіють вихідними даними, які необхідні для порівняльного аналізу та оцінки ефективності програм ОСВ. НКО, в свою чергу, не мають достатньої компетенції та ресурсів, необхідних для збирання даних та оцінки ефективності і якості власних послуг.

Усі ці фактори ускладнюють розповсюдження соціальних облігацій, але існують певні заходи, які дозволяють знижувати ризики та підвищувати привабливість ОСВ для різних стейкхолдерів:

- поетапна оплата послуг НКО за проміжними результатами;
- заохочення комбінованих програм;
- створення інвестиційних фондів для підтримки різних моделей надання послуг;
- налагодження відносин з приватними донорами, які здатні посилити ініціативи та привернути увагу політиків до актуальних соціальних проблем [7].

Нижче хочемо навести декілька прикладів проектів, які фінансуються за рахунок облігацій соціального впливу в різних країнах.

Перший пілотний проект соціального впливу розпочався при безпосередній участі компанії «Social Finance» у Великобританії в 2010 році. Компанія залучила від 17 соціальних інвесторів 5 млн. фунтів стерлінгів, які призначалися для роботи з 3000 колишніх ув'язнених з короткотерміновими вироками в'язниці Пітерборо. Як показали дослідження, 60% таких ув'язнених повертаються в злочинне середовище протягом року з моменту виходу з місць позбавлення волі, оскільки допомога, яку вони отримують від держави дуже незначна, щоб усунути причини їх злочинної поведінки. В зв'язку з цим, з метою прискорення повернення таких людей до суспільства, такі організації як Фонд Св. Джайла та сімейний Фонд Ормістонов з підтримки сім'ї та дитинства розробили програму підтримки ув'язнених та їх родин, як на базі в'язниці, так і за її межами.

Між державою і інвесторами було досягнуто таких домовленостей: якщо через 8 років кількість повторних злочинів знизиться на 7,5% та більше, то Міністерство юстиції та Фонд Великої лотереї виплатить інвесторам затрачені засоби плюс відсотки (гранична ставка – 13% річних).

Хоча очікувалося, що в процесі роботи з першою когортою рецидивна злочинність знизиться на 10%, і за результатами оціночного дослідження інвестори отримують «ранні виплати», але результат склав лише 8,4%. На сьогодні, уряд та Міністерство юстиції

Великобританії прийняли рішення приєднати проект Пітерборо до нової масштабної програми «Модернізація реабілітації», яка спирається на американський досвід укладання державних контрактів з НКО на «умовах оплати за ефективне надання послуг».

В США перша програма соціальних облігацій також була пов'язана з вирішенням проблем злочинності, але в цьому випадку підліткової. Ініціатива ABLE (Adolescent Behavioral Learning Experience / Навчання підлітків новим моделям поведінки) з'явилася завдяки дослідженню, яке було здійснено в 2012 році агентством MDRC та правозахисним об'єднанням Osborne Association, що дозволило визначити проблему та сформувані бажані результати програми. Інвестором для цієї угоди виступив банк Goldman Sachs, який вклав в соціальну адаптацію колишніх ув'язнених в'язниці «Острів Уїлла Райкера» 7,2 млн. доларів, а гарантії на суму 6 млн. доларів надав філантропічний конгломерат Bloomberg Philanthropies. Передбачалося, що програма ABLE дозволить знизити показник рецидивної злочинності на 10% та зекономить місту Нью-Йорк значні фінансові ресурси. На жаль, поставлених результатів досягти не вдалося, хоча в той же час було зафіксовано два позитивних моменти. По-перше, більше 4000 молодих людей у віці 16-18 років отримали необхідну професійну допомогу; і, по-друге, оскільки результати проекту не були досягнуті, всі витрати, пов'язані з наданням послуг, були оплачені інвесторами, а не платниками податків (інвестор втратив 1,2 млн. доларів) [9].

Хоча перший проект ОСВ в США виявився невдалим, інвестори не полишають спроб впровадити зазначений механізм для вирішення соціальних проблем. Так, на сьогодні в країні ще сім ініціатив знаходиться в процесі реалізації, а ще одна – в штаті Юта – закінчилася успіхом: уряд штату зекономив значні бюджетні кошти, а інвестори – банк Goldman Sachs та венчурний філантроп Дж. Б. Пріцкер, отримали прибуток. Зазначений проект був спрямований на надання якісних послуг дошкільного навчання дітям з особливими освітніми потребами. Внесок партнерів виглядав наступним чином: НКО «United Way» взяла на себе виконання координаційних та посередницьких функцій; інвестори вклали в програму 7 млн. доларів; національна міждисциплінарна мережа Strive Together надала послуги з підготовки до школи соціально вразливих дітей з бідних сімей. В результаті виконання програми серед 110 дітей у віці 3-4 роки, які потенційно потребували корекційної допомоги, на спеціалізоване навчання на базі державних закладів пішла лише одна дитина. Інші діти вступили у звичайні

дитячі заклади. Даний проект дозволив зекономити замовнику (штат Юта) 281550 доларів (на навчання однієї дитини в спеціалізованій школі щорічно витрачається 2607 доларів), і законодавці штату, спираючись на «докази ефективності», затвердили більш масштабну п'ятирічну програму, в рамках якої планується надати допомогу 3500 дітям групи ризику [10].

В Швейцарії перша ініціатива ОСВ, яка отримала назву Fokus Bern («Берн в центрі уваги») розпочалася в червні 2015 року. Її основна мета полягає в інтеграції до суспільства біженців та громадян, які намагаються адаптувати свої професійні навички до ситуації на ринку праці. Поточний показник працевлаштування в Берні складає 20-40%, а завдяки програмі ОСВ, яка розрахована на 5 років та включає послуги з навчання і підбору робочих місць, його передбачається підвищити до 50-60%. В угоді беруть участь: замовник – Департамент охорони здоров'я та соціального забезпечення кантона Берн, виконавець – некомерційна організація Caritas Bern, та група інвесторів, в яку ввійшло 70 приватних компаній. Бюджет програми складає 2,7 млн. швейцарських франків. Якщо мета ініціативи буде досягнута на 95-105%, то кантон Берн оплатить надані послуги, а компанії повернуть свої вкладення з відсотками. Треба зазначити, що проблема соціальної адаптації біженців, є досить актуальною для всіх Європейських країн, тому якщо проект буде успішний він може бути адаптований іншими країнами [11].

У Великобританії некомерційна організація ThinkForward закінчила виконання трирічної наставницької програми для молоді, фінансування якої здійснювалося за допомогою механізму соціальних облігацій. Даний проект продемонстрував гарні соціальні результати та приніс прибуток інвесторам. Зокрема 90% серед 1000 молодих людей групи ризику, які не мали освіти, не працювали та не мали професії (NEETs – not in education, employment or training), вступили до навчальних закладів, отримали професійну підготовку або працевлаштувалися. Зазначена програма стартувала в 2012 році, та була виконана за замовленням Інвестиційного фонду, діючого при Департаменті праці та пенсійного забезпечення Великобританії. Фінансування даної програми здійснили два інвестиційних фонди Big Society Capital (BSC) та Impetus-PEF, які вклали по 450000 фунтів стерлінгів [12].

В Ізраїлі інвестиційно-благодійна організація Social Finance Israel планує випустити перші, пов'язані з профілактикою діабету, облігації соціального впливу на 5,5 млн. доларів для іноземних та

ізраїльських інвесторів. Дана програма передбачає надання допомоги 2250 жителям, які мають ризик розвитку діабету 2-го типу, зокрема планується допомогти їм змінити образ життя та раціон [13].

Зрозуміло, що у разі успішної реалізації проектів ОСВ або проектів, виконаних на умовах «оплати за успіх», уряду доцільно продовжити фінансування практики, яка офіційно підтвердила свою ефективність. Щоб створити умови для розвитку такого сценарію, спеціалісти Гарвардської лабораторії соціальних облігацій, Фонду Джеймса Ірвіна та Корпорація служіння нації та суспільству розробили рекомендації для всіх учасників ОСВ:

– Федеральні структури в особі Адміністративно-бюджетного управління при Президенті США можуть робити запит в державних установах, які беруть участь в проектах, щодо детальних планів забезпечення сталості та подальшого розвитку успішних програм. Також їм необхідно розробити порядок присудження статусу «передової практики федерального значення» тим моделям та практикам, які підходять до тиражування в національних масштабах.

– Органи влади американських штатів (аналогічним чином) можуть присвоювати кращим проектам регіонального статусу, а також створювати спеціальні комісії, які будуть здійснювати моніторинг угод та аналізувати звітність відповідних підрозділів, виявляючи ефективні та невдалі моделі і практики.

– Філантропічні організації повинні заявити про те, що їх цікавлять тільки ті угоди, які в якості обов'язкової умови вимагають збирання та аналіз «доказової інформації»; та гарантують фінансову стабільність успішним моделям. Крім цього, їм необхідно більш активно підтримувати навчальні проекти, які сприяють підвищенню кваліфікації держслужбовців в питаннях управління ефективністю в соціальній сфері.

– Оцінщики повинні підготувати алгоритми роботи, які забезпечать безперебійне постачання актуальних даних, які б характеризували не тільки кінцеві, але також проміжні результати програм. Завдяки такому підходу всі зацікавлені сторони зможуть використовувати результати оцінки для прийняття оперативних рішень [14].

Враховуючи, що соціальні облігації – це нове, але перспективне явище, різноманітні країни намагаються перейняти досвід та впровадити цей механізм в свою практику. Зрозуміло, що складність механізму ОСВ вимагає від країн детального його вивчення. З цією метою, наприклад, в скандинавських країнах було створено мережу розвитку соціальних облігацій (The Nordic Social Impact Bond

Development Network), яка об'єднує представників Швеції, Норвегії, Фінляндії та Данії. Метою створення даної структури є обмін інформацією про практику застосування нового фінансового механізму, та пошук можливостей для розповсюдження успішного досвіду з урахуванням специфіки національних та місцевих контекстів. Крім цього, Шведська рада з досліджень профінансувала підготовку посібника із застосування аналітичної методики СВА (Cost Benefit Analysis), розробленої Вашингтонським державним університетом публічної політики. Мережа планує створення бази даних, яка б допомогла учасникам мережі структурувати роботу з процесів збору та аналізу даних, а також проведення дискусії щодо необхідності переключення уваги інвесторів, державних замовників та провайдерів соціальних послуг з короткострокових результатів (які оцінюються за кількістю клієнтів, проведених семінарів, підготовлених публікацій тощо) на сталі зміни, які є головною метою ОСВ [15].

Треба зазначити, що Центр глобального розвитку в партнерстві з компанією «Social Finance» створили робочу групу для вивчення нового механізму фінансування соціальної сфери – облігації розвиваючої дії (Development impact bond, DIB), які створені на основі облігацій соціального впливу. Як і в разі з ОСВ, інвестори будуть забезпечувати фінансування та отримують винагороду, тільки якщо попередньо узгоджені результати будуть досягнуті, але фінансові компенсації інвесторам будуть прив'язані до рівня досягнутого успіху. Так інвесторів хочуть стимулювати до більш ефективних вкладень.

Отже, можемо стверджувати, що тема соціальних інвестицій набуває значної популярності в усьому світі, і показує вагомі позитивні результати. За задумом фінансистів, запропоновані інвестиційні механізми повинні допомогти приватним інвесторам поєднати свої фінансові цілі з особистісними цінностями: отримати прибутки і вирішити важливі суспільні проблеми.

5.5. Консалтингові послуги як інструмент підвищення фінансової грамотності населення та компонента сталого розвитку економіки (*А. М. Шевченко*)

Сучасне суспільство перебуває в досить динамічному стані, перманентно мінливі умови вимагають швидкого пристосування до них. Ринкова економіка останніми роками знаходиться в умовах кризи і вимагає від населення грамотної поведінки на ринку. Хоча більшість населення має навички функціонування, але вони, насправді, стосуються тільки повсякденної діяльності, та сприятливих масштабних операцій з грошовими коштами дані знання, вміння і навички забезпечити не можуть. А ось фінансово грамотне населення в більшій мірі захищене від ризиків, воно відрізняється більш відповідальним ставленням до планування свого бюджету і ефективним використанням тимчасово вільних грошових коштів. Особливе місце в цьому процесі може належати консалтинговим послугам, які можуть надаватись як на комерційній основі, так і за державного фінансування, тому баланс інтересів та вигод сторін може стати запорукою формування економічно освіченої спільноти та фундаментом для досягнення сталий розвиток економіки країни.

Фінансова грамотність – одне з ключових понять економіки, яке визначається як сукупність всіх знань, умінь і навичок про фінансовий ринок, які дозволять людині, як активному суб'єкту ринкової економіки, правильно оцінювати ситуацію, що склалася на фінансовому ринку і приймати розумні рішення для забезпечення своєї прибутковості [1]. Фінансова грамотність допомагає зрозуміти базові фінансові поняття і використовувати їх для прийняття рішень про доходи, витрати і заощадження, для вибору відповідних фінансових інструментів, планування бюджету, нагромадження коштів на майбутні цілі тощо. Фінансово грамотні люди більшою мірою захищені від фінансових ризиків і непередбачуваних ситуацій, можуть приймати відповідальні економічні і фінансові рішення з належним рівнем компетентності. Вони відповідальніше ставляться до управління особистими фінансами, здатні підвищувати добробут за рахунок розподілу наявних грошових ресурсів і планування майбутніх витрат [2].

Створення та виведення на ринок складних фінансових інструментів, інноваційних фінансових послуг, нових можливостей і

варіантів управління власними фінансами створює додаткові фінансові ризики щодо прийняття розумних рішень фізичними особами з питань планування особистого та сімейного бюджету, здійснення заощаджень та інвестицій, отримання кредитів та управління власним боргом. Таким чином, складність сучасних фінансових продуктів і послуг вимагає додаткової фінансової освіченості населення щодо управління власними фінансами.

Основною метою формування фінансової грамотності є зміна поведінки людини через надання їй інформації, що може отримувати людина в результаті користування консалтинговими послугами.

Смовженко Т.С. пропонує визначення фінансової грамотності як поєднання розуміння фінансових продуктів і понять споживачами(інвесторами) з їхньою здатністю впевнено оцінювати фінансові ризики і можливості, здійснювати свідомий вибір, знаходити джерела, до яких можна звернутися по допомогу, і вживати інші ефективні заходи з метою покращення свого фінансового добробуту [2]. Кізіма Т.О. визначає поняття «фінансова грамотність» як «сукупність світоглядних позицій (установок), знань і навиків громадян щодо ефективного управління особистими фінансами та здатність компетентно застосовувати їх у процесі прийняття фінансових рішень» [3].

Існує точка зору, що фінансова грамотність – це сукупність знань про фінансові ринки, особливості їх функціонування та регулювання, професійних учасників та фінансові послуги, які вони пропонують, уміння користуватися фінансовими послугами з повним усвідомленням наслідків своїх дій і готовністю брати на себе відповідальність за рішення, які приймаються. Іноді під фінансовою грамотністю розуміють знання про фінансові інститути і послуги, які ті надають, а також уміння використовувати їх з повним усвідомленням наслідків своїх дій. Інколи фінансову грамотність розглядають як здатність розуміти, яким чином працюють гроші: як їх заробляють, як ними управляють, які особливості їх інвестування та використання. У вузькому розумінні це означає наявність умінь і знань, котрі дають змогу особі приймати усвідомлені та ефективні рішення щодо власних грошових коштів [4].

В результаті аналізу наведених визначень, можна підсумувати, що всі вони у своїй суті передбачають наявність інформації або знань про фінансові ринки та інструменти, які можна отримати в процесі тривалого навчання або від професійних консультантів.

Серед цілей сталого розвитку 2016-2030 рр., що визначені на Саміті ООН на період після 2015 року, є сприяння поступальному, всеохоплюючому та сталому економічному зростанню, повній та продуктивній зайнятості та гідній праці для всіх, для реалізації якої необхідним є зміцнення спроможності національних фінансових установ заохочувати і розширювати доступ до банківських, страхових і фінансових послуг для всіх. Вважаємо, що фінансова грамотність має стати інформаційним забезпеченням для прийняття рішень при використанні фінансових послуг, а її високий її рівень активізує процеси користування сучасними інноваційними фінансовими продуктами [5].

Проблема фінансової грамотності знайшла своє відображення на державному рівні, а саме в Комплексній програмі розвитку фінансового сектору України до 2020 року [6]. Підвищення фінансової грамотності є частиною комплексного плану заходів на виконання Програми, а саме частини про Захист прав споживачів та інвесторів фінансового сектору та передбачає діяльність Національний банк України (НБУ), Фонд гарантування вкладів фізичних осіб (ФГВФО), Національна комісія з цінних паперів та фондового ринку (НКЦПФР), Національна комісія, що здійснює державне регулювання у сфері ринків фінансових послуг (НКФП) у таких трьох напрямках:

1. Розробити та упровадити комплексну програму підвищення фінансової грамотності.

2. Розгорнути систему інформування та навчання населення в рамках програми.

3. Забезпечити моніторинг рівня фінансової обізнаності громадян та їх розуміння ключових економічних реформ на регулярній основі [6].

В межах напряму розробки та упровадження комплексної програми підвищення фінансової грамотності йде мова про визначення та закріплення функції координатора серед державних органів з реалізації національних заходів з підвищення рівня фінансової грамотності населення України. Варто розуміти, що не лише державні органи в змозі забезпечити фінансову грамотність, але й приватні консультації (консалтингові послуги) спеціалістів мають місце в цьому планомірному процесі.

В українському законодавстві немає ні визначення терміна «консалтинг», ні чіткої класифікації консалтингових послуг. Про консалтингові послуги згадується лише у Положенні про порядок організації та проведення конкурсів на право виконання

консалтингових (консультаційних, аудиторських, юридичних та оціночних) послуг, затвердженому наказом Національного агентства України з управління державними корпоративними правами від 15.07.99 р. № 131 [7].

На думку науковців, консалтинг – це вид інтелектуальної діяльності, основне завдання якого полягає в аналізі, обґрунтуванні перспектив розвитку і використання науково-технічних і організаційно-економічних інновацій з урахуванням предметної області і проблем клієнта. Іншими словами, консалтинг – це будь-яка допомога, що надається зовнішніми консультантами в рішенні тієї чи іншої проблеми [8].

Консалтинг є формою професійної діяльності, що дозволяє максимально швидко впроваджувати в практику передові методи вирішення проблем менеджменту, оскільки в процесі консультування новим навичкам і способам роботи. Організації, що надають консалтингові послуги забезпечують функціонування бізнесу та окремих учасників ринкових відносин в умовах економіки, орієнтованої на сталий розвиток.

Найбільш узагальненим є визначення, відповідно до якого консалтинг – це надання консультаційних послуг щодо вирішення тієї чи іншої проблеми замовника на основі дослідження та аналізу конкретної ситуації.

За Міжнародної класифікацією консалтингових послуг виділяють 4 їх основні види: менеджмент-консалтинг; стратегічний консалтинг; ІТ-консалтинг; HR-консалтинг.

Враховуючи пропозиції українських консалтингових компаній, можна умовно виділити 12 видів консалтингових послуг на вітчизняному ринку: управлінський консалтинг, або менеджмент-консалтинг; інвестиційний або проектний консалтинг; юридичний консалтинг; кадровий консалтинг, або HR-консалтинг; фінансовий консалтинг або аудит-консалтинг; навчальний консалтинг; інформаційно-технологічний консалтинг, або ІТ-консалтинг; інжиніринг-консалтинг; маркетинговий консалтинг; рекламний консалтинг, або PR-консалтинг; фондовий консалтинг; інформаційний консалтинг [9].

Управлінський консалтинг, або менеджмент-консалтинг орієнтований на потреби управлінського персоналу, власників, менеджерів компаній та може використовуватись для підвищення їх фінансової грамотності. Інвестиційний або проектний консалтинг націлений на фізичних та юридичних осіб, що є активними учасниками реального та фінансового інвестування.

Юридичний консалтинг орієнтований на власників малого, середнього та великого бізнесу та приватних підприємців та всіх. Хто прагне започаткувати підприємницьку діяльність, та потребує інформаційної підтримки щодо правових аспектів проходження цього процесу. Кадровий консалтинг, або HR-консалтинг може мати широке застосування у процесі добору персоналу, як допоміжний інструмент для власників бізнесу під час формування кадрового складу організації.

Фінансовий консалтинг або аудит-консалтинг – охоплює широке коло фінансових питань, що можуть виникнути під час господарської діяльності та у повсякденному житті громадян. Це комплекс послуг, націлений на оптимізацію структури фінансового управління або прийняття фінансових рішень з метою виявлення додаткових джерел фінансування та отримання додаткового прибутку. Таким чином, фінансовий консалтинг може бути одним із інструментів підвищення фінансової грамотності населення у контексті сталого розвитку економіки. У цьому контексті набуває актуальності навчальний консалтинг, послуги якого включають проведення конференцій, курсів, семінарів, тренінгів; запровадження методів ділової гри, рольової гри та методу майстер-класу – все це має місце при підвищенні фінансової грамотності населення.

Інформаційно-технологічний консалтинг, або IT-консалтинг та інжиніринг-консалтинг активно застосовуються представниками технологічного сектору та є вузькоспеціалізованими та використовуються під час запровадження інноваційних технологій та процесів. Маркетинговий та рекламний консалтинг, або PR-консалтинг допомагає створити позитивний імідж компаніям та зорієнтувати власників бізнесу на найбільш економічно-вигідні галузі господарської діяльності, сформувавши дієву цінову політику для отримання конкурентних переваг. Фондовий консалтинг використовується учасниками ринку, що займаються емісією цінних паперів, їх розміщенням та торгівлею. Інформаційний консалтинг передбачає набір послуг, щодо пошуку, підбору, обробки, систематизації та захисту даних, що стосуються різних сфер господарського життя.

Більшість із перерахованих видів консалтингу можуть використовуватись у процесі розробки та запровадження комплексної програми підвищення фінансової грамотності, як це передбачено Комплексною програмою розвитку фінансового сектору України до 2020 року (табл. 5.5.1).

Таблиця 5.5.1

**Можливість використання видів консалтингових послуг
для підвищення рівня фінансової грамотності
та культури заощаджень населення***

Захід	Дії	Консалтингова послуга
Підвищити рівень фінансової грамотності та рівень культури заощаджень населення	- визначення та закріплення функції координатора серед державних органів з реалізації національних заходів з підвищення рівня фінансової грамотності населення України;	Юридичний консалтинг; Фінансовий консалтинг; Інформаційний консалтинг.
	- організація вступу та повноправного членства у Міжнародній мережі фінансової освіти Організації економічного співробітництва та розвитку (OECD/INFE);	Інформаційний консалтинг; PR-консалтинг.
	- пояснення типових фінансових послуг та інструментів і пов'язаних із ними ризиків та основних способів ціноутворення;	Навчальний консалтинг, Фінансовий консалтинг.
	- роз'яснення важливих положень договорів щодо надання типових фінансових послуг;	Фінансовий консалтинг; Юридичний консалтинг.
	- поради щодо управління персональними та сімейними фінансами;	Навчальний консалтинг; Фінансовий консалтинг.
	- роз'яснення щодо використання інноваційних платіжних інструментів та сервісів;	Інформаційно-технологічний консалтинг.
	- роз'яснення щодо переваг заощаджень та контрольованих витрат;	Фінансовий консалтинг.
	- інформування щодо політики та реформ у сфері економіки та фінансів;	Юридичний консалтинг, Фінансовий консалтинг, Інформаційний консалтинг.
	- створення загальноукраїнського сайту з фінансової просвіти.	Інформаційно-технологічний консалтинг, Навчальний консалтинг.

*складено автором на матеріалах [6]

В останні десятиліття високий рівень конкуренції на ринках фінансових послуг призвів до бурхливого його розвитку як в плані розширення асортименту фінансових послуг та ускладнення механізмів їх надання споживачеві, так і в плані зростання різноманітності суб'єктів, що надають такі послуги. Самі ж послуги характеризуються низькою частотою їх споживання окремим індивідом і високими витратами оцінки якості послуг до її покупки. Перше означає, що досвід окремого споживача, як правило, незначний, для того щоб з порівняно низькими витратами впевнено

орієнтуватися при виборі послуги і контрагента. Труднощі ж оцінки якості послуги до її покупки і споживання призводять до можливостей опортуністичного поведінки з боку продавців фінансових послуг, яке виражається в приховуванні важливої для споживача інформації, що характеризує всі властивості послуги [10].

Згідно Закону України «Про фінансові послуги та державне регулювання ринків фінансових послуг» [11] фінансовими вважаються такі послуги: 1) випуск платіжних документів, платіжних карток, дорожніх чеків та/або їх обслуговування, кліринг, інші форми забезпечення розрахунків; 2) довірче управління фінансовими активами; 3) діяльність з обміну валют; 4) залучення фінансових активів із зобов'язанням щодо наступного їх повернення; 5) фінансовий лізинг; 6) надання коштів у позику, в тому числі і на умовах фінансового кредиту; 7) надання гарантій та поручительств; 8) переказ коштів; 9) послуги у сфері страхування та у системі накопичувального пенсійного забезпечення; 10) професійна діяльність на ринку цінних паперів, що підлягає ліцензуванню; 11) факторинг; 11-1) адміністрування фінансових активів для придбання товарів у групах; 12) управління майном для фінансування об'єктів будівництва та/або здійснення операцій з нерухомістю; 13) операції з іпотечними активами з метою емісії іпотечних цінних паперів; 14) банківські та інші фінансові послуги.

Однак, незважаючи на те, що значна кількість компаній та приватних осіб, відчуває необхідність консалтингової допомоги з питань управління фінансами, попит на консалтингові послуги в Україні залишається низьким.

Основними причинами такої ситуації є:

– складна макроекономічна ситуація та загальне зниження ділової активності в Україні;

– відсутність культури роботи з незалежними експертами;

– низька платоспроможність клієнтів;

– неспроможність оцінити корисність консалтингових послуг;

– відсутність гарантій конкретних результатів і позитивного ефекту від консалтингу;

– складність отримання об'єктивної інформації про консультаційні фірми та їх можливості.

На відміну від розповсюдженого в розвинутих країнах планомірного співробітництва з консультантами, що здійснюють обслуговування компаній з питань управління, консалтинг в Україні, на жаль, застовується епізодично [12].

Висока фінансова грамотність населення позитивно впливає на економіку держави, на рівень добробуту і доходи громадян:

- підвищує рівень користування фінансовими продуктами і, прозорість фінансових ринків, стабільність ринків;

- активізує збільшення числа сумлінних позичальників, знижує ступінь кредитних і репутаційних ризиків банків;

- підвищує фінансовий добробут громадян завдяки раціоналізації сімейних бюджетів, збільшення горизонту планування, розвитку здатності управляти фінансами протягом життєвого циклу сім'ї;

- забезпечує захист від шахрайства, підвищує фінансову безпеку громадян.

Експерти вважають, що зростання фінансової грамотності призведе до стабільного підвищення рівня користування фінансовими продуктами, розширить спектр послуг, їх доступність і т.д. У зв'язку з цим як держава, так і фінансові інститути активно розробляють програми підвищення фінансової грамотності та населення і механізми їх реалізації від нано- до мегарівня [13].

На нанорівні механізм підвищення фінансової грамотності включає: фінансову освіту індивідів, самоосвіта, досвід батьків. На макрорівні цей процес реалізується через консультування незалежних фінансових радників, інформаційну допомогу локальних фінансових інститутів, інтернет-навчання, фінансова освіта.

Фінансово грамотною може вважатися особа яка:

- грамотно розпоряджається власними фінансовими активами;
- веде облік і ретельне планування своїх фінансових коштів;
- володіє основами співпраці з фінансовими установами;
- вміє ефективно використовувати джерела пасивного отримання доходу;
- здатна проводити інвестиційну діяльність (розпоряджатися коштами з мінімальними ризиками та максимальним прибутком).

Отож, фінансова грамотність поєднує фінансові знання, навички та фінансову поведінку особи, щодо ефективного управління особистими фінансами, задля прийняття грамотних фінансових рішень. Ці знання та навички означають:

- розуміння призначення фінансових установ, інститутів, їх відповідальності;

- планування сімейного бюджету на тривалий період;

- ази юридичної та податкової грамотності;

- вміння шукати і знаходити потрібну фінансову інформацію;

–планування реалізації потреб сім'ї у довгостроковій перспективі тощо [13].

Низький рівень фінансової грамотності призводить до негативних наслідків для споживачів фінансових послуг, держави, приватного сектору та суспільства в цілому. З точки зору держави як гаранта прав учасників фінансових ринків низький рівень фінансової грамотності обмежує можливості і знижує ефективність регулювання фінансових ринків і захисту прав споживачів фінансових послуг, перешкоджає впровадженню нових ефективних інститутів. Для господарюючих суб'єктів, що надають фінансові послуги, низький рівень фінансової грамотності, з одного боку, може асоціюватися з низьким ступенем залученості населення в споживання фінансових послуг, навіть при наявності відповідної вигоди, з іншого боку, сприяти зростанню негативних зовнішніх ефектів, вироблених недобросовісними постачальниками фінансових послуг, що призводить до зниження рівня довіри до сектору в цілому [10].

Для споживачів фінансових послуг низький рівень фінансової грамотності призводить:

- 1) до прийняття неефективних рішень і, як результат, до зменшення довіри до фінансових інститутів;
- 2) «виключення» можливості використання переваг фінансового ринку;
- 3) високого рівня персональних боргових зобов'язань;
- 4) масових банкрутств фізичних осіб;
- 5) до передачі негативного фінансового досвіду підростаючому поколінню;
- 6) схильності до ризиків шахрайства та недобросовісної поведінки продавців фінансових послуг;
- 7) низького рівня заощаджень для життєво важливих цілей;
- 8) неефективного формування пенсійних заощаджень та управління ними.

З точки зору економіки в цілому недостатній рівень знань в області фінансових послуг означає низький ступінь залучення широких верств населення в їх споживання, а значить, обмежує рівень і якість заощаджень та інвестицій, що визначають потенціал економічного зростання [10].

Важливу роль в процесі підвищення фінансової грамотності має система освіти від школи до ВНЗ. На мезорівні існує механізм підвищення фінансової грамотності населення за допомогою участі банківського сектора (реклама, різні банківські акції, персон альні

розсилки, індивідуальний підхід до клієнта, роз'яснювальна робота, практичні навички використання банківських карт і т.д.). Проводяться семінари підвищення кваліфікація банківських співробітників, які безпосередньо взаємодіють з клієнтами. Наші громадяни повинні отримати сучасні знання і великі навички, необхідні для прийняття відповідальних і зважених рішень у фінансовій сфері. На макрорівні формується механізм державного регулювання, до якого відносяться створення, підтримка і реалізація цільових програм і проектів, спрямованих на підвищення фінансової грамотності громадян з урахуванням особливостей соціально-економічних умов країни і накопиченого вітчизняного та світового досвіду [13].

В Україні є нагальна необхідність у використанні консалтингових послуг, оскільки як ілюструє таблиця 5.5.2, вітчизняний рівень фінансової грамотності значно поступається цьому показнику у розвинених країнах світу.

Таблиця 5.5.2.

Рейтинг країн за показником фінансової грамотності*

№ п/п	Країна	Відсоток дорослого населення, що є фінансово грамотним, %
1	Данія, Швеція, Норвегія	71
2	Ізраїль, Канада	68
3	Великобританія	67
4	Нідерланди, Німеччина	66
5	Австралія	64
6	США, Швейцарія	57
7	Польща	42
8	Україна, Казахстан, Замбія, Сенегал	40
9	Білорусь, Російська Федерація	38
10	Республіка Ємен	13

*складено автором на матеріалах [14].

Рейтинг складався на основі опитування, проведеного в 2014 році серед більш ніж 150 тисяч осіб. Під фінансовою грамотністю дослідники мали на увазі здатність дорослої людини розуміти, як «працюють» гроші, як заробляти, вкладати або жертвувати кошти. Лідерами рейтингу є Скандинавські країни – такий стан можна пояснити найвищими показниками рівня життя та, відповідно, закладення вмінь та фінансових основ з самого дитинства.

У різних країнах рівень розвитку фінансової освіти і масштаб реалізації проектів у цій сфері відрізняються. Існують різні

методики, способи та канали комунікації в системі фінансової освіти, що залежать від національної специфіки тієї країни, де реалізуються програми підвищення фінансової грамотності. Такі програми фінансуються як державою, так громадськими та приватними організаціями в залежності від заходу і ідеології. Найбільш поширеними організаціями, що виділяють кошти на спонсорвання такого роду програм з переважанням частки державного фінансування і фінансування громадських організацій, є: центральні банки (наприклад, в Угорщині, Чехії, Польщі, Кореї, Індонезії); міністерства освіти і освітні організації (наприклад, у Словаччині); інституції, які здійснюють програми зайнятості населення (в Фінляндії, Австрії, Чехії); фінансові регулятори, які активно фінансують програми фінансової грамотності (в США, Великобританії, Ірландії, Кореї, Японії); різні фонди (в Польщі, Південній Африці). До країн, які реалізують проекти і програми з переважним фінансуванням приватного сектора, відносяться Бельгія, Польща, Фінляндія, Індонезія, Словаччина і США. Для України придатним може стати метод змішаного фінансування [15].

При розробці національних програм в області фінансової грамотності багато країн орієнтуються на накопичений досвід США і Великобританії, як отримали перший в світі досвід в розробці такого роду програм. Тому багато методик та напрацювань адаптуються до національних особливостей конкретної країни, зокрема, в Європі діє більше 180 програм підвищення фінансової грамотності населення [15].

Успішні національні програми були розроблені і реалізуються в Німеччині, Франції та Австрії, а серед країн з ринком, що формується – в Болгарії, Словенії та Польщі. Більшість країн здійснюють добровільні програми, що пропонують фінансову освіту в рамках самих різних формальних і неформальних освітніх програм. Приблизно половина країн – членів Організації економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР) проводять національну політику розвитку фінансової освіти, і практично всі країни ОЕСР пропонують таку освіту в формі державно-приватних партнерств. Проблема фінансової грамотності населення незалежно від досліджуваної країни відіграє все більшу роль і привертає все більше уваги з боку урядів різних країн (табл. 5.5.3). Про це свідчить хоча б той факт, що в розвинених країнах і країнах створюються спеціалізовані органи, комісії або ради, а також формуються програми в області підвищення рівня фінансової грамотності населення.

Таблиця 5.5.3.

**Специфіка програм підвищення рівня
фінансової грамотності в деяких країнах світу**

Опція	Країни				
	Велико-британія	США	Австрія	Польща	Україна
1	2	3	4	5	6
Вік	від шкільного до пенсійного віку	з дошкільного до студентського віку, 25-34 років	від 10 до 18 років; 18-45 років	молодь 10-17 років	від шкільного до пенсійного віку
Форма фінансування	Фінансування за рахунок фінансових регуляторів	Фінансування приватним сектором, засноване на партнерстві організацій всіх форм власності та всіх рівнів влади	Фінансування державних та громадських організацій	Фінансування приватним сектором	Змішана форма фінансування
Форми фінансової освіти	курси дистанційної освіти, мультимедійні презентації, он-лайн ігри, статті, словник економічних термінів, мультиплікація	інтерактивні он-лайн ігри; буклети англійською та іспанською мовами; книги на CD носіях; безкоштовні он-лайн статті та тести; відеосюжети; електронні книги; вебінари; інфографіка	навчальні сесії, конгреси, майстерні, конференції, семінари спеціальні публікації	електронні керівництва, головоломки, загадки, стратегії, періодичні видання з віртуальної бібліотеки, плани уроків для вчителів, орієнтовані на різні ступені освіти, курси дистанційно ї освіти, мультимедійні презентації, он-лайн ігри, статті, словник економічних термінів, мультиплікація	інформаційно-освітні семінари; телепрограми, інформаційні буклети, статті, словник економічних термінів; інтерактивний електронний посібник; робочий зошит для учнів; індивідуальне приватне консультування

Продовження табл 5.5.3

1	2	3	4	5	6
Програми фінансової грамотності (напрямами) підвищення	1. Національна програма підвищення рівня фінансової грамотності. 2. Молоді батьки. 3. Школи. 4. Молодь. 5. Програма на робочому місці. 6. Інформування споживачів. 7. Інтернет-інструменти. 8. Фінансові поради.	«360 градусів фінансової грамотності»; Інформаційний он-лайн портал «Потік Свиня»; комплекс економічних програм освіти школярів Junior Achievement; програма фінансової грамотності «Досягнення молодих»; програма Practical Money Skills for Life; гра «Фінансовий футбол» (Visa Inc.).	«Школа фінансової грамотності», Програма «Економічна і фінансова грамотність»; Програма «Грошові основи™».	«Золото для відважних: поляки і гроші»; ТВ-передача «Портрет польського гаманця»; кампанія фінансової освіти - «Мої фінанси»; мультимедійний глосарій економічних понять; освітня гра «Pret-a-Porter»; публічні інформаційні кампанії.	Програми USAID/FINREP-II, фінансова грамотність у школах.
Позитивний ефект	Активізація користування фінансовими послугами, грамотне ставлення до накопичення та витрачання грошей, обізнаність щодо послуг фінансового ринку.	Підвищення норми заощаджень і зниження рівня прострочених кредитів; скорочення гендерної нерівності за рівнем фінансових знань; поява навичок вирішення фінансових проблем.	Добре реагують на програми фінансової освіти і легко засвоюють базові знання про фінансові поняття.	Підвищення рівня фінансових знань; основний акцент на розробці освітніх програм, націлених на активізацію ошадливості громадян.	Засвоєння фундаментальних знань про фінансове життя суспільства; сприяння розвитку навичок раціональної фінансової поведінки; формування фінансової культури.
Рівень розвитку фінансової освіти	Держави, де висока ступінь розуміння проблеми розвитку фінансової освіти, масштабність і глибока розробленість даної проблеми.		Держави, де позначені і вирішуються проблеми фінансової освіти, але недостатньо глибоко опрацьовані і не завжди мають належну підтримку з боку громадськості		Держави, в яких тільки починають опрацьовуватися питання підвищення фінансової грамотності або недавно почали реалізовуватися ініціативи і (або) робляться кроки до здійснення різних проектів і заходів.

*складено автором на матеріалах [13], [15], [16].

Інтерес до фінансової грамотності викликаний, перш за все, тими негативними зовнішніми ефектами, які відтворюються в разі її низького рівня. У свою чергу, проблема фінансової грамотності обумовлена характеристиками ринку фінансових послуг, а також специфічними характеристиками самих послуг.

Дослідження схем і програм підвищення рівня фінансової грамотності населення в 27 країнах ЄС показало, що:

–ці країни значно відрізняються один від одного за кількістю реалізованих програм, спрямованих на підвищення рівня фінансової грамотності населення. Найбільше варіантів програм підвищення фінансової грамотності в Великобританії, Німеччині і Австрії. У Нідерландах і Франції також існує багато проектів. У Центральній Європі серед країн ЄС найбільш активна Польща. У Болгарії, Латвії, Люксембурзі, Словенії та Румунії здійснюються міжнародні програми ЄС;

–в даний час основними цільовими групами є діти і молодь;

–з кожних трьох схем (програм) дві пропонують свої послуги через посередників;

–кожна друга програма використовує широке коло інструментів і каналів, серед яких найбільш важливим стає Інтернет;

–кожна шоста схема (програма) здійснюється приватним постачальником фінансових послуг, який прагне охопити як споживачів фінансових послуг, так і тих, хто ними не користується; при цьому зміст схеми в основному залишається об'єктивним;

–як показує досвід, програми освіти дорослого населення - споживачів в області фінансових послуг виявляються ефективними при їх здійсненні в моменти, доступні для навчання, наприклад, коли громадянин вперше бере іпотечний кредит або починає планувати вихід на пенсію.

Незважаючи на загальну згоду в тому, що програми фінансової освіти необхідні, не всі освітні програми виявляються ефективними. У ряді емпіричних досліджень виявлено позитивну кореляцію між фінансовою освітою і фінансовою грамотністю. З іншого боку, в деяких дослідженнях повідомляється про неоднозначні результати або про відсутність кореляції між фінансовою освітою та фінансовою грамотністю або, в кінцевому підсумку, ознаках зміненого фінансового поведінки. Довгостроковий характер програм фінансової освіти, що впливають на фінансову поведінку громадян, накладає обмеження на дослідження їх ефективності в цій порівняно новій галузі, проте деякі висновки зробити можна.

Досвід здійснення програм фінансової освіти для дорослих показує наступне:

–дорослих важко навчати, якщо у них немає конкретної потреби в отриманні освіти в області фінансових послуг (якщо немає «моменту, доступного для навчання»);

–посилення захисту прав споживачів і розвиток фінансової освіти є кращим, ніж обмеження вибору для споживачів;

–фінансова освіта не може замінити собою регулювання сфери захисту прав споживачів.

Світовий досвід може бути вельми корисний для України, яка стала на шлях сталого розвитку та підвищення фінансової грамотності населення. Проте в реалізації вітчизняних програм і проектів слід враховувати національний менталітет, чинне законодавство, особливості соціальних установок щодо фінансової поведінки, рівень розвитку фінансового ринку. Першочерговим завданням є здійснення всіх необхідних заходів для їх успішної реалізації, у тому числі використовуючи механізм консалтингових послуг, який наведено на рис. 5.5.1.

Рис. 5.5.1 Взаємозв'язок фінансової грамотності та консалтингових послуг у процесі забезпечення сталого розвитку економіки

Швидкий і сталий розвиток економіки країни залежить не тільки від впровадження нових, більш ефективних виробничих і фінансових технологій, а й від готовності і спроможності населення

сприймати і використовувати такі технології. Ефективність участі населення в сучасній економіці безпосередньо залежить від розуміння того, яким чином можна з вигодою для себе використовувати нові фінансові продукти. Рівень впевненого користувача неможливо без базових знань і навичок.

Наразі населення України не має повноцінних можливостей для вивчення механізмів управління власними фінансами, сімейним бюджетом, не отримує достатньо освітньої інформації рекламного характеру, що стосується різноманітних фінансових продуктів. Тому консолідація державних та приватних консультаційних послуг має та може стати каталізатором підвищення рівня фінансової грамотності, активізувати попит на страхові та іпотечні продукти, споживчі кредити, депозити; підвищить податкову відповідальність та усвідомлення необхідності створення заощаджень для фінансування поточних та майбутніх потреб громадян.

5.6. Фінансове забезпечення інноваційної діяльності підприємств в Україні (*О. В. Рудь*)

Кожна країна намагається створити сприятливі умови для забезпечення економічної стабільності та розвитку її економіки. Оскільки саме швидкість застосування наукових досягнень у суспільному виробництві багато в чому визначає ефективність діяльності економічної системи, зокрема, дає змогу отримати конкурентні переваги порівняно з іншими країнами в певному напрямі виробництва, одним із найбільш ефективних напрямів її розвитку є активна інноваційна діяльність підприємств.

Проте сучасні масштаби та темпи здійснення інноваційної діяльності в Україні є вкрай незадовільними. Існуюча ситуація зумовлена багатьма як внутрішніми, так і зовнішніми чинниками, серед яких одним з найвагоміших є недосконалість фінансового забезпечення.

Проблемам фінансового забезпечення інноваційної діяльності в економічній літературі присвячено багато досліджень, однак в зв'язку з динамічними процесами в економіці, її глобалізацією, розширенням можливостей залучення інвестиційних ресурсів на

фінансовому ринку, вони знову постають на порядку денному та потребують розв'язання в науковій та практичних площинах.

Дослідженню інноваційних процесів, ефективності інноваційної діяльності, в різний час приділяли увагу як зарубіжні, так і вітчизняні вчені: І. Алексєєв, Х. Барнет, Є. Бойко, О. Василик, Є. Вітте, В. Геєць, М. Долішній, П. Друкер, О. Кириленко, М. Козоріз, М. Кондратьєв, М. Крупка, А. Кузнецова, О. Кузьмін, А. Клайнкнехт, О. Лапко, Е. Менсфілд, К. Опенлендер, С. Онишко, В. Опарін, А. Пересада, Л. Примостка, Р. Солоу, Р. Фатхутдинов, Л. Федулова, Д. Черваньов, А. Чухно, Л. Шабліста, Й. Шумпетер, А. Шпідгофф, С. Юрій та інші. Проте недостатньо уваги приділено застосуванню сучасних методів фінансування інноваційної діяльності підприємств.

У законі України «Про інноваційну діяльність» № 40-IV від 04.07.2002 р. (в редакції від 05.12.2012 р.) інновації – новостворені (застосовані) і (або) вдосконалені конкурентоздатні технології, продукція або послуги, а також організаційно-технічні рішення виробничого, адміністративного, комерційного або іншого характеру, що істотно поліпшують структуру та якість виробництва і (або) соціальної сфери.

Проте, на нашу думку, вдалішим є визначення інновації згідно з міжнародними стандартами, де її визначають як кінцевий результат інноваційної діяльності, відображений у вигляді нових чи вдосконалених продуктів, впроваджених на ринку, нового чи вдосконаленого технологічного процесу, що використовується в практичній діяльності, або нового підходу до соціальних послуг.

В цьому ж законі наведено визначення поняття інноваційна діяльність – це діяльність, що спрямована на використання і комерціалізацію результатів наукових досліджень та розробок і зумовлює випуск на ринок нових конкурентоздатних товарів і послуг [1]. Таке визначення підтримує і вітчизняний науковець Т. Майорова [2, с. 128].

Під інноваційною діяльністю розуміється діяльність, спрямована на використання і комерціалізацію результатів наукових досліджень і розробок для розширення і відновлення номенклатури і поліпшення якості продукції, що випускається, (товарів, послуг), удосконалювання технології їхнього виготовлення з наступним впровадженням і ефективною реалізацією на внутрішньому і закордонному ринках (це стосується також інноваційно-інвестиційної діяльності) [3, с.123].

На думку П. Микитюка інноваційна діяльність це комплекс практичних дій, спрямованих на використання науково-технічних

результатів для отримання нових або поліпшення існуючих виробів, технологій, методів управління тощо [4, с.4]. Г. Возняк і А. Кузнецова характеризують інноваційну діяльність як складну динамічну систему, що ґрунтується на комплексі фінансово-економічних важелів і стимулів, яка поєднує технологічні процеси та форми організації виробництва на основі найновіших досягнень науки і техніки із формами їх багатостороннього фінансування [5, с.185].

Проаналізувавши найпоширеніші підходи науковців щодо визначення поняття «інноваційна діяльність», виділимо основні:

– особливий інструмент підприємств, який надає наявним ресурсам нової якості, що сприяє збільшенню прибутку;

– діяльність, спрямована на використання й комерціалізацію результатів наукових досліджень та розробок;

– процес створення, упровадження й поширення інновацій;

– процес, розроблення й реалізація результатів закінчених наукових досліджень і розробок або інших науково-технічних досягнень;

– діяльність, спрямована на пошук можливостей інтенсифікації виробництва та задоволення суспільних потреб;

– діяльність, спрямована на використання результатів наукових досліджень і розробок;

– складна динамічна система дій і взаємодії, спрямованих на прискорення інтенсивного розвитку науково-технічного прогресу й підвищення його соціально-економічної ефективності;

– складна динамічна система, що ґрунтується на комплексі фінансово-економічних важелів і стимулів;

– це складна динамічна система дій і взаємодії різних методів, факторів і органів управління, що займаються науковими дослідженнями, створенням нових видів продукції, удосконаленням обладнання і предметів праці, технологічних процесів і форм організації виробництва на основі найновіших досягнень науки і техніки; плануванням, фінансуванням і координацією науково-технічного прогресу; удосконаленням економічних важелів і стимулів.

Вищенаведене дає підґрунття стверджувати, що інноваційна діяльність ґрунтується на комплексі фінансово-економічних важелів і стимулів і включає в себе процес доведення наукової ідеї або технічного винаходу до стадії практичного використання, що приносить дохід, а також пов'язані з цим процесом техніко-економічні та інші зміни у соціальному середовищі.

Оскільки найбільшу віддачу дають інвестиції в науку при впровадженні у виробництво результатів досліджень, це дає змогу зробити висновок про те, що саме інноваційна діяльність та її активізація здатні забезпечити швидкий вихід вітчизняної економіки з кризового стану. Зокрема про це свідчать результати досліджень Global Innovation 1000 відповідно до яких обсяги реалізації у компаніях, які належать до топ-10 світових лідерів за інноваційною активністю, щорічно зростають на 45–54%, а прибутковість реалізації перебуває на рівні 70% [6].

Натомість вітчизняна економіка потребує серйозних реформ, кінцева мета яких повинна полягати не лише в досягненні економічного зростання, але й в переході на інноваційний шлях розвитку. Оскільки вітчизняні підприємства функціонують в умовах постійного дефіциту фінансових ресурсів, на думку авторів монографії [7, с. 64] механізм створення підприємницького середовища, сприятливого для інновацій, базується, передусім, на системі фінансового забезпечення, складовими якої є кошти із джерел різного походження.

Перш за все слід звернути увагу на методи фінансового забезпечення інноваційної діяльності підприємств. Оскільки цей вид діяльності є непередбачуваним, ризикованим і вимагає значних капіталовкладень, з метою забезпечення ефективності діяльності, слід враховувати особливості їх використання у кожному конкретному інноваційному проекті. В інноваційній діяльності підприємств можуть використовуватись такі методи: самофінансування (використовується для невеликих реальних проектів, для яких важко визначити строк окупності та рівень дохідності), акціонування (застосовується для фінансування великих проектів зі значними строками окупності витрат; при галузевій або регіональній диверсифікації), кредитне фінансування (використовується для невеликих короткострокових проектів з високою нормою рентабельності інвестицій), бюджетне фінансування (використовується для проектів, пов'язаних з проведенням найважливіших науково-технічних розробок, які виконуються за державним замовленням чи в межах міжнародної науково-технічної співпраці на конкурсній основі), лізинг і селенг (використовується у випадку здійснення модернізації або реконструкції підприємства з високим ступенем зміни технології), проектне фінансування (застосовується для довгострокових великих проектів розвитку інфраструктури промисловості, а також надання комунальних послуг із використанням специфічних фінансових

інструментів), венчурне фінансування (використовується у випадку здійснення довгострокових ризикових проектів).

Серед джерел фінансування інноваційної діяльності можна виділити наступні компоненти: бюджетні кошти; іноземні інвестиції; власні кошти підприємств; кредитні ресурси. Державне фінансування відбувається шляхом застосування методів прямої фінансової підтримки, що містять цільове безповоротне фінансування, державне замовлення, державне кредитування, державне гарантування, та методів непрямого стимулювання інноваційної активності: податкова, кредитна, митна, амортизаційна політики. До позикових джерел відносять: лізинг, кошти наукових фондів, спонсорські кошти, банківські кредити, позикові кошти від розміщення на біржовому та позабіржовому ринках випущених облігацій підприємства, венчурне фінансування тощо.

В Україні особливе місце у фінансуванні інноваційної діяльності належить власним фінансовим ресурсам, які є складовою активів підприємства, що залишаються після вирахування всіх його зобов'язань. Частина їх виникає під час організації підприємства та формуванні його статутного капіталу, інша – за результатами фінансово-господарської діяльності підприємства (кошти від емісії цінних паперів, нерозподілений прибуток, амортизаційні відрахування, резервний та інші фонди). У процесі здійснення інноваційної діяльності вітчизняні підприємства, поряд з власними фінансовими ресурсами використовують кошти місцевих і регіональних бюджетів, кредити комерційних структур, кошти спеціалізованих позабюджетних фондів, іноземні джерела фінансування, венчурний капітал.

Використання у кожному конкретному інноваційному проекті найприйнятнішого методу фінансового забезпечення передбачає можливість вибору джерела фінансування чи їх поєднання (табл. 5.6.1). Поділяючи думку М. Диби та О. Юркевича [8, с. 100] щодо необхідності врахування впливу макроекономічних, політичних та інших чинників на систему фінансового забезпечення інноваційної діяльності, зазначимо, що в сучасних умовах політичної, економічної нестабільності, ризику здійснення інноваційної діяльності зростають в рази, що безумовно виявляється в обмеженні можливостей вибору джерел фінансування інноваційної діяльності, дорожчанні вартості інноваційних проектів та, як наслідок, загостренні проблеми дефіциту фінансових ресурсів суб'єктів господарювання, обмеженні кола підприємств, здатних до реалізації програм інноваційного розвитку.

У ринковій економіці інноваційний процес повинен спиратися на конкурентне ринкове середовище, а роль держави полягати у захисті та фінансовій підтримці підприємств, які взяли на себе тягар інноваційної ініціативи. Основним завданням державної політики щодо фінансового забезпечення інноваційної діяльності є пом'якшення інвестиційних ризиків і надання суб'єктам інноваційної діяльності додаткових стимулів, за умови їх участі у фінансуванні проектів власними коштами [9, с. 210].

Таблиця 5.6.1

**Методи та джерела фінансування
інноваційної діяльності підприємства**

№ п/п	Метод фінансування	Джерело фінансування
1.	Самофінансування	чистий прибуток; амортизаційні відрахування
2.	Бюджетне фінансування	бюджетний кредит; закріплення в державній власності частини акцій створюваних акціонерних товариств; відшкодування частини вкладених інвестором фінансових ресурсів
3.	Кредитне фінансування	кредити банків; боргові зобов'язання юридичних та фізичних осіб; цільові облігаційні позики
4.	Акціонування	емісія акцій
5.	Проектне фінансування	банківський, комерційний, державний, міжнародний капітал
6.	Венчурне фінансування	великі та міжнародні компанії, банки, страхові та пенсійні фонди, приватні інвестори
7.	Лізинг і селенг	передача рухомого та нерухомого майна у тимчасове користування

Оскільки ризики інноваційної діяльності значно вищі, порівняно зі звичайними видами економічної діяльності підприємств, останні повинні зважено підходити до доцільності здійснення інноваційної діяльності, враховуючи як критерії ефективності такої діяльності (економічної, фінансової та соціальної), так і розмір прийнятих на себе ризиків та можливості їх перекладання на сторону, яка має достатній потенціал фінансової стійкості (державні програми фінансової підтримки інновацій, інші підприємства, зокрема транснаціональні корпорації) або може надати гарантії під інноваційну діяльність. Слід враховувати, що великі підприємства в цьому випадку мають значні переваги, порівняно з суб'єктами малого підприємництва. Фінансовий та економічний потенціал таких підприємств дозволяє прийняти на себе ризики та тягар фінансування інноваційної діяльності на кількох стадіях інноваційного процесу.

Для успішної інноваційної діяльності підприємству важливо обґрунтувати релевантні форми та інструменти фінансування або їх комбінації для кожного з етапів інноваційної діяльності. Для початкового етапу інноваційної діяльності (наукова і науково-технічна діяльність (далі – ННТД) характерні надвисокі інвестиційні ризики у зв'язку із високою ймовірністю безрезультатного завершення наукового пошуку, тому на цьому етапі використовуються переважно внутрішні джерела – власні кошти підприємств та залучений капітал (під силу лише потужним транснаціональним корпораціям, які спроможні взяти на себе інвестиційні ризики), можливе залучення капіталу «бізнес-ангелів», «інсайдерів». На основному етапі – впровадження (підготовка і початок серійного випуску інноваційної продукції) фінансові ризики залишаються високими, а обсяги фінансування витрат на впровадження технологій, виготовлення зразків інноваційної продукції та її просування є значно більшими, ніж на першому етапі. Фінансування інноваційної діяльності на цьому етапі доцільно здійснювати за рахунок власних коштів (нерозподілений прибуток та амортизація) та інвестицій, отриманих через венчурні та спеціалізовані фонди. На завершальних етапах (досягнення запланованих обсягів випуску та експансія інноваційного продукту) поряд із самофінансуванням стають вагомими такі форми фінансового забезпечення, як податкові стимули, банківський кредит та публічне розміщення акцій [9, с. 214-215].

Поставлене завдання переходу на інноваційну модель розвитку економіки зумовлює необхідність здійснення моніторингу інноваційної активності вітчизняних підприємств та процесів нагромадження ними фінансових ресурсів як економічної основи їхнього фінансового забезпечення.

Одними з найінформативніших показників інноваційної активності підприємств, на нашу думку, є: питома вага підприємств, що займалися інноваціями, питома вага підприємств, що впроваджували інновації, питома вага реалізованої інноваційної продукції в обсязі промислової, загальні витрати на інновації. Проте результати аналізу змушують визнати той негативний факт, що питома вага підприємств, які займалися інноваціями за останні 12 років так і не досягла найкращого свого результату 2000-х рр. – 18%, витрати на інновації та питома вага реалізованої інноваційної продукції в обсязі промислової мають стійку тенденцію до зменшення, питома вага підприємств, що впроваджували інновації

лише за результатами 2015 року перевищила значення цього показник 2000 року (таблиці 5.6.2-5.6.3).

Таблиця 5.6.2

Інноваційна активність підприємств України, 2000-2015 рр.*

Роки	Питома вага підприємств, що займалися інноваціями	Загальна сума витрат	У тому числі за напрямками						
			Дослідження і розробки	у тому числі		придбання інших зовнішніх знань	підготовка виробництва для впровадження інновацій	придбання машин обладнання та програмного забезпечення	Інші витрати
				Внутрішні НДР	Зовнішні НДР				
	%	млн.грн.							
2000	18,0	1760,1	266,2	X	X	72,8	163,9	1074,5	182,7
2001	16,5	1979,4	171,4	X	X	125,0	183,8	1249,4	249,8
2002	18,0	3018,3	270,1	X	X	149,7	325,2	1865,6	407,7
2003	15,1	3059,8	312,9	X	X	95,9	527,3	1873,7	250,0
2004	13,7	4534,6	445,3	X	X	143,5	808,5	2717,5	419,8
2005	11,9	5751,6	612,3	X	X	243,4	991,7	3149,6	754,6
2006	11,2	6160,0	992,9	X	X	159,5	954,7	3489,2	563,7
2007	14,2	10821,0	986,4	793,5	192,9	328,4	X	7441,3	2064,9
2008	13,0	11994,2	1243,6	958,8	284,8	421,8	X	7664,8	2664,0
2009	12,8	7949,9	846,7	633,3	213,4	115,9	X	4974,7	2012,6
2010	13,8	8045,5	996,4	818,5	177,9	141,6	X	5051,7	1855,8
2011	16,2	14333,9	1079,9	833,3	246,6	324,7	X	10489,1	2440,2
2012	17,4	11480,6	1196,3	965,2	231,1	47,0	X	8051,8	2185,5
2013	16,8	9562,6	1638,5	1312,1	326,4	87,0	X	5546,3	2290,9
2014	16,1	7695,9	1754,6	1221,5	533,1	47,2	X	5115,3	778,8
2015	17,3	13813,7	2039,5	1834,1	205,4	84,9	X	11141,3	548,0

*джерело:[10]

В Україні фінансовим джерелом, що забезпечує розв'язання великомасштабних науково-технічних проблем, є кошти державного бюджету, за рахунок яких виконуються цільові, комплексні програми, фінансується Державний фонд фундаментальних досліджень, частково діяльність Державної інноваційної фінансово-кредитної установи, Фонд сприяння розвитку малих форм підприємництва у науково-технічній сфері.

Статистичні дані (таблиця 5.6.4, рис.5.6.1) свідчать, що основними джерелами фінансування інноваційної діяльності для вітчизняних підприємств в період 2000-2015 рр. були власні кошти та інші джерела, їхня частка в загальній сумі витрат в середньому становила 74,06% та 17,47% відповідно. Третім за значенням джерелом фінансування є кошти іноземних інвесторів, їхня частка в

середньому за аналізований період складала 6,81%. Найбільший обсяг інвестицій від іноземних інвесторів в інноваційну діяльність підприємств – 2411,4 млн грн. або майже 30% було спрямовано у 2010 році.

Таблиця 5.6.3

**Впровадження інновацій на промислових підприємствах
за період 2000-2015 рр.***

Рік	Питома вага підприємств, що впроваджували інновації, %	Впроваджено нових технологічних процесів, од.	у т.ч. мало-відходні, ресурсозберігаючі	Впроваджено вир-во інноваційних видів продукції, найменував.	з них нові види техніки	Питома вага реалізованої інноваційної продукції в обсязі промислової, %
2000	14,8	1403	430	15323	631	9,4
2001	14,3	1421	469	19484	610	6,8
2002	14,6	1142	430	22847	520	7,0
2003	11,5	1482	606	7416	710	5,6
2004	10,0	1727	645	3978	769	5,8
2005	8,2	1808	690	3152	657	6,5
2006	10,0	1145	424	2408	786	6,7
2007	11,5	1419	634	2526	881	6,7
2008	10,8	1647	680	2446	758	5,9
2009	10,7	1893	753	2685	641	4,8
2010	11,5	2043	479	2408	663	3,8
2011	12,8	2510	517	3238	897	3,8
2012	13,6	2188	554	3403	942	3,3
2013	13,6	1576	502	3138	809	3,3
2014	12,1	1743	447	3661	1314	2,5
2015	15,2	1217	458	3136	966	-

*джерело:[10]

Протягом 2014-2015 рр. інвестиції іноземних інвесторів суттєво скоротились в загальному обсязі інвестування, їхня частка сукупно за ці два роки становить трохи більше 2%. Частка коштів, виділених на інноваційну діяльність з державного бюджету протягом всього періоду не перевищувала 4,5%. Найбільші обсяги інвестицій підприємства спрямували на інноваційну діяльність у посткризовому 2011 р. – 14333,9 млн грн., які були сформовані переважно з двох джерел – власні кошти та інші джерела. На даному етапі інноваційного розвитку у структурі джерел фінансування вітчизняних підприємств намітилась чітка тенденція до формування фінансових ресурсів підприємств майже виключно за рахунок власних коштів.

Таблиця 5.6.4

Джерела фінансування інноваційної діяльності, млн. грн.*

Рік	Загальна сума витрат	У тому числі за рахунок коштів							
		Власних	Питома вага, %	Державного бюджету	Питома вага, %	Іноземних інвесторів	Питома вага, %	інші джерела	Питома вага, %
2000	1757,1	1399,3	79,64	7,7	0,44	133,1	7,57	217,0	12,35
2001	1971,4	1654,0	83,90	55,8	2,83	58,5	2,97	203,1	10,30
2002	3013,8	2141,8	71,07	45,5	1,51	264,1	8,76	562,4	18,66
2003	3059,8	2148,4	70,21	93,0	3,04	130,0	4,25	688,4	22,50
2004	4534,6	3501,5	77,22	63,4	1,40	112,4	2,48	857,3	18,91
2005	5751,6	5045,4	87,72	28,1	0,49	157,9	2,75	520,2	9,04
2006	6160,0	5211,4	84,60	114,4	1,86	176,2	2,86	658,0	10,68
2007	10850,9	7999,6	73,72	144,8	1,33	321,8	2,97	2384,7	21,98
2008	11994,2	7264,0	60,56	336,9	2,81	115,4	0,96	4277,9	35,67
2009	7949,9	5169,4	65,02	127,0	1,60	1512,9	19,03	1140,6	14,35
2010	8045,5	4775,2	59,35	87,0	1,08	2411,4	29,97	771,9	9,59
2011	14333,9	7585,6	52,92	149,2	1,04	56,9	0,40	6542,2	45,64
2012	11480,6	7335,9	63,90	224,3	1,95	994,8	8,67	2925,6	25,48
2013	9562,6	6973,4	72,92	24,7	0,26	1253,2	13,11	1311,3	13,71
2014	7695,9	6540,3	84,98	344,1	4,47	138,7	1,80	672,8	8,74
2015	13813,7	13427,0	97,20	55,1	0,40	58,6	0,42	273	1,98

*розроблено автором за даними [10]

Особливої уваги заслуговує фінансування пріоритетних напрямів інноваційної діяльності в нашій державі. Законом України «Про пріоритетні напрями інноваційної діяльності в Україні» № 3715-VI від 08.09.2011 р. (в редакції від 05.12.2012 р.) [11] визначено стратегічні пріоритети інноваційної діяльності, відповідно до яких постановою Кабінету Міністрів України від 12.03.2012 р. № 294 [12] за сьома стратегічними пріоритетами затверджено 53 середньострокових загальнодержавних напрямів.

За даними розпорядників бюджетних коштів у 2014 р. обсяг фінансування стратегічних пріоритетних напрямів інноваційної діяльності в Україні становив 126175,97 тис. грн або 94,1 % від загальних обсягів бюджетного фінансування інноваційної діяльності. Фінансування здійснювалося на 99,8 % зі спецфонду державного бюджету, тобто підприємства самостійно заробили ці кошти на здійснення інноваційної діяльності. У 2014 р. профінансовано всі сім стратегічних пріоритетів (у 2012 - 2013 рр. – по шість).

За першим стратегічним пріоритетом (із питань розвитку сучасних технологій в енергетичній сфері) затверджено сім середньострокових загальнодержавних напрямів, шість із яких фінансували у 2014 р. (у 2013 р. – три, 2012 р. – п'ять пріоритетів). На

цей стратегічний пріоритет припадає 8694,48 тис. грн або 6,9 % від обсягу фінансування стратегічних пріоритетів, із яких майже третина витрачено за 3 середньостроковими пріоритетами: освоєння сучасних технологій виробництва альтернативних видів палива – 520,00 тис. грн; розвиток інноваційних технологій будівництва енергоефективних будівель – 473,10 тис. грн; розвиток сучасних технологій енергії з відновлюваних джерел – 1415,00 тис. грн.

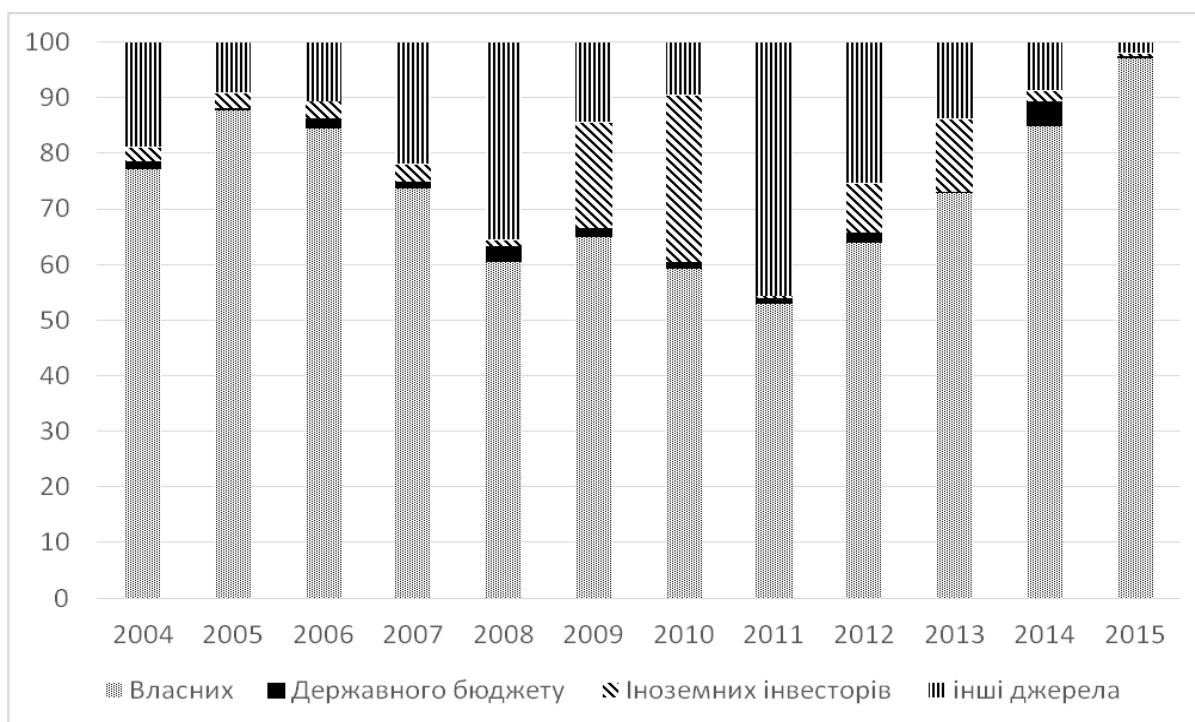

Рис. 5.6.1. Розподіл джерел фінансування інноваційної діяльності з 2004 по 2015 роки

За другим стратегічним пріоритетом (із питань розвитку інноваційних технологій у сфері транспорту) затверджено сім середньострокових пріоритетів. Фінансування становило 17789,27 тис. грн або 14,1 % від обсягу фінансування стратегічних пріоритетів, що у 2,8 рази більше, порівняно з 2013 р., і здійснювали його за всіма (у 2013 р. – за трьома) середньостроковими пріоритетами та напрямом «інше» (напрямом, який не входить до затвердженого переліку середньострокових пріоритетів). Більшу частину коштів (13715,47 тис. грн або 77,1 %) було використано безпосередньо за середньостроковими пріоритетами. У 2014 р. фінансування середньострокових напрямів стратегічного пріоритету здійснювалось лише зі спецфонду держбюджету, тобто за рахунок зароблених підприємствами коштів.

За третім стратегічним напрямом (про впровадження сучасних технологій виробництва інноваційних матеріалів) затверджено вісім середньострокових пріоритетних напрямів, за всіма з яких у 2014 р. здійснено фінансування обсягом 12688,54 тис. грн або 10,1 % від загального фінансування стратегічних пріоритетів. Із зазначених коштів 61,9% спрямовано за чотирма середньостроковими пріоритетами: застосування нових технологій композиційних і композиційно-градієнтних матеріалів – 1720,31 тис. грн; формування виробництва нанотехнологій, наноматеріалів та продукції з них – 2416,65 тис. грн; впровадження нових матеріалів у промисловості, будівельній, транспортній галузях – 1745,98 тис. грн; запровадження виробництва сучасних матеріалів для енергетичної галузі та охорони довкілля - 1974,80 тис. грн. У 2014 р. (як і у 2012 - 2013 рр.) фінансування середньострокових пріоритетів за цим стратегічним пріоритетом відбувалося лише за рахунок спецфонду державного бюджету.

На четвертий стратегічний пріоритет (інноваційний розвиток агропромислового комплексу), як і у 2012 - 2013 рр., у 2014 р. із держбюджету було виділено найбільше коштів – 58443,42 тис. грн або 46,3 % від усього обсягу фінансування стратегічних пріоритетів. У 2014 р. за цим стратегічним пріоритетом профінансовано всі вісім середньострокових пріоритетів, із них більша частина коштів (73,7 %) припадає на два середньострокових напрями: застосування технологій із охорони ґрунтів у землеробстві – 16,4% та використання сучасних технологій для досягнення високоякісної рослинницької продукції – 57,2 %.

На п'ятий стратегічний пріоритет, що охоплює питання застосування нових технологій у медичній сфері та фармацевтиці, виділено найменше коштів – 1240,55 тис. грн або 1,0 % від усього обсягу видатків на стратегічні пріоритети, що в 43 рази менше, порівняно з 2013 р. За цим стратегічним пріоритетом затверджено десять середньострокових напрямів, із них профінансовано лише нові методи лікування найпоширеніших хвороб людини – 240,56 тис. грн або 19,4 % та напрям «інше» (999,99 тис. грн або 80,6 %), що не входить до затвердженого переліку середньострокових загальнодержавних пріоритетів. Фінансування здійснено зі спецфонду бюджету.

На шостий стратегічний пріоритет, яким визначено застосування технологій екологічного виробництва та охорони довкілля, у 2014 р. було спрямовано 20172,55 тис. грн або 16,0 % від обсягу фінансування всіх стратегічних пріоритетів, що в 4,6 разу

більше, порівняно з 2013 р. За зазначеним стратегічним пріоритетом затверджено п'ять середньострокових загальнодержавних пріоритетів. У 2014 р., як і у 2012 – 2013 рр., фінансування здійснено за всіма затвердженими пріоритетами та напрямом «інше», який не входить до затвердженого переліку середньострокових пріоритетів. Більше половини обсягу коштів спрямовано на два середньострокових пріоритети: впровадження нових технологій у процесі користування надрами та землею – 11120,84 тис. грн або 55,1 % та використання технологій, які зменшують вплив радіоактивних відходів на довкілля – 1480,40 тис. грн або 7,3 %.

Сьомий стратегічний пріоритет (щодо розвитку інноваційних ІКТ) у 2014 році було профінансовано в обсязі 7147,15 тис. грн або 5,7 % від обсягів фінансування всіх стратегічних пріоритетів. Фінансування здійснено за п'ятьма з восьми затверджених середньострокових пріоритетів (24,4 %) та напрямом «інше» (75,6 %), який не входить до затвердженого переліку середньострокових пріоритетів. Переважний обсяг коштів (79,3 %) спрямовано на два пріоритети: 7.3 (охоплює впровадження ситуативних технологій у сфері управління) – 792,40 тис. грн та 7.8 (з питань розвитку технологій сучасного моделювання складних техногенних систем, урахуваючи нові методи неогеографії та зоогеографії) – 592,90 тис. грн. Фінансування середньострокових пріоритетів здійснено зі спецфонду державного бюджету.

Здійснений аналіз свідчить, що із 53 затверджених пріоритетів у 2014 р. було профінансовано 40 або 75,5 % або на 22,7% більше, порівняно з 2013 р. (у 2013 р. було профінансовано 28 затверджених пріоритетів) середньострокових пріоритетів. За чотирма стратегічними пріоритетами: другим (із питань розвитку інноваційних технологій у сфері транспорту); третім (щодо виробництва інноваційних матеріалів із застосуванням передових технологій); четвертим (щодо інноваційного розвитку агропромислового комплексу) і шостим (про впровадження нових технологій поводження із промисловими й побутовими відходами) фінансували всі середньострокові загальнодержавні пріоритети переважно, фінансували 16 середньострокових пріоритетів (1.3; 1.4; 1.5; 2.1; 2.2; 2.5; 3.1; 3.3; 3.4; 3.8; 4.1; 4.2; 6.1; 6.4; 7.3; 7.8). Значна кількість (24) профінансованих у невеликих обсягах середньострокових пріоритетів та виділення більшої частини бюджетних коштів на напрями "інше", що не входять до чинного переліку затверджених середньострокових загальнодержавних пріоритетів, свідчить про необхідність у ретельному перегляді таких пріоритетів щодо їх

важливості та включення до зазначеного проекту переліку лише на виключних умовах.

Поділяючи думку авторів статті [13], за результатами проведеного аналізу виділимо основні проблеми інноваційної діяльності вітчизняних підприємств та її фінансування: низький рівень інноваційної активності промислових підприємств, неефективність структури реалізованої інноваційної продукції, звуження інноваційного потенціалу інвестицій, недосконалість структури інноваційних витрат, невідповідність структури фінансування інвестиційної діяльності пріоритетам інноваційного розвитку економіки.

Для України необхідною умовою забезпечення сталого розвитку та посилення національної конкурентоспроможності є перехід від економіки, заснованої на використанні природних ресурсів, до економіки, що базується на знаннях та інноваціях. Україна обрала інноваційно-інвестиційну модель економіки, але побудова такої системи можлива лише після структурних реформ та створення інституційного підґрунтя (уніфікації законодавства до світових стандартів, створення інфраструктури інноваційно-інвестиційної діяльності, забезпечення макроекономічної стабільності та прогнозованості економічної політики), що неможливо втілити в життя без детального вивчення зарубіжного досвіду стимулювання здійснення інноваційної діяльності суб'єктами господарювання.

Напрями державного сприяння технологічному прогресу у різних країнах залежать також від рівня їхнього економічного розвитку. Для розвинених економік характерне стимулювання інновацій переважно пільговою податковою політикою, застосуванням пришвидшеного методу амортизації, залученням широкої мережі банківських і небанківських фінансових інститутів, а також венчурних та інших фондів до фінансування інноваційних проектів тощо. У країнах з перехідною економікою найбільшого поширення досягла централізована фінансова підтримка інноваційної діяльності за рахунок запровадження системи державних бюджетних і позабюджетних фондів.

Жодна країна не може успішно здійснювати інноваційну політику без прямої бюджетної підтримки та достатньої частки бюджетних витрат у загальній сумі фінансування інноваційної діяльності [9, с.228].

Пряма державна підтримка концентрується на найбільш конкурентоспроможних технологіях світового рівня, які мають високий ринковий потенціал, а також на тих, які необхідні для

забезпечення безпеки держави. Така підтримка запроваджується у вигляді бюджетного фінансування державних цільових програм з пріоритетних напрямів розвитку науки і техніки, державного замовлення на науково-технічну продукцію, пільгових кредитів, грантів (практикується в Ізраїлі та Німеччині), прямих інвестицій, державних фінансових гарантій за кредитами для суб'єктів науково-технічної та інноваційної діяльності (Німеччина).

Не менш важливу роль серед способів фінансування інноваційної діяльності підприємств відіграють кредитні ресурси банківських і небанківських установ, використання яких особливо актуалізується у сучасних умовах.

Прикладом удалого поєднання кредитних ресурсів банківських і небанківських установ є Велика Британія. Британські банки достатньо часто перебувають у тісній взаємодії або є частиною фінансових кластерів. Це підкреслює високий рівень їх інтеграції із промисловим капіталом та зацікавленість в інноваційному зростанні. Згідно з даними Міжнародної асоціації андерайтингу, найбільше клієнтів скористалися цією послугою на території саме цієї держави (45 %). На Велику Британію припадає значна частина європейського ринку факторингу, зокрема у 2011 р. вона становила 23,5 %. Згідно з даними Європейської асоціації лізингу, частка британської Асоціації лізингу на європейському ринку становить 15,37 %. Протягом останніх років близько чверті лізингових кредитів спрямовано на фінансування високотехнологічних активів. На рівні бюджету створено інвестиційний фонд наукових досліджень і капітальний фонд фінансування масштабних установок та обладнання. Фінансові ресурси першого спрямовано на розвиток теоретичних обґрунтувань інноваційних можливостей, іншого – на виготовлення інноваційної продукції. Із метою нарощення інновацій у Великій Британії застосовано так звану «політику орієнтації на попит», що передбачала сприяння використанню інноваційних технологій у тих галузях та на тих підприємствах, які мали ресурси щодо розширення частки ринку, завдяки щораз більшому попиту [14].

Банківський кредит займає домінуючу позицію серед джерел кредитування інноваційних проектів Польщі та становить близько 90 %. Характерно щорічне зростання величини банківських активів. Рентабельність активів перебуває на доволі низькому рівні, спостерігається тенденція зростання рентабельності капіталу. Зазначені процеси вказують на наявність резерву для інноваційного зростання банківської системи Польщі, що дозволить країні закріпитися на світових ринках. Ринок факторингу (4,84 % від

європейського) та лізингу (3,04 % від європейського) Польщі є невеликими за обсягом, проте щорічно зростають. У структурі лізингу та факторингу переважає сектор машинобудування, що підтверджує інноваційний потенціал розвитку досліджуваного типу кредитного забезпечення для Польщі. Урядом створено операційну програму інноваційного розвитку економіки. Поставлено такі завдання: в експорті підвищення інноваційної активності підприємств, координацію можливостей польського наукового та безпосередньо підприємницького секторів, зростання частки інноваційної продукції в національному експорті. Створено Польське агентство підприємництва, яке з-поміж інших здійснює заходи, спрямовані на кредитування інноваційно активних суб'єктів господарювання. Головну роль у вказаному процесі відіграють щорічні «інноваційні позики», які надають на конкурсній основі. У ході конкурсу враховують наявність інноваційної стратегії подальшого розвитку суб'єкта господарювання, рівень його технологічного оснащення та характер інновації. Кредит розміром не більше ніж 75 % від необхідної вартості проекту надають із державних спеціалізованих фондів на пільгових умовах, терміном не більше ніж 10 років [14].

Ключові індикатори стратегічних основ інноваційної та кредитної активності національної економіки в окремих країнах ЄС показано в таблиці 5.6.5.

Особливістю банківського сектору Німеччини є наявність, крім приватних, публічних і федеральних, великої кількості кооперативних банків. Кредитування інноваційних проектів засновано, переважно, на можливостях комерційних і кооперативних банків. Комерційні банки є універсальними, кооперативні спрямовано на кредитування інноваційного розвитку окремих галузей. Серед небанківського сектору перспективним є розвиток андеррайтингу. Популярність лізингу доводить опитування суб'єктів господарювання. У країні 34 % респондентів ставить лізинг на перше місце у структурі джерел фінансування, 27 % – на друге. На противагу цьому, інвестиційному кредиту перевагу надають 28 % респондентів, на друге місце у структурі джерел фінансування його ставить 18 %. Небанківські кредитні установи створюють додатковий ресурс для посилення інноваційного розвитку економіки країни, що відбувається в межах національної «Стратегії високих технологій». Роль держави в зазначеній стратегії здебільшого полягає у створенні сприятливих умов для подальшого інноваційного зростання. Держава рекомендує для кожного суб'єкта господарювання сформувати так звані центри планування інноваційної активності, які дозволять забезпечити достатній обсяг фінансових ресурсів,

спрямованих на інноваційний розвиток у визначеному напрямі. Специфікою участі Німеччини у кредитуванні інноваційних проектів є стимулювання залученню кредитних ресурсів із метою інноваційного зростання малих та середніх підприємств. Відповідно до даних таблиці позиції інноваційної активності є високими та також відносно стабільними [14].

Таблиця 5.6.5

**Індикатори результативності стратегій кредитування
інноваційних проектів в окремих країнах ЄС за 2007-2013 рр.**

Індикатори	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013
Велика Британія							
Темпи приросту вартості активів банків до 2007 р., %	-	147	200	428	246	180	158
Рейтинг інноваційної активності, згідно з оцінкою Європейського інноваційного табло	0,53	0,57	0,62	0,63	0,60	0,60	0,62
Польща							
Темпи приросту вартості активів банків до 2007 р., %	-	8,53	16,22	34,11	66,33	99,26	118,59
Рейтинг інноваційної активності, згідно з оцінкою Європейського інноваційного табло	0,27	0,18	0,28	0,29	0,29	0,30	0,30
Німеччина							
Темпи приросту вартості активів банків до 2007 р., %	-	3	8	14	12	11	20
Рейтинг інноваційної активності, згідно з оцінкою Європейського інноваційного табло	0,54	0,63	0,66	0,67	0,69	0,71	0,70
Швеція							
Темпи приросту вартості активів банків до 2007 р., %	-	15,71	13,62	30,94	10,58	4,21	6,15
Рейтинг інноваційної активності, згідно з оцінкою Європейського інноваційного табло	0,61	0,74	0,75	0,77	0,75	0,77	0,76

Прикладом вдалого регулювання інноваційної активності може слугувати Швеція. На відміну від багатьох інших розвинутих країн, тут не застосовують традиційну систему податкового інвестиційного кредиту. Урядом країни розроблено механізм корпоративного оподаткування, що має стратегічну спрямованість. Податкові пільги надають, виходячи з результативності ділової активності корпорацій,

стимулюють створення сильного бізнесу на інноваційній основі. Держава бере участь у кредитуванні інноваційних проектів за посередництвом «бізнес-ангелів», тобто кредит надають на реалізацію інноваційних ідей, які сприятимуть якісному стрибку суспільства. Завданням держави є регулювання результативності використання інноваторами отриманого кредиту.

Традиційно одним із основних джерел фінансового забезпечення стратегічного характеру інноваційної активності Швеції є кредит. У 70-х рр. у країні було створено Раду технічного розвитку, згідно з положеннями якої для успішної реалізації інноваційного проекту необхідним є поєднання зусиль промислових підприємств із дослідженнями наукових установ та ресурсами банків. На сьогодні близько 80 % інноваційно активних суб'єктів господарювання Швеції визнали банківський кредит ефективним ресурсом удалого інноваційного розвитку. Небанківські фінансові установи спрямовано на забезпечення пріоритетних для держави галузей. Андерайтингові компанії орієнтовано на підприємства машинобудування, зокрема пріоритет надано суднобудуванню. Шведський ринок факторингу становив близько 7,56 % європейського, а ринок лізингу – 4,14 % європейського. Протягом останніх років спостерігають загальний приріст обсягів факторингових послуг у країні та збереження обсягів лізингу [14].

Важливим інструментом стимулювання інвестицій у науково-технологічну сферу є дослідницький податковий кредит – зменшення суми нарахованого податку на прибуток, що надається суб'єкту господарювання в обсязі, що дорівнює встановленому відсотку від обсягу витрат суб'єкта господарювання на науково-дослідних та дослідно-конструкторських робіт (далі – НДДКР) у поточному році, який не перевищує встановленого відсотка річного прибутку підприємства (США, Італія, Японія, Канада, Австрія, Бельгія, Угорщина тощо).

Зарубіжний досвід свідчить, що фінансування інноваційної діяльності підприємств відбувається шляхом поєднання різних методів та джерел фінансування з урахуванням виду інноваційних проектів та економічних можливостей конкретної країни. Загальною тенденцією в світовій практиці фінансового забезпечення інноваційної діяльності підприємств є зростання ролі кредитного та венчурного фінансування, лізингу поряд із самофінансуванням та бюджетним фінансуванням.

За результатами проведеного дослідження фінансового забезпечення інноваційної діяльності вітчизняних підприємств

можна зробити висновок про подальше поглиблення стагнації в інноваційній сфері, нехтування у державній політиці необхідністю створення умов для інноваційного розвитку економіки, що ще більше зумовлює подальше технологічне відставання України від розвинених країн світу. Існуючі проблеми фінансового забезпечення інноваційної діяльності підприємств пов'язані з наявністю дефіциту державного бюджету, фінансовою слабкістю і незначними обсягами власного капіталу більшості вітчизняних підприємств, відсутністю мотивації у стратегічних інвесторів. Крім цього в Україні відсутня ефективна законодавча база та дієві економічні стимули щодо активізації інноваційної діяльності, зокрема, за рахунок власних коштів підприємств. Фінансуючи інноваційні проекти, приватні інвестори повністю беруть на себе всі ризики інноваційних проектів, не отримуючи при цьому підтримки з боку держави. Тому, з метою удосконалення фінансового забезпечення інноваційної діяльності вітчизняних підприємств пропонується: 1) розробити законодавчу базу для концентрації ресурсів фінансового забезпечення пріоритетних напрямів інноваційної діяльності, зокрема, нормативні акти щодо вимог до державних інвестиційних проектів, гарантій їх фінансування та наділення міністерств (відомств) функціями щодо їх розгляду; 2) передбачити порядок стимулювання інноваційної діяльності підприємств (за рахунок амортизаційної, податкової та грошово-кредитної політики), зокрема, у Податковому кодексі України передбачити механізм надання податкових пільг для інноваційних проектів.

РОЗДІЛ 6

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЕКОЛОГІЧНО СТАЛОГО ПРОСТОРОВО-ТЕРИТОРІАЛЬНОГО РОЗВИТКУ

6.1. Особливості фінансування екологічної складової сталого розвитку країн ЄС

(М. В. Литвин)

Фінансування всіх компонентів сталого розвитку є основним та важливим пунктом успішної реалізації сталого розвитку, задоволення людських потреб та забезпечення росту людства в умовах глобалізації. Реалізація цілей сталого розвитку є диференційованим і циклічним процесом. Особливе місце у реалізації стратегій сталого розвитку серед усіх країн світу займають держави-члени ЄС. Хоча досягнення сталого розвитку країнами-членами ЄС в умовах глобалізації відбувається з перемінним успіхом та має певні проблеми. Але усі держави ЄС майже повністю реалізують стратегію сталого розвитку відповідно до її цілей та зазначених граничних результатів. Досвід європейських країн показує, що активне застосування екологічних податків сприяє зниженню загального рівня забруднення навколишнього середовища, зростанню обсягів виробництва нової екологічно чистої продукції, зміцнюючи, таким чином, конкурентоспроможність і економічні позиції виробників [1, с. 130-133].

Розвиток науково-технічного прогресу призводить до того, що посилюються екологічні проблеми, серед них щорічне збільшення шкідливих викидів в атмосферу, прояв так званого глобального потепління і парникового ефекту, колосальне зростання побутових і промислових відходів, випадання кислотних опадів через присутність в атмосфері діоксиду сірки і оксидів азоту, багаторазове перевищення ГДК (гранична допустима концентрація) в повітрі свинцю від згоряння бензину, забруднення водних джерел (річок, озер, морів) промисловими і побутовими стічними водами і полімерними відходами, накопичення радіоактивних відходів та токсичних речовин і т.д. Тому виникла необхідність створення

«зелених податків» з метою вирішення вище перерахованих проблем та фінансування в екологію країн світу.

Екологічні податки існують в усіх економічно розвинених країнах у будь-якій формі. Взагалі «екологічний податок» – це податок, податковою базою якого є фізична одиниця, що має конкретний доведений негативний вплив на навколишнє середовище. Необхідність їх використання в перший раз була підтверджена на офіційному рівні у Першій Програмі дій ЄС з охорони довкілля (1973 р.). Податки, пов'язані з екологією, почали застосовуватися скандинавськими країнами ще у 80-ті роки. Приблизно до середини 90-х років їх роль у податкових надходженнях зростала досить повільно. У цілому по ЄС частка екологічних податків країн-членів збільшилася з 2,6% у 1980 р. до 2,9% у 1994 р. Незначне зростання даного виду податку відбулося у 1995-1996 рр. в основному за рахунок розширення складу країн-членів ЄС [2].

У країнах Організації економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР), куди входить більшість європейських країн, дії пов'язані з екологічними податками – «Зелена податкова реформа» – розпочалися у 1995-1996 рр. ОЕСР, Міжнародне енергетичне агентство та Європейська комісія домовилися про визначення екологічних податків як обов'язкових некомпенсованих платежів на користь держави, що стягуватимуться з податкових баз, які досить тісно пов'язані із навколишнім середовищем. Відповідні податкові бази включають в себе продукти енергетики, автотранспортні засоби, відходи, вимірювані або оцінювані викиди, природні ресурси (див. рис. 6.1.1).

Податки вважаються некомпенсовані так само як і пільги, що надані державою платником податків, тобто – непропорційні платежам. Компенсовані обов'язкові платежі, які надаються державі, досить пропорційні обсягами наданих послуг (наприклад, кількістю зібраних і перероблених відходів), і називаються зборами або митами. У багатьох країнах з ефективно діючим механізмом охорони навколишнього середовища екологічні податки відіграють істотну роль у формуванні основи фінансування екологічної складової сталого розвитку. Досвід країн ЄС та ОЕСР показує, що під екологічними податками, значну частину дохідної бази бюджетів цих країн, розуміють саме податки на небезпечні для навколишнього середовища види господарської діяльності.

У ЄС найбільш популярні є транспортні і енергетичні податки. Вони введені в усіх країнах-членах ЄС у різних формах. При цьому

транспортні і енергетичні податки за своєю суттю є фіскальними податками, тобто призначені для отримання прибутків. Однак певний позитивний ефект на природне середовище, пов'язаний з екологічними податками, фахівцями розглядається не як основний, а як супутній.

Рис. 6.1.1. Класифікація екологічних податків за сферами застосування*

*за даними [2]

В даний час екологічні податки в тій чи іншій формі існують в усіх економічно розвинених країнах і насамперед у країнах Євросоюзу. ЄС є одним зі світових лідерів у сфері міжнародного природоохоронного співробітництва. За даними Євростату, у 2010 р. 27 держав ЄС отримали близько 292 млрд. євро від екологічних податків, що відповідає 2,4% від ВВП і 6,2% від податків і соціальних внесків [3].

Категорія екологічних податків відповідає екологічним податкам, котрі включають у себе чотири широкі групи, а саме енергетику, транспорт, забруднення навколишнього середовища та ресурсів, котрі, в свою чергу, розбиті на 64 рентабельні промисловості разом із домогосподарствами. Всі податкові показники узгоджуються із національними рахунками та можуть бути порівняні із ВВП, усіма податками, соціальними внесками та іншими економічними зведеними показниками (див. рис. 6.1.2) [3].

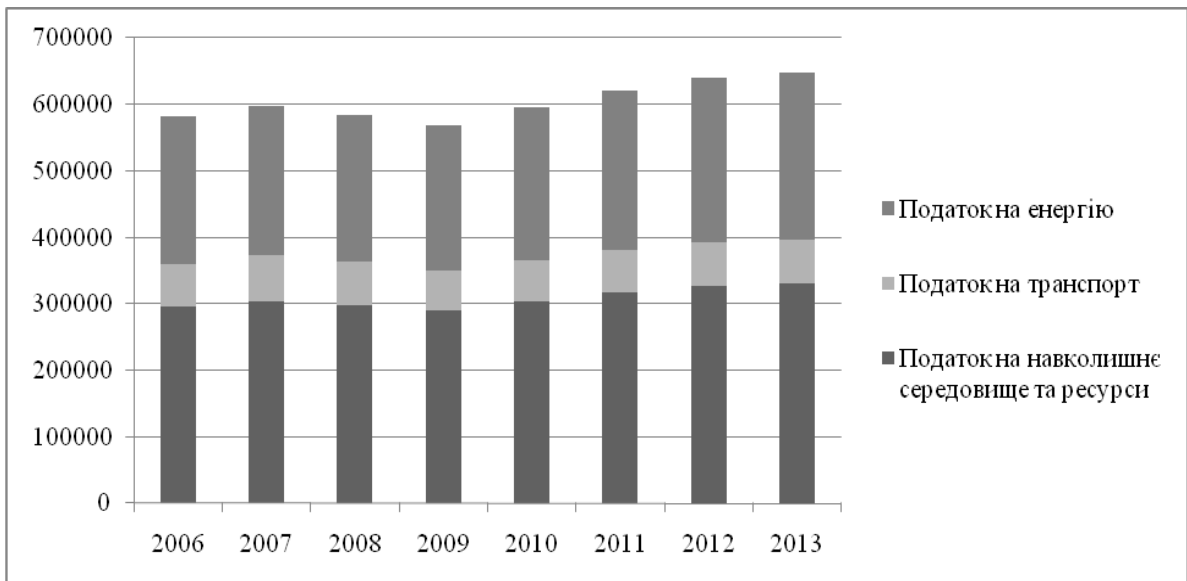

Рис. 6.1.2. Загальний дохід від екологічних податків за видами податків в країнах-членах ЄС за період 2006-2013 рр., млн. євро*

* побудовано за даними [4]

Державами-членами ЄС з найбільшою часткою екологічних податків у ВВП є Данія (5,7%), Нідерланди (3,9%), Болгарія і Мальта (3,5%); з найнижчою – Іспанія (1,6%), Литва (1,7%), Румунія (1,8%) і Латвія (1,9%). На чолі рейтингу відносної важливості екологічних податків за часткою від ВВП стоять Данія (4,0%) та Естонія (3,0%); у кінці списку даного показника знаходяться Франція, Іспанія та Бельгія [5, с. 176-178].

Згадуючи класифікацію екологічних податків, яку застосовують в ЄС, варто зазначити, що енергетичні податки складають 72% від загального числа екологічних податкових надходжень і близько 5% від усіх податків і соціальних внесків у середньому по ЄС. Транспортний податок складає трохи менше – 23% від загального обсягу екологічних податкових надходжень і 1,5% від загальної суми податків і соціальних внесків. Останні дві категорії – податки на забруднення довкілля та ресурсів – характеризуються значно

меншою сумою доходів (разом вони складають лише 5% від загального числа екологічних податків) [5].

У таблиці 6.1.1 наведено обсяги основних податкових надходжень ЄС та відображено у динаміці доходи від екологічних податків, які, у свою чергу, розділені на основні чотири категорії, а саме енергетичні, транспортні, податки на забруднення навколишнього середовища і ресурсів.

Таблиця 6.1.1

**Екологічні податкові надходження ЄС-27
за період 2000-2011 рр., млрд. євро***

	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013
Усі екологічні податки	281,3	287,8	295,6	303,569	297,1	289,4	303	316,3	326,2	330,1
Енергетичні податки	215,1	218,1	22,2	224,6	220,6	219,2	229,8	240,4	248,6	252,5
Транспортні податки	57,1	60,4	63,8	68,7	65,9	59,9	62,4	64,7	65,9	65,9
Податки на забруднення довкілля та ресурсів	9,8	9,8	10,7	10,9	11	11,7	11,7	13,4	-	-

*побудовано за даними [4]

При порівнянні рівня екологічного оподаткування у європейських країнах, відмінності повинні бути проаналізовані з обережністю. Наприклад, низькі доходи від екологічних податків можуть сигналізувати про відносно низькі ціни екологічних податків, або можуть бути результатом високих податкових ставок, які вплинули на поведінкові моделі споживання відповідних продуктів або діяльності та змінили їх. З іншого боку, більш високі рівні екологічних податкових надходжень можуть бути свідченням низьких податкових ставок, які стимулювали нерезидентів купувати продукти, які оподатковуються, коли перетинають кордон (це має місце для таких товарів як бензин чи дизельне паливо тощо) [3].

Рисунок 6.1.3 відображає екологічні податкові надходження як у відношенні до ВВП, так і у відношенні до загальної суми доходів від усіх податків і соціальних внесків. У 2013 р. екологічні податки перевищили 10,0% від загальної виручки від податків і соціальних внесків у двох державах-членах ЄС: Словенії (10,5%) та Болгарії (10,2%). Близькі показники до даної цифри мали Хорватія (9,6%), Греція (9,4%) та Нідерланди (9,0%). По відношенню до ВВП, екологічні податкові надходження досягли найбільшого значення у

Дані з коефіцієнтом 4,3%, а також Словенії (3,9%), Хорватії та Італії (3,5%). Найнижчі показники екологічних податкових надходжень до ВВП були зареєстровані у Литві та Іспанії (нижче 2,0%).

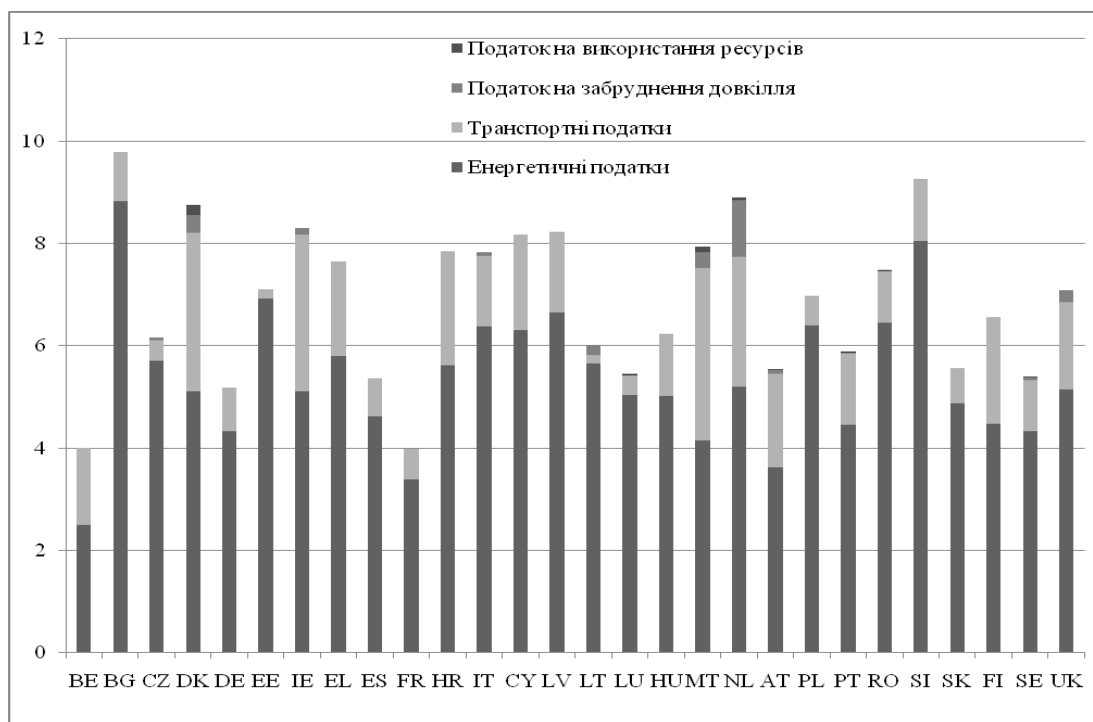

Рис. 6.1.3 Структура екологічних податків за видами податків у країнах ЄС у 2013 р., %

від загального доходу податків та соціальних відрахувань

*побудовано за даними [6, с. 92-102]

Енергетичні податки (які включають в себе податки на паливо для транспорту) представляють на сьогоднішній день найбільшу частку від загальної суми екологічних податкових надходжень у середньому по ЄС-28, яка у 2013 р. становила 75,0% (див. рис. 3) [3]. Ці податки були особливо помітними у Литві, Люксембурзі та Чехії, де вони становили більше дев'яти десятих загального обсягу доходів від екологічного податку. Навпаки, на Мальті та у Норвегії податки на енергію лише трохи перевищили 50% від суми доходів від екологічних податків [6, с. 92-102].

Особливий інтерес представляє податок на енергоносії, які використовуються в якості моторного палива для опалювання та в електроенергетиці. У Нідерландах, наприклад, подібний податок, прийнятий на основі Закону про охорону довкілля, стягується з нафтопродуктів, вугілля і газу, вироблених у країні або імпортованих для використання як палива. Ставки податку

встановлені залежно від міри забруднення атмосфери при спалюванні цього енергоносія [7].

Розглянувши «зелені податки», можна сказати, що вони приносять значний вклад у фінансування екологічної складової. Але вирішення екологічних проблем потребує більшого фінансування. Тому розглянемо інвестиції у розвиток концепції міжнародної екологічної безпеки [88, с. 92-102].

На даний час існують такі джерела фінансування екологічної безпеки у ЄС та світі в цілому [8]: 1. Державний бюджет. 2. Власні кошти підприємств-забруднювачів. 3. Комерційні банки. 4. Лізингові компанії. 5. Спеціальні інвестиційні фонди. 6. Екологічні фонди. 7. Страхові компанії. 8. Міжнародні фінансові організації. 9. Бюджетні фонди країн-донорів.

З 1 по 7 пункт – це внутрішні джерела, а 8 та 9 – є міжнародними. Використання таких джерел фінансування екологічної безпеки як державний бюджет, власні кошти підприємств-забруднювачів та кошти комерційних банків мають найбільший попит у країнах ОЕСР, де уряди подають певні екологічні завдання, які повинні бути виконанні у певні терміни.

Розглянемо більш детально екологічні фонди, тому що вони є одним з основних механізмів фінансування природоохоронних витрат та мобілізації усіх засобів. У цілому їх капітал формується за рахунок природоохоронних податків та зборів [8]. Структурні фонди і фонди гуртування ЄС (фонди ЄС) є основним фінансовим інструментом формування регіонального розвитку ЄС, особливо держав, розташованих у Центральній та Східній Європі. Метою існування даних фондів є зменшення економічної та соціальної нерівності між державами-членами ЄС. У липні 2004 р. Європейська комісія прийняла ряд законодавчих пропозицій щодо регіонального та сільського розвитку, рибальства і навколишнього середовища. У таблиці 2 представлений огляд цих пропозицій, у тому числі їх цілей і пріоритетів, запропонованих інструментів фінансування, а також прогнозованих асигнувань фінансування [9].

Підхід, який Європейська комісія прийняла для фінансування охорони навколишнього середовища на період фінансування у 2007-2013 рр., спирається на відносно невеликий фінансовий інструмент для навколишнього середовища (т.зв. ЖИТТЯ +), а також – на інтеграційні екологічні аспекти в інших великих сферах фінансування. Тому дуже важливо оцінити можливості фінансування для довкілля в усіх запропонованих областях фінансування та інструментів (див. табл. 6.1.2).

Таблиця 6.1.2

**Інструменти фінансування регіонального розвитку країн ЄС
у 2007-2013 рр.**

Сфера	Цілі / Пріоритети	Прийнятність / Інструменти	Розподіл (в млрд. євро)
Політики гуртування ¹	Економічна та соціальна згуртованість		336,1
	Зближення	Найменш розвинені регіони / ЄФРР, ЄСФ, ФГ	264,0
	Регіональна конкурентоспроможність та зайнятість	За межами найменш розвинутих регіонів / ЄФРР, ЄСФ	57,9
	Територіальне співробітництво	За межами найменш розвинутих регіонів / ЄФРР, ЄСФ	13,2
	Технічна допомога	Моніторинг, оцінка, управління та пілотні заходи	1
Розвиток сільських районів ²	Стійке сільське розвиток		88,75
	Конкурентоспроможність (сільське господарство / лісове господарство)	Усі сільські райони / ЄСФРСР	>13,3 (15%)
	Землепорядкування / Навколишнє середовище		> 22, 2 (15%)
	Ширше сільське господарство		>13,3 (15%)
ЛЦДЕР	Окремі території / ЄСФРСР	> 6,21 (7%)	
Рибний промисел ³	Сталий розвиток сектора рибальства та управління Здійснення реформи загальної політики у галузі рибальства	Рибне господарство та прибережні райони рибного промислу / ЄФРГ	4,96
		Другий інструмент, який буде запропонований	2,64
Навколишнє середовище ⁴	Розробка та впровадження екологічної політики та законодавства		2,19
	Реалізація / Управління	Ширший ЄС / Фінансовий інструмент для	1,65 (75-80%)
	Інформація / Зв'язок	навколишнього середовища (ЖИТТЯ +)	0,4 (20-25%)

*побудовано за даними [10]

¹пропозиції для Загальних положень про структурні і гуртові фонди; Європейського фонду регіонального розвитку (ЄФРР); Європейського соціального фонду (ЄСФ); Фонду гуртування (ФГ); Європейського угруповання прикордонного співробітництва (ЄУПС)

²пропозиції для Європейського сільськогосподарського фонду для розвитку сільських районів (ЄСФРСР)

³пропозиції для Європейського фонду рибного господарства (ЄФРГ)

⁴пропозиції для фінансового інструменту для навколишнього середовища (ЖИТТЯ +)

При цьому, слід мати на увазі, що визнання можливостей фінансування у запропонованих фондів ЄС, в основному, є задачею

об'єднання досвіду минулих реалізацій та експертних знань з описаних питань фінансування. У багатьох випадках існують значні можливості для інтерпретації, які слід заохочувати. Але такі можливості мають свої межі, і в цьому відношенні було б корисно завжди усвідомлювати основні завдання та масштаб надання допомоги, використовуючи різні інструменти (див. табл. 6.1.3).

Далі зупинимось коротко на основних показниках діяльності описаних вище фондів і програм. Так, програма ЖИТТЯ+ зібрала 402 млн. євро у 2014 р. Ця програма є інструментом фінансування ЄС екологічної політики та зміни клімату. Бюджет програми на 2014-2020 рр. становить 3,4 млрд. євро. Метою програми є сприяння реалізації, оновленню та розробки політики та законодавства ЄС у галузі навколишнього середовища та клімату за допомогою проектів співфінансування, які пропонують Європейську додану вартість. Суть категорії навколишнього середовища у новій програмі охоплює три пріоритетні області: ефективність навколишнього середовища та ресурсів, природа та біорозмаїття, екологічне управління та надання інформації. Суть категорії зміни клімату охоплює пом'якшення наслідків зміни клімату, адаптацію, управління та надання інформації [11].

Програма також включає в себе нову категорію проектів – спільно фінансовані інтегровані проекти – які будуть охоплювати велику географічну площу. Ці проекти будуть спрямовані на реалізацію екологічної та кліматичної політики та кращої інтеграції таких політичних цілей у інші політичні сфери. Вперше інноваційні фінансові інструменти забезпечать фінансування проектів програми ЖИТТЯ+: механізм фінансування природного капіталу допоможе фінансувати проекти, спрямовані на захист біорозмаїття; механізм приватного фінансування енергоефективності буде фінансувати проекти з енергоефективності [11].

90 млн. євро були зібрані Європейським морським та рибальським фондом (ЄМРФ) у 2014 р. Реформа загальної політики у галузі рибальства (ЗПР) почала здійснюватися у 2014 р. Нова політика спрямована на [11]:

–забезпечення довгострокового екологічно стійкого рибальства та аквакультури, задля досягнення економічних, соціальних та трудових вигід. Це означає, що риболовля у таких розмірах, які відновлюють запаси риби та тримають їх на стійкому рівні, забезпечує високу прибутковість та поліпшення економічних показників, створення робочих місць та економічне зростання у прибережних та морських районах;

Таблиця 6.1.3

**Основні завдання та обсяги допомоги
запропонованих інструментів фінансування ЄС**

Фонд	Мета / Завдання / Місія	Обсяг допомоги
ЄФРР	Скорочення регіональних диспропорцій, підтримання структурного розвитку та регулювання регіональної економіки. Зміцнення конкурентоспроможності та інновацій, створення стійких робочих місць, а також сприяння екологічно безпечного зростання.	Продуктивні інвестиції. Інфраструктура. Інші ініціативи у галузі розвитку (послуги підприємств, фінансові інструменти тощо). Охорона навколишнього середовища. Співпраця.
ЄСФ	Повна зайнятість, підвищення якості та продуктивності праці, а також сприяння соціальній інтеграції та скорочення регіональних відмінностей у зайнятості.	Адаптивність працівників і підприємств. Доступ до працевлаштування для людей, які шукають роботу, та неактивних людей. Зміцнення соціальної інтеграції. Інвестиції у людський капітал. Зміцнення інституційного потенціалу та ефективності державних адміністрацій. Інноваційні дії та співпраця.
ФГ	Конвергенція найменш розвинених держав-членів.	Транс-європейські транспортні мережі. Екологічні проекти. Сталий розвиток з чіткими екологічними вигодами: ефективність, поновлювані джерела енергії, чистий міський транспорт.
ЄСФРСР	Сталий розвиток сільських територій. Реструктуризація сільськогосподарського сектору.	Підвищення конкурентоспроможності сільського та лісового господарства. Поліпшення стану навколишнього середовища та сільської місцевості. Підвищення якості життя у сільських районах та заохочення диверсифікації економічної діяльності.
ЄФРГ	Сталий розвиток рибальського сектору та прибережних рибпромислових зон.	Заходи щодо коригування рибальського флоту. Аквакультура, переробка і торгівля у сфері рибальства. Заходи колективного інтересу. Сталий розвиток прибережних зон риболовлі.
ЖИТТЯ +	Розробка та впровадження екологічної політики та екологічного законодавства.	Реалізація екологічної політики. Інформація та комунікації з питань навколишнього середовища.

* побудовано за даними [10]

– стабільне та безпечне постачання здорової їжі у довгостроковій перспективі громадянам ЄС;

– зосередження державної допомоги на цілях ЗПР, таким чином, забезпечуючи фінансову підтримку у секторі рибальства та аквакультури, а також сталого розвитку областей рибного господарства. Кожна держава-член ЄС розробляє оперативну програму з установки своїх пріоритетів та цілей. ЄМРФ підтримує цілі ЗПР за допомогою:

– сприяння розвитку екологічно сталого, ресурсо-ефективного, інноваційного, конкурентоспроможного та заснованого на знаннях рибного господарства та аквакультури; і

– підвищення зайнятості та територіальної згуртованості у районах, залежних від рибного господарства, та фінансування супутніх заходів ЗПР. Крім того, частина бюджету ЄМРФ спрямована на розвиток інтегрованої морської політики. Єврокомісія та держави-члени продовжують проводити відновлення запасів до рівнів, які могли б забезпечувати максимальний стійкий вилов. Подальший прогрес був досягнутий у напрямку задоволення вимоги, де темпи експлуатації для всіх запасів повинні бути на рівні відповідно до максимально сталого вилову до 2015 р., коли це можливо, однак не пізніше 2020 р. Статистичні дані про стан запасів підтверджують тенденцію останніх років. Ефективність наукових консультацій та стан рибних ресурсів у водах ЄС поліпшуються [11].

До ЄМРФ почав функціонувати його попередник, Європейський фонд рибальства (ЄФР), який відіграє важливу роль у здійсненні ЗПР шляхом підтримки рибної промисловості та риболовецьких прибережних районів, залежних від рибного господарства. ЄФР підтримує сталий розвиток рибпромислових областей через місцеві ініціативні групи рибного промислу. У період з 2007р. по кінець 2014 р.: 312 місцевих ініціативних груп були запроваджені у 21 державі-члені; більш 9800 проектів були затверджені, створивши 8000 робочих місць; 12500 робочих місць були захищені; і 220 підприємств були створені [12].

ЄФР також підтримує аквакультуру, хоча виробництво у цій галузі зазнало стагнації у ЄС. Хоча вона являє собою відносно невелику частину економіки ЄС, аквакультура має потенціал зростання, в т.ч. в частині створення нових робочих місць у прибережних та внутрішніх районах ЄС. З 2007 р. до травня 2014 р. 1,3 млрд. євро було вкладено у 7209 підприємств аквакультури, у тому числі 493 млн. євро від ЄФР. У центрі уваги інтегрованої морської політики у 2014р. стало впровадження стратегії ЄС

«блакитне зростання», яка була призначена для стимулювання зростання та створення робочих місць у морській економіці ЄС та забезпечення захисту морського середовища. Переважна більшість виплат, зроблених у 2014 р., була пов'язана з багаторічною фінансовою рамковою програмою 2007-2013 рр., яка належала ЄФР.

Нинішні моделі зростання призводять до незворотного пошкодження навколишнього середовища нашої планети та надмірного споживання ресурсів. Крім того, ціни на сировину стають все більш і більш нестабільними, а Європа майже повністю залежить від імпорту. Традиційну лінійну модель виробництва та споживання, де ресурси видобувають, обробляють, використовують та розпоряджаються ними, має бути змінено. Єдині еко-інноваційні рішення вже розроблені, але найчастіше вони надто місцеві або мають прив'язку до секторів. Для досягнення абсолютної відв'язки росту від використання ресурсів, суспільство має прийняти інший спосіб мислення. Одне з таких рішень полягає у переході до системного еко-інноваційного підходу, де суспільство буде генерувати та розділяти економічні та екологічні вигоди, де відходи стануть ресурсом, споживачі стануть користувачами, а обмін заміниться володінням [12].

Стратегічна важливість еко-інновацій була підкреслена у Плані дій з Еко-інновацій (ЕкоПД), який був запущений у 2011 р. як Генеральним директоратом з навколишнього середовища, так і Генеральним директоратом з досліджень та інновацій. ЕкоПД є одним із зобов'язань Інноваційного союзу провідної ініціативи ЄС, побудованого за Планом дій з Екологічних технологій (ЕТПД) 2004 р. Це розширює фокус з зелених технологій до більш широкої концепції еко-інновацій, орієнтованої на конкретні вузькі місця, проблеми та можливості для досягнення екологічних цілей за допомогою інновацій. ЕкоПД включає в себе заходи як стосовно попиту і пропозиції, науки та промисловості, так і питань політики і фінансових інструментів. План визнає ключову роль екологічного регулювання в якості провідника еко-інновацій та передбачає огляд екологічного законодавства. Він також підкреслює важливість наукових досліджень та інновацій для отримання більш інноваційних технологій для подальшого їхнього виведення на ринок. ЕкоПД також ставить акцент на міжнародному аспекті еко-інновацій і на поліпшенні координації політики з міжнародними партнерами [14].

Протягом минулої Рамкової програми ЄС з наукових досліджень і все більше і більше у поточній програмі «Горизонт 2020»

дослідження з еко-інновацій характеризуються системним підходом, розглядаючи інноваційні технології управління водними ресурсами та відходами, а також нові бізнес-моделі та нові моделі виробництва і споживання [15].

Перехід до зеленої економіки, зберігаючи при цьому якість стійкого розвитку, є серйозною проблемою. Це спричинює наряду з іншими факторами добре ведення політики, зміни у суспільному та індивідуальному способах життя, етичне споживання та, мабуть, найголовніше, якісне дослідження, щоб зрозуміти усі фактори у дії. Сьома рамкова програма ЄС підтримує рішення, які засновані на дослідженнях та інноваціях, на транснаціональному та міжнародному рівні [16].

Після прийняття в 2000 році Декларації тисячоліття в багатьох країнах ЄС та інших країнах світу спостерігалось значне економічне зростання, а доступність всіх видів фінансування зростає. Незважаючи на ці досягнення, між країнами ЄС і всередині них існує велика кількість відмінностей, а виконаної роботи недостатньо для реалізації всіх цілей сталого розвитку. Ризики та фактори уразливості, включаючи погіршення стану навколишнього середовища і зміна клімату, а також ризики, що існують в рамках міжнародної фінансової системи, стали в сучасних умовах більш помітними.

Для досягнення вищезазначених цілей було б достатньо глобальних накопичень, що становлять близько 20 трлн. євро на рік, проте в даний час розподіл ресурсів по території ЄС не здійснюється належним чином. Завдання політиків полягає у сприянні зростанню обсягів розрізаних фінансових потоків, що направляються в сфери задоволення глобальних потреб, в підвищенні якості існуючих стратегій, підходів та інструментів, призначених для вирішення проблем неефективних і шкідливих субсидій, корупції, ухилення від сплати податків, незаконного відтоку фінансових коштів і бездіяльності, особливо в секторі охорони навколишнього середовища, де бездіяння найчастіше обходиться дорожче заходів щодо виправлення ситуації. Досягти цієї мети буде непросто: для цього буде потрібно змінити спосіб організації фінансування як у державній, так і в приватній сфері [20].

Багаторічні фінансові рамки (далі бюджет ЄС), хоча і незначні у порівнянні з річним ВВП ЄС, є важливим фінансовим джерелом для європейських інвестицій. Він суттєво впливає як на розвиток ЄС, так і на економічну ситуацію за його межами. Сьогодні в бюджеті існують очевидні прогалини в спрямуванні коштів на надання таких

суспільних благ, як боротьба зі зміною клімату, сприяння створенню зелених робочих місць, припинення зниження біорізноманіття та ресурсів планети. Гроші європейських платників податків не доходять туди, куди вони мають і можуть дійти. Зрозуміло, що бюджет ЄС може використовуватись більш ефективно і він є інструментом, який потенційно може прискорити перехід ЄС до поновлюваних джерел і ресурсів. Ефективність використання видатків бюджету ЄС в доповіді робочої групи з його підготовки аналізується через призму трьох основних проблем:

1. Зміна клімату та енергії: бюджет ЄС повинен сприяти переходу до стійкого низьковуглецевого суспільства за рахунок зменшення споживання енергії, в децентралізації енергопостачання, розширення використання відновлюваних джерел енергії та забезпечення стійкості екосистем. При цьому Бюджет ЄС буде підтримувати зниження енергетичної залежності від невідновлюваної енергії, скорочувати попит і витрату енергії, створювати велику кількість довгострокових робочих місць і допомагати закриттю поточних соціальних прогалів. Крім того, беручи до уваги історичну відповідальність ЄС підтримати пом'якшення клімату та адаптацію за його межами, нова і додаткова фінансова підтримка повинна надаватися країнам, що розвиваються для боротьби зі зміною клімату і його наслідками [21].

2. Біорізноманіття та екосистеми: збереження біорізноманіття є невід'ємною частиною сталого розвитку, і відкриває багато перспектив для Європи. ЄС має бути відповідальним за підтримку або зростання цього капіталу для майбутніх поколінь. В ці зобов'язання входить зупинити втрату біорізноманіття, для чого планується виділення бюджетних коштів для узгодження ЄС-2020, а також для ефективної реалізації екологічного законодавства ЄС (наприклад, Natura 2000), та забезпечення належну інтеграцію біорізноманіття в інші сектори (такі як сільське господарство і рибальство), з одночасним зменшенням негативних наслідків європейських субсидій. Крім того, бюджет повинен забезпечити ширшу підтримку захисту біорізноманіття на міжнародному рівні.

3. Ефективність ресурсів: для того, щоб стати найефективнішим ресурсом економіки світу, і, ЄС повинен використовувати свій бюджет так, щоб скоротити використання ресурсів і залежність від імпорту і збільшити переробку та відновлення в області відходів, води, матеріалів і землі. [21].

Основні проблеми фінансування екологічних програм в ЄС згруповано за об'єктами:

1. Енергетика та клімат. Використання фондів ЄС в секторі енергетики суперечить завданню «обмеження змін клімату та наслідків цього», передбаченому цілями сталого розвитку ЄС:

–обсяги фінансування, що виділяються на реалізацію заходів з енергозбереження і розробку відновлюваних джерел енергії, залишають бажати кращого.

–спостерігаються складнощі в отриманні навіть невеликих сум, які держави, що входять до складу ЄС, направляють на реалізацію проектів «чистої енергетики» [18].

2. Транспорт. Цей сектор є джерелом 13,5% викидів парникових газів. Зменшення обсягів викидів цього сектора є важливим кроком для запобігання кліматичним змінам. Частка транспортної інфраструктури в загальному бюджеті Політики згуртування становить 22% (75,8 млрд. євро). Використання цих коштів дозволило б істотно поліпшити стан громадського транспорту. При цьому:

–план розвитку транспортного сектору ЄС є занадто неконкретизованим і не передбачає вжиття оперативних заходів для скорочення викидів парникових газів до 2030 р.;

–уряд держав, що входять до складу ЄС, особливо в Центральній і Східній Європі (ЦСЄ), не проявляє належної уваги проблемі зниження рівня викидів парникових газів шляхом розвитку залізничного та громадського транспорту. У країнах ЦСЄ відрахування на розвиток автодорожнього сектору в два рази перевищують розмір відрахувань на розвиток залізниць, при тому, що сектор громадського міського транспорту практично не отримує жодної фінансової підтримки на відміну від авіаційного транспорту.

3. Ресурсоефективність та утилізація відходів. Рівень світового споживання ресурсів неухильно зростає, проте на даний момент ЄС не реалізує свій потенціал, який би дозволив істотно знизити обсяги споживання ресурсів. Політика згуртування віддає перевагу інвестиціям в сміттєспалювальну інфраструктуру, а не впровадженню заходів зі зниження кількості відходів та їх утилізації. Це особливо стосується держав ЦСЄ [18].

Незважаючи на позитивний вплив зближення з ЄС - чи, перенесення екологічного законодавства ЄС у національні правові системи держав, що прагнуть до членства в ЄС, для багатьох держав регіону існують серйозні проблеми, які стосуються повільних темпів ухвалення необхідного законодавства, його складності та фрагментації, а також слабкого моніторингу та виконання. Тому уряди повинні зміцнити правові інституційні можливості і рівень підготовки ключових міністерств з метою прискорення процесу

зближення. Неєфективність механізмів дотримання і правозастосування, як правило, пов'язана з неповною правовою базою і недостатністю інституційного потенціалу. Тому уряди повинні продовжувати докладати зусиль для ліквідації дефіциту демократії, неузгодженості всередині та між міністерствами та вирішення питань розвитку інституційного потенціалу, а також нечіткого поділу обов'язків, що лежать в основі моніторингу та забезпечення дотримання [18].

Еко-інновації відносяться до розробки нових та значно вдосконалених продуктів (товарів і послуг) або організаційних методів, які зменшують використання природних ресурсів та зменшують викиди небезпечних речовин протягом усього життєвого циклу. Вони відіграють важливу роль у вирішенні екологічних проблем, без будь-якої шкоди для економічних і соціальних цілей. Крім того, еко-інновації мають екологічні переваги, приносять нові продукти на ринок, сприяють економічній діяльності та створюють нові робочі місця. Аналіз еко-інноваційної діяльності в ЄС показав, що кількість еко-проектів порівняно з 2010 роком зменшилась. Індекс еко-інновацій дозволяє порівняти еко-іноваційну діяльність окремих держав-членів з середніми показниками по ЄС (рис. 6.1.4).

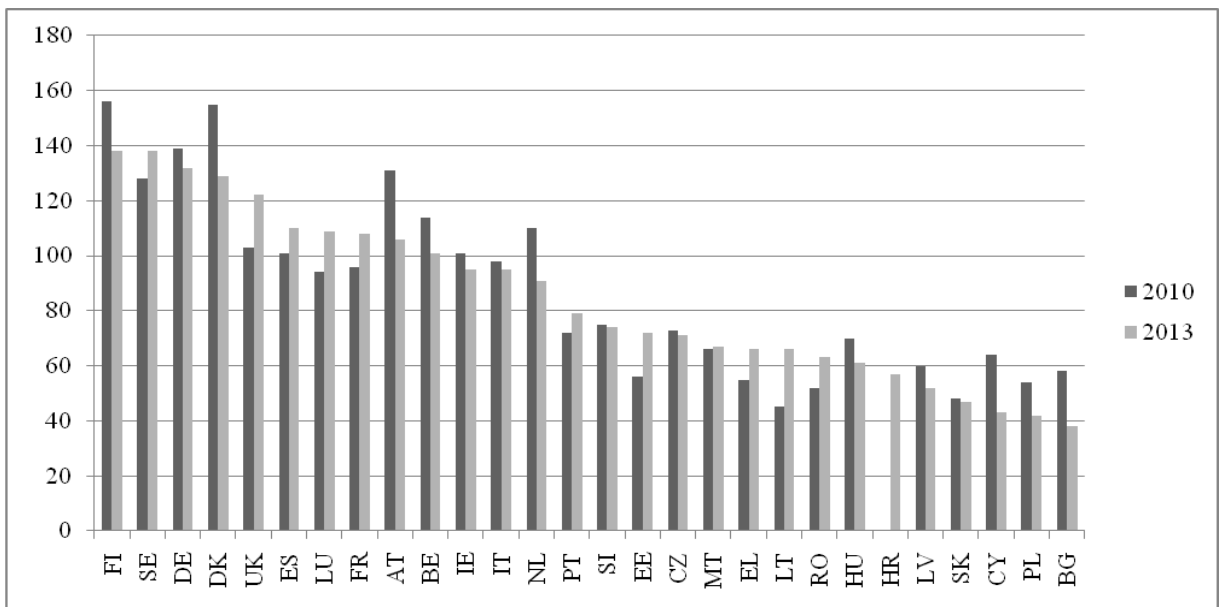

Рис. 6.1.4. Індекс еко-інновацій країн ЄС у 2010 та 2013 рр.*

*побудовано за даними [24]

Індекс заснований на 16 показниках в п'яти областях: початкова еко-інновація, еко-інноваційна діяльність, вихідна еко-інновація, інновація для навколишнього середовища і соціально-економічні наслідки [23]. У 2013 р. десять держав-членів мали вищі за середні

показники індексу еко-інноваційної діяльності. Фінляндія, Швеція і Німеччина отримала найвищі показники, формуючи групу «еко-інноваційних лідерів» ЄС. Найнижчі показники у Болгарії, Польщі, Кіпру та Словаччини.

Обсяг витрат на наукові дослідження та розробки (R&D) в ЄС інтенсивно зріс на 12% в період між 2000 і 2013 рр., в основному через підвищення фінансування з державного сектора в період кризи (рис. 6.1.5).

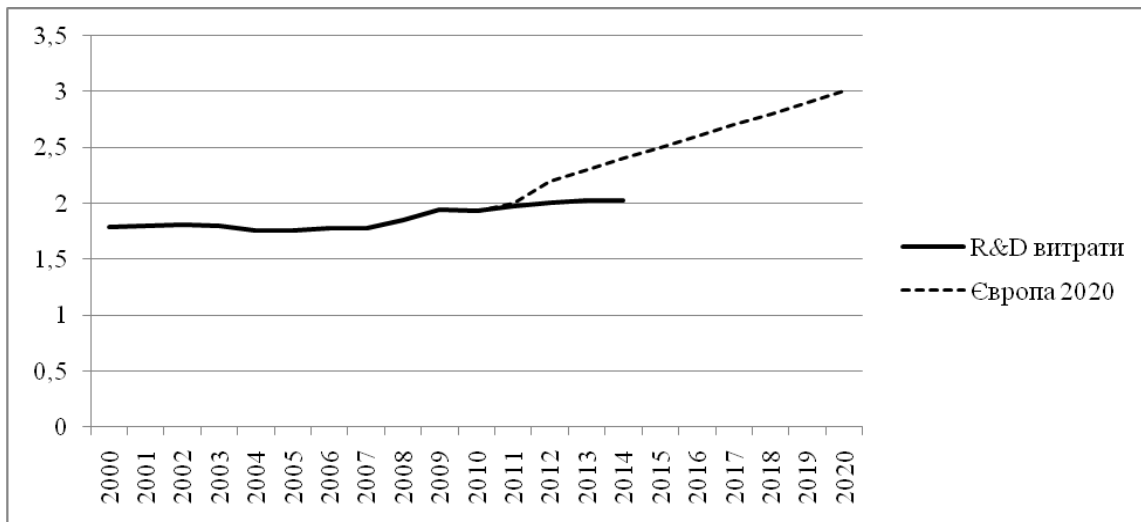

Рис. 6.1.5. Загальні витрати на R&D у країнах ЄС, 1999-2013 рр.*

*побудовано за даними [25]

За період з 2000 по 2007 рр. витрати R&D в ЄС були відносно стабільними (близько 1,79%). Незважаючи на уповільнення економічної активності в період кризи, інтенсивність R&D збільшилась (з 1,85% у 2008 до 2,01% у 2013 році). Для досягнення цілей «Європа 2020» (3%) залишається подолати розрив майже на один процентний пункт. У рамках стратегії «Європа 2020» та флагманської ініціативи Інноваційного Союзу, ЄС прагне поліпшити багаторічні фінансові умови і доступ до фінансування досліджень та інновацій, щоб допомогти перетворити ідеї в продукти і послуги, які створюють нові робочі місця та ріст в цілому. Для цього, необхідно підвищити державні та приватні інвестиції в секторі R&D до 3% від ВВП. Це і є одна з п'яти ключових цільових завдань стратегії «Європа 2020» [23].

Отже, фінансове забезпечення екологічної складової сталого розвитку є основним пунктом успішної реалізації стратегії сталого розвитку, задоволення потреб населення та забезпечення цивілізаційного зростання.

6.2. Якість водних ресурсів – значущий компонент сталого місцевого розвитку

(І. О. Шахман)

Сталий розвиток – модель економічного зростання, в якій використання природних ресурсів направлено на задоволення потреб сучасного і майбутнього поколінь людського суспільства при обов'язковому збереженні якісного навколишнього середовища. Функціонування суспільства розглядається як гармонійне поєднання трьох взаємопов'язаних складових: економічної, соціальної та екологічної. Отже, розвиток однієї зі складових без врахування стану інших не може вважатися цілісним. Другою з Цілей Розвитку Тисячоліття є зупинення голоду, досягнення продовольчої безпеки, покращення харчування, а також сприяння сталого розвитку сільського господарства.

Рибне господарство як важлива складова сільського господарства вимагає здійснення ефективної політики державного регулювання дозволеними методами та інструментами якості води водних об'єктів у відповідності до вимог міжнародних і регіональних організацій. Враховуючи важливість рибної галузі в забезпеченні населення продовольством, а також необхідність збереження та відтворення рибних запасів, питаннями рибальства і міжнародної торгівлі рибою та морепродуктами активно займається цілий ряд міжнародних організацій. Визначальна роль у цій системі належить ФАО та СОТ [1]. Ситуація, яка склалася в рибній галузі України за останні п'ятнадцять років, призвела до зменшення вилову риби й морепродуктів у чотири рази, завдяки, в тому числі, і зниженню кількісних показників та погіршенню якості водних ресурсів країни.

Виконання одного із завдань державної політики у галузі рибного господарства – збереження та збільшення чисельності водних біоресурсів у природному середовищі, їх біологічного різноманіття шляхом забезпечення охорони, відтворення та раціонального використання (стаття 5 Закону України «Про рибне господарство, промислове рибальство та охорону водних біоресурсів» [2]), можливо лише за умов нормування якості води водного об'єкта, яке здійснюється завдяки встановленню сукупності допустимих значень показників її складу та властивостей, у межах яких забезпечуються безпечні умови водокористування і які встановлюються для води, що використовується для задоволення потреб рибного господарства. Тому окремої уваги та актуальності

набувають питання екологічної оцінки стану водних об'єктів на основі досліджень якості води за гідрохімічними показниками.

Водні об'єкти виступають джерелом агропромислового водопостачання, а тому відіграють вирішальну роль у забезпеченні продуктами харчування населення. Важливою проблемою водозабезпечення України є збереження річок – основного, найбільш доступного джерела прісної води. Велика ієрархія екологічних систем, на вершині якої перебуває екосистема людини, залежить від наявності та якості води. При дефіциті або різкому погіршенні її якості відбувається деградація, розпад екосистем, включаючи екосистему людини [3]. Основний вплив на водні ресурси визначають антропогенні фактори. Це – регулювання стоку водосховищами, агротехнічні заходи, лісомеліорація, комунальне і промислове водоспоживання та водовідведення, урбанізація. Кількісна оцінка антропогенних змін водності річок складна, тому що ці зміни відбуваються на фоні просторово-часових природних коливань стоку. Найбільш чутливі до антропогенного впливу середні та малі річки. У разі нераціонального їх використання вони деградують [3, 4].

Рівень забезпеченості України водними ресурсами є недостатнім, а територіальний розподіл водних ресурсів України є нерівномірним і не відповідає розміщенню водомістких господарських комплексів. На південні області приходиться найменша кількість водних ресурсів. У сільському господарстві споживається до 40% водних ресурсів, а середньодобове споживання води в Україні становить 270 л на особу. Майже половина забраної води скидається в річки й водойми у вигляді стічних і дренажних вод [5]. Найменша кількість водних ресурсів формується у місцях зосередження потужних споживачів – Донбас, південні області України, Автономна Республіка Крим, Криворіжжя. Економіку Криворізького басейну в основному формують галузі, які характеризуються інтенсивним споживанням природних ресурсів, енергії, і в першу чергу, води. Середня річка Інгулець – основна водна артерія Кривбасу, яка приймає високомінералізовані води хвостосховищ і недостатньо очищені стічні води ряду підприємств. Скидання забруднених стічних вод в річки Інгулець і Саксагань до 12 млн. м³/рік призводить до різкого погіршення якості води в межах створів від Кіровоградської (с. Іскрівка) до Миколаївської (м. Снігурівка) області, де спостерігається зростання сухого залишку в середньому від 800–4200 мг/дм³, хлоридів від 90 до 2084 мг/дм³, сульфатів від 240 до 998 мг/дм³, біологічного споживання кисню (БПК₅) від 1,2 до 5,8 мг/дм³,

заліза від 0,1 до 0,3 мг/дм³ (2014 р.) [6].

У зв'язку зі зростаючим антропогенним навантаженням на річкові басейни, особливо малих та середніх річок, окремої уваги заслуговують питання екологічної оцінки стану водних об'єктів в порушених господарською діяльністю умовах. Метою цієї частини монографії є оцінка якості поверхневих вод за гідрохімічними показниками пониззя р. Інгулець відповідно до рибогосподарських норм (табл. 6.2.1), як найбільш чутливих до змін екологічного стану річки, за сучасними розрахунковими методиками [7] і визначення можливості використання водного об'єкту місцевим населенням для задоволення рибогосподарських потреб.

Пониззя басейну р. Інгулець знаходиться в межах Миколаївської та Херсонської областей і розташовано в степовій зоні України з посушливим кліматом, частими суховійними вітрами. Річна кількість опадів в посушливі роки не перевищує 300–350 мм. Тривалість вегетаційних періодів без опадів досягає 90–100 днів, що негативно відбивається на виробництві сільськогосподарської продукції.

За гідрогеологічними характеристиками територія басейну р. Інгулець в межах Миколаївської області належить до Причорноморського артезіанського басейну. Місцеві водні ресурси області дуже обмежені і залежать, головним чином, від притоку з інших регіонів. Довжина річки Інгулець території Миколаївської області складає 96 км. Долина у верхній течії трапецієподібна, на окремих ділянках утворює неглибокі каньйони; її ширина має розміри до 1 км. Русло у верхній течії спрямлене, у нижній дуже звивисте. Ширина річища біля м. Снігурівки 25–30 м, глибина до 1,7 м. Похил річки – до 0,37 м/км у пониззі. Основна область живлення річки розташована у верхній частині басейну, пов'язаною з лісостеповою зоною, де середньобогаторічна сума опадів сягає 450–500 мм на рік і температурні умови визначають значно менші втрати на випаровування, ніж на півдні, у нижній частині басейну. Річка та її притоки у весняний, і в значній мірі в зимовий період, живляться за рахунок талих вод. Водний режим р. Інгулець типовий для рівнинних річок південної частини України. Для гирла р. Інгулець характерні петлі довжиною 5–7 км, які практично повертаються в початкову точку. Від початку до гирла Інгулець утворює 55 меандр. В подальшому ширина річки збільшується ненабагато, досягаючи біля м. Снігурівки 100 м, а в гирлі – 120 м. Глибина на плесах може досягати 5 м. Дно піщане [9, 10].

Таблиця 6.2.1

**Значення нормативів якості води
водних об'єктів рибогосподарського призначення [8]**

Показник	Україна	ЄС (директиви)			
		2006/44/ЄС, 76/464/ЄС, 78/659/ЄС			
		Лососеві		Карпові	
		G	I	G	I
1	2	3	4	5	6
Температура води, °С	28,0	-	21,5 10,0*	-	28,0 10,0*
Прозорість, см	--	-	-	-	-
Мінералізація, мг/дм ³	1000	-	-	-	-
Жорсткість, мг-екв/дм ³	7	-	-	-	-
Хлориди, мг Cl/дм ³	300	-	-	-	-
Сульфати, мг SO ₄ /дм ³	100	-	-	-	-
Натрій, мг Na/дм ³	120	-	-	-	-
Калій, мг K/дм ³	50	-	-	-	-
Кальцій, мг Ca/дм ³	180	-	-	-	-
Магній, мг Mg/дм ³	50	-	-	-	-
Завислі речовини, мг/дм ³	20	≤25	-	≤25	-
Водневий показник, рН	6,5–8,5	6,0–9,0	-	6,0–9,0	-
Розчинений кисень, мг O ₂ /дм ³	>6,0	50%>9,0 100%>7,0	50%>9,0 100%>6,0	50%>8,0 100%>7,0	50%>7,0 100%>4,0
БСК ₅ , мг O ₂ /дм ³	3,0	≤3,0	-	≤6,0	-
ХСК (Cr), мг O ₂ /дм ³	2,0	-	-	-	-
ХСК (Mn), мг O ₂ /дм ³	20,0	-	-	-	-
Азот загальний амонійний, мг N/дм ³	0,05	≤0,04	≤1,0	≤0,2	≤1,0
Азот амонійний, мг N/дм ³	0,39	≤0,005	≤0,025	≤0,005	≤0,025
Азот амонійний, мг NH ₄ ⁺ /дм ³	0,5	0,8	-	0,8	-
Азот нітратний, мг N/дм ³	9,1	-	-	-	-
Азот нітратний, мг NO ₃ /дм ³	40	-	-	-	-
Азот нітритний, мг N/дм ³	0,02	≤0,01	-	≤0,03	-
Азот нітритний, мг NO ₂ /дм ³	0,08	-	-	-	-
Азот загальний, мг N/дм ³	1,0	≤0,04	≤1,0	≤0,2	≤1,0
Фосфати, мг P/дм ³	0,2	0,2	-	0,4	-
Фосфати, мг PO ₄ /дм ³	3,5	-	-	-	-
Силікати, мг SiO ₃ /дм ³	30,0	-	-	-	-
Залізо загальне, мкг Fe/дм ³	5(100)	-	-	-	-
Кадмій, мкг Cd/дм ³	5	-	-	-	-
Кобальт, мкг Co/дм ³	10	-	-	-	-
Марганець, мкг Mn/дм ³	10	-	-	-	-
Мідь, мкг Cu/дм ³	1	<0,4	-	<0,04	-
Миш'як, мкг As/дм ³	50	-	-	-	-
Нікель, мкг Ni/дм ³	10	-	-	-	-
Ртуть, мкг Hg/дм ³	0,01 відсутня	-	-	-	-
Свинець, мкг Pb/дм ³	100	-	-	-	-
Хром, мкг Cr ³⁺ /дм ³	-	-	-	-	-

Продовження табл. 6.2.1

1	2	3	4	5	6
Хром, $\text{мкг Cr}^{6+}/\text{дм}^3$	1	-	-	-	-
Цинк, $\text{мкг Zn}/\text{дм}^3$	10	≤ 500	300	≤ 2000	1000
Ціаніди, $\text{мкг CN}/\text{дм}^3$	50	-	-	-	-
Нафтопродукти, $\text{мкг}/\text{дм}^3$	50	-	-	-	-
Синтетичні поверхнево-активні речовини СПАР, $\text{мкг}/\text{дм}^3$	100	-	-	-	-
Аніонні поверхнево-активні речовини АПАР, $\text{мкг}/\text{дм}^3$	500	-	-	-	-
Феноли (карболова кислота $\text{C}_6\text{H}_5\text{OH}$), $\text{мкг}/\text{дм}^3$	1	-	-	-	-
Пестициди, $\text{мкг}/\text{дм}^3$	4	-	-	-	-

-- норматив не визначено;

G - обов'язкові нормативи, 75/440/ЄС;

* - температура в період розмноження;

I - бажані нормативи, 75/440/ЄС.

Внаслідок багаторічної господарської діяльності людини в басейні р. Інгулець порушено природний гідрологічний, гідрохімічний та гідробіологічний режим [11]. Антропогенне навантаження на басейн р. Інгульця, перш за все, обумовлене скидами високомінералізованих забруднених промислових стоків підприємств м. Кривий Ріг, які обслуговують гірничо-видобувну, металургійну та хімічну промисловість. У Криворізькому басейні розташовано 8 з 11 підприємств України з видобутку та переробки залізорудної сировини, а також підприємства з обслуговування основного виробництва (один з найбільших в світі металургійних комбінатів – «АрселорМіттал Кривий Ріг», п'ять гірничо-збагачувальних комбінатів (ГЗК), три рудоремонтних заводи). Рівень забруднення води річки Інгулець характеризується як високий, особливо в період скиду шахтних вод та госпфекальних стоків Кривбасу. Це спричиняє негативний вплив на стан біоти і на якість води р. Дніпро.

Сільськогосподарська освоєність території є досить високою (площа сільськогосподарських угідь складає 69,2%), тому внесення пестицидів призводить до забруднення ґрунтів токсичними елементами, а стікання води з полів поверхневим шляхом та фільтрація спричиняють міграцію канцерогенів до найближчого водного об'єкту (р. Інгулець). В змішаних водах річок Інгулець та Дніпро (площа зрошення 37,14 тис. га) хімічний склад хлоридно-сульфатно-гідрокарбонатний, сульфатно-хлоридний, магневіо-натрієвий із загальною мінералізацією до 3,5 г/дм³.

Велике значення для перерозподілу стоку має значна зарегульованість водосховищами, забір води на промислове і питне водопостачання, міжбасейнове перекидання частини стоку р. Дніпро по каналу Дніпро-Інгулець, скидання в річку надлишків промислових стоків із різноманітних хвостосховищ і накопичувачів шахтних вод (у зимовий час). Несприятлива ситуація склалася в Миколаївській області на межиріччі Інгул – Інгулець, де внаслідок експлуатації великих масивів зрошення (Інгулецька меліоративна система) сформувалася зона постійного широкомасштабного підтоплення, переважно техногенного походження [12, 13].

Діюча в Україні система Державного моніторингу водних об'єктів (ДМВ) забезпечує отримання первинних даних про склад та обсяги викидів домішок в поверхневі водні об'єкти, узагальнених даних про рівень забруднення на певній території за певний проміжок часу, показників стану й якості та оцінок небезпечності забруднення водного басейну за стандартними методиками [14]. Моніторинг гідрохімічного режиму р. Інгулець розпочався разом з будівництвом у 1951 р. на півдні Миколаївської та заході Херсонської областей Інгулецької зрошувальної системи (ІЗС), яка обмежена на заході р. Інгул та Бузьким лиманом, на півдні – р. Дніпро, на сході – р. Інгулець. Північна межа зрошуваного масиву проходить по Інгулецькому магістральному каналу (ІМК), який перетинає межиріччя Інгулець – Південний Буг від м. Снігурівки до селища Жовтневого. Протяжність масиву зі сходу на захід близько 65 км, а з півночі на південь близько 60 км [15].

Державний моніторинг водних об'єктів представлений в Миколаївській області мережею станцій і постів контролю стану довкілля у кількості 16 пунктів Державною екологічною інспекцією та Державним агентством водних ресурсів. Моніторинг вод в басейні р. Інгулець проводить контроль якості води за гідрологічними та гідрохімічними показниками по створу між м. Снігурівка (вище за течією) та с. Євгенівка (нижче за течією), в районі автомобільного мосту за 28–30 показниками. Вихідною інформацією для оцінки екологічного стану водних ресурсів басейну р. Інгулець в межах Миколаївської області є результати аналітичного контролю Державної екологічної інспекції поверхневих вод за 2001–2014 роки (83 проаналізовані проби, за якими виконано 1615 хімічних досліджень), що були систематизовані в таблиці середньорічних концентрацій забруднюючих речовин. Приклад даних аналітичного контролю концентрацій забруднюючих речовин для створу р. Інгулець – м. Снігурівка для 2014 року наведено в табл. 6.2.2.

Таблиця 6.2.2

**Результати аналітичного контролю поверхневих вод
в 2014 році (р. Інгулець – м. Снігурівка)**

№ п/п	Забруднююча речовина	Дата відбору				
		26.02	28.03	17.04	13.10	03.12
1	БСК ₅ , мгО ₂ /дм ³	3,4	5,6	5,8	5,6	4,0
2	Розчинений кисень, мг/дм ³	9,90	11,4	12,2	11,4	12,0
3	Завислі речовини, мг/дм ³	92,0	25,0	24,0	27,0	33,0
4	Амоній сольовий, мг/дм ³	0,46	0,50	0,51	0,20	0,50
5	Нітрити, мг/дм ³	0,082	0,060	0,058	0,080	0,075
6	Нітрати, мг/дм ³	20,2	3,1	3,2	2,9	20,0
7	Хлориди, мг/дм ³	1850,3	2083,5	870,7	396,3	2741,1
8	Сульфати, мг/дм ³	923,8	998,0	956,0	449,8	790,1
9	Водневий показник, од. рН	7,50	7,40	7,50	7,80	7,70
10	Нафтопродукти, мг/дм ³	0,040	0,040	0,040	0,040	0,040
11	АПАР, мг/дм ³	0,021	0,022	0,023	<0,01	0,020
12	Залізо загальне, мг/дм ³	0,100	0,100	0,110	0,329	0,100
13	Мідь, мг/дм ³	0,000	0,000	<0,01	<0,01	<0,01
14	Хром загальний, мг/дм ³	<0,001<0,001	<0,001	<0,001	<0,001	<0,001
15	Нікель, мг/дм ³	0,000	0,000	<0,005<0,005	<0,005	<0,005
16	Кальцій, мг/дм ³	208,4	176,4	180,4	88,2	208,4
17	Фосфати, мг/дм ³	0,027	0,038	<0,05	0,250	0,063
18	ХСК, мг/дм ³	48,0	36,0	38,0	35,0	42,0

Значний внесок в наукові дослідження хімічного складу води р. Інгулець належить вченим Київського національного університету ім. Т. Шевченка – Горєву Л.М., Пелешенку В.І., Хільчевському В.К., Руденку Р.В., Медведю В.М, Кравчинському Р.Л. та ін. Існуючі результати дослідження якості поверхневих водних ресурсів р. Інгулець в деяких випадках носять наближений характер (оцінка тільки за певною обраною методикою) [16], або виконані на основі інформації попередніх років (до 2010 р.) [17]. Вагомі результати в розробці та в провадженні сучасних методик комплексної оцінки стану поверхневих вод зробили українські вчені Шерстюк Н.П. [10], Клименко М.О., Вознюк Н.М. [8], Приходько В.Ю. [18], Ліхо О.А, Бондарчук І.А. [19], Тімченко З.В. [20] та інші.

Комплексна оцінка якості вод використовується у випадках, коли необхідно простежити тенденцію просторово-часової зміни стану вод під впливом природних і антропогенних процесів, може бути використана так само для зіставлення стану водного середовища

різних водних об'єктів. Раціональним підходом до визначення якості води є порівняльний аналіз за різними методиками комплексної оцінки, запропонований фахівцями Одеського державного екологічного університету Юрасовим С.М., Сафрановим Т.А., Чугай А.В., Кур'яною С.О., Юрасовим М.С. [7, 21].

Комплексні індекси, на основі яких здійснюється оцінка, розраховуються за всіма показниками якості вод або за їхніми частинами. Вони характеризують стан води в цілому, при цьому інформація по окремих показниках втрачається. Послідовність виконання оцінки складається із двох етапів: на першому етапі здійснюється розрахунок значення показника, а на другому за розрахованим значенням індексу і за шкалою якості дається словесна характеристика води. Оцінка має декілька балів.

Індекс забруднення води (*ІЗВ*) розраховується згідно з формулою [7, 21]:

$$ІЗВ = \frac{1}{6} \sum_{i=1}^6 \frac{C_i}{ГДК_i}, \quad (6.2.1)$$

де $ГДК_i$ – гранично допустима концентрація хімічного компоненту;

C_i – фактична концентрація хімічного компоненту; 6 – кількість інгредієнтів.

Для розрахунку *ІЗВ* використовуються 6 показників, в т.ч. розчинений кисень (O_2), біохімічне споживання кисню ($БСК_5$), амоній (NH_4^+), нітрити (NO_2^-), нафтопродукти ($НП$), феноли (C_6H_5OH). На відміну від інших показників, для розчиненого кисню при розрахунках *ІЗВ* береться співвідношення норматив ($ГДК_i$)/реальна концентрація (C_i). Критерії оцінки якості вод за *ІЗВ* наведені в таблиці 6.2.3.

До I класу належать води, на які найменше впливає антропогенне навантаження. Значення їх гідрохімічних і гідробіологічних показників близькі до природних значень для даного регіону. Для вод II класу характерні певні зміни порівняно з природними, однак ці зміни не порушують екологічної рівноваги. До III класу належать води, які перебувають під значним антропогенним впливом, рівень якого близький до межі стійкості екосистем. Води IV–VII класів – це води з порушеними екологічними

параметрами, і їхній екологічний стан оцінюється як екологічний регрес.

Таблиця 6.2.3

Критерії оцінки якості вод за індексом забруднення води [7, 21]

Клас якості води	Характеристика класу	Значення індексу забруднення води
I	Дуже чиста	$\leq 0,3$
II	Чиста	0,31–1,0
III	Помірно забруднена	1,01–2,5
IV	Забруднена	2,51–4,0
V	Брудна	4,01–6,0
VI	Дуже брудна	6,01–10,0
VII	Надзвичайно брудна	$>10,0$

Виконана оцінка якості води за гідрохімічними показниками у створі р. Інгулець – м. Снігурівка за індексом забруднення води (*IЗВ*) відповідно до рибогосподарських норм, які найбільш жорстко встановлюють *ГДК* для більшості неорганічних та органічних речовин. Приклад розрахунків для 2001 р. наведено в таблиці 6.2.4, а зведені дані за весь період дослідження в таблиці 6.2.5.

Таблиця 6.2.4

Оцінка якості води р. Інгулець – м. Снігурівка за індексом забруднення *IЗВ* за рибогосподарськими нормами за 2001 р.

№	Показник	<i>ГДК_i</i>	2001 р.	
			<i>C_i</i>	<i>C_i / ГДК_i</i>
1	Розчинений кисень	6,0	11,4	0,53
2	БСК ₅	3,0	15,3	5,09
3	Амоній іон	0,5	0,12	0,24
4	Нітрити	0,08	0,20	2,50
5	Нафто-продукти	0,05	<1,6	32,0
6	Феноли	0,001	0,00	0,00
Σ				40,36
Клас якості			<i>IЗВ</i> =6,73 VI клас (дуже брудна)	

За період дослідження ступінь чистоти річкової води змінився від «дуже брудної» (2001–2009 рр.) до «помірно забрудненої» (2010–2011 рр.) та до «чистої» (2012–2014 рр.). Комплексний індекс *IЗВ* по ділянці р. Інгулець, що протікає територією Миколаївської області, за період спостережень змінювався в межах 0,75–6,73, максимальна величина (*IЗВ*=6,73) була встановлена за даними 2001 р. для створу в м. Снігурівка вище за течією в районі автомобільного мосту нижче за

течією с. Євгенівка. Загалом, клас якості води змінювався від шостого до другого класу. Зважаючи на результати систематичного аналітичного контролю р. Інгулець, а саме зменшення в річковій воді концентрації нафтопродуктів за останні п'ять років, представляє інтерес дослідження повернення можливості використання водного об'єкту за рибогосподарським призначенням.

Таблиця 6.2.5

**Комплексна оцінка якості води р. Інгулець – м. Снігурівка
за індексом забруднення ІЗВ за рибогосподарськими нормами
за період 2001–2014 рр.**

Рік спостереження	Індекс забрудненості води (ІЗВ)	Клас якості води	Ступінь чистоти
2001	6,73	VI	дуже брудна
2002	6,43	VI	дуже брудна
2003	6,11	VI	дуже брудна
2004	6,16	VI	дуже брудна
2005	6,26	VI	дуже брудна
2006	6,14	VI	дуже брудна
2007	6,42	VI	дуже брудна
2008	6,63	VI	дуже брудна
2009	6,23	VI	дуже брудна
2010	1,13	III	помірно забруднена
2011	1,08	III	помірно забруднена
2012	0,99	II	чиста
2013	0,75	II	чиста
2014	0,78	II	чиста

Модифікований ІЗВ [7, 21] розраховується теж за шістьма показниками: біохімічне споживання кисню (BCK_5) та розчинений кисень (O_2) є обов'язковими, а інші чотири показника беруть з найбільшими відношеннями по ГДК з переліку: SO_4^{2-} , Cl^- , XCK , NH_4^+ , NO_2^- , NO_3^- , PO_4^{3-} , $Fe_{заг}$, Mn^{2+} , Cu^{2+} , Zn^{2+} , Cr^{6+} , Ni^{2+} , Al^{3+} , Pb^{2+} , Hg^{2+} , As^{3+} , нафтопродукти (НП), синтетичні поверхнево-активні речовини (СПАР).

Оцінка якості води за модифікованим індексом забруднення (ІЗВ) виконана за нормативами якості вод водних об'єктів рибогосподарського призначення (табл. 6.2.1) для всього періоду, що досліджується. Приклад розрахунку для 2001–2002 рр. наведено в таблиці 6.2.6, а підсумковий аналіз модифікованих індексів забруднення для р. Інгулець – м. Снігурівка за період 2001–2014 рр. та оцінка якості води водного об'єкту наведена в таблиці 6.2.7.

Таблиця 6.2.6

**Оцінка якості води р. Інгулець – м. Снігурівка
за модифікованим індексом забруднення ІЗВ
за рибогосподарськими нормами, 2001–2002 рр.**

№	Показник	$ГДК_i$	2001 р.		2002 р.	
			C_i	$C_i / ГДК_i$	C_i	$C_i / ГДК_i$
1	Розчинений кисень	6,0	11,4	0,53	10,4	0,58
2	БСК ₅	3,0	15,3	5,09	9,0	3,00
3	Нафтопродукти	0,05	<1,6	32,0	<1,6	32,0
4	Мідь	0,001	0,011	11,0	0,011	11,0
5	Залізо загальне	0,10	0,60	6,00	0,56	5,60
6	Хлориди	300	1254,7	4,18	1360,5	4,54
Σ				58,8		56,7
Клас якості				ІЗВ=9,80 VI клас (дуже брудна)		ІЗВ=9,45 VI клас (дуже брудна)

Модифікований індекс забруднення має значно гірші кількісні показники від 3,95 (2014 р.) до 13,7 (2007 р.). Якісна оцінка (ступінь чистоти) змінювалася відповідно від «забрудненої» до «надзвичайно брудної».

Таблиця 6.2.7

**Комплексна оцінка якості води р. Інгулець – м. Снігурівка
за модифікованим індексом забруднення води
за рибогосподарськими нормами, 2001–2014 рр.**

Рік спостереження	Модифікований індекс забрудненості води (ІЗВ)	Клас якості води	Ступінь чистоти
2001	9,80	VI	дуже брудна
2002	9,45	VI	дуже брудна
2003	9,73	VI	дуже брудна
2004	9,12	VI	дуже брудна
2005	9,47	VI	дуже брудна
2006	12,2	VII	надзвичайно брудна
2007	13,7	VII	надзвичайно брудна
2008	11,6	VII	надзвичайно брудна
2009	9,83	VI	дуже брудна
2010	5,27	V	брудна
2011	4,70	V	брудна
2012	5,09	V	брудна
2013	4,60	V	брудна
2014	3,95	IV	забруднена

Збіг результатів розрахунків спостерігається для 2001–2009 рр., далі йдуть суттєві розбіжності, особливо для періоду 2012–2014 рр. Тому необхідне подальше виконання оцінки якості води басейну р. Інгулець за іншими методиками комплексної оцінки.

Сумарний ефект зазначених вище факторів призводить до загального антропогенного навантаження на басейн річки Інгулець, визначає якісний склад поверхневого стоку та формує гідрохімічні показники води водного об'єкту. Аналіз наведених результатів дозволяє простежити стійку тенденцію низької якості води з 2001 по 2009 рр. та покращення якості води з 2010 року за рахунок різкого зниження концентрації нафтопродуктів в річковій воді (рис. 6.2.1).

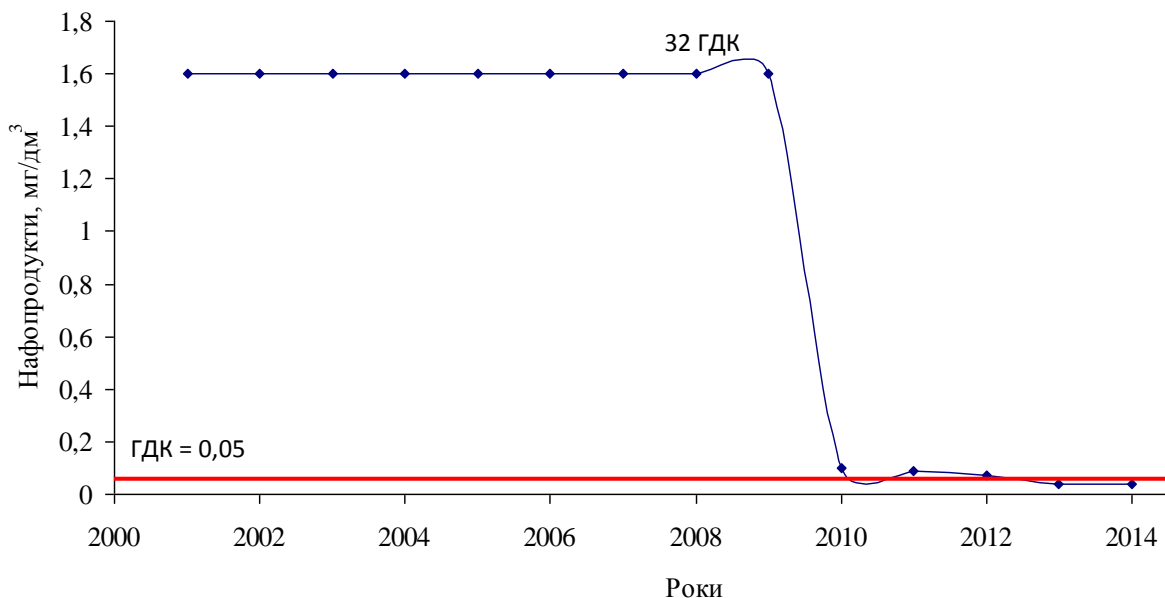

Рис. 6.2.1. Динаміка зміни концентрації нафтопродуктів в р. Інгулець в межах Миколаївської області (за період з 2001 по 2014 роки)

Зниження концентрації нафтопродуктів в поверхневих водах р. Інгулець і р. Саксагань (ліва притока Інгульця) стало можливим, по-перше, в результаті запровадження Розпорядженням Кабінету Міністрів України у 2011 році нового Регламенту скиду надлишків зворотних вод гірничорудних підприємств Кривбасу в р. Інгулець. В процесі скидання шахтних вод в русло річки Інгулець, через канал Дніпро – Інгулець, подається дніпровська вода. Після скиду шахтних вод (наприкінці лютого), починається процес промивки русла Інгульця водою того ж каналу Дніпро – Інгулець (на початку квітня). Промивка триває до середини серпня. Цей захід дає можливість використовувати інгулецьку воду впродовж вегетаційного періоду в ІЗС (Миколаївська обл., м. Снігурівка) для зрошення. Ця схема, після

тривалих експериментів, вважається найбільш досконалою [22]. По-друге, відбулося різке падіння виробництва товарної руди у 2008–2009 рр., в порівнянні з 2007 р. на 47% ВАТ «КЗРК», на 40% – ВАТ «ЄВРАЗ Суха Балка», на 39% – ВАТ «АрселорМіттал Кривий Ріг» та ін. Об'єми виробництва агломерату ВАТ «ПівдГЗК» та ВАТ «АрселорМіттал Кривий Ріг» мають схожі тенденції динаміки виробництва, що виражаються в значному спаді виробництва агломерату до трикратного зниження у 2010 році по Південному гірничозбагачувальному комбінату [23].

Третьою причиною зниження концентрації нафтопродуктів в р. Інгулець, незважаючи на поступове збільшення об'єму виробництва, є впровадження на одному з найбільших в світі металургійних комбінатів «АрселорМіттал Кривий Ріг» Екологічної політики підприємства, яка передбачає застосування екологічно безпечних технологій випуску частини продукції (з 2005 по 2014 р. витрачено біля 3 млрд. грн.) та системи контролю впливу підприємства на довкілля, теж сприяло зниженню концентрації нафтопродуктів в р. Інгулець. Впровадження системи екологічного моніторингу стічних вод та реконструкція на р. Саксагань у 2010 році зливової каналізації цеху технологічного автотранспорту, з сучасними очисними спорудами «Комплект-Екологія», дозволили знизити концентрацію зливових, талих та поливомийних вод з виробничих майданчиків до менш ніж 0,05 мг/дм³ при нормативі 3 мг/дм³ для нафтопродуктів, і до 3 мг/дм³ при нормативі 10 мг/дм³ для завислих речовин. Також в 2010 році завершено будівництво мойки великомонтажних машин з оборотним циклом водозабезпечення. Виконана реконструкція відвалів та хвостосховищ з нарощуванням дамб обвалування («З'єднане», «Миролобівське» з нарощуванням дамб обвалування до +146 м та +145 м, відповідно). Впроваджена технологія картового намиву хвостосховищ, яка збільшує ступінь екологічної безпеки експлуатації цих споруд.

Найбільше уваги на підприємстві приділяють ефективності роботи водоочисних споруд (використання принципово нової системи по уловлюванню нафтопродуктів), систем зворотного водопостачання та водовідведення. Контроль якості води проводиться за 39 показниками, основні з яких іони амонію, аміак, нітрити, нітрати, нафтопродукти, завислі речовини та залізо. На підприємстві діє автоматична система обліку об'ємів стічних вод, якою обладнані гідротехнічні пости на обвідному каналі. Вимірювання об'ємів виконується акустичним приладом з електронною реєстрацією даних. За період 2003–2010 рр.

підприємству вдалося знизити об'єми стічних вод в 6 разів [25]. В лютому 2015 р. в ПАТ «АрселорМіттал Кривий Ріг» відбувся другий наглядний аудит відповідності системи екологічного менеджменту вимогам міжнародного стандарту ISO 14001:2004. В результаті аудиту в ВАТ «АрселорМіттал Кривий Ріг» спеціалісти компанії «QSCert-Ukraine B.V.» (нідерландський підрозділ міжнародного органа по сертифікації QSCert) підтвердили, що система екологічного менеджменту на підприємстві функціонує ефективно і відповідає вимогам міжнародного стандарту ISO 14001:2004. Дія сертифіката підтверджена до 03.2016р.

Методика Гідрохімічного інституту [26] передбачає оцінку якості води на основі комбінаторного індексу забруднення $KI3$ і включає декілька етапів: визначення характеру забруднення за величиною умовного коефіцієнта комплексності; встановлення рівня і класу якості води за величиною комбінаторного індексу забруднення; виділення пріоритетних забруднюючих компонентів за кількістю і складом лімітуючих показників забруднення; проведення диференційованої оцінки лімітуючих забруднюючих речовин. Умовний коефіцієнт комплексності розраховується за формулою:

$$K_{\%} = \frac{m'}{m} \cdot 100\% , \quad (6.2.2)$$

де m' – кількість речовин, вміст яких перевищує ГДК;

m – загальне число нормативних інгредієнтів, обумовлених програмою досліджень.

При $K < 10\%$ проводиться обстеження за конкретними забруднюючими речовинами. Визначаються максимальні концентрації і забезпеченість перевищень ГДК (1ГДК, 10ГДК, 100ГДК). При $K \geq 10\%$ проводиться триступенева класифікація.

Перший ступінь класифікації заснований на встановленні міри стійкості забруднення (повторюваності P випадків перевищення ГДК):

$$P_i = N_{ГДК_i} / N_i , \quad (6.2.3)$$

де $N_{ГДК_i}$ – число результатів аналізу, в яких вміст i -го інгредієнта перевищує його гранично допустиму концентрацію; N_i – загальне число результатів аналізу i -го інгредієнта.

Другий ступінь класифікації ґрунтується на встановленні рівня забруднення, мірою якого є кратність K перевищення ГДК:

$$K_i = C_i / ГДК_i. \quad (6.2.4)$$

Оціночні бали визначаються згідно таблиць 6.2.8 і 6.2.9.

Таблиця 6.2.8

Класифікація водних об'єктів за повторюваністю забруднення

Повторюваність, %	Характеристика забруднення води	Часткові оціночні бали	
		виражені умовно	абсолютні значення
0-10	одиничне	a	0-10
10-30	нестійке	b	10-30
30-50	стійке	c	30-50
50-100	характерне	d	50-100

Для заключного, третього ступеня класифікації комбінаторний індекс забруднення ($KI3$) розраховується шляхом додавання узагальнених оціночних балів S_i , по усіх n показниках:

$$KI3 = \sum_{i=1}^n S_i. \quad (6.2.5)$$

Таблиця 6.2.9

Класифікація водних об'єктів за рівнем забруднення

Кратність перевищення нормативів	Характеристика забруднення води	Часткові оціночні бали	
		виражені умовно	абсолютні значення
0-2	низький	a_1	0-10
2-10	середній	b_1	10-30
10-50	високий	c_1	30-50
50-100	дуже високий	d_1	50-100

При визначенні першого і другого ступенів класифікації води по кожному з інгредієнтів розраховують узагальнені оцінки якості води по таблиці 6.2.10.

Класифікація якості води виконується в залежності від значення $KI3$ і кількості лімітуючих показників забруднення ($ЛПЗ$) (табл. 6.2.11). До $ЛПЗ$ води відносять будь-який показник, за яким значення S_i , більше або дорівнює 12.

Таблиця 6.2.10

Оцінка стану вод водних об'єктів за окремими показниками

Комплексна характеристика стану забруднення води водних об'єктів	Загальні оціночні бали		Характеристика якості води водних об'єктів
	виражені умовно	абсолютні значення	
Одинична забрудненість			
низького рівня	$a \cdot a_1$	1	слабо забруднена
середнього рівня	$a \cdot b_1$	2	забруднена
високого рівня	$a \cdot c_1$	3	брудна
дуже високого рівня	$a \cdot d_1$	4	брудна
Нестійка забрудненість			
низького рівня	$b \cdot a_1$	2	забруднена
середнього рівня	$b \cdot b_1$	4	брудна
високого рівня	$b \cdot c_1$	6	дуже брудна
дуже високого рівня	$b \cdot d_1$	8	дуже брудна
Стійка забрудненість			
низького рівня	$c \cdot a_1$	3	брудна
середнього рівня	$c \cdot b_1$	6	дуже брудна
високого рівня	$c \cdot c_1$	9	дуже брудна
дуже високого рівня	$c \cdot d_1$	12	неприпустимо брудна
Характерна забрудненість			
низького рівня	$d \cdot a_1$	4	брудна
середнього рівня	$d \cdot b_1$	8	дуже брудна
високого рівня	$d \cdot c_1$	12	неприпустимо брудна
дуже високого рівня	$d \cdot d_1$	16	неприпустимо брудна

Наступним етапом дослідження було проведення оцінки якості води в створі р. Інгулець –м. Снігурівка та придатності цих вод для використання у рибному господарстві за методикою Гідрохімічного інституту [26], яка передбачає розрахунок комбінаторного індексу забруднення $KIЗ$. Умовний коефіцієнт комплексності (6.2.2) перевищує 10% для всіх років розглянутого періоду і змінюється від 44,4% (2013 р.) до 72,2% (2002 р.), тому була виконана триступенева класифікація.

Результати розрахунків першого (6.2.3), другого (6.2.4) ступенів, відповідні оціночні бали (табл. 6.2..8, 6.2.9), визначені загальні бали та характеристика якості, $ЛПЗ$ і розрахунок $KIЗ$ (заключний 3-ій ступінь класифікації (6.2.5)), та визначення класифікації якості наведені як приклад для 2003 р. у таблиці 6.2.12. Розрахункові дані для всього періоду спостережень, що досліджується, зведені у таблиці 6.2.13 [27].

**Класифікація якості води водних об'єктів
за значеннями КІЗ та ЛПЗ**

Клас якості води	Розряд класу якості	Хар-ка забрудненості води	Величина КІЗ з урахуванням ЛПЗ					
			без ЛПЗ	1ЛПЗ (k=0,9)	2ЛПЗ (k=0,8)	3ЛПЗ (k=0,7)	4ЛПЗ (k=0,6)	5ЛПЗ (k=0,5)
I	-	Слабо забруднена	1n	0,9n	0,8n	0,7n	0,6n	0,5n
II	-	Забруднена	1n ÷ 2n	0,9n ÷ 1,8n	0,8n ÷ 1,6n	0,7n ÷ 1,4n	0,6n ÷ 1,2n	0,5n ÷ 1,0n
III	-	Брудна	2n ÷ 4n	1,8n ÷ 3,6n	1,6n ÷ 3,2n	1,4n ÷ 2,8n	1,2n ÷ 2,4n	1,0n ÷ 2,0n
III	а	Брудна	2n ÷ 3n	1,8n ÷ 2,7n	1,6n ÷ 2,4n	1,4n ÷ 2,1n	1,2n ÷ 1,8n	1,0n ÷ 1,5n
III	б	Брудна	3n ÷ 4n	2,7n ÷ 3,6n	2,4n ÷ 3,2n	2,1n ÷ 2,8n	1,8n ÷ 2,4n	1,0n ÷ 2,0n
IV	а	Дуже брудна	4n ÷ 6n	3,6n ÷ 5,4n	3,2n ÷ 4,8n	2,8n ÷ 4,2n	2,4n ÷ 3,6n	2,0n ÷ 3,0n
IV	б	Дуже брудна	6n ÷ 8n	5,4n ÷ 7,2n	4,8n ÷ 6,4n	4,2n ÷ 5,6n	3,6n ÷ 4,8n	3,0n ÷ 4,0n
IV	в	Дуже брудна	8n ÷ 10n	7,2n ÷ 9,0n	6,4n ÷ 8,0n	5,6n ÷ 7,0n	4,8n ÷ 6,0n	4,0n ÷ 5,0n
IV	г	Дуже брудна	10n ÷ 11n	9,0n ÷ 9,9n	8,0n ÷ 8,8n	7,0n ÷ 7,7n	6,0n ÷ 6,6n	5,0n ÷ 5,5n

Метод інтегральної оцінки якості води передбачає визначення коефіцієнту забруднення χ розраховується за формулою 6.2.6 [28]:

$$\chi = \sum [(N_i / C_{i,d}) \varphi(i)] / \sum \varphi(i), \quad (6.2.6)$$

де N_i – значення показника забруднення;

i – номер показника забруднення в ранговій послідовності з m показників;

$C_{i,d}$ – норматив (ГДК) показника;

$\varphi(i) = i / 2^{i-1}$ – вагова функція;

$\sum \varphi(i)$ – приведена кількість показників.

Як основні приймаються такі показники забруднення з відповідною ранговою послідовністю (i): БСК₅ ($i = 1$); NH₄⁺ ($i = 2$); нафтопродукти ($i = 3$); O₂ ($i = 4$). Ранги іншим показникам встановлюють експертно або за співвідношенням $N_i/C_{i,d}$.

Таблиця 6.2.12

**Оцінка якості води р. Інгулець – м. Снігурівка
за комбінаторним індексом забруднення (КІЗ)
за рибогосподарськими нормами, 2003 р.**

№ п/п	Показник	C_i	P_i	Бал	K_i	Бал	Загал. бал	Характеристика якості	ЛПЗ
1	БСК ₅	6,83	1,00	4	2,28	2	8	дуже брудна	0
2	Розчинений кисень	11,3	1,00	4	0,53	1	4	брудна	0
3	Завислі речовини	49,2	0,63	4	2,46	2	8	дуже брудна	0
4	Іон амонію	0,26	0,13	2	0,52	1	2	забруднена	0
5	Нітриг-іон	0,104	0,50	3	1,30	1	3	брудна	0
6	Нітрат-іон	9,63	0,00	1	0,24	1	1	слабо забруднена	0
7	Хлориди	803,0	0,75	4	2,68	2	8	дуже брудна	0
8	Сульфати	587,8	1,00	4	5,88	2	8	дуже брудна	0
9	pH	7,81	0,00	1	0,92	1	4	брудна	0
10	НП	<1,6	1,00	4	32,0	3	12	неприпустимо брудна	1
11	АПАР	0,26	0,00	1	0,52	1	1	слабо забруднена	0
12	Залізо	0,65	1,00	4	6,50	2	8	дуже брудна	0
13	Мідь	0,015	1,00	4	15,0	3	12	неприпустимо брудна	1
14	Хром	<0,001	0,00	1	1,00	1	1	слабо забруднена	0
15	Нікель	0,027	0,38	3	2,70	2	6	дуже брудна	0
16	Марганець	0,009	0,33	3	0,90	1	3	брудна	0
17	Кальцій	141,0	0,13	2	0,78	1	2	забруднена	0
18	Фосфати	0,249	0,38	3	1,25	1	3	брудна	0
Σ							КІЗ=94		2
$n = 18; 2 \text{ ЛПЗ}; KIZ = 94 = (94/18) n = 5,2 n$							клас IV б, дуже брудна		

В залежності від значення коефіцієнта χ складено атестаційну шкалу по оцінці ступеня забруднення водного середовища (табл. 6.2.14) [28]. Наступним етапом дослідження було використання інтегральної методики на основі розрахунку коефіцієнтів забруднення χ (6.2.6). Приклад розрахунку для створу р. Інгулець – м. Снігурівка за 2004 р. наведений в таблицях 6.2.15, 6.2.16. При розрахунку коефіцієнту забруднення χ з пріоритетами (табл. 6.2.15, стовпчики 4, 5, 6) перші чотири ранги отримують такі показники: БСК₅, NH₄⁺, НП і O₂. Інші показники ранжовані в спадному порядку за співвідношенням $C_i/\Gamma ДК_i$.

Таблиця 6.2.13

Оцінка якості води р. Інгулець – м. Снігурівка за комбінаторним індексом забруднення КІЗ за 2001–2014 рр.

Рік	КІЗ	ЛПЗ	Клас якості води	Розряд класу якості	Характеристика забруднення води
2001	83	2	IV	а	Дуже брудна
2002	90	2	IV	б	Дуже брудна
2003	94	2	IV	б	Дуже брудна
2004	78	2	IV	а	Дуже брудна
2005	83	1	IV	а	Дуже брудна
2006	92	2	IV	б	Дуже брудна
2007	98	2	IV	б	Дуже брудна
2008	105	2	IV	б	Дуже брудна
2009	88	1	IV	а	Дуже брудна
2010	76	0	IV	а	Дуже брудна
2011	75	0	IV	а	Дуже брудна
2012	67	0	III	б	Брудна
2013	58	0	III	б	Брудна
2014	62	0	III	б	Брудна

При ранжуванні усіх показників за співвідношенням $C_i/TДК_i$, без встановлення пріоритетів (табл. 6.2.16) результати розрахунків зведені в стовпчики 4, 5, 6. Недоліком методики є значна залежність оцінки якості води від способу ранжування показників.

Таблиця 6.2.14

Інтегральна оцінка ступеня забруднення водного середовища

Коефіцієнт забруднення вод χ	Якісна оцінка ступеня забруднення
До 1,00	Нешкідлива (чиста)
1 - 1,99	Мала
2 - 2,99	Припустима
3 - 3,99	Істотна
4 - 5,00	Інтенсивна
Більше 5,00	Катастрофічна

Результати інтегральної оцінки води у створі р. Інгулець – м. Снігурівка за рибогосподарськими показниками для періоду спостереження 2001–2014 рр. представлені в таблиці 6.2.17. Якісна оцінка ступеня забруднення співпадає для періоду спостереження 2011–2009 рр., якість води оцінюється як «катастрофічно забруднена». За результатами розрахунку з пріоритетами з 2010 року якість води змінюється від «припустимо забрудненої» до «мало

забрудненої» (2014 р.). Аналіз розрахунків без пріоритетів вказує на переміщення з 2010 р. на перші чотири ранги міді, сульфатів, хлоридів та заліза, тоді як нафтопродукти за рахунок різкого зниження їх концентрації у річковій воді з першого рангу для 2009 р. перемістилися на сьомий ранг у 2010 р. та на дванадцятий – у 2014 р.

Таблиця 6.2.15

**Інтегральна оцінка якості води р. Інгулець – м. Снігурівка
за 2004 р. (з пріоритетами)**

№ п/п	Показник	$C_i / ГДК_i$	З пріоритетами		
			Ранг	$\varphi(i)$	$\varphi(i)C_i / ГДК_i$
1	БСК ₅	2,68	1	1,000000	2,68000
2	Розчинений кисень	0,60	4	0,500000	0,30000
3	Завислі речовини	1,56	9	0,035156	0,05484
4	Іон амонію	0,64	2	1,000000	0,64000
5	Нітрит-іон	1,06	10	0,019531	0,02070
6	Нітрат-іон	0,20	17	0,000259	0,00005
7	Хлориди	2,43	8	0,062500	0,15188
8	Сульфати	5,13	6	0,187500	0,96188
9	рН	0,95	13	0,003174	0,00302
10	НП	32,0	3	0,750000	24,0000
11	АПАР	0,38	16	0,000488	0,00019
12	Залізо	3,30	7	0,109375	0,36094
13	Мідь	11,0	5	0,312500	2,06250
14	Хром	1,00	12	0,005859	0,00317
15	Нікель	0,60	15	0,000916	0,00055
16	Кальцій	1,05	11	0,010742	0,00615
17	Фосфати	0,91	14	0,001709	0,00156
Σ				3,9997	31,2746
$\chi = 31,2746 / 3,9997 = 7,82$ (катастрофічно забруднена)					

Виконана оцінка якості води за гідрохімічними показниками відповідно до рибогосподарських норм за індексом забруднення води (ІЗВ), за модифікованим індексом забруднення води, за комбінаторним індексом забруднення (КІЗ) та методом інтегральної оцінки (коефіцієнт забруднення χ). Зведені результати оцінки якості води р. Інгулець – м. Снігурівка за використаними методиками за період 2001–2014 рр. представлені в таблиці 6.2.18. Аналіз динаміки зміни концентрацій речовин в р. Інгулець в межах Миколаївської області дозволяє стверджувати, що на протязі 2001–2014 рр. спостерігалася напружена екологічна ситуація. Найчастіше

спостерігалось перевищення ГДК по нафтопродуктам, міді, залізу, сульфатам, хлоридам, що свідчить про те, що основним джерелом забруднення залишаються високомінералізовані шахтні води гірничорудних підприємств Кривбасу.

Таблиця 6.2.16

**Інтегральна оцінка якості води р. Інгулець – м. Снігурівка
за 2004 р. (без пріоритетів)**

№ п/п	Показник	$C_i / ГДК_i$	Без пріоритетів		
			Ранг	$\varphi(i)$	$\varphi(i)C_i / ГДК_i$
1	БСК ₅	2,68	5	2,68	5
2	Розчинений кисень	0,60	14	0,60	14
3	Завислі речовини	1,56	7	1,56	7
4	Іон амонію	0,64	13	0,64	13
5	Нітрит-іон	1,06	8	1,06	8
6	Нітрат-іон	0,20	17	0,20	17
7	Хлориди	2,43	6	2,43	6
8	Сульфати	5,13	3	5,13	3
9	pH	0,95	11	0,95	11
10	НП	32,0	1	32,0	1
11	АПАР	0,38	16	0,38	16
12	Залізо	3,30	4	3,30	4
13	Мідь	11,0	2	11,0	2
14	Хром	1,00	10	1,00	10
15	Нікель	0,60	15	0,60	15
16	Кальцій	1,05	9	1,05	9
17	Фосфати	0,91	12	0,91	12
Σ				3,9997	50,0437
$\chi = 50,0437 / 3,9997 = 12,5$ (катастрофічно забруднена)					

Аналіз результатів дослідження підтверджує, що впровадження сучасних технологій випуску продукції та ефективних очисних споруд, які забезпечують очищення забруднених вод окремих промислових підприємств Криворіжжя відповідно до вимог діючих стандартів, дозволяє, в деякій мірі, поліпшити екологічний стан водних ресурсів басейну р. Інгулець.

Промивка дніпровською водою р. Інгульця у вегетаційний період додатково знижує концентрацію деяких забруднюючих речовин в межах Миколаївської та Херсонської областей, але негативно впливає на нерестовища риб і в окремі періоди, все одно перевищує чинні нормативи.

Таблиця 6.2.17

**Оцінка якості води р. Інгулець – м. Снігурівка
за методом інтегральної оцінки (за критерієм забрудненості χ)
за рибогосподарськими нормами для 2001–2014 рр.**

Рік	З пріоритетами		Без пріоритетів	
	Коефіцієнт забруднення вод χ	Якісна оцінка ступеня забруднення	Коефіцієнт забруднення вод χ	Якісна оцінка ступеня забруднення
2001	8,75	катастрофічно забруднена	12,3	катастрофічно забруднена
2002	8,43	катастрофічно забруднена	12,8	катастрофічно забруднена
2003	8,27	катастрофічно забруднена	14,2	катастрофічно забруднена
2004	7,82	катастрофічно забруднена	12,5	катастрофічно забруднена
2005	8,39	катастрофічно забруднена	12,8	катастрофічно забруднена
2006	9,40	катастрофічно забруднена	16,4	катастрофічно забруднена
2007	10,4	катастрофічно забруднена	18,9	катастрофічно забруднена
2008	9,57	катастрофічно забруднена	15,4	катастрофічно забруднена
2009	5,84	катастрофічно забруднена	21,3	катастрофічно забруднена
2010	2,70	припустимо забруднена	6,68	катастрофічно забруднена
2011	2,50	припустимо забруднена	6,04	катастрофічно забруднена
2012	2,49	припустимо забруднена	6,45	катастрофічно забруднена
2013	2,18	припустимо забруднена	5,92	катастрофічно забруднена
2014	1,97	мало забруднена	5,11	катастрофічно забруднена

Проведена оцінка якості води по індексам забруднення не є достатньою для обґрунтованого повного висновку стосовно екологічного стану водного об'єкту. Потужне антропогенне навантаження на регіон, що досліджується, а саме, стічні води підприємств Кривбасу, нераціональна сільськогосподарська діяльність, неефективна система зрошування призвели до погіршення якості води водних ресурсів пониззя басейну р. Інгулець, а саме, до втрати річкою здатності до саморегуляції, самоочищення

та самовідновлення. Тому необхідно продовження дослідження за іншими методиками комплексної оцінки, які забезпечать урахування ефекту сумарної дії полютантів, та допоможуть проаналізувати можливість відновлення гідрохімічного балансу водного об'єкту після «промивки» дніпровською водою або констатувати екологічний регрес водного ресурсу.

Таблиця 6.2.18

**Зведені результати комплексної оцінки якості води
р. Інгулець – м. Снігурівка за різними методиками
за рибогосподарськими нормами за період 2001–2014 рр.**

Рік	Якісна оцінка ступеня забруднення				
	Індекс забруднення води (ІЗВ)	Модифікований індекс забруднення води (ІЗВ)	Комбіна-торний індекс забруднення води (КІЗ)	Коефіцієнт забруднення вод χ з пріоритетами	Коефіцієнт забруднення вод χ без пріоритетів
2001	дуже брудна	дуже брудна	дуже брудна	катастрофічно забруднена	катастрофічно забруднена
2002					
2003					
2004		надзвичайно брудна			
2005					
2006					
2007					
2008	дуже брудна				
2009					
2010	помірно забруднена	брудна	брудна	припустимо забруднена	катастрофічно забруднена
2011					
2012	чиста	брудна	брудна	припустимо забруднена	катастрофічно забруднена
2013					
2014					

Отже, басейн річки Інгулець характеризується потужним антропогенним навантаженням, і як наслідок, значним техногенним забрудненням та виснаженням водних ресурсів. Віднесення басейну р. Інгулець до водного об'єкту рибогосподарського призначення на сьогодні пов'язано з певними екологічними ризиками. Передбачається подальше дослідження якості води р. Інгулець за комплексними показниками екологічного стану, щоб з належною вірогідністю стверджувати про неможливість використання пониззя р. Інгулець для рибного господарства та визначення можливого використання водного об'єкту для інших водокористувачів.

6.3. Екологічні аспекти сталого місцевого розвитку

(О. М. Хоменко, Н. В. Загоруйко)

Існуючий в даний час комплекс глобальних екологічних проблем виник в результаті здійснення суспільством процесів життєдіяльності без урахування можливостей біосфери компенсувати антропогенні дії, а також в результаті вироблення стратегії розвитку виходячи з соціально-економічних пріоритетів. Наростання глобальних екологічних проблем і катастроф антропогенного характеру, виникнення загрози виживаності людства привели до необхідності перегляду системи взаємостосунків людини з природою і пошуку шляхів їх гармонізації. Одним з таких шляхів стала Конференція ООН з навколишнього середовища і розвитку, на якій був прийнятий «Порядок денний на XXI сторіччя» [1, с.11], в основі якого лежить доктрина сталого розвитку.

Існуючі екологічні проблеми України значною мірою зумовлені тим, що протягом радянського періоду розвитку, її територія була однією з найбільш техногенно навантажених. Так, займаючи лише 3% території колишнього Радянського Союзу, Україна формувала до 22-24% загального ВВП, що в цілому призвело до значних регіональних змін ландшафтів, поверхневого стоку, верхньої зони геологічного середовища та суттєвого погіршення якості основних життєво важливих ресурсів. Сьогодні Україна досі займає одне з перших місць у світі за рівнем споживання енергії, води, корисних копалин та інших ресурсів на одиницю ВВП, а обсяги промислових відходів на душу населення перевищують аналогічні показники багатьох країн. Так, ресурсоемність вихідного національного продукту втричі перевищує світовий рівень, а на одиницю ВВП витрачають майже тонну природних ресурсів, тоді як у США лише 3 кг. Загальне енергоспоживання на одиницю ВВП в Україні є в 1,8 разу більшим, ніж у Росії, у 3,5 разу – ніж у Польщі, у 8,3 разу вищим, ніж у розвинених країнах Європи [2, с.43]. Сучасний соціально-економічний стан в Україні характеризується високим рівнем антропогенного і техногенного навантаження по всій території, що перевищує в декілька разів рівень розвинених європейських держав. Погіршення екологічної ситуації стосується більшості адміністративно-територіальних одиниць України, що відбивається на стані здоров'я населення, суспільному виробництві. При цьому скорочення загального обсягу викидів шкідливих речовин останніми роками в Україні пояснюється скороченням обсягів промислового виробництва. Темпи зниження антропогенного навантаження

значно менші, ніж темпи спаду виробництва, зокрема зростання рівня скидання стічних вод, неефективність промислового виробництва, стійкий характер екологічної нестабільності та її взаємозв'язок з економічною ситуацією в країні.[3,с.339]

У процесі реформування економіки України простежуються активні тенденції на сталий розвиток регіону, інвестиційні проекти розвитку території, у тому числі вільні економічні зони. Необхідною умовою їх створення і розвитку є безпечний стан довкілля. Для досягнення цього стану необхідно не лише зосереджувати увагу на заходах природоохоронного характеру (зменшення до мінімуму рівня забруднення навколишнього середовища, посилення природоохоронної діяльності на заповідних і рекреаційних територіях, підвищення стійкості довкілля, завершення створення державної системи моніторингу навколишнього природного середовища та ін.), але і вносити істотні зміни у систему управління мікроекономікою.[4,с.320] Розвиток можливий лише шляхом переорієнтації промислових процесів виробництва товарів і послуг на нові моделі, які сприятимуть зниженню навантаження на навколишнє середовище і підвищенню ефективності промислового виробництва. Необхідне впровадження екологічних технологій, що забезпечують створення чистих і безпечних для навколишнього середовища виробництв, запобігають забрудненню природи і забезпечують ефективніше використання сировини.[5,с.327]

З метою проведення ефективною та цілеспрямованою діяльністю України, спрямованою на організацію та координацію заходів в галузі охорони довкілля, забезпечення екологічної безпеки, раціонального використання та відтворення природних ресурсів, розробляються й приймаються державні, республіканські, міждержавні, регіональні, місцеві та інші територіальні програми. Програми місцевих екологічних програм є відправною точкою для початку переходу територіальної громади до сталого розвитку. Місцеві екологічні програми покликані допомогти територіальним громадам України в розв'язанні проблем довкілля, формуванні та реалізації ефективною природоохоронної політики. Процес впровадження місцевих екологічних програм полягає в розробці перспективного плану розвитку населеного пункту, здійснення оцінки екологічних проблем і визначення серед них пріоритетних, виборі оптимальних шляхів розв'язання найбільш нагальних проблем, а також реалізації заходів, спрямованих на поліпшення стану довкілля, здоров'я та якості життя населення. Такі програми націлені на зведення до мінімуму забруднення довкілля й обсягу відходів, на ефективне

використання природних ресурсів, реалізацію природоохоронних заходів.

Потужним стимулом для розвитку концепції сталого розвитку стало ухвалення на Конференції ООН з охорони довкілля та розвитку «Програми розвитку 21» - плану практичних заходів для забезпечення сталого розвитку в 21 столітті, який, зокрема, закликає органи місцевого управління всіх країн у тісній співпраці зі своїми громадами розробити власні «Місцеві програми розвитку 21». Спільним для місцевої та глобальної програм розвитку є визначення ключових екологічних проблем і розробка планів їх розв'язання.

Реалізація місцевих екологічних програм полягає з початку у формуванні в органів самоврядування, влади та інших зацікавлених сторін бажання та потреби виробити та реалізувати ефективну природоохоронну політику вирішення пріоритетних проблем [6,с.12]. В Черкаській області розроблено стратегію регіонального розвитку Черкаської області на період до 2020 року. Регіональна стратегія розроблена з урахуванням думки громад краю, фахівців, науковців, представників бізнесу, враховує результати та помилки під час розроблення попередніх Програм. Під час розробки Стратегії регіонального розвитку Черкаської області було використано методикку планування регіонального розвитку, яка є частиною Програми Європейського союзу «Підтримка політики регіонального розвитку в Україні».

Зміна підходів до регіонального розвитку, що відбулась в Європі та зачепила зараз Україну, направлена на посилення ролі регіонів, органів публічної влади в регіонах у власному стратегічному плануванні та власному розвитку. Все більшої ваги набирає тенденція до ефективного використання власних ресурсів, створення власної територіальної згуртованості, тому Регіональна стратегія розвитку Черкаської області розроблена на підставі Закону України «Про стимулювання розвитку регіонів», з урахуванням Державної стратегії регіонального розвитку України, Стратегії сталого розвитку «Україна – 2020» та інших документів, із використанням кращого європейського і українського досвіду [7,с.5].

Стратегічне планування – системний шлях до управління змінами й досягнення консенсусу в регіоні, а також створення спільного бачення майбутнього розвитку, творчий процес визначення проблем та погодження реалістичних цілей, завдань і стратегій, здійснення яких вирішить ці проблеми. При розробці регіональної стратегії сталого розвитку в основу її підготовки покладено такі основні принципи (табл.6.3.1).

Таблиця 6.3.1.

**Принципи, закладені в розробку
Стратегії регіонального розвитку територіальних громад**

Партнерство	Характер стратегічного розвитку формується за результатами різних консультацій, спрямованих на досягнення консенсусу, а також на обґрунтованих очікуваннях громади від владних структур. До участі в ухваленні рішень і розробці стратегічних цілей запрошуються всі зацікавлені сторони – представники влади, бізнесу, наукових установ, асоціацій підприємців, підприємств та громадянського суспільства.
Принцип спільної участі представників влади та приватного сектору	Забезпечується широкий соціальний консенсус, а також явна публічна підтримка Стратегії. Усі заходи розробляються у спосіб, захищений від надмірного впливу учасників процесу розвитку, із залученням конкретних осіб, що ухвалюють рішення зацікавлених сторін, експертів, представників громадських організацій тощо.
Життєздатність	Основою забезпечення життєздатності є дотримання належної рівноваги та послідовності внутрішніх елементів Стратегії (цілей, заходів), що підтримується застосуванням усіх зазначених у цьому документі принципів.
Інтеграція	Забезпечується за двома напрямками: 1) інтеграція спільних місцевих потреб на регіональному рівні з територіальної та змістовної точки зору. Це означає, що досягнення будь-якої регіональної мети принесе результат і на місцевому рівні. Інтеграція забезпечується шляхом активної участі всіх зацікавлених сторін регіону. 2) інтеграція, як багатомірний план розвитку пріоритетних секторів і напрямків діяльності, забезпечує усунення конфліктів та негативних впливів. У цьому сенсі інтеграція забезпечує зосередження на сумісності та синергії заходів.
Інновація	Застосовується як принцип у процесі ідентифікації проєктів, і стосується, головним чином, запропонованого підходу та найбільш ефективного використання наявних ресурсів.
Ієрархія стратегічних планів	Стратегічні плани вищого рівня мають більш загальний характер і закладають підвалини для визначення конкретних заходів на нижчих рівнях.
Інституційна пам'ять	Робота над проєктом Стратегії базується на результатах, досягнутих при розробці попередніх стратегічних документів.
Субсидіарність	Визначення стратегічних заходів, починаючи з найнижчого рівня (на основі потреб місцевих громад), здійснюється із використанням ресурсів регіонального розвитку.

Відправним пунктом процесу розробки місцевих екологічних програм сталого розвитку є інвентаризація статистичних даних з метою формування стратегічних цілей подальшого розвитку. Розглянемо особливості Черкаського регіону. Черкаська область

розташована в центральній лісостеповій частині України, в середній течії річок Дніпра та Південного Бугу і входить до складу Центрального економічного району, ключова роль у господарстві якого відводиться харчовій промисловості, легкій промисловості, машинобудівному комплексу, зокрема сільськогосподарському та транспортному машинобудуванню, а також хімічній промисловості та будівельній індустрії. Саме центральність розташування області є основною позитивною рисою її економіко-географічного положення[8,с165]. Із загальної площі Черкаської області (2091,6 тис. га) сільськогосподарські землі складають 1 486,9 тис. га. (69,4% до загальної площі території). Землі лісогосподарського призначення займають 338,6 тис. га. Площа забудованих земель області складає 84,5 тис. га. Нараховується 15,5 тис. га відкритих земель без рослинного покриву або з незначним рослинним покривом. У сформованому ґрунтовому покриві області переважають чорноземи типові та чорноземи сильно деградовані, які займають 53,7%, тому регіон має найбільше передумов для розвитку органічного аграрного виробництва.

В Черкаській області налічується 257 родовищ корисних копалин, у тому числі 250 місцевого та 7 загальнодержавного значення. На території області зустрічаються родовища горючих, рудних (металевих), нерудних (неметалевих) корисних копалин, мінеральні води. Область багата на нерудні корисні копалини – граніти, глини (бентоніти, каоліни), майже повсюдно поширені кварцеві піски. Запаси бурого вугілля та торфу є основними паливними ресурсами області.

За останні п'ять років поступово зростають обсяги викидів забруднюючих речовин в атмосферне повітря від стаціонарних джерел області, які у 2013 році вони становили 73,1 тис. тонн; від пересувних джерел – 76,9 тис. тонн.

По території області протікає 1037 річок, найбільша з яких р. Дніпро (в межах області – 150 км.), 7 середніх річок – Рось, Тясмин, Гнилий Тікич, Гірський Тікич, Супій, Ятрань, Велика Вись, а також малі річки, струмки). Аналітичні дослідження, проведені в області, підтверджують відсутність суттєвих негативних змін у стані майже усіх річок Черкащини. Вміст хлоридів, сульфатів, нітратів і мінеральний склад не перевищував гранично допустимі концентрації. У 2013 році із природних водних об'єктів Черкащини забрано 229,0 млн. м³ води, що на 29,5 млн. м³ (на 11,4%) менше, ніж у попередньому році, у тому числі з поверхневих водних джерел –

179,3 млн. м³ (на 28,4 млн.м³ менше), з підземних водних джерел – 49,7 млн. м³ (на 1,1 млн.м³ менше) (рис. 6.3.1).

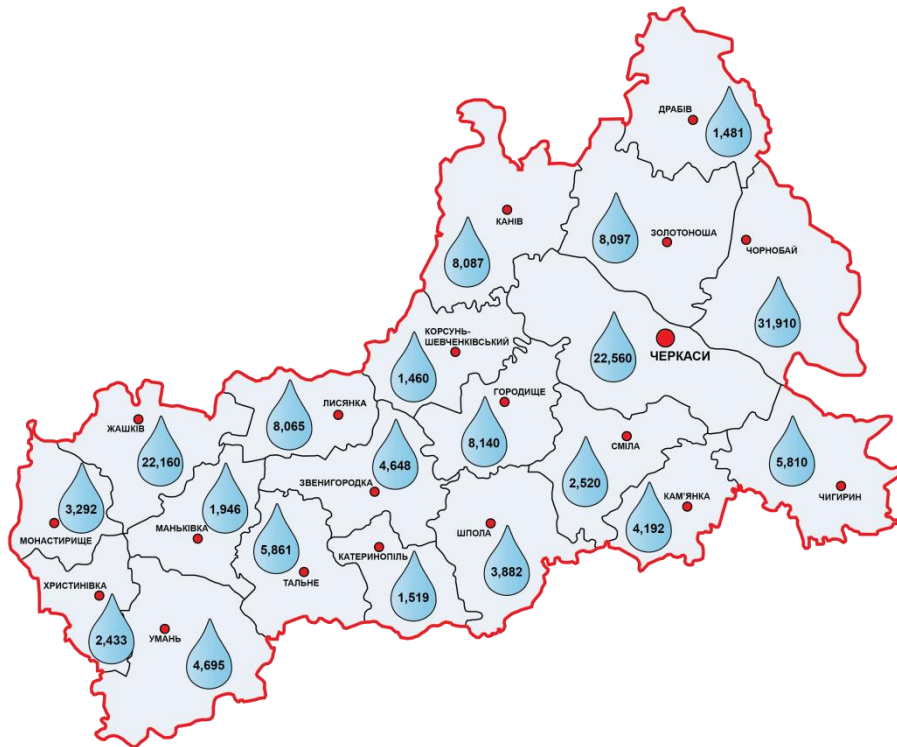

Рис. 6.3.1. Розподіл фактичних даних забраної води по Черкаській області в розрізі районів, млн. м³

Протягом 2013 року в області утворилось 1,5 млн. тонн відходів, з них: близько 1 млн. тонн – промислові I-IV класів небезпеки та 490 тис. тонн твердих побутових відходів (ТПВ). Станом на 01.01.2014 в області накопичено 4,3 млн. тонн відходів I-IV класів небезпеки. Для дієвого удосконалення поводження з ТПВ необхідним є, перш за все, впровадження роздільного збирання побутових відходів на рівні населення та будівництво сміттесортувальних та сміттєпереробних комплексів з метою повторного використання ресурсоцінних компонентів побутових відходів. Найбільш потужні підприємства, які здійснюють екологічно небезпечну діяльність, відносяться до хімічної промисловості, енергетики та агропромислового комплексу.

Відповідно до позиціонування Черкащини серед регіонів України, при оцінці ситуації в області враховується порівняння основних показників її розвитку з регіонами-сусідами та окремими регіонами, що належать до однієї групи. Серед визначеної групи регіонів-сусідів та окремих регіонів, що належать до одного типу регіонів (Київська, Полтавська, Кіровоградська, Вінницька, Хмельницька, Житомирська області), Черкаська область знаходиться на 3 місці за показником ВРП на душу населення.

Екологічна безпека регіону розглядається як стан навколишнього середовища, коли гарантується запобігання погіршенню екологічної ситуації та здоров'я людини. Це досягається сукупністю процесів і заходів щодо створення сприятливих умов для відтворення природних ресурсів, життя та здоров'я людей, як одна з категорій сталого розвитку регіону.

Соціально-економічний розвиток області тісно і нерозривно пов'язаний зі станом довкілля, наявністю екологічних проблем та ризиків у регіоні. Оцінка стану довкілля області свідчить, що компоненти екосистеми зазнають негативного антропогенного впливу, а серед екологічних проблем області, які потребують вирішення, найважливішими є утворення та накопичення великих обсягів промислових та побутових відходів, зберігання на території області невідомих, непридатних та заборонених до використання хімічних засобів захисту рослин (відходів пестицидів), високий рівень забруднення водного басейну області та атмосферного повітря у м. Черкаси, незадовільний стан систем якісного водопостачання та водовідведення в населених пунктах області, висока енергоємність виробництв, недостатня кількість природоохоронних територій різного рівня заповідання, зменшення видового розмаїття рослин і тварин. Згідно з Переліком суб'єктів підприємницької діяльності Черкаської області з високим ступенем ризику для навколишнього природного середовища, складеному на підставі статті 47 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» та вимогами Постанови Кабінету Міністрів України від 19.03.2008 № 212 «Про затвердження Критеріїв розподілу суб'єктів господарювання за ступенем ризику їх господарської діяльності для навколишнього природного середовища та періодичності здійснення заходів державного нагляду (контролю)», на території області знаходяться 985 таких суб'єктів. Найбільш потужні підприємства, які здійснюють екологічно небезпечну діяльність, відносяться до хімічної промисловості, енергетики та агропромислового комплексу. У Черкаській області до Переліку 100 об'єктів, що є найбільшими забруднювачами довкілля на загальнодержавному рівні, віднесено 3 підприємства:

1. ВП «Черкаська ТЕЦ» ПАТ «Черкаське хімволокно» з валовим викидом забруднюючих речовин в атмосферу у 2013 році (46% від загального викиду по області);

2. ПрАТ «Миронівська птахофабрика» з валовим викидом забруднюючих речовин в атмосферу (18%);

3. ПАТ «Азот» (м. Черкаси) з валовим викидом забруднюючих речовин в атмосферу (6,4%).

Стратегічні цілі визначаються на основі порівняльних переваг регіону з урахуванням викликів, а також можливих перешкод і ризиків на шляху розвитку. На шляху досягнення стратегічних цілей розробляються операційні цілі, що передбачають реалізацію необхідних заходів. Взагалі заходи являють собою поєднання регіональних заходів (проектів розвитку) та реформ, які створюють базу для подальшої розбудови потенціалу й досягнення цілей розвитку.

Забезпечення збалансованого природокористування, екологізація господарської діяльності, досягнення безпечного для здоров'я людини стану навколишнього природного середовища є основою екологічної безпеки області і можуть досягатися через реалізацію операційних цілей (табл. 6.3.2).

Таблиця 6.3.2.

**Операційні цілі досягнення екологічної безпеки
та сталого місцевого розвитку в Черкаській області**

Стратегічна ціль: Екологічна безпека та збереження довкілля у формуванні місцевих екологічних програм для забезпечення сталого розвитку			
Операційна ціль 1	Операційна ціль 2	Операційна ціль 3	Операційна ціль 4
Створення умов для поліпшення стану довкілля	Покращення управління відходами	Розвиток екомережі, природно-заповідного фонду, збереження біологічного та ландшафтного різноманіття	Покращення стану водних об'єктів та атмосферного повітря

Діяльність у межах цієї стратегічної цілі пов'язана з підвищенням конкурентоспроможності регіону, розвитком сільських територій та розвитком людського капіталу. Реалізація стратегічної цілі по забезпеченню екологічної безпеки в умовах місцевого сталого розвитку у середньостроковій перспективі приведе до таких результатів: зменшення обсягів захоронення побутових відходів та навантаження на полігони ТПВ; зростання в області частки заготівлі, утилізації та використання відходів як вторинної сировини; повне очищення території області від невідомих, непридатних та заборонених до використання хімічних засобів захисту рослин (відходів пестицидів); покращення стану водних об'єктів області, якості питної води; зменшення забруднення атмосферного повітря; забезпечення функціонування системи моніторингу довкілля на регіональному рівні; збереження та примноження біо-та

ландшафтного різноманіття; формування цілісної та репрезентативної екомережі; покращення стану земельних ресурсів; підвищення рівня обізнаності населення про стан навколишнього природного середовища області; підвищення рівня екологічної культури населення.

Розглянемо детальніше можливі результати від реалізації визначених операційних цілей. Операційна ціль 1 пов'язана із створенням умов для поліпшення стану довкілля. Розвиток промисловості, транспорту та сільського господарства, залучення до господарського обороту все більшої кількості природних ресурсів, що використовуються нераціонально і неефективно, підвищують рівень антропогенного навантаження на навколишнє природне середовище області і є основною причиною екологічних проблем. Серед заходів щодо поліпшення стану довкілля, чинне місце займає розвиток загальної свідомості населення щодо збереження та догляду за навколишнім середовищем. Особливий акцент повинен робитися на формуванні екологічної культури дітей та молоді. Також, важливим при створенні умов для поліпшення стану довкілля є вдосконалення системи його моніторингу на регіональному рівні. Тому очікуваними результатами реалізації першої операційної цілі є:

- підвищення рівня екологічної культури та обізнаності населення, формування екологічного мислення у сфері ощадливого споживання природних ресурсів, енерговикористання та поводження з відходами;

- впровадження екологічної освіти для формування нової системи ціннісних орієнтирів та моделей поведінки підростаючого покоління та суспільства загалом;

- екологізація виробництв шляхом формування екологічної свідомості керівників промислових підприємств;

- збільшення кількості об'єктів інфраструктури для підтримки екологічної поведінки населення;

- ефективне функціонування системи моніторингу довкілля на регіональному рівні.

Визначити дієвість розроблених та запропонованих заходів для реалізації операційної цілі 1 можна за аналізом кількості просвітницьких заходів, телевізійних передач та публікацій у засобах масової інформації з питань охорони навколишнього природного середовища та стану довкілля на регіональному та загальнодержавному рівні; визначенню частки екологічної інформації та соціальної реклами природоохоронного спрямування

в засобах масової інформації. Можливі заходи по реалізації екологічних проектів та програм розглянуто в таблиці 6.3.3.

Таблиця 6.3.3.

Можливі заходи по реалізації екологічних проектів та програм під час вирішення завдань по поліпшенню екологічної свідомості серед населення регіону

Завдання	Можливі сфери реалізації проектів та програм
1.Підвищення рівня екологічної культури населення	Проведення просвітницької роботи; Формування проєкологічного мислення населення. Впровадження екологічної освіти для формування нової системи ціннісних орієнтирів та моделей поведінки підростаючого покоління та суспільства загалом. Створення об'єктів інфраструктури для підтримки екологічної поведінки населення Залучення громадськості до прийняття рішень з питань охорони навколишнього природного середовища; Поширення екологічної інформації через ЗМІ, Інтернет, телебачення. Видання просвітницької літератури на природоохоронну тематику (газети, журнали, брошури, книги тощо). Проведення конкурсів, конференцій, семінарів, круглих столів на екологічну тематику.
2.Вдосконалення системи моніторингу довкілля	Організація ефективної взаємодії між суб'єктами моніторингу довкілля. Розгалуження системи спостережних пунктів за забрудненням довкілля та оснащення їх сучасними приладами контролю.

Проблема відходів належить до визначальних екологічних проблем України, яка пов'язана з усіма сферами життя і господарської діяльності. Вихідними параметрами її вирішення є перманентність у часі, а також неможливість застосування універсальних та одномоментних рішень. Вона вимагає постійних і системних зусиль, що стосуються не тільки уряду, промисловості, комунальних служб, вчених, але й кожної окремої людини. У сфері поводження з відходами базовим принципом, що забезпечує екологічну безпеку, виступає поєднання у вирішенні відповідних проблем екологічних і ресурсних питань.

Відтак політика мінімізації відходів має включати як завдання зменшення негативного впливу на довкілля, так і розширення потенціалу ресурсозберігаючого розвитку. Проблема відходів вирізняється в Україні особливою масштабністю і значимістю як внаслідок домінування в народному господарстві ресурсоємких багатовідхідних технологій, так і через відсутність протягом тривалого часу адекватного реагування на її виклики. Щорічне

утворення відходів (біля 700 - 750 млн. т, у тому числі від 1,2 до 2,5 млн. т I - III класів небезпеки), обсяги їх накопичення (понад 35 млрд. т, у т. ч. 1,2 млрд. т I - IV класів небезпеки), показники питомого навантаження на одиницю території (40-50 тис.т/км²) є безпрецедентними в Європі. Стратегія розвитку сфери поводження з відходами в Україні до цього часу залишається невизначеною, що суттєво гальмує її поступальне вирішення. Відповідне державне регулювання не має системного характеру, належна координація діяльності центральних органів виконавчої влади не забезпечується, організаційно-економічні та нормативно-правові передумови для розвитку ринкових підходів у сфері збирання, еколого-безпечного виділення та утилізації відходів як вторинної сировини розробляються і впроваджуються вкрай повільно і до того ж набувають нерідко суперечливого характеру. Підвищення дієвості організаційно-економічної системи управління відходами пов'язано передусім із розвитком механізмів і розширенням джерел акумуляції коштів на вирішення найбільш невідкладних завдань. Неадекватність фінансових надходжень рівню ризиків, пов'язаних з відходами та їх прогресуючим накопиченням, вимагає як розширення бази відповідного оподаткування, так і підвищення абсолютного розміру грошових стягнень за утворення та розміщення відходів.

Згідно даних екологічних паспортів регіонів України стан складів зберігання заборонених і непридатних до використання хімічних засобів захисту рослин можна охарактеризувати як критичний. Особливо значний відсоток незадовільних складів спостерігається в Черкаській (76,3%), Запорізькій (70,3%), Одеській (54,6%) областях. Такий стан складів агрохімікатів становить значну загрозу для населення. Вони розміщені у занедбаних будівлях, що потребують ремонту або переобладнання, часто розміщені недалеко від населених пунктів, та близько до джерел води. Отрута може проникнути у ґрунт, в підземні джерела, за цим необхідне постійне спостереження[8].

Станом на 01.01.2015 в Черкаській області на 15 складах зберігається 301,114 тонн невідомих, непридатних та заборонених до використання хімічних засобів захисту рослин (відходів пестицидів). Умови зберігання більшості відходів пестицидів не відповідають діючим екологічним та санітарним нормам. Більшість накопичених препаратів були свого часу заборонені до використання у зв'язку з їх високою токсичністю та негативним впливом на здоров'я населення і довкілля. На території області

знаходиться 437 місць видалення твердих побутових відходів (сміттєзвалищ) загальною площею 513,24 га, частина яких вичерпала свій ресурс, або експлуатуються з порушенням норм екологічної безпеки. Більшість сміттєзвалищ перевантажена, а будівництво нових потребує відведення значних площ земельних ділянок. Сміттєзвалища призводять до забруднення ґрунтів, атмосфери, підземних і поверхневих вод. В той же час із економічного обороту виводяться мільйони тонн різних матеріалів, які могли б використовуватися як вторинна сировина, зберігаючи значні природні ресурси. Із загальної кількості твердих побутових відходів, що утворюється в області, лише близько 9 % використовуються в якості вторинної сировини.

В регіональному контексті однією з найбільш гострих проблем екологічної безпеки стали накопичені, залишені без належного догляду непридатні та заборонені для використання пестициди та агрохімікати. Протягом періоду 2009 – 2014 років в Черкаській області спостерігалось зменшення кількості складів для зберігання невідомих, непридатних та заборонених до використання хімічних засобів захисту рослин на 86 одиниць (на 72,9%). З метою вирішення зазначеної проблеми в області діяли: 1) «Обласна програма утилізації непридатних, заборонених до використання та невідомих пестицидів», затверджена рішенням Черкаської обласної ради від 11.08.2006 № 4-4/V; 2) «Програма знешкодження непридатних, невідомих та заборонених до використання хімічних засобів захисту рослин у Черкаській області на 2012 – 2013 роки», затверджена рішенням Черкаської обласної ради від 17.02.2012 №13-7/VI, на виконання якої у 2013 році за рахунок коштів обласного та місцевих (районних, сільських, селищних) фондів охорони навколишнього природного середовища (ОНПС), коштів їх власників за межі області вивезено 54,321 тонн відходів пестицидів на суму 1,079 млн. грн. (у 2012 році вивезено 553,154 тонн таких відходів на суму 12,534 млн. грн.). Під час виконання заходів програм повністю очищені від відходів пестицидів одинадцять районів: Жашківський, Золотоніський, Кам'янський, Канівський, Корсунь-Шевченківський, Лисянський, Маньківський, Монастирищенський, Смілянський, Уманський, Христинівський. Рішенням Черкаської обласної ради від 17.04.2014 № 31-4/VI була затверджена «Обласна програма вилучення, утилізації, знищення та знешкодження непридатних або заборонених до використання пестицидів і агрохімікатів та тари від них на 2014 – 2015 роки».

Таким чином, суттєвою екологічною проблемою Черкащини залишаються накопичені обсяги відходів різного походження, тому операційною ціллю 2 для забезпечення стратегії сталого розвитку в Черкаській області є покращення управління відходами. Очікуваними результатами при досягненні операційної цілі 2 є:

–зменшення обсягів захоронення побутових відходів та навантаження на полігони твердих побутових відходів;

–зростання в області частки заготівлі, утилізації та використання відходів як вторинної сировини;

–повне очищення території області від невідомих, непридатних та заборонених до використання хімічних засобів захисту рослин (відходів пестицидів).

Контроль за реалізацією операційної цілі 2 проводиться на основі аналізу динаміки обсягу утилізованих відходів (у відсотках від загальної кількості утворених відходів); кількості стихійних сміттєзвалищ; кількості невідомих, непридатних та заборонених до використання хімічних засобів захисту рослин (відходів пестицидів). Можливі сфери реалізації екологічних проектів та програм по задля досягнення покращення управління відходами наведено у табл. 6.3.4.

Таблиця 6.3.4.

Заходи в межах реалізації програми покращення поводження з відходами для досягнення умов сталого розвитку

Завдання	Можливі сфери реалізації проектів та програм
1. Сприяння зменшенню захоронення твердих побутових відходів	Запровадження системи роздільного збирання твердих побутових відходів з метою використання відходів у якості вторинної сировини. Будівництво полігонів твердих побутових відходів, які відповідають встановленим стандартам. Впровадження маловідходних технологій та нових форм організації поводження з твердими побутовими відходами. Будівництво сміттєпереробних, сміттєсортувальних ліній.
2. Збільшення обсягів утилізації промислових відходів та повне очищення області від невідомих, непридатних та заборонених до використання хімічних засобів захисту рослин (відходів пестицидів)	Забезпечення вилучення, утилізації, знищення та знешкодження невідомих, непридатних та заборонених до використання хімічних засобів захисту рослин (відходів пестицидів) та тари від них спеціалізованими підприємствами. Проведення громадськістю інвентаризації місць зберігання невідомих, непридатних та заборонених до використання хімічних засобів захисту рослин. Підтримка розробок у галузі інноваційних шляхів утилізації відходів.

У комплексній проблемі охорони природи, яка охоплює різні аспекти взаємодії людини і біосфери в процесі її виробничої діяльності, заповідні екосистеми мають багатопланове значення у збереженні незайманих ландшафтів, охороні генофонду та відтворенні біологічних ресурсів. Законами України «Про Загальнодержавну програму формування національної екологічної мережі України на 2000 – 2015 роки», «Про екологічну мережу України» передбачено створення національної екологічної мережі з метою відновлення природних середовищ існування дикої флори та фауни, покращання стану збереження окремих компонентів біологічного різноманіття, зміцнення екологічних зв'язків та цілісності екосистем.

З метою збереження природної різноманітності ландшафтів, генофонду тваринного і рослинного світу, збільшення площі екологічної мережі в області проведено роботу щодо створення 2 нових об'єктів природно-заповідного фонду місцевого значення загальною площею 5,01 га, в тому числі: ботанічну пам'ятку природи «Урочище Вільхове» в адміністративних межах Потаської сільської ради Маньківського району площею 5 га та ботанічну пам'ятку природи «Дуби на Тарасовій горі» на території Шевченківського національного заповідника Канівського району площею 0,01 га.

Розширено межі 1 об'єкта природно-заповідного фонду місцевого значення, а саме парку-пам'ятки садово-паркового мистецтва місцевого значення «Васютинський дендрологічний парк» в с. Васютинці Чернобаївського району з 1,5 га до 4,2176 га. Площу територій та об'єктів природно-заповідного фонду (ПЗФ) області збільшено на 7,73 га і у 2013 році вона складає 74 292,5 га. Для подальшого збільшення площі територій та об'єктів природно-заповідного фонду області, відповідно до статей 51 – 53 Закону України «Про природно-заповідний фонд України», проведено збір та надіслано до Міністерства екології та природних ресурсів України матеріали щодо розширення заповідних об'єктів загальнодержавного значення для підготовки Указу Президента України, зокрема: - орнітологічного заказника «Липівський» в адмінмежах Золотоніського району з 4500 га до 4631,70 га (на 131,7 га); - ландшафтного заказника «Тарасів обрій» в адмінмежах Канівського району з 405 га до 716 га (на 311 га); - комплексної пам'ятки природи «Холодний Яр» в адмінмежах Чигиринського району з 553 га до 1039 га (на 486 га). Національне багатство являє собою Черкаський бір – найбільший острівний масив (площа понад 28 тис. га) дубово-соснових лісів лісостепової зони України. В Черкаському Бору

зростає реліктовий вид – вовчі ягоди пахучі. Флора типу степової зони у природньому стані на території області стала нині рідкісною та залишилася на природоохоронних територіях і крутих схилах ярів. Тваринний світ Черкащини різноманітний, але кількість особин незначна.

Загальна площа регіональної екомережі Черкаської області становить 759,2 тис. га. До ключових територій екомережі належать території та об'єкти природно-заповідного фонду (63,1 тис. га), водно-болотні угіддя (166,28 тис. га) інші території, у межах яких збереглися найбільш цінні природні комплекси. Частка природно-заповідних територій в області на сьогодні становить 3,0%, в Україні показник заповідності 6,1%, при цьому у більшості країн Європи площі, зайняті під природно-заповідними територіями, становлять у середньому 15%. Державною стратегією регіонального розвитку на період до 2020 року передбачено, що питома вага площі природно-заповідного фонду до площі адміністративно-територіальної одиниці для Черкаської області у 2017 році повинна збільшитися до 6,6%, а у 2021 році – до 9%.

Важливе місце в розробці екологічної програми для забезпечення сталого розвитку Черкаської області становить розвиток екомережі, природно-заповідного фонду, збереження заповідного та ландшафтного різноманіття, відновлення порушених земель. Контроль за реалізацією поставлених природоохоронних задач здійснюється за кількістю та площею територій та об'єктів природно-заповідного фонду; кількістю видів рослин і тварин на території області, що підлягають охороні; площею рекультивованих та відновлених земель; рибопродуктивністю водних об'єктів. Можливі напрямки реалізації природоохоронних проектів та програм в рамках регіональної Стратегії сталого розвитку наведені у таблиці 6.3.5.

Сучасний стан поверхневих водних об'єктів області характеризується антропогенним тиском виробничої діяльності суб'єктів господарювання. До них у великій кількості потрапляють недостатньо очищені та забруднені стічні води. Найбільшу кількість зворотних вод у поверхневі водні об'єкти відведено від підприємств сільського господарства, промисловості та житлово-комунального господарства. Найбільша кількість забруднених стічних вод припадає саме на підприємства житлово- комунального господарства – 76,1 відсотка. Забруднення водних об'єктів стічними водами відбувається за рахунок неефективної роботи очисних споруд або їх відсутності. Із діючих в області 38 комплексів очисних споруд більше

половини потребують реконструкції, з них 13 комунальних (КП «ЧЕЛУАШ» м. Черкаси, РКП «Кам'янський водоканал» м. Кам'янка, КП «Чигирин» (2 шт.) м. Чигирин, Чорнобаївське КП ВУЖКГ смт Чорнобай, Ватутінське КВП «Водоканал» м. Ватутіне, КП «Катеринопільське селищне житлово-комунальне господарство» смт. Катеринопіль, Лисянське КП «Водоканал» смт Лисянка, КП Монастирищенське ВУЖКГ м. Монастирище, Тальнівське КП «Водоканал» м. Тальне, КП «Уманьводоканал» м. Умань, Христинівське ВУЖКГ м. Христинівка, КП «Міський водоканал» м. Золотоноша). Крім того, відсутні очисні споруди в смт Драбів та містах Жашків і Городище. Основними забруднювачами водних об'єктів у 2014 році були КП «Міський водоканал» (м. Золотоноша), Ватутінське КВП «Водоканал», КП «ВодГео» (м. Сміла), КП «Черкаське експлуатаційне лінійне управління автомобільних шляхів» (м. Черкаси).

Таблиця 6.3.5

**Напрямки реалізації природоохоронних програм
в рамках Стратегії сталого розвитку Черкаської області до 2020р.**

Завдання	Можливі сфери реалізації проектів та програм
1. Збереження об'єктів природно-заповідного фонду, рідкісних і зникаючих видів флори та фауни	Створення нових об'єктів природно-заповідного фонду; Використання рекреаційного потенціалу територій та об'єктів природно-заповідного фонду. Формування списків рідкісних і зникаючих видів флори та фауни. Вжиття заходів щодо охорони та відтворення водних біоресурсів.
2. Збереження лісів і зелених насаджень в населених пунктах області	Проведення інвентаризації зелених насаджень в містах та районах області. Збільшення площі зелених насаджень в населених пунктах області, створення лісових насаджень. Ландшафтна реконструкція існуючих об'єктів зеленого господарства.
3. Відновлення порушених земель та родючості ґрунтів	Консервація деградованих, малопродуктивних та техногенно-забруднених с/г угідь з подальшим їх залісненням. Забезпечення підвищення відсотку рекультивованих земель. Використання міжнародного досвіду та новітніх технологій при відновленні порушених земель та їх рекультивації

Незадовільна робота очисних споруд пов'язана з фізичною та моральною застарілістю обладнання, несвоєчасного проведення поточних та капітальних ремонтів. Погіршення гідрологічного та санітарного стану водних об'єктів виникає також внаслідок недотримання режиму господарської діяльності в прибережних захисних смугах, замулення та занесення, забруднення русел річок і акваторій водойм, зарегулювання стоку, зниження самоочисної здатності тощо. Це зумовлює зниження якості води у водних об'єктах та їх поступову деградацію, що призводить до погіршення стану здоров'я населення та жорсткого дефіциту води, необхідної для економічного розвитку регіону. У 2013 році аналітичний контроль якості та складу води Канівського та Кременчуцького водосховища визначив перевищення нормативів за показниками ХСК (хімічне споживання кисню) та заліза. За мікробіологічними показниками найгірша якість води в 2014 році спостерігалася на річках Золотоношка, Гнилий Тікич та Уманка. Втрати води при транспортуванні дещо зменшилися, з них: басейн р. Дніпро – на 0,02 млн. м³ (на 0,3%); басейн р. Південний Буг – на 0,09 млн. м³ (на 6,5%). Такі втрати мають місце у комунальному і побутовому водопостачанні через зношеність та незадовільний стан мереж водопостачання. Комунальними підприємствами області експлуатується більше однієї тисячі кілометрів каналізаційних мереж. Каналізаційні мережі, споруди, насосні агрегати в багатьох населених пунктах відпрацювали нормативний термін експлуатації та потребують капітального ремонту. Недостатнє фінансування цих заходів призводить до забруднення навколишнього середовища, підвищених витрат електроенергії, збільшення собівартості послуг.

Одним із шляхів вирішення даної проблеми є проведення реконструкції неефективно працюючих очисних споруд, будівництво очисних споруд у населених пунктах, де вони взагалі відсутні. Проведення робіт, пов'язаних з поліпшенням технічного стану та благоустрою водойм значно покращить стан водних об'єктів області.

Також із розвитком промисловості, збільшенням кількості транспортних засобів зросло забруднення атмосферного повітря, внаслідок чого почали виникати такі явища, як парниковий ефект, порушення озонового шару в атмосфері, накопичення шкідливих газів у нижніх шарах атмосфери. Парникові гази, що утворюються внаслідок виробничої діяльності та експлуатації автотранспорту викликають посилення парникового ефекту, що веде до зміни клімату. У 2013 році найбільші викиди забруднюючих речовин в

атмосферне повітря серед підприємств області мали: ВП «Черкаська ТЕЦ» ПАТ «Черкаське хімволокно» (33,9 тис. тонн), ПрАТ «Миронівська птахофабрика» (13,1 тис. тонн) та ПАТ «Азот» (4,7 тис. тонн). До найпоширеніших забруднюючих речовин, що викидаються в атмосферне повітря, відносяться оксиди азоту, оксид вуглецю, діоксид та інші сполуки сірки, речовини у вигляді суспендованих твердих частинок. У 2013 році викиди діоксиду та інших сполук сірки від стаціонарних джерел склали 24,0 тис. тонн (33%), сполук азоту – 15,4 тис. тонн (21%), речовин у вигляді суспендованих твердих часток – 9,4 тис. тонн (13%). Частка зазначених речовин у загальному обсязі викидів складала 67 відсотків.

Впровадження новітніх технологій, пов'язаних з економією палива, встановлення на підприємствах вискоєфективного очисного обладнання дозволить зберегти та відновити природний стан атмосферного повітря та створити сприятливі умови для життєдіяльності населення.

Очікуваними результатами від заходів по зменшенню антропогенного тиску (табл. 6.3.6) є зменшення обсягів скиду забруднених та недостатньо очищених стічних вод у водні об'єкти; відновлення гідрологічного та санітарного стану водних об'єктів; покращення якості питної води; зменшення рівня забруднення атмосферного повітря.

Для забезпечення належного рівня відповідальності за реалізацію екологічних завдань регіональної стратегії сталого розвитку створюється система моніторингу її реалізації. Така система має включати: орган, який здійснюватиме моніторинг; Положення про систему моніторингу виконання Стратегії; систему результатів впровадження природоохоронних заходів (кількісні та якісні).

Реалізація місцевих програм сталого розвитку здійснюється на основі партнерства, координації та узгодження діяльності всіх основних учасників цього процесу. Забезпечення реалізації – це управлінське завдання, яке передбачає контроль за діяльністю численних організацій, які задіяні у процесі впровадження Стратегії. Цим має займатись відповідний орган з управління впровадженням, створений з представників органів влади та місцевого самоврядування, громадськості та бізнесу. Питання впровадження проектів і заходів в рамках забезпечення сталого розвитку на місцевому рівні мають належати виключно до компетенції цього органу, який є відповідальним за забезпечення актуальності та реалістичності стратегічних і операційних цілей та за їх досягнення.

Таблиця 6.3.6

**Заходи по зменшенню антропогенного навантаження
на водні об'єкти та атмосферне повітря
в структурі природоохоронних програм**

Завдання	Заходи з реалізації природоохоронних проектів та програм по збереженню водних ресурсів та підтриманню якості атмосферного повітря
1. Створення водоохоронних зон	Розробка проектів визначення розмірів і меж водоохоронних зон. Дотримання режиму використання землі в межах водоохоронних зон водних об'єктів.
2. Зменшення обсягів скиду забруднених стічних вод та покращення якості питної води	Реконструкція існуючих та будівництво нових очисних споруд для очищення стічних вод. Будівництво підприємствами локальних очисних споруд. Встановлення сучасних видів очисного обладнання скидів забруднюючих речовин у водні об'єкти. Проведення робіт, пов'язаних з поліпшенням технічного стану та благоустрою водойм. Впровадження новітніх технологій водопідготовки. Модернізація та реконструкція існуючих водопровідних та каналізаційних мереж.
3. Впровадження технологій по скороченню викидів забруднюючих речовин в атмосферне повітря, в тому числі від автотранспорту	Запровадження сучасних методів очистки викидів забруднюючих речовин на підприємствах області. Створення умов для залучення підприємствами-забруднювачами фінансових ресурсів на модернізацію виробництв через механізми зелених інвестицій. Перехід на європейські стандарти якості палива для автотранспорту. Покращення шляхового покриття. Розвиток вело та електротранспорту. Облаштування велосипедних доріжок.

Для синхронізації рішень та дій органів місцевого самоврядування та місцевих державних адміністрацій з цілями реалізації екологічних програм в межах забезпечення сталого розвитку має бути внесено відповідні зміни до регламентів роботи цих органів, які передбачатимуть перевірку проектів рішень на відповідність стратегії сталого розвитку, визначатимуть пріоритети використання коштів бюджетів розвитку адміністративно-територіальних одиниць області відповідно та узгоджено із планом реалізації програм.

Регіональна стратегія сталого розвитку не може передбачити всі дії місцевого, регіонального та національного рівня та може сприяти досягненню очікуваних результатів. Тому на етапі визначення

пріоритетів природоохоронних цілей в рамках формування місцевих програм сталого розвитку формуються операційні цілі і заходи, які можуть бути здійсненні за допомогою цільового впливу органів місцевої влади за активної підтримки держави (субвенції на соціально-економічний розвиток регіонів, цільові субвенції, фінансування з Державного фонду регіонального розвитку), узгодженої програми допомоги донорів і приватних інвестицій. Регіональні стратегії сталого розвитку у значній мірі базуються на компетентності, готовності і бажанні мешканців місцевих громад сприяти змінам і покращенням. Реалізація можливостей – це завдання для управлінь обласних та місцевих органів влади, сектору громадських організацій та громадян, які займаються різноманітною діяльністю у сфері розвитку регіону за підтримки проектів міжнародної технічної допомоги.

Фінансове забезпечення реалізації екологічних програм в рамках місцевих програм сталого розвитку може здійснюватись за рахунок: державного фонду регіонального розвитку; коштів галузевих державних цільових програм та бюджетних програм центральних органів виконавчої влади, що спрямовуються на розвиток відповідної сфери у регіонах; субвенцій, інших трансфертів з державного бюджету місцевим бюджетам; коштів місцевих бюджетів; коштів міжнародної технічної допомоги, міжнародних фінансових організацій; коштів інвесторів, власних коштів підприємств.

Національна система стратегічного планування має базуватись на узгодженій системі координації процесів стратегічного планування на центральному, регіональному та місцевому рівні. Наприклад, Стратегія регіонального розвитку Черкаської області до 2020 року узгоджується з Державною стратегією регіонального розвитку України на період до 2020 року; економічними, соціальними, екологічними, інфраструктурними, територіальними й іншими аспектами розвитку області. Середньострокове і короткострокове державне стратегічне планування регіонального розвитку узгоджується з процесами стратегічного планування розвитку регіонів/областей та міст на основі розробки та ухвалення відповідних стратегічних документів.

Стратегія регіонального розвитку Черкаської області розроблена у відповідності до Державної стратегії регіонального розвитку на період до 2020 року та процесів державного стратегічного планування розвитку окремих секторів економіки країни та її регіонів, що враховує потреби їх розвитку, та необхідність підвищення конкурентоспроможності (табл. 6.3.7).

Таблиця 6.3.7

**Узгодженість Стратегічних цілей
Стратегії регіонального розвитку Черкаської області
з цілями Державної стратегії регіонального розвитку
на період до 2020 року**

Стратегічні цілі (Україна)	Стратегічні цілі (Черкаська область)			
	1. Підвищення конкурентоспроможності регіону	2. Розвиток сільських територій	3. Розвиток людського капіталу	4. Екологічна безпека
1. Підвищення рівня конкурентоспроможності регіонів	X	X	X	X
2. Територіальна соціально-економічна інтеграція і просторовий розвиток	X	X	X	x
3. Ефективне державне управління у сфері регіонального розвитку	X	X	X	X

Примітка: велика літера "X" означає більшу узгодженість/зв'язок, аніж маленька "x".

Стратегія розвитку Черкаської області, крім власних цілей розвитку регіону, містить цілі, що відповідають цілям та строкам реалізації Державної стратегії регіонального розвитку 2020, у частині завдань і заходів, що передбачають спільні дії центральних та місцевих органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування.

Екологічна безпека та збереження довкілля Стратегії регіонального розвитку Черкаської області прямо підтримує Стратегічні цілі Підвищення конкурентоспроможності регіонів та Ефективне державне управління у сфері регіонального розвитку Державної стратегії регіонального розвитку України. Узгодженість стратегічних цілей Черкаської області з ключовими секторами розвитку відображена у таблиці 6.3.8.

На сьогодні вже стало зрозумілим, що саме екологічні механізми є основою у формуванні сталого розвитку територій. Більшість екологічних проблем України пов'язані з неефективною системою управління і тому перехід до сталого розвитку може здійснюватись через удосконалення системи соціального управління. Для досягнення переходу країни на сталий розвиток суспільства необхідно вирішити такі завдання [9, с.235]:

- 1) забезпечити справедливий розподіл природних благ і соціальну стабільність);
- 2) досягти екологізації національної економіки (і всіх сфер соціальної життєдіяльності);

3) здійснити екологізацію суспільної свідомості та формування екологічної освіти для розуміння необхідності переходу на засади сталого розвитку.

Таблиця 6.3.8

**Узгодженість Стратегічних цілей
Стратегії регіонального розвитку Черкаської області
з ключовими секторами розвитку**

Сектори	Стратегічні цілі (Черкаська область)			
	1. Підвищення конкурентоспроможності регіону	2. Розвиток сільських територій	3. Розвиток людського капіталу	4. Екологічна безпека та збереження довкілля
Економіка і торгівля	X	X	x	
Промисловість та інфраструктура	X	X	x	x
Сільське, лісове господарство, харчова промисловість	X	X	x	x
Транспорт і дороги	X	X	x	x
Екологія й природні ресурси	x	X	x	X
Освіта й молодь	x	X	X	x
Здоров'я, соціальний захист, сім'я і дитина		X	x	X
Культура і туризм	X	X	x	X
Обмін інформацією	x	x	X	x
Комунальне господарство	x	X	x	x
Територіальний розвиток, земля і кадастр	X	X	x	x

Примітка: Велика літера "X" означає більшу узгодженість, аніж маленька "x".

Екологічна безпека країни, регіональних та місцевих територій залежить від рівня екологічної свідомості і культури її жителів. Тому екологічна освіта та формування культури сталого розвитку на місцевих рівнях є важливим чинником виживання України в XXI ст.

6.4. Екологічна паспортизація об'єктів розвитку агротуризму як складова збалансованого розвитку сільських територій Черкаської області

(Т. П. Гончаренко, О. М. Хоменко)

Розвиток сільських територій традиційно пов'язується із аграрним виробництвом. Відомо, що клімат Черкаської області є помірно-континентальним – м'яка зима з частими відлигами, тепле літо, що є сприятливим для розвитку сільськогосподарського виробництва. Із загальної площі Черкаської області (2091,6 тис. га) сільськогосподарські землі складають 1 486,9 тис. га. Із загальної площі сільськогосподарських земель сільськогосподарські угіддя становлять 1 450,8 тис. га (69,4% до загальної площі території). У сформованому ґрунтовому покриві області переважають чорноземи типові та чорноземи сильно деградовані, які займають 53,7%, тому регіон має найбільше передумов для розвитку органічного агровиробництва [1].

За оперативними статистичними даними [2] обсяг валової продукції сільського господарства Черкаської області по всіх категоріях господарств у 2014 р. зменшився на 1,7 % у порівнянні з попереднім роком, у сільськогосподарських підприємствах – на 2,1 %. По галузях: у рослинництві валове виробництво зменшилося на 3,2 % (причина – зменшення валового збору зерна на 378 тис. тонн), у тваринництві виробництво збільшилося на 0,7 %.

За оперативними даними [2] по всіх категоріях господарств валове виробництво зерна склало 3,6 млн. тонн при середній урожайності 58,2 ц/га. В тому числі ранніх зернових культур – 1,4 млн. тонн, гречки – 2,5 тис. тонн, кукурудзи 2,2 млн. тонн з середньою урожайністю 68,0 ц/га (середня урожайність по Україні 60,4 ц/га, середня урожайність по зоні Лісостепу – 70,5 ц/га). Область займає четверте місце по Україні з урожайності зернових та зернобобових культур. Соняшнику отримано 491 тис. тонн, сої - 227, цукрових буряків накопано 897 тис. тонн, з середньою урожайністю коренів 519,2 ц/га. В усіх категоріях господарств з площі 50,2 тис. га зібрано 806 тис. тонн картоплі та з площі 21,3 тис. га – 334,1 тис. тонн овочів з середньою урожайністю 161 і 157 ц/га відповідно. Ці валові збори більше ніж на 100% забезпечують потребу населення Черкаської області.

За 2014 рік всіма категоріями господарств - реалізація худоби та птиці на забій в живій вазі склала 433,9 тисяч тонн, що на 0,4 тис.

тонн менше за показники попереднього року [2]. Чисельність поголів'я складала:

–великої рогатої худоби – 199,3 тис. голів (- 9,8 тис. гол. до минулого року), в тому числі корів – 92,2 тис голів (- 2,8 тис. голів до минулого року);

–свиней - 432,9 тис голів (- 54,0 тис. голів до минулого року);
птиці – 24,4 млн. голів (+1,4 млн. голів до минулого року).

В сільськогосподарських підприємствах області вироблено молока 286,2 тисяч тонн (+18,4 тисяч тонн, 6,8%). Приріст виробництва молока досягнуто за рахунок підвищення продуктивності корів на 281 кг (5941 кг молока від корови).

Реалізація на забій худоби та птиці зменшилася на 1,8 тис. тонн (385,6 тис. тонн). Головною причиною зменшення реалізації на забій худоби та птиці є зменшення виробництва м'яса птиці на 3,7 тис. тонн. Приріст виробництва яловичини на 0,2 тисячі тонн (18,5 тис. тонн) та свинини на 1,5 тисячі тонн (30,6 тис. тонн) не змогли компенсувати скорочення виробництва м'яса птиці.

В сільгосп підприємствах утримувалось: великої рогатої худоби - 125,6 тис. голів (- 3,4 тис. гол до минулого року), (в тому числі корів – 48,1 тис. голів, що на рівні минулого року); свиней – 227,8 тис. голів (на 42,6 тис. гол менше ніж в попередньому році), - птиці – 19,7 млн. гол, (+1,2 млн. голів до минулого року).

У Державному бюджеті України щорічно закладалися видатки коштів на підтримку підприємств агропромислового комплексу, що давало змогу підтримати в значному обсязі суб'єктів агропромислового розвитку та збільшити обсяги виробництва продукції тваринного та рослинного походження. На розвиток агропромислового комплексу Черкаської області у 2014 році з Державного бюджету України надійшло коштів в сумі 11,12 млн. гривень, з яких використано 9,66 млн. гривень. Станом на 01.01.2015 року перед суб'єктами агропромислового комплексу Черкаської області за бюджетними програмами рахувалася непогашена кредиторська заборгованість, яка виникла у 2011-2014 роках в сумі 23,71 млн. гривень.

Підприємства агропромислового комплексу області у 2014 році залучили у виробництво 1769,7 млн. гривень, що на 211,3 млн. гривень менше, ніж за відповідний період минулого року (1981,0 млн. гривень). Із наданих кредитів сільськогосподарські товаровиробники отримали 946,5 млн. гривень, підприємства з виробництва харчових продуктів, напоїв та інші підприємства

агропромислового комплексу - 823,2 млн. гривень. Середньозважена процентна ставка за наданими кредитами склала 18,7-20,2%.

Середньомісячна заробітна плата працівників сільського господарства у 2014 році складала 2654 гривень, що на 9 % більше відповідного періоду минулого року та 95 % до середнього рівня по економіці. Зазначений показник впродовж десятка років займає місце в першій п'ятірці в державі.

На сьогодні в області створені 63 сільськогосподарські обслуговуючі кооперативи, з них функціонують - 29. За спеціалізацією вони поділяються на: 14 багатофункціональних, 14 молочарських та 1 заготівельно-збутовий. 5 обслуговуючих кооперативів, тобто найбільше в області, у Лисянському районі, 4 - Смілянському, по 3 - Жашківському, Золотоніському, Шполянському, по 2 - Звенигородському, Корсунь-Шевченківському, Монастирищенському, та по 1 - у Городищенському, Канівському, Катеринопільському, Черкаському.

В області впроваджується спільний проект Європейського Союзу в Україні «Створення регіонального тренінгового і практичного центру для розвитку мультифункціональних кооперативів», реалізація якого дасть можливість додатково залучити кошти у розвиток регіону та покращити соціально-економічну ситуацію в області. У рамках проекту буде створено «Регіональний навчально - практичний Центр розвитку багатофункціональних кооперативів». Центр розвитку буде представлений виробничим комплексом кластерного спрямування з вирощування селекційного поголів'я кролів та іншої сільськогосподарської продукції та навчальним центром. В рамках проекту буде створено щонайменше 50 нових сільськогосподарських кооперативів. Кооперативи нададуть можливість працевлаштуватися щонайменше 300 сільським мешканцям.

З метою недопущення росту цін на основні продовольчі товари, насичення споживчого ринку сільгосппродукцією і продуктами її переробки, соціального захисту населення в регіоні проводились сільськогосподарські ярмарки за участю сільськогосподарських товаровиробників, переробних підприємств, фермерських, селянських господарств, як в обласному, так і в районних центрах, містах, селищах та селах. Продукція реалізувалась за цінами нижче від ринкових. У 2014 році в області організовано та проведено 3783 ярмарки на яких реалізовано сільськогосподарської продукції та продуктів її переробки в обсязі 12,8 тис. тонн на суму майже 152 млн. грн.

В області укладено 305,6 тис. договорів на оренду 795 тис. га земельних часток (паїв). У 2014 році вартість орендованої землі становила 21,3 млрд. гривень. Загальний розмір орендної плати земельних часток (паїв) у 2014 році зріс в порівнянні з минулим роком на 77 млн. грн. і становив 928,6 млн. грн., а середній відсоток вартості орендованих земель – від 3,95 до 4,35. У 2014 році господарствами області за земельні частки (паї) фактично виплачено 917,3 млн. грн. орендної плати або 98,8 відсотків від нарахованої суми.

У 2014 році укладено 1171 угод про соціальне партнерство між сільськогосподарськими підприємствами та сільськими радами на загальну суму 39,2 млн. гривень. В середньому по області на 1 га орендованої ріллі припадає 67,3 грн. Зазначені кошти були направлені на будівництво та ремонт дитячих садків, закладів освіти, сільських будинків культури, налагодження освітлень вулиць, ремонту доріг тощо. Із загальної суми укладених угод до сільських (селищних) рад надійшло 38,7 млн. грн., або 98,7 відсотка (коштами, наданими послугами тощо).

На Черкащині сформовано потужний потенціал у харчовій промисловості, яка представлена понад 80 основними підприємствами. За січень-листопад 2014 року вироблено та реалізовано продукції на суму 16,2 млрд. грн., що становить понад 60 % у структурі промислового виробництва області. У харчовій промисловості протягом 2014 р. відбувся спад виробництва продукції на 2,7 % порівняно з 2013р. Зросло виробництво цукру в 3,2 раза, води газовані інші – в 2,8 раза, масла вершкового – на 34,8 %, риби сушеної і в'яленої – на 23,6 %, олії соняшникової нерафінованої – на 10,9 %, молока обробленого - на 9,3 %. В той же час, допущено спад у виробництві м'яса великої рогатої худоби – на 33,9 %, сирів жирних – на 26,2 %, овочів консервованих натуральних – на 22,1%, хліба та виробів хлібобулочних – на 20,0 %, м'яса свійської птиці – на 12,2 %, горілки з вмістом спирту не менше 45,4% - на 9,4 % [2].

В подальшій перспективі планується: поступове збільшення індексу промислової продукції в харчовій та переробній галузі, в основному за рахунок:

–експорту м'ясо-молочної продукції (регіон є перспективним з позицій нарощування експортного потенціалу у напрямку країн ЄС та інших країн світу);

–збільшення виробничих потужностей за рахунок будівництва, технічного переоснащення, введення їх в експлуатацію, модернізацію виробничих процесів на вже діючих підприємствах.

Отже, агропромисловий комплекс області має потенціал до зростання обсягів валової продукції сільського господарства, забезпечення населення якісними продовольчими товарами. Водночас, аналіз соціально-економічного розвитку сільських територій свідчить, що реформування аграрного сектору економіки Черкаської області, розпочате у 2000 році, в повній мірі не забезпечує належного поліпшення умов життєдіяльності сільського населення. Повільно зростають доходи селян, головним джерелом сукупного доходу яких залишається надходження від низькопродуктивної праці в особистих підсобних господарствах. Недостатньо відновлюється діяльність підприємств і закладів сфери обслуговування. Однією з причин цього стала економічна криза 90-х років ХХ століття, зокрема, спад обсягів виробництва і зниження доходів суб'єктів господарювання в сільському господарстві [3].

Зараз у сільській місцевості проживає понад 43% населення Черкаської області, що вище ніж в середньому по державі (31%). Але, демографічний прогноз передбачає зменшення частки сільського населення, так як аграрний сектор на сучасному етапі не в змозі забезпечити достатню зайнятість для сільського населення[1].

Відсутність перспектив зайнятості та занепад соціальної інфраструктури в сільських і приміських місцевостях є ключовими причинами низького рівня життя і, як наслідок – відтоку, зокрема молоді, та загального старіння населення, що створює додатковий тиск на міста області і прискорює занепад традиційних сіл. Село стало неперспективним для молоді і фактично вимирає – як правило, там живуть люди старшого віку. Село швидкими темпами втрачає культурну, соціальну та економічну інфраструктуру. Для сільської місцевості характерні дрібні поселення [1].

На сьогодні діяльність виключно сільськогосподарського спрямування вже не в змозі задовольнити потреби селян, забезпечити їм належний рівень та якість життя. А українське село повинно розвиватися збалансовано і базуватись на трьох основних складових – соціальній, економічній та екологічній. Соціальна і екологічна складові відображають добробут, гідний рівень життя і здоров'я, забезпечення медичними закладами, закладами дошкільного та шкільного виховання дітей, підвищення культурно-побутових умов проживання. Засобом досягнення всього цього має виступати економічний розвиток, який можливо здійснити і за рахунок несільськогосподарської діяльності - розвитку різних видів туристичного відпочинку на базі своєї садиби [4].

Сільська садиба – це розташований в сільській місцевості та запропонований для тимчасового розміщення туристів житловий будинок з земельною ділянкою, в якому постійно проживає сільський господар та члени його родини, що належить на праві власності сільському господарю або будь-якому з членів родини, які постійно проживають разом з ним [5].

Відомо, що з кожним роком росте кількість туристів, які прагнуть відпочити в сільській місцевості, в тиші та спокої, насолодитись багатством віковичних традицій українського народу, освоїти для себе нові ремесла, познайомитись із способом сільського життя.

Агротуризм – це різновид сільського туризму, який організовується виключно в сільській місцевості, в межах діючих особистих селянських господарств, які становлять одночасно нічліжну базу та головний предмет інтересу відпочиваючих. Агротуризм може виступати у двох формах:

–активній – пішохідні та кінні прогулянки, полювання, риболовля, збір лікарських рослин, грибів, ягід, участь і сільськогосподарських роботах (насадження рослин, їх обробка, збір урожаю, догляд за тваринами, участь в їх годуванні та випасанні), організація різних вечорів та фестивалів;

–пасивній – знайомство з побутом, культурою, звичаями, споживання страв традиційної кухні.

У більшості країн світу агротуризм розглядається як складова частина комплексного соціально-економічного розвитку села і сільського господарства.

Але, задоволення потреб туристів у продуктах харчування не рідко супроводжується збільшенням обсягів вирощеної продукції, що може призвести до надмірного використання мінеральних добрив, пестицидів та засобів хімічного захисту рослин, а також посиленням антропогенного навантаження на сільські території, їх перевантаженістю.

Тому, одними із напрямків екологізації агротуризму мають бути: перехід до альтернативного землеробства (біологічне, органічне); мінімізація використання засобів хімічного захисту рослин і мінеральних добрив; екологічна паспортизація й категоризація сільських (агро) садиб та присадибних земельних ділянок.

Екологічна паспортизація територій та об'єктів (особливо сільських) з розвитком різних видів туризму на сьогоднішній день має надзвичайно важливе значення. Для забезпечення збалансованого розвитку агротуризму в межах сільських територій,

важливим кроком є розробка екологічного паспорту агросадиби – офіційного документу, що розробляється з метою забезпечення державного обліку об'єктів, які шкідливо впливають на стан довкілля, контролю за станом екологічної безпеки, відвернення та ліквідації негативного впливу [6]. В екологічному паспорті особлива увага повинна надаватися таким даним:

–екологічність сільськогосподарської продукції, яка виробляється власниками селянських господарств;

–використання водних ресурсів (об'єми в розрахунку на 1 особу, обсяги скидів забруднюючих речовин, характер забруднень, ефективність їх ліквідації);

–поводження з відходами (кількість накопичених та утилізованих, місця їх складування);

–стан земельних ресурсів (забрудненість ґрунтів, використання засобів хімічного захисту рослин, мінеральних добрив);

–природоохоронні заходи, які проводяться в межах селянських господарств;

–енерго- та ресурсоощадність.

Після детального аналізу наукових праць відносно різних видів паспортів, було вдосконалено наявний екологічний паспорт та внесено відповідні зміни і доповнення, які стосуються безпосередньо розвитку туристичної діяльності в межах окремих територій та визначення впливів її на довкілля. Ґрунтуючись на матеріалах паспорту сільського населеного пункту, екологічного паспорту туристичних об'єктів, еколого-агрохімічного паспорту поля та земельної ділянки, була запропонована типова структура екологічного паспорту агросадиби, яка представлена в табл. 6.4.1[7].

Екологічні паспорти необхідно розробляти для всіх господарських об'єктів, туристичних територій, об'єктів міжнародного, національного, регіонального та місцевого значення, що дозволить більш ефективно проводити екологічну політику на шляху до еколого-збалансованого розвитку сільських територій.

Завдяки екологічним паспортам з'являється можливість постійного спостереження за станом та змінами основних компонентів довкілля, запобігання виникненню незворотних порушень стану природних екосистем, встановлення відповідних нормативно-правових норм і правил раціонального користування природними ресурсами та видів відповідальності за їх порушення.

Екологічний паспорт агросадиби

Розділ	Зміст
1	2
Розділ 1	Загальна характеристика агросадиби
	1.1. Туристично-рекреаційна оцінка географічного положення (країна, область, район, населений пункт)
	1.2. Відомості про власника (господаря), форма власності на землю
	1.3. Види сільськогосподарської діяльності, яка проводиться в межах садиби
	1.4. Площа будинку, присадибної земельної ділянки, саду, поля (чи інших територій, які використовуються для надання агротуристичних послуг)
	1.5. Характеристика ґрунтів в межах присадибної земельної ділянки, їх тип та структура
	1.6. Наявність в межах садиби водних об'єктів (криниця, штучний чи природний ставок, озеро, річка)
	1.7. Рослинництво (загальна площа посівних сільськогосподарських культур, обсяг виробництва)
	1.8. Наявність свійських тварин (кількість та види), виробництво молока, меду, яєць чи інших продуктів
	1.9. Віддаленість від автомобільної дороги (автомагістралі), залізничної станції, автовокзалу, аеропорту, річкового чи морського вокзалу, промислових підприємств
	1.10. Наявність на території відкритого басейну та спортивного (дитячого) майданчику
	1.11. Характеристика транспортної доступності до садиби
Розділ 2	Опис будівлі агросадиби
	2.1. Кімнати загального користування (площа, тип освітлення, наявність інвентарю, меблів, озеленення, техніки та іншого обладнання)
	2.2. Кімнати, призначені для прийому туристів (кількість, площа, загальна кількість місць, наявність технічного та санітарного обладнання)
	2.3. Їдальня чи кухня (розміри, технічне оснащення)
	2.4. Наявність окремої кімнати для прання
	2.5. Благоустрій будівлі: - освітлення; - опалення (централізоване чи автономне); - водопостачання, в тому числі і гаряче (централізоване чи автономне); - кондиціонування приміщення; - каналізація (централізована, вигрібні ями).
	2.6. План будинку
Розділ 3	Екологічний стан присадибної земельної ділянки та заходи з охорони довкілля
	3.1. Джерела, обсяги та види забруднень від стаціонарних та пересувних джерел
	3.2. Земельні ресурси: - агроекологічний стан ґрунтів: А) щільність ґрунту (г/см ³); Б) продуктивна волога в 0-100 см (мм); В) кислотність; Г) вміст в орному шарі ґрунту: гумусу (%), легкогідролізованого азоту, рухомого фосфору, обмінного калію); Д) забруднення: - вміст важких металів, залишки пестицидів; - санітарний стан ґрунту; - внесення добрив (органічні, мінеральні).

Продовження табл. 6.4.1

1	2
Розділ 3 (продовж)	<p>3.3. Водні ресурси: - характеристика джерел забруднення водних об'єктів; - обсяги скинутих неочищених/мало очищених стічних вод; - якість та відповідність питної води існуючим стандартам та санітарним нормам; - наявність асенізаційних колодязів (ізольованих від ґрунтових вод).</p> <p>3.4. Якість сільськогосподарської продукції: - використання агрохімікатів у городництві та садівництві; - забрудненість нітратами, залишками пестицидів та важкими металами; - обсяги вирощеної органічної продукції.</p> <p>3.5. Відходи: - кількість накопичених побутових відходів; - кількість накопичених відходів сільськогосподарського виробництва; - наявність на території садиби спеціально обладнаних контейнерів для відходів з попереднім їх сортуванням; - розмір плати за розміщення відходів.</p> <p>3.6. Енергетика: - обсяги споживання електроенергії й палива (в розрахунку на 1 туриста), наявність лічильників; - використання енерго- та ресурсозберігаючих технологій.</p> <p>3.7. Економічні витрати на охорону довкілля</p> <p>3.8. Заходи щодо збереження видового, ландшафтного та біорізноманіття.</p> <p>3.9. Створення еколого-туристичної карти регіону.</p> <p>3.10. Еколого-освітня діяльність.</p>
Розділ 4	<p>Види туризму, туристичний контингент та особливості обслуговування</p> <p>4.1. Основні та перспективні види туристичної діяльності в межах агросадиби та регіону.</p> <p>4.2. Відомості про туристичний контингент: - вік туристів, рівень екологічної освіти, культури, соціальний статус; - середній час перебування в садибі (кількість ночей).</p> <p>4.3. Максимальна кількість туристів, які одночасно можуть проживати в садибі.</p> <p>4.4. Допустима кількість туристів, в залежності від рекреаційної ємності території.</p> <p>4.5. Наявність атракційних об'єктів поблизу садиби, природно-заповідних територій, екологічних маршрутів тощо.</p>
Розділ 5	<p>Висновки та рекомендації Складання карти агроекологічного обстеження</p>

* розроблено авторами

На основі інформації екологічного паспорта можна виконувати своєчасні та правильні прогнози, а також визначати способи нейтралізації негативних екологічних процесів. На жаль, стан екологічної паспортизації туристичних об'єктів в Україні сьогодні є надзвичайно незадовільним. Практично він тільки започаткований і, не зважаючи на важливість і актуальність проблеми, не існує єдиної

державної програми екологізації туристичної галузі та типових екологічних паспортів туристичних територій та об'єктів. Нагальним залишається вирішення питання щодо введення обов'язковості екологічної паспортизації вище зазначених об'єктів та прийняття Закону України «Про екологічний паспорт».

Ще одним важливим моментом є проведення експертизи екологічного паспорта. Склад експертної групи визначається обласним комітетом з охорони довкілля. Зазвичай експертизу проводять в місячний строк після її подання до служб згідно графіку. В разі необхідності для перевірки даних експертами проводиться відбір проб, їх аналіз, контрольні заміри величин показників. В разі негативного висновку експертизи паспорт повертається на доробку, після чого цей документ знову підлягає платній експертизі.

Для агросадиб, які планують свій розвиток у напрямку агротуризму крім екологічного паспорта необхідно також проводити екологічну сертифікацію та категоризацію. Сертифіковані та категоризовані садиби автоматично попадають в базу даних мережі регіональних туристично-інформаційних центрів, які безкоштовно інформують туристів про можливості якісного відпочинку.

В Україні активно функціонує Всеукраїнська громадська неприбуткова організація «Спілка сприяння розвитку сільського зеленого туризму», яка забезпечує популяризацію відпочинку в сільській місцевості, сприяє розвитку та відбудові сільської інфраструктури й самозайнятості населення, а також збереження культурної спадщини і навколишнього середовища. Спілкою вже розроблена програма добровільної категоризації «Українська гостинна садиба» [5]. Проведення категоризації садиб під цією програмою дозволить сільському населенню провести оцінку і надати відповідну категорію житлу, яке передбачене для туристів і відпочиваючих.

Підготовку Програми добровільної категоризації у сфері сільського зеленого туризму «Українська гостинна садиба» та категоризаційних вимог здійснено на підставі законів України «Про туризм», «Про захист прав споживачів», а також міждержавних стандартів на туристично-екскурсійне обслуговування та аналогічних стандартів країн-членів Європейської федерації сільського та фермерського туризму EUROGITES (Австрії, Ірландії, Німеччини, Польщі, Угорщини, Швеції, Швейцарії, Чехії).

Вимоги добровільної категоризації розроблені відповідно до вимог ДСТУ 4268:2003 «Послуги туристичні. Засоби розміщення. Загальні вимоги», нормативних документів та основних стандартів

щодо індивідуальних та колективних не готельних засобів розміщення європейських країн [8].

Програма «Українська гостинна садиба» має чотири категорії: базова (найнижча, перша, друга, третя (найвища), які позначаються відповідним знаком. Знак дає право сільському господарю повідомляти про відповідну якість житлових умов та рівень послуг у засобах реклами та інформації, встановлювати плату, відповідно до категорії тощо. Цей знак надається Спілкою сприяння розвитку сільського зеленого туризму в Україні і може використовуватися як маркетинговий інструмент у зростанні популярності садиби. Знак надається терміном на два роки сільським (агро) садибам, які відповідають вимогам згідно Програми «Українська гостинна садиба», що засвідчується відповідним сертифікатом. Знак «Українська гостинна садиба». На такі садиби поширюються вимоги щодо:

- Гарного навколишнього середовища. Садиби повинні продемонструвати гарне навколишнє середовище і порядок: доглянутий зовнішній вигляд будинку і прилеглих територій, гарні умови утримування тварин, а також налагодження в садибі системи безпеки.

- Сільського оточення. Садиба не обов'язково повинна бути діючим сільськогосподарським виробництвом, проте наявність господарства (домашніх тварин, саду, городу, пасіки тощо) є безсумнівною перевагою і принадою для туриста. Господар повинен бути обізнаний у питаннях харчування.

- Форми поселення гостей. Індивідуальні та колективні засоби розміщення неготельного типу, які призначені для проживання туристів на сільських територіях.

- Стандартів проживання гостей. Стандарти проживання гостей затверджені правлінням Спілки сприяння розвитку сільського зеленого туризму в Україні, пр. № 46 від 6 травня 2008 року.

- Місце проживання господарів та їх участь у житті гостей. Господар або його родина повинні самі проживати у садибі, що здається, або в безпосередній близькості до неї.

Дуже важливим аспектом є контакт господаря із гостем. Якщо турист потребує інформації щодо місцевості, можливостей відпочинку, транспорту або просто не розуміє якісь регіональні традиції чи назви господар, який повинен бути обізнаним у цих питаннях, надає таку інформацію гостю. Знак Програми «Українська гостинна садиба» повинен завжди використовуватись господарем у його ділових документах та рекламних матеріалах.

Проте, вище зазначені вимоги добровільної категоризації у сфері сільського зеленого туризму «Українська гостинна садиба» стосуються здебільшого: зовнішнього вигляду садиби та її території, житлових приміщень садиби; інженерно-технічного оснащення кімнат та обладнання; санітарного обладнання; господарів та персоналу, рівню їх підготовленості та якості послуг.

Маючи екологічний паспорт та сертифікат про присвоєння відповідної категорії, сільська агросадиба буде більш конкурентоспроможною серед інших, користуватиметься попитом у екологічно-свідомих туристів, а її господарі зможуть забезпечити собі стабільний економічний дохід і підвищити власний культурно-освітній рівень.

Агротуристична діяльність значною мірою залежить від якості послуг, які надаються. Тому особи, які приїжджають у село і шукають ті помешкання, що відповідають їхнім вимогам. За Світовою Організацією Туризму (WTO) якість послуг у туризмі означає «виконання за встановлену і прийнятну ціну всіх правомірних бажань, очікувань клієнта при одночасному забезпеченні якості, безпеки, гігієни і доступності туристичних послуг та гармонії людського і природного середовищ» [4].

Провідне місце у створенні якісного агротуристичного продукту належить екологічній спрямованості намічуваної діяльності, яка має включати в себе як заходи щодо охорони довкілля, так і щодо забезпечення отримання якісної сільськогосподарської продукції.

Зважаючи на уподобання туристів, селянин може організувати:

–відпочинок і проживання в оригінальних чи адаптованих під автентичний стиль будівлях;

–активний туризм (збудувати на своїй території спортивний майданчик, підйомник, розробити маршрути для велотуристів та кінних прогулянок);

–екотуризм (відпочинок в екологічно чистій місцевості, споживання екологічно чистих продуктів, мінеральних вод тощо);

–пізнавальний туризм (вивчення аграрної тематики і народної культури, а також історико-культурних пам'яток, народних ремесел та інше);

–мисливський туризм та риболовлю;

–культурно-історичний (екскурсії, національні обряди, побут).

З метою проведення пропагандистської роботи з питань охорони природи, створення умов для виховання екологічно грамотної людини в навколишньому середовищі, створюються екологічні стежки в сільській місцевості. Це своєрідні лабораторії в

природних умовах. Екологічна стежка - це польова екологічна практика, яка надає можливість людині узагальнити знання про довкілля, поглибити їх, унаочнити, спостерігаючи в природі за живими об'єктами. Робота на екологічній стежці посилює контакт людини із природою. Екологічна стежка розрахована на такі категорії відвідувачів: педагогів і вихователів, студентів навчальних закладів усіх рівнів акредитації, дітей старших груп дошкільних закладів, учнів загальноосвітніх шкіл, а також на відпочивальників. Для організації стежки створюють організаційну групу. До неї бажано залучити вчителів, старшокласників, студентів, працюючу молодь, батьків, шефів навчальних та наукових закладів, представників місцевих відділень громадських організацій.

Важливим етапом у створенні екологічної стежки є отримання офіційного документа, який надає юридичне право на її організацію. Такий документ видає організація - землекористувач тієї території, на якій вирішено прокласти стежку. Так, якщо землею розпоряджається місцева Рада народних депутатів, то вона схвалює відповідне рішення. Якщо маршрут буде проходити територією лісопаркових господарств, колгоспів та інших відомчих організацій, то їх дирекція видає відповідний наказ. У цих документах слід вказувати організацію, відповідальних за обладнання і підтримання стежки в належному стані, а також режим користування стежкою. Цю інформацію містить єдиний документ - паспорт на екологічну стежку. Добираючи маршрут екологічної стежки, доцільно враховувати такі умови: доступність маршруту для відвідувачів (відстань від населеного пункту, зручність транспортного зв'язку); естетичну виразність ландшафту.

Визначаючи загальну довжину екологічної стежки, слід взяти до уваги, що середня тривалість однієї екскурсії для старшокласників і дорослих має становити 2-2,5 години. Цьому буде відповідати обладнаний маршрут, протяжність якого становить близько двох кілометрів.

В кожному випадку тривалість екскурсії буде залежати від складу групи. Так, найбільш тривала екскурсія (до трьох годин) розрахована на педагогів, вихователів, студентів. Для дітей молодшого віку проводять екскурсії тривалістю 40-50 хв. З дітьми можна проходити по всьому маршруту, але у вивчення включати не всі екскурсійні об'єкти. Для старшокласників екскурсію проводять в повному обсязі і з використанням усіх екскурсійних об'єктів.

Важливою особливістю екологічної стежки є її інформативність. Умовно її можна поділити на пізнавальну, навчальну і вступну. Вона

повинна впливати на емоції, інтелект і волю відвідувача. Кожному виду інформації відповідають певні об'єкти на маршруті стежки. Так, до об'єктів природи екскурсіводи привертають увагу гуртківців, повідомляючи пізнавальну інформацію. Це види рослин, тварин, форми рельєфу, ґрунти, гірські породи та інші елементи живої та неживої природи. Важливе значення у підвищенні екологічної освіти відвідувачів стежки має їхнє ознайомлення із законами живої природи, життям у навколишньому середовищі. Суть дії цих законів найкращим чином розкривається на фоні ознайомлення з різноманітними видами рослин, грибів, тварин. При цьому необхідно враховувати екологічну виразність виду. Вона полягає в тому, що обраний вид або процес, який спостерігається, дає змогу екскурсіводу наочно показати роль виду у створенні чи підтримці екологічно рівноважного стану середовища. Під час проходження маршруту необхідно прагнути того, щоб екскурсія охопила не лише унікальні, а й типові об'єкти місцевої природи (різноманітні типи рослинних угруповань, водойм, характерні форми рельєфу тощо).

Специфічний екскурсійний об'єкт на стежці - пам'ятка природи. Він поєднує природну та історичну цінність. Наприклад, вікові дерева є свідками історичних подій або сучасниками видатних людей нашого минулого. На маршруті екскурсівод використовує всі видимі зі стежки елементи антропогенного ландшафту. Це можуть бути різноманітні транспортні артерії, архітектурні споруди, сільськогосподарські угіддя, водні джерела, заповідні території, сама зона рекреації як один з видів природокористування. Посилаючись на ці реальні прояви людської діяльності, екскурсівод розповідає про характер природокористування, робить наголос на проблемах охорони природного середовища, напрямах і засобах їх вирішення на різних рівнях: краєзнавчому, національному, світовому. Бажано розповісти про участь місцевої молоді у розв'язанні краєзнавчих проблем охорони природного середовища.

Носіями інформації на стежці є спеціально встановлені інформаційні щити і знаки, їх виготовляють з дощок (краще хвойних порід) завтовшки 4-5 см. Тексти, малюнки і символи вирізують або випалюють, потім дошки покривають масляним лаком і встановлюють на декоративно оформлених стовпах, розташованих на відстані 100-150 м один від одного. Вони допомагають організувати рух відвідувачів по заданому маршруту і слугують джерелом інформації під час самостійного проходження стежкою. На стежці використовують такі типи інформаційних текстів і знаків: загальний покажчик і схему стежки, перелік правил

поведінки і норм, характеристику місцевих видів природокористування, гасла і заклики, відомості про пам'ятки природи і культури, розташування зон стежки, поетичні тексти, інформацію про справи молоді у вирішенні місцевих екологічних проблем тощо.

Обладнання екологічної стежки починається з прокладання на місцевості маршруту стежки і складання великомасштабної картосхеми. Доцільно провести обстеження місцевості вздовж маршруту в радіусі 50 м, щоб виявити і картувати цікаві екскурсійні об'єкти або зробити нотатки для їх наступного створення. Після виготовлення картосхеми на один з екземплярів наносять позначення всіх об'єктів екскурсій, що є на місцевості. На першому екземплярі позначають такі об'єкти, які планується створити в ході обладнання стежки. Попередньо ініціативна група спільно з консультантами обстежує маршрут та виявляє місця встановлення щитів, відповідних знаків і покажчиків, обладнання оглядових точок тощо. Доцільно, щоб упродовж маршруту учні виконували різноманітні корисні справи природоохоронного характеру. Для цього можна порекомендувати створити мікрозаповідники для птахів. Низку об'єктів школярі можуть створити власними руками, вписавши їх у ландшафт, що оточує стежку.

Примірний паспорт на екологічну стежку повинен мати такі розділи [9]: розташування; проїзд; землекористування; значення екологічної стежки; короткий опис маршруту: загальна протяжність стежки, 1-а зупинка, 2-а зупинка, ...10-а зупинка; історичні відомості про навколишнє середовище: опис екскурсійних об'єктів на маршруті, перелік гасел на всіх точках: 1-а, 2-а ...10-а зупинка; стан екологічної стежки; режим користування; необхідні заходи; хто здійснює охорону маршруту; організації, шефи; консультанти; дата складання паспорта; печатка закладу; підпис директора.

Одним із завдань екологічного виховання є формування дбайливого ставлення до природи, збереження лікарських, рідкісних і зникаючих видів рослин. На стежці школярі можуть закласти в зоні маршруту серію ботанічних ділянок. На них, з урахуванням екологічних вимог, можна висадити лікарські рослини, рідкісні або зникаючі види флори, характерні для даної місцевості.

Для навчання відвідувачів правилам відновлення ґрунтового родючого шару на маршруті стежки доцільно мати для вогнища місце з дерном, який знімається, зразки відновлення ґрунту на старих вогнищах. Особливий емоційний вплив справляє на відвідувачів порівняльний показ вогнищ різного віку. На них видно, як багато

років потрібно для того, щоб на спаленій землі знову почали рости дерева. З різними категоріями відвідувачів працюють екскурсоводи різного рівня підготовки: з педагогами, вихователями, студентами екскурсію проводять досвідчені вчителі - методисти; з учнями різного віку - учителі, студенти, старшокласники; з іншими групами пізнавальні екскурсії проводять учні середніх і старших класів. Для різної категорії екскурсоводів має бути підготовлений окремий проект екскурсії.

Ігри безпосередньо пов'язані з екскурсіями та відвідуванням екологічних стежок і можуть бути складовою частиною цих заходів. Вони повинні розвивати любов до живого (рослин, тварин, птахів), сприяти їх розпізнаванню і запам'ятовуванню. Ігри можуть бути побудовані у вигляді поперемінного вгадування назв рослин за листками та запахом; тварин - за слідами, норами; птахів - за гніздами. Можна, об'єднавшись у групи, поперемінно називати об'єкти природи, що оточують екскурсантів. Такий ефективний спосіб природоохоронної освіти, як гра, на жаль, застосовується ще недостатньо.

Екологічні казки - це новий, але водночас уже доволі популярний спосіб природоохоронної пропаганди, розрахований на специфічну аудиторію - дошкільників і молодших школярів.

Ідея створення казок не нова. Але поки що недооцінюється застосування цього літературного жанру в природоохоронній пропаганді та екологічному вихованні, хоча саме в екологічних казках можна найбільш повно використати засоби емоційного впливу на психологію дитини. Через такі казки можна прищепити дітям не лише любов до природи, а й усвідомлення необхідності її охорони, популяризувати наукові знання про навколишнє середовище.

При створенні екологічних казок необхідно насамперед враховувати специфіку дитячого віку. У цих казках рослини, дерева, гори, тварини розмовляють, здійснюють погані й хороші вчинки, які викликають у маленьких читачів співчуття, гнів, ніжність. Екологічні казки мають бути інформаційно насиченими. Інколи досить одного-двох речень для повідомлення цікавого факту. Казки мають бути зрозумілі дітям, а їх виклад - виразним. При цьому можуть бути використані звичайні казкові прийоми і відомі казкові персонажі. Але червоною ниткою повинна проходити тема охорони природи. Казки вчать дітей не бути байдужими, розвивають внутрішній світ, виховують гуманність, формують екологічну поведінку.

Сучасна практика природоохоронної роботи створила цікаву форму пропаганди - екологічні суботники, важливе значення яких полягає не лише у виконанні конкретної роботи, а й у пробудженні у людини інтересу до природи і бажання брати участь в її охороні.

Організуючи екологічні суботники, важливо дотримувати таких правил: добровільності, самодіяльності, створення святкового настрою, надання суботнику характеру народного свята (використання традицій, обрядів, звичаїв). Екологічний суботник не повинен проводитися стихійно, він вимагає чіткої організації. Суттєве значення має вибір місця і фронту робіт. Бажано, щоб робота, яку передбачається виконати, не потребувала спеціалістів високої кваліфікації.

Другий важливий елемент підготовки екосуботника - його реклама. Це інформація у місцевій пресі, листівках-блискавках, оригінально оформлених об'явах. Безпосередньо перед екосуботником необхідно ще раз перевірити фронт робіт, інструменти. Відкрити суботник можна веселою маніфестацією. Обов'язково слід передбачити музичне оформлення цього своєрідного свята праці на благо природи. Після закінчення робіт доцільно нагородити його учасників. Це можуть бути буклети на тему охорони природи, значки, морозиво чи цукерки. У деяких випадках екосуботник може перерости у свято. Цьому сприятиме відкриття виставок дитячих малюнків, фотографій, поробок із природного матеріалу, організація ігор для дітей, ярмарку, карнавалу. Підсумки екосуботника мають бути обов'язково відображені в засобах масової інформації, стінній газеті, фоторепортажах.

Підсумуючи можна сказати, що агротуризм, як найбільш реальний та альтернативний варіант, може сприяти активізації сільськогосподарської діяльності. Його можна віднести до практично еколого-безпечного виду туристичної діяльності. Він дозволяє зберігати й охороняти природну та культурно-історичну спадщину, забезпечувати екологічну просвіту, добробут і здоров'я як сільських жителів, так і самих екскурсантів, мінімізувати використання ресурсів, що не відновлюються, споживати відновлювальні ресурси не швидше, ніж природа здатна їх відновити тощо [10].

Позитивними наслідками від організації агротуризму є:

- гарантія охорони традиційної сільської забудови;
- забезпечення туристам поселення у місцях з відсутністю сучасної, розвиненої готельної інфраструктури, але в комфортних умовах;

- створення додаткових робочих місць сільському населенню й ремісникам;
- відродження етнокультурних традицій регіону;
- стимулювання виготовлення і збуту якісної, екологічно чистої сільськогосподарської продукції;
- поліпшення еколого-економічної якості життя мешканців села;
- збереження та відтворення природних ресурсів і територій, їх дбайливе, збалансоване використання.

Економічної дохідності від організації агротуризму можна досягнути за рахунок: надання послуг з прийому та проживання туристів; розробки туристичних маршрутів, надання платних екскурсійних послуг; облаштування й експлуатації стоянок для туристів / туристичних груп; транспортного обслуговування туристів (зустріч на вокзалі, організація екскурсій на транспорті господаря тощо); єгерської діяльності (полювання, аматорське та спортивне рибальство); надання послуг з прокату спортивного туристичного спорядження; виробництва та реалізації екологічно чистих продуктів харчування, кулінарних послуг; реалізації товарів народних промислів; проведення культурно-розважальних заходів з урахуванням історико-етнографічної спадщини (анімації); роботи гідів чи екскурсіводів (з числа місцевих жителів, які отримали відповідну освіту).

Однак, досягнення запланованих результатів можливе лише за рахунок комплексного підходу до управління розвитком агротуристичної діяльності, в основі якої лежить екологічна складова.

РОЗДІЛ 7

ЕНЕРГОЗБЕРІГАЮЧІ ТА ЕНЕРГОЕФЕКТИВНІ ТЕХНОЛОГІЇ СТАЛОГО МІСЦЕВОГО РОЗВИТКУ

7.1. Концептуально-методологічні засади сталого енергетичного розвитку міст України: проектно-орієнтований підхід (В. Б. Горбань)

Парадигма сталого розвитку вважається домінантною ідеологією ХХІ сторіччя, мета якої полягає у задоволенні потреб сучасного суспільства без чинення загрози довкіллю та майбутнім поколінням. Доведено, що сталий розвиток є керованим процесом, в основі якого лежить системний підхід та використання сучасних інформаційно-комунікаційних технологій, котрі дають змогу швидко моделювати та прогнозувати результати різних напрямків розвитку з подальшим обранням оптимального. Успішне досягнення цілей сталого розвитку можливе лише за умов безперервного забезпечення енергетичних потреб суспільства, що, своєю чергою, виступає актуальною проблемою сьогодення.

Виникнення цієї проблематики насамперед обумовлене невпинним зростанням масштабів та обсягів споживання традиційних вичерпних паливно-енергетичних ресурсів, що, своєю чергою, підсилює дію антропогенного чинника на навколишнє середовище, підвищуючи рівень викидів парникових газів в атмосферу та зумовлює інтенсивне забруднення довкілля.

Існуючі моделі трансформації, транспортування і кінцевого використання енергоресурсів не відповідають потребам сьогодення, оскільки чинять негативний вплив на екологічне середовище та потребують значних фінансових ресурсів для забезпечення безперервного функціонування паливно-енергетичних комплексів багатьох країн світу. На основі результатів Конференції з питань сталого розвитку, ініційованої Організацією Об'єднаних Націй, під назвою «Rio+20» [1], наявні енергетичні моделі визнані як нестабільні

й нераціональні з огляду на пріоритетні завдання забезпечення сталого розвитку країн на глобальному рівні.

Результати досліджень ряду міжнародних інституцій, в тому числі й Комісії ООН зі сталого розвитку показують, що збереження тенденції до збільшення генерування енергії за рахунок використання традиційних паливно-енергетичних ресурсів може призвести до негативних кризових явищ як соціально-економічного, так і екологічного характеру, провокуючи при цьому розгортання військових сутичок за паливно-енергетичні ресурси та знижуючи рівень енергетичної безпеки держав. З метою запобігання втілення у життя такого деструктивного сценарію стратегічні пріоритети енергетичної політики країн світу першочергово повинні бути направлені на збільшення частки відновлюваних джерел енергії, а також впровадження ощадливого використання енергоресурсів, в першу чергу за рахунок освоєння інноваційних енергоефективних технологій та матеріалів.

Для України забезпечення належного рівня енергетичної безпеки є насамперед запорукою подолання стагнації економіки та поступового її відновлення на макрорівні. Адже наша держава має значний потенціал енергозбереження, проте через недосконалість енергетичної політики, економіка України й досі залишається однією з найбільш енергоємних у світі (рис.7.1.1). Негативним чинником є не лише високий рівень енергоємності валового внутрішнього продукту України, але й відсутність позитивної динаміки до його зниження протягом останніх років.

За даними досліджень Світового банку рівень енергоефективності України визнано одним із найнижчих серед країн регіону Європи та Центральної Азії [3]. Особливої актуальності досліджувана тематика набуває в сьогочасних умовах, адже тривалі військові дії на сході країни та анексія Автономної Республіки Крим призвели до втрати частини енергетичних активів держави, що значною мірою вплинуло на обсяги власного виробництва паливно-енергетичних ресурсів, а отже, і на забезпечення стабільного функціонування енергетичного сектору країни.

Основними загрозами для енергетичної безпеки України, окрім нераціонального використання паливно-енергетичних ресурсів, а також надмірної енергоємності валового внутрішнього продукту за паритетом купівельної спроможності, є: значна політизація енергетичної сфери; високий рівень зношеності основних виробничих фондів енергетичної галузі; відставання у розвитку сировинної бази видобувних галузей паливно-енергетичного

комплексу; недосконалість політики держави в енергетичній галузі; недостатній рівень інвестицій у розвиток галузей паливно-енергетичного комплексу та впровадження енергоефективних проектів із задіяванням відновлюваних джерел енергії; недосконалість інформаційно-правового забезпечення функціонування та розвитку паливно-енергетичного комплексу у ринкових умовах тощо.

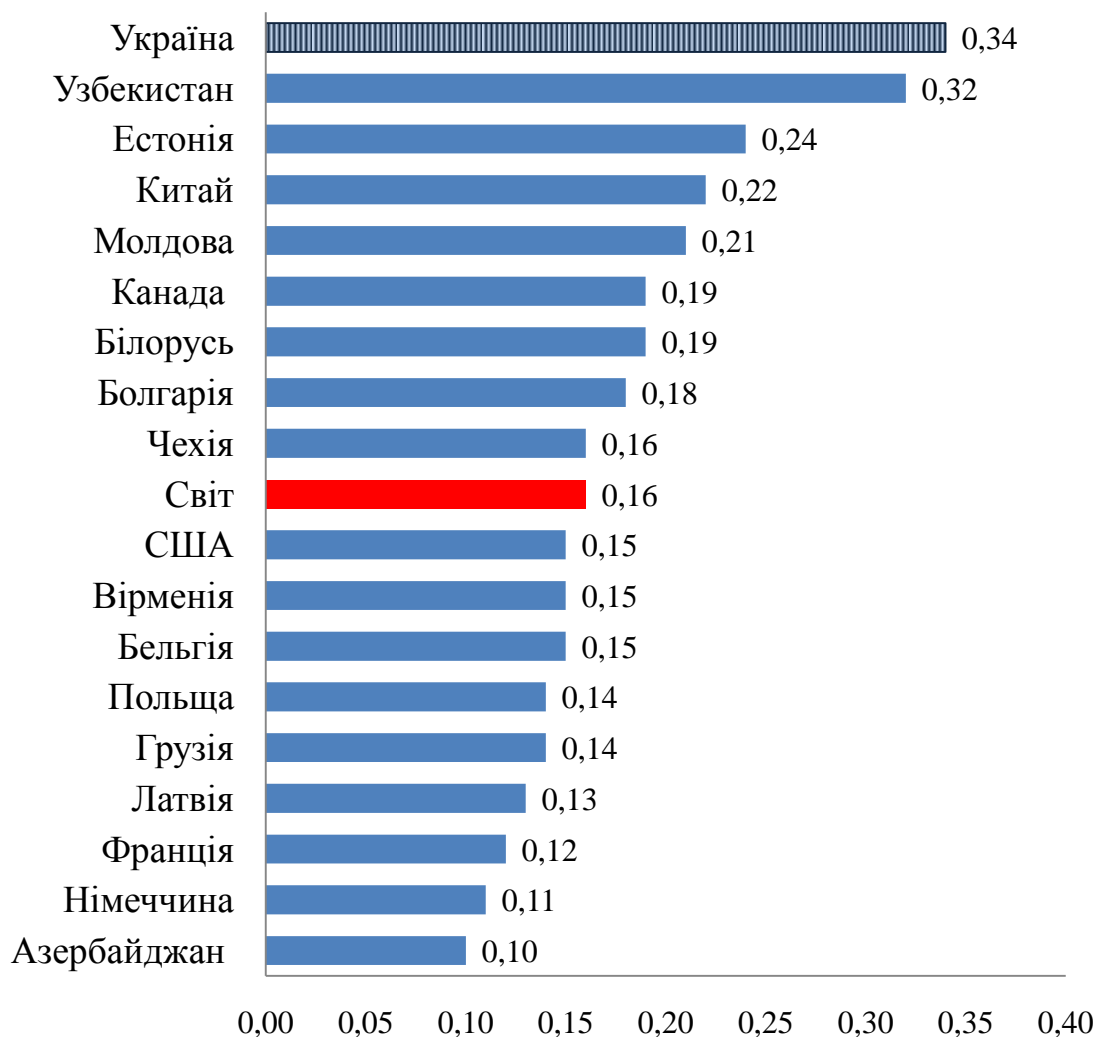

Рис.7.1.1. Енергоємність ВВП* України та окремих країн світу, 2013р.*

*енергоємність ВВП розраховано за методикою International Energy Agency як відношення загального обсягу первинного споживання енергії до обсягу валового внутрішнього продукту за зваженим паритетом купівельної спроможності (т н.е./ \$1000 США (2005р.)) на основі Key World Energy STATISTICS, 2015 [2]

В сучасних умовах, зважаючи на нерівномірність розповсюдження покладів корисних копалин та вугілля, зосередження основної частини їх запасів в політично нестабільних регіонах України й зонах військового конфлікту з Російською Федерацією, а також беручи до уваги постійні загрози

терористичних актів на енергетичні об'єкти держави, зволікання української влади з реформами у паливно-енергетичному секторі, може призвести до незворотних втрат, здатних повністю дестабілізувати економіку держави. Окрім того, нездатність паливно-енергетичного комплексу повною мірою задовольнити потреби галузей національного господарства і населення країни в енергоресурсах, нарощення боргових зобов'язань за спожиті енергоносії через постійний стрімкий ріст цін можуть зумовити соціальну нестабільність в Україні.

Енергетична вразливість стала визначальним фактором зниження рівня національної безпеки України. Проте, незважаючи на вищезазначене, Україна має можливість досягнути високого рівня енергетичної безпеки. Для цього необхідно здійснювати системні реформи на всіх рівнях влади (державному, регіональному, місцевому) в рамках виваженої державної енергетичної політики шляхом проведення комплексних енергозберігаючих заходів із задіюванням відновлюваних джерел енергії.

Для кардинального видозмінення існуючої ситуації необхідно забезпечити належний рівень розвитку паливно-енергетичного комплексу шляхом встановлення чітких стратегічних цілей, досягнення яких дозволить істотно підвищити рівень енергетичної безпеки держави.

Перші кроки на цьому шляху вже зроблено і головне завдання держави на сьогодні полягає у забезпеченні подальшого невпинного впровадження реформ в енергетичній сфері з їх належним фінансуванням.

Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 25.11.2015 р. № 1228-р схвалено Національний план дій з енергоефективності на період до 2020 року [4]. Даний документ регламентує досягнення 9% зменшення споживання паливно-енергетичних ресурсів у 2020 році від середнього показника внутрішнього енергоспоживання за період з 2005 року по 2009 рік. Також, передбачено і проміжну мету – скорочення рівня енергоспоживання на 5 % до 2017 року. Важливим моментом є те, що Національний план дій з енергоефективності розглядає секторальне скорочення енергоспоживання внаслідок впровадження енергоефективних заходів, зокрема розглядається побутовий сектор, сектор послуг, сектор промисловості та сектор транспорту. Серед основних заходів, що пропонуються до впровадження, виділено наступні: комплексна термомодернізація будівель, новітнє будівництво відповідно до європейських стандартів, запровадження енергетичної сертифікації будівель із

встановленням мінімальних вимог до їх енергоефективності, проведення енергоаудитів та впровадження систем енергетичного менеджменту у зазначених секторах тощо. В секторі транспорту пропонується адаптація стандартів палива та технологій його застосування до європейського рівня.

Необхідність прийняття Національного плану дій з енергоефективності до 2020 року пов'язана із виконанням Україною міжнародних зобов'язань, зокрема Директиви №2006/32/ЄС щодо енергетичної ефективності кінцевого використання енергії та енергетичних послуг для отримання макрофінансової допомоги Європейського Союзу.

Окрім того, Міністерством енергетики та вугільної промисловості України в контексті виконання Стратегії сталого розвитку «Україна – 2020» [5], затвердженої Указом Президента України № 5 від 12.01.2015 р. для комплексного реформування сфери енергетики була розроблена «Нова енергетична стратегія України: безпека, енергоефективність, конкуренція» (далі - НЕС) [6].

НЕС розроблено на противагу оновленій редакції Енергетичної стратегії України на період до 2030 року, прийнятій Кабінетом Міністрів України від 24.07.2013р. № 1071-р [7], оскільки як і перший її варіант прийнятий у 2006 році [8], вона одразу була піддана ґрунтовній критиці за відсутність конкретних заходів та механізмів їх впровадження.

НЕС натомість пропонує механізми трансформаційного характеру на період до 2020 року та окреслює стратегічні орієнтири розвитку країни до 2035 року з метою вирішення проблем енергетичної безпеки, зумовлених зовнішньою агресією Російської Федерації.

НЕС визначає енергетичну галузь України «економічною запорукою державного суверенітету, надійним базисом сталого розвитку конкурентної економіки та невід'ємною частиною європейського енергетичного простору» [6]. Взявши за основу 2012 рік як базову точку відліку в стратегії сформовано прогнозний енергетичний баланс на 2020 рік з використанням оптимізаційної економіко-математичної моделі «TIMES-Україна», що відповідає вимогам міжнародних організацій з розробки енергетичних та екологічних прогнозів (рис. 7.1.2). До 2020 року прогнозується незначене збільшення частки відновлюваних джерел енергії, яке більшою мірою обумовлено трансформаційними змінами в економіці та фінансовою кризою. Одночасно простежується тенденція до збільшення використання нафти та атомної енергії.

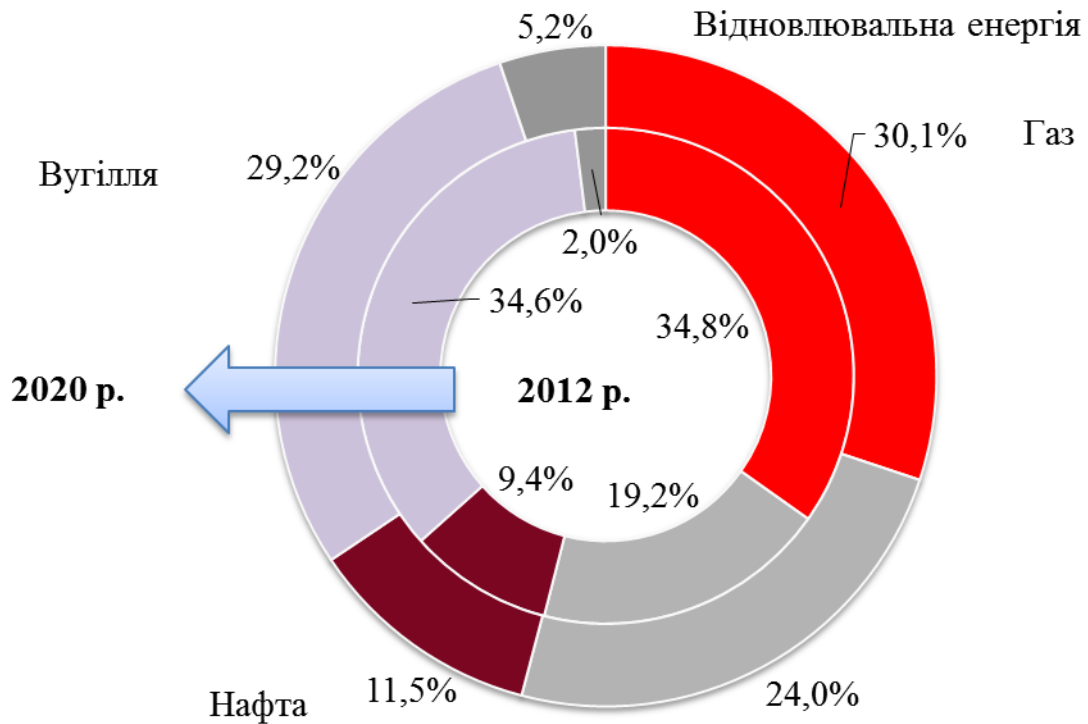

Рис. 7.1.2. Загальне первинне постачання енергії* в Україні, за 2012р. та 2020р., %**

* загальне первинне постачання енергії розраховано як сума виробництва, імпорту, експорту та зміни запасів енергоресурсів у країні;

** джерело: «Нова енергетична стратегія України: безпека, енергоефективність, конкуренція» [6]

В цілому, ключовими стратегічними цілями НЕС визначено:

–зниження енергоємності валового внутрішнього продукту до рівня 0,12 т н.е./ \$1000 США (за зваженим паритетом купівельної спроможності) ВВП України та наближення за цим показником до країн зі схожими кліматичними, географічними та економічними параметрами;

–оптимізація структури енергетичного балансу держави виходячи з вимог енергетичної безпеки та забезпечення частки відновлюваної енергетики на рівні 20%» [6].

Зауважимо, що концептуальна перебудова підходів до процесів планування, яка відбулась в Україні протягом останніх років, є надзвичайно важливою, адже власне процес планування закладає ґрунтовну основу для подальшого сталого розвитку. Ефективність планування в сфері енергоефективності повинна бути одночасно зосереджена на державному, регіональному та місцевому рівнях.

В цьому контексті в рамках загальнодержавної політики енергоефективності важливо пріоритезувати вектор із якісного видозмінення рівня енергоефективності у територіальних громадах.

Емпіричні дані, отримані провідними інституціями, які досліджують проблематику енергоефективності та енергозбереження [9, 10], свідчать, що найбільшими споживачами паливно-енергетичних ресурсів є міста – вони споживають від близько 80% загальної виробленої енергії, продукуючи при цьому приблизно 70% викидів CO₂. Тому питання планування у сфері енергоефективності на місцевому рівні є одним із важливих елементів успішної реалізації загальнодержавної політики у енергетичній сфері, оскільки зменшення споживання паливно-енергетичних ресурсів у кінцевого споживача позитивно вплине на відповідні показники енергоефективності регіонів та держави в цілому [11, 12, 13]. В цьому контексті необхідно розглядати перспективні шляхи енергоефективної трансформації міст та впровадження дієвої енергетичної політики, першочергово націленої на реалізацію концепції сталого енергетичного розвитку. Необхідність реалізації такого підходу пов'язано з декількома причинами. По-перше, це високий рівень витрат на оплату паливно-енергетичних ресурсів для забезпечення належного функціонування будівель бюджетного та житлового секторів; по-друге, незадовільний технічний та фінансовий стан комунальних підприємств, що надають послуги із теплопостачання, централізованого водопостачання та водовідведення; по-третє, інтенсивний розвиток громадського та приватного транспорту, що не лише негативно впливає на збільшення обсягу споживання палива, але й на екологічну складову.

Значний рівень витрат на оплату енергоносіїв для будівель бюджетного та житлового секторів першочергово обумовлений перманентним ростом тарифів на паливно-енергетичні ресурси. Одночасно з цим, значна кількість будівель характеризується високим рівнем питомого енергоспоживання через їх неналежну експлуатацію, недостатню кількість чи відсутність поточних та капітальних ремонтних робіт. Основний масив бюджетних закладів та установ побудовані до 1990 року, а отже не відповідають сучасним вимогам енергоефективності й потребують значних інвестицій для їх модернізації.

Схожа ситуація спостерігається у містах України із житловим сектором. Аналізування даних щодо наявного багатоквартирного житлового фонду України показує, що основна його частина представлена будинками масових серій забудови 1950-1980рр., які не тільки морально застаріли, але й мають суттєві конструктивні недоліки, а відтак енергетичні витрати на забезпечення в них

встановлених санітарних норм перевищують сучасні нормативи в декілька разів.

Масштабна модернізація існуючих будівель житлового та бюджетного секторів може призвести до суттєвого скорочення потреб у природному газі і в перспективі зменшити залежність держави в цілому від імпорту цього енергоресурсу. Своєю чергою, запровадження таких підходів потребує одночасного вирішення фінансових та техніко-технологічних проблем комунальних підприємств, що надають послуги із теплопостачання, централізованого водопостачання та водовідведення. Відомо, що недосконала тарифна політика з відсутньою інвестиційною складовою на послуги з централізованого теплопостачання, водопостачання та водовідведення призвели до відсутності у комунальних підприємств коштів для проведення модернізації їх інфраструктури (мереж, систем тощо), в тому числі із застосуванням інноваційних енергоефективних технологій. Як результат, основними проблемами сектору водопостачання є зношеність мереж, технологічного й енергетичного обладнання водопровідних насосних станцій, каналізаційних насосних станцій та каналізаційних очисних споруд. Теплогенеручі підприємства також мають ряд системних проблем, характерних для усіх підприємств цієї галузі, а саме: експлуатація морально застарілого та фізично зношеного обладнання котелень, розбалансованість гідравлічних режимів теплових мереж та їх незадовільний технічний стан, низький рівень автоматизації виробничих процесів, а також відсутність автоматизації на етапах транспортування та споживання теплової енергії. Існуючу ситуацію ускладнює тенденція щодо відключення споживачів від системи централізованого теплопостачання та перехід їх на індивідуальне опалення. Окрім того, в останні роки нова багатоквартирна забудова також доволі часто обладнується системами індивідуального опалення або автономними котельнями. Це все призводить до того, що встановлені потужності котелень комунальних підприємств значно перевищують приєднане теплове навантаження [11].

Задля врегулювання означених проблем необхідно проводити всебічне аналізування вихідного стану споживання енергії у містах, а також комплексно формувати стратегічні пріоритети інфраструктурного відновлення означених секторів. А, отже, енергетичному плануванню в даному випадку відводиться першочергове місце.

Аналізування ситуації із енергетичним плануванням у містах України показує, що доволі часто воно обмежується лише розробкою програм енергозбереження в певній галузі, або проблематика енергетичного сектору міста розглядається лише в контексті загальноміських програм, наприклад програми соціально-економічного розвитку міста чи програми реформування її житлово-комунальної сфери [12]. Зазвичай такі програмні документи мають ряд суттєвих недоліків, зокрема вони охоплюють лише певну галузь міста і не узгоджуються з подібними міськими програмами в інших галузях, не мають чітких цілей, а також результируючих показників ефективності їх виконання. До того ж, неналежний рівень фінансування міських програм не дозволяє повною мірою досягти поставлених завдань на місцевому рівні.

Відтак, в цьому контексті необхідно запроваджувати системний підхід до використання механізмів планування на місцевому рівні шляхом розроблення комплексних програм енергоефективності в державі.

Розуміючи необхідність такого підходу, деякі міста України розпочали використовувати кращий міжнародний досвід в енергетичній сфері, в тому числі і досвід країн Європейського Союзу. Так, у 2008 році в рамках Пакету ініціатив ЄС з питань клімату й енергетики, Європейська комісія започатковувала програмну ініціативу «Угода мерів» (Covenant of Mayors) [14], котра об'єднує місцеві та регіональні органи влади, що декларують зобов'язання підвищувати рівень енергоефективності у своїх громадах через зменшення питомого енергоспоживання та викидів CO₂ з одночасним нарощенням потенціалу використання відновлюваних джерел енергії. Таким чином, модифіковано способи розвитку екологічно-орієнтованої економіки місцевих громад та підвищення якості життя їх громадян. Завдяки Угоді мерів було зроблено безпрецедентний крок у безпосередньому залученні місцевих органів влади до процесів контролю за рівнем енергоспоживання, тим самим визнаючи їхню важливу роль у досягненні амбітних цілей у галузі енергетики й збереження клімату.

Першочергові цілі Угоди мерів передбачали стратегічну ціль зменшення обсягу викидів CO₂ щонайменше на 20% до 2020 року. Наприкінці 2015 року цілі програмної ініціативи ЄС, яка тепер отримала нову назву «Covenant of Mayors for Climate & Energy» [14], переглянуто для нових міст-підписантів, які беруть на себе зобов'язання скоротити обсяг викидів CO₂ щонайменше на 40% до

2030 року та запровадити у своїх громадах комплексний проектний підхід до вирішення проблеми запобігання зміни клімату.

Перші міста України підписали Угоду мерів у 2010 році. На сьогодні, за даними офіційного сайту «Угоди мерів» кількість українських міст, що підписали Угоду Мерів, сягнула 97. Першим містом України, яке доєдналось до програмної ініціативи «Covenant of Mayors for Climate & Energy» за новими правилами (23.03.2016р.), є Біла Церква [14].

В цілому, задля виконання взятих на себе зобов'язань, містам необхідно розробити плани дій сталого енергетичного розвитку (далі – ПДСЕР). Окрім того, міста повинні провести адаптацію своєї адміністративно-організаційної структури відповідно до міжнародних стандартів управління, в тому числі і до стандарту ISO 50001 «Система енергетичного менеджменту» (рис. 7.1.3).

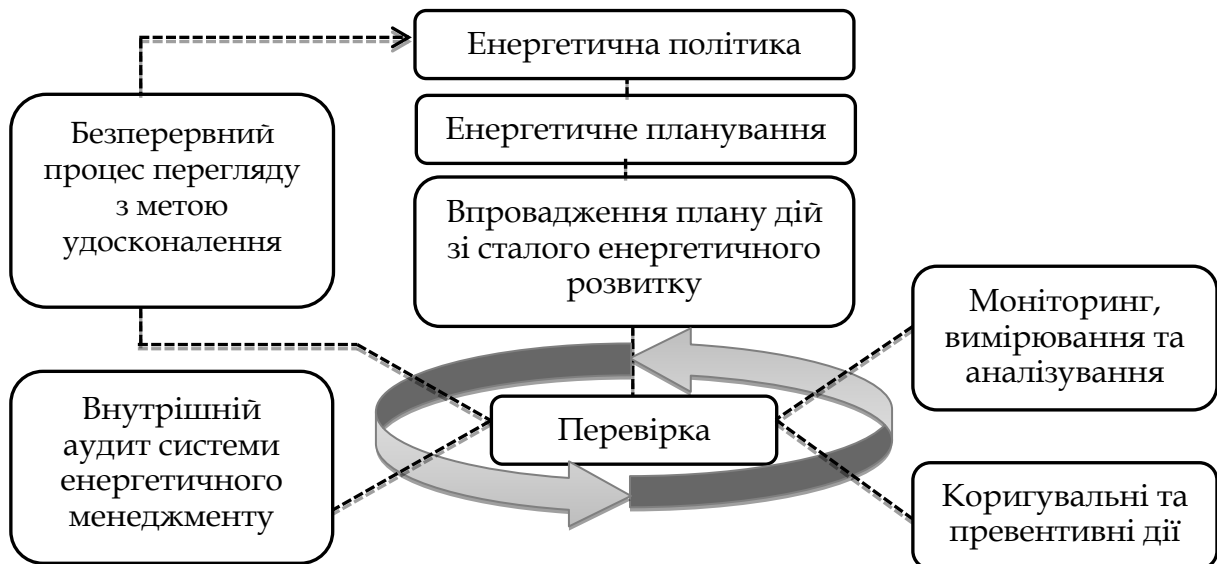

Рис. 7.1.3. Функціонування системи енергетичного менеджменту відповідно до стандарту ISO 50001*

*джерело: www.iso.org [15]

Угодою мерів запропонована відповідна методологія щодо розробки ПДСЕР, яка дозволяє запровадити єдиний секторальний підхід до планування у енергетичній сфері міст. Плани дій сталого енергетичного розвитку можуть охоплювати фактично всі сектори, що споживають енергію у місті та відповідно продукують викиди CO₂ (зокрема, житловий сектор, бюджетний сектор, третинний сектор, сектор промисловості, сектор транспорту, сектор виробництва енергії, сектор сільського господарства тощо). Слід зазначити, що схожий секторальний підхід запропонований і у

Національному плані дій з енергоефективності до 2020 року, що дозволяє говорити про можливість його інтеграції з підходами, які використовуються при написанні ПДСЕР міст. На сьогодні в Україні розроблено 50 планів дій сталого енергетичного розвитку в рамках виконання зобов'язань «Угоди мерів» (табл. 7.1.1).

Таблиця 7.1.1

**Перелік українських громад-підписантів «Угоди мерів»,
що розробили плани дій сталого енергетичного розвитку
(станом на 01.05.2016р.)*****

Назва територіальної громади	Дата прийняття ПДСЕР	Відсоток скорочення CO ₂ до 2020р.	Назва територіальної громади	Дата прийняття ПДСЕР	Відсоток скорочення CO ₂ до 2020 р.
Вознесенськ	01.10.2010	33%	Бердянськ	17.04.2014	20%
Кам'янець-Подільський	29.04.2011	37%	Прилуки	24.04.2014	20%
Первомайськ	27.05.2011	22%	Нововолинськ	29.04.2014	33%
Долина	26.06.2011	21%	Короп*	08.08.2014	21%
Львів	14.07.2011	21%	Новояворівськ	21.08.2014	20%
Луцьк	26.09.2012	20%	Кам'янка-Бузька	26.08.2014	21%
Славута	25.01.2013	34%	Гола Пристань	28.08.2014	30%
Кривий Ріг	27.03.2013	24%	Рівне	18.12.2014	20%
Новоград-Волинський	25.04.2013	20%	Маріуполь	30.12.2014	20%
Ковель	25.04.2013	20%	Чернігів	15.01.2015	23%
Славутич	24.05.2013	27%	Біляївка	23.01.2015	20%
Вінниця	21.06.2013	24%	Дубно	20.02.2015	21%
Євпаторія	23.08.2013	20%	Херсон	20.02.2015	20%
Самбір	27.08.2013	20%	Житомир	11.03.2015	21%
Черкаси	24.09.2013	27%	Краматорськ	22.04.2015	39%
Миргород	22.11.2013	26%	Чугуїв	29.05.2015	20%
Тернопіль	29.11.2013	20%	Мелітополь	30.07.2015	20%
Жмеринка	20.12.2013	21%	Чернівці	31.07.2015	21%
Івано-Франківськ	06.02.2014	20%	Бердичів	18.08.2015	21%
Жовква	25.02.2014	22%	Щорс	20.08.2015	20%
Конотоп	26.02.2014	20%	Коростень	27.08.2015	20%
Великі мости	04.03.2014	22%	Комсомольськ	18.08.2015	21%
Українка	13.03.2014	27%	Варва*	27.11.2015	20%
Глиняни	14.03.2014	25%	Омельник**	14.12.2015	20%
Мена	18.03.2014	20%	Музиківка**	30.01.2016	21%

* селище міського типу;

** сільська громада.

***джерело: Офіційний сайт Угоди мерів [14]

Зауважимо також, що в Україні є міста, які мають розроблені плани дій сталого енергетичного розвитку, але вони не надані на погодження у Європейську комісію (табл. 7.1.2).

Таблиця 7.1.2

Перелік українських міст, що розробили плани дій сталого енергетичного розвитку без досягнення ключових індикаторів європейської ініціативи «Covenant of Mayors for Climate & Energy» (станом на 01.05.2016р.)*

Назва міста	Відмітка про приєднання до Угоди мерів	Відсоток скорочення CO ₂ до 2020 р. (регламентовано не менше 20%)	Відсоток скорочення CO ₂ до 2030 р. (регламентовано не менше 40%)
Запоріжжя	+ (2014р.)	6%	30%
Київ	-	7%	25,6%
Павлоград	-	1%	20%

*джерело: [16, 17, 18]

ПДСЕР, наведені у табл. 7.1.2, розроблені Енергосервісною компанією «Екологічні системи» [16] в рамках виконання проекту міжнародної технічної допомоги «Муніципальна енергетична реформа в Україні», що виконується протягом 2014-2017рр. за сприяння USAID, проте в них не забезпечено досягнення першочергової цілі «Угоди мерів», а саме зниження до 2020 року обсягу викидів CO₂ не менш ніж на 20%. У посібнику, який описує методологію розробки плану дій щодо сталого енергетичного розвитку у містах Східного партнерства і Центральної Азії (guidebook «How to develop a sustainable energy action plan (SEAP) in the Eastern Partnership and Central Asian cities». Part I - «The SEAP process, step-by-step towards the -20% target by 2020»), зазначено, що «у ПДСЕР має бути чітко сформульовано зобов'язання щодо зниження викидів CO₂ до 2020 року не менше 20%, яке засноване на даних базового кадастру викидів конкретного муніципалітету» [19].

Зауважимо, що для країн Східного партнерства та Центральної Азії був введений ряд нововведень, щоб сприяти досягненню ключових кліматично-енергетичних зобов'язань ініціативи Угоди Мерів. Одним з них є можливість встановити цільовий показник щодо скорочення обсягу викидів CO₂ до 2020 року не лише на основі показників викидів базового року, але й на основі прогнозів викидів за сценарієм «звичайного розвитку».

У першому випадку, обсяг зниження викидів, наприклад 20%, відраховується від загальної кількості викидів у базовому році,

встановленому в базовому кадастрі викидів. У другому ж, обсяг зниження викидів відраховується від сумарної величини загальної кількості викидів в базовому році та їх прогнозів до 2020 року. Такий метод є оптимальним в ситуації, коли поточні викиди CO₂ є досить низькими, але прогнозується їх зростання в майбутньому, наприклад, коли країна/місто знаходиться в процесі економічного розвитку. Це дозволяє муніципалітетам, для яких характерне швидке зростання економіки, забезпечити її сталий розвиток.

Зауважимо, що є ряд міст, які уже здійснили перегляд планів дій сталого енергетичного розвитку, оновивши їх концептуально (м. Луцьк, м. Рівне, м. Тернопіль, м. Івано-Франківськ). Це обумовлено рядом причин. По-перше, у 2014 році Європейською комісією уточнено перелік секторів, які обов'язково повинні бути включені до ПДСЕР (Guidebook «How to develop a Sustainable Energy Action Plan (SEAP) in the Eastern Partnership and Central Asian Cities. Part II – «Baseline Emissions Inventory».) [20]. По друге, у багатьох містах після чергових місцевих виборів змінилися стратегічні пріоритети розвитку енергетичного сектору міста та сама організаційна структура органів місцевого самоврядування, а, отже, заходи ПДСЕР потребували перегляду. По-третє, враховуючи стрімкий ріст курсу валют в Україні у 2015 році, вартість заходів проектів потребувала уточнення, як і суміжних інвестиційних показників (payback period, NPV, NPVQ, IRR та інші).

В цілому, слід зауважити, що у ПДСЕР повинно бути ідентифіковано, яким чином буде здійснено реалізацію цільових завдань у розрізі часових періодів. Незважаючи на те, що планові довгострокові завдання носять скоріше індикативний, а не обов'язковий характер, міста приймають на себе чітке зобов'язання щодо встановлення цільових показників і повинні прагнути до їх виконання за рахунок використання відповідних економічних важелів. Особливості розроблення стратегічних документів в області енергоефективності залежать від багатьох макроекономічних, екологічних, економічних, політичних, соціальних, кліматичних факторів і чинників, пов'язаних зі зміною тенденцій безпосередньо в енергетичному секторі. Зважаючи на це, ПДСЕР не можна розглядати як одноразове політичне зусилля органів місцевого самоврядування щодо зміни системи управління енергією в місті та зменшення рівня антропогенного чинника на навколишнє середовище. Його необхідно періодично переглядати, враховуючи існуючі тенденції та зміни у біфуркаційному зовнішньому середовищі. Слід зазначити, що починаючи з 2010 року, кількість міст, котрі розробили ПДСЕР, поступово зростає (рис. 7.1.4).

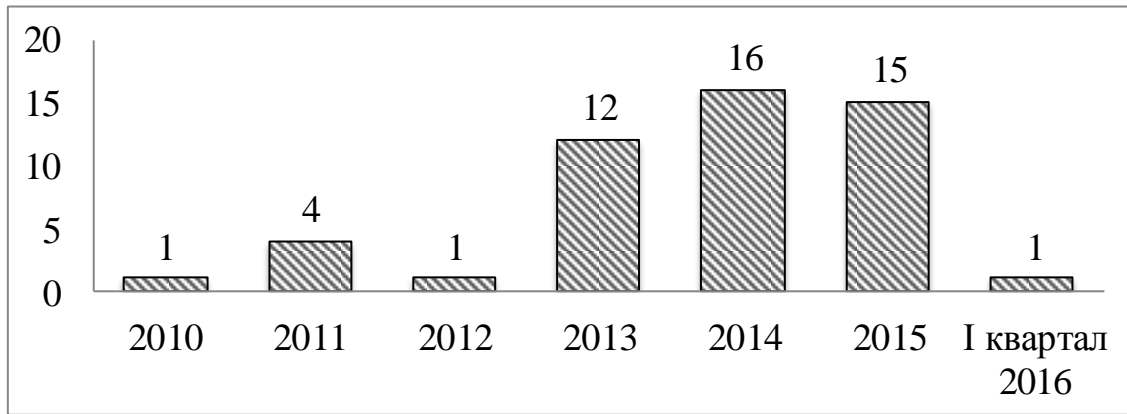

Рис. 7.1.4. Динаміка кількості ПДСЕР українських міст, розроблених в рамках виконання кліматично-енергетичних зобов'язань «Угоди мерів» за 2010-2015 рр. та I квартал 2016р.

Якщо розглянути динаміку активізації механізмів енергетичного планування у містах з метою забезпечення їх сталого розвитку у розрізі областей України, то можна стверджувати, що на сьогодні найбільшу кількість планів дій сталого енергетичного розвитку було затверджено у містах Львівської та Чернігівської областей. Відповідно по Закарпатській, Кіровоградській та Луганській областях такі плани містами не розроблялись (рис.7.1.5).

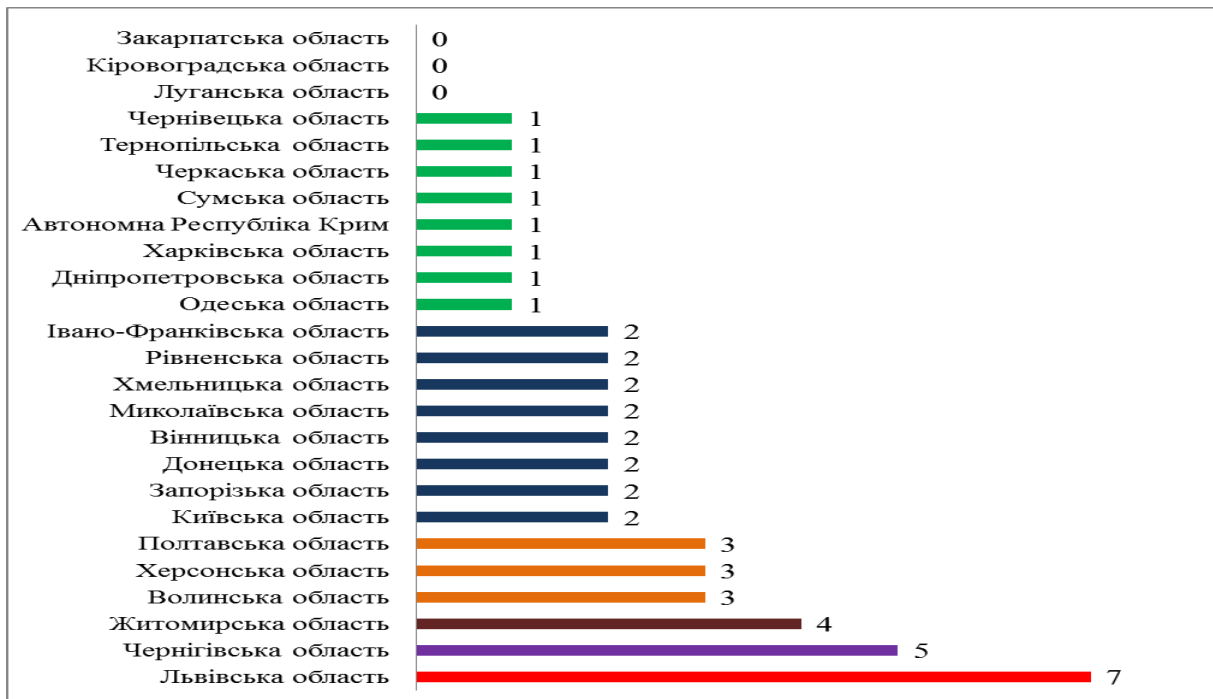

Рис. 7.1.5. Розподіл ПДСЕР, розроблених в рамках виконання кліматично-енергетичних зобов'язань «Угоди мерів», в розрізі областей України (станом на 01.05.2016р.)*

*джерело: Офіційний сайт Угоди мерів [14]

Якщо графічно розглянути тенденції декларування індикативної цілі ПДСЕР щодо обсягу викидів CO₂ до 2020 року, то очевидно, що найбільша частка міст планують досягнення мінімально необхідних відсоткових значень, обумовлених програмною ініціативою ЄС. Лише декілька міст України ставлять перед собою амбітні цілі (рис. 7.1.6).

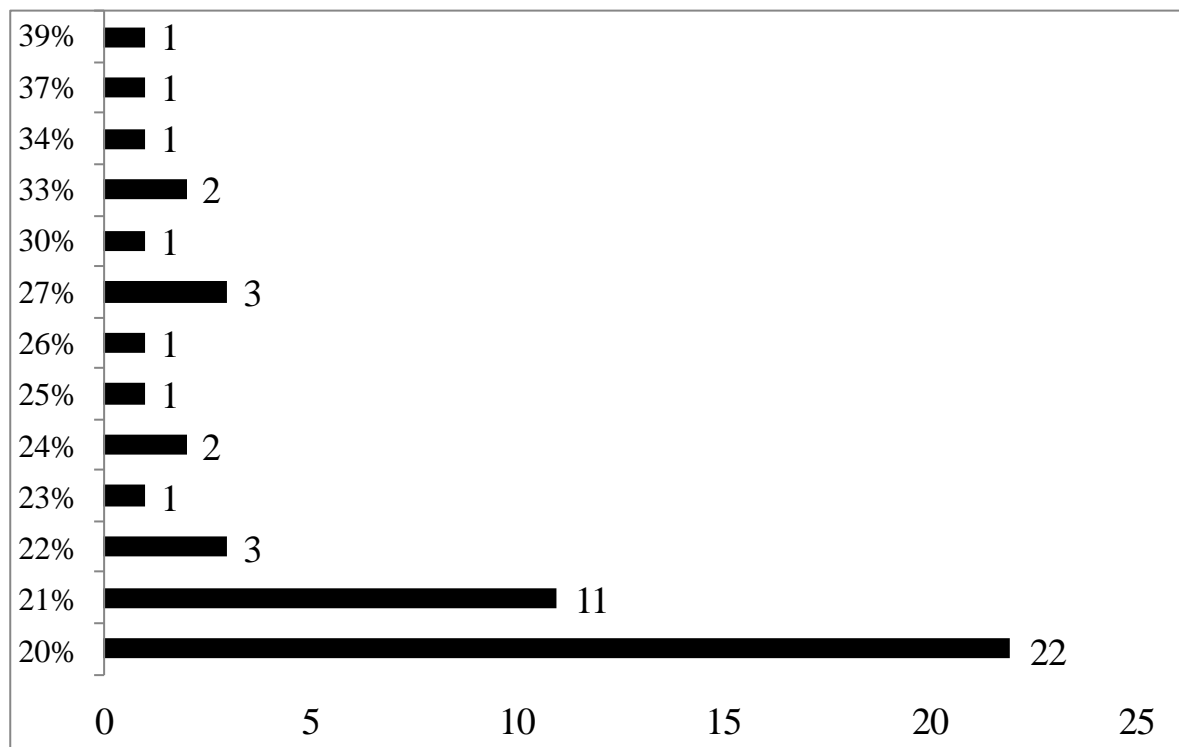

Рис. 7.1.6. Обсяг викидів CO₂ до 2020 року, задекларованих в планах дій сталого енергетичного розвитку українських міст (станом на 01.05.2016р.)

*джерело: Офіційний сайт Угоди мерів [14]

Існуючі тенденції свідчать, що все більше міст України усвідомлюють необхідність розроблення і впровадження комплексних планів з енергоефективності та збереження клімату, які охоплюють основні галузі щодо виробництва та споживання паливно-енергетичних ресурсів у містах.

Основною проблематикою розробки та подальшої реалізації таких комплексних планів дій сталого енергетичного розвитку міст на сьогодні є: наявність та достовірність даних щодо споживання енергетичних ресурсів у обраних секторах, можливість впливу місцевих органів влади на той чи інший сектор, а також питання фінансового забезпечення задекларованих у ПДСЕР заходів.

Методологічна топологія секторальних підходів, запропонованих фахівцями Державного агентства з енергоефективності та енергозбереження України, Міністерства енергетики та вугільної промисловості України, а також європейської програмної ініціативи «Угода мерів», дозволяє надалі розробити уніфікований підхід щодо підготовки планів дій з енергоефективності на різних рівнях управління з подальшим створенням системи моніторингу та оцінки якості їх виконання відповідно до ключових принципів бенчмаркінгу. Окремим питанням необхідно розглядати удосконалення імперативних підходів до планування в енергетичній сфері та забезпечення належного фінансування енергоефективних проектів на державному, регіональному та місцевому рівнях.

Задля кращого розуміння досліджуваної проблематики для прийняття ефективних управлінських рішень щодо забезпечення сталого розвитку місцевих громад необхідно проводити всебічне аналізування вихідного стану споживання енергії у містах.

У даному контексті необхідно досліджувати не лише сумарний обсяг споживання паливно-енергетичних ресурсів міста в цілому, але й визначати окремі інфраструктурні сектори, що мають високий потенціал енергоефективності. Такий підхід дозволяє шляхом таргетування обирати найбільш енергоефективні цілі та забезпечувати організаційно-адміністративні, фінансові, технічні та інші можливості щодо реалізації наявного потенціалу енергозбереження.

Застосування секторального підходу дає змогу деталізувати структуру енергетичного балансу міст з урахуванням кількості первинної енергії, що надходить, а також наступних етапів її трансформації, транспортування та використання у кінцевого споживача. Важливим питанням ідентифікації складових структури міського енергобалансу для його подальшого оцінювання залишається уникнення подвійного обліку паливно-енергетичних ресурсів, яке може вирішуватись шляхом розрахунку їх споживання безпосередньо у кінцевого споживача із врахуванням використання енергоресурсів на власні потреби енергогенеруючими підприємствами та втрат при трансформації і транспортуванні.

Слід зазначити, що аналіз енергетичних балансів міст доцільно проводити у динаміці щонайменше за останні 5 років. Такий підхід дозволяє прослідковувати тенденції щодо використання паливно-енергетичних ресурсів та оцінювати наслідки раніше прийнятих управлінських рішень. Окрім того, на основі отриманих даних в

розрізі років можна здійснювати подальші розрахунки економії енергії та отриманого економічного ефекту в результаті впровадження енергоефективних заходів від визначеного базового року. Серед основних критеріїв для відбору базового року, як правило, розглядають наявність та достовірність даних за обраний період, їх повноту, а також сталість економічних процесів у обраних секторах.

Серед основних секторів, що мають значний потенціал енергоефективності, доцільно розглядати наступні: громадські та житлові будівлі, будівлі третинного сектору, вуличне освітлення, транспорт, тверді побутові відходи, промисловість, підприємства, що займаються централізованим водопостачанням та водовідведенням, а також виробництвом і постачанням теплової та електричної енергії.

З метою всебічного аналізу структури енергоспоживання у місті необхідно визначити ключові показники енергоефективності (рис. 7.1.7), які є важливим інструментом для аналізу взаємодії між економічною і людською діяльністю, енергоспоживанням і викидами діоксиду вуглецю (CO₂).

Ці показники дають можливість визначити в яких інфраструктурних секторах першочергово можна досягти економії паливно-енергетичних ресурсів. Окрім представлення інформації про тенденції енергоспоживання в минулому, показники енергетичної ефективності також дають змогу якісно змоделювати та спрогнозувати обсяг споживання енергоресурсів в майбутньому.

З позицій енергетичної політики одним з найважливіших питань є розуміння того, на скільки зміни значень підсумкових показників енергоємності обумовлені підвищенням рівня енергетичної ефективності. Це доцільно здійснювати за допомогою методу декомпозиції, який розділяє і кількісно оцінює результати впливу окремих факторів в кожному з досліджуваних секторів.

Як уже зазначалось, практичним результатом аналізування вихідного стану споживання енергії у містах повинно стати визначення рівня енергетичної ефективності інфраструктурних секторів і міста в цілому, що, своє чергою, дозволяє окреслити пріоритетні напрями для подальшого розроблення інвестиційних проектів. Реалізація таких проектів повинна бути направлена не лише на скорочення обсягу споживання паливно-енергетичних ресурсів, але й на запобігання наростаючому фізичному руйнуванню міської інфраструктури внаслідок недостатньої кількості чи відсутності поточних та капітальних ремонтних робіт, досягнення соціально прийняттого рівня фінансового навантаження

на юридичних і фізичних осіб при оплаті за комунальні послуги, надання енергетичних послуг належної якості тощо.

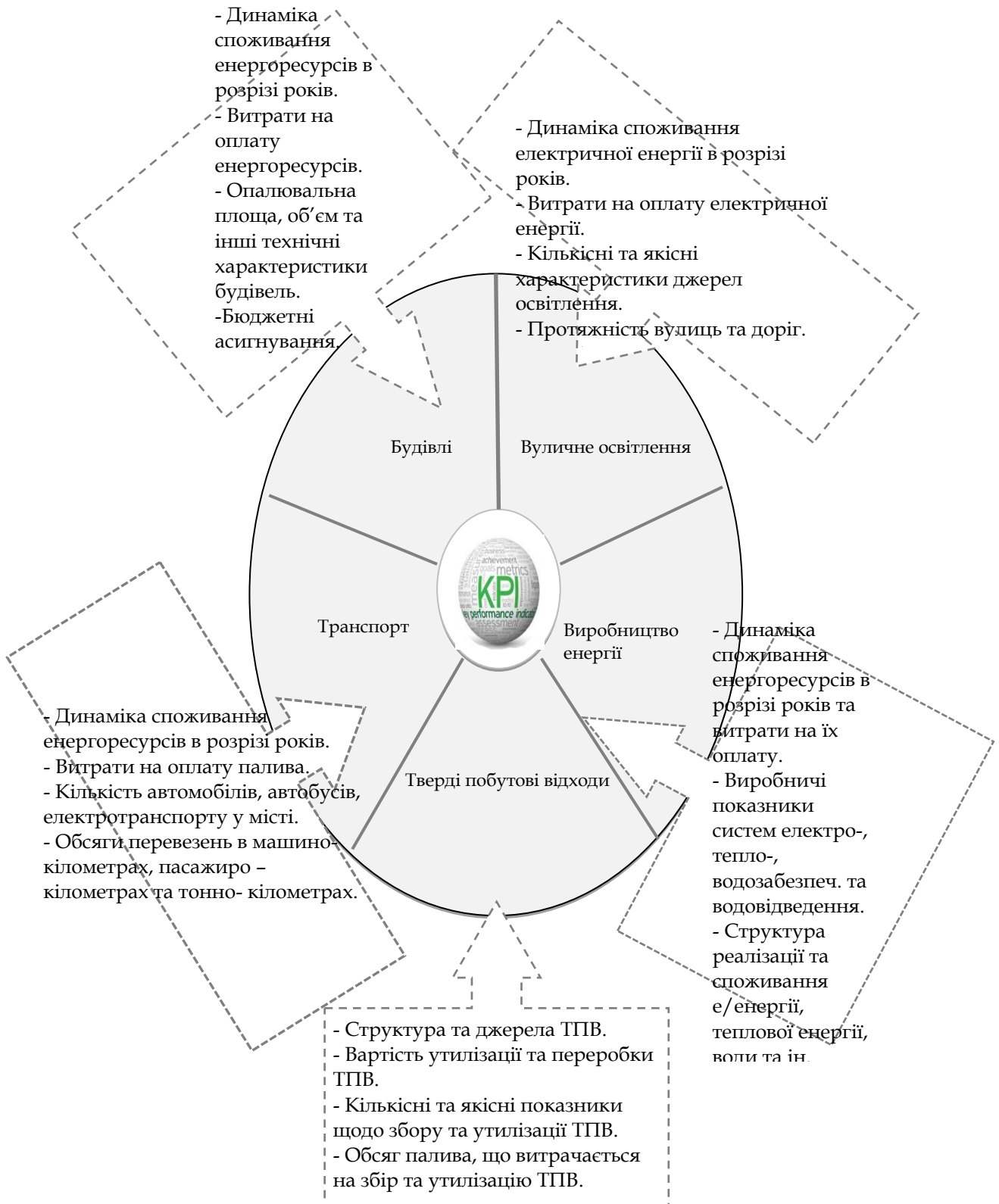

Рис. 7.1.7. Ключові показники енергоефективності в розрізі основних інфраструктурних секторів ПДСЕР міст*

*розроблено та систематизовано автором

При визначенні пріоритетних напрямків в якості головних критеріїв, як правило, розглядають розрахунок потенціалу енергоефективності у натуральному виразі, розмір витрат на паливно-енергетичні ресурси в обраному секторі та рівень впливу органів місцевого самоврядування на сектори, адже важливим аспектом подальшого впровадження інвестиційних проектів є можливість муніципалітетів провадити комплексну й уніфіковану енергетичну політику (табл. 7.1.3).

Таблиця 7.1.3

Матриця впливів органів місцевої влади на інфраструктурні сектори*

Назва сектору	Відмітка про обов'язковість включення сектору до ПДСЕР	Рівень впливу муніципалітету		
		Впровадження енергоефективної політики	Організаційно - адміністративний вплив	Контроль за витратами
Громадські будівлі, що фінансуються з міського бюджету	+	високий	високий	Високий
Вуличне освітлення	-	високий	високий	Високий
Підприємства тепло-водопостачання/ водовідведення	-	високий	середній	Середній
Громадський транспорт	+	середній	середній	Низький
Тверді побутові відходи	+*	середній	середній	Низький
Житлові будівлі	+	середній	низький	Низький
Громадські будівлі, що фінансуються з обласного/ Державного бюджету	+	низький	низький	Низький
Будівлі третинного сектору	+	низький	низький	Низький
Підприємства електропостачання	-	низький	низький	Низький
Приватний транспорт	+	низький	низький	Низький
Промисловість	-	низький	низький	Низький

* розроблено та систематизовано автором на основі Guidebook «How to develop a Sustainable Energy Action Plan (SEAP) in the Eastern Partnership and Central Asian Cities. Part II - «Baseline Emissions Inventory» [20];

+ обов'язковий сектор базового кадастру викидів ПДСЕР відповідно до методології Європейської ініціативи «Угода мерів»;

- необов'язковий сектор базового кадастру викидів ПДСЕР відповідно до методології Європейської ініціативи «Угода мерів»;

+* рекомендований, але не обов'язковий сектор базового кадастру викидів ПДСЕР відповідно до методології Європейської ініціативи «Угода мерів».

Практична реалізація потенціалу енергоефективності у обраних секторах (табл. 7.1.3) повинна здійснюватися шляхом впровадження відповідних заходів у рамках портфелю інвестиційних проектів.

Заходи, що зазвичай пропонуються до реалізації, умовно можна розділити на підготовчі, супутні та безпосередньо інвестиційні.

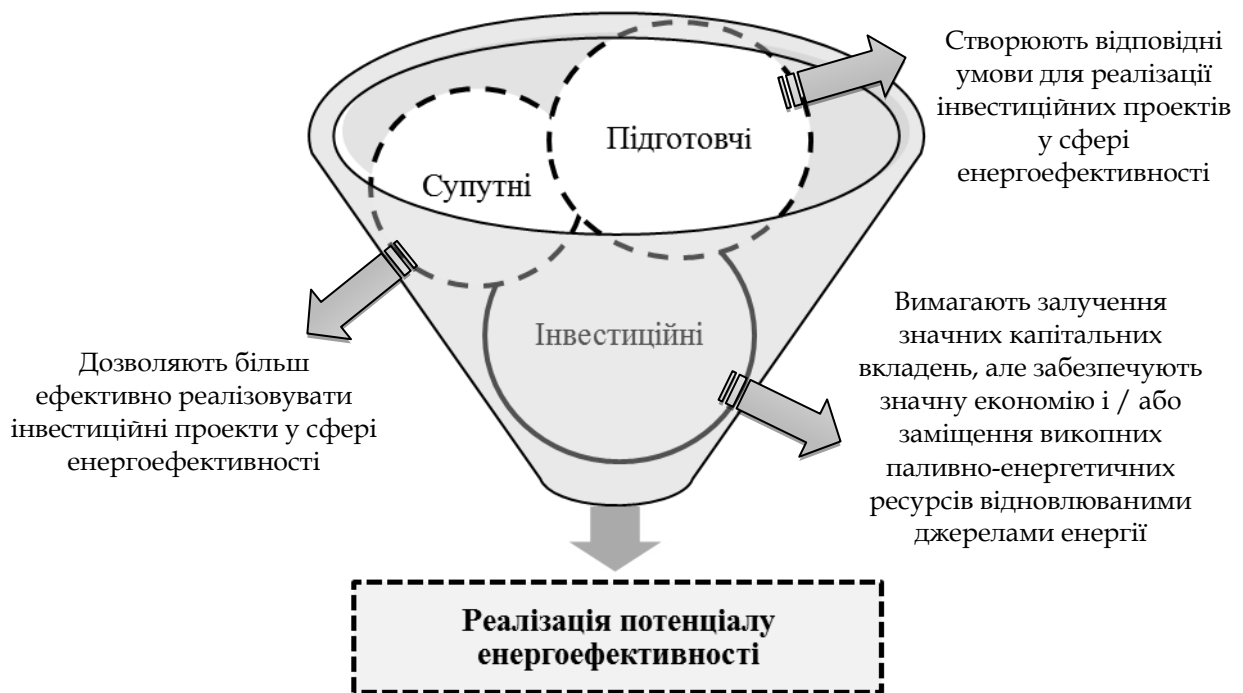

Рис. 7.1.8. Розподіл заходів портфелю інвестиційних проектів у сфері енергоефективності

Важливим є дотримання логіко-структурного підходу при визначенні набору заходів портфелю інвестиційних проектів у сфері енергоефективності. Зокрема, необхідно здійснити побудову дерева цілей з використанням SMART-методу, визначити набір робіт та відповідальних осіб (responsibility assignment matrix), ідентифікувати основні віхи проектів з відповідним набором ключових показників енергоефективності на шляху досягнення цілей ПДСЕР, ключові результати та ризики. Надалі необхідно окреслити джерела сталості проектних результатів та очікувані ефекти (економічний, соціальний, технічний, екологічний). Технічний ефект проекту слід вимірювати у впроваджених технічних рішеннях, котрі, своєю чергою, відповідають вимогам інноваційного розвитку країни та сприяють її подальшому сталому розвитку. Екологічний ефект обчислюється через вплив проектних інновацій на обсяги зменшення викидів CO₂ у атмосферу. Економічний ефект визначається через показники зменшення рівня фінансового навантаження на юридичних і фізичних осіб при оплаті за паливно-енергетичні ресурси з врахуванням величини реальних грошових потоків проекту. Соціальний ефект вимірюється внеском проекту у

поліпшення умов життя зацікавлених осіб, а також враховує вплив результатів проекту на вирішення соціально-інституційних проблем цільової аудиторії. Зазначену концепцію реалізації потенціалу енергоефективності на прикладі сектору житлових будівель можна представити схематично (рис. 7.1.9).

При формуванні портфелів інвестиційних проектів слід визначати першочергові проекти, реалізація яких дозволить сумарно отримувати найбільший потенціал енергоефективності. При цьому для їх ранжування необхідно проводити комплексне оцінювання з урахуванням економічних, технічних, екологічних, соціальних та інших аспектів (рис. 7.1.10).

Ранжування проектів є одним з ключових етапів, оскільки вкрай важливо в умовах ресурсних обмежень реалізувати найбільш ефективні та стратегічно значущі проекти. В якості критеріїв для ранжування енергоефективних проектів доцільно розглядати наступні: обсяг викидів CO₂ (K₁), обсяг зекономлених грошових коштів (K₂), розмір економії паливно-енергетичних ресурсів у натуральних показниках (K₃), приналежність проекту до сфери відновлюваних джерел енергії (K₄), кількість зацікавлених сторін, котрі отримують вигоду від реалізації проекту (K₅), відповідність тематики проекту стратегічному вектору міста (K₆), наявність проектно-кошторисної документації (K₇), наявність додаткових проектних документів (звіту про енергетичне обстеження, техніко-економічного обґрунтування, експертного висновку тощо) (K₈), соціальна значимість проекту (K₉), необхідність додаткових коштів на після проектне обстеження (K₁₀), гнучкість проекту (K₁₁), наявність та значущість ризиків невиконання проекту (K₁₂), наявність додаткового зовнішнього фінансування (K₁₃), наявність синергетичного ефекту (K₁₄), демонстративність та інноваційність проекту (K₁₅), наявність ефекту створення припливу інвестицій або генерування бюджетних поступлень (K₁₆), рентабельність проекту (K₁₇), період окупності (K₁₈) та інші.

Оцінювання економічної ефективності інвестиційних проектів є одним із найважливіших критеріїв для визначення пріоритетності проектів та потребує розрахунку основних показників, за якими оцінюється їх інвестиційна привабливість (рис. 7.1.11).

Практичним втіленням ПДСЕР є реалізація задекларованих заходів, що, першочергово потребує належного рівня фінансового забезпечення.

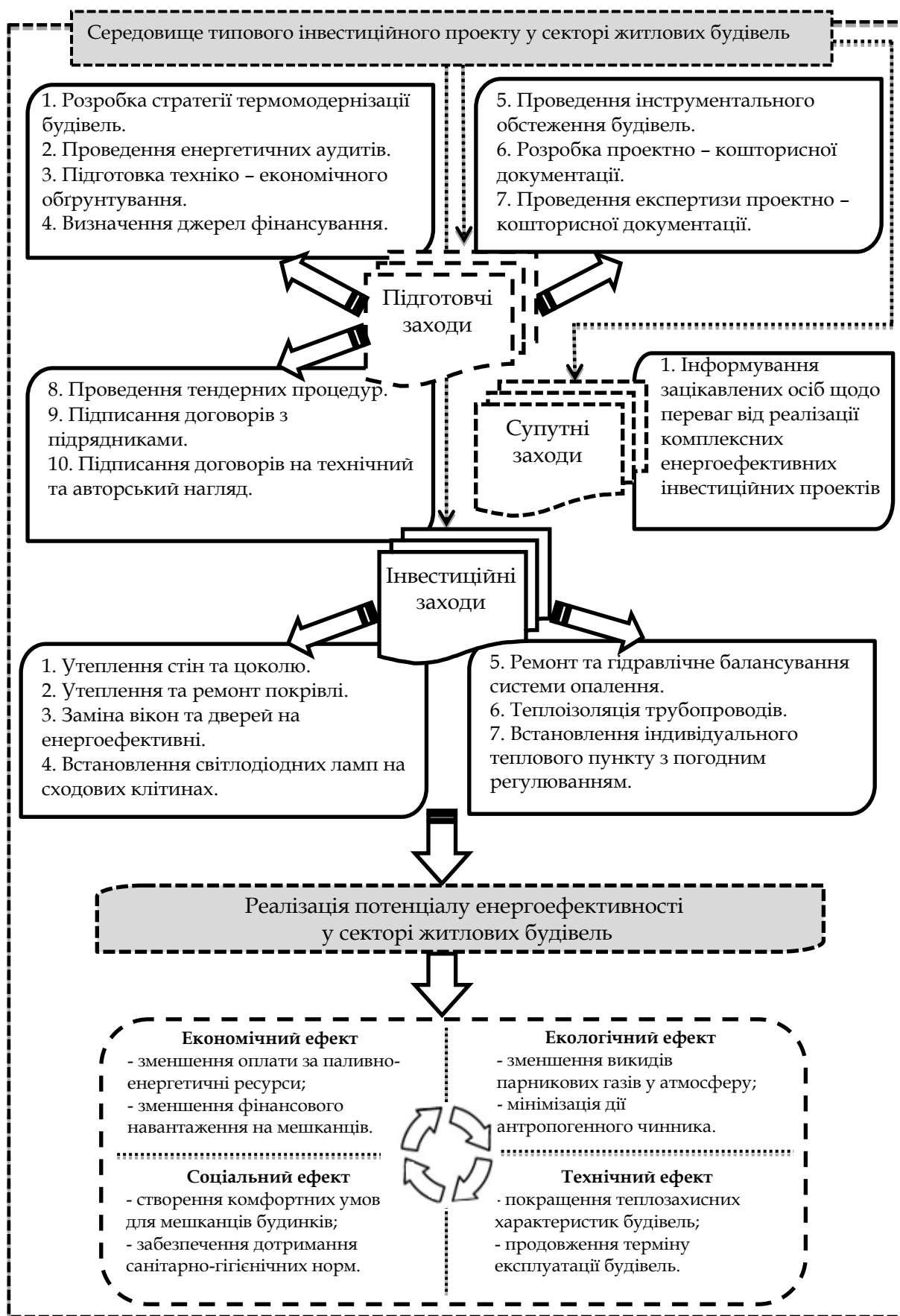

Рис. 7.1.9. Концептуальна схема реалізації потенціалу енергоефективності у секторі житлових будівель на засадах проектно-орієнтованого управління

На сьогодні існують значні проблеми з фінансуванням енергоефективних проектів з бюджету територіальних громад, пов'язані з високим рівнем трансакційних витрат у порівнянні із загальним обсягом необхідних інвестицій.

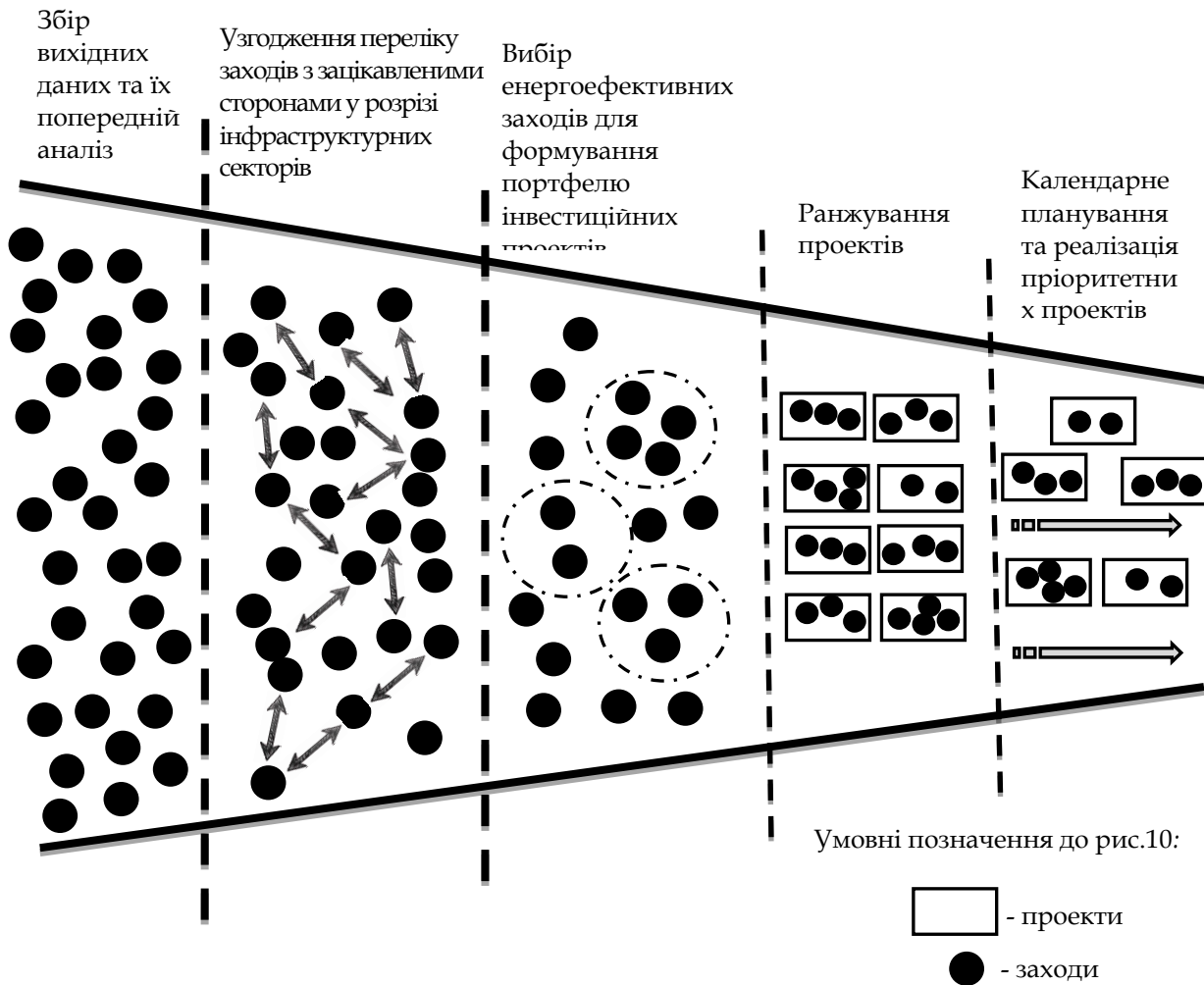

Рис. 7.1.10. Стадії розробки та реалізації інвестиційних проектів у сфері енергоефективності*

* розроблено автором

У країнах з перехідною економікою ця проблема стала актуальною з огляду на те, що тарифи на енергоносії в секторах кінцевого споживання були, як правило, дуже низькими, і тому окремо взяті якісні проекти з енергоефективності, не могли вважатись економічно-доцільними та інвестиційно-привабливими, навіть незважаючи на те, що могли дати позитивні результати в масштабі всієї країни. Для ефективного та сталого розвитку територіальних громад необхідним є володіння достатнім рівнем фінансових ресурсів. За даними періодичного видання «Бюджетний моніторинг: Аналіз виконання бюджету за 2015 рік», підготовленого

експертами Інституту бюджету та соціально-економічних досліджень в рамках виконання проекту «Зміцнення місцевої фінансової ініціативи впровадження» за підтримки USAID, встановлено, що більшість видатків місцевих бюджетів традиційно спрямовується на розвиток соціально-культурної сфери (освіта, соціальний захист, охорона здоров'я). Зокрема за 2015 рік сукупна частка таких видатків становила 80,6%. Відповідно розвиток сфери житлово-комунального господарства та інфраструктури, а також сфери енергетики фінансується за залишковим принципом [21, с.64].

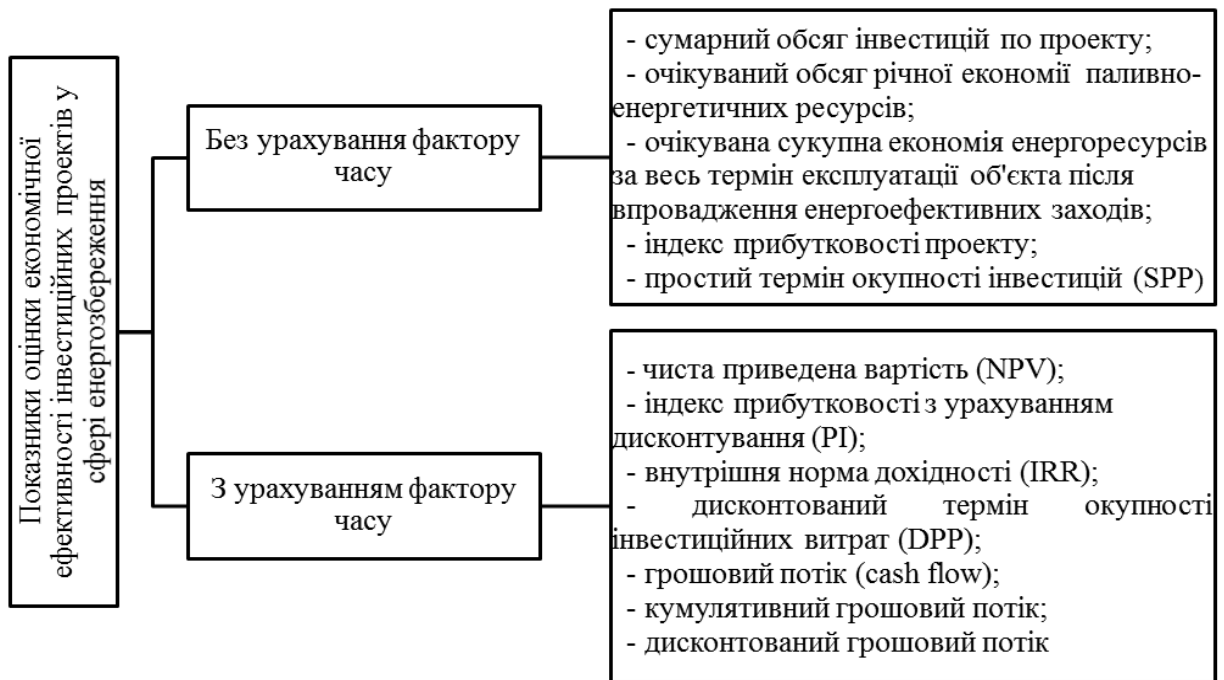

Рис.7.1.11. Градація основних показників оцінки економічної ефективності інвестиційних проектів в сфері енергоефективності з врахуванням фактору часу*

* систематизовано автором

Слід зауважити, що основною складовою бюджету міста, яка може використовуватись для фінансування проектів з енергоефективності, виступає бюджет розвитку. Проте фінансові спроможності міст України у цьому відношенні дуже обмежені, особливо якщо мова йде про впровадження проектів глибокої термомодернізації будівель. Це, своєю чергою, актуалізує питання залучення додаткових фінансових ресурсів для сталого розвитку територіальних громад, зокрема ресурсів зовнішнього походження (гранти, кредити тощо).

Доступні умови співпраці у сфері енергозбереження з метою залучення грантових та кредитних коштів на даний момент пропонують United States Agency for International Development (Агентство США з міжнародного розвитку), GIZ (Німецьке товариство технічного співробітництва), Nordic Environment Finance Corporation (Північна Екологічна Фінансова Корпорація), World Bank (Світовий банк), European Bank for Reconstruction and Development (Європейський банк реконструкції та розвитку), European Union (Європейський Союз), INOGATE (Міжнародна програма співпраці в енергетичній сфері), International Finance Corporation (Міжнародна фінансова корпорація), E5F (Фонд Східного Партнерства в сфері енергоефективності та екології) та інші.

Одночасно зауважимо, що залучення позикових коштів до бюджету міста для фінансування будь-яких програм регламентується Бюджетним кодексом України. З урахуванням обмежень, встановлених частиною 3 статті 18 Бюджетного кодексу України, «загальний обсяг місцевого боргу та гарантованого територіальною громадою міста боргу (без урахування гарантійних зобов'язань, що виникають за кредитами (позиками) від міжнародних фінансових організацій) станом на кінець бюджетного періоду не може перевищувати 200 відсотків (для міста Києва – 400 відсотків) середньорічного індикативного прогнозного обсягу надходжень бюджету розвитку (без урахування обсягу місцевих запозичень та капітальних трансфертів (субвенцій) з інших бюджетів), визначеного прогнозом відповідного місцевого бюджету на наступні за плановим два бюджетні періоди» [22].

Окрім того, частиною 6 статті 74 Бюджетного кодексу України передбачено, що «видатки місцевого бюджету на обслуговування місцевого боргу не можуть перевищувати 10 відсотків видатків загального фонду місцевого бюджету протягом будь-якого бюджетного періоду, коли планується обслуговування місцевого боргу» [22].

Для досягнення максимальної ефективності використання коштів міського бюджету необхідно задіяти механізми співфінансування та державно-приватного партнерства, а також створити сприятливий інвестиційний клімат в містах та надати місцеві гарантії для залучення інвестицій в енергоефективні проекти. Економічно доцільним є застосування механізмів енергосервісних контрактів. Зауважимо, що у квітні 2015 року прийнято Закон України «Про запровадження нових інвестиційних можливостей, гарантування прав та законних інтересів суб'єктів

підприємницької діяльності для проведення масштабної енергомодернізації» № 327-VIII [23]. Цей Закон встановлює правові та економічні засади щодо впровадження механізму енергосервісного контрактингу для підвищення енергетичної ефективності об'єктів державної та комунальної власності. Одночасно прийнято Закон України «Про внесення змін до Бюджетного кодексу України щодо запровадження нових інвестиційних можливостей, гарантування прав та законних інтересів суб'єктів підприємницької діяльності для проведення масштабної енергомодернізації» № 328-VIII [24]. Завдяки прийнятим законодавчим актам, установи, що мають бюджетне фінансування, зможуть укладати енергосервісні договори на реалізацію енергоефективних заходів з використанням механізму ЕСКО.

Беручи до уваги питання обмеженості фінансових ресурсів, органам місцевого самоврядування необхідно ретельно обирати проекти для першочергового впровадження з метою максимізації ефектів від їх реалізації у рамках муніципальної енергетичної політики. Важливим є поступове зміщення акцентів у енергоефективних проектах із модернізації енергетичного сектору та термосанації бюджетних чи житлових будівель у бік розвитку відновлюваних джерел енергії з метою зменшення обсягів викидів парникових газів в атмосферу, а відтак і мінімізації антропогенного тиску на довкілля.

Узагальнюючи слід зауважити, що концептуальними засадами сталого енергетичного розвитку міст України на найближчу перспективу повинні стати:

- формування дієвої системи контролю за процесами управління в інфраструктурних секторах з метою створення передумов для зменшення рівня їх енергоємності;

- впровадження енергозберігаючих заходів та технологій на всіх етапах виробництва, транспортування та споживання паливно-енергетичних ресурсів;

- збільшення частки паливно-енергетичних ресурсів власного виробництва у поєднанні з їх ощадливим використанням;

- подальший інтенсивний розвиток відновлюваної енергетики.

Досягнення зазначених цілей дозволить створити сприятливі умови для підвищення рівня конкурентоспроможності місцевої, а відтак і національної економіки та забезпечити сталий розвиток країни.

7.2. Детермінанти забезпечення енергетичної безпеки (Я. В. Шевчук)

В умовах високого рівня енергозалежності економіки України проблеми функціонування та розвитку енергетичного комплексу як на національному рівні, так і на рівні окремого регіону набувають сьогодні особливого значення. На порядку денному постають стратегічно важливі питання забезпечення енергетичної безпеки України та її регіонів. Трансформація суспільних відносин, що відбувається останніми десятиріччями, багато в чому обумовила і глибоку економічну кризу, для подолання якої в Україні потрібно реалізовувати нетрадиційні методи і підходи, насамперед, у сфері споживання найважливіших матеріальних ресурсів, до яких належать паливно-енергетичні [9, с. 164].

Однією з основних стратегічних цілей України, як соціальної держави, є забезпечення умов для підвищення якості життя населення. В свою чергу, досягнення цієї цілі неможливе без забезпечення населення та бізнесу необхідними енергоресурсами. Запорукою реалізації цієї мети має стати надійне, економічно обґрунтоване й екологічно безпечне задоволення потреб населення й економіки в енергетичних продуктах.

Проблеми забезпечення енергетичної безпеки регіонів України, функціонування та розвитку вітчизняного енергетичного комплексу є предметом досліджень наукових шкіл, бізнес-асоціацій, консалтингових груп та міжнародних організацій. Дослідженням проблем енергетичної безпеки регіонів та перспектив розвитку енергетичного комплексу України присвячені праці С. Г. Ажнакіна [1], Д. В. Волошина [1], І. І. Гусевої [7], В. В. Дергачової [7], В. А. Жовтянського [12], В. І. Логвиненка [6], О. В. Оборіної [1], Н. В. Карасвої [7], М. П. Ковалка [9], М. М. Кулика [12], В. І. Рудики [11], Б. С. Стогнія [12], А. А. Шидловського [9], К. Е. Шурди [1] та ін. Водночас, щодо перспектив забезпечення енергетичної безпеки регіонів України в сучасних умовах ведуться активні дискусії не тільки серед науковців та урядовців, а й серед політиків усіх рівнів, що підтверджує не лише її беззаперечну актуальність, а й навіть пріоритетність над іншими проблемами регіонального розвитку.

Енергетичний комплекс створює базові передумови для функціонування та розвитку економічної діяльності та соціальної сфери в регіоні, що обумовлює його особливу роль у забезпеченні безпеки сучасного суспільства. Рівень виконання ним своїх функцій

(зокрема, і в критичних та надзвичайних умовах) в регіоні визначає рівень його енергетичної безпеки.

Функціонування та розвиток економіки регіонів України вимагає випереджального розвитку енергетичного комплексу, раціонального використання енергії, застосування енергозберігаючих, екологічнобезпечних технологій у виробничій та соціальній сферах. Це важливо насамперед з огляду на невідповідність рівня розвитку ПЕК вимогам енергетичної безпеки, що стає перешкодою на шляху стабілізації і розвитку усього господарського комплексу [5, с. 103].

Замість забезпечення екстенсивного розвитку, яким економіка України рухалась протягом десятиліть, енергетика повинна перейти на ефективне забезпечення сталого розвитку економіки. Забезпечення економіки та соціальної сфери країни основними видами енергоносіїв (електричною й тепловою енергією, моторними й котельно-пічними видами палива, а також природним газом) і сировинними ресурсами для потреб хімічної та металургійної промисловості (коксівним вугіллям, продуктами нафто- і газопереробки) покладається на паливно-енергетичний комплекс України.

Узагальнюючим макроекономічним показником, який характеризує стан енергоефективності національної економіки, є енергоемність ВВП. Регіони України, що отримали у спадок від радянської економіки високо енергоемне виробництво, останніми роками демонструють позитивну динаміку функціонування енергетичного комплексу та зменшення енергоемності ВВП (табл. 7.2.1). Як видно з таблиці, Україна є енергодефіцитною країною: за рахунок власних джерел вона може задовольнити потреби в енергоресурсах лише на 50 %.

Впродовж 2010-2013 рр. обсяг виробництва енергії в Україні змінювався не суттєво і в середньому становив 85,73 млн. т.у.п. При цьому слід зазначити, що порівняно з показниками 1991 року обсяги власного виробництва скоротились майже в 0,3 рази. Слід зазначити поступове зменшення обсягів та частки імпорту енергії (як від загальних обсягів поставок, так і від обсягів виробництва). Ця тенденція чітко прослідковується впродовж всього періоду. Так, наприклад, обсяги імпорту енергії в 2000 році скоротились порівняно з 1991 на 57,5%, у 2010 порівняно з 2000 – імпорт також скоротився майже вдвічі, у 2011 році спостерігалось зростання обсягів імпорту в 1,5 рази порівняно з попереднім роком, але починаючи з 2012 року імпорт знову зменшився і в 2013 році досяг показників 2010 року.

Частка імпорту від загальних поставок у 2011 році становила 45,92%, а від виробництва 67,91%, у 2012 відповідно імпорт енергії від загальних обсягів поставок становив 37,98%, а від виробництва 54,57%, у 2013 році – 34,26% та 46,23% відповідно. При цьому номінальний ВВП за відповідні періоди зріс з 1302 млрд. грн. у 2011 році до 1449,4 млрд. грн. у 2013, а кінцеве споживання електроенергії зменшувалось з 882,16 млрд. кВт х год. (2011 р.) до 850,23 млрд. кВт х год (2012р.) та 809 млрд. кВт х год (2013 р.).

Таблиця 7.2.1

Основні індикатори функціонування енергетичного комплексу та рівня енергетичної безпеки України*

Показники	1991	1995	2000	2005	2008	2009	2010	2011	2012	2013
Вир-во енергії, МТНЕ**	118,61	81,61	76,44	80,97	84,38	79,51	85,93	85,67	85,37	85,93
Імпорт, МТНЕ	135,49	82,25	57,62	59,74	57,24	41,37	31,68	47,69	38,51	31,68
Сумарне спожив. первинної енергії, МТНЕ	252,33	163,70	133,79	142,88	134,64	114,54	116,14	126,56	122,49	116,14
Спожив. е/енергії, ТВт***	241,45	172,51	136,63	152,91	163,49	148,66	163,77	167,40	165,99	163,77
Сумарне спожив. первинної енергії (у розрахунку на одну особу)	4,85	3,18	2,72	3,03	2,91	2,49	2,55	2,77	2,69	2,55
Сумарне спожив. первинної енергії, ТНЕ/ 1000 дол. США	2,01	2,49	2,25	1,66	1,32	1,32	1,19	1,33	1,28	1,19
Енергоємн. ВВП	0,57	0,7	0,63	0,47	0,37	0,37	0,34	0,37	0,36	0,34
Спожив. е/енергії у розрахунку на 1 особу	4,64	3,35	2,78	3,25	3,53	3,23	3,60	3,66	3,64	3,60

*складено автором за даними Міжнародного енергетичного агентства [16]

**МТНЕ – млн. т нафтового еквіваленту (млн .т.у.п.)

*** розраховано як: вир-во + імпорт-експорт-втрати

Системний і структурний характер кризи, посиленої зовнішньою агресією, засвідчує пришвидшене зниження рівня реального ВВП, починаючи з II половини 2012 року, яке за підсумками II кварталу 2015 року вже досягло -14,6 % у річному вимірі. Найвищі темпи зниження рівня реального ВВП у II кварталі 2015 року фіксуються в будівництві (-25,6 %), добувній промисловості (-22,2 %), переробній промисловості (-21,8 %), оптовій і роздрібній торгівлі (-20,4 %).

Небезпечну тенденцію демонструє динаміка кінцевого споживання, зниження якої триває з II кварталу 2014 року. Так, реальні обсяги кінцевих споживчих витрат у II кварталі 2015 року скоротилися на 22,8 % відносно аналогічного періоду 2014 року. Варто зазначити, що навіть в умовах зниження рівня ВВП у 2012–2013 роках зберігалось незначне зростання кінцевих споживчих витрат.

Стрімкими темпами згортається експортний потенціал України та скорочуються поставки української продукції на зовнішні ринки. Це є наслідком розриву внутрішніх коопераційних зв'язків, неможливості поставок експортної продукції в умовах воєнного конфлікту тощо. Незважаючи на те, що скорочення реальних обсягів експорту товарів і послуг фіксується ще з III кварталу 2011 року, початок масштабних втрат пов'язаний із III кварталом 2014 року, коли темпи скорочення почали вимірюватися двозначними цифрами. Попри певне зниження темпів падіння, вони зберігаються на критично високому рівні -22,5% у II кварталі 2015 року.

Скорочення виробництва вугілля на Донбасі, де зосереджено близько 80,0 % його видобутку в Україні, пошкодження та руйнування шахтного фонду, захоплення терористами шахт, у яких видобуваються цінні сорти вугілля антрацитової групи, призводять до недостатності його запасів на підприємствах теплової генерації, що загрожує стабільності функціонування всієї об'єднаної енергетичної системи України. Україна й досі змушена імпортувати вугілля: якщо у 2013 році частка вугілля в імпорті мінеральних палив складала 9,2 %, то у 2014 році - 11,7 %, а в січні-липні 2015 року - 16,4 %. Також істотно обмежено можливості України розпочати видобуток сланцевого газу й шахтного метану. Розроблення таких родовищ уможливило б повну заміну протягом кількох років імпортного російського природного газу, що є пріоритетом державної енергетичної політики [2].

За даними Державної служби статистики, в 2015 та 2016 рр. обсяги споживання електроенергії також поступово зменшуються. За перший квартал 2016 року порівняно з аналогічним періодом 2015

року зменшення обсягів споживання електроенергії в Україні в цілому склало 6,18% (з 34307,5 млн. кВт-год до 32225,3 млн. кВт-год). В структурі споживання найбільша частка належить промисловості. Споживання в цьому секторі зменшилось зі 1366,7 млн. кВт-год до 12325 млн. кВт-год (або на 9,8% у 1 кв. 2016 року порівняно з 1 кв. 2015 року). Споживання електроенергії населенням зменшилось на 5,4% і становило 10700 млн. кВт-год у 1 кв. 2016 року. Третє місце за обсягами споживання електроенергії належить житлово-комунальному сектору. Тут споживання за аналогічний період зменшилось лише на 2,3% і становило 4439 млн. кВт-год. Подібна тенденція (зменшення споживання на 2,1%) спостерігалась в транспорті та зв'язку. Єдиним сектором економіки, де споживання електроенергії зросло (на 6,1% і становило 866,4 млн. кВт-год) є сільське господарство.

Нищівні ресурсні втрати, зумовлені агресією РФ проти України, завдали шоків ударів національній економіці, яка на той час уже входила в рецесію. Це істотно погіршило стан економічної безпеки, поглибило макроекономічні дисбаланси та критично знизило динаміку соціально-економічного розвитку[8].

За даними НАК «Нафтогаз України», наша держава у 2015 році спожила 31 мільярд кубометрів природного газу. Очевидно, що йдеться про річне споживання Україною, без врахування тимчасово окупованих Криму і районів Донбасу. Безперечно, цей факт варто розцінювати як успіх України. Адже ж був час, коли ми імпортували 50 млрд кубометрів газу при власному видобутку 21 млрд. І це за рахунок так званого «малого реверсу», без організації «великого реверсу». Прикро, що згадане скорочення споживання газу значною мірою відбулося за рахунок переходу на інші види пального і скорочення виробництва, а не тільки завдяки підвищенню ККД кінцевих газових приладів[8].

За такою логікою можна розцінювати, що на контрольованій Києвом території видобувається приблизно 18 млрд кубометрів природного газу, отож імпортується до 13 млрд протягом року. Тут важливо нагадати, що восени 2015 року було досягнуто домовленості про технічну можливість імпорту газу із Європи, за нинішніми реверсними схемами, до 14,5 млрд кубометрів газу на рік – при добовому вході в Україну, на жаль, лише до 40 млн кубометрів. Тобто, протягом року цілком можливо забезпечити таким чином увесь необхідний імпорт. Інакше кажучи, за умов теплої зими наша держава може зовсім відмовитися від імпорту російського газу. Однак, в разі різкого похолодання, коли протягом доби обсяг

споживання газу стає більший за сумарний обсяг власного видобутку з імпортованим із Заходу та разом з теперішнім обсягом «підйому» із підземних газових сховищ (ПСГ), то, на жаль, поки-що технічно можливо забезпечити такий добовий обсяг лише з Росії.

Все це вказує на те, що найближчим часом Україні у газовій галузі, окрім реального скорочення споживання, треба вирішувати три пріоритетні завдання: контракувати газ неросійського походження у Європі; забезпечити технічну можливість щодо збільшення обсягів добового «підйому» газу з ПСГ для забезпечення газом за максимально можливого похолодання; забезпечити постачання газу через Польщу з можливістю оптимального добового входу (Польща вже забезпечила отримання зрідженого газу і задекларувала будівництво газопроводу з Норвегії, чим створила для нас добру основу). Все це можна виконати за 3-4 роки.

У зазначений спосіб вдалося б реалізувати ідею повноцінної диверсифікації постачання газу в Україну. І лише тоді можна безболісно відмовитися від будь-якого іноземного постачальника[8].

Сьогодні енергоємність ВВП України (показник, що розраховується як співвідношення загального обсягу первинного споживання енергії та валового внутрішнього продукту по паритету купівельної спроможності валют) в кілька разів перевищує аналогічний показник європейських країн. Так, енергоємність ВВП України у 2013 році склала 0,34 т у.п. на 1000 доларів ВВП у порівнянні з 0,10 – для Італії, 0,11 – для Німеччини та Японії, 0,12 – для Франції, 0,14 – для Польщі, 0,15 – для США, 0,19 – для Канади та 0,33 – для Росії (за даними МЕА [16]).

Однією з причин цього є структура української економіки, яка здебільшого складається з електроємних видів економічної діяльності, і надмірно високі витрати електроенергії на виробництво одиниці продукції. Висока енергоємність також викликана істотним технологічним відставанням багатьох секторів промисловості та житлово-комунального господарства, а також високим рівнем зносу основних засобів.

У структурі собівартості продукції українських підприємств частка палива та енергії коливається від 10 до 80% за середнього значення цього показника 25% [7, с. 37]. Причиною цього є вагома частка важкої промисловості, яка характеризується високою енергоємністю продукції, неефективність процесу реструктуризації енергетичного комплексу, значний обсяг енергетичної залежності, морально та фізично зношені основні засоби, використання застарілих енерговитратних технологій тощо.

Враховуючи положення України щодо забезпеченості енергоресурсами, високий рівень енергозалежності, на даному етапі розвитку першочерговим завданням функціонування енергетичного комплексу будь-якого регіону має бути енергозбереження та економія енергетичних ресурсів. Але реалізація цього шляху розвитку не можлива без державної підтримки. І така підтримка формально є: затверджена Енергетична стратегія України на період до 2030 року, реалізується Галузева програма енергозбереження, ще у 1996 році була прийнята Комплексна програма енергозбереження. Проте, проаналізувавши результати виконання програми енергозбереження, стає очевидною її неефективність. Виконання програми становить близько 30%, і це при тому, що вона була затверджена до 2010 року. У виконанні двох інших документів також не досягнуто значних успіхів.

Основний дорожній документ формування енергетичної безпеки країни на наступні півтора десятиліття – «Енергетична стратегія України на період до 2030 року» містить прогностичні паливно-енергетичні баланси України на 2015-2030 рр., які розраховані за трьома сценаріями – базовим, песимістичним та оптимістичним [3].

Подальший розвиток економіки України і відповідна до нього зміна споживання та виробництва енергоресурсів розглядаються з позиції сценаріїв економічного зростання і структури ВВП, розрахованих на основі прогнозів Уряду України. Сценарії лежать у діапазоні від песимістичного, при якому реалізується безліч ризиків, пов'язаних із уповільненням виходу економіки із кризи, зниженням темпів відновлення світового попиту на продукцію металургії й інших галузей (прогнозоване середнє щорічне реальне зростання ВВП до 2030 р. - близько 3,8%) до оптимістичного (аналогічний показник - близько 6,4%). За базовий взято сценарій, при якому середнє зростання ВВП складе 5% на рік до 2030 р. Усі сценарії враховують ефект від детінізації економіки.

В усіх сценаріях економічний розвиток України відбуватиметься двома етапами: високе посткризове економічне зростання і досягнення докризового рівня ВВП; зниження темпів економічного зростання разом з поступовою зміною структури ВВП у бік зростання сектору послуг економіки.

За базовий сценарій для розрахунку прогнозів ринків взято сценарій із середнім щорічним реальним зростанням ВВП у 2010-2030 рр. - 5%. Разом з цим при регулярному оновленні Енергостратегії слід відстежувати фактичний розвиток ринків і ВВП

і, при більш швидкому зростанні, аніж передбачено в базовому сценарії, потрібно проводити коригування прогнозів.

У базовому сценарії співвідношення ВВП сфери послуг з ВВП промисловості до 2030 р. наблизиться до рівня розвинених країн (сфера послуг складе 70% ВВП, промисловість близько 21%, решту 9% складе сільське господарство). Відповідно до базового сценарію, ВВП України в 2030 р. досягне 2,9 трлн. грн. Оптимістичний сценарій передбачає більш інтенсивний індустріальний розвиток, при якому реальний ВВП України зростає щорічно в середньому на 6,4%, до того ж структура ВВП також зміщується у бік сектору послуг. Основними чинниками зростання стануть зростання ВВП промислового сектору (5,2% щорічно), ВВП сектору послуг (6,9% щорічно) і ВВП сільського господарства (7,1%). При такому сценарії в 2030 р. ВВП досягне 3,8 трлн. грн. У песимістичному сценарії зростання ВВП значно нижче, ніж у сценарному діапазоні, через нижчі показники зростання ВВП у секторах: 1,4% – у промисловому секторі, 4,2% – у сфері послуг і 6,1% – у сільськогосподарському секторі. У разі реалізації песимістичного сценарію розвитку ВВП України в 2030 р. він складе 2,3 трлн. грн. При цьому слід зазначити, що Україна має значний нереалізований потенціал енергозбереження, особливо в промисловості та житловому секторі, енергопостачанні. Україна належить до числа держав світу, які мають запаси всіх видів ПЕС (нафта, природний газ, вугілля, торф, уран та ін.), але ступінь забезпеченості запасами, їх видобуток та використання неоднакові і в сумі вони не створюють необхідний рівень енергетичної безпеки (власними енергоресурсами Україна забезпечує себе приблизно на 47 %). За оцінками експертів енергоємність ВВП в Україні складає 89 кг у. п. на один долар виробленої продукції, що у 3-5 разів перевищує цей показник у Західній Європі [3].

Основними засадами (стратегією) державної екологічної політики на період до 2020 року серед основних завдань у сфері забезпечення екологічного збалансованого природокористування встановлено підвищення енергоефективності виробництва на 25 % до 2015 року та до 50 % до 2020 року порівняно з базовим роком шляхом впровадження ресурсозбереження в енергетиці та секторах, що споживають енергію і енергоносії; збільшення обсягу використання відновлюваних і альтернативних джерел енергії на 25 % до 2015 року та на 55 % до 2020 року від базового рівня [4, с. 35].

В Стратегії сталого розвитку «Україна – 2020» за вектором розвитку передбачена реалізація до 2020 року Програми

енергоефективності та проведення реформи енергетики, а за вектором безпеки – реалізація Програми енергонезалежності [13]. Остання занесена в десятку пріоритетних програм з 62, визначених стратегією на найближчі п'ять років.

Головним завданням Програми енергонезалежності є забезпечення енергетичної безпеки і перехід до енергоефективного та енергоощадного використання та споживання енергоресурсів із впровадженням інноваційних технологій. Основними цілями державної політики у цій сфері є: зниження енергоємності валового внутрішнього продукту (на 20 відсотків до кінця 2020 року) шляхом забезпечення (впровадження) 100 відсотків обов'язкового комерційного обліку споживання енергоресурсів (енергії та палива), переходу до використання енергоефективних технологій та обладнання, зокрема через механізм залучення енергосервісних компаній, реалізації проектів з використанням альтернативних джерел енергії; забезпечення максимально широкої диверсифікації шляхів та джерел постачання первинних енергоресурсів, зокрема нафти, природного газу, вугілля, ядерного палива, нарощування видобутку вітчизняних енергоносіїв, запровадження прозорих конкурентних правил розробки та використання родовищ енергоносіїв; лібералізація ринків електричної і теплової енергії, вугілля та газу, перехід на нову модель їх функціонування; інтеграція енергосистеми України з континентальною європейською енергосистемою ENTSO-E; реорганізація публічного акціонерного товариства «Національна акціонерна компанія «Нафтогаз України» відповідно до Третього енергетичного пакету Європейського Союзу; повна реформа системи ціно- та тарифоутворення на енергію та паливо, зокрема перегляд механізму формування балансу енергоресурсів, відмова від перехресного субсидування та державного дотування; залучення іноземних інвестицій в енергетичний сектор України, зокрема до модернізації Єдиної газотранспортної системи України, електрогенеруючих потужностей та електромереж; реформа вугільної галузі та залучення стратегічних інвесторів, приватизація перспективних і ліквідація (консервація) збиткових вугледобувних підприємств; модернізація інфраструктури паливно-енергетичного комплексу [13].

За прогнозами експертів, враховуючи недостатню забезпеченість регіонів України енергоресурсами, забезпечення підвищення ефективності функціонування енергетичного комплексу можливо заповнити лише за рахунок енергозберігаючих заходів (на думку окремих експертів, можливо підвищити цей показник ефективності

на 60 %) [10]. Водночас, варто враховувати, що внаслідок обмеженості природно-ресурсного потенціалу, доцільно говорити не стільки про енергозбереження, скільки про енергоресурсозбереження. Цільова орієнтація на енергоресурсозбереження в більшій мірі забезпечує комплексний підхід до вирішення даної проблеми, ніж орієнтація тільки на енергозбереження, яка, при всій своїй актуальності, не вичерпує її змісту. Очевидно, істотне зниження енергоємності ВВП може бути досягнуто тільки шляхом оптимального поєднання застосування техніко-технологічних інновацій та управлінських новацій на всіх стадіях від видобутку паливно-енергетичних ресурсів до їх споживання кінцевими споживачами. Тільки в цьому випадку є достатні підстави для прогнозування відповідного синергетичного ефекту, отримання якого і є економічною сутністю реалізації стратегії енергозбереження в Україні.

Висока енергоємність регіонів України є наслідком особливостей структури регіональної економіки, зміщеної у бік більш енергоємних галузей, істотного технологічного відставання більшості галузей економіки від рівня розвинених країн, а також цінових викривлень на внутрішніх енергетичних ринках [1;4]. В умовах залежності країни від імпорту таких енергоносіїв як газ та нафта висока енергоємність обмежує конкурентоспроможність національного виробництва й лягає важким навантаженням на економіку. Крім економічної й екологічної доцільності, збільшення енергоефективності є необхідним Україні для зміцнення національної енергетичної безпеки, а також для приєднання до європейського та світового енергетичних ринків. Зниження енергоємності економіки має стати однією з пріоритетних цілей державної політики в області енергетики.

На енергоефективність економіки регіонів України негативно впливає домінування енергоємних виробництв, зношеність основних засобів значної кількості підприємств та житлово-комунального господарства і не надто сучасні технології виробництва [6]. Тому модернізація є важливим інструментом оновлення промислової й технологічної бази економіки, підвищення її енергоефективності і конкурентоспроможності. Модернізація енергоємних галузей промисловості, які є основою економіки України, нерозривно пов'язана з енергозберігаючими технологіями. В умовах різкого зростання цін на імпортні енергоносії для багатьох підприємств впровадження енергоефективних технологій – це питання забезпечення конкурентоспроможності продукції [6]. Здійснюючи модернізацію, підприємства одночасно вирішують низку важливих

завдань – збільшення ефективності виробництва, економія дорогих енергоресурсів, зменшення викидів в атмосферу, підвищення безпеки обладнання і праці. В масштабах країни це забезпечить покращення загального енергобалансу, підвищення енергобезпеки й поліпшення екології.

Вирішення проблем забезпечення належного рівня енергетичної безпеки регіонів України полягає, насамперед, в підвищенні рівня енергоефективності промислових регіональних господарських комплексів та житлово-комунальної сфери регіонів. Секторами, що споживають найбільшу кількість традиційних паливно-енергетичних ресурсів є чорна металургія, побутовий сектор, хімічна промисловість, транспорт, гірничовидобувна промисловість. Причинами неефективності використання енергії в житлово-комунальному секторі є незадовільний фізичний стан теплових мереж; низька теплоізолююча здатність будівель. До проблем важкої промисловості слід віднести: низький технологічний рівень обладнання; високий рівень споживання, що пояснюється моральною застарілістю виробництва; військові дії у базовому регіоні важкої промисловості, що призводить до великих матеріальних втрат.

В умовах, що склалися, на наш погляд, основними детермінантами забезпечення енергетичної безпеки є:

– здатність енергетичного комплексу регіону виконувати свої функції, забезпечувати необхідний обсяг поставок якісних ПЕР і за рахунок цього забезпечувати стабільне функціонування та сталий прогресивний розвиток промисловості, щоб забезпечити прийнятний рівень умов життя і праці населення (фактор надійного енергозабезпечення);

– стійкість енергетичного комплексу регіону до зовнішніх і внутрішніх економічних, техногенних і природних загроз, а також його здатність мінімізувати збиток, викликаний проявом різних дестабілізуючих факторів (фактор стійкості);

– здатність споживачів і господарського комплексу регіону ефективно використовувати ПЕР, послідовно реалізуючи потенціал енергозбереження і запобігаючи тим самим нераціональним суспільним витратам на своє енергозабезпечення і дефіцитності паливно-енергетичного балансу (фактор ефективності паливо- і енерговикористання);

– наявність створених державою, суспільством і економікою сприятливих соціально-політичних, правових та фінансово-економічних умов для реалізації постачальниками і споживачами

ПЕР своїх потреб і можливостей (фактор «сприятливого клімату»);

– здатність ПЕК гарантувати задоволення деякого мінімуму потреби в енергоресурсах при виникненні обмежень щодо виконання зовнішніх і внутрішніх поставок (фактор енергетичної незалежності).

Для перетворення України в економічно розвинену самодостатню країну, інтегровану у світову економіку та європейську енергетичну і транспортну системи, здатну гарантувати власну економічну (в першу чергу, енергетичну) безпеку та належну якість життя населення в сфері забезпечення енергетичної безпеки необхідно вжити термінових заходів з диверсифікації джерел та шляхів отримання енергоносіїв, що сьогодні набуває першочергового значення і досягається інтеграцією української газотранспортної системи в європейську трубопровідну мережу, ширшим використанням альтернативних видів енергії (насамперед сланцевого газу, біопалива, вітрової та сонячної енергії); використанням енергозберігаючих технологій.

Дослідження процесу функціонування та розвитку енергетичного комплексу дало змогу визначити особливості енергоспоживання України та важливості переходу вітчизняної енергетики на ефективне забезпечення сталого розвитку економіки, адже сьогодні країна належить до енергодефіцитних країн, тому надзвичайної важливості зараз набуває проблема енергозбереження та раціональне використання паливно-енергетичних ресурсів. Визначення детермінант енергетичної безпеки дозволяє чітко сформулювати актуальні засади сталого розвитку енергетичного комплексу України.

7.3. Енергоефективність України та Черкаського регіону (В. М. Кукса)

Сучасний світ намагається вирішувати проблему енергоносіїв на основі нових підходів, в основі яких є: покращення технологічного процесу з точки зору енергомісткості виробництва; розвиток енергозбереження; розширення виробництва енергії за рахунок використання альтернативних джерел.

В економічно розвинених країнах частка енергії, виробленої на відновлювальних джерелах постійно зростає. Країни намагаються використовувати енергозберігаючі та енергоефективні технології задля вирішення глобальних екологічних проблем, раціонального використання ресурсів та впровадження енергозберігаючих технологій.

Основним показником, який визначає рівень енергоспоживання в масштабі країни є енергоємність ВВП. Енергоємність ВВП розраховується як відношення обсягу спожитих паливно-енергетичних ресурсів до отриманого валового внутрішнього продукту країни (див. табл. 7.3.1).

Таблиця 7.3.1

**Динаміка зміни енергоємності ВВП
провідних країн світу та України [1;2]**

Країна	2010	2011	2012	2013	2014
Австралія	0,15	0,14	0,15	0,14	0,12
Німеччина	0,12	0,11	0,11	0,10	0,10
Норвегія	0,14	0,12	0,12	0,12	0,11
Польща	0,15	0,15	0,14	0,11	0,11
США	0,17	0,17	0,15	0,12	0,12
Франція	0,14	0,13	0,13	0,11	0,10
Швейцарія	0,09	0,08	0,08	0,07	0,07
Швеція	0,16	0,15	0,15	0,13	0,12
Японія	0,13	0,12	0,11	0,11	0,10
Україна	0,47	0,43	0,36	0,36	0,35

Аналіз даних таблиці 7.3.1 свідчить, що розвинуті країни з кожним роком скорочують енергоємність ВВП використовуючи енергоощадні технології. В Україні це показник дуже високий і становить 0,35 кг нафтового еквівалента на 1 дол., тобто у 3-5 разів перевищує середнє значення по країнах. Наша країна потребує впровадження нових енергозберігаючих технологій. Такими технологіями для України є технології, які використовують традиційні види енергії та відновлювальні джерела енергоресурсів. З огляду на підвищення вартості енергоносіїв в Україні, виникає необхідність більш швидкого впровадження та застосування нових технологій та зменшення енергоємності вітчизняної продукції, а відповідно витрат виробництва.

У багатьох країнах світу бажання підвищення енергоефективності отримало характер національної ідеї, реалізація якої відбувається шляхом оптимізації енерговитрат, енергозбереження і розвитку відновлюваних джерел енергії.

Досвід Німеччини для України є надзвичайно актуальним та корисним. Німеччина – країна, що використовує сучасні технології енергозбереження та альтернативні джерела енергії. Сьогодні одна третина всієї електроенергії надходить від вітроустановок. Близько 30% міських об'єктів обладнано сонячними батареями. На дахах будинків розміщено більше 100 тис. м² сонячних батарей. Вироблена таким чином енергія подається в міську мережу. При придбанні органами державної влади, адміністративними установами електронних приладів перевага надається таким, що споживають найменшу кількість енергії [3].

У Швейцарії інвестори, що вкладають кошти в будівництво будівель з низьким енергоспоживанням, отримують державну субсидію у розмірі 50 тис. євро.

У США енергетичні компанії встановлюють пільгові тарифи на оплату енергії для енергоефективних будівель.

В Австрії на опалення та гаряче водопостачання домашні господарства витрачають близько 4,5% свого бюджету. Уряд країни за допомогою спеціалізованого банку здійснює субсидування за кількома напрямками: охорона навколишнього середовища та енергозбереження (25%), інвестиції для обладнання теплоелектроцентралю (від 10 до 20%), гранти на поліпшення теплових характеристик старих будинків (25–30%) [4].

Цінним та корисним для України є досвід Польщі, адже наші країни мають багато спільного. Довгий час Польща була «вугільною країною», яка використовувала вугілля як головний енергоресурс, проте на даний час ця країна стала на шлях однієї з найенергофактивніших країн Євросоюзу завдяки проведенню реформ та впровадженню енергоефективних технологій. У Польщі першим вагомим кроком було приведення національного законодавства у повну відповідність до нормативно-правових документів Європейського Союзу. У країні налагоджена ефективна та цілеспрямована робота державних та місцевих органів влади, фінансових установ та комерційних структур, суб'єктів господарювання щодо реалізації заходів з енергозбереження у житловому секторі, ефективне використання місцевих ресурсів та електроенергії, упровадження геліоенергетики, виробництво біогазу, утилізація сміття, отримання теплової та електричної енергії шляхом спалення соломи та інших рослинних відходів [5].

Основними напрямки на яких повинно бути зосереджена увага в Україні, на наш погляд, щодо енергозберігаючих технологій можна поділити на кілька категорій:

- економія теплової енергії при виробництві;
- економія електричної енергії;
- економія води при водозаборі, транспортуванні та споживанні;
- економія палива у виробництві електричної і теплової енергії;
- облік води, газу, тепла і електрики;
- енергоаудит, складання енергетичних паспортів, енергетичні обстеження, створення енергетичних паспортів;
- збереження та примноження джерела теплової та електричної енергії;
- утилізація сміття і сміттєзвалищ.

Для реалізації цих напрямів на державному рівні розробляються та реалізуються галузеві та регіональні програми підвищення енергоефективності, які передбачають модернізацію виробництв із залученням енергозберігаючих технологій. Основною серед них є «Державна цільова економічна програма енергоефективності і розвитку сфери виробництва енергоносіїв з відновлюваних джерел енергії та альтернативних видів палива на 2010-2016 роки» Постанова Кабінету Міністрів України від 1 березня 2010 р. № 243, а також Постанова Кабінету Міністрів України від 17.10.2011 № 1056 «Деякі питання використання коштів у сфері енергоефективності та енергозбереження» [6]. Галузеві програми та програма підвищення енергоефективності в Черкаській області наведені в таблиці 7.3.2.

Розглянемо більш детально стан та проблеми застосування енергоефективних та енергозберігаючих технологій в Черкаській області. У жовтні 2013 року на Форумі з альтернативної енергетики та енергоефективності АТ «СКМ» був представлений «Третій рейтинг Ukrainian Energy index (UEI) 2013» [8]. За даними рейтингу Черкаська область у 2013 році посіла 24 місце у рейтингу енергоефективності, піднявшись на 2 позиції порівняно з 2012 р. Ефективність використання енергоносіїв у регіоні на 10,3 в.п. нижча за середнє по Україні й складає 43,9% від рівня ЄС, табл. 7.3.3.

Енергоефективність сільського господарства Черкаської області складає 34,3% від рівня ЄС. Сільське господарство області посідає 17 місце за енергоефективністю серед інших областей України. Сільськогосподарські підприємства споживають 7,2% енергоносіїв на виробництво 16,8% доданої вартості на 995,9 тис. га оброблюваних земель Черкаської області. Потенціал економії енергоресурсів у сільському господарстві Черкаської області оцінюється у 65,7% від поточного енергоспоживання.

Галузеві програми та програма підвищення енергоефективності в Черкаській області [7]

№ п/п	Назва міністерства, іншого центрального та місцевого органу виконавчої влади	Назва програми
1	2	3
		Галузеві програми підвищення енергоефективності (розроблені відповідно до п. 1 розпорядження КМУ від 17.12.08 № 1567-р)
1	Міністерство аграрної політики та продовольства України	Галузева програма підвищення енергоефективності та зменшення споживання енергоресурсів в агропромисловому комплексі на 2010-2014 роки (Наказ Мінагрополітики від 25.06.10 № 357)
2	Міністерство регіонального розвитку,	Галузева програма енергоефективності та енергозбереження у житлово-комунальному господарстві на 2010-2014 рр. (Наказ МінЖКГ від 10.11.09 № 352)
3	будівництва та ЖКГ України	Галузева програма підвищення енергоефективності у будівельній галузі на 2010-2014 роки (Наказ Мінрегіонбуду від 30.06.09 № 257)
4	Міністерство енергетики та вугільної промисловості України	Галузева програма підвищення енергоефективності Мінпаливенерго на 2010-2014 роки (Наказ Мінпаливенерго від 20.07.09 № 365)
5		Галузева програма підвищення енергоефективності вуглевидобувних підприємств на 2010-2014 роки (затвердж, заст. Міністра вугільної пром. від 23.09.09)
6	Міністерство інфраструктури України	Галузева програма підвищення енергоефективності у сферах транспорту та зв'язку на 2010-2014 рр. (Затверджена рішенням Колегії Мінтрансзв'язку від 17.09.09 № 18 Наказ Мінприроди від 22.10.09 № 549)
7	Міністерство екології та природних ресурсів України	Програма підвищення енергоефективності галузі «Геологія і розвідка надр» на 2010 - 2014 роки
8	Міністерство оборони України	Галузева програма підвищення енергоефективності Міноборони на 2010-2014 роки (Наказ Міноборони від 25.09.09 № 487)
9	Державне агентство України з управління державними корпоративними правами та майном	Галузева програма підвищення енергоефективності Мінпромполітики на період до 2017 року (Наказ Мінпромполітики від 25.02.09 № 152)
10	Державне агентство водних ресурсів Україн	Галузева програма підвищення енергоефективності Держводагентства на 2010-2014 роки (Наказ Держводагентства від 01.03.10 № 10)
11	Державне агентство автомобільних доріг України	Галузева програма підвищення енерго-ефективності Укравтодору на 2010-2015 роки (Наказ Укравтодору від 20.01.10 № 13)
12	Державне агентство з інвестицій та управління національними проектами України	Галузева програма підвищення енерго-ефективності економіки України шляхом впровадження інновацій на 2010-2014 роки (Наказ Держінвестицій від 25.09.09 № 49)
13	Державне агентство лісових ресурсів України	Галузева програма підвищення енергоефективності підприємствами, установами та закладами Держкомлісгоспу України на 2010-2015 рр. (Наказ Держлісгоспу від 27.09.10 № 293)

Продовження табл. 7.3.2

1	2	3
14	Державний комітет телебачення і радіомовлення України	Галузева програма підвищення енергоефективності Держкомтелерадіо на 2010-2014 рр. (Наказ Держкомтелерадіо від 17.12.10 № 359)
15	НАК «Нафтогаз України»	Програма підвищення енергоефективності Національної акціонерної компанії «Нафтогаз України» на 2010-2014 роки (Наказ Мінпаливенерго від 23.04.09 № 219)
	Регіональна програма підвищення енергоефективності (розроблені відповідно до пп. 2 п. 3 розпорядження КМУ від 29.07.09 № 891-р)	
16	Черкаська ОДА	Регіональна програма підвищення енергоефективності Черкаської обл. на 2010-2014 рр. (Рішення сесії облради від 29.04.11 № 5-2/VI)

Промисловість Черкаської області посідає 24 місце за енергоефективністю в Україні й складає 18,8% від рівня ЄС. Низька позиція цього сектора зумовлена переважно неефективним споживанням енергоресурсів у хімічній промисловості, енергоефективність якої складає лише 9,7% від рівня ЄС. Потенціал енергозбереження промисловості Черкаської області оцінюється у 81,2% від поточного енергоспоживання й зосереджений переважно у хімічній та харчовій промисловості, див. табл. 7.3.3.

Енергоефективність сектора послуг Черкаської області складає 39,6% від рівня ЄС. Сектор посідає 5 місце за енергоефективністю в Україні. Сфера послуг споживає 3,4% енергоносіїв на виробництво 58,6% доданої вартості Черкаської області. Потенціал економії енергоресурсів у секторі оцінюється у 60,4% від поточного енергоспоживання, табл. 7.3.3.

Енергоефективність житлового сектора Черкаської області складає 68% від рівня ЄС. Житловий сектор області посідає 14 місце за енергоефективністю серед інших областей України. Він споживає 25,8% енергоносіїв області. На утримання 1 м² житлової площі витрачається 20,3 кг нафтового еквівалента енергоносіїв. Потенціал енергозбереження житлового сектора Черкаської області оцінюється у 32,0% від поточного енергоспоживання [8].

Дані цього рейтингу доводять низьку енергоефективність Черкаської області – 24 позиція по Україні та високі показники енергоспоживання – 80-60% від рівня ЄС. Область потребує впровадження енергоефективних та енергозберігаючих технологій, що дасть можливість зекономити кошти та ресурси та зменшити енергозалежність.

Для вирішення фінансових питань з енергозбереження у 2015 році було підписано меморандум про співпрацю між Державною

агенцією з енергоефективності та енергозбереження України, Черкаською облдержадміністрацією, Черкаською обласною радою та громадською організацією «Вища рада енергоаудиторів та енергоменеджерів». У меморандумі зазначається, що сторони будуть співпрацювати у сферах підвищення енергоефективності та використання альтернативних видів палива і відновлюваних джерел енергії в Черкаській області, в тому числі шляхом створення та функціонування регіонального паливно-енергетичного кластеру з метою безперервного та якісного енергозабезпечення в рамках підвищення конкурентоспроможності власної продукції, забезпечення комфортних умов проживання населення та сприяння економічному розвитку регіону.

Таблиця 7.3.3

Енергопаспорт Черкаської області в 2013 році [8].

	Споживання енергоносіїв, тне	Енергоємність, тне/1000€2000ПКС	Енергоефективність, % ЄС	Потенціал заощаджень, тне	Потенціал заощаджень, млн. €	Рейтинг
1	2	3	4	5	6	7
Черкаська область	2687 552		43,9%	868 470	375,1	24
I. Сільське господарство, лісове та рибне господарство	192579	0,40	34,3%	126 556	54,7	17
II. Промисловість	557687		18,8%	452 648	195,5	24
C. Добувна промисловість	14594	1,10	8,6%	13 340	5,8	
D. Переробна промисловість	543093	0,91	19,1%	439 308	189,8	
Виробництво харчових продуктів, напоїв та тютюнових виробів	101314	0,33	45,4%	55 321	23,9	
Легка промисловість та виробництво шкіри, виробів зі шкіри та інших матеріалів	9043	0,54	18,0%	7 419	3,2	
Оброблення деревини та виробництво виробів з деревини	845	0,10	178,1%	-660	-0,3	
Целюлозно-паперова промисловість; видавнича справа	1 569	0,10	247,5%	-2 314	-1,0	
Хімічне виробництво	391 141	3,00	9,7%	353 146	152,5	

Продовження табл. 7.3.3

1	2	3	4	5	6	7
Виробництво інших неметалевих мінеральних виробів	23 749	2,19	25,4%	17 728	7,7	
Металургія	-	-	-	-	-	
Машинобудування	7 321	0,17	19,9%	5 861	2,5	
Виробництво транспортного устаткування	4 884	0,11	39,4%	2 959	1,3	
Інші галузі переробної промисловості	3 227	0,16	104,7%	-152	-0,1	
III. Будівництво	13 348	0,15	7,8%	12 300	0,0	
IV. Послуги (без транспорту)	90 862	0,05	39,6%	54 887	23,7	5
V. Автомобільний транспорт						
Пасажирські перевезення	10 403					
Вантажні перевезення	8 883					
VI. Інше енергоспоживання	192 319					
IV. Житловий сектор	692 985	0,020	68,0%	222 079	95,9	14
V. Використано для неенергетичних цілей (як сировина, матеріал)	928 485					

Перші кроки щодо застосування енергоощадних технологій в Черкаській області почали втілюватися в життя.

Так, у місті Черкаси запроваджено системи обліку споживання енергетичних ресурсів у бюджетних установах. Впроваджено облік використання води, тепла, електроенергії в усіх бюджетних установах (це 280 муніципальних будівель). Таке впровадження призвело до зменшення використання: води – на 30%, електроенергії – на 49%, тепла – на 6%.

У черкаських школах і дитсадках встановили індивідуальні теплові пункти, які дозволяють заощаджувати теплову енергію. Паралельно зі встановленням ГТП у 28 бюджетних установах (школах, дитсадках, лікарнях) провели повну заміну старих вікон на нові склопакети та утепили фасади будівель. Такий комплексний підхід дозволяє зменшити використання енергоресурсів до 40%.

У мікрорайоні Соснівка встановили біокотел, що працює на залишках деревини. Економічна ефективність біокотла на рік – 4 млн. грн.

На двох котельнях міста встановлено енергоощадні сучасні котли, які дозволяють заощаджувати близько 15-20% газу.

КП «Черкасиводоканал» за рахунок фінансування Світового банку, реалізується інвестиційний проект «Модернізація водопровідних та каналізаційних насосних станцій». Передбачено модернізацію каналізаційних та підкачувальних станцій, заміну старих насосів з низьким КДД на нові, що дозволить заощаджувати електроенергію у середньому на 15%. В даний час КП «Черкаситеплокомуненерго» втілюється у життя проект з енергозаощадження, спрямований на модернізацію системи теплопостачання. Проект фінансується Європейським банком реконструкції і розвитку. Головна мета проекту – зменшити використання природного газу на 20-30%. Чимало інвестиційних проектів по впровадженню енергоефективних технологій в області на сьогоднішній день є не реалізованими через брак фінансових ресурсів. Деякі з таких інвестиційних проектів відображені в таблиці 7.3.4. Наведені проекти дозволять зменшити споживання енергії в місті та зменшити витрати виробництва. Проте на даний час через брак ресурсів вони не можуть бути втілені в життя. Саме тому необхідно здійснювати пошук інвесторів, якими можуть виступати громадяни і юридичні особи України та іноземних держав, держава та міжнародні організації, такі як Світовий банк, Міжнародний банк реконструкції і розвитку та ін.

Також серед жителів області активно користується попитом програма «Власний дім», якою скористалося більше 520 жителів [10]. Для будівництва чи добудови власного житла у сільській місцевості вони отримали 9,8 млн грн. кредитних коштів. На останній сесії облради депутати ухвалили продовження цієї програми до 2020 року. Кредити на будівництво або оновлення житла за цією програмою надаються під 3 % річних, а для багатодітних сімей – 0 %. Їх граничний розмір – 100 тис. грн. для добудови, реконструкції будинку чи придбання житла та 200 тис. грн. для спорудження нового житлового будинку. Розрахунок максимальної суми кредиту і терміну погашення проводиться з урахуванням сукупного доходу сім'ї. Кредити сільським забудовникам надаються на зведення житлових будинків, завершення раніше розпочатого будівництва та реконструкція житла, придбання житлових будинків у сільській місцевості, будівництво інженерних мереж, а також на заходи з енергозбереження: утеплення фасадів, заміну вікон, комплексну заміну перекриття та покрівлі.

Підсумовуючи, можна зазначити, що в Україні і на Черкащині зокрема, досить повільно застосовуються енергозберігаючі технології та енергоефективність.

Таблиця 7.3.4

**Інвестиційні проекти м. Черкаси
щодо енергоефективності та енергозберігаючих технологій [9]**

Назва підп.-ва	Назва проекту	Потреба в інвестиційних коштах (тис. дол.)	Термін окупності проекту
КП ТП «Черкаситепло-комуненерго»	В рамках проведення другого етапу модернізації центрального тепlopостачання міста забезпечити реалізацію заходів з переведення 29 котелень КПТС «Черкаситеплокомуненерго» на біопаливо з використанням тріски та пелетів. Результати реалізації: зменшення споживання природного газу на 39851 тис м ³ , що становить близько 91% від загального споживання.	20406 тис. дол.	4,5 років
КП «Черкаський зоопарк»	Вирішення питання освітлення території зоопарку з використанням автономного LEDосвітлення з сонячними панелями. Результати: економія електроенергії та застосування екологічно чистої енергії; можливість влаштування освітлення без проведення електричних мереж; використання відновлювальних джерел енергії; зменшення викидів CO ₂ .	8500 євро	
ПАТ «Черкаський шовковий комбінат»	Впровадження у виробництво сучасних енергозберігаючих технологій, а саме: перенос та реконструкція основного технологічного обладнання фарбувально-обробного виробництва з переведенням на прямий газовий обігрів. З метою економії енергоносіїв, на сушильну камеру набивної машини «ШТОРК» буде встановлена вискоефективна і сучасно система прямого газового опалення ГАСОМА СТ	37,5 тис. дол.	2 роки
	Третя черга впровадження в експлуатацію проекту Реконструкція систем тепло та паропостачання ПАТ «ЧШК», що передбачає закупівлю та встановлення в новозбудовану на комбінаті парову та водогрійну котельню трьох енергозберігаючих високопродуктивних сучасних парогенераторів фірми CERTUS Universal 800 TC (виробництва Німеччини).	187,5 тис. дол.	3 роки
	Модернізація основного технологічного обладнання фарбувально - обробного виробництва ПАТ «ЧШК», в тому числі установка на сушильну камеру сушильно-ширильної машини «Елітекс» вискоефективної системи газового опалення ГАСОМА СТ, тобто переведення на прямий газовий обігрів сушильно-ширильної машини, що дозволить підвищити продуктивність праці, зменшити витрати енергоносіїв та значно збільшити обсяг виробництва продукції підприємства.	125 тис. дол.	2 роки

Впровадження енергозберігаючих технологій стримують такі бар'єри:

–економічна політика та політика енергоефективності мають несистемний характер (часта зміна норм законодавства; невивантаження бюджетних та інвестиційних ресурсів);

–діюча тарифна політика не стимулює кращі та енергоефективні підприємства;

–недосконала система надання субсидій, які не заохочують громадян до енергоощадності.

Для подолання зазначених проблем необхідно здійснити такі заходи:

–надання достовірної, вичерпної інформації у сфері енергоефективності для споживачів, осіб, що приймають рішення;

–сприяння співробітництву регіонів, міст та розвинутих країн у питаннях застосування енергоефективних технологій;

–залучення потенційних інвесторів на вигідних умовах у проекти реконструкції, модернізації та будівництва з використанням енергоефективних технологій;

–пропагувати і втілювати «культуру ощадності і енергозбереження» серед населення;

–заохочувати, надавати пільги, низькі кредити підприємствам та населенню, які використовують енергоощадні технології та економлять на природних ресурсах.

Отже, Україна намагається вийти на новий рівень енергоспоживання та енергозбереження. Впровадження енергозберігаючих технологій дозволить не тільки заощадити енергетичні ресурси, а й зменшити витрати виробництва. Джерелами фінансових ресурсів є власні ресурси підприємств, іноземні інвестиції (у т.ч. вкладення Світового банку та МБРР), найменше в інновації вкладає держава. Держава та уряд повинні зосередити свою увагу на впровадження енергоефективних технологій саме в сфері (машинбудування, важка та хімічна промисловість), які найбільше цього потребують. Що стосується Черкаського регіону, то важливим фактором успішності дії органів місцевої влади у вирішенні проблеми енергоефективності є їх можливість розпоряджатися коштами, які виділяються на енергозбереження, а також коштами, які одержані в результаті економії в державному секторі. Окрім, цього необхідно фінансово заохочувати населення впроваджувати енергоощадні технології.

7.4. Проблема енерго- та ресурсозбереження в умовах сталого розвитку навчальних закладів України

(С. О. Білокінь, Ю. Ю. Бондаренко, І. В. Мельник)

На сучасному етапі розвитку суспільства наріжним каменем стає його сталий розвиток. Подальша глобалізація, індустріалізація (особливо, країн Азії), нехтування законами економіки та екології – все це ставить під загрозу можливості майбутніх поколінь в задоволенні своїх потреб. З іншого боку, сталий розвиток українського суспільства гальмується економічною, політичною та соціальною кризою, що спостерігається в країні впродовж останніх років. Все це призводить до збільшення економічного навантаження, як на окремих громадян, так і на суспільство в цілому, а також до зменшення їх соціально-економічної підтримки. Особливо сильно від цього страждають установи та організації, які існують за рахунок державного та муніципального фінансування: заклади освіти, культури, медичні заклади, владні держустанови тощо.

Так, наприклад, у 2009 році майже третину видатків на освіту склали видатки на вищу школу, частка яких зменшилась із 31,4% (2009 рік) до 28,4% (2013 рік), що свідчить про скорочення асигнувань на вищу освіту порівняно із загальними асигнуваннями на освіту. Негативною є також тенденція до скорочення частки видатків на вищу освіту у зведеному бюджеті із 6,8% (2009 рік) до 5,9% (2013 рік), що свідчить про фінансування державою вищої освіти за залишковим принципом [1, 2].

В цілому, при поступовому зростанні середньої заробітної плати у сфері вищої освіти в період з січня 2015 по травень 2016 року на 32,3%, майже все фінансування державою на сьогоднішній час йде на оплату праці. При цьому майже не фінансується не лише придбання нового комп'ютерного та технологічного обладнання та матеріальних засобів, але й оплата комунальних послуг для вищих навчальних закладів, що перекладає цей фінансовий тягар на плечі самих закладів. Тому останні мають здійснювати закупівлі та комунальні платежі або за рахунок коштів спеціального фонду (який у зв'язку зі скрутним економічним становищем в останній час для більшості Вишів значно скоротився), або за рахунок коштів залучених грантів та конкурсів соціальних програм, більшість з яких проводиться на міському та/або обласному рівнях. При цьому слід зауважити, що серед голів міських та обласних держадміністрацій

склалася тенденція надавати перевагу у таких грантах та конкурсах навчальним закладам дошкільної та середньої освіти.

В той же час Міністерство фінансів України поступово збільшує оплату комунальних послуг та енергоносіїв для установ та організацій, що фінансуються за рахунок коштів державного бюджету (так, Мінфіном України пропонується у 2016 році збільшити оплату комунальних послуг та енергоносіїв в середньому на коефіцієнт 1,0824, у тому числі: при визначені видатків на оплату природного газу (КЕКВ 2274) на коефіцієнт 1,1; оплату теплопостачання (КЕКВ 2271) на коефіцієнт 1,1016; оплату електроенергії (КЕКВ 2273) на коефіцієнт 1,05; оплату водопостачання і водовідведення (КЕКВ 2272) та інших енергоносіїв (КЕКВ 2275) на коефіцієнт 1,104) [3]. При цьому, з урахуванням графіку перегляду тарифів на теплову енергію та природний газ (узгоджений з Міжнародним валютним фондом), головним розпорядникам бюджетних коштів пропонується вжити заходи щодо економного та раціонального споживання енергоносіїв.

Тому метою даного розділу є визначення заходів щодо енерго- та ресурсозбереження в умовах сталого розвитку навчальних закладів та порівняння ефективності застосування цих заходів на прикладі сучасних закладів середньої та вищої освіти України.

Серед комунальних послуг, до яких застосовувалися заходи енерго- та ресурсозбереження у навчальних закладах, були обрані наступні: тепло-, водо- та електрозабезпечення. Розглянемо їх на конкретних прикладах, що вже реалізовані в Україні у навчальних закладах різних рівнів.

У зв'язку з тим, що останнім часом в Україні значно здорожчали теплоносії (якими у більшості випадків є газ або вугілля), вбачаються два підходи до теплозбереження в навчальних закладах: по-перше, підвищення теплозахисту будівлі шляхом встановлення енергозберігаючих вікон, дверей, створення захисних тамбурів на зовнішньому вході у будівлю та утеплення її фасадів, а по-друге, застосування альтернативних теплоносіїв (палети, електроенергія та інше).

Встановлення енергозберігаючих вікон. Теплоізоляція – одна з основних переваг встановлення пластикових вікон, забезпечується за рахунок герметичності склопакетів та дверей, що дозволяє підтримувати в приміщенні оптимальну вологість та провітрювати навчальні приміщення.

Одним з різновидів скла для таких склопакетів є К-скло з енергозберігаючим «твердим» покриттям на основі оксиду олова

(напівпровідникове покриття). Наноситься покриття безпосередньо на одній із стадій виробництва флоат-скла за спеціальною технологією «on-line», що значно зменшує теплопровідність вікна [4].

«М'яке покриття» скла на основі срібла, позначуване в літературних джерелах як І-скло, наноситься на готове флоат-скло за технологією «off-line» та утримується на склі силами молекулярної взаємодії [4].

Використання енергозберігаючого скла дозволяє збільшити опір теплопередачі з 0,49 до 0,6 (без врахування більшої герметичності склопакетів у порівнянні з класичними віконними фрамугами). Крім того, «тверде» покриття дозволяє зберегти в приміщенні приблизно 70% теплового потоку, що падає на вікно, а «м'яке» – усі 90% і навіть більше. За рахунок більш високих енергозберігаючих властивостей І-скла можна відмовитися від двокамерного склопакета, обмежившись однокамерним, що значною мірою полегшить та здешевить виріб.

Слід також зазначити, що при використанні енергозберігаючого скла економія енергії в приміщеннях можлива не лише завдяки захисту від витрат тепла, але й за рахунок зниження витрат електроенергії на кондиціонування, які часом перевищують витрати на опалення в 2-3 рази. В якості прикладу представимо розрахунок зекономленої теплової енергії, що була заощаджена Лисичанською багатoproфільною гімназією за період 2011-2015 роки за рахунок заміни старих вікон на енергозберігаючі.

Загальний об'єм усіх будівель за зовнішнім периметром склав $V=27,5$ тис.м³. Питома теплоємність повітря – $c_{\text{пов}} = 1$ кДж/кг·°С; густина повітря в приміщенні школи за температури в ньому 20 °С становить 1,2041; зміна температури повітря в школі $-\Delta t = 2$ °С.

Розрахуємо, яку кількість теплоти було зекономлено:

$$Q=c_{\text{p}} \cdot V \cdot \Delta t = 1000 \text{ Дж/кг} \cdot \text{°С} \cdot 1,2041 \cdot 27500 \text{ м}^3 \cdot 2 \text{ °С} = 66225500 \text{ Дж} \quad (7.4.1)$$

$$66\,225\,500 \text{ Дж} \cdot 0,239 \text{ кал} = 15\,827\,894 \text{ кал} = 0,0158 \text{ Гкал} \quad (7.4.2)$$

Припустимо, що для підтримання постійної температури необхідно надавати приміщенню таку енергію, що відповідатиме певній кількості палива, яку потрібно спалювати щогодини. При цьому, економія за тридцятиденний місяць та опалювальний сезон складе:

$$Q_{30} = 30 \cdot 24 \cdot 0,0158 \text{ Гкал} = 11,376 \text{ Гкал}; \quad (7.4.3)$$

$$Q_{\text{сез}} = 11,376 \text{ Гкал} \cdot 6 = 68,32 \text{ Гкал}. \quad (7.4.4)$$

Таким чином, як можна було побачити з наведених розрахунків, використання склопакетів має цілий ряд переваг: вони покращують теплоізоляцію і, відповідно, знижують витрати на опалення, оптимізують надходження в приміщення сонячного тепла, зменшують конденсацію і до того ж добре пропускають світло, зменшуючи тим самим кількість необхідного штучного освітлення в приміщеннях закладу.

Утеплення фасадів. Останнім часом за прикладом західних країн в Україні було прийнято ряд нормативно-технічних документів, спрямованих на вирішення завдання енергозбереження і зниження експлуатаційних витрат у будівництві. Відповідно до сучасних будівельних норм необхідний опір теплопередачі збільшився у 3-3,5 рази у порівнянні зі старими нормами [5]. У цьому сенсі, проблеми збереження тепла сьогодні менше турбують власників новобудов – зараз будівельні фірми, зазвичай, застосовують енергозберігаючі технології, використовуючи при будівництві житла різноманітні теплоізоляційні матеріали. Проте, решті населення, в тому числі і керівництву навчальних закладів, про теплоізоляцію необхідно дбати самостійно. На сьогодні існує декілька типів матеріалів та способів теплоізоляції будівель. Розглянемо їх детальніше.

Мінеральна вата чудово пропускає вологу, тим самим забезпечуючи мікроциркуляцію повітря, що дуже важливо для будинків, де немає повноцінної припливної вентиляції. Окрім високої теплоізоляції, даний матеріал не горить, перешкоджає поширенню полум'я, має високу хімічну стійкість, хімічно пасивне середовище, що не викликає корозію контактуючих з нею металів. Проте, вона є незручною у використанні, оскільки для її укладання необхідно зводити додаткову фальшстіну. У таку стіну укладаються листи вати, після чого зашиваються гіпсокартоном зсередини, або сайдінгом зовні. Цей матеріал екологічно чистий, а утеплення дерев'яного будинку зовні мінватою також результативно, як і зсередини. Завдяки тому, що матеріал «дихає», дерево не буде гнити, а зайва волога буде безперешкодно видалятися назовні. Серед недоліків мінеральної вати слід зазначити наступні: висока вартість; низька механічна міцність; необхідність захисту від вологи; недовговічність; висока складність монтажу.

Пінопласт вигідний більш простою системою монтажу: його достатньо приклеїти на стіни за допомогою спеціального клею, або закріпити спеціальними грибками. Варто враховувати, що пінопласт в десять разів гірше пропускає вологу, ніж мінвата, тому утеплення стелі таким матеріалом є більш доцільним. Крім того, такий матеріал

є досить дешевим (як сам матеріал, так і його монтаж), а теплоізоляційні властивості більші, ніж у мінеральної вати. Проте серед недоліків є наступні: пінопласт відноситься до горючих матеріалів, а при горінні виділяє токсичні речовини; матеріал вразливий до комах та гризунів; низька парапроникність.

Перліт. Утеплення перлітом екологічне та довговічне, його не їдять гризуни, воно стійке до вогню, крім того таке утеплення має найвищу теплопровідність серед запропонованих видів утеплення, а покриття є довговічним, екологічно чистим, не викликає алергічних реакцій, стабільне до перепадів температур. Проте, технологія утеплення перлітом є досить складною. Цей матеріал здатний сильно вбирати вологу від чого втрачає свої властивості як утеплювач, тому потребує додаткового захисту. Ще одним мінусом є вартість утеплення перлітом, яка є найвищою серед двох попередніх варіантів. В якості прикладу серед варіантів утеплення фасадів будівель цивільного призначення, наведемо реальний проект економічного комбінованого утеплення приватного житлового будинку (м. Сміла). В цьому прикладі утеплювався дім площею 75 м² з енергозберігаючими вікнами та сучасним газовим опалювальним обладнанням. В будинку товщина стін становила 45 см, а до її складу послідовно входили такі матеріали: штукатурка, ракушняк, повітряний прошарок, силікатна цегла, рис. 7.4.1.

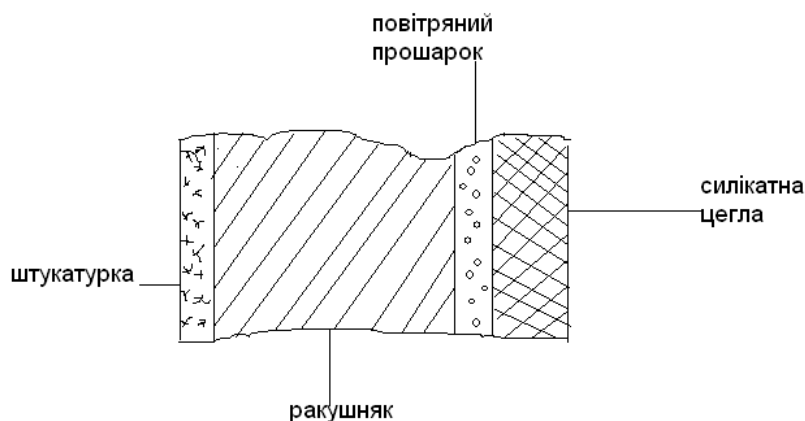

Рис.7.4.1 Схема будови стіни будинку

Протягом попередніх років в опалювальний сезон кількість спожитого газу у середньому становила 350 м³ за ціною 1 м³ = 1,01 грн. (опалювальний сезон 2014-2015 р.) зважаючи на те, що середня місячна температура в період опалювального сезону залишилась на рівні -8 °С. Утеплення здійснювалося на основі цементно-піщаної суміші. Такий підхід застосовувався через певні особливості будівлі, а

також з метою укріплення зовнішніх стін будинку. Матеріали, що застосовувалися для утеплення: пісок (8 м³), цемент (1000 кг), армосітка (150 м²), метизи (кріпильний матеріал). Загальна сума витрат без урахування енергозатрат становила 4,5 тис. грн.

Роботи з утеплення проводилися в літній період власними силами, тобто кошти на найманих робітників не витрачались. В результаті проведених робіт з утеплення будинку показання газового лічильника, у порівнянні з минулим опалювальним сезоном, зменшились на 100 м³, тобто становили 250 м³ в середньому на один місяць. В той же час змінилася вартість використаного газу та за новим тарифом становить 3,60 грн. за 1 м³ використаного газу (при нормі споживання до 200 м³) або 7,188 грн. за 1 м³ використаного газу (при нормі споживання вище за 200 м³).

Вартість утеплювальних робіт за тарифом – 1,01 грн. за 1 м³ використаного газу мала б окупитись за 4 роки та, у зв'язку зі збільшенням тарифу, окупність скоротилась до 2 років. Якщо взяти за основу підрахунків опалювальний сезон за період жовтень – березень (6 місяців), при початкових умовах: утеплення фасадів відсутнє, кількість використаного газу 350 м³, його вартість за один місяць до утеплення:

$$200 \text{ м}^3 \cdot 3,60 \text{ грн.} = 720 \text{ грн.}; \quad (7.4.5)$$

$$150 \text{ м}^3 \cdot 7,188 \text{ грн.} = 1078,2 \text{ грн.}; \quad (7.4.6)$$

$$1078,2 + 720 = 1798,2 \text{ грн.}, \quad (7.4.7)$$

$$\text{або за шість місяців: } 1798,2 \cdot 6 = 10789,2 \text{ грн.} \quad (7.4.8)$$

За умов утеплення фасадів при кількості використаного газу 250 м³, його вартість за один місяць після утеплення:

$$200 \text{ м}^3 \cdot 3,60 \text{ грн.} = 720 \text{ грн.}; \quad (7.4.9)$$

$$50 \text{ м}^3 \cdot 7,188 \text{ грн.} = 359,4 \text{ грн.}; \quad (7.4.10)$$

$$359,4 + 720 = 1079,4 \text{ грн.} \quad (7.4.11)$$

$$\text{або за шість місяців: } 1079,4 \cdot 6 = 6476,4 \text{ грн.} \quad (7.4.12)$$

При цьому, економія грошових коштів складе:

$$10789,2 - 6476,4 = 4312,8 \text{ грн.}, \quad (7.4.13)$$

що відповідає економії природного газу (за найдорожчим тарифом) у кількості $4312,8 / 7,188 = 600 \text{ м}^3$.

Використовуючи довідкові дані [6], визначимо на скільки скоротились викиди CO₂ у атмосферу при згорянні природного газу.

Так, при згоранні 1 м^3 природного газу утворюється $1,9 \text{ кг CO}_2$. Отже, при згоранні природного газу протягом шести місяців:

$$600 \text{ м}^3 \cdot 1,9 \text{ кг} = 1\,140 \text{ кілограм CO}_2. \quad (7.4.14)$$

Індивідуальні котельні. Головною перевагою індивідуальної системи опалення є економічність. Не дивлячись на досить велику вартість монтажу котельні, власники значно заощаджують на оплаті комунальних платежів, внаслідок чого котельні швидко окупаються (близько 1-2 років). Крім того, завдяки індивідуальним котельням можливо витратити паливо відповідно до реальної необхідності, і в порівнянні з вартістю послуг центральних систем, індивідуальні котельні явно виграють. Що стосується плати за використувані ресурси, все залежить від різновиду обраного джерела теплової енергії. Самим недорогим і вигідним з них є природний газ, оскільки його ККД найвищий – близько 90-95%, на відміну від ККД твердопаливного (58-60%) або рідкопаливного/газового (70-80%) котлів. Індивідуальні системи опалення дозволяють створити максимально комфортну температуру повітря в приміщенні, в залежності від реальних кліматичних і погодних умов. Справа в тому, що комунальні служби несвоєчасно регулюють потужність центральних систем, в результаті може відчуватися дискомфорт, викликаний занадто високою або низькою температурою. Початок і кінець опалювального сезону – ще один важливий аспект. До того моменту, доки комунальні служби не запустять обладнання, людині доводиться пережити кілька неприємних днів, а іноді, навіть, тижнів в холоді та дискомфорті. Ну а в той час, коли весна остаточно вступила в свої права, вікна постійно перебувають у відкритому стані через нестерпну спеку. Власникам індивідуальних систем вдається уникнути всіх цих складнощів. Потрібно відзначити, що обслуговування котлів, особливо, коли мова йде про сучасні моделі, це досить просте заняття. У нових технологічно досконалих системах значна частина процесів здійснюється автоматично (див. додатки, рис. 2). Вони оснащені різними клапанами, що забезпечують належний рівень безпеки. З 2010 року опалення будівель даного закладу об'ємом $V = 29\,700 \text{ м}^3$ забезпечується роботою модульної газової котельні. Під час опалювального сезону витрати енергії (за показниками лічильників), що отримані за рахунок згорання природного газу становили $Q_{\text{г.к.}} = 113,502 \text{ Гкал}$.

Порівняємо енергетичні витрати на опалення, що забезпечується індивідуальною газовою котельнею, та на опалення, що забезпечує Лисичанська тепломережа за період 2009-2010 роки:

$$Q_0 / Q_{г.к.} = 891,8 \text{ Гкал} / 113,502 \text{ Гкал} = 7,85 \text{ разів.} \quad (7.4.15)$$

При цьому економія теплової енергії становила:

$$\Delta Q = 891,8 \text{ Гкал} - 113,502 \text{ Гкал} = 778,3 \text{ Гкал.} \quad (7.4.16)$$

При описі переваг індивідуальних котелень, не можна не згадати про проблему екології. Центральні комунальні системи не раціонально витрачають ресурси. В результаті їх роботи в повітря потрапляє велика кількість забруднюючих речовин. В цьому плані для навколишнього середовища набагато безпечніші індивідуальні системи опалення, що забезпечені фільтрами різного рівня очищення та які споживають меншу кількість ресурсів.

Розглянемо розрахунки економічного ефекту, який отримали від впровадження індивідуальної газової котельні у КЗ «Лисичанська спеціалізована школа І-ІІІ ст. № 8», що забезпечує Лисичанська тепломережа. Середньодобові витрати теплової енергії у 2010-2011 навчальному році КЗ «Лисичанська спеціалізована школа І-ІІІ ст. №8» (до підключення до газової котельні) складали 4,9 Гкал. Тривалість опалювального сезону становить 182 доби. Розрахуємо витрати теплової енергії за опалювальний сезон:

$$Q_0 = 4,9 \text{ Гкал} \cdot 182 \text{ доби} = 891,8 \text{ Гкал.} \quad (7.4.17)$$

Все це вказує на значне споживання енергії, яку можна було б зберегти, всього лише правильно контролюючи її витрати. Так, в Лисичанській гімназії №1 створено і реалізовано інтелектуальну систему контролю за опаленням (див. додатки, рис. 3).

В той же час, при спалюванні 1 м³ природного газу виділяється 0,96 м³ вуглекислого газу. Тому за 2015 рік (загальне тепловиділення 140,2 Гкал), було витрачено 16 360 м³ газу, а виділено у атмосферу 15 705 м³ вуглекислого газу. При цьому система регулювання і контролю дозволяє зменшити викиди вуглекислого газу в атмосферу в середньому від 10 до 30% (залежно від необхідної температури в приміщеннях та погодних умов). Значний інтерес також представляє собою використання електричного опалювального обладнання для обігріву будівлі. Електрика – це відмінне джерело тепла. При цьому вже сьогодні з'являються будівлі, що мають електричну систему

опалення, живлення якої відбувається із залученням сонячних батарей. Проте, потрібно враховувати той факт, що опалення будівлі за допомогою такого джерела доцільно організовувати тільки для регіонів з максимумом сонячної енергії. Вся справа в тому, що ефективність таких батарей в похмуру погоду низька, що може викликати нестачу тепла. Тому опалення за допомогою енергії сонця, перетвореної в електричну, не рекомендується застосовувати відокремлено від інших. Оптимально використовувати їх тільки для економії коштів, коли це можливо.

Оскільки більшість сучасних електроприладів, що знайшли застосування в навчальних закладах, або мають високий клас енергоефективності (холодильники, калорифери та інші), або час їх роботи короткотривалий (чайники, пилососи тощо), основний шлях заощадження електроенергії - заміна систем штучного освітлення в класах, коридорах та побутових приміщеннях навчальних закладів.

Достатня інтенсивність електричного освітлення поряд з іншими заходами та засобами технічного оснащення навчальних приміщень створює комфортні умови для навчання, рівень освітленості значно впливає на продуктивність праці. Тому завдання економії електроенергії на освітлювальних установках слід розуміти так, щоб при мінімальних витратах електроенергії шляхом правильного налаштування та експлуатації освітлювальних приладів забезпечити оптимальну освітленість навчальних приміщень та робочих місць і високу якість освітлення, створити обстановку для найбільш продуктивної праці.

Слід зазначити, що у випадку освітлення аудиторій мова йде про стаціонарні освітлювальні прилади, проте використання їх в коридорних приміщеннях, санітарних зонах і складських приміщеннях недоцільне. Одним з ефективних способів вирішення проблеми економії електроенергії в таких приміщеннях є встановлення датчиків руху і присутності [7].

Принцип їх роботи полягає в наступному: датчики автоматично включають або виключають освітлення в приміщенні в залежності від інтенсивності природного потоку світла та/або присутності людей. Можливою реалізацією цієї задачі є використання пасивної технології інфрачервоного випромінювання, а саме використання вбудованих ІР-датчиків, що здійснюватимуть запис теплового випромінювання і перетворюватимуть його у вимірюваний електричний сигнал. Люди випромінюють теплову енергію, спектр якої знаходиться в інфрачервоному діапазоні і невидимий для

людського ока. Таке устаткування дає можливість заощаджувати до 70-80% електроенергії, яка витрачається на освітлення.

Ще одним ефективним заходом економії електричної енергії є використання сучасних засобів освітлювальної техніки. Розглянемо типи освітлювальних засобів, що пропонує сучасний ринок, їхні переваги і недоліки.

Для освітлення навчальних закладів лампи розжарювання є надзвичайно не вигідними, оскільки мають вельми обмежений ресурс (близько 1000 годин), а їх коефіцієнт корисної дії є достатньо низьким (до 5%).

Газорозрядні освітлювальні лампи мають більший ресурс, ніж лампи розжарювання (приблизно 20 000 годин), а їх коефіцієнт корисної дії становить 25-50%, проте такі лампи мають ряд недоліків, а саме: висока вартість; великі розміри; лампи мають токсичні компоненти, внаслідок чого з'являється потреба в утилізації тих ламп, що вийшли з ладу; наявність мерехтіння і гудіння при роботі на змінному струмі промислової частоти.

Останнім часом існуючі засоби освітлення витісняються світлодіодними лампами (технологія LED), здатними функціонувати без заміни набагато довше відомих освітлювальних засобів, а саме – до 100 000 годин. Вони мають найвищий серед штучних джерел світла коефіцієнт корисної дії – до 80%, що спонукає підприємства всього світу змінювати освітлення на світлодіодне. Серед інших переваг цих засобів слід зазначити такі: можливість отримувати різні спектральні характеристики без застосування світлофільтрів (розширює можливості для аграрних підприємств); відсутність інерційності при включенні і виключенні, що важливо для світлодинамічних установок; малі розміри і, як наслідок, менша, в порівнянні з люмінесцентною лампою, кількість люмінофора, який містить рідкоземельні матеріали; відсутність в складі ртуті, на відміну від газорозрядних ламп; практично повністю відсутній інфрачервоний і ультрафіолетовий діапазон; низька температура. Крім усіх вищеперерахованих переваг, світлодіодні освітлювальні прилади є досить доступними, а конкуренція світових лідерів з виготовлення таких ламп веде до неухильного зниження їх вартості при підвищенні якості продукту.

Проте, основною перевагою таких світлодіодних ламп (LED) є те, що спектр їхнього випромінювання дуже близький до сонячного (TheSun) і є найбільш сприятливим для людського ока. Таким чином, вони представляють найкращий варіант в порівнянні з лампами для фар та прожекторів (FL), люмінесцентними лампами (HID) та

звичайними лампами розжарювання (Incandescent), див. додатки, рис. 4.

Також важливою перевагою світлодіодної лампи є і те, що при однаковій кількості спожитої електроенергії в порівнянні з іншими лампами, вона дає в рази більше світла, табл. 7.4.2.

Таблиця 7.4.2

Порівняння споживаної потужності різних типів ламп та випромінюваного ними світла

Лампа розжарювання	Люмінесцентна лампа	Світлодіодна лампа	Світловий потік
20 Вт	5-7 Вт	2-3 Вт	200 Лм
40 Вт	10-13 Вт	4-5 Вт	400 Лм
60 Вт	15-16 Вт	8-10 Вт	700 Лм
75Вт	18-20 Вт	10-12 Вт	900 Лм
100Вт	25-30 Вт	12-15 Вт	1200 Лм
150 Вт	40-50 Вт	18-20 Вт	1800 Лм

Проаналізувавши дані реєстру використаної електроенергії в цьому закладі за 2015 рік, можна побачити, що школа використовує значну кількість електроенергії. Як зазначалося, всього за 2015 рік було спожито 47 787 кВт електроенергії. В результаті підрахунку кількості світильників в приміщеннях школи, було встановлено, що система освітлення школи складається з: ламп люмінесцентних Т8 18 Вт/54600 – 1000 шт; ламп люмінесцентних Т8 36 Вт/541200 – 114 шт; ламп розжарювання А55 100 Вт Е27 – 166 шт.

Другим важливим аргументом для вдосконалення освітленості в закладі є висновки санітарно-епідеміологічного обстеження від 22.10.2015 року, де йдеться, що в кабінеті інформатики №1 (каб.18), навчальній майстерні, майстерні обслуговуючої праці штучне освітлення нижче нормативних значень. Крім того, звернено увагу на необхідність покращення освітленості навчальних дощок в більшості кабінетів.

Для проведення реконструкції освітлення в цьому закладі, за наведеними розрахунками в школі було встановлено: лампи світлодіодні Т8-9W-4000K – 1000 шт.; лампи світлодіодні Т8-18W-4000K- 114 шт; лампи світлодіодні LED А60 12W Е27 4500K – 166 шт. Розрахунки обґрунтування доцільності встановлення світлодіодних ламп наведені в таблиці 7.4.3. Отже, за цінами 2016 року, за наявності старих світильників витрати електроенергії на цей рік складуть 52 256 кВт/рік (лампи розжарювання - 18 459 кВт/рік, лампи люмінесцентні Т8-18 Вт/54 600 – 27 522 кВт/рік, лампи люмінесцентні Т8-36 Вт/54 1200 – 6 275 кВт/рік), що еквівалентно 99809 грн.

Якщо виконати заміну ламп розжарювання та люмінесцентних ламп на світлодіодні, то загальні витрати електроенергії складуть 18 744 кВт/рік, що еквівалентно 35802 грн. та відповідно в 2,8 рази менше, ніж в першому випадку. Економія за рік складатиме 33512 кВт/рік (33,512 МВт), що в грошовому еквіваленті складатиме 67008 грн./рік, і це лише в одному навчальному закладі. Крім того, люмінесцентні лампи потребують утилізації, на що також витрачаються додаткові кошти, які у випадку замін можна буде економити.

Таблиця 7.4.3

**Техніко-економічне обґрунтування доцільності
встановлення світлодіодних ламп освітлення**

Характеристика	Лампа розжарювання A55 100 ВТ E27	Лампа світлодіодна LED A60 12W E27 4500K	Лампа люмінесцентна T8 18Вт/54 600	Лампа світлодіодна T8-9W-4000K	Лампа люмінесцентна T8 36Вт/54 1200	Лампа світлодіодна T8-18W-4000K
Кількість світильників, шт.	166	166	1000	1000	114	114
Тариф на електроенергію	1,91	1,91	1,91	1,91	1,91	1,91
Ціна 1-ї лампи, грн.	15,53	114,9	20,59	130,52	23,59	201
Кількість ламп у світильнику, шт.	1	1	4	4	2	2
Час роботи світильника на день, год.	8	8	11	11	11	11
Витрати на електроенергію						
Потужність, кВт	0,1	0,01	0,018	0,009	0,036	0,018
Кількість навчальних днів у році,	159	159	159	159	159	159
Кількість годин роботи світильника на рік, год.	1112,00	1112,00	1529,00	1529,00	1529,00	1529,00
Споживання електроенергії 1-го світильника на рік, кВт/год.	111,2	11,12	110,088	55,044	110,088	55,044
Споживання електроенергії старими світильниками на рік, кВт/год.	18459,20		27522,00		6275,02	
Споживання електроенергії світлодіодними лампами на рік, кВт/год.		1845,92		13761,00		3137,51
Витрати на утилізацію за один рік, грн.	0	0	20	0	20	0
Економія за рік, грн.	64 007,52					

Тривалість проекту становитиме не більше 1 місяця, якщо одночасно буде здійснюватися як демонтаж старих світильників, так і встановлення нових. Очікувані результати від виконання проекту. Підвищуючи енергоефективність навчального закладу за рахунок коштів, залучених за Кіотським протоколом, в короткостроковій перспективі очікується суттєве зменшення обсягів споживання електроенергії. Дослідження показало, що заміна ламп на світлодіодні, дозволить зменшити кількість спожитої електроенергії на 33512 кВт/рік.

Перспективним напрямом заощадження коштів на електроенергію в комунальних установах та навчальних закладах є застосування сонячних батарей. Безперечно, економічний ефект сонячних батарей залежить від потужності батареї і площі фотоелектричних елементів, які сприймають промені. Якщо взяти для прикладу таке місто, як Київ, то можна отримати наступні цікаві дані. Якщо потужність пристрою становить 800 Вт, то вона дозволяє обмежено користуватися побутовими приладами, але не зможе забезпечити безперебійну подачу електрики протягом доби для обігріву приміщень.

За потужності пристрою в 10 разів більше, тобто 8 кВт, вона дозволить обігрівати невеликі за площею приміщення будинків в осінній і зимовий час. Навесні ж можливий повноцінний обігрів всіх приміщень. Пристрій з потужністю 13,5 кВт практично повністю замінює електрику, що може забезпечити постійний обігрів будинку в усі місяці року, за винятком листопада, грудня і січня. У цьому випадку можна основні прилади залишити працювати від сонячних апаратів, а опалення підключити до центральної системи. Найпотужнішими генераторами є ті, які мають потужність 31,5 кВт. Вони дозволять повністю відмовитися від основних видів енергозабезпечення та використовувати лише енергію сонця протягом всього року тривалий час. Але коштують такі апарати дорого, що обмежує їх застосування.

Ефективність подібного обладнання залежить від декількох факторів. Найважливіші з них – активність сонячної енергії та потужність батареї. Найбільш оптимальними є апарати з потужністю від 13,5 кВт, що може забезпечити практично безперебійну роботу всього устаткування. Рекомендується застосування їх в якості додаткового джерела електрики з метою економії коштів. Доцільно поєднувати їх з центральним опаленням (на природному газі). При зведенні сонячних станцій потрібно врахувати великі витрати на обладнання. Окупність може скласти десятки років.

Незважаючи на те, що електрика, отримана за допомогою тільки енергії Сонця, не вимагає при експлуатації системи жодних капіталовкладень, при позитивному вирішенні даного питання виникає багато проблем. Найважливішими з них є здешевлення способів генерації отриманого від сонця тепла та збереження його якомога триваліший час. Увечері споживання електрики зростає, а батареї працюють в основному в денний час. Вченими обчислено, що вартість 1 Вт від батареї дорівнює 0,5 \$ за день (8 годин роботи) вона здатна згенерувати 8 Вт/год., які потрібно зберегти на вечірній час.

Найдешевше сонячну електрику зараз отримувати за допомогою полікристалічних батарей. Велике значення має і те, що вартість сонячної енергії не повинна перевищувати ціну альтернативного палива, наприклад, газу. Якщо взяти для прикладу одного зі світових лідерів у даному питанні – Німеччину, де ціна на газ дорівнює 450\$, то вартість 1 кВт сонячної енергії не повинна бути вище 0,1\$. В іншому випадку застосування останньої буде економічно не доцільним.

Заходи водозбереження. Водопостачання – подача поверхневих або підземних вод водоспоживачам в необхідній кількості та у відповідності з цільовими показниками якості води у водних об'єктах. Інженерні споруди, призначені для вирішення завдань водопостачання, називають системою водопостачання або водопроводом. Вода витрачається різними навчальними закладами на найрізноманітніші потреби. Однак, переважна більшість цих витрат може бути зведена до витрат на господарсько-питні потреби (пиття, приготування їжі, умивання, підтримання чистоти тощо).

Економне та ефективне використання води, забраної з джерел, повинно плануватися і здійснюватися в двох напрямках. Перший з них і, напевно, найбільш привертаючий увагу всіх, хто націлений на водозбереження, напрямок - це використання води безпосередніми водокористувачами. Активні заклики до ощадного та раціонального використання води лунають звідусіль. Але є й другий напрямок, який також не мав би залишатися поза сферою інтересів учасників водогосподарського комплексу. Не менші, якщо не більші резерви водозбереження, знаходяться в руках керівників – менеджерів водного сектора. Проблема, яка існує, проте залишається, як правило, поза увагою, досить глибока та полягає в неузгодженості потреб водокористувачів та обсягів водоподачі, в нерівномірності та нестабільності цієї водоподачі, а також в тих коливаннях водовитрат, які мають місце у будь-якій водогосподарській системі.

Для поширення досвіду та результатів певних проектів, націлених на вирішення цієї апроблеми в широких масштабах, можуть бути рекомендовані наступні основні напрямки водозбереження в регіоні:

–вдосконалення системи обліку води;

–введення прогресивної системи плати за воду через встановлення заохочувальних східчастих тарифів, а також штрафних санкцій за обсяги води, використаної понад нормативи;

–перегляд усіх нормативів водокористування на основі досить відомих науково-обґрунтованих комп'ютерних програм «ISAREG» і «CROPWAT», що дозволяють успішно полегшувати процеси планування водокористування і одночасно враховувати особливості різних об'єктів і різних за водністю років, а також створювати основу для оперативного коригування норм водоспоживання при різній водозабезпеченості;

–на основі цих норм, перегляд лімітів водокористування, які в даний час в більшості своїй завищені, що призводить до великих організаційних витрат, зайвих витрат коштів і підвищення навантаження на дренаж;

–напрацювання зональних показників потенційної продуктивності води і, згідно з ними, надання пільг водокористувачам, які їх виконують, у вигляді зниження податків або зменшення плати за водогосподарські послуги;

–створення системи піонерних проектів водозбереження, як першочергових об'єктів показового водокористування;

–створення консультативної служби для водокористувачів щодо раціонального використання водних ресурсів та досягнення потенційної продуктивності води.

Поряд з організаційними і технічними заходами щодо забезпечення водозбереження велике значення має управління попитом на воду на основі державної політики, спрямованої на раціональне використання водних ресурсів. Впровадження передових та екологічно безпечних технологій повинно мати добре продуманий механізм політичного середовища (фінансових, організаційних, юридичних і технічних інструментів). Навіть в рамках Європейської рамкової директиви щодо води відзначаються повільні темпи впровадження технологій, що пояснюється рядом об'єктивних причин, а саме:

–високо екологічне і високо технологічне обладнання, таке як, наприклад, мікрофільтраційні модулі всередині станцій з видалення активного мулу, вимагає великих обсягів капіталовкладень і, хоча це

обладнання буде працювати набагато довше (в десятки разів) та якісніше, ніж існуюче, його вартість, поки що, не укладається в сьогоднішні уявлення про ефективність та окупність вкладень. Для вирішення цієї проблеми повинні бути введені певні знижки або заохочення інвесторам, наприклад, в розмірі ціни формування водного ресурсу, який ця технологія повертає в життя (в іншому випадку, ці кошти повинні були б виділятися державою в більших обсягах);

–впровадження водозберігаючих технологій побутового призначення (для водопровідних кранів, душових пристроїв, унітазів та інших) дозволяє знизити споживання води на 1 людину до 100 л/добу, але якщо різко знизити питомі витрати, то багато потужностей очисних споруд будуть недовикористані. Тому ступінь впровадження водозберігаючих технологій повинен порівнюватися з необхідністю і альтернативними витратами таким чином, щоб витрати на водозбереження були менші, за витрати на розвиток потужностей без водозбереження;

–процедури конкурсів на виконання тих чи інших робіт, зазвичай, орієнтуються на вартісні витрати і традиційно тендер присуджується тим, хто дає меншу ціну. Але нова технологія не може бути дешевше – вона вигідна лише в довгостроковому та екологічному аспектах. В цьому випадку конкурсні умови та критерії повинні бути принципово змінені на користь суспільно вигідних рішень;

–встановлення ціни на воду, яка спирається на повну компенсацію всіх витрат та наявність прибутку, навряд чи буде сприяти більш технологічним і екологічним рішенням, оскільки буде розраховане на базовий обсяг водоспоживання та водоочищення і, крім того, на певну технологію. Муніципалітети, зацікавлені в збереженні природи, повинні взяти на себе частину витрат на екологічні технології.

Більш докладні заходи, націлені на водозбереження і підвищення продуктивності водопостачання, будуть показані нижче.

Прийнято вважати, що основа боротьби проти нераціонального водокористування на водогосподарських системах полягає у підвищенні ККД систем двох типів: технічного і організаційного.

Підвищення технічного ККД водопідведення досягається, як усім відомо, шляхом ліквідації витоків у водопровідній і трубопровідній мережі, боротьбою з фільтрацією в зрошувальних каналах шляхом облицювання або перекладу земляних каналів в труби, лотки, а також впровадженням автоматизації тощо.

Підвищення організаційного ККД досягається шляхом недопущення скидів, прогонів води по каналах, ліквідацією несанкціонованих водозаборів, будівництвом всередині системних водосховищ, які вловлюють зайву подачу, а також басейнів добового регулювання, що вирівнюють добову нерівномірність водоподачі і водозабору. Але тут не меншу увагу слід приділити ліквідації нерівномірності розподілу води між гілками каналів меншого порядку або між водокористувачами. Будь-якій розподільчій системі, в тому числі, й водогосподарській, властива ентропія, яка тим більша, чим більше ступенів ієрархії і менше ступенів регулювання та обмежень.

Серед основних порад щодо водозбереження в навчальних закладах слід віднести такі:

–встановлення змішувачів, кранів з розпилувачами (аераторами, пералаторами та ін.), у таких пристроях вода змішується з повітрям, за рахунок чого витрати води знижуються у 5-7 разів;

–обмеження витрат води при митті посуду шляхом організації цього процесу не під потоком води, а у посудині чи при закритому зливному отворі;

–періодичне проведення профілактики, а за необхідності й ремонту несправної сантехніки. Періодичне покрапування може обійтися значними витратами. 10 крапель води за хвилину – це втрати до 2000 літрів питної води за рік;

–оснащення туалетів економічними зливними бачками: керуючи обсягом зливу води в унітазі, можливо скоротити витрату води в 4 рази (деякі баки витрачають до 12 літрів за один спуск, а деякі - лише 3 літри);

–встановлення сучасних ричагових змішувачів, які дозволяють за рахунок швидшого змішування гарячої та холодної води добитися певної економії, в порівнянні із звичайними.

Вплив економії енергії в навчальних закладах на викиди парникових газів та уповільнення зміни клімату. Причин змін клімату багато. І одна з них – це так званий парниковий ефект вуглекислого та деяких інших газів атмосфери. Коли йде мова про наслідки парникового ефекту, ми чітко розуміємо його вплив на клімат Землі. У першу чергу – це глобальне потепління. Глобальне потепління прямо пов'язане зі Світовим океаном. Середня температура планети зростає, рідина починає випаровуватися. Це стосується і Світового океану: деякі вчені побоюються, що через пару сотень років він почне «висихати». При чому через високі температури льодовики та морські льоди почнуть активно танути

вже найближчим часом. Це призведе до неминучого зростання рівня Світового океану. Підвищення середньої температури Землі відіб'ється і на нашому житті.

На прикладі окремого середнього навчального закладу спробуємо довести, що кожен навчальний заклад України зможе за рахунок економії сприяти збільшенню кисню в атмосфері та запобігти виникненню екологічної катастрофи. Розрахуємо користь заходів. За опалювальний сезон економія енергії завдяки встановленню енергозберігаючих вікон:

$$Q_{\text{сез}} = 11,376 \text{ Гкал} \cdot 6 = 68,32 \text{ Гкал.} \quad (7.4.18)$$

Економія за рахунок встановлення індивідуальної газової котельні:

$$\Delta Q = 891,8 \text{ Гкал} - 113,502 \text{ Гкал} = 778,3 \text{ Гкал.} \quad (7.4.19)$$

Економія за рахунок використання енергозберігаючих ламп:

$$Q_{\text{осв}} = 0,14 \text{ Гкал} \cdot 35 \cdot 5 = 24,5 \text{ Гкал.} \quad (7.4.20)$$

Загальна зекономлена енергія:

$$Q = Q_{\text{сез}} + \Delta Q + Q_{\text{осв}} = 871,12 \text{ Гкал.} \quad (7.4.21)$$

Кількість теплоти, яка виділяється при згорянні 1 кг метану в калоріях: $Q_1 \approx 0,012 \text{ Гкал}$. Розрахуємо масу «зекономленого» метану:

$$M(\text{CH}_4) = 871,12 \text{ Гкал} / 0,012 \text{ Гкал} = 72\,593,3 \text{ кг} \quad (7.4.22)$$

Маса вуглекислого газу, що не був викинутим в атмосферу та не завдав шкоди екології:

$$M(\text{CO}_2) = 72\,593,3 \cdot 2,75 = 199\,631,66 \text{ кг.} \quad (7.4.23)$$

Маса «зекономленого» кисню:

$$M(\text{O}_2) = 72\,593,3 \cdot 4 = 290\,372 \text{ кг.} \quad (7.4.24)$$

Основна кількість CO_2 утворюється природними джерелами, і тільки приблизно 1-3% пов'язані з технічною діяльністю людини (антропогенні викиди). Однак ці 1-3% порушують рівновагу в атмосфері та є причиною виникнення парникового ефекту. Вирішення проблеми зменшення антропогенних викидів CO_2 можливе шляхом зменшення кількості спалюваного вуглеводневого

палива, тобто підвищення паливної економічності теплоенергетичних пристроїв і теплових двигунів. Саме тому так важливе економічне використання енергії навчальними закладами.

Важливим аспектом енергозбереження в навчальних закладах України є економія кисню (в середньому 290372 кг на опалювальний сезон). Майже стільки ж кисню дає 1000 га змішаного лісу. Одна тополя на добу виділяє близько 40 кг кисню, липа – 12 кг, кедр – 10 кг, а ялина – 6 кг. За один день 1 гектар змішаного лісу здатний переробити 120-280 кг вуглекислого газу і при цьому виділити в атмосферу 120-200 кг кисню. Саме тому для покращення екологічної ситуації потрібно відроджувати ліси та зелені смуги поблизу міст та промислових підприємств [8].

Підсумовуючи слід зазначити, що надійними та першочерговими заходами теплозбереження у навчальних закладах України є заміна вікон на сучасні енергозберігаючі склопакети, а також утеплення фасадів будівель навчальних закладів. При цьому, першочергово рекомендується проводити такі заміни з північної та західної сторін будівлі, а також з тих сторін, де за розподілом рози вітрів припадає більша кількість опадів. Проте слід враховувати, що заміна окремих вікон та немонолітне утеплення фасадів не несе належного ефекту при теплозбереженні будівлі. Позитивний ефект також дає створення тамбурів з подвійними дверними отворами на усіх входах та виходах в будівлю, а оснащення таких тамбурів тепловими завісами (теповими гарматами, затворами та ІЧ-заслонами), при мінімальних енергозатратах знизить теплові витрати в рази.

Значним зменшенням фінансового навантаження при оплаті теплоносіїв є підключення тепломережі закладу до модульної котельні або системи сонячних батарей, проте слід врахувати, що цей комплекс заходів є недешевим і для багатьох бюджетних організацій (а особливо для державних навчальних закладів) може стати не підйомним без залучення спонсорської чи грантової сторонньої допомоги. Серед заходів електрозбереження в навчальних закладах найбільш ефективними є заміна системи освітлення на сучасні LED-світильники, а в побутових приміщеннях та коридорах – застосування датчиків освітленості, руху та/або присутності. Основні напрями водозбереження в навчальних закладах полягають у застосуванні змішувачів та кранів з розпилювачами, а також економічних зливних бачків. Проте, ефективним також є періодична профілактика системи водопостачання та, при потребі, її своєчасний ремонт.

Таким чином, в даному розділі визначені основні заходи щодо енерго- та ресурсозбереження в умовах сталого розвитку навчальних закладів середньої та вищої освіти України, проведено порівняння ефективності застосування цих заходів на реальних прикладах, а також підраховано економічний та екологічний ефекти від впровадження цих заходів.

7.5. Шляхи підвищення енергоефективності ВНЗ

(А. Б. Жидков, О. Б. Жидкова)

Сучасні вищі навчальні заклади України розташовані у спорудах та приміщеннях, які було побудовано щонайменше 50 років тому. Багато з них займають історичні приміщення, побудовані у 18-19 сторіччі. Досить часто внз розміщується у спорудах, які попередньо мали інше призначення і не проектувалися для ведення навчальної діяльності. Загальною рисою практично для всіх внз є те, що приміщення які вони займають було спроектовано та побудовано без урахування сучасної концепції енергозбереження та без застосування сучасних будівельних технологій. Тому витрати енергії на їх утримання є дуже значними. Це призвело до того, що більшість внз України витрачають левову частку своїх коштів на комунальні платежі, що не дає їм змогу вкладати ці кошти з в розвиток інших складових матеріальної бази, підвищення витрат на дослідження, заробітну плату тощо. Сучасний ВНЗ є комплексом споруд, що поєднує начальні корпуси, спортивні майданчики, бібліотеки, лабораторні приміщення, адміністративні споруди, гуртожитки, технічні споруди, тощо. Але виходячи саме з основного призначення внз і основних видів навчання (лекцій, лабораторних, практичних занять та семінарів, тренінгів, консультацій) найбільш масовим типом приміщення є навчальна аудиторія. Окрім цього, дуже складно навести загальні рекомендації для лабораторій, або технічних споруд, зважаючи на їх специфічне призначення. Тут краще задіяти індивідуальний підхід. Вимоги ж до навчальної аудиторії є практично типовими. Це приміщення для слухання лекцій, доповідей, проведення різних інших видів навчальних занять, консультацій, тощо. В цьому приміщенні повинні бути забезпечені комфортні умови для навчання (розумової праці) групи людей.

Тому надалі ми будемо використовувати саме навчальну аудиторію в якості об'єкту дослідження. Предметом дослідження є витрати енергії на створення комфортних умов в навчальній аудиторії та шляхи зменшення цих витрат. Мета роботи, запропонувати низку заходів по зниженню витрат енергії на утримання навчальних аудиторій ВНЗ.

Навчальна аудиторія повинна створювати комфортні умови для навчання, тобто вдовольняти, перш за все основні фізіологічні потреби студента та викладача. Основним нормативним документом, який регламентує вимоги до навчальних аудиторій в Україні є державні будівельні норми та правила (ДБН) і Державні санітарні правила і норми (ДСанПіН) [1,2]. Наприклад, ДБН В.2.2-3-97 «Будинки та споруди навчальних закладів», які автори приймають в якості орієнтиру. Водночас будемо враховувати результати сучасних наукових досліджень та світових тенденцій, беручи до уваги, що багато нормативних документів були розроблено досить давно.

В якості прикладу приймемо типову аудиторію на одну студентську групу з 25 осіб (нормативна кількість студентів) та 1 викладача. Згідно табл. 4 ДБН В.2.2-3-97 її площа повинна дорівнювати не менш 60 м². Висота аудиторії згідно ДСанПіН 5.5.2.008-01 для загальноосвітніх навчальних закладів не має бути меншою ніж 3 м, можемо використовувати цей показник і для ВНЗ.

Площу вікон треба визначати за дотриманням норми природнього освітлення. Тут потрібно враховувати розташування вікон до сторін світу, глибину приміщення, тощо. Для приблизного розрахунку будемо спиратися на гігієнічні норми освітлення, які потребують відношення площі світових прорізів до площі підлоги не менш 1/8 для виробничих помешкань і 1/10 до житлових. Інші рекомендації вимагають, щоб площа світлових прорізів складала 12 – 16 % від площі підлоги. Тоді, для прийнятої площі аудиторії 60 м², маємо площу вікон 6 – 9,6 м². ДБН В.2.2-9-2009. «Громадські будинки та споруди. Основні положення» вимагає щоб площа світлових прорізів не перевищувала норми задля дотримання вимог енергоефективності та звукоізоляції.

Штучне освітлення навчальних приміщень може бути забезпечено люмінесцентними лампами та лампами розжарювання з відповідною арматурою, яка повинна давати розсіяне світло, бути безпечною та надійною. Рівень штучного освітлення навчальних приміщень при використанні ламп розжарювання 150 лк і 300 лк при лампах люмінесцентних. В кабінетах креслення, майстернях рівень штучного освітлення повинен бути відповідно 200-400 лк, 300- 500 лк.

Ці норми ДСанПіН морально застарілі і до питання штучного освітлення з урахуванням сучасного досвіду ми повернемося пізніше.

Середня температура в аудиторії під час занять повинна складати згідно ДСанПіН 17 - 20 °С, а у період, коли заняття не проводяться бути не меншою 15 °С. Деякі автори, посилаючись на гігієнічні вимоги наводять такі рекомендовані температурні інтервали (табл. 7.5.1).

Таблиця 7.5.1

Температурний режим у навчальних приміщеннях, °С

Період	Оптимальний діапазон	Припустимий діапазон
Зима	18 - 20	17 - 22
Весна	18 - 22	17 - 23
Осінь	16 - 22	15 - 22

Згідно ДБН.2.5-67:2013 температура повинна складати 22 ± 2 °С. Перепади температури повітря в горизонтальному напрямку не повинні перевищувати 2 °С, у вертикальному 2,5 °С на кожен метр висоти. Протягом доби коливання температури повітря в приміщенні при центральному опаленні не повинні перевищувати 3 °С (норма не корелює із вимогами ДБН). Як бачимо, нормативні показники є доволі невизначеними.

Необхідно зазначити, що питання обігріву приміщень розроблено досить ретельно, а щодо охолодження рекомендацій практично немає. Свої міркування щодо температурного режиму навчальних приміщень автори наведуть далі.

Відносна вологість повітря повинна бути в межах 40 - 60%. Для підтримання якісного складу повітря та оптимальної вологості слід розрахувати повітрообмін для аудиторії. Існує багато методик для визначення повітрообміну, в яких він визначається з урахуванням нормативної кратності повітрообмін для приміщення, відводу вологи (людина при сидячій розумовій праці видихає приблизно 0,075 л вологи у вигляді пари за годину), відводу зайвого тепла, потреби людини в свіжому повітрі в залежності від виду роботи, тощо. При розрахунках приймається більше з отриманих значень. Розрахунки та їх аналіз показав, що найбільшим є повітрообмін з розрахунку 20 м³/год на студента, який і приймемо в якості норми.

Доречі, ДСанПіН 5.5.2.008-01 нормує час провітрювання навчальних приміщень на малих перервах у продовж 1 - 10 хвилин і на великих перервах, або між змінами 5 - 35 хвилин, в залежності від температури повітря вулиці. Як при цьому визначити, чи пройшов потрібний повітрообмін, не зрозуміло.

Обов'язкові вимоги, які повинні виконуватися при проектуванні, будівництві та експлуатації будівель різного призначення з метою захисту від шуму і забезпечення нормативних параметрів акустичного середовища встановлює ДБН В.1.1-31:2013 «Захист територій, будинків і споруд від шуму». Згідно цих ДБН нормованим параметром ізоляції повітряного шуму внутрішніми огорожувальними конструкціями житлових і громадських будинків є індекс ізоляції повітряного шуму $R'W$, а нормованим параметром ізоляції ударного шуму міжповерховим перекриттям – індекс ізоляції ударного шуму $L'nW$. Для навчальних приміщень нормативні значення індексів ізоляції повітряного і ударного шуму складають відповідно для стін та перекриттів $R'W = 52$ дБ та $L'nW = 60$ дБ для перекриттів. Докладно розглядати ці показники автори не планують, тільки зазначать, що звукоізоляція скла набагато гірша ніж стінових матеріалів.

Аналіз наявної аудиторії, визначення проблем. В якості прикладу далі буде наведено аудиторію в лабораторному корпусі СНУ ім. В.Даля в якому розташовано «Ресурсний центр зі сталого розвитку при СНУ ім. В. Даля» в м. Северодонецьк, Луганської області. Основні характеристики аудиторії наступні (табл. 7.5.2)

Таблиця 7.5.2

Характеристики навчальної аудиторії

Показник	Значення
Кількість місць для студентів	24
Площа аудиторії, м ²	42
Висота стелі, м	3
Кількість вікон	2
Площа одного вікна, м ²	5
Тип вікон	старі дерев'яні з подвійними склінням
Орієнтація вікон	південь
Матеріал зовнішньої стіни	силікатна повнотіла цегла без утеплення, з внутрішнім оштукатурюванням
Товщина зовнішньої стіни, см	52
Довжина зовнішньої стіни, м	7
Поверх	3 (4-поверховий корпус)
Наявність вентиляції	Ні
Типовий час використання	8.00 – 16.30
Вхідні двері	дерев'яні без ущільнення
Штучне освітлення	Розжарювання 4x150 Вт
Опалення	Центральне, водяне, радіатори під вікнами

Зовнішній вигляд аудиторії наведено в додатках на рис. 5. В аудиторії не витримується показник по мінімальній площі для кожного студента. Максимальна кількість студентів у групі для цієї аудиторії не повинна перевищувати 17 осіб. Площа віконних прорізів є зavelикою, бо складає 23,8 %, що значно перевищує нормативні значення. Доцільно зменшити площу вікон до нормативного показника 16 % від площі підлоги. Штучне освітлення теж не відповідає вимогам, бо для ламп розжарювання мінімальна припустима потужність складає 18-20 Вт/м², тобто 756 – 840 Вт на аудиторію замість наявних 600.

Іншими складовими, які необхідні для аналізу характеристик аудиторії є кліматичні показники місцевості, де розташовано ВНЗ та прив'язка будівлі до сторін світу. Основні кліматичні показники, які було використано при подальших розрахунках прийнято такими (табл. 7.5.3). Основними проблемами аудиторії є погана теплоізоляція зовнішньої стіни, великі втрати тепла крізь щілини у вікнах, відсутність належної вентиляції, застаріла система штучного освітлення, неможливість керувати освітленням, опаленням та вентиляцією.

Таблиця 7.5.3

Кліматичні показники*

Показник	Значення
Середня максимальна температура самого теплого місяця, °С	26,3
Середня мінімальна температура самого холодного місяця, °С	-8,8
Опалювальний період	жовтень - березень
Середня швидкість вітру в опалювальний період, м/с	4,22
Середня кількість сонячних днів за опалювальний період	53 (29 %)
Максимальна висота підйому сонця в червні, °	64
Максимальна висота підйому сонця з березня по жовтень	38

*враховано, що навчальний процес відбувається з вересня по червень включно.

Розрахунок опору теплопередачі зовнішньої стіни аудиторії дає значення 0,52 (м² °С)/Вт, при сучасних нормах для першої температурної зони України 3,3 (м² °С)/Вт. Опір вікон дорівнює 0,4 (м² °С)/Вт. На даний час витрати на опалення корпусу складають у найбільш холодний місяць 121 Гкал. Тобто пропорційно площі аудиторії 1,03 Гкал. Розрахунки для найбільш холодного місяця показують втрати тепла через вікна та зовнішню стіну 6,56 кВт без урахування втрат тепла крізь щілини через протяги. Точно визначити втрати тепла крізь щілини в старих вікнах неможливо, але

середні оцінки дають 20 - 30 % від загальних втрат тепла. В нашому випадку це складе за самими заниженими оцінками 1,35 кВт. Загалом отримуємо 7,91 кВт. В перерахунку на місяць з урахуванням зниження температури у неробочий час та вихідні отримуємо 1,23 Гкал. Необхідно зазначити, що регулювання температури відбувається у ручному режимі і часто призводить до недотримання комфортних умов навчання.

Крок 1. Термомодернізація стін та вікон. Утеплення стін та заміна вікон є найбільш очевидними шляхами підвищення енергоефективності аудиторії [3, 4]. При утепленні зовнішніх стін шарами ЕППС 30 кг/м³ завтовшки 20 мм, ПСБ-25 завтовшки 100 мм та штукатурним розчином 3 мм отримуємо опір теплопередачі 3,41 (м²·°C)/Вт, що відповідає вимогам та знизить втрати тепла на 4,47 кВт. На додачу, при утепленні відстань між кривою температури та кривою «точки роси», які практично торкаються одна одну зараз, значно збільшиться (див. додатки, рис. 6). Це зробить неможливим руйнування стіни внаслідок циклічного замерзання-розмерзання.

При заміні вікон на металопластикові вікна із склопакетами з одним І-склом втрати крізь вікна знизяться на 0,47 кВт. Цифра є невеликою, але основний ефект від сучасних вікон полягає в їх герметичності, що виключає втрати від протягів. Загалом утеплення та заміна вікон дозволить зменшити витрати енергії для розглянутої аудиторії до 1,62 кВт. А якщо зменшити вікна, зменшивши їх площу до нормативних показників 6,72 м² замість існуючих 10, то при дотриманні норм утепленні стін отримуємо втрати тепла 1,24 кВт. Для підтримання температури потрібно мати джерело опалення в аудиторії, яке компенсує ці втрати. Необхідно взяти до уваги, що джерелом тепла в аудиторії є самі студенти та обладнання, яке у процесі роботи генерує тепло. На використанні цього тепла ґрунтується концепція «пасивного будинку».

Кожна людина при малорухливій розумовій роботі генерує біля 107 Вт тепла. Тоді 17 студентів та викладач разом генерують 1,93 кВт тепла, що більше розрахункового значення. Якщо, хоча б половину часу включено мультимедійний проектор з ноутбуком це дає додатково у середньому 150 - 175 Вт. Таким чином, при якісній термомодернізації додаткових витрат енергії на підтримання температури непотрібно, навпаки невеликий надлишок у 0,84 кВт, навіть для самого холодного місяця. Але ситуація кардинально змінюється в разі забезпечення необхідного рівня повітрообміну. Згідно нормативів при перебуванні 17 студентів та 1 викладача в аудиторії він повинен складати не менш ніж 18 × 20=360 м³/год.

Якщо забирати повітря з вулиці то його догрівання від зовнішньої температури до температури приміщення потребує біля 3,5 кВт. Це значно перевищує втрати скрізь стіни та вікна. В кінцевому результаті отримуємо потрібну потужність системи опалення при дотриманні нормативів по природному освітленню, термічному опору та повітрообміну у 2,66 кВт, що практично у 3 рази менше ніж потрібні зараз 7,91 кВт.

Крок 2. Модернізація системи опалення. Наявна зараз система опалення від загальної мережі із застарілими радіаторами опалення, встановленими у підвіконні ніші має багато недоліків. Встановлення власної котельні вирішує ряд проблем (зменшення втрат через комунікації, можливість оперативного регулювання температурного режиму в межах будівлі, зниження операційних витрат), але є теж недосконалим.

Пропонуємо використовувати опалення на базі технології електричної теплої підлоги, яка дозволяє максимально реалізувати концепцію керованого енергоспоживання. На відміну від «радіаторної схеми» опалення, опалення з використанням теплої підлоги має ряд переваг. Перша з яких – більш комфортний розподіл температури в приміщенні. Якщо «радіаторна схема» є переважно конвекційною (більше 70 % теплообміну відбувається через конвекцію) то тепла підлога практично половину (49 %) теплообміну здійснює через радіаційний теплообмін.

Окрім того, внаслідок набагато більшої площі нагрівача (вся площа підлоги окрім ділянок під меблями, що щільно примикають до підлоги) температура поверхні підлоги є значно нижчою, ніж температура радіатора. Це призводить до суттєвого зниження градієнтів температур по приміщенню (див. додатки, рис. 7), більш прийняттого розподілу температури у вертикальному напрямку (рис. 7.5.1), зменшенню швидкості конвекційних потоків, які окрім всього ще й підіймають пил і більш комфортних умов роботи в приміщенні. Ще однією перевагою саме електричної теплої підлоги є більш проста система керування, яка дозволяє задіяти автоматику, що встановлено саме у приміщенні, температурний режим якого треба регулювати. Далі ми розглянемо можливі переваги від цього.

Особливість навчального процесу в ВНЗ полягає в тому, що заняття переважно проходять у період з 8 до 16.30 та практично не відбуваються у неділю і під час зимових канікул. Це дозволяє без шкоди для комфортності навчання зменшити температуру в аудиторії у нічний період, у вихідні та під час канікул до припустимих 15 °С і економити енергію.

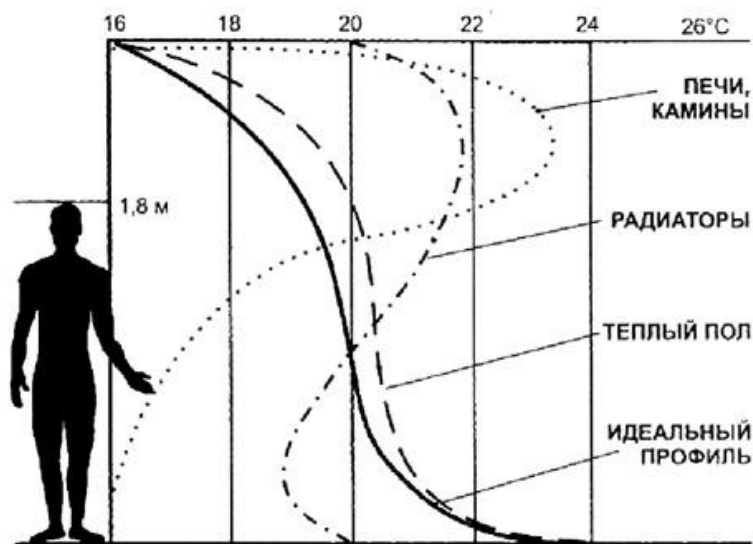

Рис. 7.5.1. Криві вертикального розподілу температур при різних видах опалення

Використання програмованого опалення дозволяє також заощаджувати кошти ВНЗ за рахунок використання інерційності теплового полу та багатозонних тарифів. Розглянемо цей аспект докладніше. Відповідно до постанови НКРЕ від 20.12.2001 р. № 1241 (зі змінами) для користувачів електроенергії (окрім населення та населених пунктів) встановлено такі тарифні коефіцієнти (табл. 7.5.4).

Таблиця 7.5.4

Тарифні коефіцієнти при використанні багатозонних схем споживання електроенергії

Двизонний облік				
Часові зони				Тарифний коефіцієнт
День	з 7-00 до 23-00			1,8
Ніч	з 23-00 до 7-00			0,35
Тризонний облік				
Часові зони				Тарифний коефіцієнт
Місяць	січень, лютий, листопад, грудень	березень, квітень, вересень, жовтень	травень, червень, липень, серпень	
Пік	з 8-00 до 10-00;	з 8-00 до 10-00;	з 8-00 до 11-00;	1,8
	з 17-00 до 21-00.	з 18-00 до 22-00.	з 20-00 до 23-00.	
Напівпік	з 6-00 до 8-00;	з 6-00 до 8-00;	з 7-00 до 8-00;	1,02
	з 10-00 до 17-00;	з 10-00 до 18-00;	з 11-00 до 20-00;	
Ніч	з 21-00 до 23-00.	з 22-00 до 23-00.	з 23-00 до 24-00.	0,25
	з 23-00 до 6-00.	з 23-00 до 6-00.	з 24-00 до 7-00.	

ВНЗ, використовуючи електроенергію у нічний період при двозонному обліку буде сплачувати 35 % тарифу а при тризонному лише 25 %. Основна проблема полягає в тому, що час застосування пільгового тарифу не співпадає з часом навчання. Але тут є певні «можливості для маневру». Наприклад можна використовувати теплонакопичувачі (див. додатки, рис. 8). Добовий цикл роботи теплонакопичувачів складається з двох незалежних режимів накопичення тепла (заряд) та тепловіддача (розряд).

Режим заряду запускається таймером в нічний час. Тепло зберігається в теплонакопичувальних блоках. Рівень заряду (нагрівання) цих блоків управляється терморегулятором. Для захисту від перегрівання передбачений біметалічний термозапобіжник. Теплоізоляційні пластини запобігають втратам накопиченого тепла.

Тепловіддача відбувається в міру необхідності. На кімнатному регуляторі користувачем встановлюється необхідне значення температури. При її зниженні включається вентилятор, який подає повітря з приміщення в спеціальні канали між теплонакопичувальними блоками. Проходячи через ці канали, повітря нагрівається і надходить назад в приміщення. Для запобігання надмірного нагрівання застосовується засувка, яка управляється біметалічним датчиком. При зміні положення засувки до нагрітого повітря домішується потрібна кількість холодного повітря з кімнати. Коли температура в приміщенні доходить до заданого значення, вентилятор відключається.

На даний час є можливість придбати теплонакопичувачі із заданими параметрами, для навчальної аудиторії. Але необхідно враховувати, що вони досить дорогі та мають всі недоліки «радіаторного опалення». Теоретично реалізація подібної схеми можлива і при використанні теплої підлоги через її інерційність, особливо враховуючи ретельне утеплення приміщення.

Автори не проводили експериментальні дослідження в повному обсязі, але узагальнюючі власний досвід та відомості, що отримано з літературних джерел швидкість охолодження теплої підлоги при наявності шару стяжки 50 мм зверху кабелю і ретельному утепленні приміщення складає 0,5 – 0,8 °С/год. Якщо прийняти початкову температуру підлоги 31°С, а кінцеву, при якій вона ще здатна підігрівати приміщення 22°С, то час її роботи становить від 18 до 11 годин. Це дозволяє нагріти підлогу до максимальної температури вночі при мінімальному тарифі (з 23.00 до 6.00) , а потім використовувати акумульоване тепло впродовж тривалого часу. При цьому накопиченого тепла гарантовано вистачить для проходження

пікового періоду (з 8.00 до 10.00), а підігрів при необхідності зробити в проміжок напівпіку. Після 16.30 включення підлоги загалом недоцільне, виключаючи надзвичайні ситуації. Такий алгоритм роботи досить легко реалізується за допомогою програматорів. Але найбільші переваги ця схема опалення дає при одночасній модернізації системи вентиляції.

Крок 3. Модернізація системи вентиляції. Як було зазначено вище, ДБН нормує кількість повітрообміну для приміщень навчальних закладів, але ДСанПіН 5.5.2.008-01 визначає тільки час провітрювання приміщень, причому вказується, що провітрювання відбувається під час малих та великих перерв у заняттях, тобто не частіше ніж раз на 45 хвилин (тривалість академічної години).

Примусова вентиляція на даний час за малими виключеннями відсутня у аудиторіях загального призначення у ВНЗ та школах. Одночасно дуже багато навчальних закладів провели заміну старих вікон на герметичні метало-пластикові. Разом із встановленням дверей з щільним примиканням до фрамуги (вимоги шумоізоляції) аудиторія стає практично герметичною. Це дозволяє максимально ефективно утримувати тепло, але призводить до втрати повітрообміну.

Негативний досвід таких рішень накопичено як за кордоном, так і в Україні. Внаслідок відсутності повітрообміну волога від дихання накопичується у приміщенні. У холодну пору року, коли намагаються мінімально провітрювати приміщення задля зберігання тепла на холодних поверхнях з'являється конденсат. Це призводить до появи плісняви, грибків, та інших негативних наслідків. У побуті ми часто помічаємо явище «плачучих вікон», бо віконне скло має значно нижчу температуру ніж стіни. Конденсат також з'являється на внутрішніх поверхнях «містків холоду», тріщинах, тощо. Пліснява та грибок руйнують стіни приміщення, викликають алергію, псують зовнішній вигляд. У випадку аудиторій ситуація погіршується внаслідок великої щільності людей. Ще одним негативним чинником є накопичення вуглекислого газу від дихання. Відомо, що людина у стані спокою споживає в середньому близько 0,39 л кисню та видихає близько 0,33 л CO₂. Для аудиторії, яку ми взяли в якості прикладу 17 студентів та викладач видихають біля 6 л CO₂ за хвилину занять. Знаючи об'єм повітря у аудиторії та приймаючи, що вона герметична можна розрахувати процент CO₂ у повітрі. Дослідження, які було проведено Американською асоціацією промислової гігієни свідчать, про те, що при зростанні вмісту CO₂ у приміщенні значно погіршується почуття працівників та падає

продуктивність. Граничною межею, при якій вміст CO_2 починає негативно впливати на переважну більшість людей є 1000 ppm, або 0,1 %. Авторами було зроблено розрахунок зростання вмісту CO_2 в аудиторії впродовж 45 хвилин (рис. 7.5.2). Як видно з рисунку, припустиму межу було подолано вже за 13 хвилин. Через 34 хвилини більшість студентів просто фізіологічно не матиме змоги сприймати матеріал, наприкінці академічної години вміст CO_2 стане небезпечним. Необхідно також зазначити, що окрім продуктів метаболізму таких як ацетон, фенол, сірководень у приміщенні може накопичуватися радон. Встановлено прямий зв'язок між якістю повітря у приміщенні і кількістю захворювань дихальних шляхів, легень та алергічних реакцій. Це призводить до необхідності впровадження карантину, пропусків занять через хворобу та загального зниження якості навчання. Тому проектування системи вентиляції для навчальних приміщень після заміни вікон та дверей є необхідністю.

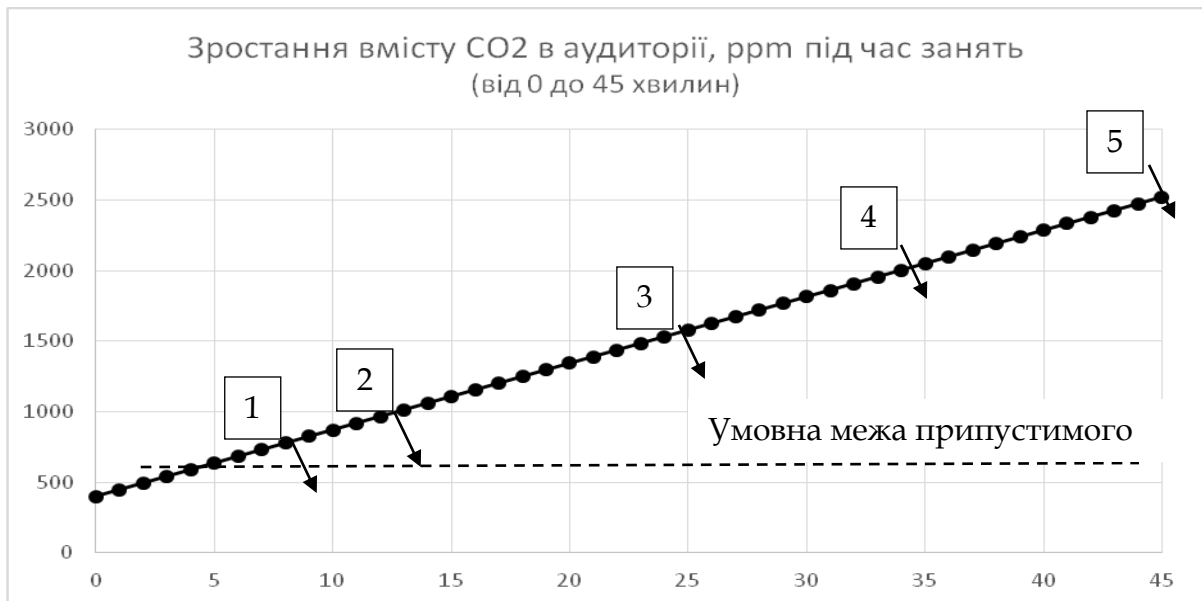

Рис. 7.5.2. Зростання вмісту CO_2 під час занять у герметичній аудиторії:

- 1 – перше відчуття «нестачі повітря»; 2 – головний біль, сонливість;
 3 – відчуття втоми в 79 % присутніх; 4 – 2/3 присутніх не можуть зосередитися;
 5 – можливі серйозні відхилення у здоров'ї присутніх.

Раніш ми визначили, що саме забезпечення необхідного повітрообміну потребує значно більше тепла на опалення ніж втрати через стіни та вікна при ретельному утепленні приміщення. Тому задля енергозбереження існує єдиний шлях – застосування рекуператорів повітря.

Рекуператор (лат. *Recuperator* – той, що одержує назад, той що повертає) – теплообмінник поверхневого типу, який використовує теплоту вихідних газів (повітря). У рекуператорі теплообмін здійснюється безперервним чином через стінку, яка розділяє теплоносії. Рекуператори розрізняють за схемою відносного руху теплоносіїв – протиточні, прямоточні та ін.; за конструкцією – трубчасті, пластинчасті, ребристі та ін.; за призначенням – із підігріванням повітря, газу, рідин, із випаровуванням, конденсатори тощо. Основними різновидами рекуператорів, що застосовують у системах вентиляції є роторні та пластинчасті.

Роторний рекуператор являє собою теплообмінник, принцип дії якого заснований на регенерації тепла. Барабан з алюмінієвої фольги при обертанні поглинає тепло, яке видаляється з приміщення. Відпрацьований тепле повітря нагріває безліч дрібних сот ротора. Переміщаючись в зону припливного свіжого повітря, вони охолоджуються і віддають накопичене тепло, яке потрапляє назад в приміщення (див. додатки, рис. 9, а).

Пластинчастий рекуператор (див. додатки, рис. 9, б) являє собою теплообмінник (касету), що складається з великої кількості тонких пластин, з'єднаних одна з одною з невеликим проміжком.

Тепле повітря, проходячи через касету, нагріває пластини, які в свою чергу - за рахунок швидкого теплообміну, передають енергію холодного потоку. Оскільки повітряні потоки не змішуються один з одним, теплообмін здійснюється завдяки одночасному охолодженню і нагрівання пластин з усіх боків.

Коефіцієнт корисної дії (ккд) рекуператорів (кількість повернутого тепла) залежить від типу, конструктивного виконання, використаних матеріалів та різниці температур між зовнішнім та внутрішнім повітрям. Причому із зростанням цієї різниці ккд рекуператорів збільшується. Пластинчасті рекуператори мають ккд на рівні 15 – 75 %, а роторні 30 – 85.

Для оцінки приймемо ккд рекуператора на рівні 60 %, тоді витрати на опалення скоротяться на ті ж 60 % і для аудиторії, яка розглядалася раніше становитимуть 1,06 кВт, що набагато менше витрат без модернізації.

Енергія, яка витрачається на роботу вентиляторів складає в залежності від режиму роботи рекуператора від 7 до 100 Вт, що складає лише кілька відсотків від енергії, яка заощаджена на опалення.

Крок 4. Модернізація системи штучного освітлення. На даний час аудиторія освітлена чотирма світильниками з лампами

розжарювання потужністю по 150 Вт кожна. Враховуючи висоту стелі отримаємо приблизний загальний рівень освітлення при використанні тільки штучного освітлення складає 95 лк, що не відповідає навіть мінімальним вимогам ДСанПіН, які встановлюють рівень освітлення при використанні ламп розжарювання не менш 150 лк. За ДБН норма освітлення для навчальних аудиторій складає від 300 до 500 лк, в залежності від виду занять (500 лк це кімнати для креслення). Але це нижня границя, яка забезпечує задовільний рівень роботи. Разом з тим дослідження, свідчать, що при роботах середньої точності найменша втома настає при освітленні 1200 лк, а найбільша продуктивність при 2000 лк (норма освітлення 200 лк). Тобто підвищення рівня освітлення продуктивність роботи зростає, тому для кращого засвоєння навчального матеріалу потрібно збільшення освітлення понад встановлену норму. Прийmemo для порівняльного аналізу рівень освітлення для аудиторії 500 лк.

Існує багато методик розрахунку штучного освітлення, від розрахунку за відносною потужністю приладів освітлення до графоаналітичних методів. Вони мають різну точність та обмеження, тому можуть прийматися тільки в якості орієнтиру. Авторами було розраховано з використанням методу світлового потоку потрібну потужність ламп розжарювання та світлодіодних ламп. Люмінесцентні лампи не бралися до уваги через їх невеликий строк служби, велику вірогідність виникнення «гудіння» при роботі та необхідність їх утилізації. Розрахунок було зроблено для повної відсутності природного освітлення, що має місце при проведенні занять у похмуру погоду в грудні місяці після 16 години.

Для отримання 500 лк на робочій поверхні столу (0,8 м від підлоги) при висоті стелі 3 м та довжині підвісу світильника 0,5 м, приймаючи білу стелю, світлі стіни та сіру підлогу для приміщення нашої площини необхідно використовувати 26 ламп потужністю 150 Вт, тобто витратити 3,9 кВт. При використанні світлодіодних ламп Т8 1500 мм потужністю 25 Вт, встановлених прямо на стелі і всіх інших незмінних параметрах для отримання рівня освітлення 500 лк достатньо 23 лампи. Загальна потужність їх складе 575 Вт, що у 6,7 разів менше ніж при використанні ламп розжарювання.

Необхідно зазначити, що отримана кількість ламп є максимальна. Потреба застосовувати всі наявні лампи виникає дуже рідко. Тому необхідно розділити лампи на 2 - 3 групи і вмикати їх по мірі необхідності, створюючи комфортні умови для навчання.

Крок 5. Урахування циклічності роботи аудиторії. Як було зазначено раніше, навчальний процес відбувається переважно з 8.00

до 16.30, виключаючи неділю та канікули. Під час вихідних температуру у приміщення можна знизити до 15° С, що дозволить знизити витрати на опалення. Але так само можна робити і кожного дня після закінчення навчання. Враховуючи те, що саме під час відсутності людей в аудиторії спостерігаються найнижчі значення температури зменшення втрат тепла саме в цей момент є найбільш доцільним.

В разі відсутності людей в аудиторії, можна вимкнути світло, вимкнути вентиляцію, та знизити температуру. Окрім цього можна не зважати на рівень природного освітлення. Це дає змогу зменшити втрати тепла через вікна, які після системи вентиляції є самою слабкою ланкою у системі збереження тепла. Для підвищення температурного опору вікон доцільно використовувати термоізолюючі шпалери (див. додатки, рис. 10) та ролети (див. додатки, рис. 11). Шпалери та ролети діють за однаковим принципом, різниця між ними полягає у конструкції та місці розташування з середини та із зовні вікна. Шпалери використовують зазвичай із поліестра із повітряними «кишенями» (див. додатки, рис. 10), що мають декілька перемичок, які створюють умовно замкнені повітряні камери. Ці повітряні камери запобігають вільному руху повітря і знижують певною мірою конвекційний теплообмін. До того ж певною мірою знижується радіаційна складова теплообміну, тим більше, чим більша є непрозора для інфрачервоного випромінювання тканина шпалер. Типовим прикладом таких шпалер є шпалери типу duette, які за інформацією виробника дозволяють заощадити 20-28% теплової енергії.

Ролети встановлюють ззовні вікна. Ламелі ролет являють собою замкнений алюмінієвий профіль, наповнений ЕППС. Вони працюють так саме, як і шпалери, але дають набагато більший ефект через властивості матеріалу і через те, що з зовні вікна внаслідок вітру відбувається суттєвий рух повітря вздовж скла. Враховуючи, що коефіцієнт тепловіддачі суттєво залежить від швидкості руху повітря, авторами було розраховано зміну тепловіддачі для однокамерного склопакету із закритою ролетою (рис. 7.5.3). Враховуючи те, що середня швидкість вітру у опалювальний період становить у регіоні 4,22 м/с, маємо тільки за рахунок захисту скла від вітру зниження тепловтрат через вікна біля 14 %. Окрім цього працює механізми зниження конвекційного та радіаційного теплообміну, які було описано для шпалер.

Термознімки вікон із відкритими та закритими ролетами (див. додатки, рис. 10 в та г) показують значний перепад температури

зовнішніх поверхонь (зміна від $-7,72$ до $-12,1$ °C) свідчать про значний ефект від їх застосування. Таким чином, для зниження витрат енергії на опалення доцільно вимикати вентиляцію (залишаючи мінімальний повітрообмін), світло (можливе використання аварійного світильника), закривати шпалери та ролети. Навіть у робочі дні проміжок часу, коли аудиторія є порожньою складає більш 60 % часу. У вихідні та під час канікул деякі аудиторії загалом не використовуються. Застосування ролет окрім цього допоможе суттєво підвищити захист приміщення від зовнішнього проникнення.

Рис. 7.5.3. Приріст теплового потоку з поверхні скла в залежності від швидкості вітру

Крок 6. Додаткові заходи з енергозбереження з використанням особливостей приміщення. Як було зазначено раніше, зовнішня стіна аудиторії спрямовано практично на південь із відхиленням не більш 6° . Поблизу немає високих споруд і дерев, що створюють тінь. Це дає змогу ефективно використовувати енергію сонця. Оскільки найбільш критичним з точки зору енергоспоживання є підігрів зовнішнього повітря, яке потрібно під час проведення занять, а самі заняття співпадають із часом максимальної сонячної активності, то найкращім рішенням на думку авторів є використання повітряних сонячних колекторів для догрівання зовнішнього повітря.

Повітряний сонячний колектор є доволі простим пристроєм (див. додатки, рис. 12, а). Перевагою повітряного колектору є його низька вартість, відсутність небезпеки замерзання теплоносія та легка керованість. В якості зовнішньої поверхні може використовуватися не тільки скло, чи склопакети, а й полікарбонат. А абсорбер може бути виготовлено з пофарбованого у чорний колір профнастілу, або навіть алюмінієвих пивних банок (див. додатки,

рис. 12 б.в). Площа стіни під вікнами та між ними яка може бути зайнята сонячним повітряним колектором складає для аудиторії, що досліджується 6,4 м². Це дає можливість розмістити колектор з корисною площею не менш 5,4 м².

Для Луганського регіону показник інсоляції в середньому складає 3,3 кВт год за добу, із значними коливаннями впродовж року. Для максимальної ефективності поверхня колектору повинна бути встановленою під кутом 90⁰ до сонця, що неможливо для нерухомого колектора, що закріплений вертикально на стіні. З урахуванням цього встановимо ккд колектору 30 %. В такому випадку середній внесок від такого колектора в енергобаланс аудиторії складе в середньому 3,4 кВт год за день (рис. 7.5. 4). Причому максимум його потужності буде приходитися на проміжок 11.00 – 13.00, тобто під час проведення занять. Цей внесок в залежності від умов складає від 10 до 100 % від потреб в опаленні, що є досить вагомим показником.

Рис. 7.5.4. Середній внесок сонячного колектору в енергобаланс аудиторії

Іншим можливим заходом з енергозбереження може стати економія на провітрювання і кондиціонування задля охолодження аудиторії. Кліматичні особливості Луганського регіону характеризуються наявністю спекотних днів у червні і вересні. В окремі роки вони мають місце і у травні. Тоді виникає потреба замість збереження тепла в його відведенні і захисту приміщення від надмірного перегріву. Орієнтація зовнішньої стіни на південь замість переваги у холодну пору року перетворюється у проблему під час спеки. Термоізоляція стін та використання сучасних вікон захищає від надмірної спеки, але цього може бути недостатньо.

Одним з ефективних заходів є притінення зовнішньої стіни і особливо вікон. Для цього доцільно використовувати маркізи. В різні

місяці висота підйому сонця (кут нахилу) над обрієм суттєво змінюється (рис. 7.5.5).

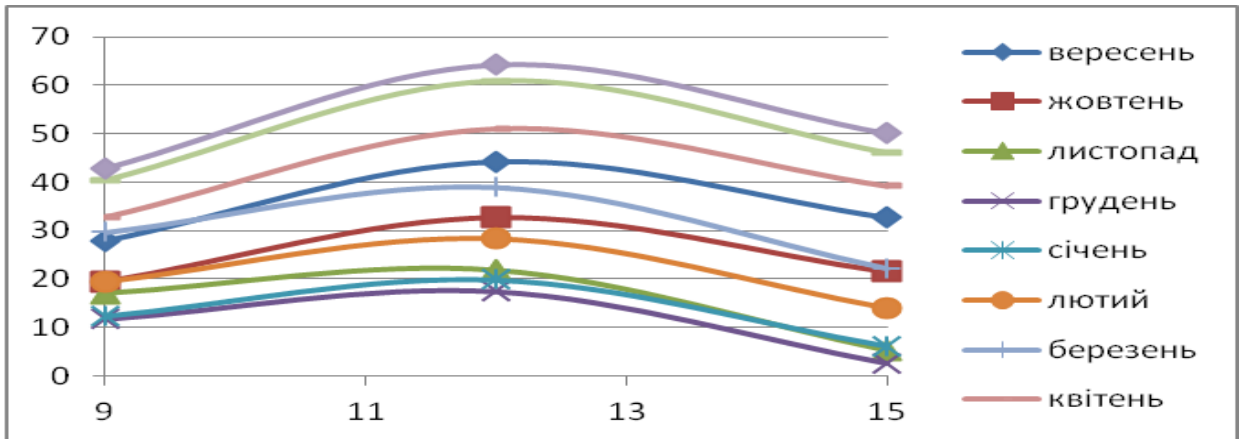

Рис. 7.5.5. Висота сонця над обрієм в різні часи в залежності від місяця

Для зимового періоду цей кут не перевищує 25° , а у період найбільшої спеки перевищує 50° . Це дає змогу встановити нерухому маркізу, яка відкриває вікна та сонячний колектор взимку для сонця, а в спеку закриває їх надійно. Розміри нерухомої маркізи для критичного кута 50° , показано на рис. 7.5.6,а.

Але більші можливості надає рухома маркіза, наприклад зроблена за схемою «лікоть, який ламається». Вона може повністю відкривати та закривати потрібну поверхню стіни і вікна і має менші розміри, що зменшує вітрове навантаження (рис. 7.5.6,б).

Застосування сонячних колекторів та маркіз дозволяє ще більше підвищити енергоефективність аудиторії.

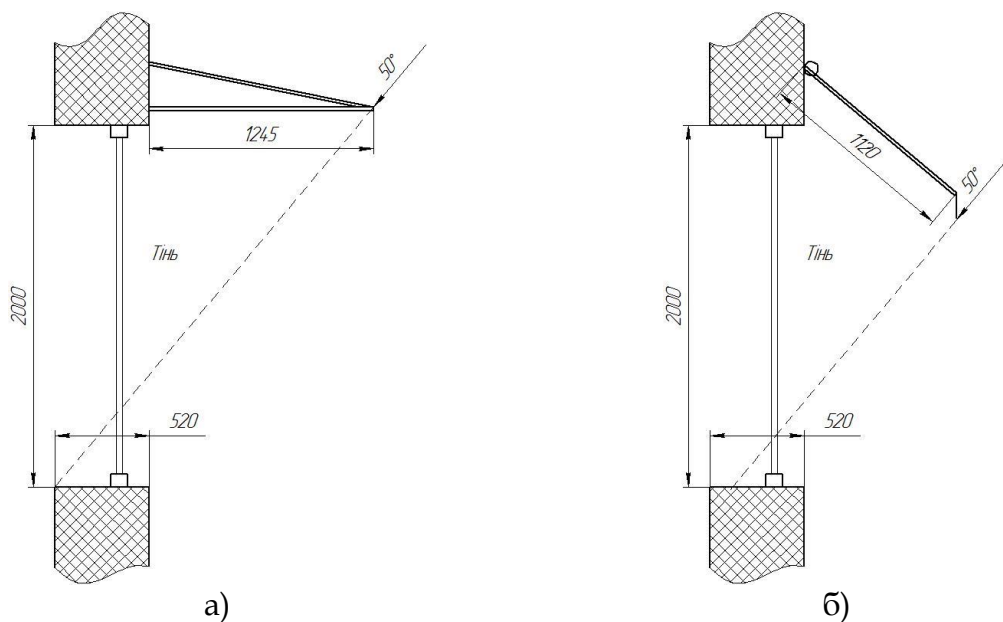

Рис. 7.5.6. Використання маркізи для затінення:
а – нерухома, б – рухома

Крок 7. Автоматизована система управління аудиторним кліматом. Найбільший ефект від застосування енергозберігаючого обладнання дає автоматизована система управління аудиторним кліматом (АСУ АК). Вона дає змогу усунути дію людського фактору і максимально використовувати синергетичний ефект. Фактично це реалізація концепції «розумний будинок», спрямованої на специфіку навчального закладу та енергозбереження. Розглянемо її складові (рис. 7.5.7)

БУШО складається з контролеру (доцільно використовувати один загальний контролер на всі блоки), датчиків освітлення, датчику присутності (може використовуватися спільний датчик з блоком управління вентиляцією) та блоку реле, які керують групами ламп. В разі якщо в аудиторії присутня людина, вимірюється поточний рівень освітлення у кількох точках приміщення і вмикається одна чи кілька груп ламп при зниженні освітлення нижче встановленого рівня. Вмикається саме та група ламп, яка освітлює ділянку з датчиком, де рівень освітлення нижче норми, наприклад найдалша від вікна ділянка, яка отримує найменшу кількість природного освітлення. При виході останньої людини з приміщення через заданий проміжок часу (5 – 10 хвилин) блок вимикає освітлення. У нічний час, при вході (обхід приміщень охороною) вмикається тільки чергове освітлення. Це дозволяє виключити марні трати енергії, через випадкове залишення ввімкнутого світла у порожній аудиторії та автоматично підтримувати оптимальний рівень освітлення без відволікання від навчального процесу.

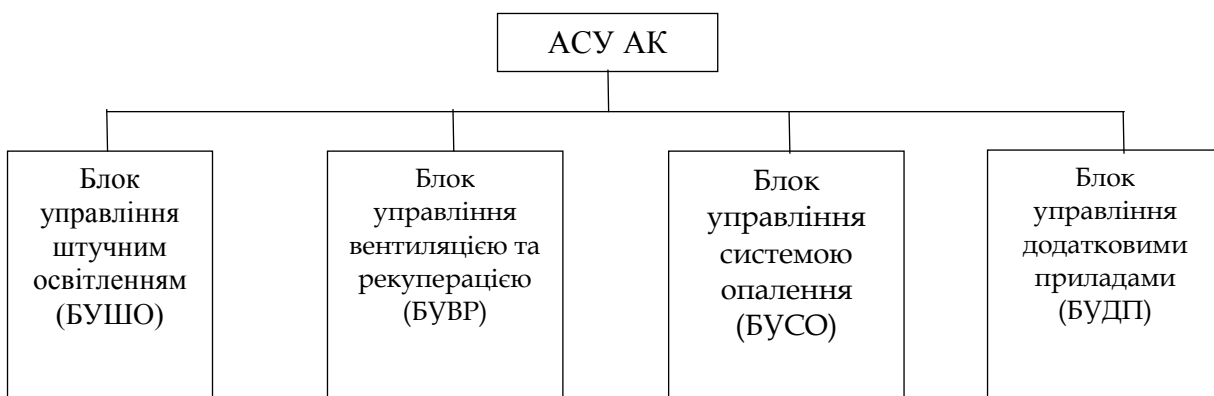

Рис.7.5.7. Система управління кліматом

БУВР складається із контролеру, датчика якості повітря, датчика вологи і температури у приміщенні, датчика температури зовнішнього повітря, датчика температури повітря у сонячному колекторі, датчика кількості людей та блоку реле, які керують

вентиляторам та повітряними засувками. При відсутності людей у приміщенні система вмикає вентиляцію періодично на невеликий час з метою підтримання мінімально припустимого повітрообміну. Перед началом занять проводиться провітрювання аудиторії з урахуванням нагріву підлоги у нічний період до високої температури, що дозволяє отримати комфортну температуру повітря з максимальним збереженням накопиченого у меблях, та елементах конструкції тепла. При проведенні занять датчик кількості людей підраховує кількість людей у приміщенні і встановлює потрібний режим роботи системи вентиляції, тому повітрообмін максимально відповідає потребі людей у приміщенні і не витрачається зайва енергія на підігрів повітря. При цьому використовують наступні схеми підводу зовнішнього повітря (табл. 7.5.5), що дозволяє також максимально використовувати можливості системи.

Таблиця 7.5.5

Схеми підводу повітря

Температурні умови, °С				Схема підводу повітря
Т _а	Т _з	Т _к	доп.тк.	
18 - 22	16 - 24	-	-	Прямий забір зовнішнього повітря.
≤ 22	> 24	-	-	Забір повітря скрізь рекуператор задля охолодження зовнішнього повітря
≤ 22	≤ 16	-	Т _к -Т _з ≤ 5	Забір повітря скрізь рекуператор задля нагрівання зовнішнього повітря
≤ 22	≤ 16	< 20	Т _к -Т _з > 5	Забір повітря через сонячний колектор з наступним нагріванням у рекуператорі
≤ 22	≤ 16	≥ 22	-	Забір повітря через сонячний колектор без використання рекуператора
≥ 22	≤ 20	-	-	Прямий забір зовнішнього повітря задля охолодження повітря в аудиторії

Т_з – температура зовнішнього повітря;

Т_а – температура повітря в аудиторії;

Т_к – температура повітря у колекторі

Якщо у приміщенні вологість чи температура перевищують встановлені норми повітрообмін підвищується. При спрацьовуванні датчику якості повітря вмикається максимальна потужність вентиляції з прямим забором повітря і подається сигнал небезпеки, бо це свідчить про виникнення аварійної ситуації (пожежа, виток шкідливих речовин, тощо). Після закінчення занять деякий час проводиться провітрювання приміщення, а потім система переходить у режим зберігання енергії, реалізуючи мінімальний повітрообмін. В період епідемії має сенс після занять провести

зnezараження приміщення кварцовими лампами з обов'язковим наступним короткочасним включенням вентиляції на час, потрібний для двократної заміни внутрішнього повітря.

БУСО працює за заданим алгоритмом, змінюючи режим роботи тільки при значних відхиленнях параметрів, які контролюються від заданих значень. Вона містить контролер, датчик температури зовнішнього повітря, датчик температури повітря аудиторії (бажано використовувати кілька датчиків для отримання температури в різних зонах) і блоки реле, які керують нагрівальними приладами (у нашому випадку це тепла підлога). Зрозуміло, що БУСО працює тільки в опалювальний сезон, встановлення початку та кінця якого є окремим питанням, що не розглядається зараз авторами. В робочий день БУСО в проміжок часу від 0:00 до 6:00 прогріває підлогу до максимальної температури під час дії мінімального тарифу. Початок нагрівання визначають в залежності від зовнішньої температури, чим вона нижча, тим раніш вмикається підігрів. Під час занять в період з 8:00 до 11:00 підігрів може вмикатися лише за надзвичайних умов ($T_z < -20\text{ }^\circ\text{C}$, або $T_a < +17\text{ }^\circ\text{C}$). Прогрів відбувається до $T_a = +18\text{ }^\circ\text{C}$. Після 11:00 підігрів вмикається тільки якщо система рекуперації не забезпечує належний температурний режим. Після 17:00 при $T_a \geq +15\text{ }^\circ\text{C}$ опалення взагалі не вмикається до настання часу дії «нічного тарифу». У вихідні, або в канікули система працює за подібним сценарієм, але $T_a = 15\text{ }^\circ\text{C}$, що при роботі системи вентиляції на мінімальному режимі та опущених ролетах і завісах дає змогу суттєво заощаджувати. Загалом алгоритм роботи системи опалення потребує ретельної розробки для отримання максимальної економії із збереженням комфортних умов.

БУДП керує ролетами, термоізолюючими завісами та маркізами. Він містить контролер, датчик освітлення та температури. При зниженні рівня зовнішнього освітлення нижче встановленого значення і $T_z \leq +10\text{ }^\circ\text{C}$ БУДП закриває завіси та ролети. Те ж саме відбувається при $T_z > +30$ та високому рівні освітлення (захист від перегріву). Можливе також автоматичне закриття ролет і завіс у проміжок з 18:00 до 8:00. Маркіза опускається при високому рівні освітлення та $T_z \geq +25\text{ }^\circ\text{C}$.

Використання загального контролеру та датчиків дає можливість збирати інформацію про роботу системи і накопичивши певний обсяг даних застосувати для створення алгоритму управління сучасні методи штучного інтелекту, наприклад нейронні мережі, які дозволять максимально використати потенціал АСУ АК і забезпечити найвищу енергоефективність і комфорт при навчанні.

Підсумовуючи, слід зробити такі висновки.

1. Більшість аудиторій ВНЗ не відповідають сучасним умовам як по рівню комфорту навчання так і по енергозбереженню, це призводить до великих втрат енергії на їх утримання.

2. На даний час існують усі технології, матеріали та обладнання для скорочення втрат енергії в кілька разів з одночасним підвищенням рівня комфорту навчання.

3. Заходи з енергозбереження повинні виконуватися послідовно і тільки при ретельному аналізі, оскільки зміна одного з параметрів приміщення впливає на інші і вплив цей може бути негативним.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

Список літератури до розділу 1

П. 1.1.

1. Конт О. Система позитивної політики / О. Конт // Західно-європейська соціологія XIX століття : [Тексти] / Під ред. В. І. Добренькова. – М. : Видання Міжнародного Університету Бізнесу і Управління, 1996. – С. 232-257, с. 232.
2. Консенсусні технології вирішення конфліктів. – http://pidruchniki.ws/10780621/psihologiya/konsensusni_tehnologiyi_virishennya_konfliktiv
3. Герасіна Л. М. Принцип толерантності і консенсуальні практики демократичного суспільства: пошук соціального діалогу / Герасіна Людмила Миколаївна // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – Режим доступу до ресурсу: http://www.sociology.kharkov.ua/socio/docs/magazin/vesnik_soc/795.pdf
4. Лафонтен О. Общество будущего. Политика реформ в изменившемся мире / О. Лафонтен. – М. : Международные отношения, 1990. – 257 с.
5. Москаленко О.М. Конфліктно-консенсусна парадигма регулювання суспільно-політичних відносин / Москаленко Олена Михайлівна. – Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата політичних наук. Спеціальність 23.00.02 – політичні інститути та процеси. – К., 2000. – Режим доступу до ресурсу: http://cheloveknauka.com/konfliktno-konsensusnaya-paradigma-regulirovaniya_obschestvenno-politicheskikh-otnosheniy
6. Поняття про консенсус // Скібіцька Л.І. Конфліктологія / Л.І.Скібіцька. – Режим доступу до ресурсу: http://b-ko.com/book_20_glava_51_8.8.2_Поняття_про_консенсус.html
7. Свиридчук Н.П. Інструментальна цінність консенсусу як форми вирішення юридичного конфлікту / Свиридчук Наталія Петрівна. – Режим доступу до ресурсу: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/Nvknuvs/2011_1/sviryd.htm
8. Сартори Дж. Управляемая демократия и управляющая демократия / Дж. Сартори // Мир политики. Суждения и оценки западных политологов. – М.: 1992.
9. Корх О. Ліберально-консервативний консенсус у виробленні державної політики / О. Корх, Н. Липовська. – <http://www.visnyk-nanu.kiev.ua/liberalno-konservativnij-konsensus-u-viroblenni-derzhavnoi-politiki/>
10. Пойченко А. М. Конфлікт у політичному житті сучасної України: теорія і технологія розв'язання: Навчальний посібник / Пойченко А. М., Ребкало В. А., Хворостяний О. І. – К., 1997. – С. 42.
11. Современная западная социология: Словарь. – М.: Мысль, 1990. – С. 134.
12. Hattich M. Grundbegriffe der Politikwissenschaft. Darmstadt, 1980. – S. 56.
13. Консенсус і конфлікт. – Режим доступу до ресурсу: http://b-ko.com/book_20_glava_53_8.8.4_Консенсус_i_конфликт.html

П. 1.2.

1. Вернадский В.И. Биосфера и ноосфера. / В.И. Вернадский. М.: Наука, 1989.
2. Сталій розвиток ресурсного потенціалу регіональних комплексів: [монографія] / О.В. Коломицева, П.С. Вяткін, Т.Г. Вяткіна, Н.В. Васюк/ Черкаси: Брама-Україна, 2014. – 226 с.

3. World Commission on the Environment and Development. Our Common Future. - Oxford, 1987.
4. Єременко В. Соціальна економіка / В. Єременко. - К. : Інформ.-видав. центр Держкомстату, 2003. - 351 с.
5. Козюк В. В. Історія економіки та економічної думки [Електронний ресурс]. - Ресурс доступу: http://pidruchniki.ws/1584072040362/politekonomiya/istoriya_ekonomiki_ta_ekonomichnoyi_dumki_-_kozyuk_vv.
6. Гладкий Ю. Н. Основы региональной политики : учебник / Ю. Н. Гладкий, А. И. Чистобаев. - С.Пб. : Изд-во Михайлова В. Д., 1998. - 659 с.
7. Національна парадигма сталого розвитку України / за заг. ред. Б. Є. Патона. - К. : Державна установа «Інститут економіки природокористування та сталого розвитку Національної академії наук України», 2012. - 72 с.
8. Вернадский В. И. Биосфера и ноосфера / В. И. Вернадский. - М. : Айрис Пресс, 2002. - 187 с.

П. 1.3.

1. Аналіз сталого розвитку: глобальний і регіональний контексти / Міжнар. рада з науки (ICSU) та ін.; наук.кер. проекту М. З. Згуровський. - К.: НТУУ «КПІ», 2012. - Ч. 2. Україна в індикаторах сталого розвитку (2011-2012). - 232 с.
2. Білорус О. Г. Глобальний сталий розвиток : [монографія] / О. Г. Білорус, Ю. М. Мацейко. - К. : КНЕУ, 2006. - 488 с.
3. Борщук Є. М. Основи теорії стійкого розвитку еколого-економічних систем : [монографія] / Є. М. Борщук. - Львів : Растр-7, 2007. - 435 с.
4. Бистряков І. Просторові аспекти сталого розвитку: постнекласичний дискурс / І. Бистряков, В. Пилипів // Економічна теорія. - 2013. - № 2. - С. 5-15.
5. Брутланд Г. Х. Наше общее будущее. Доклад Комиссии ООН по окружающей среде и развитию. 1987 [Текст] / Г. Х. Брутланд - М.: Прогресс, 1988. - 280 с.
6. Вахович І. М. Фінансова політика сталого розвитку регіону: методологія формування та механізми реалізації : [монографія] / І. М. Вахович. - Луцьк : Настир'я, 2007. - 496 с.
7. Вебер А. Б. Устойчивое развитие как социальная проблема [Текст] / А. Б. Вебер.-М., 2005. - 277 с.
8. Варналій З. С. Регіони України : проблеми та пріоритети соціально-економічного розвитку : [монографія] / Варналій З. С., Мокий А. І., Новікова О. Ф. - К. : Знання України, 2005. - 498 с.
9. Владымцев Н. В. Территориальное стратегическое планирование устойчивого развития регионов / Н. В. Владымцев // Региональная экономика: теория и практика. - 2008. - № 13. - С. 20 - 28.
10. Герасимчук З. В. Теоретичні основи інституційного забезпечення стимулювання сталого розвитку регіону / З. В. Герасимчук, В. Г. Поліщук // Регіональна економіка. - 2011. - №4. - С. 30-47.
11. Карпінський Б. А. Сталій розвиток економіки: узагальнена модель: монографія / Б. А. Карпінський, С. М. Божко. - Львів: Логос, 2005. - 256 с.
12. Кухар В. П. Концепція переходу України до сталого розвитку / В. П. Кухар, Б. В. Буркинський, М. А. Голубець та ін. // Вісник НАН України. - 2007. - № 2. - С. 14 - 44.
13. Куценко В. І. Соціальний вектор економічного розвитку : [монографія] / В. І. Куценко. - К. : Наук. думка, 2010. - 736 с.
14. Левашов В. К. Устойчивое развитие общества : парадигма, концепция / В. К. Левашов. - М. : Академия, 2001. - 167 с.
15. Львов Д. С. Экономика развития [Текст] / Д. С. Львов. - М.: «Экзамен», 2002. - 512с.
16. Ляшенко І. М. Економіко-математичні методи та моделі сталого розвитку / І. М. Ляшенко. - К.: Вища школа, 1999. - 236 с.
17. Мельник Л. Г. Основи стійкого розвитку : [навч. посіб.] / Л. Г. Мельник. - Суми : ВТД

«Університетська книга», 2005. – 654 с.

18. Наукові основи національної стратегії сталого розвитку України/ [за наук. ред. акад. НААН України, д.е.н., проф. М.А. Хвесика]; ДУ "Інститут економіки природокористування та сталого розвитку НАН України". – К.: ДУ ІСПСР НАН України, 2013. – 40 с.

19. Сталій розвиток регіонів – завдання і для влади, і для суспільства [Електронний ресурс] : [26.09.2012] / Канада та Україна. Проект «Регіональне врядування та розвиток». – Режим доступу: http://www.rgd.org.ua/latest_project_news/stalyy_rozvytok.

20. Сакс Дж. Д. Макроекономіка. Глобальний підхід [Текст] / Дж. Сакс, Ф. Б. Даррен. – М.: Дело, 1996. – С. 595-639.

21. Сонько С. Концепція сталого розвитку та її методологічна дискусійність / С. Сонько // Регіональна економіка. – 2003. – №4. – С. 13-27.

П. 1.4.

1. Портер М. Конкуренція: [пер. с англ.] / Портер М. – М.: Издательский дом «Вильямс», 2001. – 495 с.

2. Варналій З.С. Регіони України: проблеми та пріоритети соціально-економічного розвитку / За ред. З.С.Варналій. – К.: Знання України, 2005. – 498 с.

3. Васильєва Т.А. Інноваційна складова в структурі макроекономічних індикаторів економічного розвитку: монографія / Т.А. Васильєва. – Суми: ДВНЗ «УАБС НБУ», 2010. – 118 с.

4. ACSI: National Quality Research Center, University of Michigan Business School (1995), American Customer Satisfaction Index: Methodology Report, Milwaukee, WI: ASQC, 1995.

5. Garretson, J. and Clow K. The influence of coupon face value on service quality, expectations, risk perceptions and purchase intentions in the dental industry. The Journal of Service Marketing. 13 (1) pp.59-72,1984.

6. Антонов В.В. Методика комплексної оцінки соціально-економічного розвитку області та її АТО (на прикл. Дніпропетровської обл.) / В.В. Антонов, Л.М. Зайцева// НАДУ при Президентіві України. – Дніпропетровськ: ДРІДУ НАДУ, 2004. – 351 с.

7. Любченко О.М. Теоретико-методологічні засади соціально-економічного розвитку регіону: монографія / О. М. Любченко; Черкас. держ. технол. ун-т. – Черкаси: ЧДТУ, 2009. – 339 с.

8. Вахович І.М. Фінансова політика сталого розвитку регіону: методологія формування та механізми реалізації: монографія / І.М. Вахович; Луцький держ. технічний ун-т. – Луцьк : Надстир`я, 2007. – 496 с.

П. 1.5.

1. Щодо удосконалення державної стратегії регіонального розвитку України до 2015 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.niss.gov.ua/content/articles/files/strategiya_2015-a0536.pdf

2. Хайек Ф.А. Познание, конкуренція, свобода. /Хайек Ф.А. – СПб.; Пневма, 1999. – 50 с.

3. Адміністративно-територіальна реформа в Україні: оптимальна модель / О.І. Соскін; Інститут трансформації суспільства. – К.: Інститут трансформації суспільства, 2007. – 287с.

4. Голікова Т.В. Державне управління територіальним економічним розвитком: теорія і практика: монографія / Т.В. Голікова; Національна академія держ. управління при Президентіві України. – К.: НАДУ, 2007. – 296 с.

5. Азаров М.Я. Бюджетна політика у контексті стратегії соціально-економічного розвитку України: У 6 т. Т. 4: Програмно-цільовий метод у бюджетному процесі / М.Я. Азаров, Ф.О. Ярошенко, О.І. Амоша, С.С. Гасанов, М.Я. Дем'яненко; Науково-дослідний фінансовий ін-т при Міністерстві фінансів України. – К.: НДФІ, 2004. – 364 с.

6. Долішній М.І. Регіональна політика на рубежі ХХ-ХХІ століть: нові пріоритети / Долішній М.І.; НАН України; Інститут регіональних досліджень. –К. : Наукова думка, 2006. – 512 с.
7. Васильєва Т.А. Інноваційна складова в структурі макроекономічних індикаторів економічного розвитку: монографія /Т.А. Васильєва. – Суми: ДВНЗ «УАБС НБУ», 2010. – 118 с.

П. 1.6.

1. Аналіз підходів до оцінки сталого розвитку країн і регіонів / Н. В. Белікова, Ш. А. О. Омаров, Є. М. Крячко // Бізнес Інформ. - 2014. - № 9. - С. 8-16. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/binf_2014_9_2
2. Сталый розвиток економіки / Формування механізму стійкого розвитку економіки:теоретичний аспект. - 2014. [Електронний ресурс] Режим доступу: http://ecofin.at.ua/monografija_ehp_2014.pdf.
3. Сталый розвиток регіонів України [Текст] / науковий керівник М. З. Згуровський. - К: НТУУ «КПІ», 2009 - 197 с.
4. Stable functioning of the enterprises: theoretical aspect/ Koshelenko S.V.// Economics, management, law: problems and prospects: Collection of scientific articles. Vol. 1. -Agenda Publishing House, Coventry, United Kingdom, 2015. - 368 p. - P. 203-207.Режим доступу: http://conf.at.ua/25.09.2015_UK_Vol.1.pdf
5. Characteristics of the indicators of sustainable development/ Koshelenko S.V. KariukD.A. // Збірник наукових праць Черкаського державного технологічного університету. Серія: Економічні науки. Випуск 41, ч-на 1. -Черкаси: ЧДТУ, 2016. - С. 61-68.Режим доступу: <http://zbirecon.com>
6. Department of Economic and Social Affairs - the United Nations // [E. resource] .- Access: <https://www.un.org/development/desa/en>.

П. 1.7.

1. Бек У. Что такое глобализация? Ошибки глобализма – ответы на глобализацию/ У. Бек; [пер. с нем. А. Григорьева, В. Седельника]. – М.: Прогресс-Традиция, 2001. – 304 с.
2. Про Стратегію сталого розвитку «Україна - 2020» [Електронний ресурс]: Указ Президента України № 5/2015 від 12.01.2015 р. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/5/2015>
3. Йонас Г. Принцип відповідальності. У пошуках етики для технологічної цивілізації / Г. Йонас; [пер. з нім. А. Єрмоленка]. – К.: Лібра, 2001. – 400 с.
4. Маєр-Абіх К.М.Повстання на захист природи. Від довкілля до спільнорівіту / К.М. Маєр-Абіх;[пер. з нім. А. Єрмоленка]. – К.: Лібра, 2004. – 196 с.
5. Апель К.-О. Дискурс і відповідальність: проблема переходу до постконвенційної моралі / К.-О. Апель; [пер. з нім. В. Купліна]. – К.: Дух і літера, 2009. – 430 с.
6. Білорус О.Г. Глобальна перспектива і сталый розвиток: (Системні маркетинг. дослідж.) / О.Г. Білорус, Ю.М. Мацейко. – К.: МАУП, 2005. – 492 с.
7. Габермас Ю. Мораль і моральність. Чи стосуються гегелівські заперечення Канта також і дискурсивної етики? / Ю. Габермас // Єрмоленко А.М. Комунікативна практична філософія. – К.: Лібра, 1999. – С. 325–345.

П.1.8.

1. Азроянц Э. А. Концепция модели устойчивого развития социума. Новая мировоззренческая парадигма | Текст] / Э.А.Азроянц. -М., 1995
2. Аналіз підходів до оцінки сталого розвитку країн і регіонів / Н. В. Белікова, Ш. А. О. Омаров, Є. М. Крячко // Бізнес Інформ. - 2014. - № 9. - С. 8-16. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/binf_2014_9_2

3. Анучин Г. Влияние географического фактора на хозяйственное развитие [Текст] / Г.Анучин. -М., Наука, 1978. - 238 с.,
4. Бродель, Ф. Материальная цивилизация, экономика и капитализм XV - ХУІІІ вв. В 3-х т [Текст]/ Ф.Бродель.- М.: Прогресс, 1986 - 1992
5. Вебер, М. Протестантская этика и капитализм. Избр. произв. [Текст]/ М.Вебер.- М., 1996.
6. Гайдар Е. Т. Гибель империи. Уроки для современной России [Текст]/ Е.Т.Гайдар. - М.: РОССПЭН, 2006. - 440с.,
7. Гайдар Е. Т. Аномалии экономического роста [Текст]/ Е.Т. Гайдар. - М., 1997.-174 с.
8. Гайдар Е. Т. Долгое время. Россия в мире: очерки экономической истории. - 3-е изд. [Текст]/ Е.Т. Гайдар.- М.: Дело, 2005. - 656 с
9. Голбрейт, Дж. Глобальные проблемы современности [Текст]/ Дж. Голбрейт. -М.: Мысль, 1992. - 321 с.
- 10.Гэлбрейт Дж. Новое индустриальное общество [Текст]/ Дж. Гэлбрейт.- М., 1969.
- 11.Десятко Е. Концепция устойчивого развития регионов России [Текст] / Десятко Е.; Гл. ред. О.В.Иншаков // Экономика развития региона.- Волгоград. -2002.
- 12.Долішній М.І. Регіональна політика на рубежі ХХ-ХХІ століть: нові пріоритети / Долішній М.І.; НАН України; Інститут регіональних досліджень. –К. : Наукова думка, 2006. – 512 с.
- 13.Испания: траектория модернизации на исходе двадцатого века [Текст] /Общ. Ред. Давыдова В.М. -М.: Наука, 2006. -465 с.
- 14.Классификация и кластер [Текст] /Под ред. Дж.Райзина. - М.: Мир, 1980
- 15.Лернер А. Начала кибернетики [Текст]/ А.Лернер. -М.: Наука, 1967. - с.287
- 16.Львов Д.С. Развитие экономики России и задачи экономической науки [Текст] / Д.С.Львов. - М.. 1999.
- 17.Новиков, Е. Д. Комплексные народнохозяйственные программы [Текст]/ К.Д.Новиков, Ю.М.Самохин. - М., 1976.
- 18.Портер М. Конкуренция / М.Портер; пер. с англ.- М.: Издат. Дом «Вильямс», 2000, - с. 495.
- 19.Портер М. Международная конкуренция [Текст]/ М.Портер.- М.: Международные отношения, 1996.-645 с.
- 20.Сталий розвиток економіки / Формування механізму стійкого розвитку економіки:теоретичний аспект. - 2014. [Електронний ресурс] Режим доступу: http://ecofin.at.ua/monografija_ehp_2014.pdf.
- 21.Сурков В.Ю. Основные тенденции и перспективы развития современной России [Текст]/ В.Ю.Сурков. М., 2007.
- 22.Хайек Ф. Индивидуализм и экономический порядок [Текст]/ Ф. Хайек. -М., 2000.
- 23.Эльдертоп В.П. Кривыераспределениячисленностей и корреляций [Текст]; пер. с англ. / В.П.Эльдертон. -М., 1924.
- 24.Solo R. Economic Organizations and Social Systems. Tadianopolis, 1967.
- 25.Technical change and the World Economy. Convergence and Divergencein Technology Strategics. Ed. ByJ. Hagedoom. Aldershot (England), Brooklild (USA), EdwardElgar, 1996, XV - 237pp.

Список літератури до розділу 2

П. 2.1.

1. Resolution adopted by the General Assembly on 25 September 2015 / A/RES/70/1 [E-resource]. - Access mode: <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N15/291/89/PDF/N1529189.pdf?OpenElement>
2. Войтович Р. В. Нові контексти глобальної політичної реструктуризації світу: аксіологічний аналіз / Р. В. Войтович // Наукові записки [Інституту політичних і

- етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса]. – 2013. – Вип. 2. – С. 520-539. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzipiend_2013_2_36.
3. Отчет Группы высокого уровня по разработке повестки дня в области развития на период после 2015 года Новое глобальное партнерство искоренение бедности и преобразование экономик посредством устойчивого развития. – ООН, 2013 г. [E-resource]. – Access mode: http://www.un.org/ru/sg/management/hlp_report_ru.pdf.
 4. Коммюнике Группы высокого уровня, Бали, 27 марта 2013 г. [E-resource]. – Access mode: http://www.post2015hlp.org/wp-content/uploads/2013/03/Final_Communique-Bali.pdf
 5. Левчук В. Ю. Поширення транскордонного ефекту співробітництва прикордонних регіонів / В.Ю. Левчук // Ефективна економіка. – 2015 – № 4.
 6. Мікула Н. Міжтериторіальне та транскордонне співробітництво: Монографія/Мікула Н.-Львів: ІРД НАН України, 2004. – 395 с.
 7. Школа І. М. Методичні підходи до оцінки ефективності транскордонного співробітництва / Школа І.М., Короп Б.М. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/znpen/2010_6/17_MetP.pdf
 8. Корольчук Л. В. Активізація транскордонного співробітництва регіонів: дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук: 08.00.08 / Корольчук Леся Валеріївна. – Луцьк, 2008. – 203 с.
 9. Терещенко Т. В. Методичні підходи до оцінки результатів транскордонного співробітництва прикордонних регіонів України / Т. В. Терещенко // Вісник Хмельницького інституту регіонального управління та права. – 2006. – № 6. – С. 406-409.
 10. Шилік Л. В. Методика оцінки транскордонного співробітництва регіонів на локальному рівні / Л. В. Шилік // Регіональна політика і транскордонне співробітництво в євроінтеграційній стратегії України: Зб. наук. пр. за матеріалами міжнарод. конференції (м.Ужгород, 24-25 травня 2007 р.) / Закарпатський держ. ун-т. Навчально-науковий ін-т філософії та євроінтеграційних досліджень : голова редкол.: Ф.Г. Ващук - Ужгород : Ліра, 2007. – С. 302 – 306.
 - 11.Рогова О.В. Моделювання результативності єврорегіонального співробітництва задля коригування темпів економічного зростання / О.В. Рогова // Ефективна економіка. – 2013. – № 3 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=1897>.
 - 12.Зовнішня торгівля України товарами та послугами у 2015 році: [Електронний ресурс]:Статистичний збірник / відповідальний за випуск А. Фризоренко ; Державна служба статистики України. – К., 2015 – 116 с. – Режим доступу: http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/at_u/publ10_u.htm
 - 13.Інвестиції зовнішньоекономічної діяльності України [Електронний ресурс] : Статистичний збірник / відповідальний за випуск Петренко С.І.; Державна служба статистики України. – К., 2016 – 44 с. – Режим доступу: http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/publ10_u.htm

П.2.2.

1. Гавкалова Н.Л. Соціально-економічний розвиток регіонів України: проблеми та перспективи: [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: <http://repository.hneu.edu.ua>.
2. Закон України «Про засади державної регіональної політики» – [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/156-19>.
3. Закон України «Про добровільне об'єднання територіальних громад» – [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/157-19>.
4. Постанова Кабінету Міністрів України № 385 «Про затвердження Державної стратегії регіонального розвитку на період до 2020 року» від 06.08.14р. – [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/385-2014-%D0%BF>.

5. Проект Закону про внесення змін до Конституції України (щодо повноважень органів державної влади та місцевого самоврядування) [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=51513.
6. Реформування державного управління регіональним розвитком: стан, проблеми, перспективи (аналітична доповідь) / За ред. Білої С.О. – [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: http://www.niss.gov.ua/content/articles/files/Bila_ref-7d611.pdf.
7. Савицький Ю. «Справжня війна – це війна за самоврядування» – польський експерт про Україну і досвід Польщі [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: <http://www.radiosvoboda.org/content/article/27375301.html>.
8. Сайт «Децентралізація влади» – [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: <http://decentralization.gov.ua>.
9. Сайт Міністерства регіонального розвитку, будівництва та ЖКГ України [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: <http://www.minregion.gov.ua>.
10. Сайт Державного фонду регіонального розвитку Міністерства регіонального розвитку, будівництва та ЖКГ України [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: <http://dfrr.minregion.gov.ua/>.
11. Ткачук А. Державна регіональна політика та розвиток територій в умовах змін. Спеціально для об'єднаних громад [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: <http://decentralization.gov.ua/news/item/id/1759>.

П. 2.3.

1. Бакуменко В. Д., Надолішній П. І. Теоретичні та організаційні засади державного управління: Навчальний посібник. – К.: Міленіум, 2003. – 256 с.
2. Вахович І. М., Ващук О. А. Проблеми та перспективи розвитку транскордонного співробітництва в Україні [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/en_etei/2009_6_1/12.pdf.
3. Герасимчук З. В. Регіональна політика сталого розвитку: теорія, методологія, практика: Монографія / З. В. Герасимчук – Луцьк: Надстир'я, 2008. – 528 с.
4. Герасимчук З. В. Регіональна політика транскордонного співробітництва: механізм формування та реалізації: Монографія / З. В. Герасимчук, О.М. Лютак. – Луцьк: Надстир'я, 2010. – 188 с.
5. Державна регіональна політика України: особливості та стратегічні пріоритети : монографія / З. С. Варналій, В. Є. Воротін, В. С. Куйбіда [та ін] ; за заг. ред. З. С. Варналія. – К. : НІСД, 2007. – 768 с.
6. Концепція державної регіональної політики України [Електронний ресурс]. Режим доступу: www.minregionbud.gov.ua/index.php?id=895.
7. Матвієнко П. Узагальнююча оцінка розвитку регіонів // Економіка України. – 2007. – №5. – С. 26–35.
8. Межрегиональное и трансграничное сотрудничество Украины и Республики Молдова [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://moldova.mfa.gov.ua/ru/ukraine-md/regions>
9. Мікула Н. А. Міжтериторіальне та транскордонне співробітництво: Монографія. – Львів: ІРД НАН України, 2004. – 395 с.
10. План дій Україна – Європейський Союз [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.minregionbud.gov.ua>
11. Постанова КМУ від 20.05.2009 № 476 «Про запровадження оцінки міжрегіональної та внутрішньорегіональної диференціації соціально-економічного розвитку регіонів» [Електронний ресурс]. Режим доступу :<http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/476-2009-п>
12. Предборський В.А. Трансформаційні протиріччя у регіональному вимірі як тінютворючі фактори розвитку // Формування ринкових відносин в Україні. – 2006. – № 10 (65). – С. 136-139.

13. Програма дій «Порядок денний на XXI століття» : ухвалена конференцією ООН з навколишнього середовища і розвитку в Ріо-де-Жанейро (Саміт «Планета Земля», 1992 р.) / пер. зангл.-2-ге вид.-К.: Інтелсфера, 2000. - 360 с.
14. Ростанец В., Топилин А. Социальные структуры региональной интеграции // Экономист . - 2006. - №2. - С. 53-59.
15. Сталий розвиток територіальної громади: управлінський аспект: [Моногр] За ред. Ю.О. Куца, В.В. Мамонової. - Х.: Вид-во ХарПІ НАДУ «Магістр», 2008. - 335 с.
16. Стратегія економічного та соціального розвитку України (2004 – 2015 роки) «Шляхом Європейської інтеграції» / [Авт. кол. А.С. Гальчинський, В.М. Гесць та ін.]; Нац. ін-т стратег. дослідж., Ін-т екон. прогнозування НАН України; М-во економіки та з питань європ. інтег. України. - К. : ІВЦ Держкомстату України, 2004. - 416 с.
17. Указ Президента «Про Стратегію сталого розвитку «Україна – 2020»» від 12.01.2015 № 5/2015
18. Цілі сталого розвитку 2016-2030 [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.un.org.ua/ua/tsili-rozvytku-tysiacholittia/tsili-staloho-rozvytku>
19. Чуприна О.О. Прикордонне співробітництво регіонів: сучасні тенденції розвитку [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://archive.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/venu/2011_1/37.pdf
20. IPP project presents innovation as opportunity to regions [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.interreg4c.eu/news/article/?post=689-ipp-project-presents-innovation-as-opportunity-to-regions&>

П. 2.4.

1. Автономія університетів України: аналіз і план дій на 2012-2015 рр. Асоціація європейських університетів, Київ, 2011 – 40 с.
2. Васильченко Г. Планування розвитку територіальних громад. Навчальний посібник для посадових осіб місцевого самоврядування / Г. Васильченко, І. Парасюк, Н. Єременко / Асоціація міст України – К., ТОВ «ПДПРИЄМСТВО «ВІ ЕН ЕЙ», 2015. – 256 с.
3. Воинова О.В. Мировой рынок образования [Электронный ресурс] / О.В. Воинова // Социология образования. - 2008. - №1. - С. 56-82. - Режим доступа: http://library.uipa.kharkov.ua/library/BD/BolonProz/3_Statiz_periodicheskikh_i_prodogaugshiesa_izdaniy/soc_obr_sov_soc_prob.htm
4. Гаращук О.В. Соціально-економічні аспекти розвитку вищої освіти в Україні: дис. ...канд. екон. наук: 08.09.01 / Олена Василівна Гаращук. – НАН України; Рада по вивченню продуктивних сил України. – К., 2007. – 231 с.
5. Куценко В.І. Соціальна сфера: реальність і контури майбутнього (питання теорії і практики): [монографія] / В.І. Куценко; за ред. д.е.н., проф., чл.-кор. НАН України Б.М. Данилишина. – Ніжин: ТОВ «Видавництво «аспект-Поліграф»», 2008. – 818 с.
6. Про схвалення Концепції реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні: Розпорядження Кабінету Міністрів України № 333-р від 1 квітня 2014 р. [Електронне джерело] // Урядовий кур'єр від 11.04.2014. - № 67 - Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/333-2014-%D1%80?test=XX7MfyrCSgkyp1Z IZ iMx6ncLHI4dQs80msh8le6>
7. Рязанцев С.В. Эффекты иностранной учебной миграции для России / С.В. Рязанцев, Е.Е. Письменная // Народонаселение. – 2009. – №2 (44). – С. 69-79.
8. Статистичний щорічник України за 2015 рік: [стат. зб.]. – К.: Державний комітет статистики України, 2016. – 566 с
9. Україна на міжнародному ринку освітніх послуг вищої освіти: Аналітична записка [Електронний ресурс]. – Національний інститут стратегічних досліджень. – Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/articles/1695/>

10. Янковська О. Роль університетів в економічному розвитку міст, регіонів, країни. Звіт III Національного форуму «Бізнес і університети» / О.Янковська, А. Зінченко, – За ред. М. Саприкіної.: Київ, 2015. – 66 с.
11. Nauka i technika w 2010 r., GUS, Warszawa 2012. – 121 s.
12. Sokół A. (2009), Wpływ barier na zakres współpracy przedsiębiorstw ze sfera B+R i ich implikacje dla rozwoju innowacji w Polsce, op. cit., s.14.
13. Szkoły wyższe i ich finanse w 2013 r., Warszawa, 2014, 231 s.
14. The Global Competitiveness Report 2015-2016: <http://reports.weforum.org/global-competitiveness-report-2015-2016/competitiveness-rankings/>
15. Współpraca nauki i biznesu. Doświadczenia i dobre praktyki wybranych projektów w ramach Programu Operacyjnego Innowacyjna Gospodarka na lata 2007–2013, 170 s.

Список літератури до розділу 3

П. 3.1.

1. Закон України «Про соціальний діалог в Україні» від 23 грудня 2010 року № 2862-VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2862-17>.
2. Дюркгейм Э. О разделении общественного труда. Метод социологии; [пер. с фр. и послесловие А. Б. Гофмана] / Э. Дюркгейм. – М. : Наука, 1990. – С. 404-405.
3. Историчний новий Порядок денний у галузі сталого розвитку одностайно прийнятий 193 державами-членами ООН [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.un.org.ua/ua/informatsiyni-tsentr/news/3579-2015-09-28-12-06-08-istorichniy-noviy-poryadok-den>.
4. Ковалев А. Д. Современная западная социология / А. Д. Ковалев. – М., 1994. – С. 120-121.
5. Культурология. XX век. Энциклопедия. Т. 1. – СПб. : Университетская книга; Алтейя, 1998. – 446 с.
6. Мескон М. Основы менеджмента / М. Мескон, М. Альберт, Ф. Хедоури; [пер. с англ.]. – М. : Вильямс, 2008. – 704 с.
7. Мосьондз М. В. Практики соціальної інтеграції сучасної молоді в українському суспільстві : монографія / М. В. Мосьондз ; М-во освіти і науки України ; Нац. гірн. ун-т. – Д. : НГУ, 2014. – 140 с.
8. Райзберг Б. Современный экономический словарь / Райзберг, Л. Лозовский, Е. Стародубцева. – М. : Инфра.-М, 2011. – 352 с.
9. Социологический словарь [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://enc-dic.com/sociology/Socialnaja-Integracija-8365.html>.
10. Соціальний діалог і сталий розвиток: порядок денний для громадянського суспільства [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://bureau.in.ua/index.php/news/147-sotsialnij-dialog-i-stalij-rozvitok-poryadok-dennij>.
11. Стратегія сталого розвитку «Україна – 2020» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/5/2015#n10>.
10. Фетисов В. Я. Социальная жизнь как предмет исследования социологии / В.Я. Фетисов // Социологические исследования. – 2007. – № 6. – С. 36.
11. Цілі сталого розвитку [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.un.org.ua/ua/tsili-rozvytku-tysiacholittia/tsili-staloho-rozvytku>.

П. 3.2.

1. Бакланов П. Я. Территориальные структуры хозяйства в региональном управлении / П. Я. Бакланов– М. : Наука, 2007.– 239 с.
2. Бондаренко В.М. Ресурсний потенціал регіону: методологія формування та перспективи використання / В.М. Бондаренко. Вінниця – РВВ ВНАУ –ГПП Балюк І.Б., 2012 – 373 с.

3. Герасимчук З. В. Організаційно-економічний механізм формування та реалізації стратегії розвитку регіону : монографія / З. В. Герасимчук, І. М. Вахович // . – Луцьк : ЛДТУ, 2002. –166 с.
4. Гесць В.М. Інноваційні перспективи України / В. М. Гесць, В. П. Семиноженко. – Харків : Константа, 2006. – 272 с.
5. Гриньова В.М. Механізми реалізації структурно-інноваційної трансформації економіки України / В.М. Гриньова, О.Є. Попов // Майбутнє України: стратегія поступу. – Донецьк: ТОВ «Юго-Восток, Лтд», 2008. – 304 с.
6. Дэминг В. Выход из кризиса: Новая парадигма управления людьми, системами и процессами: [монографія] / В. Дэминг. – М: Альпина Бизнес Букс, 2007. - 370 с.
7. Економіка України на шляху від депресії до зростання: джерела, важелі, інструменти / [Я. А. Жаліло, Д. С. Покришка, Я. В. Белінська та ін.]. – К. : НІСД, 2010. – 96 с.
8. Економічний потенціал регіону: пріоритети використання : [монографія] / [І. М. Школа, Т. М. Ореховська, І. Д. Козменко та ін.] / Київ. нац. торг.-екон. ун-т, Чернівецьк. торг.-екон. ін-т. – Чернівці : Рута, 2003. – 463 с.
9. Долішній М. І. Регіональна політика на рубежі ХХ – ХХІ століть: нові пріоритети : [монографія] / М. І. Долішній ; Нац. акад. наук України, Ін-т регіон. дослідж. – К. : Наукова думка, 2006. – 512 с.
10. Державна регіональна політика України: особливості та стратегічні пріоритети: Монографія / за ред. З.С. Варналія. – К.: НІСД, 2007. – 820 с.
11. Керцнер Г. Стратегическое планирование для управления проектами с использованием модели зрелости: [монографія] / Г. Керцнер. – М: ДМК Пресс, 2010. – 318с.
12. Макарова О. В. Державні соціальні програми: теоретичні аспекти, методика розробки та оцінки : [монографія] / О. В. Макарова. – К. : Кондор, 2009. – 328 с.
13. Мельников Р. М. Теоретические основы регулирования регионального развития: зарубежные подходы и возможность их использования в российских условиях : [монографія] / Р. М. Мельников. – М. : РЛГС, 2007. – 250 с.
14. Райзберг Б. А. Государственное управление и администрирование в экономике и социальной сфере : учеб. пособие / Б. А. Райзберг. – М.: Экономистъ, 2007. – 191 с.

П. 3.3.

1. Національна парадигма сталого розвитку України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ecos.kiev.ua/share/upload/Dopovid_nacionalna_paradygma_stalogo_rozvytku.pdf
2. Кравченко М. В. Розробка моделей організації управління соціальним захистом населення: національний та зарубіжний досвід : навч. посіб. (серія навчальних програм для працівників місцевого самоврядування)/ Кравченко М. В., Петров О. М. ; за заг. ред. М. В. Пітцика; Книга 19. – К.: Асоц. міст України та громад, 2007. – 250 с.
3. Антоненко О. Випереджаючи пенсійну реформу // Бухгалтерія. Право. Податки. Консультація. – 2005. – № 17. – С. 73-78.
4. Сирота І. М. Право пенсійного забезпечення в Україні : курс лекцій / І. М. Сирота. – К. : Юрінком Інтер, 1998. – 288 с.
5. Ткаченко Л. Пенсійна реформа в Україні: крок уперед два кроки назад / Л. Ткаченко // Україна: аспекти праці. – 2005. – № 8. – С. 13-19.
6. Колодич О. В. Методологічні основи дослідження соціального комплексу міста: матеріали Міжн. наук.-практ. конф. «Розвиток економіки в трансформаційний період: глобальний та національний аспекти». – Дніпропетровськ: Наука і освіта. – 2005. – Т. 1. – С. 63-66.
7. Колодич О. В. Розвиток великих міст України: проблеми та перспективи (на прикладі м. Києва) // Модернізація політики та управління в Німеччині та Україні в контексті євроінтеграції : матеріали V Міжнар. наук.-практ. конф., 12-14 липня 2009 р. /

Міністерство освіти і науки України, Черкаський державний технологічний університет. – Черкаси: ЧДТУ, 2009. – С. 51-52.

8. Колодич О. В. Територіальний маркетинг як основа розвитку соціального комплексу міста / О. В. Колодич, А. Ліманський // Зб. наук. пр. Черкаського державного технологічного університету. Серія: Економічні науки. – Черкаси: ЧДТУ. – 2005. – Вип. 15. – С. 17-20.

П. 3.4.

1. Красовский В.П. Инфраструктура и интенсификация экономики. – М.: Наука, 1980. – 193 с.

2. Тощенко Ж.Т. Социальная инфраструктура: сущность и пути развития. – М.: Мысль, 1980. 206 с.

3. The key components of social infrastructure. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.atlasplanning.com/page/topic/index.cfm?coArticleTopic=107&coSiteNavigationarticleId=107>

4. Інструменти регіонального розвитку в Україні : монографія. / О.В. Берданова та ін. ; за ред. В.М. Вакуленка. – К. : НАДУ, 2013. – 286 с.

5. Хомелянский Б.Н. Экономическая эффективность социального планирования. Социально-экономическая инфраструктура в воспроизводственном процессе. М.: Мысль, 1980. – 260 с.

6. Амоша, О.І. Європейський досвід забезпечення ефективного функціонування підприємств міського пасажирського транспорту [Текст] / О.І. Амоша, О.С. Філіппова // Економіка будівництва і міського господарства. – 2010. – № 4. – С.179-189.

7. Брагінський В. В. Інституціональне забезпечення транспортних послуг в Україні / В. В. Брагінський // Держава та регіони. – 2011. – № 2. – С. 15-20.

П. 3.5.

1. Declaration on the Right to Development [Electronic resource] / General Assembly UN. – A/RES/41/128 (Distr. General) (4 December 1986): <http://www.worldlii.org/int/other/.../299.pdf>.

2. Згуровський М. Сталий розвиток: гармонія, перевірена алгеброю / М. Згуровський // Науковий журнал «Україна – Євросоюз у деталях». – Вип. № 1 (4). – 2010. – 16 с.

3. Кузнецов О.Л. Устойчивое развитие: научные основы проектирования в системе природа-общество-человек [Текст]: ученик / О.Л.Кузнецов, т. Б.Е. Большаков. – СПб; М.; Дубна, 2001. – 616 с.

4. Попков В.В. Устойчивое экономическое развитие в условиях глобализации и экономики знаний: концептуальные основы теории и практики управления [Текст] / В.В Попков. – М.: Экономика, 2007. – 295 с.

5. Основи законодавства України про загальнообов'язкове державне соціальне страхування від 14.01.1998 р. за № 16/98-ВР [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/16/98-вр>.

6. Закон України «Про концепцію переходу України до сталого розвитку» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.mns.gov.ua/laws/laws/nuclear/92.htm>.

7. Національні рахунки соціального захисту (НРСЗ) України у 2014 році: Статистичний бюлетень/ Державна служба статистики України. – К., 2016.– 133с.

8. Про затвердження Методологічних положень щодо складання допоміжних (сателітних) рахунків соціального захисту в Україні Наказ Держкомстату 15.02.2010 № 56. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ukrstat.gov.ua/metod_polog/metod_doc/2010/56/metod.htm

9. Середній розмір місячної пенсії та кількість пенсіонерів [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2007/sz/sz_u/srp_07rik_u.html.
10. Закон України «Про державний бюджет на 2011 рік» від 23.12.2010 № 2857-VI [Електронний ресурс]. - Режим доступу: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/T102857.html.
11. Закон України «Про державний бюджет на 2012 рік» від 22.12.2011 № 4282-VI [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/4282-17>.
12. Закон України «Про державний бюджет на 2013 рік» 06.12.2012 № 5515-VI [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/5515-17>.
13. Закон України «Про державний бюджет на 2014 рік» від 16.01.2014 № 719-VII [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/719-18>.
14. Закон України «Про державний бюджет на 2015 рік» від 29.12.2015, підстава 906-19 [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/80-19>.
15. Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо реформування загальнообов'язкового державного соціального страхування та легалізації фонду оплати праці» від 28.12.2014 р. № 77 - VIII [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/77-19>.

Список літератури до розділу 4

П. 4.1.

1. Бідюк П. І. Побудова системи адаптивного прогнозування фінансово-економічних процесів та її застосування / Бідюк П.І., Федоров А.В. // Наукові праці. Науково-методичний журнал Чорноморського державного університету. Серія: Комп'ютерні технології. - Вип. 104. - Т. 117. - С. 119-129.
2. Богашко О. Л. Науково-методичні засади стратегії економічного розвитку регіону : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня к-та. екон. наук : спец. 08.10.01 «Розміщення продуктивних сил і регіональна економіка» / О.Л. Богашко. - Київ, 2006. - 24 с.
3. Бубенко П. Т. Інституційна динаміка просторової організації економічного розвитку: [монограф.]. / П.Т. Бубенко. - Харків: ХНАМГ, 2008. - 295 с.
4. Василенко В.Н. Архітектура регіонального економічного простору: [монограф.] / В.Н. Василенко / НАН України. Ін-т економіко-правових досліджень. - Донецьк: ТОВ Південний «Схід, Лтд», 2006. - 311 с.
5. Всесвітній економічний форум. [Електронний ресурс]. - Режим доступу: www.weforum.org
6. Гальчинський А. С Політична нооекономіка: начала оновленої парадигми економічних знань: монографія / А.С. Гальчинський. - К.: Либідь, 2013. - 472 с.
7. Гапоненко Н. В. Форсайт. Теория. Методология. Опыт: монографія / Н.В. Гапоненко. - М.: ЮНИТИ-ДАНА, - 239 с.
8. Дербенцев В. Д. Синергетичні та еконофізичні методи дослідження динамічних та структурних характеристик економічних систем: монограф. / Дербенцев В.Д., Сердюк О.А., Соловійов В.М., Шарапов О.Д. - Черкаси: Брама-Україна, 2010. - 287 с.
9. Дубов Д. В. Інформаційне суспільство в Україні: глобальні виклики та національні можливості: аналіт. доп. / Д. В. Дубов, О. А. Ожеван, С. Л. Гнатюк. - К. : НІСД, - 2010.
10. Закон пропорційності. [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://www.ukr.vipreshebnik.ru/entsiklopediya/54-z/3698-zakon-proporsijnosti.html>
11. Закон целостности. [Електронний ресурс]. - Режим доступу: http://www.e-reading.me/chapter.php/144772/16/Telemtaev_Celostnyii_metod_sistemnoii_tehnologii_i_sistemnaya_ekologiya.html
12. Законы экологии Коммонера. Экологический словарь. [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://dic.academic.ru/dic.nsf/ecolog/1283/Законы>
13. Зельнер А. Байесовские методы в эконометрии. - М.: Статистика, 1980. - 438 с.

14. Інформатизація, право, управління: організаційно-правові питання / [Р. А. Калюжний, О. Д. Крупчан, В. Д. Павловський, М. В. Гуцалюк, М. Я. Швець]. – К., 2002. – 309 с.
15. Інформаційне суспільство в Україні: глобальні виклики та національні можливості: аналіт. доп. / Д.В. Дубов, О.А. Ожеван, С.Л. Гнатюк. – К.: НІСД, – 2010. – 64 с.
16. Інформаційне суспільство. Дефініції / [В.М. Брижко, В.С. Цимбалюк та ін.] / за ред. Калюжного Р.А., Швеця М.Я. – К: Інтеграл, 2002. – 220 с.
17. Інформаційне суспільство: Шлях України. К., 2004; Оцінка електронної готовності України. К.: ПРООН, 2002.
18. Каньгин Ю.М. Информатизация управления: социальные аспекты. – К.: Наук. думка, 1991. – 156 с.
19. Кубатко О.В. Оцінка еколого-економічної збалансованості регіонів України : (стаття) [Електронний ресурс] / О.В. Кубатко // Електронне наукове фахове видання «Проблеми системного підходу в економіці». – 2009. – №3. – Режим доступу : [http://www.nbu.gov.ua/e-journals/PSPE/2009_3/ Kubatko_309.htm](http://www.nbu.gov.ua/e-journals/PSPE/2009_3/Kubatko_309.htm)
20. Куценко В.І. Стратегія сталого розвитку крізь призму соціогуманітарної сфери / В.І. Куценко // Вісник НАН України. – 2012. – №2. – С. 79 – 88.
21. Лепский В.Е. Технологии управляемого хаоса – оружие разрушения субъектности развития. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://3mv.ru/publ/lepskij_v_e_tekhnologii_upravljaemogo_khaosa_oruzhie_razrusheniya_s_ubektnosti_razvitija/3-1-0-10276
22. Лисенко М.В. Інформаційне суспільство як теорія і практика сучасності // Вісник нац. техніч. ун-ту України «Київський політехнічний інститут». Філософія. Психологія. Педагогіка. – 2007. – № 2. – Ч. 1. – С. 23-26.
23. Манн Р. В. Теоретико-методологічні засади розвитку регіонального менеджменту: особливості, проблеми, перспективи: монографія / Р.В. Манн. – Донецьк: «ВІК», 2013. – 382с.
24. Методические подходы к выбору стратегии устойчивого развития территории / [научн. ред. А.Г. Шапарь]. – Днепропетровск : Институт проблем природопользования и экологии НАН Украины, 1996. – Т. 2. – 82 с.
25. Моррис Д. Новое – это всегда крайности, посредственность же вызывает только стагнацию / Д. Моррис // Deutschland. – 2004. – № 4. – С. 48-49.
26. Нассим Николас Талеб. Черный лебедь. Под знаком непредсказуемости. [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://www.ex.ua/72245738>
27. Підгірний В. В. Особливості стратегічного управління соціально-економічною трансформацією: місце й роль регіонального напряму / В. В. Підгірний // Держава та регіони. – 2010. – № 2. – С. 151–159.
28. Прямухіна Н.В. Наслідкові ефекти трансформацій регіонального ринкового простору / Науковий вісник Буковинського державного фінансово-економічного університету. Економічні науки. – 2015. – с.118-120.
29. Регіональні суспільні системи / [за ред. Л.К. Семів]. – Львів: ІРД НАН України, 2007. – 496 с.
30. Секторальні моделі прогнозування економіки України / [В. М. Гець, М. І. Скрипниченко, С. С. Шумська та ін.]; за ред. В. М. Геця. – К.: Фенікс, 1999. – 304 с.
31. Сибиряков В.Г. Из прошлого - в будущее: технология прогнозирования систем с помощью ТРИЗ. – ЭКО. – №8. – 2001.
32. Стивен Манн. Теория хаоса и стратегическое мышление. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.twirpx.com/file/1466489/>
33. Третьяк В. Форсайт как технология предвидения // Экономические стратегии. – №8. – 2009. – С. 52-59.

34. Туріянська М.М. Цільова функція економічної політики: монографія / М. М. Туріянська, О.В. Фінагіна, М.В. Гордон; НАН України, Дон. ін-т залізничного транспорту. – Донецьк: «Ноулідж» (Донецьке відділення), 2011. – 126 с.
35. Фаминский І.П. Глобалізація – нова якість світової економіки. – М.: Магістр, 2012. – 396 с.
36. Федорович В.А. США. Держава і економіка. – М.: Міжнародні відносини, 2012. – 384 с.
37. Фінагіна О.В. Концептуальні засади стратегічного розвитку інформатизації національної економіки: монографія / [В.М. Андрієнко, А.М. Графіяк, О.А. Зінченко, Н.Є. Мащенко, Н.Ш. Пономаренко]. – Донецьк: Вид-во ДонНУ, 2011. – 217с.
38. Фінагіна О.В. Культура підприємництва і розвиток ринкових відносин в Україні. Проблеми підвищення ефективності функціонування підприємств різних форм власності. // Сб. науч. тр./ НАН України; Ін-т економіки промисловості. – Донецьк. – 2004. – С.175-181.
39. Хакен Г. Можем ли мы применять синергетику в науках о человеке? / Г. Хакен. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://spkurdyumov.narod.ru/Haken7.htm>.
40. Becker P. Corporate foresight in Europe: a first overview. Luxembourg: office for official publications of the European communities, 2003 - p. 7.
41. Crutchfield J.P. «Information and its Metric», in Nonlinear Structures in Physical Systems – Pattern Formation, Chaos and Waves, L. Lam and H. C. Morris, Eds. Springer-Verlag, New York, 1990.
42. Eoyang G. Evaluation in a Complex Adaptive System / Eoyang G., Berkas T. // In: M Lissack and H Gunz (Eds.), Managing Complexity in Organizations. Westport, Connecticut: Quorum Books, an imprint of Greenwood Publishing Group, Inc, 1998.
43. Hayek F. Low, Legislation, and Liberty: Volume I: Rules and Order, Routledge and Kegan Paul. London, 1973.

П. 4.2.

1. Монастирський Г. До питання дослідження територіальної спільноти базового рівня як економічної системи / Г. Монастирський // Українська наука: минуле, сучасне, майбутнє. – 2008. – № 13. – С. 78–85.
2. Шульц С.Л. Розвиток муніципальних утворень: деякі аспекти теорії і практики / С.Л. Шульц, С.М. Сергієнко // Теорія та практика ринкових перетворень: економічний та соціальний контекст : зб. матеріалів Всеукр. наук.-практ. конф., Вінниця, 20-22 бер. 2008 р. / орг. ком. : С. І. Юрій та ін. – [у 4 т.]. – Вінниця : ВІЕ ТНЕУ, 2008. – Т. 1. – С. 171-175.
3. Концептуальні засади переходу України до сталого розвитку / Б. В. Буркинський, В. П. Кухар, Л. Г. Руденко, А. Г. Шапар // Екологічний вісник. – 2010. – № 5. – С. 8-9.
4. Устойчивое развитие: теория, методология, практика : учебник / под ред. Л. Г. Мельника. – Сумы : Университет. кн., 2009. – 1216 с.
5. Богданов А. А. Тектология: (Всеобщая организационная наука) / А. А. Богданов. – [в 2 кн.]. – Кн. 1. – М.: Экономика, 1989.– 304 с.
6. Степанов В.Н. Онтология теории устойчивости и неустойчивости (контекст социально-экономико-экологического развития) / В. Н. Степанов // Економіка: реалії часу. – 2012. – № 2 (3). – С. 160-164.
7. Концепція сталого розвитку населених пунктів : схвалено Постановою Верховної Ради України від 24.12.1999 № 1359-XIV[Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1359-14>
8. Кульчицький Я. В. Екологізація економічних систем у контексті постіндустріального парадигмального дискурсу та економічної компаративістики / Я. В. Кульчицький // Регіональна економіка. – 2008. – № 1. – С. 77-84.
9. Мовчан В. О. Екологізація міських систем – шлях до сталого розвитку / В. О. Мовчан, К. Д. Черненко // III-й Всеукраїнський з'їзд екологів з міжнародною участю (Екологія/Ecology – 2011), Вінниця, 21-24 вересня 2011 р. : зб. наук. ст. – Вінниця : ВНТУ, 2011. – Т. 2. – С. 639-641.

10. Кравченко Т. А. Реалізація національних інтересів України на основі сталого розвитку територіальних громад / Т. А. Кравченко // Право та державне управління. – 2013. – № 2. – С. 152-158.
11. Петровський М. І. Теоретико-методичні засади реалізації концепції сталого розвитку в регіонах України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук : спец. 08.00.05 «Розвиток продуктивних сил і регіональна економіка» / М. І. Петровський ; Черкаськ. держ. технол. ун-т. – Черкаси, 2014. – 24 с.
12. Сталый розвиток територіальної громади: управлінський аспект : [монографія] / за ред. Ю. О. Куца, В. В. Мамонової. – Х. : Вид-во ХарПІ НАДУ «Магістр», 2008. – 335 с.
13. Занг В.-Б. Синергетическая экономика. Время и перемены в нелинейной экономической теории / В.-Б. Занг ; пер. с англ. – М. : Мир, 1999. – 335 с.
14. Осипов Ю. М. Теория хозяйства : учебник в 3-х т. Т. 3 : Хозяйственная динамика трансформации и переходы. Неоэкономическое хозяйство. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1998. – 607 с.
15. Словник сучасної економіки МАКМІЛЛАНА / пер. з англ. ; гол. ред. Д. Пірс. – К. : АртЕк, 2000. – 640 с.
16. Хвесик М. Парадигмальний погляд на концепт сталого розвитку України / М. Хвесик, І. Бистряков // Економіка України. – 2012. – № 6. – С. 4-12.
17. Венда В. Ф. Системы гибридного интеллекта: Эволюция, психология, информатика / В. Ф. Венда. – М. : Машиностроение, 1990. – 448 с.
18. Сетров М. И. Основы функциональной теории организации: Философский очерк / М. И. Сетров. – Л. : Наука. Ленингр. отд-ние, 1972. – 164 с.
19. Шульц С. Л. Проблеми структурної реорганізації міського господарства / С. Л. Шульц // Регіональна політика України: наукові основи, методи, механізми : зб. наук. пр. в 3-х ч. за матеріалами доп. міжн. наук.-практ. конф., Львів, 21-23 травня 1998 р. / ред. кол. : М. І. Долішній (відп. ред.) та ін. – Львів : ІРД НАН України, 1998. – Ч. 2. – С. 125-132.
20. Герасимчук З. В. Регіональна політика сталого розвитку: теорія, методологія, практика : [монографія] / З. В. Герасимчук. – Луцьк : Надстир'я, 2008. – 528 с.
21. Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура / Мануэль Кастельс ; пер. с англ. – М. : ГУ ВШЭ, 2000. – 608 с.
22. Блэйкли Э. Планирование местного экономического развития в США / Эдвард Блейкли ; реферат. пер. с англ. – Донецк : ИЭП НАН Украины, 2000. – 72 с.
23. Моисеев Н. Н. Алгоритмы развития / Н. Н. Моисеев. – М. : Наука, 1987. – 304 с.
24. Богданов А. А. Тектология: (Всеобщая организационная наука) / А. А. Богданов. – [в 2 кн.]. – Кн. 2. – М. : Экономика, 1989. – 351 с.
25. Винограй Э. Г. Общая теория организации и системно-организационный поход / Э. Г. Винограй. – Томск : Изд-во Томск. ун-та, 1989. – 336 с.
26. Пригожин И. Порядок из хаоса: Новый диалог человека с природой / Илья Пригожин; Изабелла Стенгерс ; пер. с англ. – [2-е изд.]. – М. : Эдиториал УРСС, 2000. – 310 с.
27. Захарченко В. І. Ринкові перетворення і процеси стійкого розвитку промислових територіальних систем / В. І. Захарченко // Страны и регионы на пути к сбалансированному развитию : сб. науч. тр. / ред. кол. : Л. Г. Руденко (предс.) и др. – К. : Академперіодика, 2003. – С. 97-101.
28. Сонько С. П. Просторовий розвиток соціоприродних систем: шлях до нової парадигми / С. П. Сонько. – К. : Ніка-Центр, 2003. – 287 с.
29. Кругман П. Р. Международная экономика. Теория и политика : учебник / П. Р. Кругман, М. Обстфельд ; пер. с англ. – М. : Экон. ф-т МГУ, ЮНИТИ, 1997. – 799 с.
30. Середа О. В. Стратегічне управління сталим розвитком міст : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук : спец. 08.00.05 «Розвиток продуктивних сил і регіональна економіка» / О. В. Середа ; Луцьк. нац. техн. ун-т. – Луцьк, 2013. – 21 с.
31. Ансофф И. Стратегическое управление / И. Ансофф ; сокр. пер. с англ. – М. : Экономика, 1989. – 519 с.

32. Чикаренко І. А. Сутність концепту інноваційного розвитку територіальної громади / І. А. Чикаренко // Сталій розвиток територій: проблеми та шляхи вирішення : матеріали V міжнар. наук.-практ. конф., Дніпропетровськ, 10-11 жовт. 2014 р. / за заг. ред. О. Ю. Бобровської. – Дніпропетровськ : ДРІДУ НАДУ, 2014. – С. 191-194.
33. Балашов А. М. Планування сталого розвитку на муніципальному рівні / А. М. Балашов // Економіка та держава. – 2009. – № 4. – С. 75-76.
34. Бобровська О. Оцінка якості розробки програм розвитку муніципальних утворень як передумова їх сталого розвитку / О. Бобровська // Вісн. НАДУ. – 2005. – № 3. – С. 302-311.
35. Кравченко Т. А. Основа сталого розвитку територіальних громад – системний підхід до реалізації національних інтересів України / Т. А. Кравченко // Теорія та практика державного управління і місцевого самоврядування: Електрон. наук.фах. вид. – 2014. – № 1. – Режим доступу: http://el-zbirn-du.at.ua/2014_1/24.pdf
36. Європейська хартія місцевого самоврядування / пер. з англ. Е. М. Вишневецького. – Страсбург : Вид-во Ради Європи, 1985. – 9 с.
37. Самарский А. А. Парадоксы многовариантного нелинейного мира – мира вокруг нас / А. А. Самарский, С. П. Курдюмов // Гипотезы, прогнозы: Будущее науки. – М. : Знание, 1989. – С. 9-30.
38. Ойкен В. Основы национальной экономики / Вальтер Ойкен ; пер. с нем. – М. : Экономика, 1996. – 351 с.
39. Андрианов В. В. Теория саморегуляции рыночной экономики / В. В. Андрианов // Общество и экономика. – 1998. – № 12. – С. 132-153.
40. Андреева О. Ю. Підвищення ефективності управління ресурсами територіальної громади міста : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук : спец. 08.00.05 «Розвиток продуктивних сил і регіональна економіка» / О. Ю. Андреева ; НАН України. Ін-т екон.-прав. дослідж. – Донецьк, 2011. – 20 с.
41. Приходченко А. А. Стратегія сталого розвитку : навч. посіб. / А. А. Приходченко, В. І. Вовк, Н. І. Заїка. – Дніпродзержинськ : ДДТУ, 2008. – 413 с.
42. Балашов А. М. Технологічний аспект екологізації управління сталим розвитком муніципального утвору [Електронний ресурс] / А. М. Балашов // Теорія та практика державного управління. – 2009. – Вип. 3 (26). – Режим доступу : <http://www.kbuara.kharkov.ua/e-book/tpdu/2009-3/doc/2/05.pdf>
43. Полюшкін С. С. Використання інструментарію проектного аналізу в управлінні сталим розвитком міста-мегаполіса / С. С. Полюшкін // Держава та регіони. – 2013. – № 1. – С. 156-161.
44. Демченко В. В. Організація територіального планування у федеральних землях Бранденбург та Берлін / В. В. Демченко // Регіональна економіка. – 2003. – № 2. – С. 180-191.
45. Павліха Н. В. Управління сталим розвитком просторових систем: теорія, методологія досвід : [монографія] / Н. В. Павліха. – Луцьк : Волин.обл. друкарня, 2006. – 380 с.
46. Сталій розвиток суспільства : навч. посіб. – [2-ге вид.] / А. П. Садовенко, Л. Ц. Масловська, В. І. Середа, Т. В. Тимочко ; Програма розвитку ООН «Муніципальна програма врядування та сталого розвитку», Акад. муніцип. управл. – К., 2011. – 385 с.
47. Яншина А. М. «Зелений урбанізм»: практика імплементації концепції сталого розвитку на місцевому рівні у країнах світу / А. М. Яншина // Вчені записки : зб. наук. пр. – К. : КНЕУ, 2014. – Вип. 16. – С. 218-222.
48. Гончаренко М. В. Фінансові аспекти сталого розвитку територій / М. В. Гончаренко // Сталій розвиток територій: проблеми та шляхи вирішення : матеріали V міжнар. наук.-практ. конф., Дніпропетровськ, 10-11 жовт. 2014 р. / за заг. ред. О. Ю. Бобровської. – Дніпропетровськ : ДРІДУ НАДУ, 2014. – С. 82-85.
49. Методика формування спроможних територіальних громад [Електронний ресурс] : Затв. постановою Кабінету Міністрів України від 1 квітня 2015 р. № 333. – Режим доступу

[http://www.minregion.gov.ua/attachments/content-attachments /4220/Методика% 20 формування%20спроможних%20територіальних%20громад.pdf](http://www.minregion.gov.ua/attachments/content-attachments/4220/Методика%20формування%20спроможних%20територіальних%20громад.pdf).

П 4.3.

1. Закон України «Про інноваційну діяльність» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http:// zakon.rada.gov.ua/go/40-15](http://zakon.rada.gov.ua/go/40-15)
2. Закон України «Про наукову та науково-технічну діяльність»[Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http:// zakon.rada.gov.ua /go/848-19](http://zakon.rada.gov.ua/go/848-19)
3. Державна служба статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua/>
4. Сталий розвиток [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/Сталий_розвиток
5. Сталий розвиток регіонів України [Текст] / науковий керівник М.З. Згуровський. – К.: НТУУ «КПІ», 2009. – с.197.

П. 4.4

1. United nations Ukraine [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.un.org.ua/ua/tsili-rozvytku-tysiacholittia/tsili-staloho-rozvytku>.
2. Лях І.І. Деякі аспекти активізації інтеграційних процесів у промисловості. – Актуальні проблеми економічного і соціального розвитку регіону 2012. – С. 14-17.
3. Про пріоритетні напрями інноваційної діяльності в Україні: Закон України від 08.09.2011 р. № 3715-VI [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=3715-17>.
4. Концепція проекту Загальнодержавної цільової економічної програми розвитку промисловості на період до 2017 року [Електронний ресурс] / Розпорядження Кабінету Міністрів України від 9 липня 2008 р. N 947-р. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=947-2008-%F0>.
5. Peter Van Humbeeck Governance for linking innovation policy and environmental policy in flanders (elgium) // Jan Larosse, Ilse Dries // Paper presented at the Conference on the Human Dimensions of Global Environmental Change, Freie Universität Berlin, December 3-4, 2004.

П. 4.6

1. Гончаренко М. В. Теоретичні засади сталого розвитку територій / М.В. Гончаренко // Теорія та практика державного управління. - 2014. - Вип. 1. - С. 190-198. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Trpdu_2014_1_30.
2. Берданова О. Стратегічне планування місцевого розвитку [практ. посібник] / О. Берданова, В. Вакуленко. – К. : ТОВ «Софія-А». – 2012. – 88 с.
3. Довбуш А. В. Стратегічний облік: сутність та поняття / А.В. Довбуш // Інноваційна економіка. - 2014. - № 6 (55). - С. 304-307.
4. Карінцева О. І. Формування стратегії сталого розвитку регіону за допомогою моделювання / О.І. Карінцева, С.А. Петровська // Вісник Хмельницького національного університету. - 2010. - № 2.- Т.3. - С. 104-108.
5. Садовська І. Теорія трансакційних витрат: генеза і сучасність / І.Садовська, Ю. Биховець // Економіст. - 2012. - № 4. - С. 64-66.

П. 4.7

1. Сімків Л. Є. Тенденції розвитку малого підприємництва в Україні в умовах диспропорційності економічного зростання [Електронний ресурс] / Л. Є. Сімків, С. А. Побігун // Глобальні та національні проблеми економіки. – 2015. – Вип. 3. – С. 560-564.

2. Офіційний сайт Державної служби статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua>
3. Дзюблук О.В., Малахова О.Л. Банки і підприємства: кредитні аспекти взаємодії в умовах ринкової трансформації економіки / О.В. Дзюблук, О.Л. Малахова // Монографія. – Тернопіль.: Вектор, 2008. – 324 с.
4. State Statistics Service of Ukraine (2014), «The activities of small enterprises in Ukraine», available at: <http://www.ukrstat.gov.ua> (Accessed 12 May 2015)
5. Дегтярьова І. О. Підприємництво як складова конкурентоспроможності регіону: управлінський аспект / І. О. Дегтярьова // Актуальні проблеми державного управління. – 2009. – № 2. – С. 147-156
6. Умеров Р.Е. Особливості розвитку малого підприємництва в Україні / Р.Е. Умеров // Економіка та управління національним господарством. – 2012. – № 10(136). – С. 64-67.
7. Доброва Н.В. Складові елементи інфраструктури підтримки малого підприємництва на регіональному рівні / Н. В. Доброва; за ред.: М. І. Зверькова (голов. ред.) та ін. // Вісник соціально-економічних досліджень: зб. наук. праць (ISSN 2313-4569). – Одеса: Одеський національний економічний університет, 2015. – № 57 – С.179-186.
8. Тимченко О. І. Проблеми та перспективи розвитку малого підприємництва в регіонах України [Електронний ресурс] / О. І. Тимченко // Ефективна економіка. – 2015. – № 6. – Режим доступу: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=4135>.
9. Doing Business 2015: Going Beyond efficiency – The World Bank Group [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.doingbusiness.org/>
10. Про місцеві державні адміністрації: закон України від 9 квітня 1999 року №586–XIV [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/586-14>.
11. Андреев О. В. Основні аспекти реформування дозвільної системи: проблеми і перспективи / О. В. Андреев // Вісник Національної академії державного управління при Президентові України. – 2008. – № 3. – С. 100-109.
12. Регіональні програми розвитку малого і середнього підприємництва: структура, пріоритети, фінансування. – К.: Центр громадської експертизи, Центр міжнародного приватного підприємництва, 2015. – 24 с.
13. Попський А. В. Регіональні програми розвитку малого підприємництва як інструмент державного управління [Електронний ресурс] / А. В. Попський // Демократичне врядування. – 2014. – Вип. 14. – Режим доступу: http://www.lvivacademy.com/vidavnitstvo_1/visnyk14/fail/popskyj.pdf

П. 4.8

1. Сутність та завдання інформаційно-аналітичного забезпечення муніципального управління. / Н.Ф. Чечетова, Н.Є. Лелюк // Комунальне господарство міст. – (Серія: Економічні науки). – Вип. 100. – 2011. – С. 162-167.
2. Хвищун Н.В. Формування недержавного сектору житлово-комунального господарства в регіоні : автореф. дис.на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук : спец. 08.10.01 / Н.В. Хвищун. – Полтава, 2006. – 19 с.
3. Беззубко Л. В. Органи самоорганізації населення: проблеми і шляхи рішення / Л. В. Беззубко, Д. В. Кольцова. – Донецьк : Норд-Прес, 2006. – 122 с.
4. Поважний О. С. Наукові засади реформування і розвитку житлово-комунального господарства : [монографія] / [О. С. Поважний, В. В. Дорофійенко, І. М. Осипенко та ін.] ; М-во освіти і науки України, Дон. держ. Ун-т управління. – Черкаси : Брама-Україна, 2010. – 331 с.

Список літератури до розділу 5

П. 5.1.

1. Кучерявий В. П. Проблеми сталого розвитку урбоєкосистеми великого міста / В. П. Кучерявий // Науковий вісник НЛТУ України. – 2008. – Вип. 18.12. – С. 23–29.
2. Национальная стратегия устойчивого социально-экономического развития Республики Беларусь на период до 2020 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://economy.gov.by/ru/macroeconomy/nacionalnaya-strategiya>.
3. Сталий розвиток і екологічна безпека суспільства в економічних трансформаціях / Н. М. Андрєєва, В. О. Бараннік, Є. В. Хлобистов [та ін.]; за наук. ред. Є. В. Хлобистова. – Сімферополь: Фенікс, 2010. – 582 с.
4. Сталий розвиток регіонів України : звіт Інституту прикладного системного аналізу НАН України і МОН України / наук. керівник М. Згуровський. – К. : НТТУ «КПІ», 2009. – 197 с.
5. Соха Ю. І. Принципи сталого розвитку і проблема природно-техногенної безпеки / Ю. І. Соха // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». – 2011. – С. 103–111.
6. Організація економічного співробітництва та розвитку. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.oecdwash.org>.
8. Показники сталого розвитку / Світовий центр даних з геоінформатики та сталого розвитку. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.wdc.org.ua/uk/node/394>.
9. Daly H., Farley J. Ecological Economics: Principles and Applications. – Washington: Island Press, 2012.
10. Konkurentnie strategii na osnove ekologicheskogo kachestva [Competitive strategies based on environmental quality]. / A. A. Sadekov // Visn. DITB. Vol. Pidpriemnictvo, management and marketing in tourism. - 2010. - № 5. - pp. 203-208.
11. Sistemniy pidhid v ekologicheskomy menedzment? Shlyah do stalogo rozvitku [Systems approach to environmental management, the path to sustainable development] / A. Sadekov // Trade and Trading in Ukraine. - 2009. - Vol. 9, B. 1., pp. 220-224.

П. 5.2

1. Аналітичний огляд банківської системи України за 9 місяців 2015 року. – 25 с. [Електронний ресурс] / Національне рейтингове агентство «Рюрік» / Режим доступу : http://rurik.com.ua/documents/research/bank_system_3_kv_2015.pdf.
2. Андрійченко І. Соціальне замовлення – можливість, що потребує втілення на Чернігівщині / 24.06.2014 / І. Андрійченко [Електронний ресурс] / Режим доступу : <http://blogs.korrespondent.net/blog/politics/3383200>.
3. Бюджетний моніторинг: Аналіз виконання бюджету за 2015 рік / [Зубенко В.В., Самчинська І.В., Рудик А.Ю. та ін.] ; ІБСЕД, Проект «Зміцнення місцевої фінансової ініціативи (ЗМФІ-П) впровадження», USAID. – К. : 2016. – 80 с. [Електронний ресурс] / Інститут бюджету та соціально-економічних досліджень / Режим доступу : http://www.ibser.org.ua/UserFiles/File/Monitoring%20Quarter%202015/KV_IV_2015_Monitoring_ukr.pdf.
4. Давидюк О. О. Світовий досвід фінансування соціальних виплат [Електронний ресурс] / Центр перспективних соціальних досліджень Міністерства соціальної політики України Національної академії України. – Режим доступу : http://cpsr.org.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=9:2010-06-10-20-27.
5. Дубич К. В. Соціальне замовлення – ефективний механізм надання соціальних послуг в Україні / К.В. Дубич [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://www.academy.gov.ua/ej/ej17/PDF/14.pdf>.

6. Закон України «Про соціальні послуги» від 19.06. 2003 р. № 966-IV (редакція від 21.02.2016 р.) [Електронний ресурс] / Верховна Рада України. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/966-15>.
7. Звіт про виконання бюджету Пенсійного фонду України за 2014 рік. – 27 с. [Електронний ресурс] / Пенсійний фонд України / Режим доступу: <http://www.pfu.gov.ua/pfu/doccatalog/document?id=227018>.
8. Звіт про роботу Пенсійного фонду України у 2015 році. – 56 с. [Електронний ресурс] / Пенсійний фонд України / Режим доступу: <http://pensia.ua/ua/gazeta/articles/item/1722-povnyi-zvit-roboty-pensiinoho-fondu-ukrainy-za-2015-rik>.
9. Інформаційна довідка щодо розвитку фондового ринку України протягом січня-грудня 2015 року. [Електронний ресурс] / Національна комісія з цінних паперів та фондового ринку / Режим доступу: <http://www.nssmc.gov.ua/fund/analytics>.
10. Карпенко А.І. Проблеми організації фінансування соціальної сфери в Україні / А.І. Карпенко // Сучасність. Наука. Час : Матеріали XI міжнародної наукової інтернет-конференції (15-17 листопада 2014 р.) [Електронний ресурс] / Режим доступу : <http://intkonf.org/karpenko-ai-problemi-organizatsiyi-finansuvannya-sotsialnoyi-sferi-v-ukrayini/>.
11. Пігуль Н.Г. Теоретичні основи формування соціальної сфери в сучасних економічних умовах / Н.Г. Пігуль // Ефективна економіка. – 19.11.2013. [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://www.economy.nauka.com.ua/?op=1&z=2506>.
12. Порядок здійснення соціального замовлення за рахунок бюджетних коштів. – Постанова Кабінету Міністрів України від 29.04.2013 р. № 324 [Електронний ресурс] / Верховна Рада України. – Режим доступу : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/324-2013-%D0%BF>.

П. 5.3

1. Балашов А. М. Сучасні проблеми соціального захисту населення в Україні / А. М. Балашов / Економіка і держава. – 2014. – № 1. – С. 10.
2. Система соціального захисту та соціального забезпечення в Україні. Реальний стан та перспективи реформування. – К. : Центр громадської експертизи, 2015. – 104 с.
3. Лопушняк Г. С. Економіко-організаційні аспекти забезпечення реалізації права на соціальний захист в Україні / Г. С. Лопушняк // Галицький економічний вісник. – 2015. – №2(31). – С. 10-15.
4. Устинов А. С. Співвідношення термінів «соціальний захист» і «соціальне забезпечення» в законодавстві України / А. С. Устинов // Юридична наука і практика. – 2013. – №2. – С. 90-94.
5. Меленюк В. О. Вдосконалення механізмів державного регулювання соціального розвитку України / В. О. Меленюк // Економіка і держава. – 2014. – № 2. – С. 55.
6. <http://readbookz.com/book/173/5555.html>.
7. Шляхи посилення ролі місцевих органів влади у підвищенні якості життя населення України та її регіонів [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://old.niss.gov.ua/monitor/November/1.htm>.

П. 5.4

1. Смешанное финансирование – путь к устойчивости мира [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://csrjournal.com/18277-smeshannoe-finansirovanie-put-k-ustojchivosti-mira.html>.
2. Jeram J. Investing for success. Social impact bonds and the future of public services [Electronic resource] / J. Jeram, B. Wilkinson. – N.Z.: The New Zealand Initiative, 2015. – Available at : www.nzinitiative.org.nz.

3. Степанов Д. И. Социально ориентированные облигации и иные финансовые инструменты [Электронный ресурс] / Д. И. Степанов. - Режим доступа: http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2698705
4. Centre for Social Impact Bonds [Electronic resource]. - Available at: https://data.gov.uk/sib_knowledge_box/.
5. Costa K. Frequently Asked Questions: Social Impact Bonds / Kristina Costa, et al. and the Social Impact Bonds Working Group.
6. Miller C. Can Social-Impact Bonds Really Have Big Impact? [Electronic resource] / C. Miller. - Available at: <https://philanthropy.com/article/Opinion-Can-Social-Impact/228887>.
7. Patton A. Bringing Impact Bonds to the Global South [Electronic resource] / Aunnie Patton & Dr. Susan de Witt. - Available at: http://ssir.org/articles/entry/bringing_impact_bonds_to_the_global_south.
8. The global social impact bond market [Electronic resource]. - Available at: <http://www.socialfinance.org.uk/wp-content/uploads/2014/08/Social-Impact-Bonds-Snapshot-2014.pdf>.
9. NYC Social Impact Investment Fails to Meet Goal [Electronic resource]. - Available at: http://philanthropynewsdigest.org/news/nyc-social-impact-investment-fails-to-meet-goal?utm_campaign=news%7C2015-07-06.
10. Edmondson J. Pay-For-Success is Working in Utah [Electronic resource] / Jeff Edmondson, Bill Crim & Allen Grossman. - Available at: http://ssir.org/articles/entry/pay_for_success_is_working_in_utah?utm_source=Enews%20.
11. Specking H. Social Impact bonds: made in Switzerland - finally! [Electronic resource] / Specking H. - Available at: <http://www.alliancemagazine.org/blog/social-impact-bonds-made-in-switzerland-finally/>.
12. Social Impact Bond delivers financially for investors and socially for NEETS. [Electronic resource]. - Available at: <http://www.cityphilanthropy.org.uk/news/social-impact-bond-delivers-financially-investors-and-socially-neets%20>.
13. Israel launches first social-impact bond to prevent Type 2 diabetes [Electronic resource]. - Available at: <http://www.jpost.com/Business-and-Innovation/Israel-launches-first-social-impact-bond-to-prevent-Type-2-diabetes-447925>.
14. Schaeffer S. After Pay for Success: Doubling Down on What Works [Electronic resource] / Sam Schaeffer, Jeff Shumway, & Caitlin Reimers Brumme. - Available at: http://ssir.org/articles/entry/after_pay_for_success_doubling_down_on_what_works.
15. New Nordic network for Social Impact Bonds [Electronic resource]. - Available at: <http://www.socialinnovation.se/en/new-nordic-network-for-social-impact-bonds/>.

П. 5.5

1. Винокурова А.А., Берестовская Л.П. Формирование финансовой грамотности как инновационный процесс в современной системе образования/ А.А. Винокурова, Л.П. Берестовская/. Личность, семья и общество: вопросы педагогики и психологи. - № 1 (58), 2016 г. - С. 25-30.
2. Фінансова грамотність : навч. посібник / авт. кол. ; за ред. д-ра екон. наук, проф. Т. С. Смовженко. - Вид. 2-ге, випр. і доп. - К., 2013. - 311 с. (с.5).
3. Кізіма Т. О. Фінансова грамотність населення: зарубіжний досвід і вітчизняні реалії / Т. О. Кізіма // Вісник ТНЕУ.- 2012. - №2. - С. 64-71.
4. Приходько Б. Стратегічні напрями підвищення рівня фінансової грамотності населення України [Електронний ресурс] / Б. Приходько // Вісник Національного банку України. - 2014. - № 2. - С. 11-16. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vnbu_2014_2_5.
5. Цілі сталого розвитку 2016-2030. Організація об'єднаних націй. [Електронний ресурс]. - Режим доступу:<http://www.un.org.ua/ua/tsili-rozvytku-tysiacholittia>

6. Комплексна програма розвитку фінансового сектору України до 2020 року. [Електронний ресурс]. - Режим доступу:<http://www.bank.gov.ua/doccatalog/document?id=18563297>.
7. Про порядок організації та проведення конкурсів на право виконання консалтингових (консультаційних, аудиторських, юридичних та оціночних) послуг. - НАУУДКП; Наказ, Положення від 15.07.1999 -№ 131. - Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/z0633-99>.
8. Шейн, Э. Г. Процесс консалтинга. Построение взаимовыгодных отношений «клиент-консультант» / Э. Г. Шейн. - СПб.: Питер, 2009. - 288 с.
9. Куриляк З. Види консалтингових послуг. Інформаційно-аналітичний центр «ЛІГА». [Електронний ресурс]. - Режим доступу: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/DG090863.html.
10. Гид по финансовой грамотности / Коллектив авторов. М.: Litres, 2016 - 5239с. [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <https://books.google.com.ua/books?id=ZGDAQAAQBAJ&printsec=frontcover&hl=ru#v=onepage&q&f=false>.
11. Про фінансові послуги та державне регулювання ринків фінансових послуг.- Верховна Рада України; Закон від 12.07.2001 - № 2664-III.
12. Ковальська К.В. Особливості і тенденції розвитку ринку консалтингових послуг в Україні/К.В. Ковальська/ [Електронний ресурс]. - Режим доступу:<http://www.economy.nauka.com.ua/?op=1&z=3156>.
13. Манахова И. В. Финансовая грамотность населения фактор роста национального благосостояния//Вестник Саратовского государственного социально-экономического университета. - Выпуск № 5 / 2011. [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://cyberleninka.ru/article/n/finansovaya-gramotnost-naseleniya-faktor-rosta-natsionalnogo-blagosostoyaniya>.
14. Financial Literacy Around the World: insights from the Standard & Poor's ratings services global financial literacy survey. [Електронний ресурс]. - Режим доступу: http://media.mhfi.com/documents/2015-Finlit_paper_17_F3_SINGLES.pdf.
15. Сергейчик С. И., Сергейчик М. С., Максимова А. А. Мировой опыт реализации проектов в области финансового образования и повышения финансовой грамотности населения. Вестник Томского государственного педагогического университета. -Выпуск № 5 (158) / 2015. [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://cyberleninka.ru/article/n/mirovoy-opyt-realizatsii-proektov-v-oblasti-finansovogo-obrazovaniya-i-povysheniya-finansovoy-gramotnosti-naseleniya>.
16. Демидов Д. Повышение финансовой грамотности населения: международный опыт и российская практика. [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://mreadz.com/read277522>.

П. 5.6

1. Закон України «Про Інноваційну діяльність» № 40-IV від 04.07.2002 р. (в редакції від 05.12.2012 р.) [Електронний ресурс] // <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/40-15>.
2. Майорова Т.В. Інвестиційна діяльність: навч. пос. / Т.В. Майорова. - К.: ЦУЛ, 2003. - 376 с.
3. Фатхутдинов Р.А. Инновационный менеджмент: учебник для студентов ВУЗов специальности «менеджмент». / Фатхутдинов Р.А. - М.: - Бизнес-школа «Интел-Синтез», 1998.
4. Микитюк, П.П. Інноваційна діяльність [Текст]: навч. посіб. / П.П. Микитюк, Б.Г. Сенів. - К. : ЦУЛ, 2009. - 392 с.
5. Кучерова Г.Ю. Оптимізація фінансового забезпечення інноваційної діяльності підприємств / Кучерова Г.Ю. // Всеукраїнський науково - виробничий журнал «Сталий розвиток економіки №3» - 2012. - С. 185-188.

6. The 2015 Global Innovation 1000: Innovation's new world order (Study report). – Electronic data. – Mode of access: <http://www.strategyand.pwc.com/reports/2015-global-innovation-1000-media-report> (viewed on May 7, 2016). – Title from the screen.
7. Возняк Г.В. Інноваційна діяльність промислових підприємств та способи її фінансування в Україні: монографія / Г.В. Возняк, А.Я. Кузнецова – К: УБС НБУ, 2007. – 183 с.
8. Фінансове забезпечення інноваційного розвитку України : монографія / [М. І. Диба, О. М. Юркевич, Т. В. Майорова, І. В. Власова та ін.] ; за ред. М. І. Диби, О. М. Юркевич. – К. : КНЕУ, 2013. – 425 с.
9. Інноваційна Україна 2020 : національна доповідь / за заг. ред. В.М. Гейця; НАН України. – К., 2015. – 336 с.
10. Джерела фінансування інноваційної діяльності [Електронний ресурс]: [Інтернет-портал]. – Електронні дані. – Державна служба статистики. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua>. – Назва з екрана.
11. Закон України «Про пріоритетні напрями інноваційної діяльності в Україні» № 3715-VI від 08.09.2011 р. (в редакції від 05.12.2012 р.) - [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/3715-17>. – Назва з екрана.
12. Постанова Кабінету Міністрів України «Деякі питання визначення середньострокових пріоритетних напрямів інноваційної діяльності загальнодержавного рівня на 2012-2016 роки» від 12.03.2012р. № 294 [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/94-2012-%D0%BF>.
13. Онишко С.В. Фінансове забезпечення інноваційного розвитку в Україні / С.В. Онишко, І.В. Власова // Вісник КЕФ КНЕУ імені В. Гетьмана. 2011. № 1, С. 67-71.
14. Диба О.М. Стратегічні основи кредитування інноваційного розвитку у Європі / О.М. Диба, Ю.О. Гернего // Економіка розвитку. - 2016. - № 1. - С. 11-14.

Список літератури до розділу 6

П. 6.1

1. Гражданкина О.А. Экологические налоги в странах Европейского союза [О. А. Гражданкина, В. А. Гражданкин, Л. И. Киркеева, С. В. Шапошникова]; Вестник Алтайского государственного аграрного университета. - 2013. - № 6 (104). - С. 130-133.
2. ОЭСР - Стратегия экологически безопасного развития [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.shaneco.ru/sites/default/files/nalogi_i_ekologiya.pdf
3. Environmental accounts - establishing the links between the environment and the economy [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://ec.europa.eu/eurostat/statisticsexplained/index.php/Environmental_accounts_-_establishing_the_links_between_the_environment_and_the_economy.
4. Total environmental tax revenue by type of tax, EU-28, 2006-13 (billion EUR) YB15.png [Электронный ресурс]. – Режим доступа: [http://ec.europa.eu/eurostat/statisticsexplained/index.php/File:Total_environmental_tax_revenue_by_type_of_tax,_EU_28,_2006%E2%80%9313_\(%C2%B9\)_%28billion_EUR%29_YB15.png](http://ec.europa.eu/eurostat/statisticsexplained/index.php/File:Total_environmental_tax_revenue_by_type_of_tax,_EU_28,_2006%E2%80%9313_(%C2%B9)_%28billion_EUR%29_YB15.png).
5. Антоненко С.В. Экологический аспект в налогообложении европейских стран / С.В. Антоненко // Управління розвитком. - 2010. - № 4 (80). - С. 176 - 178.
6. Корнеева Г.Ю. Оцінка екологічної складової сталого розвитку та еколого-економічного рахівництва в Україні / Л. О. Українська, О. М. Крюкова, Г. Ю. Корнеева // Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». - 2014. - № 4 (19). - С. 92-102.
7. Environmental taxes. A statistical guide [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://ec.europa.eu/eurostat/documents/3859598/5936129/KS-GQ-13-005-EN.PDF/706eda9f-93a8-44ab-900c-ba8c2557ddb0?version=1.0>

8. Funding Opportunities. Funding available from the Directorate General for the Environment [Електронний ресурс]. - Режим доступа: http://ec.europa.eu/environment/funding/intro_en.htm
9. Regulation (EU) no 1293/2013 of the European Parliament and of the Council of 11 December 2013 on the establishment of a Programme for the Environment and Climate Action (LIFE) and repealing Regulation (EC) [Електронний ресурс]. - Режим доступа: <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/HTML/?uri=CELEX:32013R1293&from=EN>
10. Constantinos Liarikos EU Funding for Environment. A handbook for the 2007-13 programming period [Електронний ресурс]. - Режим доступа: <http://www.panda.org/downloads/europe/eufundingforenvironmentweb.pdf>
11. LIFE Background [Електронний ресурс]. - Режим доступа: <http://ec.europa.eu/environment/life/funding/background/index.htm#liferegulation>
12. EU budget 2014. Financial report. - Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2015 [Електронний ресурс]. - Режим доступа: http://ec.europa.eu/budget/financialreport/2014/lib/financial_report_2014_en.pdf
13. Механізми фінансування сталої енергетики. Інформаційний листок ЄБРР [Електронний ресурс]. - Режим доступа: http://www.ruseff.com/filebank/downloads/EBRD_SEFF_Leaflet_rus.pdf
14. Systemic Eco-innovation [Електронний ресурс]. - Режим доступа: https://ec.europa.eu/research/environment/pdf/eco-innovation/eco-innovation_infographic.pdf
15. Policy topics. Systemic Eco-Innovation [Електронний ресурс]. - Режим доступа: https://ec.europa.eu/research/environment/index.cfm?pg=eco_innovation
16. Social innovation for sustainability [Електронний ресурс]. - Режим доступа: <http://bookshop.europa.eu/en/social-innovation-for-sustainability-pbKI3112293/>
17. Kineva Svetlana The Multiannual Financial Framework and European Union Budget in Theory and Practice / S. Kineva // Economic Alternatives. - Issue 3. - 2015. - p. 20-38.
18. Мельник Л.Г. Досвід Європейського союзу у формуванні інноваційної стратегії сталого розвитку / Л.Г. Мельник, І.Б. Дегтярьова // Маркетинг і менеджмент інновацій. - №1. - 2012. - С. 190-200.
19. Глобальний аналіз якості і безпеки життя людей [Електронний ресурс]. - Режим доступа: <http://wcd.org.ua/uk/services/country-profiles-visualization>
20. Доклад Межправительственного комитета экспертов по финансированию устойчивого развития [Електронний ресурс]. - Режим доступа: <http://www.un.org/esa/ffd/wp-content/uploads/2015/03/SummaryICESDF>.
21. Changing perspectives. How the eu budget can shape a sustainable future. [Електронний ресурс]. - Режим доступа: <http://bankwatch.org/documents/ChangingPerspectives.pdf>.
22. Ліпач О.О. Фінансова автономія місцевих бюджетів як чинник сталого розвитку територій: європейський досвід / Сталий розвиток територій: проблеми та шляхи вирішення / за заг. ред. О.Ю. Бобровської. - Д. : ДРІДУ НАДУ, 2011. - С. 140-141.
23. Sustainable development in the European Union 2015 edition. Key messages [Електронний ресурс]. - Режим доступа: <http://ec.europa.eu/eurostat/documents/3217494/6987735/KS-GU-15-001-EN-N.pdf/425b049b-cc3d-447b-84d7-0d06a39c261f>.
24. Eco-innovation index [Електронний ресурс]. - Режим доступа: http://ec.europa.eu/eurostat/tgm/table.do?tab=table&init=1&plugin=1&pcode=t2020_rt200&language=en.
25. Total R&D expenditure [Електронний ресурс]. - Режим доступа: <http://ec.europa.eu/eurostat/tgm/table.do?tab=table&init=1&language=en&pcode=tsdec320&plugin>.

П. 6.2

1. Литовченко А.В. Організація ринку риби та морепродуктів у рамках СОТ // Економіка АПК. – 2008. – №4. – с. 194.
2. Закон України «Про рибне господарство, промислове рибальство та охорону водних біоресурсів» – Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2012, № 17.
3. Яцик А.В. Водогосподарська екологія: у 4 т., 7 кн. – К.: Генеза, 2003. – Т. 1, кн. 1-2. – 400 с.
4. Бойчук Ю.Д., Солошенко Е.М., Бугай О.В., Екологія і охорона навколишнього середовища: Навчальний посібник. – 4-те вид., випр. і доп. – Суми: ВТД «Університетська книга», 2007. – 316 с.
5. Шахман І.О. Екологічні аспекти хімічного забруднення водних ресурсів р. Інгулець у трансформованому середовищі в межах Миколаївської області / І.О. Шахман, Ю.В. Пилипенко, А.М. Бистрянцева // Таврійський науковий вісник: Науковий журнал. Вип. 93 – Херсон: Грінь Д.С., 2015 – С. 265–275.
6. Регіональна доповідь про стан навколишнього природного середовища в Миколаївській області у 2014 році. – Миколаїв, 2015. – 215 с.
7. Оцінка якості природних вод: навчальний посібник / С.М. Юрасов, Т.А. Сафранов, А.В. Чугай. – Одеса: Екологія, 2012. – 168 с.
8. Клименко М.О. Порівняльний аналіз нормативів якості поверхневих вод [Електронний ресурс] // «Наукові доповіді НУБіП» 2012-8 (30). Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/e-journals/Nd/2012_1/12
9. Вишневський В.І. Гідрологічні характеристики річок України / В.І Вишневський, О.О. Косовець. – К.: Ніка-Центр, 2003. – 324 с.
10. Шерстюк Н.П., Хільчевський В.К. Особливості гідрохімічних процесів у техногенних і природних водних об'єктах Кривбасу. – Дніпропетровськ: Акцент, 2012. – 263 с.
11. Екологічний паспорт Херсонської області. Державне управління охорони навколишнього природного середовища в Херсонській області, 2013. – 143 с.
12. Шахман І.О. Оцінка впливу водогосподарських перетворень у басейні р. Інгулець // Підтоплення-2005 / за ред. акад. НАН України, д. г.-м. н. В.М. Шестопалова. – К.: НПЦ «Екологія. Наука. Техніка», 2005. – С 62–64.
13. Інформаційний щорічник щодо активізації небезпечних екзогенних геологічних процесів на території України за даними моніторингу ЕГП. – Вип. XI. – Київ: Державна служба геології та надр України, Державне наукове підприємство «Державний інформаційний геологічний фонд України», 2014. – 101 с.
14. Положення про державну систему моніторингу довкілля. [затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 30.03.98 №391] [Електронний ресурс] // Кабінет Міністрів України: [сайт]. – Режим доступу: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/391-98-п>.
15. Джерело зрошення – річка Інгулець. [Електронний ресурс] // Управління каналів Інгулецької зрошувальної системи: [сайт]. – Режим доступу: <http://www.ukios.mk.ua>.
16. Перевозчиков І.М. Гідрохімічний режим та якість води річки Інгулець // Гідрологія, гідрохімія і гідроекологія / [Перевозчиков І.М., Савицький В.М.]; за ред. д. геогр. наук В.К. Хільчевського; Київський національний університет імені Тараса Шевченка. – Київ, 2013. – Т. 1(28). – С. 76–82.
17. Харитонов М.М. Екологічна оцінка якості поверхневих вод басейну річки Дніпро у Дніпропетровській області / М.М. Харитонов, Л.Б. Анісімова // Екологія і природокористування. – 2013. – Випуск 17. – С. 75–85.
18. Приходько В.Ю. Характеристика екологічного стану та оцінка якості води нижньої частини Дністровського лиману / В.Ю. Приходько // Український гідрометеорологічний журнал. – 2013. – №13. – С. 155–161.

19. Ліхо О.А. Удосконалення методики оцінки екологічного басейнів стану малих річок [Електронний ресурс] // Збірник матеріалів II-го Всеукраїнського з'їзду екологів з міжнародною участю. Режим доступу: <http://eco.com.ua>.
20. Тимченко З.В. Водные ресурсы и экологическое состояние малых рек Крыма. – Симферополь: Доля, 2002. – 152 с.
21. Юрасов С.М. Комплексна оцінка якості вод за різними методиками та шляхи її вдосконалення / С.М. Юрасов, С.О. Кур'янова, М.С. Юрасов // Український гідрометеорологічний журнал. – 2009. – №5. – С. 42-53.
22. Шерстюк Н.П. Результати гідрохімічного районування Інгульця методом кластерного аналізу / Н.П. Шерстюк, О.Г. Байбуз, // Гідрологія, гідрохімія і гідроекологія. – 2015. – Т. 3(38). – С. 60-68.
23. Вилкул Ю.Г. Качество железорудного сырья подземной и открытой добычи как основа конкурентоспособности горнодобывающей промышленности Украины / Ю.Г. Вилкул, А.А. Азарян, В.А. Азарян, В.А. Колосов // Металлургическая и горнорудная промышленность. – 2012. №5 (277). – С. 1-4.
24. ЮГОК: О комбинате [Електронний ресурс] // ПАО «Южный горно-обогатительный комбинат»: [сайт]. Режим доступу: <http://www.ugok.info/>.
25. Экология: Основные проекты [Електронний ресурс] // ПАО «АрселорМиттал Кривой Рог»: [сайт]. Режим доступу: <http://ukraine.arcelormittal.com/index.php>.
26. Емельянова В.П. Оценка качества поверхностных вод суши по гидрохимическим показателям / В.П. Емельянова, Г.Н. Данилова // Гидрохимические материалы. – 1983. – Т. LXXXVIII / – С. 119-129.
27. Шахман І.О. Оцінка екологічного стану водних ресурсів пониззя р. Інгулець за комбінаторним індексом забруднення / І.О. Шахман, Н.С. Лобода // Матеріали III міжн. наук.-практ. конф. «Екологія і природокористування в системі оптимізації відносин природи і суспільства» – Тернопіль: Крок, 2016. – Ч. 1. – С. 204-206.
28. Гігієна та екологія / За ред. В.Г. Бардова. – Вінниця: Нова Книга, 2006. – 720 с.

П. 6.3.

1. Гаврилюк Р. Сценарії розвитку України: варіант застосування екоімперативу / Р. Гаврилюк, Н. Мовчан, Я. Мовчан // матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції «Екологічна безпека як основа сталого розвитку суспільства. Європейський досвід і перспективи» – Львів, 2015. – с.10-13.
2. Іванюта С.П. Про оцінку регіональних загроз від сукупного впливу екзогенних процесів для систем транспортування / С.П. Іванюта, Є.О. Яковлев // Мінеральні ресурси України. – 2008. -№2.-С.42-47.
3. Клименко М.О. Оцінка соціо-економіко-екологічного розвитку басейну річки Іква в контексті сталого розвитку / М.О.Клименко, А.М. Прищеп, З.М. Буднік // Матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції «Екологічна безпека як основа сталого розвитку суспільства. Європейський досвід і перспективи» – Львів, 2015. – с.339.
4. Баєва О.В. Екологічний аудит: Тенденції та перспективи розвитку / О.В. Баєва // Матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції «Екологічна безпека як основа сталого розвитку суспільства. Європейський досвід і перспективи» – Львів, 2015. – С. 320.
5. Бойко Т.В. Досвід викладання дисциплін зі сталого розвитку у вищій школі, дистанційному навчанні та підвищенні кваліфікації викладачів / Т. В. Бойко, І. М. Джигирей // Матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції «Екологічна безпека як основа сталого розвитку суспільства. Європейський досвід і перспективи» – Львів, 2015. – с.327.
6. Підготовка та впровадження місцевих екологічних програм у територіальних громадах України : Підготовлено за участю Інституту сталих спільнот США; ICAP «Єднання», К., 2005. – с.12.

7. Стратегія розвитку Черкаської області на період до 2020 р. – Черкаси, 2015. – 85с.
8. Профіль Черкаської області. Аналітично-описова частина до стратегії розвитку Черкаської області. Черкаси, 2014. – 182с.

П. 6.4

1. Стратегія розвитку Черкаської області на період до 2020 року. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://есо.ск.ua>.
2. Підсумки роботи агропромислового комплексу Черкаської області у 2014 році. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ск-oda.gov.ua>.
3. Обласна цільова програма «Село Черкащини – 2020». Черкаси, 2011. – 53 с.
4. Методичні рекомендації з управління агротуристичною діяльністю / За ред. В.М. Ісаєнка. – К., 2014. – 71 с.
5. Ісаєнко В.М. Стратегія сталого розвитку (туристична галузь) / В.М. Ісаєнко, К.Д. Ніколаєв, К.О. Бабікова та ін. – К.: НПУ імені М.П. Драгоманова, 2013. – 300 с.
6. Патица В. П. Агроекологічний моніторинг та паспортизація сільськогосподарських земель / В. П. Патица, О. Г. Тараріко. – К.: Фітосоціоцентр, 2002. – 296 с.
7. Ніколаєв К.Д. Паспортизація туристичних об'єктів у межах сільських населених пунктів / К.Д. Ніколаєв, К.О. Бабікова, В.М. Ісаєнко // «Зелена економіка»: перспективи впровадження в Україні: матеріали Міжнародної конференції. – К.: Центр екологічної освіти та інформації, 2012. – Т.2. – С. 121 – 123.
8. ДСТУ 4268:2003 Послуги туристичні. Засоби розміщення. Загальні вимоги.
9. Шпуляр С.Б. Методика створення екологічної стежки. – Івано-Франківськ, 2011. – 27 с.
10. Ісаєнко В. М. Сучасний стан та перспективи розвитку агротуризму на селітебних територіях України / В.М. Ісаєнко, К.О. Бабікова // Агроекологічний журнал: Науково-теоретичний журнал. – 2012. № 2. – С.101-103.

Список літератури до розділу 7

П. 7.1

1. Офіційний сайт Конференції з питань сталого розвитку «Rio+20». – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://rio20.net/en/>.
2. Key World Energy STATISTICS, International Energy Agency. – 2015. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.iea.org.
3. Партнерство Світовий банк – Україна: Огляд програм в країні, квітень 2015 року. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.worldbank.org/content/dam/Worldbank/document/Ukraine-Snapshot-ukr.pdf>.
4. Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про Національний план дій з енергоефективності на період до 2020 року» від 25 листопада 2015 р. № 1228-р. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1228-2015-%D1%80>.
5. Указ Президента України «Про Стратегію сталого розвитку «Україна – 2020»» від 12.01.2015р. № 5/2015. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/5/2015>.
6. Нова енергетична стратегія України: безпека, енергоефективність, конкуренція. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://mpe.kmu.gov.ua/minugol/control/uk/doccatalog/list?currDir=50358>.
7. Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про схвалення Енергетичної стратегії України на період до 2030 року» від 24.07.2013р. № 1071-р. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1071-2013-%D1%80>.

8. Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про схвалення Енергетичної стратегії України на період до 2030 року» від 15.03.2006р. № 145-р. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/145-2006-%D1%80>.
9. Офіційний сайт Державного агентства з енергоефективності та енергозбереження України. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://saee.gov.ua>.
10. Офіційний сайт Міністерства енергетики та вугільної промисловості України. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://mre.kmu.gov.ua/>.
11. Горбань В.Б. Актуальні проблеми ефективного використання паливно-енергетичних ресурсів та їх вплив на економіку України / В.Б. Горбань // Наука й економіка. – 2014. – Вип. 3 (35). – С. 231 – 238.
12. Горбань В.Б. Трансформація імперативних підходів до процесу планування в енергетичній сфері України / В.Б. Горбань // Інвестиції: практика та досвід. – 2015. – № 24. – С. 53 – 59.
13. Енергоефективність у регіональному вимірі: проблеми та перспективи: Аналітична доповідь Національного інституту стратегічних досліджень. – Дніпропетровськ. – 2014р. – 78с.
14. Офіційний сайт Угоди мерів. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.covenantofmayors.eu/index_en.html.
15. International Organization for Standardization. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.iso.org>.
16. Офіційний сайт Енергосервісної компанії «Екологічні системи». – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ecosys.com.ua/>.
17. Офіційний сайт Департаменту житлово-комунальної інфраструктури виконавчого органу Київської міської ради Київської міської державної адміністрації. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dzki.kievcity.gov.ua>.
18. Офіційний сайт міста Павлоград. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://pavlograd-official.org/>.
19. How to develop a sustainable energy action plan (SEAP) in the Eastern Partnership and Central Asian cities». Part I – «The SEAP process, step-by-step towards the -20% target by 2020»: guidebook, 2013р. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.covenantofmayors.eu/IMG/pdf/SEAP_guidebook_Part_I.pdf.
20. Guidebook «How to develop a Sustainable Energy Action Plan (SEAP) in the Eastern Partnership and Central Asian Cities. Part II – «Baseline Emissions Inventory»: guidebook, 2014р. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.covenantofmayors.eu/IMG/pdf/SEAP_guidebook_Part_II.pdf
21. Бюджетний моніторинг: Аналіз виконання бюджету за 2015 рік / [Зубенко В.В., Самчинська І.В., Рудик А.Ю. та ін.]; ІБСЕД, Проект «Зміцнення фінансової ініціативи (ЗМФІ-ІІ) впровадження», USAID. – К., 2016. – 80с.
22. Бюджетний кодекс України від 08.07.2010 № 2456-VI. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/2456-17>.
23. Закон України «Про запровадження нових інвестиційних можливостей, гарантування прав та законних інтересів суб'єктів підприємницької діяльності для проведення масштабної енергомодернізації» від 09.04.2015р. № 327-VIII. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/327-19>.
24. Закон України «Про внесення змін до Бюджетного кодексу України щодо запровадження нових інвестиційних можливостей, гарантування прав та законних інтересів суб'єктів підприємницької діяльності для проведення масштабної енергомодернізації» від 09.04.2015р. № 328-VIII. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/328-19>.

П. 7.2

1. Антикризисные стратегии развития региональной энергетики : монографія / [Е. В. Оборина, Д. В. Волошин, С. Г. Ажнакин, К. Э. Шурда] ; НАН України ; Ін-т проблем ринку и экон.-экол. исслед. – О. : Феникс, 2010. – 283 с.
2. Донбас і Крим: ціна повернення : монографія / за заг. ред. В. П. Горбуліна, О. С. Власюка, Е. М. Лібанової, О. М. Ляшенко. – К. : НІСД, 2015. – 474 с.
3. Енергетична стратегія України на період до 2030 року (схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 24.07.2013 № 1071) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1071-2013-%D1%80>.
4. Енергозбереження в Україні: правові аспекти і практична реалізація. – Рівне : Видавець О. Зень, 2011. – 56 с.
5. Забезпечення енергетичної безпеки України / Рада нац. безпеки і оборони України, Нац. ін-т проблем міжнар. безпеки. – К. : НППМБ, 2003. – 264 с.
6. Логвиненко В. И. Развитие энергосбережения в регионе : [монографія] / В. И. Логвиненко; Акад. технолог. наук Украины, Донецк. регион. отд. – Донецк : Юго-Восток, 2005. – 121 с.
7. Моделювання впливу інтеграційних рішень в енергетиці на передумови досягнення сталого розвитку території : [монографія / І. І. Гусева, В. В. Дергачова, Н. В. Караєва та ін.] ; за заг. ред. Н. В. Караєвої. – Черкаси : Видавець Чабаненко Ю., 2010. – 364 с.
8. Нафтогаз підтверджує відмову України від російського газу – » [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://loft36.de/ukraina/155659-naftogaz-pidtvverdzhuye-vidmovu-ukra%D1%97ni-vid-rosijskogo-gazu.html>.
9. Паливно-енергетичний комплекс України на порозі третього тисячоліття / [за ред. А. А. Шидловського, М. П. Ковалка]. – К. : Укр. енцикл. знання, 2001.
10. Політика енергозбереження в Україні, проблеми і перспективи [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.qclub.org.ua/energy-issues/energoberezhenie/politika-energoberezhennya-v-ukraine-problemi-i-perspektivi>.
11. Рудыка В. И. Энергосбережение в базовых отраслях промышленности: теория, технология : [монографія] / В. И. Рудыка ; НАН Украины. Науч.-исслед. центр индустр. проблем развития. – Х. : ИНЖЭК, 2007. – 304 с.
12. Стратегія енергозбереження в Україні : аналіт.-довідкові матеріали в 2 т.: Загальні засади енергозбереження / за ред. В. А. Жовтянського, М. М. Кулика, Б. С. Стогнія. – К. : Академперіодика, 2006. – Т. 1. – 510 с.
13. Стратегія сталого розвитку «Україна – 2020» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/5/2015#n10>.
14. REMAP – 2030. A Renewable Energy Roadmap. IRENA 2014. – 52 p.
15. UEI-2013.[Електронний ресурс]. – Режим доступу:<http://www.energy-index.com.ua>.
16. International Energy Agency. Statistics. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.iea.org/statistics>.

П. 7.3

1. Energy Outlook 2035 / BP [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.bp.com/en/global/corporate/about-bp/energy-economics/energy-outlook.html>
2. Project Energy Efficiency / World bank [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.worldbank.org/projects/P107992/energy-efficiency-public-buildings>.
3. Байдулін В. Світовий досвід упровадження енергоефективності в контексті пріоритетних напрямів економічного розвитку України / В. Байдулін . – К. : Інститут професійно-технічної освіти НАПН України, 2014. – Вип. № 5. – С. 3-11.

4. Люк А. Плекайте енергоефективність / А. Люк // Україна комунальна. [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://jkg-portal.com.ua/ua/publication/one/plekajte-jenergojefektivnst-33771>
5. Пащенко Н. Енергоефективна та енергосберігаюча політика Польщі / Н. Пащенко [Електронний ресурс]. - Режим доступу : http://bhfoundation.com.ua/news/news_639.html.
6. Офіційний сайт Верховної Ради України. - Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/243-2010-%D0%BF#n14>.
7. Шевцов А.І Енергоефективність у регіональному вимірі. Проблеми та перспективи. / Шевцов А.І, Бараннік В.О., Земляний М.Г, Рязова Т.В - [Електронний ресурс] - Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/content/articles/files/energoefekt-b40dc.pdf>.
8. Рейтинг енергоефективності регіонів України Ukrainian Energy Index (UEI) 2013. [Електронний ресурс] - Режим доступу: <http://energy-index.scm.com.ua/uk/ratings>.
9. Черкаси. Офіційний портал міської ради, міського голови, виконавчого комітету [Електронний ресурс] - Режим доступу: <http://www.rada.cherkasy>
10. Черкаська обласна державна адміністрація [Електронний ресурс] - Режим доступу: <http://ck-oda.gov.ua>.

П. 7.4

1. Білінець М.Ю. Фінансування вищої освіти в Україні: сучасні тенденції, проблеми та перспективи // Глобальні та національні проблеми економіки. - Вип. 4, 2015. - 787-790.
2. Звітність про виконання державного бюджету [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://www.treasury.gov.ua/main/uk/doccatalog/list?currDir=146477>.
3. Лист Міністерства фінансів України від 13 серпня 2015 року «Щодо підготовки бюджетних запитів до проекту державного бюджету на 2016 рік та проекту прогнозу державного бюджету на 2017-2018 роки».
4. «Тверде» або «м'яке» покриття? [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://oknograd.com.ua/articles/957>.
5. Теплоізоляційні матеріали в сучасних будівлях [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://remont.ugu.pl/bud-remont-2012-12-01-18429/>.
6. Викиди забруднювальних речовин у атмосферу від енергетичних установок. Методика визначення. - К.: Видавництво "КВІЦ", 2002. - 44 с.
7. Свірській Ю.К. Ринок периметрових засобів охоронної сигналізації на порозі третього тисячоліття // Системи безпеки. - № 38, 2000. - С. 26-30.
8. Дорогунцов С. І. Оптимізація природокористування: У 5 томах / С. І. Дорогунцов, А. М. Муховиков, М. А. Хвесик. - К.: Кондор, 2004.

П. 7.5

1. ДБН В.2.6-31:2006 Теплова ізоляція будівель [Текст]. - На заміну СНиП II-3-79. - Чинні від 2007-04-01. - К.: Мінбуд України, 2006. - 65 с.
2. ДСТУ Б А.2.2-8:2010 Розділ «Енергоефективність» у складі проектної документації будинків[Текст]/ - К.: Мінрегіонбуд України, 2010. - 40 с.
3. Спикман М. Сравнение энергетических характеристик зданий в странах ЕС [Текст] / М.Спикман, Дик Ван Дийк// Энергосбережение. - 2009. - № 5. - С.43-45.
4. Енергоефективність та відновлювані джерела енергії / Під заг. ред. А. К. Шидловського. - Київ.: Українські енциклопедичні знання, 2007. - 560 с.

ДОДАТКИ

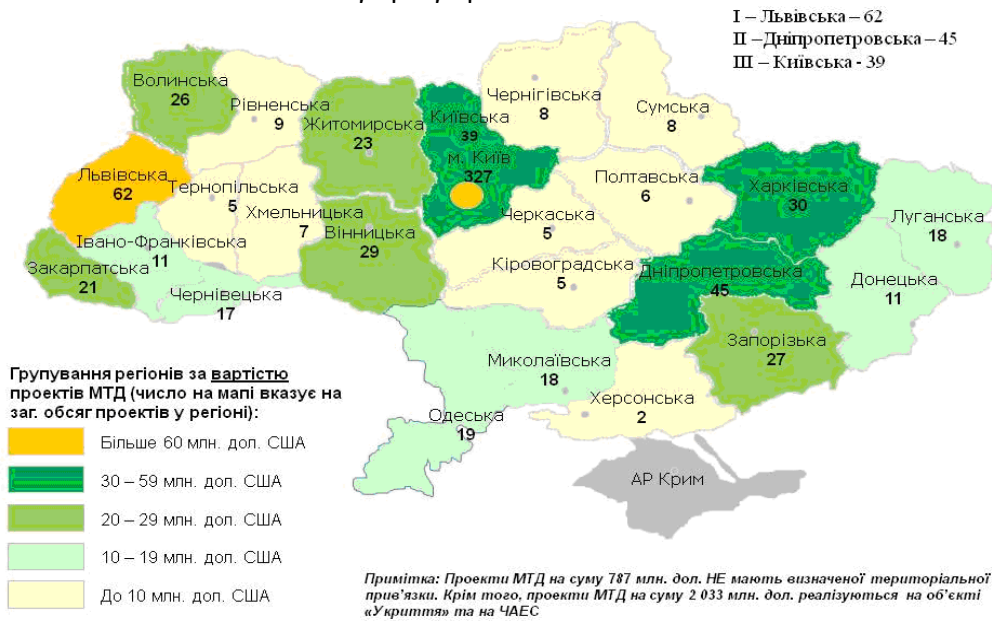

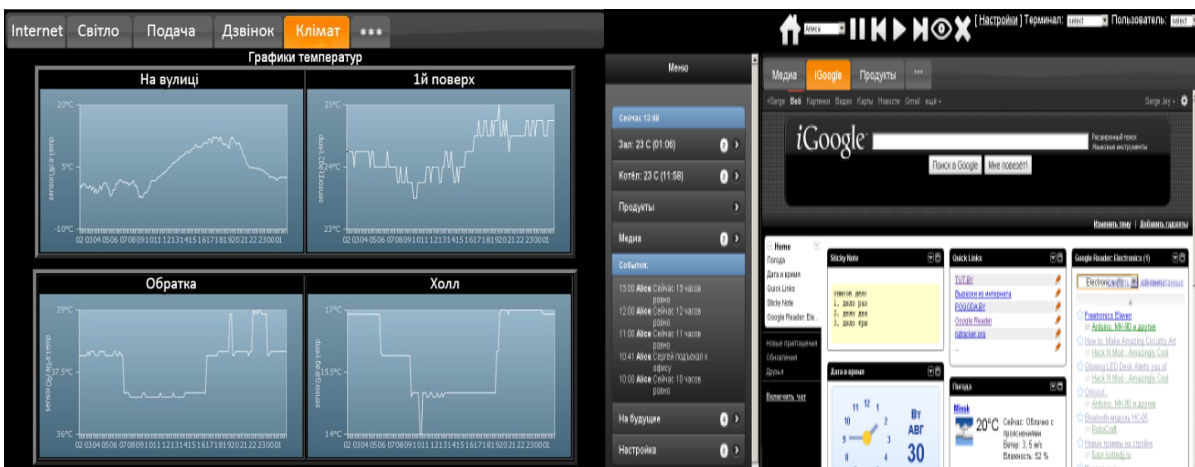
Рис. 1. Діючі проекти міжнародної технічної допомоги (липень-грудень 2014 р.)

а.

б.

Рис. 2. Зовнішній вигляд (а) та вид на затворний клапан (б) системи автоматичного керування опаленням (КЗ «Лисичанська спеціалізована школа І-ІІІ ст. № 8»)

а.

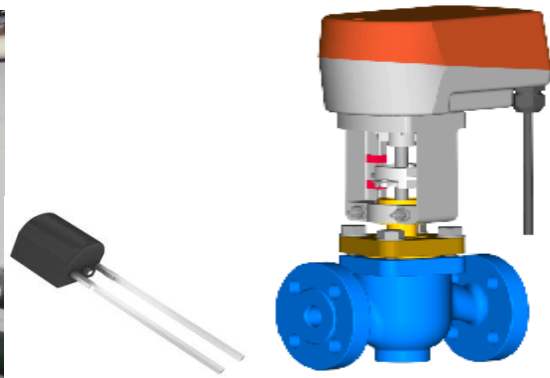
б.

Рис. 3. Компоненти інтелектуальної системи контролю опалення:

- а) налаштування необхідних сценаріїв поведінки системи в залежності від отриманих даних;
 б) сервер із встановленим відкритим ПО «majordomo»;

в.

г.

Рис. 3. Компоненти інтелектуальної системи контролю опалення:
в) заміна ручного клапана на електричний та підключення його до сервера управління;
г) датчики температури / вологи та тиску (41 шт., 1 шт. – 29 грн. на кабінет або 50 м²), які використані для контролю та регулювання температури води.

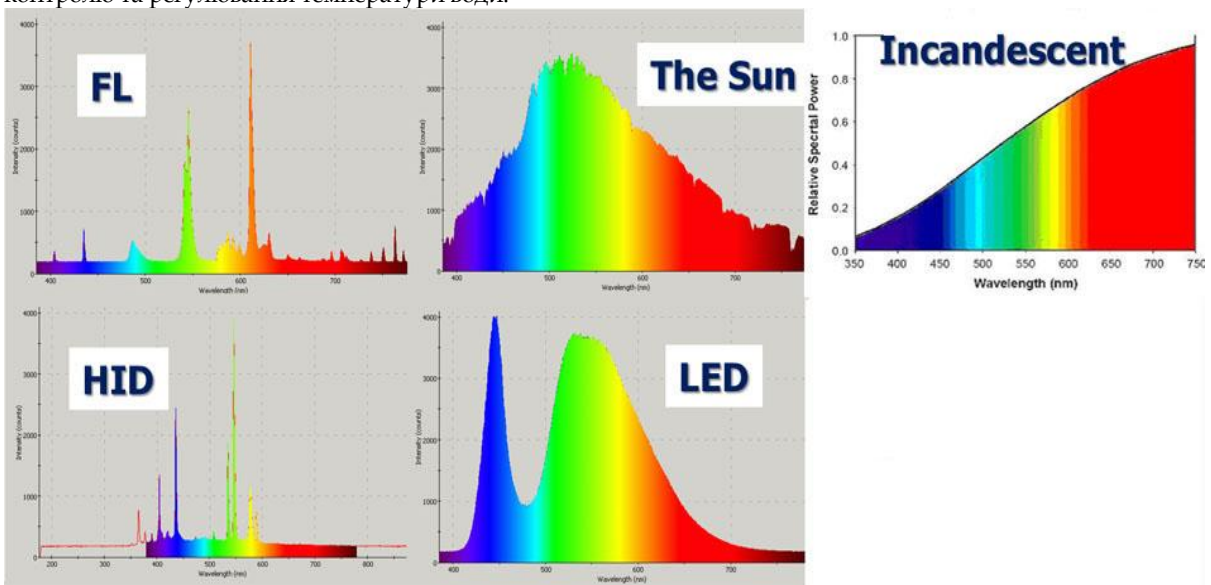

Рис. 4. Спектри кольорів та їхня довжина у нанометрах для різних джерел світла, що можуть бути використані в навчальних закладах

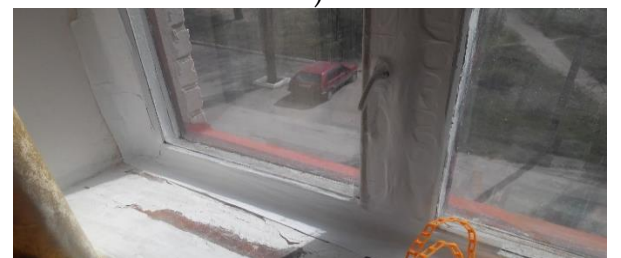
а)

б)

в)

г)

Рис. 5. Зовнішній вид навчальної аудиторії:
а, б – загальні плани, в – радіатори опалення, г – вигляд віконної рами

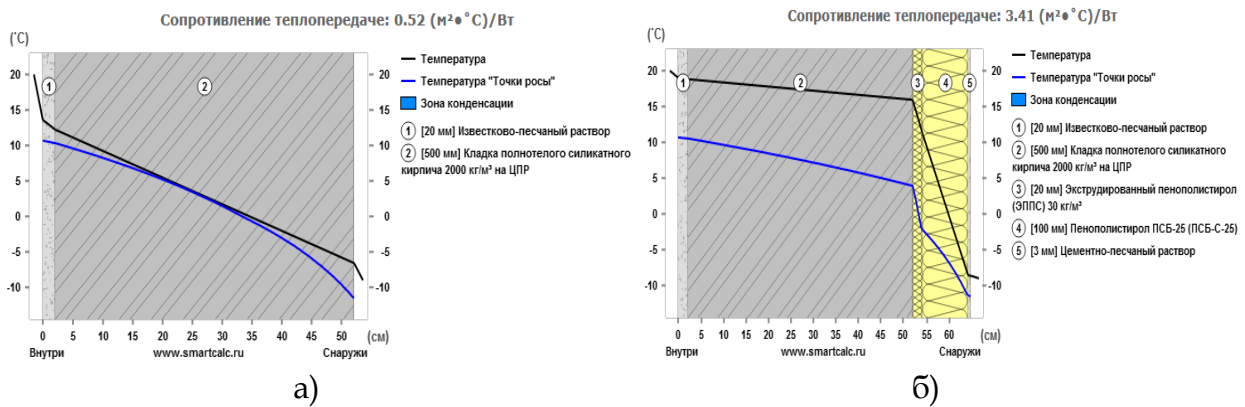

Рис. 6. Зріз «стінового пирога»: а - на даний час, б - після запропонованого утеплення

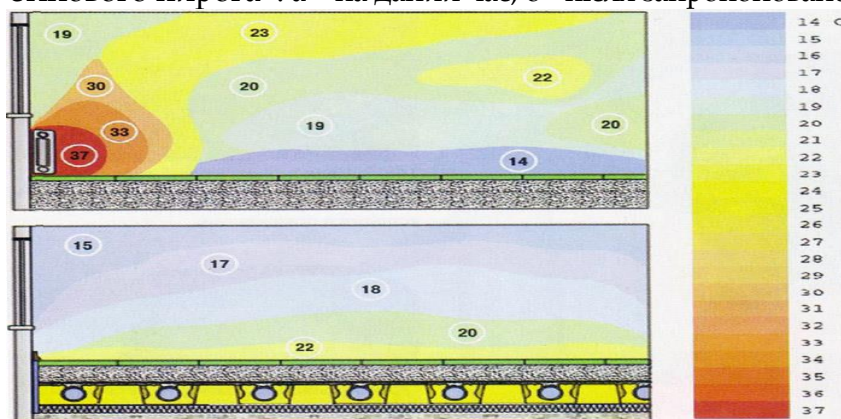

Рис. 7. Розподіл температур в приміщенні при використанні радіаторів і теплої підлоги

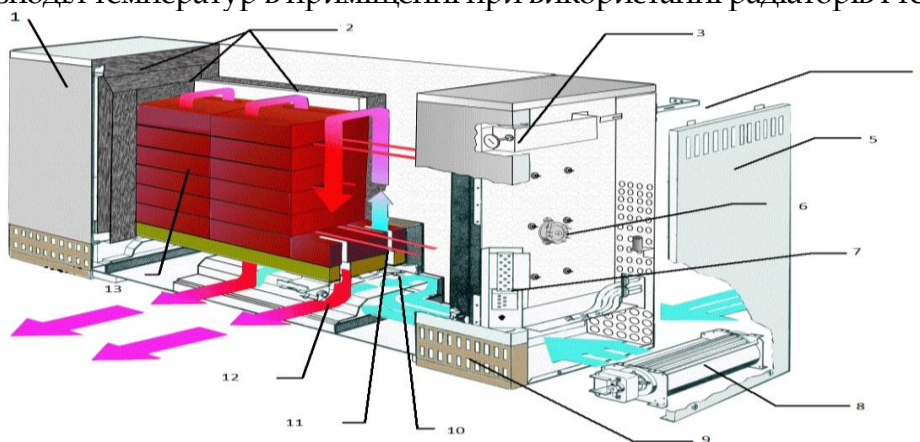

Рис. 8. Термонакопичувач електричний: 1 - передня панель; 2 - теплоізоляційні пластини; 3 - терморегулятор; 4 - кронштейн; 5 - бічна панель; 6 - термозапобіжник; 7 - вузол підключення приладу; 8 - вентилятор; 9- випускна решітка; 10 - засувка; 11 - трубчасті електронагрівачі; 12 - біметалічний датчик; 13 - теплонакопичувальні блоки.

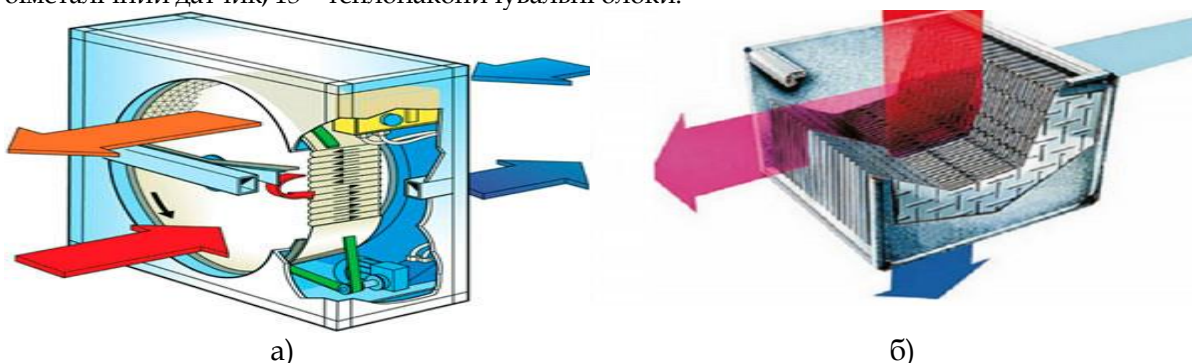

Рис. 9. Принципи дії рекуператорів: (а) роторного, (б) пластинчатого

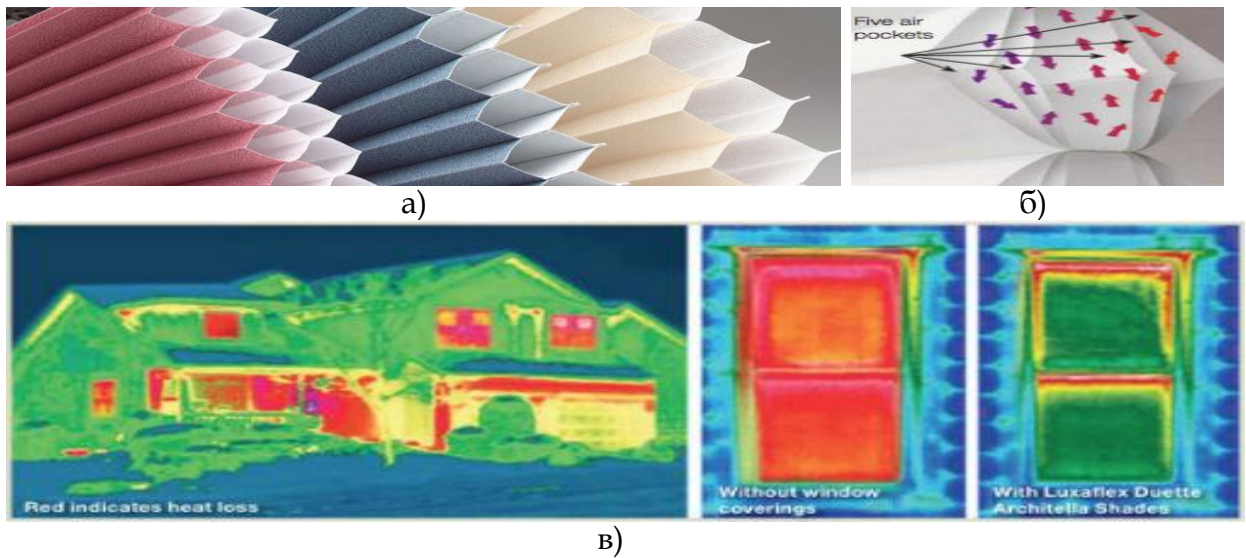

Рис. 10. Термоізоляційні завіси: а – загальний вигляд; б – принцип роботи термоізоляція за рахунок протидії конвекції; в – термознімок будинка та вікон із піднятими та опущеними завісами

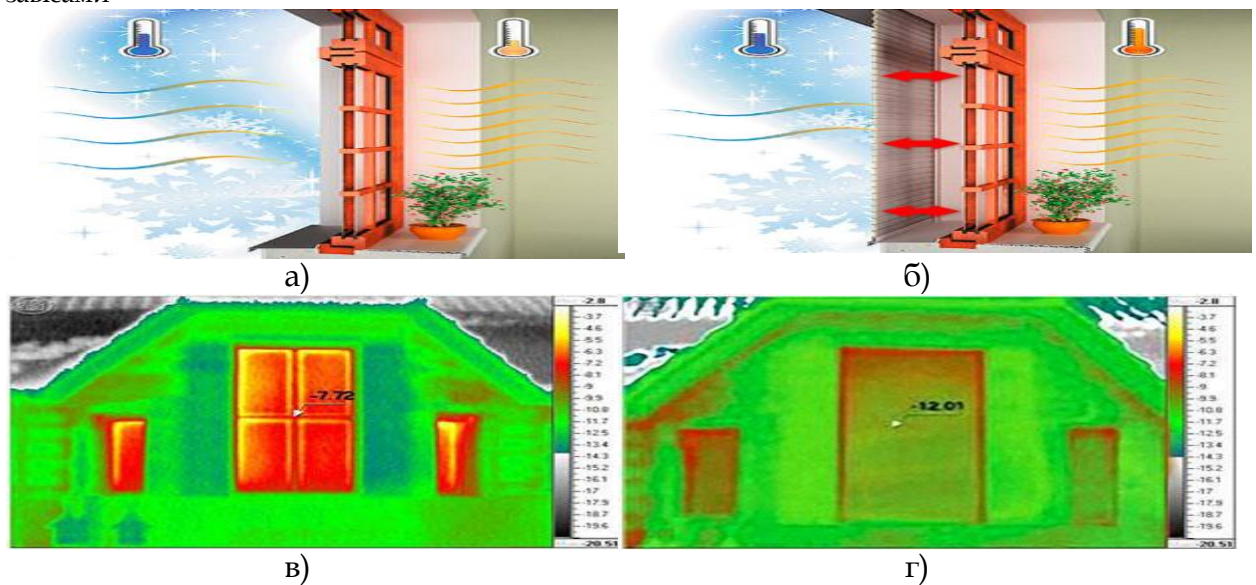

Рис.11. Використання ролет: а – вільне обдування скляної поверхні вікна при піднятій ролеті; б – створення повітряного зазору з нерухомим повітрям; в – термознімок вікна при піднятій ролетах; г – те саме при опущених ролетах.

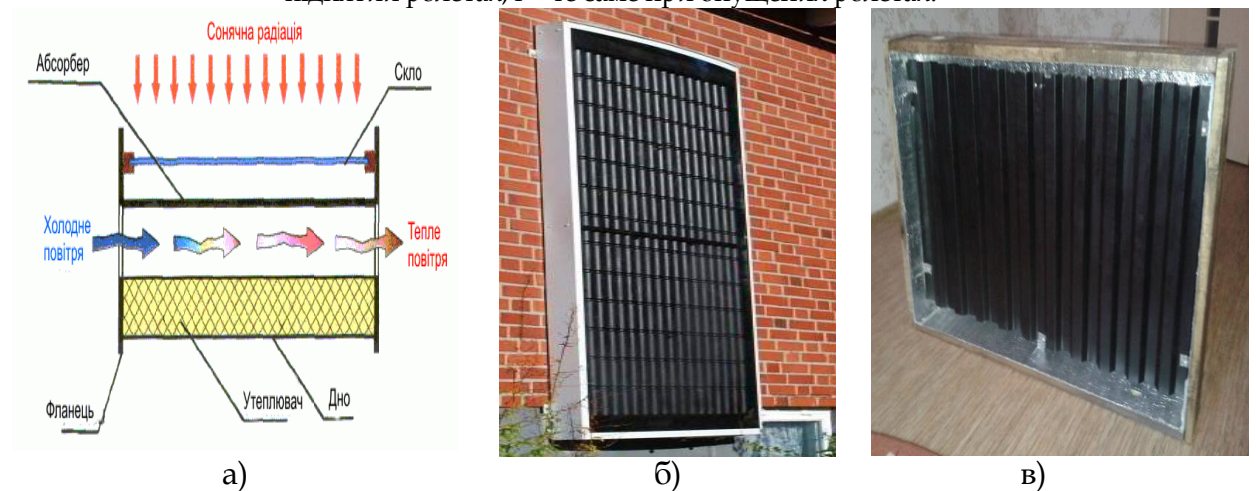

Рис. 12. Повітряний сонячний колектор: а – загальна схема; б – з абсорбером з пивних банок, в – з абсорбером з профнастілу

КОЛЕКТИВ АВТОРІВ (відомості за абеткою)

1. Бойко Анжела Іванівна – доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри філософії Черкаського державного технологічного університету.

2. Березіна Олена Юріївна – кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри фінансів Черкаського державного технологічного університету, координатор Ресурсного центру зі сталого розвитку Черкаського державного технологічного університету.

3. Березюк-Рибак Ірина Романівна – кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри економіки та підприємництва Черкаського державного технологічного університету.

4. Білик Вікторія Вікторівна – кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри менеджменту та економічної безпеки Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького.

5. Білокінь Світлана Олександрівна – кандидат технічних наук, старший викладач кафедри фізики Черкаського державного технологічного університету.

6. Білоус Світлана Петрівна – кандидат економічних наук, старший викладач кафедри менеджменту Черкаського державного технологічного університету.

7. Богуславська Світлана Іванівна – кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри економіки та управління Черкаського навчально-наукового інституту ДВНЗ «Університет банківської справи».

8. Бондаренко Юлія Юріївна – кандидат технічних наук, доцент, в.о. завідувача кафедри комп'ютеризованих та інформаційних технологій у приладобудуванні Черкаського державного технологічного університету.

9. Василенко Ірина Анатоліївна – кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри економіки та менеджменту ПВНЗ «Європейський університет».

10. Величко Вікторія Валеріївна – кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри економіки підприємств, бізнес-адміністрування та регіонального розвитку Харківського національного університету міського господарства ім. О. М. Бекетова.

11. Гончаренко Ірина Георгіївна – доктор наук з державного управління, доцент, доцент кафедри фінансів Черкаського державного технологічного університету.

12. Гончаренко Тетяна Павлівна – кандидат хімічних наук, доцент, доцент кафедри екології Черкаського державного технологічного університету.

13. Гончарова Наталія Михайлівна – кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри вищої математики, голова профкому Черкаського державного технологічного університету.

14. Горбань Василина Богданівна – кандидат економічних наук, старший науковий співробітник Львівського державного університету безпеки життєдіяльності.

15. Григор Олег Олександрович – кандидат наук з державного управління, доцент, перший проректор, в.о. ректора Черкаського державного технологічного університету.

16. Демиденко Віктор В'ячеславович – кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри економіки та підприємництва Черкаського державного технологічного університету.

17. Демиденко Світлана Леонтіївна – кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри бухгалтерського обліку, аналізу і аудиту Черкаського державного технологічного університету.

18. Дудченко Наталія Василівна – кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри фінансів Черкаського державного технологічного університету.

19. Жидков Андрій Борисович – кандидат технічних наук, доцент, директор відокремленого підрозділу «Науково-дослідний інститут «Іскра» Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.

20. Жидкова Ольга Борисівна – магістрант з управління проектами Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля.

21. Загоруйко Неллі Вікторівна – кандидат біологічних наук, доцент, доцент кафедри екології Черкаського державного технологічного університету.

22. Захарченко Володимир Іванович – доктор економічних наук, професор, завідувач кафедри фінансів Черкаського державного технологічного університету.

23. Ільченко Наталія Вікторівна – кандидат наук з державного управління, доцент, доцент кафедри економіки та підприємництва Черкаського державного технологічного університету.

24. Карпюк Ольга Анатоліївна – кандидат економічних наук, доцент, завідувач кафедри менеджменту і адміністрування Житомирського державного університету ім. І. Франка.

25. Карюк Діана Анатоліївна – бакалавр з економіки підприємства Черкаського державного технологічного університету.

26. Ковальчук Яніна Олександрівна – кандидат економічних наук, старший викладач кафедри економіки та підприємництва Черкаського державного технологічного університету.

27. Кожем'якіна Оксана Миколаївна – кандидат філософських наук, доцент, доцент кафедри філософії Черкаського державного технологічного університету.

28. Коломицева Олена Віталіївна – доктор економічних наук, професор, завідувач кафедри економічної кібернетики і маркетингу Черкаського державного технологічного університету.

29. Корчагіна Віта Григорівна – кандидат економічних наук, доцент кафедри обліку і аудиту Новокаховського гуманітарного інституту ВНЗ Відкритий міжнародний університет розвитку людини «Україна».

30. Кошеленко Світлана Василівна – кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри економіки та підприємництва Черкаського державного технологічного університету.

31. Кукса Валентина Михайлівна – кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри економіки та управління Черкаського навчально-наукового інституту ДВНЗ «Університет банківської справи».

32. Кулик Юлія Сергіївна – аспірант Черкаського державного технологічного університету.

33. Лега Наталія Юріївна – кандидат економічних наук, доцент, вчений секретар Вченої ради Черкаського державного технологічного університету.

34. Литвин Марина Валентинівна – кандидат економічних наук, доцент, завідувач кафедри міжнародної економіки і світових фінансів Дніпропетровського національного університету ім. О. Гончара.

35. Манн Руслан Володимирович – доктор економічних наук, професор, завідувач кафедри економіки та підприємництва Черкаського державного технологічного університету.

36. Мельник Ігор Валерійович – провідний спеціаліст науково-дослідного інституту Черкаського державного технологічного університету.

37. Павлова Анастасія Ігорівна – молодший науковий співробітник науково-дослідного інституту Черкаського державного технологічного університету.

38. Плигач Катерина Дмитрівна – магістрант з економіки підприємства Черкаського державного технологічного університету.

39. Польова Наталія Миколаївна – кандидат економічних наук, доцент, завідувач кафедри економіки та менеджменту ПВНЗ «Європейський університет».

40. Прямухіна Наталія Валентинівна – доктор економічних наук, доцент, декан факультету економіки та управління Черкаського державного технологічного університету.

41. Приходченко Тетяна Анатоліївна – кандидат економічних наук, доцент, докторант кафедри регіональної економіки і туризму ДВНЗ «Київський національний економічний університет ім. В. Гетьмана».

42. Пріхно Ірина Миколаївна – кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри фінансів Черкаського державного технологічного університету.

43. Рудь Оксана Василівна – старший викладач кафедри фінансів Черкаського державного технологічного університету.

44. Серватинська Інна Миколаївна – аспірант Черкаського державного технологічного університету.

45. Ткаченко Юлія Володимирівна – кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри фінансів Черкаського державного технологічного університету, координатор Ресурсного центру зі сталого розвитку Черкаського державного технологічного університету.

46. Хоменко Олена Михайлівна – кандидат хімічних наук, професор, завідувач кафедри екології Черкаського державного технологічного університету.

47. Шахман Ірина Олександрівна – кандидат географічних наук, доцент, доцент кафедри екології та сталого розвитку Херсонського державного аграрного університету.

48. Шевченко Анна Михайлівна – кандидат економічних наук, доцент кафедри фінансів Черкаського державного технологічного університету.

49. Шевчук Ярослав Вікторович – аспірант Черкаського державного технологічного університету.

50. Шпильова Віра Олексіївна – доктор економічних наук, професор, завідувач кафедри економіки, фінансів, обліку та аудиту ПВНЗ «Європейський університет».

51. Шпильовий Віктор Андрійович – кандидат економічних наук, доцент, директор ПВНЗ «Європейський університет».

Наукове видання

ПРОБЛЕМИ СТАЛОГО РОЗВИТКУ СУСПІЛЬСТВА: ПОГЛЯД ОЧИМА РІЗНИХ ПОКОЛІНЬ

*За загальною та науковою редакцією
кандидата економічних наук, доцента О. Ю. Березіної,
кандидата економічних наук, доцента Ю. В. Ткаченко*

Тираж 300. Зам. № 471.

Підписано до друку 08. 06.2016 р.

Формат 60×84/16. Ум. друк. арк. 33,2. Обл.-вид. арк. 33,4.

Видавець: Чабаненко Ю. А.

Свідоцтво про внесення
до Державного реєстру видавців
серія ДК№ 1898 від 11.08.2004 р.

Україна, м. Черкаси, вул. О. Дашкевича, 39

Тел: 0472/45-99-84; 56-46-66

E-mail: office@2upost.com

Друк ФОП Чабаненко Ю.А.

Україна, м. Черкаси, вул. О. Дашкевича, 39

Тел: 0472/45-99-84

E-mail: office@2upost.com

П 78 Проблеми сталого розвитку суспільства: погляд очима різних поколінь : монографія / монографія / [за заг. ред. О. Ю. Березіної, Ю. В. Ткаченко]; Національна мережа ВНЗ-партнерів спільного Проекту ЄС/ПРООН «Місцевий розвиток, орієнтований на громаду»; Черкаський державний технологічний університет. – Черкаси: Видавець Чабаненко Ю.А., 2016. – 706 с.

ISBN 978-966-920-101-0

У колективній монографії висвітлено теоретико-методологічні ідеї сталого розвитку суспільства, наукові підходи до вирішення проблем сталого розвитку на локальному, регіональному та глобальному рівнях, практичні рекомендації щодо збалансованої реалізації всіх компонент сталого розвитку. Монографію підготовлено за підтримки спільного проекту Європейського Союзу та Програми розвитку ООН «Місцевий розвиток, орієнтований на громаду». Думки, висновки й рекомендації належать авторам цього видання і не обов'язково відображають погляди ЄС та ООН. Для управлінців, науковців, усіх, хто цікавиться проблемами сталого розвитку суспільства.

УДК 338:316.42

ББК 65-1